

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OSMAN BATUR ve
DOĞU TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCADELESİ
(1941-1951)

Ömer KUL
2502020235

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

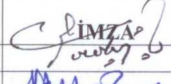
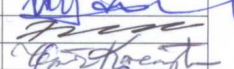
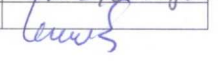
İSTANBUL 2009

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz TARİH ANABİLİM Dalında 2502020235 numaralı ÖMER KUL'UN hazırladığı "OSMAN BATUR VE DOĞU TÜRKİSTAN MÜCADELESİ (1941-1951)" konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35. Maddesi uyarınca 29.06.2009 PAZARTESİ günü saat 10.00'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ~~.....'ne*~~ ~~OYBİRLİĞİ - OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF. DR. ABDÜLKADİR DONUK	Kabul	
PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN	Kabul	
PROF. DR. FAHMETTİN BAŞAR	Kabul	
DOÇ. DR. TİMUR KOCAOĞLU	Kabul	
DOÇ. DR. MAHMUT AK	Kabul	

Besim Ömer Paşa Caddesi Beyazıt-34452-İstanbul
Tel: 0 212 440 00 00 Fax: 0 212 440 03 40

ÖZ

Çalışmamız 1911-1955 tarihleri arasında Doğu Türkistan'ın siyasî tarihi ile istiklal mücadelelerine tarihî katkılar sağlamış olan Kazakların Altın Efsanesi Osman Batur'un hayatı, faaliyetleri ve kişiliğini ihtiva etmektedir. Bu vesile ile Doğu Türkistan istiklal mücadeleleri ve bu konuda kaleme alınan eserlerin daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi imkânı bulunmuştur.

Araştırmalarımız sırasında Doğu Türkistan hakkında kaleme alınmış olan farklı dillerdeki eserlerden, Doğu Türkistanlı aydınların çalışmalarından, Türkiye'de Doğu Türkistan ve Osman Batur hakkında neşredilmiş eserlerden istifade ettik. Bununla birlikte 1949 sonrasında hicret etmek zorunda kalan ve kendisini tanıyan kişilerle yapılan mülakatlar ile bu kişilerden elde ettiğimiz belgeler ile bu kişilerin hatıratlarından yararlandık.

Bu çalışma ile bilhassa 1911-1955 tarihleri arasında Doğu Türkistan'ın siyasî tarihi ile Osman Batur'un mücadelesine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışma ile Osman Batur hakkında her mevzu ortaya konulmuştur iddiasında değiliz. Bunun en büyük sebebi Xin-jiang (Doğu Türkistan) Uygur Özerk Bölgesi arşivlerinin araştırmacıların hizmetine sunulmamasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte en azından 1911-1955 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da vuku bulan siyasî, iktisâdî ve sosyal gelişmeler objektif olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Osman Batur'un genel hatlarıyla mücadelesi bu çalışma ile ortaya konulmuştur. Bu vesile ile çalışmamızın bundan sonra yapılacak olan Doğu Türkistan araştırmalarına katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

ABSTRACT

This study includes the life, workings and character of Cossack's Golden Legend, Osman Batur who has historically important contributions to Eastern Turkestan's political history and independence between 1911-1955. With this opportunity, it is represented to evaluate, Eastern Turkestan's independence, works and books about this subject in a logical way.

During this research, it is made use of books written in different languages about Eastern Turkestan, studies from Eastern Turkestan's intellectuals and books written in Turkey about Eastern Turkestan and Osman Batur. It is also used interviews, documents and memories of people who were forced to immigrate and knew Osman Batur well after 1949.

With this study, it is especially intended to clarify Eastern Turkestan's political history, independence between 1911-1955 and Osman Batur's struggle. However, it isn't claimed to explain everything about Osman Batur. The archives aren't represented to the use of researchers in Xin-jiang (Eastern Turkestan) Uygur Autonomous Region. This is the main reason of the drawback. Nonetheless, at least it is objectively evaluated political, economic and social developments that happened in Eastern Turkestan between 1911-1955. In addition, Osman Batur's struggle is mainly represented. in the study. It is believed that this study will clarify the new researches about Eastern Turkestan in the future.

ÖNSÖZ

Çalışmamızın ana gayesi, Doğu Türkistan'daki Millî İstiklâl hareketleri ile Doğu Türkistan'ın Altın Efsanesi Osman Batur'un hayatı, istiklal mücadelelerindeki faaliyetleri, hakkında yazılmış olanların doğruluğunu veya yanlışlığı, mücadelesinde takip ettiği yöntemleri, prensipleri ve ideallerini ortaya koymaktır. Bu gaye ile Doğu Türkistan Millî Mücadele tarihine ve ana vatanlarında Çin emperyalizminin pençesinde kıvranan Doğu Türkistan Türklüğü'nün haklı hür yaşama mücadelesine ışık tutmaya çalıştık. Çalışmamızın objektif olabilmesi gayesiyle çeşitli lisanlardaki farklı kaynaklara müracaat ettik. Bununla beraber Osman Batur'un döneminde hayatta olan ve 1949 sonrasında hicret edip Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak yerleşen Kazak ileri gelenleriyle de mülakatlar yaparak Osman Batur'u her yönüyle değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamız bir Giriş ve IV Bölüm'den meydana gelmektedir. Giriş kısmında Kaynak Tahlili ve Doğu Türkistan'ın 1911 yılına kadarki siyasî tarihi ile coğrafi durumu, yüzölçümü, yetiştirilen ürünler, yeraltı ve yerüstü kaynakları üzerinde durduk. Ayrıca bu dönemde Çin Hanedanlarının bölge insanı üzerindeki entrikalarına da değindik.

Çalışmamızın I. Bölümü'nde Doğu Türkistan Genel Vâililiği makamında 1911-1928 yılları arasında bulunmuş olan Yang Zeng-xin'in ülkede idarede bulunduğu süre zarfındaki politikalarını teferruatlı bir şekilde ele aldık. Bu bölümde Yang'ın işbaşına gelmesi, Doğu Türkistan'ın güney bölgelerindeki durum ve kendisine yapılan bir suikast neticesinde öldürülmesi ile zikredilen bu dönemde Doğu Türkistan'daki umumi durumu ortaya koyduk.

II. Bölüm'de 1928-1934 yılları arasında Doğu Türkistan'ın siyasî tarihi ve istiklal mücadelelerini teferruatlı bir şekilde ele aldık. Bu bölümde Yang Zeng-xin'den sonra Doğu Türkistan Genel Vâililiği makamına oturan Jin Shu-ren yönetimini, Kumul Beyliği'nin ortadan kaldırılması sonucunda ortaya çıkan Kumul ihtilali ile Ma Zhong-ying'in Kumul'u işgal etmesini ele altık. Ayrıca bu bölümde halkın ayaklanmaları ile Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilân edilmesi,

Sovyetler Birliği'nin Sheng Shi-cai'i desteklemek gayesiyle müdahalesini ve 1933 yılında kurulan Kâşgar Hükümeti'nin ortadan kalkması sürecini değeriendirdik.

Çalışmamızın III. Bölümü'nde 1934-1955 yılları arasında Doğu Türkistan'ın siyasî tarihi ile bu dönemde ortaya çıkan ihtilâl hareketlerini teferruatlı bir şekilde değeriendirdik. Bu bölümde 1934-1942 arasında Doğu Türkistan'da Sheng Shi-cai yönetimi, 1934 sonrasında Doğu Türkistan'da Tungan istilası, 1937 yılında Doğu Türkistan'ın güneyinde vuku bulan ihtilal, 1937-1942 yılları arasında Doğu Türkistan'ın Sovyet peyki haline gelmesi, 1942-1946 arasında Doğu Türkistan'da halkın durumu ile 1946-1955 yılları arasında Doğu Türkistan'ın umumi durumları üzerinde durduk. Ayrıca Altay'da Osman Batur liderliğinde vuku bulan ihtilal hareketlerine de, teferruatlı olmamak kaydıyla, değeriendirdik.

IV. Bölümde ise başlı başına Osman Batur'un hayatı, mücadelesi ve kişiliği üzerinde durduk. Bu bölümde Osman Batur'un doğumu, çocukluğu, Böke Batur ile münasebeti ve 1940-1951 tarihleri arasındaki mücadelesini teferruatlı bir şekilde ele aldık. Osman Batur'un millî mücadeleye başlamada önce Altay'daki durum, Osman Batur'un aktif mücadeleye başlaması, ihtilalin liderliğini ele alması, 1943'te "Han" ve Batur" ilan edilmesi, Osman Batur'un Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyet liderleriyle başlangıçta beraber hareket etmesi, 1946 yılı itibariyle saf değeriştirmesi, Gulca yönetimi tarafından "hâin" ilân edilmesi, Baytik Boğda hadisesi, Komünist işğali üzerine yeniden mücadeleye başlaması, göç kararı ile Osman Batur'un yakalanması, şehit edilmesi ve müteakip olayları etraflı bir şekilde değeriendirdik.

Çalışmalarımız neticesinde ulaştığımız ana fikrin belirtildiği Sonuç kısmından sonra ise ekler kısmına geçtik. Burada ilk olarak Çince isimlerin orijinallerine sadık kalmak gayesiyle metin çerisinde Çince telaffuzlarını verdiğimiz şahıs ve yer isimlerinin Türkçe okunuşlarını aktardığımız bir tablo koyduk. Bununla birlikte Osman Batur'un soyağacı, Osman Batur hakkında yazılmış şiirler, metin içerisinde referans verdiğimiz belgeler ve haritalara yer verdik.

Çalışmalarımız sırasında ezeli ve ebedi Türk yurdu olan Doğu Türkistan ve Türk tarihi ile alakalı yazılı eserlerden, Doğu Türkistanlı yazarların eserleri ile Çince, Rusça, Kazakça, Uyurca, İngilizce, Fransızca ve Almanca eserlerden faydalanarak çalışmamızı ortaya koyma gayreti içerisinde olduk. Çalışmalarımız sırasında yardım ve desteklerini gördüğümüz Tuncer Turgut, Ayşegül Turgut, Erkin

Alptekin, Arslan Alptekin, İsmail Cengiz, Hamit Göktürk, Mansur Teyci, Delilhan Canaltay, Semra Zehra Canaltay, Talat Koçyiğit, Madalım Çalışkan, Ramazan Dönmez, Hatice Dönmez, Dr. Ahmet Türköz ve Ahmet Fethi Yüksel'e teşekkürü borç bilirim. Çalışmalarımız sırasında bilgisayar desteği sağlayan Mehmet Karakurt ve Bilal Şimşek kardeşlerime yardım ve ilgilerinden dolayı teşekkür ediyorum. Çalışmalarımız müddetince ilmî katkılarından dolayı Hızırбек Gayretullah Beyefendiye, Doç. Dr. Abdülvahap Kara'ya, Yrd. Doç. Dr. İsmail Mangaltepe'ye, Arş. Gör. Dr. Mehmet Zeren'e ve Arş. Gör. Cihan Piyadeoğlu'na; Çince kaynakların çevirisinde yardımlarını esirgemeyen Müneş Kardelen ve Gülнар Millethan'a, Rusça kaynakların çevirisindeki yardımlarından dolayı Arş. Gör. Dr. Hasan Demiroğlu'na, Tez İzleme Komitesi'nde bulunan Doç. Dr. Mualla Uydu Yücel ve Doç. Dr. Timur Kocaoğlu'na, Uygurca ve Kazakça çevirilerindeki katkılarından dolayı Doğu Türkistanlı genç kardeşlerimize teşekkürü borç bilirim. Tez hazırlama dönemi boyunca vermiş oldukları burs ile çalışmalarımızın desteklenmesini sağlayan Türk Petrol Vakfı ve çalışanlarına teşekkür ediyorum. Ayrıca çalışmalarımız sırasında göstermiş oldukları yakın alaka, hoşgörü, güven, yönlendirme ve teşviklerinden dolayı Danışman Hocam Prof. Dr. Abdülkadir DONUK'a bu vesile ile şükranlarımı arz ederim.

Ömer KUL

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ÖZ	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ	1
A. KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ	1
B. 1911 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'IN GENEL DURUMU	13
I. BÖLÜM	
1911–1928 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN'IN SİYASÎ TARİHİ VE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ	
A. YANG ZENG-XİN'İN İŞ BAŞINA GELMESİ	30
B. DOĞU TÜRKİSTAN'IN GÜNEYİNDEKİ AHVAL	40
C. YANG ZENG-XİN'E YAPILAN SUİKAST VE UMUMÎ DURUM	47
II. BÖLÜM	
1928–1934 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN'IN SİYASÎ TARİHİ VE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ	
A. 1928–1931 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA SİYASÎ DURUM VE KUMUL İHTİLÂLİ	53
1- Jin Shu-ren Yönetimi	53
2. Kumul Beyi (Wangı)'nin Derdest Edilmesi.....	56
3. Kumul İhtilâli	61
4. Ma Zhong-ying'in Kumul'u İlk İstilasası.....	67
B. 1931–1933 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA SİYASÎ DURUM	74
1. Doğu Türkistan'ın Güneyinde Milliyetçiliğin Gelişmesi ve Halkın Jin Shu-ren Yönetimine Karşı Ayaklanması	74
2. Doğu Türkistan'ın Güneyinde Jin Shu-ren İdaresinin Çöküşü	80
3. Kâşgar ve Yarkent'te Türkler ve Tunganlar Arasındaki Mücadeleler ve Türkler Arasındaki Gruplaşmalar	94
a. Kâşgar ve Yarkent'te Türkler ve Tunganlar Arasındaki Mücadele	94
b. Kâşgar ve Yarkent'te Türkler Arasındaki Gruplaşmalar	101
C. 1933–1934 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN'IN DURUMU	108
1. Ma Shi-ming'in Urumçi'ye Saldırması ve Jin Shu-ren'in Devrilmesi	108
2. Ma Zhong-ying'in Doğu Türkistan'ı İkinci İstilasası	113
3. Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti	118
4. Sovyetler Birliği'nin Sheng Shi-cai'i Desteklemek Maksudıyla Müdahalesi	122
5. Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Çöküşü ve Ma Shi-ming'in Fırar Etmesi.....	127
III. BÖLÜM	
1934–1955 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN VE OSMAN BATUR	
A. 1934–1942 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA SHENG SHİ-CAİ YÖNETİMİ	134

1. 1934 Sonrasında Doğu Türkistan’da Tungan İstilâsı.....	134
2. Doğu Türkistan’ın Güneyinde Vuku Bulan 1937 İhtilâli	138
3. 1937-1942 Yılları Arasında Doğu Türkistan’ın Sovyet Peyki Hâline Gelmesi	147
4. Doğu Türkistan’ın Sheng Shi-cai Dönemindeki Durumu.....	155
B. 1942–1946 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN HALKININ DURUMU	162
1. 1942–1944 Arasında Sheng Shi-cai Yönetiminin Yıkılması ve Guo-Min-Dang Hâkimiyetinin Güç Kazanması.....	162
2. Guo-Min-Dang İdaresinin 1942–1945 Yılları Arasında Doğu Türkistan Politikası.....	169
3. Kazakların Altay’da Ayaklanması ve İli’de “Doğu Türkistan Cumhuriyeti”nin Kurulması.....	176
4. Doğu Türkistan-Sovyet Yakınlaşması ve Sovyetlerin Askerî Yardımları..	184
5. Koalisyon Hükümeti’nin Kurulması ve Sovyetler Birliği’nin Tutumu	199
C. 1946-1955 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN’IN, KOMÜNİST İSTİLÂSİ ÖNCESİ VE SONRASINDAKİ DURUMU	205
1. Koalisyon Hükümeti’nin Kurulması ve Altay İle Ülkenin Güneyindeki Türkler Arasındaki İhtilaflar	205
2. Mesut Sabri Baykozi Yönetimi ve “Baytik Boğda/Bei-da-shan” Hadisesi	215
3. Kızıl Çin’in Doğu Türkistan’da Yönetime Hâkim Olması	224
4. Halkın Millî Hareketlerinin Kısıtlanması ve Doğu Türkistan’da Sovyet Tesirinin Azalması	231
5. 1949-1955 Tarihleri Arasında Doğu Türkistan’ın Siyasî ve Hukukî Durumu	236

IV. BÖLÜM

OSMAN BATUR’UN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

A. OSMAN BATUR’UN DOĞUMU, ÇOCUKLUĞU-GENÇLİĞİ VE BÖKE BATUR İLE MÜNASEBETİ.....	241
1. Osman Batur’un Doğumu	241
2. Osman Batur’un Çocukluğu ve Gençliği	243
3. Böke Batur ile Osman Batur’un Münasebeti	246
B. 1940-1951 ARASINDA OSMAN BATUR VE MİLLÎ MÜCADELESİ	251
1. 1940 Öncesi Altaylar’daki Durum	251
2. 1940 Yılı İtibariyle Osman Batur’un Aktif Mücadeleye Başlaması.....	255
3. 1941 Yılı Olayları ve Osman Batur’un İhtilalin Liderliğini Ele Alması	265
4. Osman Batur’un Urumçi İdaresinin Korkulu Rüyası Hâline Gelmesi ve 1942 Yılı Olayları	270
5. 1943 Yılında Osman Batur’un “Han” ve “Batur” İlân Edilmesi ve İhtilalin Başkomutanlığına Getirilmesi.....	276
6. Altay’da Çin Birliklerinin Dağılmaya Başlaması ve 1944 Yılı Olayları	289
7. Altay’ın Özgürlüğüne Kavuşması ve 1945 Yılında Osman Batur’un Faaliyetleri.....	315
8. 1946 Yılında Osman Batur’un Gulca Liderlerinden Ayrılması ve Guo-Min-Dang Yönetimine Yanaşması.....	332
9. 1947 Yılında Milliyetçi Cephenin İşbaşına Gelmesi ve Osman Batur’un Urumçi Tarafından Desteklenmesi	341

10. Gulca Yönetimi Tarafından Osman Batur'un "Hâin" İlân Edilmesi 1948 Yılı Olayları	350
11. 1949'da Doğu Türkistan'da Komünist İşgali, Osman Batur'un Yeniden Mücadeleye Başlaması ve Göç Kararı	357
12. 1950 Yılı Olayları ve Osman Batur'un Mücadelesi.....	367
13. 1951 Yılında Osman Batur'un Yakalanması, Şehit Edilmesi ve Müteakip Olaylar.....	377
C. OSMAN BATUR'UN KİŞİLİĞİ.....	393
SONUÇ.....	397
BİBLİYOGRAFYA.....	406
EKLER.....	430
Ek 1: ÇİNCE ŞAHİS VE YER İSİMLERİNİN YAZILIŞ VE OKUNUŞLARI CETVELİ	431
Ek 2: BELGELER.....	434
Ek 2, Belge I: Kâşgar Doğu Türkistan Hükümeti Bakanlar Kurulu'nun 2 Mart 1934 Tarihli Kararı.....	434
Ek 2, Belge II: Kâşgar Doğu Türkistan Cumhurreisi Hoca Niyaz Hacı'nın Türkiye Devleti'ne gönderdiği yazı	435
Ek 2, Belge III: Kâşgar Doğu Türkistan Cumhurreisi Hoca Niyaz Hacı'nın İngiltere Devleti'ne gönderdiği yazı	436
Ek 2, Belge IV: Serdengeçti Dergisinin Mart 1952 tarihli haber kupürü	437
Ek 2, Belge V: Osman Batur'un Altay Vâililiği'nden Azledildiğine Dâir Burhan Şehidi'nin yazısı.....	438
Ek 2, Belge VI: Hüseyin Teyci'nin hatıratından Örnek Sayfalar (41, 42, 46 ve 57. Sayfalar)	439
Ek 2, Belge VII: Osman Batur'un Kazak Halkına Yazdığı 14 Temmuz 1947 Tarihli Mektubu	440
EK 3: RESİMLER	441
EK 4: HARİTALAR.....	448
Harita 1: Doğu Türkistan'dan 1949 sonrası yapılan Hicret güzergâhları	448
Harita 2: Doğu Türkistan'da 15 Kasım 1944 sonrasında Kurulan Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyet İdaresinin Kontrolündeki Bölge	449
Harita 3: Doğu Türkistan'da Şehirler.....	449
Harita 4: Doğu Türkistan şehirlerindeki nüfus oranları	450
Harita 5: Doğu Türkistan'ın Güneyi şehirler ve karayolları	451
Harita 6: Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusu şehirler ve karayolları.....	452
EK 5: OSMAN BATUR İSLÂMOĞLU'NUN SOYAĞACI	453
ÖZGEÇMİŞ.....	454

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
a. mlf.	Aynı müellif
AQR	The Asiatic Quarterly Review
ATTİUV	Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayını
AÜ	Ankara Üniversitesi
bkz.	Bakınız
CAJ	Central Asiatic Journal/Weisbaden
CAR	Central Asian Review/London
Çev.	Çeviren
DTGD Yay.	Doğu Türkistan Göçmenler Derneği Yayını
DTGEY	Doğu Türkistan Göçmenler Evi Yayını
DTTMKK	Doğu Türkistan Türkleri Millî Kurtuluş Komitesi
EI²	Encyclopaedia of Islam (Second Edition)
FEER	Far Eastern Economic Review/Hong Kong
FES	Far Eastern Survey/New York
GJ	Geographical Journal/London
HRAF	Human Relations Area Files/New Haven
IA	International Affairs
IOR	India Office Library and Records/London
İA	İslâm Ansiklopedisi
JAHA	Journal of Asian History/ Weisbaden
JPRS	Joint Publications Research Service/ New York
JRCAS	Journal of the Royal Central Asian Society/London
KMT	Milliyetçi Çin Partisi
Mat.	Matbaa
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MEJ	Middle East Journal/Washington DC

MW	Moslem World/Hartford
NYT	New York Times
PRO	Public Record Office/London
REI	Revue du Etudes Islamiques/Paris
RMM	Revue du Monde Musulman/Paris
s.	sayfa
t.y.	baskı tarihi yok
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDPY	Türk Dünyası Platformu Yayını
TEV	Türk Edebiyatı Vakfı
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TKAGE	Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve devamı
Yay.	Yayınevi
Yay. Haz.	Yayına hazırlayan

GİRİŞ

A. KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmalarımız sırasında değerlendirdiğimiz kaynaklar arasında birinci elden çalışmalar yanında tali eserlerden de faydalandık. Çalışmaları değerlendirirken objektif olmaları yanında olayları değerlendirmelerinde sağlıklı bilgiler verip vermediklerini de göz önünde bulundurduk. Birçok ilmî çalışma yanında ele alınıp değerlendirilirken dikkatle tetkik edilmesi gereken ve yazılanların birçok hatalı bilgiyi barındırdığı çalışmalara da tesadüf ettik. Bu açıdan baktığımızda birçok çalışmanın ya taraflı, ya bilimsellikten uzak veya hatalı bilgilerin nakledilmesi dolayısıyla yazılanların birçok yanlışlarıyla ortaya konulduğunu gördük.

Osman Batur ile alakalı olarak yapılan çalışmalarda ise daha ziyade mülakatlar neticesinde elde edilen bilgilerin yazılı materyal haline getirilmesi sebebiyle birçok bilgi tekrarı ve olayları anlatan kişilerin eksik bilgi sahibi olmaları neticesinde farklı bilgiler ihtiva eden eserler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte hâlen Doğu Türkistan ile alakalı arşiv belgelerinin araştırmacıların istifâdesine sunulmamış olması, bilgilerin mukayesesini de güçleştirmektedir. Bilgiye ulaşmak ve elde edilen materyalleri sağlıklı bir şekilde değerlendirme imkânı henüz tam manasıyla elde edilememiş olsa bile, son 15-20 yılda Osman Batur hakkında kaleme alınan hem eser hem de makalelerin hem Doğu Türkistan tarihinin 1911-1949 dönemine hem de Osman Batur'un faaliyetlerinin ortaya çıkarılmasına büyük katkılar sağladığı bir gerçektir. Bütün bunlarla birlikte çalışmalarımız sırasında istifade ettiğimiz çalışmaların bir kısmının objektifliği veya taraflılığı ile Doğu Türkistan üzerinde çalışacak olan araştırmacıların istifade edebilecekleri eserlerin genel hususiyetleri üzerinde kısaca durduk.

Mesela Godfrey Lias'ın **Kazak Exodus** (London 1956) adlı eseri Osman Batur hakkında bilgiler ihtiva eden ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır. Bu eser daha sonraki dönemlerde **Büyük Kazak Göçü** (İstanbul 1958) ve **Göç** (çev. Mehmet Çağrı, İstanbul 1973) adlarıyla yayınlanmıştır. Lakin Lias eserini hazırlarken gelmiş olduğu Türkiye'de görüştüğü Doğu Türkistanlı mültecilerin

kendisine verdiği bilgileri doğru kabul ederek eserinde kullanmıştır. Lias'ın eserindeki bilgilerin doğru olduğu zannıyla da kendisinden istifade eden kişiler, Lias'ı referans göstererek, dönemin olaylarını aydınlatmaya çalışmışlardır. Tabî ki Lias'ın eserindeki her bilginin yanlış olduğunu iddia etmek veya Lias'ın iyi bir araştırmacı olmadığını söylemek yaptığı çalışmaya haksızlık olur. Bununla birlikte eserini kullanırken iyi tetkik edilmesi gereken eserler arasında olduğunu bu vesile ile belirtmek gerekir.

Çalışmalarımız sırasında sıkça başvurduğumuz çalışmalardan birisi de **A History of Migration of Xin-jiang Kazak People** (Xin-jiang Üniv. Yay, Urumçi 1993) adlı eserdir. Bu eserde Osman Batur'un faaliyetlerine Altay halkının güçlü bir şekilde karşı çıktığı, Millî Ordu birliklerinin İshak Beg liderliğinde Osman Batur üzerine yürüdüğü ve Osman Batur'un askerlerinden 200 kişiyi öldürüp, 300'ünü de esir ettiği vb. konular hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu savaşta yenilen Osman Batur'un Qung-hua'ya çekildiği, 4.000 koyun ve 3.000 ineğin İshak Beg liderliğindeki Millî Ordu tarafından ele geçirildiği de iddia edilmektedir. Taraflı bir şekilde kaleme alındığı her halinden belli olan bu eserin iddialarını başka kaynaklarda teyit etmek imkânı bulamayışımızdan ötürü bilgilerin gerçekte bir alakasının olmaması muhtemeldir. Kazakça olarak da yayınlanan eserin ilmî olarak iyi etüt edildikten sonra kullanılması gereken ve objektif bir eser olmadığını belirtmek gerekir.

Allen Whiting'in **Soviet Strategy in Xin-jiang, (Part I of Xin-jiang: Pawn or Pivot)** (East Lansing, Michigan UP, 1958) adlı eserinde mesela Baytik Boğda hadisesiyle alakalı olarak bilgiler, yanlış olsa da bulunmaktadır. Whiting, çalışmasını Sheng Shi-cai'in desteğiyle hazırlandığından taraflı bir gözle yazıldığı kanaatindeyiz. Bu anlamda eserden yine birinci elden kaynaklara dayanak hazırlanması hasebiyle istifâde edebileceğini söylemekle beraber bilgilerin kullanılması iyi tetkik edilmelidir. Allen Whiting, Sheng Shi-cai'in Marksizm'e ve Leninizm'e karşı çok sert bir yol tuttuğunu belirtmekle birlikte, Onun Doğu Türkistan'ı örnek bir ülke haline getirmek için çabaladığını kaydetmektedir. Lâkin devrin kaynakları objektif olarak tetkik edildiğinde Doğu Türkistanlıların Sheng Shi-cai'e karşı ayaklanmayı devam ettirdiklerine şahit oluruz. 1937'de Doğu

Türkistan'ın güneyindeki ihtilâl, Tanrı dağları etrafındaki ve Kumul'daki küçük çaplı ayaklanmalar bastırıldıktan sonra Sheng Shi-cai ülkeyi NKVD modelinde ve onun desteğine dayalı polis usulüyle yönetmeye başlamıştır. Yani onun takip ettiği politikanın, demokratik usullerle veya milletlerin eşitliği ilkeleriyle hiçbir alakası yoktur.

Sovyetler Birliği'nin Sheng Shi-cai'e silah göndermekle sorumlu memuru Aleksandre Barmine'nin ABD'ye iltica ettikten sonra kaleme aldığı **One Who Survived** (New York 1945) eserinde Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan üzerindeki planlarını hem birinci elden kaynak olması hem de verdiği bilgilerin objektifliği açısından dikkate değer olarak görmek mümkündür.

Amerikalı gazeteci A. Doak Barnett'in **China on the Eve of the Communist Takeover** (London 1963) adlı eserinde Baytik Boğda olayı ile alakalı daha sağlıklı bilgiler bulunmaktadır. Barnett'in bilgilerinin sağlıklı olması bölgede vuku bulan çarpışmalarda Guo-Min-Dang'ın Baytik Boğda cephesindeki komutanı Tuğgeneral Han Yu-wen'in kendisine verdiği bilgilerin birinci elden kaynak olmasıdır. Barnett'in eserinde İli Millî Ordusu hakkında da değerli bilgileri bulmak mümkündür. Ocak 1946'da Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimiyle Guo-Min-Dang arasında imzalanan “ateşkes” anlaşmasından sonra Kazaklar arasındaki bölünme hakkında da değerli bilgiler aktaran Barnett, Osman Batur ve Altay'daki müttefikleri Gulca yönetiminden yüz çevirmeleri olaylarını da değinmektedir.

Çinli komünistler uluslararası medyada Osman Batur'un mirasına cevap yetiştirmekten geri kalmamışlardı. Lias, 1950'lerin başında Türkiye'ye göç eden Kazakları ziyaret ettikten sonra yazdığı “**Büyük Kazak Göçü**” isimli kitabında Osman Batur'un Çin baskısına diren bir kahraman olduğunu ve Doğu Türkistan'daki Çin yönetimini şiddetle kınadığını yazmıştır. Buna karşılık Çinliler, Çin Komünist Partisi sempatisini İngiliz tarihçi Basil Davidson'u Doğu Türkistan'a davet etmiştir. 1957'de Lias'ın kitabından bir yıl sonra Davidson, **Turkestan Alive: New Travels in Chinese Central Asia** (London 1957) isimli kitabını yayınlamıştır. Bu kitap bir nevî Lias'ın kitabına doğrudan bir cevap olarak yazılmıştır. Davidson eserinde Doğu Türkistan'da Çin yönetimini pozitif, Osman Batur'u da hiçbir politik hedefi olmayan keyfi olarak adam öldüren bir haydut gibi göstermiştir. Bu bakımdan eserin ihtiva

ettiği bilgilerin dikkatli bir şekilde tetkik edildikten sonra kullanılmasında fayda vardır.

Dönemin Urumçi'deki ABD Konsolosu O. Edmund Clubb'un **China and Russia: The "Great Game"** (NY 1971) ve **Twentieth Century China** (London and NY 1965) adlı çalışmalarında da Baytik Boğda hadisesi ve dönemin siyasî olayları ile alakalı değerli bilgiler bulmak mümkündür. Aynı şekilde Filchner'in **A Scientist in Tartary** (London 1939) ve **Om Mani Padme Hum** (Leipzig 1939) adlı çalışmalarında da Sheng Shi-cai dönemi hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.

Nurgocay Batur'un hatıratı Gülçin Çandarlıoğlu tarafından **Özgürlük Yolu, Nurgocay Bahadır'ın Anılarıyla Osman Batur** (İstanbul 2006) adıyla yayınlanmıştır. Osman Batur'un en yakın sırdaşlarından ve komutanlarından birisi olan Nurgocay Bahadır'ın anlattıkları çalışmamızda sıkça başvurduğumuz ve faydalandığımız bir eser olmakla beraber, bir hatıra olması hasebiyle, zaman zaman olayları tek taraflı ve abartılı bir şekilde ifade ettiğini müşahade ettik. Bununla birlikte bizzat olayların içinde olan bir şahsın anlatımı muhtevasında değerli bilgileri de beraberinde getirdiğinden, bilhassa olayların yer ve zamanını tespitte bu eserden çokça istifade ettik. Eser aynı zamanda Abdülvahap Kara tarafından **Azattığın Öşpes Ruhı (Nurgocay Batırdın Estelikleri Jane Osman Batur)** adıyla Kazakça olarak, bazı dipnotlar da ilave edilerek Almatı'da 2008 yılında yayınlandı. Bu vesile ile şunu belirtmek gerekir ki eser hem bir hatıratır hem de olayın kahramanının Nurgocay Bahadır olması hasebiyle Osman Batur ile doğrudan alakalı değildir. 1984 yılında Nurgocay'ın **Ömrüm için Estelik: Kuzkuyuda Ökten 72 cıl** adıyla kaleme aldığı hatıratına verdiği isimdir. Lakin dönemin olaylarının aydınlatılmasında araştırmacıların hizmetine sunulması ile ilim âlemine katkılar sağladığını da belirtmek gerekir.

İngiliz Konsoloslarının verdiği bilgiler: 1946 yılında resmî davetli olarak İli'ye giden Urumçi'deki İngiliz Konsolos vekili Graham, 1944-1945 yıllarında İngiliz Konsolosu olarak Urumçi'de bulunan Turral'ın, Kâşgar İngiliz Başkonsolosu Etherington Smith'in bölgeden naklettiği haberler Gulca inkılâbı ve dönemin olayları hakkında ana kaynak hüviyeti taşımaktadır. Diğer taraftan Tibet'in yüksek yaylalarıyla komşu olan Tarım havzasının güneyindeki geniş arazi ile ilgili çok az bilgi mevcuttur. Bundan dolayı bölge hakkındaki bilgileri ya oraya giden birkaç

seyyahtan veya İngiliz Başkonsolos yardımcısı Gillet'in diplomatik raporlarından öğrenebilmekteyiz. Bu konudaki bilgileri ise Forbes'in "Ma Chung-ying" (EI², C. V, Leiden 1984), "Muslim Separatism in Northwest China During the Republican Period, 1911-1949" (Basılmamış Doktora tezi, Leeds Üniversitesi, 1983) ve **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)**, (çev. Enver Can, Münih, DTV Yay., 1990) adlı çalışmalarında sıkça başvurduğu İngiliz arşiv belgeleri yanında Doğu Türkistan'ın 1911-1949 dönemi hakkında en kapsamlı ve en objektif çalışmalar olarak addedilebilir.

Owen Lattimore, 1950 yılında neşrettiği **Pivot of Asia: Xin-jiang: Xin-jiang and the Inner Asian Frontiers of China** adlı eserinde Tu Qung-yuan'ın çizdiği manzarayı aynen aktarmıştır. Nitekim Lattimore, Sheng Shi-cai'in 1934-1942 yılları arasında gerçek reformlar yaptığını, ayrıca Doğu Türkistan'ı Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler, demokrasi ve ülke halkının çıkarları gibi 3 prensibi ilke edinerek sorunsuz bir şekilde idare ettiğini ifade etmektedir. Lattimore'nin bu eseri de Doğu Türkistan hakkında yapılacak çalışmalarda mutlaka ele alınıp değerlendirilmesi gereken bilgiler ihtiva etmektedir. Lattimore'nin ayrıca "China's Turkestan-Siberia Supply Road", **Pacific Affairs** (C. XIII, (Dec. 1940), s. 393-412), "Chinese Turkestan or Xin-jiang" (**The China Year Book**, Shanghai 1935, s. 36-44), "Chinese Turkestan" (**The Open Court**, C. XLVII, No: 921, Chicago, t.y. s.97-199), "The Chinese as a Dominant Race" (**JRCAS**, C. XV, No: 3, 1928, s. 278-300), "The Kimono and the Turban", (**Asia**, XXXVIII, May 1938, s. 273-275), **High Tartary**, (Boston, Little, Brown&Co., 1930) ve **Inner Asian Frontiers of China** (Boston 1962) çalışmaları da Doğu Türkistan hakkındaki değerli bilgiler aktarmaktadır.

Fransızların "Citroen Keşif Heyeti"nin bölgedeki faaliyetlerini eser haline getirdikleri çalışmalarında Ma Zhong-ying'in Tungan süvari bölüğü ile Jin Shu-ren'in makineli tüfek bölüğü arasındaki mücadelelerini birinci elden ve görgü tanığı olarak aktarmaktadırlar. Le Fèvre'nin **An Eastern Odysseys** (London 1962) verdiği bilgilere göre bu savaşta çok sayıda Moğol askeri, Çinli birliklerin safında yer almıştır. Eser dönemin olaylarını ilk elden aktaran kaynak olması hasebiyle değerlidir.

Yang Zen-xin'in Doğu Türkistan'daki hükümdarlığından vazgeçtiğine dair ve dönemin olaylarıyla ilgili en inandırıcı deliller Mildred Cable ve Francesca French'in, **The Gobi Desert: A Desert Journal** (London 1943²) ve **Through Jade Gate and Central Asia** (London 1950²) adlı eserlerinde verdiği bilgilerde saklıdır. Bu anlamda eser dikkate değer olup, araştırmalarımız sırasında bilhassa 1911-1928 yılları arasındaki döneme kaynak olabilecek hüviyette olması hasebiyle sıkça başvurduğumuz kaynaklardan biridir. Maksud Şah'ı şahsen tanıyan Mildred Cable ve Francesca French'in bildirdikleri de eserlerini değerli kılan bilgiler ihtiva etmektedir. Kumul Beyliği'nin ilhak edildiği tarihte bölgede bulunan Mildred Cable ve Francesca French'in verdiği bilgiler dönemin olaylarının aydınlatılması açısından birinci elden kaynak hüviyetini taşımaktadır.

V. İ. Petrov'un **Myatejnoe serdtse Azii, sintszyan kratkaya istoriya narodnih dvijeniy i vospominaniya** (Moskova 2003) adlı çalışmasında Tungan karargâhında bulunduğu 3 Temmuz-16 Ekim 1933 tarihleri arasında, Ma Zhong-ying'in birlikleri kuşatma altındaki Çin askerî garnizonuna 43 hücum yaptığı yazılıdır. Bu anlamda Petrov'un eseri de birinci elden kaynaklar arasında sayılabilir. Bu dönemde Kumul Eskişehir'de 108 gün kalan Petro, 16 Ekim'de Urumçi'ye hareket etmiştir. Jin Shu-ren dönemi hakkında değerli ve objektif bilgiler ihtiva eden bir diğer çalışma da Schomberg'in "The Ili District" (**JRCAS**, C XVI, No: 4, 1929) ve "Hami or Komul" (**JRCAS**, C. XVI, No: 1, 1929, s. 90-93) adlı makaleleridir. Sheng Shi-cai, **Red Failure in Xin-jiang** (East Lansing 1958) adlı hatıratında, hem kendi dönemi hem de Doğu Türkistan'ın genel durumuyla ilgili alarak, taraflı da olsa, bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte Sheng'in eserini kullanırken bir hâtırat olmasını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Zhan Da-jun'un **Xin-jiang fen bao qi shi nian**, (C. IX, Tai-bei 1980) adlı eseri Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Gulca'daki yönetimi ve dönemin siyasî olayları hakkında, taraflı da olsa, bilgiler aktarmaktadır. Ayrıca Gulca liderleri ile Sovyetler Birliği arasındaki bağlantıları Çin açısından objektif bir şekilde değerlendirmiştir. Da-jun, Osman Batur'un bölgede yaşayan Kazak halkını rahatsız ettiği ve alçakça hareketlerde bulunduğunu iddia ettiği çalışmasında, Kazak halkının hayvanlarını boğazladığından ve kadınlarına tecavüz ettiğinde de bahsetmektedir. Bununla da yetinmeyen Da-jun, Osman Batur'un Kazak gençlerini kendilerine

katılmaları için zorladığını da yazmaktadır. Hâlbuki Osman Batur'un hayatı ve faaliyetleri tarafsız bir şekilde ele alınıp incelendiğinde, kendi halkından birisinin kadınına el uzatması hem onun ahlaki değerleriyle, hem yetiştiği çevrenin şartlarıyla hem de inanmış olduğu dinin vecibeleriyle hiç mi hiç uyuşmadığı su götürmez bir gerçektir. Osman Batur'u bizzat tanıyan ve 1949 sonrasında Türkiye'ye yerleşen hiçbir Kazak Türkü de bu konulardan hiç mi hiç bahsetmemişlerdir. Şayet Osman Batur bu nevî hâl ve hareketleri yapmış olsaydı konu mutlak surette yazılı materyallerde yerini alırdı. Bu tip iddia ve iftiralar daha ziyade propaganda amaçlı Çin asıllı kişilerin yazdıkları eserlerde yer almaktadır. Kazak halkının hem Osman Batur hem de Çinli idareciler tarafından yerlerinden göç ettirildiği bilinen bir gerçektir. Çalışmamızda kullandığımız Çin kaynaklarında bu konu Osman Batur ve mücadelesi açısından bir eleştiri olarak kullanılmıştır. Lâkin dönemin şartları yerinde incelendiğinde her iki taraf da bu olayı kendi mücadelelerinin başarıya ulaşması için zorunlu görmüş ve bunun gereği olarak halktan istifade edebilmek gayesiyle zaman zaman hâkim oldukları bölgelere halkı göç ettirmişlerdir. Osman Batur'un faaliyetleri halkın daima zorla göç ettirildiği şeklinde değerlendirilirken, Çinli idarecilerin yaptırdıkları ise halkı Banditler (terörist, çapulcu)den korumak için yapılmıştır şeklinde sunulmuştur. Bu taraflı yorumlardan ziyade mevzu bahis edilen eserleri kullanırken gayemiz çalışmış olduğumuz dönemde Osman Batur'un faaliyetlerini ortaya koymaktan öteye geçmemiştir. Bununla birlikte kanaatimizce Osman Batur, dağınık bir şekilde bozkırda yaşamakta olan Kazak boylarını bir araya toplamak ve göçebelikten yerleşik hayata geçirmek için, Kazakları hem savunma hem de kontrollerini kolaylaştırmak düşüncesiyle sabit bir alanda toplamayı tasavvur etmiş olmalıdır.

Çinli yazar Tu Qung-yuan'ın kaleme aldığı **Sheng Shi-cai yu Xin-jiang (1938)**" (Shanghai 1938) adlı eserinde Sheng'in, idaresinin ilk 8 yıllık diliminde, "ilerici" reform siyaseti tatbik ettiğini iddia etmektedir. Kitap Tu Qung-yuan'ın 1937 senesinde Doğu Türkistan'da Sheng Shi-cai idaresi hakkında birinci elden bilgiler ihtiva etmektedir. Tu Qung-yuan'nun çalışması İngilizce'ye çevrilmemesine rağmen 1944 yılında Martin Norins tarafından kaleme alınan "**Gateway to Asia: Xin-jiang**" adlı eserine temel teşkil etmiştir. Norins aynı düşüncelerini yayınladığı

“The New Xin-jiang: China’s Link with the Middle East” (**Pacific Affairs**, C. XV, No: 4, (Dec. 1942) s. 457-470) adlı makalesinde de savunmuştur.

Sheng Shi-cai’in idarede Türk liderlere mevki vermesinin, hâkimiyetinin ilk yıllarına rastladığını, bununla birlikte bu görevlerin de göstermelik birkaç tayinden öteye gitmediğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda 1941’de Gulca’da bulunan Norveçli Wilfrid Skrede’nin **Across the Roof of the World** (London 1954) adlı çalışmasındaki tespitlerini belirtmek kâfi gelecektir kanaatindeyiz. Gulca’dan sonra Urumçi, Aksu ve Kâşgar güzergâhından Hindistan’a geçen Skrede eserinde; “*Doğu Türkistan’da çeşitli milletler olmasına rağmen, belli bir ırka mensup kişilerin üniforma giymeleri mümkündü. Bunu fark etmek kolaydı. Ordu ve emniyet mensuplarının üzerinde Çinli olduklarını simgeleyen işaretler vardı... Shun... belli bir ırkî ayırım gözeten politika yürütüyordu. Bütün Müslümanlar bunun dışında tutuluyordu*” görüşlerine yer vermiştir.

Nan-jing Hükümeti’nin siyasî elçisi olan ve 25 Aralık 1933’te Urumçi’ye gelen Wu Ai-chen’in **Turkistan Tumult** (London 1940) ve “Will China Lose its Far West?” (**Asia**, C. XXXIX, 1939, s. 675-678) adlı çalışmaları hem birinci elden kaynak olması hem de objektifliği açısından kayda değerdir. Mesela Wu Ai-chen Kumul isyanı ile verdiği bilgilerin ise hem tarafsız hem de birinci elden kaynak teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Jin Shu-ren’in, Doğu Türkistan’ın kuzeydoğusundaki bütün Türklerin husumetini kazanmış olduğuna ve isyanın ülkenin tamamına yayılmasını önlemek için çok ustaca bir siyaset izlemesi gerektiğine dair yorumu ve dönemin olaylarını birinci elden kaynaklara dayandırarak aktarması yönüyle değerlidir.

1930’lı yıllarda Doğu Türkistan’da bulunan ve yaşanan olaylara bizzat şahit olan Sven Hedin’in **Big Horse’s Flight: The Trail of War in Central Asia** (London 1936), **Riddles of the Gobi Desert** (London 1933) ve **The Silk Road** (London 1938) adlı çalışmaları da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Hedin’in tespiti olan dönemin olaylarını izah ettiği “*Barut fıçısının patlaması için bir kıvılcım gerekmektedir*” ifadesi yerinde ve objektif bir tespitti. Diğer taraftan Tibet’in yüksek yaylalarıyla komşu olan Tarım havzasının güneyindeki geniş arazi ile ilgili çok az bilgiler vardır. Bundan dolayı bölge hakkındaki bilgileri ya oraya giden Fleming **News from Tartary** (London 1936) ve E. K. Maillart, **Forbidden Journey** (London

1937) adlı çalışmalarda bulmak mümkündür. Fleming'in ayrıca Ma Hu-shan ve Sheng Shi-cai dönemi olayları alakalı olarak eserinde objektif bilgiler bulmak mümkündür. Maillart'ın ise 1940-1949 arasında Doğu Türkistan'ın ekonomisine dair eserinde objektif ve değerli bilgileri bulmak mümkündür.

Baymirza Hayit'in **Komünizm ve Türk Dünyası** (Ankara 1971), "20. Yüzyılda Türkistan'ın Millî ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri" (**X. Türk Tarih Kongresinden ayrı basım**, Ankara 1991), "Doğu Türkistan'ın Türk Dünyasındaki Önemi" (**Doğu Türkistan'ın Sesi**, No: 58), "Şarqî Türkistan ve Rusya" (**Millî Türkistan**, C. LXVIII, 1950, s. 23-27), **Eski Sovyetler Birliği'nde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri** (İstanbul 2000), **Komünizm ve Türk Dünyası** (Ankara 1971); **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi, Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi**, (İstanbul 2006) **Turkestan im XX Jahrhundert** (Darmstadt 1956), **Turkestan zwischen Russland und China**, (Amsterdam 1971) **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi** (Ankara 1995) ve **Türkistan: Rusya İle Çin Arasında**, (İstanbul 1975) adlı çalışmalarında Batı ve Doğu Türkistan ile alakalı değerli bilgiler bulmak mümkündür. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki, Hayit'in Doğu Türkistan ile alakalı bilgileri nereden aldığı noktasında bilgi sahibi olmadığımız ve çalışmalarının Doğu Türkistan ile alakalı yerlerinde nadiren dipnot kullanmış olması hasebiyle bilgilerine ihtiyatlı baktık.

Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi, kültür hayatı, halkın durumu ve göç hadiselerinde en sağlıklı bilgileri ise Erkin Alptekin'in **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı** (Kayseri 1992); İsa Yusuf Alptekin'in "Temir parda arqasındağî Şarqî Türkistan" (**Millî Türkistan**, LXXIV, 1951 s. 23-27), **Doğu Türkistan Davası** (İstanbul 1981), **Esir Doğu Türkistan İçin, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları** (Drl., M. Ali Taşçı, İstanbul 1985) **Esir Doğu Türkistan için-2, İsa Yusuf Alptekin'i Mücadele Hatıraları (1901-1949)** (Yay. Haz. Ömer Kul, Berikan yay., Akara 2009) ve **Unutulan Vatan Doğu Türkistan** (İstanbul 1992); Abdullah Bakır'ın **Doğu Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra** (İstanbul 2005); M. Beloff'un **Soviet Policy in the Far East, 1944-51** (Oxford 1953) ve **The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929-1941** (C. I-II London 1966); H. L. Boorman-R. C. Howard'un **Biographical Dictionary of Republican China** (New York 1967); D. C. Boulger'in **The Life of Yakoob Beg:**

Athalik Ghazi and Bedaulet, Amer of Kashgar (London 1878); Mehmet Emin Buğra'nın **Doğu Türkistan Tarihi Coğrafi ve Şimdiki Durumu** (İstanbul 1952) ve **Şarkî Türkistan Tarihi** (Ankara 1987); Chiang Chung-cheng, **Sovyet Rusya Çin'de** (çev. Dr. Muhaddere N. Özerdin, İstanbul t.y.); Jiang Jie-shi: **Soviet Russia in China: A Summing-up at Seventy** (NY 1957); Gilbert Fook-lam Chan, "Xin-jiang Under Sheng Shi-cai, 1933-44" (Basılmamış Master tezi, Hong Kong Üniversitesi, 1965); Amaç Karahoca'nın **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi** (İstanbul 2008), **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi** (İstanbul 1981) ve **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi** (İstanbul 1980); Timur Kocaoğlu'nun "Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetinin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri" (**Doğu Türkistan'ın Sesi**, İstanbul 2006, s. 31-40); "Chinese Foreign Policy in the 21st Century: Expansionism in Asia and The Turkic World" (**Human Rights Violations in Eastern Turkistan** haz. Timur Kocaoğlu ve diğ., İstanbul 2000), "Dünya Güvenliği ve Dengeleri Açısından Çin" (**Doğu Türkistan'ın Sesi**, No: 67-68, İstanbul 2006) ve "Orta Asya'dan Türkiye'ye Göçler (1981-2006)" (**Uluslararası Göç Sempozyumu, 8-11 Aralık 2005**, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 153-158) İklil Kurban'ın **Doğu Türkistan İçin Savaş** (Ankara 1995) ve **Şarkî Türkistan Cumhuriyeti: 1944-1949** (Ankara 1992); A. N. Kuropatkin'in **Kashgaria** (Rusça'dan çev. Waler E. Gowan, Calcutta 1882) G. A. Lensen'in "Yalta and the Far East" (**The Meaning of Yalta**, ed. J. L. Snell, Baton Rouge 1956, s. 127-166); N. L. D. McLean'ın "The Much-Courted Kazakhs" (**The Geographical Magazine**, C. XXI, 1948, s. 256-263) ve "Xin-jiang: Today" (**International Affairs**, C. XXIV, No: 3, 1948, s. 366-386); L. E. Nyman'ın **Great Britian and Chinese, Russian and Japanese Interest in Xin-jiang, 1918-1934** (Malmö 1977); Polat Kadirî'nin (**Ülke Tarihi**) **Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)** (Yay. Haz. Ömer Kul, Ankara 2009); Jefferson Roberts'ın "1949-2007 Kazakistan ve Çin'de Osman Batur Mirası" (**Uluslararası Osman Batur'u Anma Günü**, basılmamış bildiri, DTGD, 3 Mayıs 2008); E. R. Stettinius'un **Roosevelt and the Russian: The Yalta Conference** (London 1950); Christian Tyler'in **Wild West China, The Taming of Jinjiang** John Murray (London 2003) ve Yılmaz Hüseyinoğlu Polat, "Alixan Törə Saquni ve Onun Şarqî Türküstanın Azaldığı Uğrunda Mübarizəsi" (Basılmamış Doktora Tezi, Qafqaz

Universitesi, Bakı 1999) adlı çalışmalarda bulmak mümkündür. Lakin **Xin-jiang Tarih Materyalleri** (Tarihi Eslimler 29, Zhnag gou Halk Siyasi Meslehet Kengişi Xin-jiang Uygur Aptonum Rayonu Komititi Tarih Matereyalleri Heyiti, Urumçi 1990) ve P. Sugirbayev'in "**Ospan zadı kaday adam**" (Xin-jiang'ın Tarihi Materyaldarı, 29, Urumçi 1990) ve Li Sheng'in **Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu**, (çev. Xu Xinyue, Xin-jiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006) adlı çalışmaları ise iyi etüt edilerek bilgilerinden istifade edilmelidir. Bilhassa Li Sheng'in çalışmasının tamamen propaganda amaçlı bir eser olduğunu dikkate almak ve ona göre değerlendirmek gerekir.

Osman Batur hakkında yapılan araştırmaların en kapsamlılarında biri diyebileceğimiz **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu, Almatı 2007) adlı eser muhtevasında Seyithan Abulkasımulu'nun "Ospan Batır" (s.7-17), Bakıtbek Bemişulı'nın "Ospan Batır" (s.161-167), Jerken Bödeşulı'nın "Ospandı Kazır atadı" (s.173), Soyan Kajıbayulı'nın "İstemulı Ospan Batır" (s. 168-170), Hebi Ospanulı'nın "Ospan Batırğa Verilgen eki Baga jane Bata" (s.171-172), Suragan Rahmetulı'nın "Ospan Batır Kures Jolında" (s. 102-117), Jaksılık Semitulı'nın "Ospan Batır" (s.18-23), Sumyagin Amartayvan'ın "Ospanın akboz atı" (s.118-120) ve Hadi Şekenulu'nun "Altaydın akilik batır", (s.121-145) adlı makaleleri birçok değerli bilgiyi ihtiva etmesine rağmen çalışmaların hemen hemen hiçbirinde herhangi bir dipnot kullanılmamış olması çalışmalarda kullanılan bilgilerin nereden ve nasıl elde edildiği noktasında tedbirli davranmamıza ve nihayetinde kullanılan bilgileri iyice tetkik ettikten sonra istifade etmek noktasında titiz davranmamıza yol açmıştır.

Osman Batur hakkındaki çalışmalarımızda istifade ettiğimiz fakat bununla birlikte ilmî olup olmadıkları veya objektiflikleri noktasında tereddüt ettiğimiz çalışmalardan bazıları ise şunlardan ibarettir. Halife Altay'ın **Anayurt'tan Anadolu'ya** (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, t.y.), Mustafa Başaran'ın "Doğu Türkistan İstiklal Kahramanı Osman Batur İslâmoğlu (1899-1951)" (Basılmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972), Yusuf Ziya Arpacık'ın **Osman Batur ve Asrın İbretli Olayları** (İstanbul, İlteriş Yayınları, 2009), Burhan Şehidî, **Şincang'ın 50 Yılı** (Beijing 1986), Hasan Oraltay'ın **Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri**

(Türk Kültür Yayını, İstanbul 1976), “Osman Batur, Üç Aymak Ukimetine Karşı Şıgu (**Ospan Batur**, haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu, Almatı 2007, s.24-37) ve **Elimay-lap Ötken ömir** (İstanbul 1999) adlı çalışmaları değerli bilgiler aktarmakla beraber dikkatle tetkik edilerek kullanılmalıdır.

Osman Batur hakkında bilgi bulanabilecek diğer araştırmalardan Hızırбек Gayretullah’ın Türkiye’de ilk çalışmaları yapmış olması hasebiyle ortaya koyduğu eserler değerlidir. Zaman içerisinde, yeni bilgilerin de ortaya çıkmış olması Gayretullah’ın hangi noktalarda eksik kaldığını da göstermiştir. Bununla birlikte Gayretullah’ın çalışmalarında istifade ettiği kişilerden aldığı bilgileri tetkik etmeden eserlerinde kullanması geçen zaman içerisinde hatalı bilgilerini de ortaya çıkarmıştır. Gayretullah’ın hazırlamış olduğu **Altaylarda Kanlı Günler** (İstanbul 1977), “Bir Asır Geciken İstila” (**İstiklâl Gazetesi**, Eylül 2008), “Belgelerle Osman Batur” (**Şehadetinin 53. Yılında Altay Kartalı Osman Batur**, Haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, İstanbul 2004), “Osman Batur ve Millî Mücadelesi” (**Millî Kahraman Osman Batur’un Şahadeti’nin 50. Yılı Hatırasına**, DTGD Yay., Nisan 2001, s. 6-21), “Türkistan Davasında Alaş’ın Yeri” (**Ortadoğu Gazetesi**, 23-27 Şubat 1975), **Osman Batur** (İstanbul 1966), **Uzaklara Balam** (İstanbul 2009) ve “Kazaktın Ospan Batırı” (**Ospan Batur**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu, Almatı 2007, s.145-160) adlı çalışmalarda birçok değerli bilgiyi bulmak mümkündür. Lakin Gayretullah çalışmalarını daha ziyade 1952 yılını müteakip Türkiye’ye iskânlı göçmen olan kişilerden elde ettiği bilgiler vasıtasıyla ortaya çıkardığından çalışmaları birçok yönden objektiflikten ve bilimsellikten uzaktır. Zaten Gayretullah bu nevi hatalı bilgilerini daha sonraki dönemlerde yazdığı eserlerde düzeltmiştir. Bununla birlikte eserlerinin yeni baskıları yapılmadığından hatalı bilgiler çalışmaların eski baskılarında durmaktadır.

Son olarak Osman Batur ve dönemi hakkında Doğu Türkistan’da yaşananlar için H. Ali Çakar’ın **Türkistan Dramı** (İstanbul 1972); Tursınkan Zakenuli’nun “Osman Batur Kimdir?” (çev. Meryem Kırımlı, **Millî Kahraman Osman Batur’un Şahadeti’nin 50. Yılı Hatırasına**, Haz. Hızırбек Gayretullah, DTGD Yay, Nisan 2001, s. 3-4), “Çin Kaynaklarında Osman Batur ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti” (çev. Meryem Kırımlı, **Şahadeti’nin 52. yılında Altay Kartalı Osman Batur**, Hazırlayan Hızırбек Gayretullah, DTGD Yay., İstanbul 2003, s. 44-63), “Osman

Batur ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti” (çev. Meryem Kırımlı, **Doğu Türkistan Dergisi**, No: 182, İlkbahar 1999) ve “Ospan Batur (**Ospan Batur**, haz. Hadi Şekenulu, Devletkery Kepuli, Örkenbek Nebiulu, Almatı 2007, s. 38-53) ve Bayahmet Jumabay’ın **Abak Kerey Molkı Ruındın Seciresi** (Urumçi 2005) adlı çalışmalarında değerli bilgiler bulmak mümkündür.

B. 1911 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN’IN GENEL DURUMU

10.476.076 km² gibi geniş bir alana yayılan Türk Dünyası’nın 1.828.418 km²’si “Doğu Türkistan” olarak adlandırılmaktadır¹. Türk milletinin ata yurdu Doğu

¹ Baymirza Hayit, **Sovyetler Birliği’nde Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri**, TDAV Yay., İstanbul 2000, s. 284. A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s. 1; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 1986, s. 15; A. Yalçınkaya, **Türkistan: 1856’dan Günümüze**, İstanbul 1997, s. 15, P. B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Ankara 2002, s. 343; İsmail Cengiz, **Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, DTGD Yay., İstanbul 2005, s. 12; Michael Dillon, **Doğu Türkistan, Çin Orta Asyası’nda Etnik Ayrımcılık ve Kontrol**, trc. Dr. Hayati Aktaş, TDPY, İstanbul 2001, s. 3; Joseph Costagne, **Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi**, trc., M. Reşat Üzmen, Orkun Yay., İstanbul 1980, s. 60; M. Rıza Bekin, “Present Suation in Eastern Turkistan and Her Problems”, **Human Rights Violations in Eastern Turkistan**, haz. Timur Kocaoğlu ve diğ., Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 2000, s. 17; İlhan Musabay, “Doğu Türkistan’ın Nüfusu”, **Türk Kültürü**, No: 79, Mayıs 1969, s. 500. Nadir Devlet (“Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, TKAE Yay., Ankara 1992, s. 84) Doğu Türkistan coğrafyasının Çin’in toplam yüzölçümünün 1/6’sını meydana getirdiğini bunun da rakamsal olarak 1.710.000 km²’lik bir alanı kapladığını ifade etmektedir. Çin kaynakları ise ülkenin 1.646.800 km² olduğunu belirtmektedir, bkz. Ahmet Kemal İlkul, **Çin-Türkistan Hâtıraları, Şanghay Hâtıraları**, haz. Yusuf Gedikli, Ötügen, İstanbul 1997¹, s. 35. Tengri Berdi, (“Doğu Türkistan”, **Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay., İstanbul 2006, s. 408) Doğu Türkistan’ın yüzölçümünü 1.871.000 km² olarak vermektedir. Rahim Er (“Çin Komünizmini de Doğu Türkistan Yıkacaktır”, **İmparatorluk Coğrafyasında Diplomasi Koşturmak**, BKY, İstanbul 2000, s. 164) bu rakamı 1.824.448 km² olarak vermektedir. Ramazan Özey (“Doğu Türkistan Yok Sayılamaz”, **Tarih ve Medeniyet**, No: 37, Nisan 1997, s. 9) ise 1. 646.900 km² olarak vermektedir. Mehmet Saray (**Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hânlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, (1775-1875)**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984, s. 1) ise bu rakamı 1.503.563 km² olarak vermektedir. David D. Wang, **Under the Soviet Shadow The Yining Incident, Ethnic Conflicts and International Rivalry in Xin-jiang, 1944-1949**, Hong Kong 1999, s. 29) Doğu Türkistan’ın yüzölçümünü 1.600.000 km² olarak vermektedir. Timur Kocaoğlu, (“Dünya Güvenliği ve Dengeleri Açısından Çin”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, No: 67-68, DTV Yay., İstanbul 2006, s. 43) ise bu rakamı 1.647 milyon km² olarak vermektedir. Salih Aynural (“Çin’in Doğu Türkistan Politikası”, **Gökbayrak**, No: 79, Kayseri 2007, s. 21) ve Alimcan İneyet (“Doğu Türkistan Sorunu”, **Gökbayrak**, No: 82, Kayseri 2008, s. 8) Doğu Türkistan’ın 1.66 milyon km² yüzölçümü bulunduğunu ifade etmektedirler. A. Z. Velidi, **Yeni Türkistan Dergisi**’nin 5-6. sayısında yayınladığı (“Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında”, **“Yaş Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)**, ATTİUV Yay., İstanbul 2005, s. 37) makalesinde Türkistan’ın sınırlarını ifade ettiği çalışmasında Doğu (Çin) Türkistan’ı 1.118.812 km² olarak ifade etmektedir. Bütün bunların yanı sıra son yayınlanan Çin kaynaklarının birinde (Li Sheng, **Çin’in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu**, çev., Xu Xinyue, Xin-jiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, s. 1) Çin topraklarının 1/6’sını teşkil eden Doğu Türkistan’ın yüzölçümü 1.664.900 km² olarak verilmektedir.

Türkistan'ın kuzeybatısında Kazakistan, kuzeydoğusunda Moğolistan, doğusunda Çin, güneyinde Çin'e bağlı Tibet Özerk Bölgesi, güneybatısında Keşmir ve Pakistan, batısında ise Tacikistan ve Kırgızistan yer almaktadır. Etrafı yüksek dağlarla çevrili bir nevî yayla mahiyetindeki Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Altay, güneyinde Himalaya, Karakurum ve Karanlık dağları yer almaktadır. Tanrı dağları, Doğu Türkistan'ı ortadan ikiye bölmekte ve bu dağların kuzeyinde kalan kısma İli Havzası (Cungarya), güneyinde kalan kısma ise Tarım Havzası (Kâşgaria) denilmektedir².

Doğu Türkistan'ın başlıca şehirleri Urumçi, Gulca, Kâşgar, Hoten, Yarkent, Kumul, Aksu ve Turfan'dır³. Yaklaşık 600.000 km²'si çöllerle kaplı Doğu Türkistan'ın 90.000 km²'si ise ormanlık alanlara sahiptir. Ülkenin geriye kalan kısımları ise büyük çoğunluğu ziraata müsait arazilerden meydana gelmektedir⁴. Doğu Türkistan'da "Derya" olarak adlandırılan muhtelif uzunluklarda 329'un üzerinde nehir bulunmaktadır. Bunların en uzununu 2.179 km ile Tarım deryasıdır. Tarım deryasından başka İli, İrtiş, Manas, Ulungur ve Karaşehir nehirleri de büyük akarsular arasında zikredilebilir. Ayrıca ülkede bu nehir ve çayların beslediği 100'ü aşkın göl de mevcuttur. Bu göllerden en büyükleri; rakımı 2.070 ve 454 km² genişliğindeki Sayram ile 50 km² büyüklüğünde ve rakımı 1.980 m olan Boğda gölleridir. Doğu Türkistan'da dünyanın en büyük çölleri arasında bulunan Taklamakan çölü yer almaktadır ki kapladığı alan 500.000 km² civarındadır⁵.

² L. D. Stamp, *Asia: A Regional and Economic Geography*, London 1967, s. 493; D. Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2002, s. 33 vd.; Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi, (Başlangıçtan 1878'e Kadar)*, İstanbul 1998², C. I, s. 9; İlkul, *Çin-Türkistan Hâtraları*, s. 35; Abdullah Bakır, *Doğu Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, DTV Yay., İstanbul 2005, s. 1. Li Sheng, *a.g.e.*, s. 8.

³ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s. 24 vd.; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTKB, Ankara 1995, C. I, s. 8 vd.; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004, s. 13; E. N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 125 vd.; M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, Kastan Yay., İstanbul 2005, s. 191; Paizula Wusiman, "A.N. Kuropatkin ve Eseri Kâşgaria Tarihi", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., İstanbul 2008, s. 1.

⁴ Saray, *a.g.e.*, s. 9.

⁵ Hayit, *Eski Sovyetler Birliği*, s. 284; G. Karadağ, "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hânlıkları (Alexander Burnes, Arminius Vanbery, Eugene Schuyler)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2006, s. 14 vd.

Günümüz şartlarında sağlıklı bir nüfus sayımı yapılmasının imkânsız olduğu Doğu Türkistan nüfusunun 35 milyon olduğu tahmin edilmektedir⁶.

Yukarıdaki kısa bilgilerden de anlaşılacağı üzere Doğu Türkistan'ın coğrafi özellikleri farklılıklar arz etmektedir. Bir tarafta geniş çöller ve vahalar bulunurken, diğer tarafta yüksek tepeler ve ormanlık alanlar boy gösterir. Doğu Türkistan'ın yüksek dağ silsileleri ormanlar ve karlarla kaplıdır⁷.

Doğu Türkistan coğrafyasının genelinde karasal iklim hüküm sürer. Bu iklimin bir özelliği olarak ülkede yaz mevsimi sıcak ve kurak geçerken kış mevsimi soğuk ve yağışlıdır. Bol kar yağışıyla geçen kış mevsimlerinin nihayetinde baharın ilk ısıyla kışın yağmış olan karlar erimeye başlar. Bu kar suları Doğu Türkistan'ı yemyeşil otlakların bulunduğu geniş bir yaylalar bütününe çevirir. Doğu Türkistan'da bulunan bu yeşil otlaklarda daha ziyade büyük ve küçükbaş hayvanlar beslenir. Bölgede irili-ufaklı birçok çay ve ırmağın suladığı verimli arazilerde her türlü tarım ürünü yetiştirilmektedir. Kâşgar ve Turfan dolaylarında yetiştirilen

⁶ Şen Ozan, **Dinmeyen Kan Doğu Türkistan**, Hamle Yay., İstanbul t.y.³, s. 32. Ğ. O. Zulpıqar (**Doğu Türkistan'ın Gözyaşı**, Bayrak Yay., İstanbul 2007, s. 144-146), Rahim Er, "Doğu Türkistan Çin'in İç İşi Değildir", **İmparatorluk Coğrafyasında Diplomasi Koşturmak**, BKY, İstanbul 2000, s. 175 ve Hamit Göktürk, "Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçler", **Uluslararası Göç Sempozyumu**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 130) Doğu Türkistan'da 30 milyon civarında Türk nüfusun bulunduğunu belirtmektedir. Sultan Mahmut Kâşgarlı (**Modern Uygur Türkçesi'nin Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul, t.y., s. 1) 1992 yılı öncesinde nüfusun 18-20 milyon olduğunu ifade etmektedir. 1996 yılında Doğu Türkistan Vakfı tarafından tertip edilen "**2. Uluslararası Doğu Türkistan Sempozyumu**"nda ise Doğu Türkistan'da bulunan Türk nüfus 35 milyon olarak ifade edilmiştir. Bu rakamı Yusuf Gedikli de gerçeğe en yakın olarak kabul etmektedir, bkz. İlkul, **a.g.e.**, s. 4. Doğu Türkistan'a yapmış olduğu seyahatte gördüklerini bir eser haline getiren Yusuf Ziya Arpacık (**Osman Batur ve Asrın İbretlik Olayları**, İteriş Yayınları, İstanbul 2008, s. 103), Türk dünyasındaki nüfus artışlarını baz alarak, bu rakamı 50 milyon olarak vermektedir. Muzaffer Özdağ, **Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Jeopolitiği Üzerine**, DTV Yay., İstanbul 2000, s. 195) ise bu rakamı 28 milyon olarak vermektedir. Özey (a.g.m., s. 11) ise tam rakam ifade etmemekle birlikte 30 milyondan fazla bir nüfusun Doğu Türkistan'da bulunduğunu belirtmektedir. Li Sheng (**a.g.e.**, s. 5)'e göre Uygur Özerk Bölgesi'nin toplam nüfusu 19.250.000'dir. Bölgede Han milliyeti haricindeki etnik grupların toplam nüfusu ise 10.969.600 olarak verilen çalışmada Uygurların nüfusu 8.345.600'den fazla olmak üzere toplam nüfusun % 43,3'ünü meydana getirmektedir. Bununla birlikte Doğu Türkistan'da yaşayan diğer etnik guruplar da: Han, Kazak, Hui, Moğol, Kırgız, Şibo, Tacik, Özbek, Mancu, Daur, Tatar ve Ruslardır. Bölgenin muhtelif yerlerinde yaşayan Hanların nüfusu ise 8.280.000 kişi olarak verilen çalışmada bu nüfus oranı toplam içerisinde % 43.02'lik kısmı meydana getirmektedir. Kazak nüfusunun 1.245.000 olarak verildiği çalışmada toplam nüfus içerisindeki oranı ise % 6.47'yi meydana getirmektedir. Arslan Alptekin ("Eastern Turkistan Reality, Chinese Migrant Flow and Self-Determination", **Human Rights Violations Eastern Turkistan**, haz. Timur Kocaoğlu ve diğ., İstanbul 2000, s. 47)'in ifadesiyle Doğu Türkistan'daki Çin nüfusu 1953'te sadece genel nüfusun % 6.14'ünü meydana getirirken bu rakam 2000 yılı itibariyle % 40. 72'ye ulaşmıştır. Başka bir ifade ile 1954 yılı itibariyle 479.000 olan Çinli nüfus, 1964'te 2.445.000, 1984 tarihi itibariyle de 5.346.300 kişiye yükselmiştir.

⁷ Saray, **a.g.e.**, s. 9.

pamuk ve pirinç ülke ekonomisinde ehemmiyetli bir yere sahiptir. Hatta kış mevsimin de bile Turfan şehrinde sebze ve meyve ziraatı yapılabilmektedir⁸.

Doğu Türkistan'ın Karanlık, Tanrı ve Altay dağlarıyla, Urumçi, Kâşgar, Karaşehir ve Turfan dolaylarında çok zengin kömür madenleri mevcuttur. Bunun yanında Turfan, Aksu ve İli (Gulca) dolaylarında demir; Kuçar, Urumçi ve İli bölgesinde de bakır madenleri bulunmaktadır. Altay, Barköl, Çerçen, Urumçi ve Çaveçek dolaylarında ise zengin altın madenleri vardır. Ayrıca volfram, kalay ve birçok değerli maden ile bunlara ilave olarak beş yerde uranyum, altı yerde amonyak, iki yerde cıva ve on üç yerde ise kurşun madeni çıkarılmaktadır. Bütün bu madenlerin yanında Taklamakan çölü, Turfan bölgesi ve Cungarya havzasında dünyanın en zengin petrol rezervleri bulunmaktadır. Petrol rezervleri 160 milyar ton olarak hesap edilmiştir ki bu da komşumuz Irak ve İran petrol rezervlerinin toplamının 10 katına tekabül etmektedir⁹.

Türklerin ata yurdu ve Orta Asya'nın bir bölümünü meydana getiren Doğu Türkistan coğrafyası, Dünya Türklüğünün de beşiği konumundadır. Tarihî kaynaklar yanında destan ve efsanelerde de Türk ırkının ilk yaşam yerlerinden biri olarak adından zikredilmektedir. Bununla birlikte Türk tarihine ışık tutan Oğuz Kağan Destanı'nın temelini teşkil eden “Şu” ve “Tunga Alp” destanlarında, İran idarecileri ile mücadele eden Türk hanlarının yaşadığı yerler Balasagun ve Doğu Türkistan'daki Ordukent, bugünkü ismiyle Kâşgar şehri olarak gösterilmektedir¹⁰.

Erken dönem tarihlerinde Çin kaynakları, bölgeden M.Ö. 2205-1766 yılları arasında bahsetmektedir¹¹. M.Ö. XIII. asırdan itibaren izlerine rastladığımız ve döneminin en güçlü devletlerinden kabul edilen, Hintlilerin “Truşka”, İranlıların “Saka” ve Greklerin/Yunanlıların “İskit” olarak ifade ettikleri devletin ortaya çıkışı Türkistan'da olmuştur. Sakalar, Türkistan'dan İran ve Hindistan'a kadar geniş bir sahaya hâkim olmuşlardır. M.Ö. IV. asırdan itibaren Saka Devleti'nin

⁸ Günnur Cengiz, “Doğu Türkistan”, **Gök Bayrak Dergisi**, C. I, No: 1, Kayseri 1994, s. 3; Bakır, a.g.e., s. 2.

⁹ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Ek cilt, İstanbul 1993, s. 417 vd.; Bekin, a.g.m., s. 7; Bakır, a.g.e., s. 2-3.

¹⁰ A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981³, s. 18. Ayrıca **Oğuz Kağan Destanı** için bkz., Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanlar**, TDAV yay, İstanbul 1992, s. 272 vd.

¹¹ Gabdeş Cumadil Kazakbalası, **Göçten Sonra**, Büyük Türkeli Yay., İstanbul 1980, s. 9.

parçalanmasından sonra hâkimiyeti altında yaşayan Türkler çeşitli Türk boylarına/oymaklarına bölünmüşlerdir¹².

Tarihte bilinen en eski Türk devletini Hunlar kurmuştur. Mevcut bilgilere göre Doğu Türkistan'a M.Ö. 220-M.S. 216 yılları arasında Hun İmparatorluğu hâkim olmuştur¹³. Hunların bilinen ilk hükümdarı Teoman (Tu-man) Han'dır. Teoman Han'dan sonra yerine "Tanhu" unvânıyla anılan Mete (Mo-tun) Han geçmiştir. Tung-huları ve Yüe-çileri yenen Mete Han, Çin'e yönelmiştir. Çin'i de mağlup eden Mete, Doğu Asya'nın bilinen en eski antlaşmasını, Çin imparatoru Gao-di ile imzalamıştır. Bütün Türkistan'ı hâkimiyeti altına alan Mete, dağınık halde yaşamakta olan bütün Türk topluluklarını tek bir bayrak altında toplamış ve ilk büyük Turan Devleti'ni kurmuştur. Mete döneminde Hun Devleti'nin sınırları Doğu'da Kane'den Baykal gölüne, batıda Aral gölünden, güneyde Wei ırmağına yani Çin'e kadar geniş bir sahayı kaplamıştır¹⁴. Bu saha bugünkü Doğu Türkistan'ı da içine almaktadır.

M.Ö. 138-126 yıllarında Çin hakimiyeti Hoten'e kadar ulaşmıştır. Bu arada İpek Yolu da açılmıştır. Doğu Türkistan'ın Çin tarafından işgâli ilk olarak M.Ö. 39 yılında gerçekleşmiştir. Hun hâkimiyeti Orta Asya'yı kapladığında Doğu Türkistan'da birçok şehir bu devlete bağlanmıştı. M.S. 46'da Hoten gibi ticaret şehirlerinin içişlerine karışmaya başlayan Hunlar, Yarkentlilerin Hoten'i baskı altına alması üzerine, Hoten'i destekleyip Yarkentlileri mağlup ettiler. M.S. 61'de kuvvetlenen Hoten, Yarkent Krallığı'nı hâkimiyetine aldı. Güçlenen Hoten üzerine yürüyen Hunlar çok miktarda halı ve ipekli hediyelerin gönderilmesi karşılığında barış yaptılar. Hunlar M. S. 74'te tekrar Doğu Türkistan'a yöneldiklerinde Hoten'i işgâl ettiler. M. S. 114 yılını müteakip Kâşgar krallığının güçlenmesi üzerine Hoten eski önemini yitirdi¹⁵.

¹² Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, Güven Matbaası, İstanbul 1952, s. 8, 65 vd.

¹³ Kazakbalası, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1983, s. 59-60, a. mlf., "Asya Türk Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, TKAE Yay., Ankara 1992, s. 112 vd.; Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 15.

¹⁵ Ahmet Taşağıl, "Esir Doğu Türkistan'da Mazlum Bir Türk Şehri", **Tarih ve Medeniyet**, No: 31, 1996, s. 19.

Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Orta Asya'da sağlanmış olan birlik de dağılmıştır. M.S. II. asırda Çin hâkimiyetinden kurtulan Doğu Türkistan, ilk istilâdan önce olduğu gibi 30 ayrı bölgeye ayrılmıştı. Müteakip asırlarda Hun İmparatorluğu'ndan sonra Afganistan'ın kuzeyi ile Batı Türkistan'ı içine alacak şekilde bir devlet kuran Akhunlar (350-558), Doğu Türkistan'ı da topraklarına ilhak etmişlerdi¹⁶. Tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamış olan Türk Milleti, daha sonra ise Bumin kagan önderliğinde Ötüken merkez olmak üzere 552 tarihinde ilk olarak “Türk” adını taşıyan Gök-Türk Devleti'ni kurmuştur. Bumin kagan'ın ölmesinden sonra yerine geçen Kara (552-553) ve Mukan (553-572) kaganlar zamanlarında hızla büyüyen Gök-Türk devleti doğuda Kore'den, batıda Karadeniz'e kadar çok geniş bir sahaya yayılmıştır¹⁷.

Gök-Türk Devleti'nin kurulmasını müteakip diğer Türk toplulukları bu devletin kurt başlı sancağı altında toplanmaya başlamışlardır. Gök-Türk Devleti'nin sınırları dâhilinde bulunan Doğu Türkistan ahalisi bir asra yakın dönem huzur ve güven içerisinde yaşamışlardır. Gök-Türk Devleti'nin ikiye ayrılmasından sonra ortaya çıkan Batı Gök-Türk Devleti'nin sınırları içerisinde kalan Doğu Türkistan, bu Türk devletinin de tarih sahnesinden çekilmesinden sonra ise Çin istilasına maruz kalmış ve 654 yılında Çin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır¹⁸.

Bu ilk Çin istilâsı devrinde Doğu Türkistan Türk halkının esareti 682 yılına kadar devam etmiştir. 40 yiğidi ile Çin sarayına hücum eden Kür şad'ın yakmış olduğu bağımsızlık meşalesi Kutlug Başbug'un “İlteriş” unvanı ile Kutlug (II. Gök-Türk) Devleti'ni tekrar ayağa kaldırmasıyla gayesine ulaşmıştır. Kutlug Kagan'dan sonra yerine geçen Kapgan Kagan zamanında devletin sınırları alabildiğine genişlemiştir. Kapgan Kagan'dan sonra idareyi eline alan Bilge Kagan; Köl Tegin ve ünlü vezir Tonyukuk'un da destekleriyle çıkan ayaklanmalar bastırılmıştır. Kurulan II. Gök-Türk Devleti güçlü bir hâle gelince de Türk boyları bir bayrak altında toplanarak Çin'e vesair düşman devletlere karşı başarılı seferler yaptılar. Türk tarih, kültür ve edebiyatında ehemmiyetli bir yeri bulunan Gök-Türk Kitabeleri

¹⁶ Ahmet Taşağıl, “Esaretteki Son Türk Yurdu”, **Tarih ve Medeniyet**, No: 37, 1997, s. 22.

¹⁷ Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 89; Ahmet Taşağıl, “Gök-Türkler Dürüsttür Kolayca Parçalanırlar”, **Tarih ve Medeniyet**, No: 2, 1994, s. 73; Berdi, a.g.m., s. 407;

¹⁸ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi**, s. 11; Hasan Kurt (**Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci**, FECR Yay., Ankara 1998, s. 35) ise Batı ve Doğu Gök-Türklerin 658 tarihinde Çin'e bağlandığını ifâde etmektedir.

Bilge Kagan, Köl Tegin ve Tonyukuk adına dikilmiştir. Kitabelerde Türk milletini bekleyen en büyük tehlikenin kendi dilini, töresini ve geleneklerini terk etmesi yani “kimliklerini unutmuş olma tehlikesi” olacağına dikkat çekilmiştir. Bilge Kagan, Köl Tegin ve Tonyukuk’un ölümlerinden sonra zayıflayan II. Gök-Türk Devleti, 745 tarihinde Uygurlar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu suretle Doğu Türkistan’da II. Gök-Türk hâkimiyeti de sona ermiştir¹⁹.

Bugünkü Doğu Türkistan Türklüğü’nün atalarını teşkil eden Uygurlar aslında Gök-Türkler’e bağlı olarak hayatlarını idâme ettirmekteydiler. II. Gök-Türk Devleti hükümdarı Bilge Kagan’ın ölümünden sonra iç çekişmelerden istifade eden ve Karluklar ile Basmiller’in desteğini alan Uygurlar, II. Gök-Türk Devleti’ni 742-743 yıllarında ortadan kaldırmışlardır. Uygur Yabgusu 744 yılına gelindiğinde Basml Kaganı’nı da mağlup ederek “Kutluk Bilge Köl Kagan” unvanını alarak Uygur Devleti’ni kurmuştur²⁰. Tarihi süreç içerisinde Uygur hükümdarları “İdi Kut” veya “İlteber” unvanıyla anılmışlardır²¹.

Uygur Devleti’nin kurucusu Bilge Köl Kagan’ın kısa ömrünü müteakip başa geçen oğlu Moyen Çor Kagan dönemi hakkında, bu Kagan adına Şine-Usu gölü civarında dikilmiş olan kitabede önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kitabeye göre Moyen Çor Kagan zamanında Uygur Devleti’nin sınırları Yenisey ve Çu-Talas dolaylarından İç-Asya’ya kadar uzanmıştır. Moyen Çor Kagan zikretmiş olduğumuz bu coğrafyada yaşamakta olan Türgeş, Sekiz Oguz, Dokuz Tatar, Kırgız, Karluk ve diğer boyları tek bayrak altında toplamıştır²².

Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Çin büyük iç karışıklıklarla meşgul idi. Bu durumdan istifade eden Mayon Çor Kagan, Çin üzerindeki baskısını arttırmıştır. İç karışıklıklar ve isyanlarla bunalan Çin idaresi bu karışık ortamdan sıyrılabilmeğe gâyesiyle Türklerden yardım istemiştir. Moyen Çor Kagan, Çin’in yardım isteğini olumlu karşılayarak hem Çin’in içişlerine karışmaya, hem de bu sayede Çin’in stratejik noktalarını tespit etmeye başlamıştır. Moyen Çor Kagan döneminde Çin’i

¹⁹ L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1988, s. 98; Kafesoğlu, “Asya Türk Devletleri”, s. 127 vd.

²⁰ Jack A. Dabbs, **History of the Discovery and Exploration Chinese Turkestan**, Mouton&Co, London 1964, s. 72; Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Akçağ Yay., Ankara 1995, s. 22; İsmail Cengiz, **Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, s. 12.

²¹ Abdülkadir Donuk, **Türk Hükümdarı**, TDAV Yay., İstanbul 1990, s. 7.

²² Özkan İzgi, **Uygurların Siyâsî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987, s. 14-15.

ticarî sahada da etkileri altına alan Türkler, faaliyette bulundukları alanlarda Çin'in etkisini ortadan kaldırmışlardır. Bu dönemde bir Çinli bir generalin Uygur Kaganı'nın huzuruna çıkabilmesi için yapması gereken ilk iş, "Kurt (Börü) başlı Sancak'a saygı duruşunda bulunması idi. 758'de Çin İmparatorunun kızı prenses Ning-kuo'yu Moyen Çor Kagan'a gelin göndermesi ise bu tarihlerde Çin'in gerçek hâkiminin Uygur Türkleri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir²³.

Moyen Çor Kagan'ın 759 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Böğü Kagan geçti. Böğü Kagan döneminde de Çin'deki iç karışıklıklara bir de Tibetliler'in Çin'e saldırıları eklenmiş durumdaydı. Tibet saldırılarının artması ve Çin'in isteği üzerine Böğü Kagan, Tibet seferine çıktı. Böğü Kagan'ın Tibet seferi Türk kültür tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Bu dönemde Çin ile kurulan münasebetler Böğü Kagan'ın Maniheizm'in etkisi altına girmesine sebep olmuştur. Hayvanî gıdaların tüketilmesine izin vermeyen Mani düşüncesi Türkler'i temel hayat gıdalarından olan etten uzaklaştırmıştır. Buna ilâveten Maniheizm sosyal açıdan bir tüccar ve şehirli sınıf felsefesine sahip olduğundan Türklerin en karakteristik hususiyetlerinden olan savaşçı ve mücadeleci bozkır ve tabiat karakterlerini zayıflatmışsa da buna karşılık bu inanç sisteminin Uygurlar'ın ilim ve edebiyattaki bazı ilerlemelerinde ve yerleşik hayata geçmelerinde ise olumlu tesirleri olmuştur²⁴.

Çin İmparatoru Tai-zong'un ölümünü fırsat bilen Böğü Kagan'ın Çin'e sefer düzenlemek isteğine, iklimin elverişsizliği, Türk milletinin hayat şartlarına uymayacağı ve zamanla Çinlileşmelerine sebep olacağı düşüncesiyle Tung Baga Tarkan karşı çıkmıştır. Tung Baga Tarkan'ın düşüncelerini dikkate almayan Böğü Kagan, 779 yılında Tung Baga Tarkan tarafından öldürülmüştür²⁵.

İdareyi ele alan Tung Baga Tarkan, Kagan olarak, Çin'e karşı başarılı mücadelelerde bulunmuş ve bir Çinli prensesle evlenmiştir. Tung Baga Tarkan Kagan döneminde Uygur tüccarları ile Çin idarecileri arasındaki ticarî anlaşmazlıklar ortadan kalkmıştır. "Alp Kutluk Bilge" unvanıyla da anılan Tung Baga Tarkan Kagan'ın ölümünden sonra, Kırgız saldırıları Uygur Devleti'ni olumsuz yönde etkilemiştir. Bununla beraber Çin entrikaları ve meydana gelen kıtlık

²³ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar Hakkında", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s. 225.

²⁴ İzgi, **a.g.e.**, s. 18-19.

²⁵ Saray, **a.g.e.**, s. 36.

da devletin iyice zayıf düşmesine sebep olmuştur. Bu arada isyana hazırlanan Kırgızlar'ın Tung Baga Tarkan Kagan'ın soyundan gelen Kür Ebir (ilteber)'in öldürülmesi ve otağının ateşe verilmesi gibi büyük karışıklıklar çıkarmaya başlamaları adeta Uyğurlar'ın sonunu hazırlamış, 840 yılında Uyğur Devleti'nin yıkılmasına sebep olmuştur²⁶.

Uygur Devleti içerisinde yaşayan Karluk yabgusu 840 yılında Uyğur Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Karahanlı Devleti'ni kurdu. Fergana, Kaşgar ve Aksu dolaylarında kurulan Karahanlı Devleti, Yagma ve Çigil adlı iki Türk boyunu da yanlarına alarak güçlü bir devlet haline geldi²⁷. Karahanlı Devleti'ni kuran sülaleye “Kara” veya “İlig Hanlar” unvanı verilmiştir. Devlet İslâmî kaynaklarda “el-Hâkâniyye”, “el-Hâniyye” veya “Âl-i Afrasiyab” olarak zikredilmiştir²⁸. Karahanlılar'ın menşei hakkında birçok araştırma yapılmakla beraber O. Pritsak bu devleti Karluk sülâlesine bağlamaktadır²⁹.

Karahanlı Devleti'nin bilinen ilk hükümdarı Bilge Köl Kadir Han'dır. Döneminin güçlü devletlerinden ve aynı zamanda komşusu bulunduğu Samanoğulları'na karşı uzun mücadeleler veren Kadir han'ın iki oğlu vardı. Büyük oğlu Arslan Bezir han, “Büyük Kagan” unvanıyla Balasagun'dan, küçük oğul Oğulcak Kadir Han ise Taraz'dan devlet idaresine iştirak etmişlerdir. 892 yılında Taraz şehri Samanoğulları tarafından işgal edilince Oğulcak Kadir han devletinin merkezini Kaşgar şehrine nakletmek durumunda kalmıştır. Oğulcak Kadir han'ın ölümünden sonra yerine yeğeni Satuk geçti. X. asrın başlarında Samanî şehzâdesi ve Müslümanlığı kabul etmiş olan bazı sûfîler, Karahanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmışlardı. Sûfîlerden etkilenen ve onların tesirinde kalan Satuk Bugra han, İslâmiyet'i resmî din olarak kabul etmiştir. Müslümanlığı kabul eden Satuk Bugra han, “Abdülkerim” ismini kullanmaya başlamıştır. Abdülkerim Satuk Bugra Han'dan sonra tahta çıkan oğul Musa Baylaş han zamanında İslâm dini Türkler arasında büyük bir hızla yayıldı. Karahanlı Kaganı Ahmed han zamanında, Abbasî halifesi de resmen tanınmış olup, Karahanlı paralarında Abbasî halifesinin ismine

²⁶ Çandarlıoğlu, a.g.m., s. 233.

²⁷ Saray, a.g.e., s. 37.

²⁸ Erdoğan Merçil, “Karahanlılar”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, TKAE Yay., Ankara, 1992, s. 240 vd.; a.mlf, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000⁴, s. 18.

²⁹ Omelyan Pritsak, “Karahanlılar”, *İA*, C. VI, İstanbul 1977, s. 259; Emel Esin, “Doğu Türkistan'ın İslâm'a İhtidasından Safhalar: Satuk Buğra Han”, *Doğu Türkistan'ın Sesi*, C. I, No: 1, 1984, s. 34.

yer verilmiştir³⁰. Ahmed Han'ın kardeşi Nasır b. Ali, 999'da ilim ve kültür merkezi hüviyetindeki Buhara'yı Karahanlı topraklarına katmıştır. Nasır b. Ali döneminde Gaznelilerle 1001 yılında yapılan anlaşma sonucunda iki ülke arasında Ceyhun (Amu-Derya) nehri sınır olarak kabul edilmiştir.

Ali Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Mansur'un dervişliği seçerek tahttan feragat etmesi üzerine, yerine Yusuf Kadir han geçmiştir. Bu durumu Arslan Yabgu ve Ali Tegin tanımayınca Yusuf Kadir Han, Gazneli Mahmud ile işbirliği yapmıştır. Karahanlı Devleti kuvvetli durumunu Yusuf Kadir han'ın vefatına kadar korumuştur. Lâkin O'nun vefatı üzerine ülkede baş gösteren taht kavgaları Karahanlı Devleti'ni Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırmıştır³¹.

Bunlardan Doğu Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti saldırılarına maruz kalmış, en nihayetinde 1205 tarihinde Kara Hıtay saldırıları ile tarih sahnesinden çekilmiştir. Aynı zamanda Selçuklu Devleti de Doğu Karahanlı saldırılarından dolayı büyük sarsıntılar geçirmiştir. 1141 yılında Selçuklularla Kara Hıtaylar arasında vuku bulan Katvan savaşında Selçuklular mağlup olmuştur. Horasan ve Maverâünnehir (çay ardı) bölgesinin Kara Hıtaylar'ın eline geçmesi Doğu Karahanlılar'ı zayıflatmışsa da 1205 yılında yıkılan devlet 1212 yılına kadar bir şekilde ağırlığını hissettirmiştir³².

1042'de Karahanlı Devleti'nin ikiye bölünmesinden sonra I. Muhammed b. Nasr tarafından Özkent merkez olmak üzere Batı Karahanlı Devleti kurulmuştu. I. Muhammed b. Nasr'ın vefatı üzerine yerine geçen I. İbrahim, Semerkand'ı başkent yapmış, Doğu Karahanlılar'dan Fergana'nın bir kısmı ile İylâk ve Şâş³³ bölgelerini almıştır. I. İbrahim zamanında Sultan Alp Arslan'ın da onayını alan Selçuklu akıncılarının faaliyetleri Batı Karahanlı Devleti'ndeki istikrarı bozmuştur³⁴.

³⁰ Christian Tyler, **Wild West China, The Taming of Xin-jiang** John Murray, London 2003, s. 48-49.

³¹ Merçil, a.g.m., s. 795.

³² Saray, **a.g.e.**, s. 60; Merçil, a.g.m., 243-244.

³³ Fergana yakınlarında, İylâk nehrinin güney kıyısında birbirini takip ederek kurulan iki şehir olarak kaydedilirler, bkz. Guy Le Strange, **The Lands of Eastern Caliphate**, London 1966, s. 483. Krş. için bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)", **İ. Ü. Sos. Bil. Enst.**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 82. Doğu Türkistan'da "İlak" olarak kullanılan bu kelime bir yaşını doldurmamış keçi yavrusu anlamında kullanılmakta olup, zikredilen bu akarsuya "Oğlak nehri" de denilmektedir.

³⁴ Pritsak, a.g.m., s. 335.

Karahanlı Devleti, Türk milletinin ata yurdunda kurulmuş olan ilk Müslüman Türk devleti özelliğini taşımaktadır. Karahanlı devleti zamanında Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin temelleri sağlam bir şekilde atılmıştır ve Türk millî kültürü ile İslâmî değerler bütünleştirilmiştir. Eğitim ve kültür hayatında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Türk kültür hayatının en önemli iki eseri olan Kaşgarlı Mahmud'un **Divân-ı Lûgati't-Türk** ile Yusuf Has Hacib'in **Kutadgu Bilig**, Doğu Türkistan'da Karahanlılar döneminde kaleme alınmışlardır³⁵.

Kırgız saldırıları sonucunda büyük topluluklar halinde vatanlarını terk etmek durumunda kalan Uygurlar, Asya'nın önemli ticaret merkezlerine göç ettiler. Göç ettikleri bu yerlerde Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti ve Kansu (Sarı Uygur) Uygur Devleti adında iki devlet kurdular. Turfan Uygur Devleti'nin kurulduğu coğrafya bugünkü Doğu Türkistan topraklarını içine almaktadır. Kırgız mağlubiyeti üzerine dağılan Uygurlar'dan 13 kabile Sarı nehrin batısına, buradan da Çin sınırına yerleşmiştir. Çin ve Kırgız baskısı yüzünden burada da tutunamayan Uygurlar, Doğu Türkistan'ın en uzun ömürlü devletini Turfan ve Beşbalık civarında kurmuşlardır³⁶. Hükümdarları "İdikut" adıyla anılan Doğu Türkistan Uygur Devleti, Orta Asya'nın can damarı olan İpek Yolu güzergâhı üzerinde kurulmuştu. Bu durum Uygurların ekonomik manâda gelişmesine, tarım, ticaret, sanat ile bilhassa edebiyat ve devlet idaresinde bir hayli terakki göstermelerini sağlamıştır. Fakat sonunda her alanda rehberlik ettikleri Moğollar tarafından 1209 tarihinde ortadan kaldırılmışlardır³⁷. İşte zikretmiş olduğumuz bu en uzun ömürlü Doğu Türkistan Uygur Devleti ahalişi günümüzde Çin esareti altında hayatlarını idame ettirme gayreti içerisindeki Doğu Türkistan Türklüğünün bir kısmını meydana getirmektedir.

Asırlar boyu Türklerle iç-içe yaşamış olan Moğollar, önemli ölçüde Türk kültürünün etkisinde kalmışlardır. Bu etki Cengiz Han'a kadar da devam etmiştir.

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, "İslâmî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Ankara 1992, s. 373, 379; a. mlf. **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2003, s. 389; Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul 1981, s. 86 vd.; S. Mahmud Kâşgarlı, **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, İstanbul 2004, s. 119 vd., 151 vd. Tyler, **a.g.e.**, s. 158; Divân-ı Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig hakkında geniş bilgi için bkz. Besim Atalay; **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi**, Alâeddin Kral Basımevi, Ankara 1939; Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı**, C. II, İstanbul 1990; Fikri Silâhtaroglu, **Günümüz Türkçesi İle Kutadgu Bilig Uyarlaması**, Ankara 1996; R. R. Arat, "Kutadgu Bilig", **İA**, C. VI, Eskişehir 1997, s. 1038-1047.

³⁶ Özkan İzgi, "Kao-Chang (Turfan) Uygurları", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, AÜ Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, s. 235.

³⁷ Mehmet Emin Buğra, **Şarkî Türkistan Tarihi**, Ofset Matbaacılık, Ankara 1987, s. 238 vd.

1206'da toplanan büyük Moğol kurultayı, 1204'te siyasî rakiplerini ortadan kaldıran Temuçin'i "Cengiz" unvânıyla Han ilân etmiştir³⁸. Sınırlarını genişletmek isteyen Cengiz Han, 1210'da Doğu Türkistan'a Alp Utuk Darbay adlı kişiyi elçi olarak göndermiştir. Doğu Türkistan Uygur Han'ı Barçuk Tekin, elçiyi iyi bir şekilde karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Cengiz Han'ı da ziyaret etmiştir. Bu yakınlaşma Doğu Türkistan'ın Moğol hâkimiyetine girmesine sebep olmuştur³⁹.

Ülkeyi Türk töresine göre dört oğlu arasında paylaştırıp kendi yasalarıyla idare eden Cengiz Han, Doğu Türkistan'ı oğlu Çağatay'a vermiştir⁴⁰. Çağatay Hanlığı döneminde Doğu Türkistan yerli liderlerden Mahmud Yalavaç beg tarafından idare edilmiştir. Doğu Türkistan'ın Müslüman Türk halkı Çağatay idaresinden pek de hoşnut olmamıştır. Çağatay Han'ın tatbik sahasına koyduğu yasalar İslâmiyet ile uyuşmamış⁴¹, insanların akarsulara dahi girmesine izin verilmemiştir. 1239 yılında Çağatay Devleti, Doğu Türkistan merkez olmak üzere iki ayrı devlet olarak bölünmüştür, zaman içerisinde Moğol ve Çağatay soyundan gelenler Türkleşip, Müslümanlaşmışlardır⁴².

Çağatay Hanlığı'nın çöküşü ile Orta Asya'da çıkan karışıklıklar sonrasında, 1370 tarihinde Timur, Belh şehrinde hükümdarlığını ilân eder 1399-1400 tarihine gelindiğinde, Timur'un torunu Mirza İskender'in Kaşgar civarındaki şehirleri yağmalamasıyla çaresiz kalan Doğu Türkistan halkı, Timur İmparatorluğu'na kayıtsız şartsız bağlanmak zorunda kalmıştır⁴³. Timur'un vefatı üzerine çocukları Ulug Beg (1447-1449), Ebu Said Mirza (1451-1469), Hüseyin Baykara (1469-1509) ve Babür Mirza, Doğu Türkistan'da hüküm sürmüşlerdir⁴⁴. Ulug Beg, Hüseyin Baykara, Şahrûh ve Ali Şîr Nevaî zamanında Doğu Türkistan bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir⁴⁵.

³⁸ Ahmet Temir, "Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Ankara 1992, s. 388. Bakır, **a.g.e.**, s. 12.

³⁹ İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTKB, Ankara 1995, s. 11-12.

⁴⁰ V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H. Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 12.

⁴¹ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTKB, Ankara 1991, s. 1.

⁴² Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi**, s. 14-15.

⁴³ Saray, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁴ Togan, **a.g.e.**, s. 64 vd.

⁴⁵ Halis Bıyıktaş, **Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu**, Ankara 1989, s. 7 vd.

Babür Hanı'nın soyundan gelen Said Han, 1514'te Kâşgar, Hoten ve Yarkent şehirlerini alarak "Saidiye Hanlığı"nı kurmuştur⁴⁶. Kurulmuş olan hanlığın ilk merkezi Kâşgar, daha sonraları ise Yarkent olmuştur. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde ülke idaresinde "Hocalar"ın tesiri görülmüştür. 1644'de Çin imparatorluğunu bir isyan neticesinde ele geçiren Mancular, Kalmuk Devleti'nin iç karışıklıklarından da istifade ederek Doğu Türkistan'a girmişlerdir. Uzun seneler kanlı çatışmalarla devam eden bu istilâ hareketlerinde Kalmukların başkenti İli, Çinlilerle Moğollar arasında birkaç defa el değiştirmiştir⁴⁷. 1678'de başlayan "Hocalar Devri", 1715'e kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Doğu Türkistan'da daha çok Kalmuklar'ın etkisi görülür. 1759'da ise Doğu Türkistan'ın tekrar Çinliler tarafından işgâliyle, Ata Yurdu'nda Türk hâkimiyeti son bulmuştur⁴⁸.

1756-1758 yıllarında Doğu Türkistan'ı işgâl eden Çinlilerle savaşan Bögenbay Batur⁴⁹, Çin ordusunu kılıçtan geçirmiş, ezici bir mağlubiyetle Urumçi'den de daha güney ve doğuya kadar Çin ordusunu püskürtmüştür⁵⁰. Yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından oldukça zengin olan Doğu Türkistan'ın⁵¹, stratejik açıdan da önemli bir mevkide bulunması hasebiyle, tarih boyunca Çin'in iştahını kabartmıştır. Amursana (Emirsana) liderliğindeki Cungarların desteğini alan Çinliler, 1755'te Doğu Türkistan'ı işgâle başlamışlar, ülkedeki iç karışıklıklardan da istifade ederek 1758'de Kâşgar'ı ele geçirmişlerdir. 1759'da ise Mancular Doğu Türkistan'ı tamamen işgâl etmişlerdi⁵². 1760'da Mancuların Doğu Türkistan'ı istilâsına Orta Düz Kazak Hanı Ablay Han⁵³ karşı koymuş ve Mancularla 1761

⁴⁶ Akman, **a.g.e.**, s. 41.

⁴⁷ Kazakbalası, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁸ Erkin Alptekin, **Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı**, Kayseri 1992, s. 5; Cengiz, **Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, s. 12; Er, "Çin Komünizmini de Doğu Türkistan Yıkacaktır", s. 164; Kazakbalası, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁹ Ablay Han'ın usta diplomatı, cesur ordu komutanı ve Doğu Türkistan fatihi Bögenbay Batur, 1690-1775 yılları arasında yaşamıştır. Türkistan'daki Hoca Ahmet Yesevî hazeresinde medfundur, bkz. Hızırбек Gayretullah, "Bir Asır Geciken İstila", **İstiklâl Gazetesi**, Eylül 2008, s. 5.

⁵⁰ **Astana Köşederi**, Kazak İş Dünyası Yayını, Astana 2006, s. 71.

⁵¹ İlyar Şemsettin, "Doğu Türkistan Ekonomisinin Yapısal Analizi", **21. Asra Girerken Doğu Türkistan**, haz., Yücel Hacaloğlu, Ankara 1995, s. 24.

⁵² Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTKB, Ankara 1995, s. 135; Taşağıl, "Esaretteki Son Türk Yurdu", s. 24.

⁵³ 1713-1781 yıllarında Kazakların Orta Düz Hân'ı, daha sonra Kazakların Ulu Düz, Orta Düz ve Kişi Düz Hân'ı olan Ablay Han, Cungar, Moğol, Rus ve Çinlilerle savaşmış, Orta Asya Türk bozkırlarının istiklal ve özgürlüğü uğruna millî mücadele vermiş ve bunda da başarılar kazanmış büyük Kazak Hanlarından biridir. Moğol ordu komutanı Çargıç'ı öldürmesinden sonra Moğol ve

yılında bir anlaşma yapmıştır. Ablay Han anlaşmayı yapmak üzere oğlu Adil Beg başkanlığında ve Bögenbay Batur danışmanlığında bir heyeti Çin'e göndermiştir. Yapılan görüşmelere neticesinde bir saldırmazlık anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmadan sonra Çinliler, Doğu Türkistan'a ancak bir asırdan uzun bir süre tam hâkim olamamışlardır⁵⁴. Bu suretle ata yurdu Doğu Türkistan'da Çin zulmü yeniden başlamıştır. İlk istilâ hareketlerine karşı Doğu Türkistan'da şiddetli bir karşı durma baş göstermiştir. Bu karşı durma hadiselerinde Çin 1.200.000 kişiyi öldürmüş, 12.000 kişiyi de Çin içlerine sürgün etmiştir. Çin işgâl ve tecavüzlerine karşı 1819 yılına gelindiğinde millî direniş hareketleri başlamıştır. Düşmanın kuvvetli olması bağımsızlık hareketlerinin başarıya ulaşmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Bu direniş hareketleri 1863'te Yakup Beg'in Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurduğu tarihe kadar devam etmiştir⁵⁵. 1819-1863 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da meydana gelen istiklal hareketleri ise şunlardan ibârettir; Üçturfan Hareketi (1819), Cihangir Hoca Hareketi (1824)⁵⁶, Mehmet Yusuf Hoca ve Hakkulu Hareketi (1828), Mehmet Emin Katta Töre Hareketi (1845-1852), Veli Han Töre'nin Kâşgar Hareketi (1855), Veli Han Töre ve Hakkulu Beg Hareketi (1856), Davut Halife'nin Urumçi Hareketi (1862), Raşid Han'ın Kuçar Hareketi (Nisan 1863), Abdullah'ın Kargalık Hareketi (Haziran 1863), Sıdık Buğra Beg'in Kâşgar Hareketi (Ağustos 1863), Müfti Hoca Habibullah'ın Hoten Hareketi (Ağustos 1863), Muhammed Ali'nin Yarkent Hareketi (Ağustos 1863), Ebu'l-Âlâ Hudaykuloğlu'nun İli Hareketi (Ağustos 1863), Davut Halife'nin Urumçi Hareketi (Ağustos 1863) ve İmam Muhammed'in Çaveçek Hareketi (Aralık 1863).

Yukarıda sıraladığımız bu millî direniş hareketleri sonucunda Çin'in Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti iyice zayıflamıştır. Nihayetinde Yakup Han tarafından

Cungarlar bir daha Orta Asya bozkırlarında görülmemiştir, bkz. Gayretullah, "Bir Asır Geciken İstila", s. 5.

⁵⁴ **Astana Köşederi**, s. 71; Gayretullah, "Bir Asır Geciken İstila", s. 5

⁵⁵ İsmail Cengiz, **Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, s. 12. Dolkun İsa, "Türk Dünyasında Doğu Türkistan'ın Rolü", **21. Asra Girerken Doğu Türkistan**, haz. Yücel Hacıoğlu, Ankara 1995, s. 63) bu devletin 1864 yılında kurulduğunu ve 12 sene bağımsız olarak ayakta kaldığını ifade etmektedir.

⁵⁶ Tyler, **a.g.e.**, s. 66-67; Berdi, **a.g.m.**, s. 407. Taşağıl ("Esaretteki Son Türk Yurdu", s. 24), Cihangir Hoca hareketinin 1826'da vuku bulduğunu, yakalanan Cihangir Hoca'nın demir bir kafes içinde Beijing'e götürüldüğünü, halka teşhir edildikten sonra öldürüldüğünü kaydetmektedir.

bağımsız Doğu Türkistan Devleti kurulmuştur⁵⁷. Yakup Beg'in 1865'te "Atalık Gazi ba-devlet" unvânıyla bağımsızlığını ilân etmesinden sonra Doğu Türkistan'da Çin işgâli ortadan kalkmıştır. Hâkimiyetini genişletmek ve sağlamlaştırmak isteyen Yakup Han ba-devlet, 1870'te Osmanlı Devleti'ne Seyit Yakup Han Töre adında bir elçi göndermiştir. İstanbul'a varan heyet, Sultan Abdülaziz'e biat etmiş, kendisinden Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanımasını ve yardımda bulunmasını talep etmiştir. Heyetin isteklerini münasip gören Sultan Abdülaziz, Doğu Türkistan'ı tanımakla kalmamış, çok sayıda silah ve malzeme tedarik ederek bu ülkeye göndermiştir. Ayrıca eğitim gâyesiyle birçok subay ve öğretmen de Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Yakup Beg tarafından kurulan bağımsız Doğu Türkistan Devleti'ni, Osmanlılardan başka, İngiltere, Rusya ve Hindistan da resmen tanımıştır⁵⁸.

Yakup Beg'in, Mayıs 1877'de vefat etmesi üzerine meydana gelen kargaşa ortamından istifade eden Çinliler, Doğu Türkistan'ı işgâl etmeye başlamışlardır. Yakup Beg'in bin bir müşkülât ve zorluklarla kurmuş olduğu devlet, 16 Mayıs 1878 tarihinde Zou Zung-tang idaresindeki bir ordu tarafından, bütün ülkenin işgâli ile tarih sahnesinden silinmiştir⁵⁹. Bu ise II. Mancu istilâsının başlangıcı olmuştur⁶⁰. 1877'de Çin'in Kâşgar'ı işgâl etmesinden sonra Doğu Türkistan Vilâyetleri savunmasız kalmıştır. Bu durumdan azami surette istifade etmek isteyen Çinli idareciler, Doğu Türkistan'ı Çin'in bir parçası yapabilmek için istilâ faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Bu istilâ hareketlerinin başlangıcı ise Doğu Türkistan'ın adını 18 Kasım 1884 tarihinde "*Xin-jiang/Sinkiang/yeni müstemleke, yeni elde edilmiş toprak*" olarak değiştirmek olmuştur⁶¹. Bundan sonra Doğu Türkistan, Çin'in 19.

⁵⁷ Kâşgarlı İsmail Cengiz, **Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan**, İstanbul 1981, s. 9. Göktürk ("Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçler", s. 130), kaynak belirtmemekle birlikte, 1863'te kurulan devleti "İslâm Devleti" olarak ifade etmektedir.

⁵⁸ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi**, s. 26; İlkul, **Çin-Türkistan Hâtıraları**, s. 39; H. Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Ankara 2007, s. 252 vd.; Christian Tyler, **a.g.e.**, s. 70 vd.

⁵⁹ Baymirza Hayit, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğü ve İslâm'ın Bazı Meseleleri**, TDAV Yay., İstanbul 1987, s. 159; Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s. 84 vd; Li Sheng, **a.g.e.**, s. 109; Taşağıl, "Esaretteki Son Türk Yurdu", s. 24.

⁶⁰ Kazakbalası, **a.g.e.**, s. 15.

⁶¹ Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi**, s. 27; Dillon, **a.g.e.**, s. 4; Morris Rossabi, "Xin-jiang", **Encyclopedia of Asian History**, C. IV, New York 1988, s. 250; Erkin Alptekin, **a.g.e.**, s. 5; a. mlf., "Doğu Türkistan'a Şingang ismi verilisinin 95. yıldönümü", **Bayrak Gazetesi**, 14 Kasım 1979, s. 2; Li Sheng, **a.g.e.**, s. 117; Bekin, "Present Situation in Eastern Turkistan and He Problems", s. 17; Melike Ülker-Nazmiye Yüce, "Doğu Türkistan'ın Sessiz Çılgığı", **Gökbayrak**, No: 77, Kayseri 2007, s. 21; Cengiz, **Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, s. 12; Taşağıl, "Esaretteki Son Türk

eyaleti olarak Merkezî Çin'e bağlanmıştır⁶². Bu durum günümüzde Doğu Türkistan'ın Çin'in bir parçası olduğu tezini kendi kendine çürütmesi anlamına gelmektedir.

Doğu Türkistan'ın 16 Aralık 1877 tarihinde Çin'e bağlanmasından sonraki⁶³ Mancu istilâsı devri 1911'e kadar devam etmiştir⁶⁴. Zikretmiş olduğumuz bu tarihte Mancu idaresi yıkılarak yerini Cumhuriyet yönetimine devretmiştir. Kargaşa ve keyfî idarelerin çok yoğun olarak yaşandığı bu dönemde Doğu Türkistan'da idarecilik yapan vâlilerin ve diğer yöneticilerin başına buyruk hareket ederek, keyfî idareler kurduğu bilinmektedir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde teferruatlı olarak üzerinde duracağımız bu dönemde ülke kan, gözyaşı ve zulümlerle dolmuştur. Yine bu dönemde hiçbir Türk, gerçek yetki sahibi olarak, devletin idarî kademelerinde görev alamamış, dahası halk akla ve hayale gelmeyecek zulüm ve işkencelere maruz bırakılmıştır. Halk ise dayanılmaz boyutlara ulaşan haksızlık, zulüm ve işkenceler karşısında çareler aramaya başlamıştır. İşte bu çare arama hareketleri 12 Kasım 1933'te Müstakil Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilânıyla son

Yurdu", s. 24; İdil Nilay Demir, "Xin-jiang'da Çin Politikası", A. Ü. Sinoloji Anabilim Dalı Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1988, s. 1. Hasan Oraltay, **Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri**, İstanbul 1976², s. 22), Doğu Türkistan'a "Xin-jiang" isminin verilmesini 1768 tarihine dayandırmaktadır. Gülçin Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu, Nurgocay Bahadır'ın Anlarıyla Osman Batur**, DTV Yay., İstanbul 2006, s. 15), adlı eserinde Doğu Türkistan'a "*Yeni ülke*" anlamına gelen "*Hsin-chiang*" adının Japonya'da yetişmiş, Çin asıllı Sheng Shi-cai'in adamları tarafından 1933 senesinde takıldığını ve Rusya ile anlaşıp yeni bir rejim kurulduğunu belirtmektedir. Arpacık (a.g.e., 106) ise kaynak göstermemekle beraber 1878 yılındaki işgalden sonra "*zorla ele geçirilen yeni ülke anlamına gelen Xin-jiang*" adını verdiklerini ifâde etmektedir. Hacı Yakup Anat ("Safsatalara Cevap", **Doğu Türkistan**, DTGD Yay., No: 183-184, İstanbul 1999, s. 21, not 1), Doğu Türkistan'ın Xin-jiang olarak değiştirilme tarihini 1887 olarak vermektedir. Erkal Tanrıdağı ("Çin Komünist Partisi'nce Yazdırılıp, Neşrettirilen "Uygurların Kısaca Tarihi"nin Hiçbir İlmî Kıymeti Yoktur", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, No: 38, Temmuz 1993, s. 8) çalışmasında Xin-jiang'ın "*Yeni Sınır*" anlamına geldiğini ifâde etmektedir. Doğu Türkistan Göçmenler Derneği tarafından neşredilen **Doğu Türkistan** adlı broşürde ise: "*Doğu Türkistan'ın bir Türk-İslâm ülkesi olduğunu unutturmak için, 1876 yılından sonra, Çinliler buraya Xin-jiang adını vermişlerdir. Xin-jiang yeni sömürge anlamına gelmektedir*" ifâdelerine yer verilmektedir. Roostam Sadri ("The Islamic Republic of Eastern Turkestan: A Commemorative Review", **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, C. V, No: 2, London 1984, s. 295) ise Doğu Türkistan isminin Xin-jiang olarak değiştirilme tarihini 1882 olarak vermektedir.

⁶² Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 50; Hayit, **Türkistan: Rusya ile Çin Arasında**, s. 148; Dillon, a.g.e., s. 4; Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s. 85.

⁶³ Taşağıl, "Esir Doğu Türkistan'da Mazlum Bir Türk Şehri", s. 22. Taşağıl başka bir çalışmasında ("Esaretteki Son Türk Yurdu", **Tarih ve Medeniyet**, No: 37, (1997), s. 21) bu tarihi 1878 olarak vermektedir.

⁶⁴ Ülker-Yüce, a.g.m., s. 21.

bulmuştur⁶⁵. Bunu takip eden dönemde Çin ve Rus işbirlikçilerinin faaliyetleri ile kurulmuş olan bağımsız devlet de maalesef yıkılmıştır. Akabinde gelişen ve bir önceki dönemde daha şiddetli haksızlık, zulüm ve işkencelerin dayanılmaz acı, gözyaşı ve ölümlere sebep olması yeniden millî istiklal hareketlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İşte bu dönemde Ekim 1944 tarihinde “Şarkî Türkistan Cumhuriyeti Kabinesi” ilân edilmiştir. Tam bir bağımsızlık sağlayamayan⁶⁶ bu hareketin akabinde ise 1949 yılına gelindiğinde Stalin ve Mao’nun işbirliği neticesinde Doğu Türkistan tekrar işgâl edilmiştir ki bu işgâl günümüz de hâlen devam etmektedir⁶⁷.

⁶⁵ Hayit, **Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri**, s. 159; İlkul, a.g.e., s. 40; Abdülkadir Donuk ve diğerleri (Altan Deliorman, İsa Kocakaplan), **Türklük Mücadelesi İsa Yusuf**, TEV Yay., İstanbul 1997, s. 23 vd.; Azimet, **İstiklal Mücadelesi**, İstanbul 1999, s. 25; Timur Kocaoğlu, “Chinese Foreign Policy in the 21st Century: Expansionism in Asia and The Turkic World”, **Human Rights Violations in Eastern Turkistan**, haz. Timur Kocaoğlu ve diğ., Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 2000, s. 9; Taşağıl, “Esaretteki Son Türk Yurdu”, s. 24. Baymirza Hayit (“20. Yüzyılda Türkistan’ın Millî ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri”, **X. Türk Tarih Kongresinden ayrı basım**, TTKB, Ankara 1991, s. 787; a. mlf, **Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri**, s. 159) bu devletin 16 Nisan 1934’te Çin ve Rusya’nın faaliyetleriyle ortadan kaldırıldığını ifâde etmektedir. Birçok araştırmanın aksine, Chiang Chung-cheng (**Sovyet Rusya Çin’de**, s. 103-104), 1933 Hükümeti’nin 12 Eylül’de Sovyetler tarafından Doğu Türkistan’da bir hükümet darbesi yapılarak ihdâs edildiğini iddia etmektedir. Li Sheng (a.g.e., s. 150), kurulan devletin ömrünün 3 ay kadar sürdüğü iddiasındadır.

⁶⁶ Amaç Karahoca, **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, İstanbul 1980, s. 15 vd.

⁶⁷ Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s. 88.

I. BÖLÜM

1911–1928 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN’IN SİYASÎ TARİHİ VE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ

A. YANG ZENG-XİN’İN İŞ BAŞINA GELMESİ

Yang Zeng-xin¹, Çin’de 1911’de ilân edilen cumhuriyet idaresinin Doğu Türkistan’daki ilk genel vâlisidir. 1867’de Çin’in Yun-nan Vilâyeti’nin Meng-zi bölgesinde dünyaya gelen Yang, 1899’da imparatorlukta memurluk hizmetine başladı². Vâililik görevinde bulunduğu 1899-1917 senelerinde Tunganları³ idare etmedeki başarısıyla “usta” unvânını kazandı⁴. 1908’de Doğu Türkistan’ın Aksu Vilâyeti’ne vâli olarak tâyin edildi. Kısa zamanda da Doğu Türkistan’ın başkenti Urumçi Hâkimliği ve Adliye Bakanlığı makamına yükseltildi. Yang, 1911’de Çin’de ihtilâl gerçekleştirildiğinde bu vazifeleri uhdesinde taşımaktaydı⁵.

Aralık 1911’de Çin idaresine karşı olan Çinli subaylar tarafından İli ve Urumçi’de Qing Hanedanı’na karşı ayaklanmalar baş gösterdi⁶. Kısa sürede bastırılan bu isyan neticesinde isyan liderleri ya idam edildi veya Doğu Türkistan’ın

¹ 1908’de Doğu Türkistan’a gönderilene kadar Kansu ve Ning-xia’da çalışan Yang Zeng-xin, Doğu Türkistan’da ilk olarak Aksu valiliğine atandı. 1911’de Urumçi Valiliği’ne getirildi. Mart 1912’de ise Yuan Da-hua’nın yerine geçerek Doğu Türkistan Genel Valisi oldu. Yang, 1928’de FanYau-nau tarafından suikast neticesinde öldürülünceye kadar bu görevini sürdürdü, bkz. Andrew D.W. Forbes, **Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan’ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)**, çev. Enver Can, Münih 1990, s. 472.

² H. L. Boorman-R.C. Howard, **Biographical Dictionary of Republican China**, C. IV, New York 1967, s. 11; Forbes, **a.g.e.**, s. 17-18.

³ Çin Müslümanlarına Doğu Türkistan’da Tungan veya Döngen denilir. Günümüzde Çin sınırları içinde Tunganların en çok bulunduğu yer, Doğu Türkistan dâhil, Çin’in kuzeybatı kısmıdır. Tunganların etnik yapıları hakkında, Togan (**a.g.e.**, s. 150): “*Moğollar zamanından kalan ve sonraları Doğu Türkistan’da cereyan eden hadiselerde Kuzey Çin’e gidip yerleşen ve Çinlileşen Müslüman Türk ve Moğol unsurları Döngen ismiyle tanınıyorlar*” demektedir. A. Recep Baysun Türkistanlı (**Türkistan Millî Hareketleri**, İstanbul 1943, s. 187) ise Tunganların aslen Uygur Türkü olduklarını belirtmektedir. M. Emin Buğra (“Doğu Türkistan’a Dair”, **Türk Kültürü**, No: 21, (1964), s. 101) ise XIX. asrın başlarında Shan-xi Eyaleti’nin Dong-guan şehrinde meydana gelen Müslüman isyanının bastırılmasından sonra Çinli Müslümanların Doğu Türkistan’a sürgün edildiklerini ve Dong-guan şehrine nispetle “Tungani” olarak adlandırıldıklarını, bunun da zamanla Döngen şekline dönüştüğünü ifâde etmektedir. Krş. için bkz., Kurban, **Şarkî Türkistan Cumhuriyeti: 1944-1949**, Ankara 1992, s. 19, not 41.

⁴ C. P. Skrine-P. Nightingale, **Macartney at Kashgar: New Light on British, Chinese and Russian Activities in Xin-jiang, 1870-1918**, London 1973, s. 212.

⁵ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 11.

⁶ Forbes, **a.g.e.**, s. 18.

güney bölgelerindeki garnizonlara sürgüne gönderildi⁷. İhtilalciler ise, İli’de, Yang Suan-shu liderliğinde rakip bir idare kurmaya muvaffak oldu.

Bu olaylar Doğu Türkistan Umumi Vâlisi Yuan Da-hua’yı⁸ zor durumda bıraktı. Yuan, Urumçi isyanını başarıyla bastırdı ve Yang’ın desteğini kazandı. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Yang, Kansu’da ikâmet eden 2.000 kişilik Tungan askerî birliğinin kumandanlığı görevini de yapmaktaydı. Merkezî Çin’in muhtelif yerlerinde ihtilâl hareketlerinin hızla geliştiği ve zaferler kazandığı bu dönemde Sun Zhong-shan, 1 Ocak 1912 tarihinde Nan-jing’de Çin Cumhuriyeti geçici başkanlığına getirildi. 12 Şubat 1912 tarihinde ise Kraliçe Dowager Long-yu henüz çocuk olan İmparator Xuan-tong adına tahtından vazgeçtiğini bir bildiri ile ilân etti. Bu olay Çin’de 268 sene devam eden Qing Hanedanlığı’nı sona erdirdi. 10 Mart 1912’de Sun Zhong-shan ile varılan anlaşma ile Yuan Shi-kai yeni kurulan hükümetin başkanlığına getirildi⁹.

Merkezî Çin’de yaşanan bu olaylar Doğu Türkistan’daki Qing Umumi Vâlisi Yuan Da-hua için hiç de olumlu değildi. Gelişen olaylardan çekinen Yuan Da-hua yetkilerini Yang Zeng-xin’e devrederek Urumçi’den kaçtı. Yang ise vakit kaybetmeden Merkezî Çin Hükümeti’ne bağlılığını bildirdi. Bu bağlılık bildirisi üzerine Çin Cumhurbaşkanı Yuan Shi-kai, Mayıs 1912’de Yang’ın Doğu Türkistan’ın askerî ve sivil umumî vâililik unvânını tasdik etti. Buna ilave olarak da İli bölgesinin askerî vâililiği de Yang’ın uhdesine verildi. Buna rağmen İli’de zikretmiş olduğumuz bu dönemde Yang Suan-shun’un hâkimiyeti bulunmaktaydı¹⁰.

1912 yılının Temmuz ve Eylül aylarında Doğu Türkistan’da bulunan Merkezî Çin askerî yetkilileri ile Yang Zeng-xin arasında “11 Maddelik Barış Anlaşması” ve “Xin-jiang İli Bölgesindeki Örgütlenmeye İlişkin 21 Maddelik Anlaşma” imzalandı. Bu anlaşmalarla Yang, Doğu Türkistan’ın askerî ve siyasî işlerinden sorumlu eyalet başkanı oldu¹¹.

⁷ R. Yang, “Xin-jiang Under the Administration of Governor Yang Zeng-xin, 1911-1928”, **CAJ**, C. XI, No:1, y.y., 1961, 281 vd.

⁸ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Yuan Da-hua, 1911 ihtilâli sırasında Doğu Türkistan Genel Valisi idi. Mart 1912’de yerini Yang Zeng-xin’e devretmiştir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 472.

⁹ Forbes, **a.g.e.**, s. 19. 12 Mart 1925 tarihinde Bei-jing’de ölen Sun Zhong-shan hayat biyografisi için bkz. Chia-Luen Lo, **The Pictorial Biography of Dr. Sun Zhong-shan**, Tai-bei 1955.

¹⁰ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 11.

¹¹ Li Sheng, **a.g.e.**, s. 121.

Yang Zeng-xin, Mayıs 1912'yi takip eden üç senede, bölgede kendi hâkimiyetini kuvvetlendirmekle meşgul oldu. Bu süre zarfında Yang, bir taraftan İli bölgesi grubu ve Ge-Lao-Hui'lere (Ağabeyler Cemiyeti)¹² karşı mücadele ederken, diğer taraftan Moğol süvarilerinin ülkenin kuzeydoğusundaki faaliyetlerini bertaraf etmeye çalıştı. Yang, Merkezî Hükümet'in verdiği yetkiler ve Tungan askerlerinin de desteğiyle İli bölgesi grubunu görüşmeler için masaya oturmaya ikna etti. Haziran 1912'de Çaveçek'te varılan anlaşma ile İli grubu Yang'ın Doğu Türkistan Umumî Vâliliği görevini kabul etti. Bu suretle de İli bölgesi ülkeye ilhak edildi. Yang, İli gurubunun lideri Tuğgeneral Yang Suan-shun'u da Kâşgar'a askerî komutan olarak tâyin etti. Göstermelik olarak yapılan bu atama sonrasında ülkenin geleceğinde tehlike peyda edebilecekleri düşüncesiyle Urumçi'ye ilk gelişinde iki arkadaşıyla beraber tevkif ve hâinlikle suçlanarak idam edildiler¹³.

Bununla da yetinmeyen Yang Zeng-xin, ülkenin güneyindeki Ge-Lao-Huilerin üzerine gitti. İli grubunu kan dökmekten yola getiren ve bununla birlikte siyasî olarak güçlenen Yang, Ge-Lao-Huilerin önde gelen liderlerini affederek ve başka bölgelere yerleştirmek suretiyle, görünüşte uzlaşmacı bir siyaset takip etti. Ge-Lao-Huiler ise Yang ve onun askerî gücü ile karşı karşıya gelmemek adına, bu duruma karşı başka da bir çözüm yolu bulamadıklarından Yang'a itaat yolunu benimsemek zorunda kaldılar. Lâkin İli grubu liderlerinin akıbetinden Ge-Lao-Huiler de nasiplerini almıştır¹⁴. Yang, Ge-Lao-Hui liderlerini ortadan kaldırdıktan sonra hem Çinli bir Müslüman hem de akrabası olan Ma Shao-wu'yu¹⁵ Kuçar

¹² Cemiyet, Qing Hanedânı'na karşı faaliyet gösteren gizli teşkilattır. Cemiyetin üyeleri Doğu Türkistan'a XIX. asrın ikinci yarısında Zou Zong-tang tarafından sokulmuştur, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 19.

¹³ Yang, **a.g.m.**, s. 276-277.

¹⁴ Skrine-Nightingale, **a.g.e.**, s. 243; Yang, **a.g.m.**, s. 276-277; Forbes, **a.g.e.**, s. 20-21.

¹⁵ Tahminen 1880-1937 yılları arasında yaşamış olan Ma Shao-wu, Yun-nanlı Müslüman ve Yang Zeng-xin'in güvendiği bir subaydır. 1914'te Kuçar garnizon komutanlığına atanmış, daha sonra ise Üçturfan valiliğine terfi ettirilmiştir. Haziran 1924'te Yang Zeng-xin'in emriyle Kâşgar'da, Ma Fu-xing'i öldürmüştür. 1927'den sonra Kâşgar'da ve yetkisi artırılarak Doğu Türkistan'ın güneyinde en salâhiyetli sivil memur olarak görev yapmıştır. 1933'te kurulan Kâşgar Hükümeti devrinde Ma Zhan-cang tarafından Kâşgar Yenişehir'de muhasara altına alınmıştır. Daha sonra tekrar vazifeye atanmış ise de Ekim 1934'te, muhtemelen Sheng Shi-cai'in emriyle, bir suikastla öldürülmüştür. Nan-jing Hükümeti'nin sadık adamlarından olan Ma Shao-wu'nun Sheng Shi-cai'in "ilericilik" döneminde fazlasıyla Sovyet aleyhtarı bir kişi olarak düşünülmüş olması muhtemeldir. 1937'deki ihtilâlden sonra, ihtilâlâle katılmamasına rağmen, idam edildiği kaydedilmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 457-58.

bölgesine askerî komutan tâyin etti. Yang bu suretle Tanrı dağlarının güneyinde hâkimiyetini kuvvetlendirmiş oldu¹⁶.

Yang Zeng-xin, güneyde hâkimiyetini güçlendirdikten sonra kuzeydoğudaki hudut bölgesine yöneldi. Bu bölgede bulunan Moğol birlikleri kısa zaman önce bağımsızlığını ilân eden Moğolistan Hükümeti'ne¹⁷ bağlılıklarını bildirmek için Altay bölgesine ilerlemekteydi. Moğol birlikleri Ağustos 1912'de Yang'ın nüfuzunda bulunan Khovd¹⁸ şehrine hücum etti. Şehirdeki Çinlilerin dükkânlarını yağmalayan Moğol birlikleri, tüyler ürpertici bir merasim düzenleyerek esir Çinlilerin kalplerini diri-diri çıkartıp, birliklerin sancaklarını o kanlarla boyadılar¹⁹. Bu olay üzerine Yang, ülkenin kuzeydoğusunda bulunan Kumul ve Çaveçek garnizonlarına takviye askerî güçler gönderdi. Bu olayı fırsat bilen Yang, İli vadisi ile Tanrı dağlarının güneyinde bulunan stratejik merkezlerdeki askerî kontrolünü pekiştirdi. Bu olay neticesinde de Doğu Türkistan tam manasıyla Yang'ın tahakkümü altına girmiş oldu²⁰.

Moğollarla uzun süreli bir mücadele taraftarı olmayan Yang, Moğol meselesini Rusların Urumçi Konsolosu vasıtasıyla 5 Kasım 1913'te yayınlanan resmî Çin-Rus Beyannâmesi'yle sonlandırdı. Beyannâme gereğince Merkezî Çin Hükümeti, Moğolistan'ın özerkliğini resmen kabul etti²¹. Bu olayı müteakiben de Mart 1914'te hem Çin yani Yang idaresi, hem de Moğolistan, Altay cephesindeki birliklerini geri çekti. Bu suretle Yang, Doğu Türkistan'ın mutlak hâkimi durumuna geldi.

Doğu Türkistan'da hâkimiyetini tam olarak tesis eden Yang, Qing Hanedanı'nın ülkeyi idare etme sisteminde büyük değişiklikler yapmadı. Bununla birlikte Kansu ile mevcut ilişkileri kesti. İli ve Altay bölgelerini zapt ederek Urumçi, Aksu, Kâşgar ve Çaveçek Vilâyetlerine iki yeni Vilâyet daha ilave etti. Ayrıca nahiyelerin sayısını 40'tan 47'ye yükseltti. Qing Hanedanlığı'nın nahiye den küçük

¹⁶ Forbes, **a.g.e.**, s. 21; Yang, a.g.m., s. 284.

¹⁷ Ewing, "Revolution on the Chinese Frontier: Outer Mongolia in 1911", **JAH**, C. XII, No: 2, (1978), s. 101.

¹⁸ Bu şehir günümüzde Moğolistan Halk Cumhuriyeti dâhilinde bulunmaktadır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 21, not 15.

¹⁹ C. E. Bawden, **The Modern History of Mongolia**, London 1968, s. 197-198.

²⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 22; Yang, a.g.m., s. 299.

²¹ J. V. A. MacMurray, **Treaties and Agreements With and Concerning China**, Oxford 1921, s. 1066-1067; Forbes, **a.g.e.**, s. 22.

olan yerleşim bölgelerinin yerli liderler tarafından idare edilme sistemi muhafaza edildi²². Yang, idaresi müddetince Doğu Türkistanlıların ayaklanacağı korkusuyla yaşadı. O, Doğu Türkistanlılara güvenmediği gibi kendi adamlarına da güvenmeyen bir karaktere sahipti. Korkusunu hafifletmek için etrafına ya akrabalarını veya Yunanlı hemşerilerini topladı²³. Doğu Türkistan halkını izole etmek, parçalamak ve cehalet içerisinde bırakmak düşüncesiyle bir takım kanunlar çıkarttı. Bütün yetkileri elinde tutarak Doğu Türkistanlıları tam manasıyla müstebitçe idare etti. İngiltere'nin Kâşgar Başkonsolosluğu görevinde bulunan P. Skrine, Yeni Delhi'deki merkezlerine gönderdiği raporlarında Yang'ın: Doğu Türkistan'ın güneyindeki en ıssız bölgelerin kaymakamlarıyla doğrudan bir haberleşme sistemi geliştirerek, bütün kaymakamları gerçek yetkileri olmayan kişiler seviyesine indirdiğini; İdaresindeki bütün memurların gizli emellerini yakinen kontrol etmek için ülkenin her tarafına özel vazifeli subaylar gönderdiğini; Merkezî Hükümet tarafından vazifelendirilen kişileri kademeli olarak değiştirdiğini ve onların yerlerine kendi akrabalarını veya hemşerilerini atadığını; Emrindeki yüksek dereceli memurların posta ve haberleşmelerini sıkı bir şekilde kontrol ettirdiğini, bununla birlikte gündelik olaylarla alakalı gazete ve diğer neşriyatı Doğu Türkistan'dan uzak tuttuğunu yazmaktadır²⁴.

Yang Zeng-xin emrindeki memurlara karşı daima şüphe ile bakmaktaydı. Mesela Urumçi'deki telgraf idaresinin anahtarını yanından hiç ayırmaz, sabahları telgrafhaneyi kendisi açar, akşamları da kapatırdı. Gizli telgrafları kendisi saklar, uygun görmediklerini de imha ederdi. Dahası en yakınında bulunanlar bile onun ne düşündüğünü bilmediklerini söylerlerdi²⁵. Yang memurlarından birinin sadakatsizliğini tespit ettiğinde veya birisinden şüphelendiğinde acımasız olurken, iyi hizmet edenlerin hayatlarına dokunmazdı²⁶.

²² L. E. Nyman, **Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interest in Xinjiang, 1918-1934**, Malmö 1977, s. 25-26. 1919'dan önce Altay bölgesi Doğu Türkistan'a dahil değildi, kz. Li Sheng, **a.g.e.**, s. 102, not 1.

²³ Forbes, **a.g.e.**, s. 23; Yang, **a.g.m.**, s. 271.

²⁴ IOR, L/P&S/12/2342 (Kâşgar Annual Reports, 1922-31, 1925), s. 4839'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 23-24.

²⁵ B. Davidson, **Turkestan Alive: New Travels in Chinese Central Asia**, London 1957, s. 104.

²⁶ O. Lattimore, **Pivot of Asia: Xinjiang and the Inner Asian Frontiers of China**, Boston 1950, s. 54.

Yang Zeng-xin'in Doğu Türkistan'ın % 90'ından fazlasını meydana getiren yerli halka karşı politikası mahallî ve millî farklılıkları kullanmaya ve dış tesirleri, bilhassa Rus etkisini, uzak tutmaya dayanmaktaydı. Nitekim Qing Hanedanı'nın siyasetini kasten tersine çevirerek Cungarya bölgesindeki Kazak Türklerine aynı bölgede ikâmet eden Moğollar yüzünden müsamahalı davranmıştır²⁷. Aynı şekilde Yang, Doğu Türkistan'ın güney kesimlerinde yaşayan Uygurları, Cungarya ve Tanrı dağları çevresinde yaşayan göçebelerden koparmak için her çareye başvurdu²⁸. Qing Hanedanlığı devrinde de başvuru bu usuller, Yang'ın idareyi ele aldığı ilk yılında Kumul'da patlak veren isyanda, bununla birlikte 1918'de Kuçar'daki mahallî kargaşalıkları bastırmakta etkili bir şekilde kullanılmıştır²⁹. Yang ve idaresi için en fazla korkulan husus Doğu Türkistan Türkleri arasında dinî ve kültürel uyanışın artması olduğunu söylemek mümkündür. Bu gelişme, yukarıda bahsettiğimiz hususla paralel olarak Türkistan'ın diğer bölgelerinde de görüldüğü gibi, I. Dünya Harbi sırasında Müslümanlar arasında Osmanlı meselesine ve 1920'lerde Sovyet rejimine karşı başlatılan Basmacı Hareketi'ne³⁰ gösterilen sempati ile kendini göstermiştir.

Yang Zeng-xin, Doğu Türkistan'ın yönetimini elinde bulundurduğu süre zarfında idaresine karşı en büyük dış tehlikenin batı hudutlarından, önceleri Çarlık Rusyası'nın daha sonraları da Sovyetler Birliği'ndeki Batı Türkistan'dan, gelebileceğini hiçbir zaman gözardı etmemiştir. Doğu Türkistan halkı XIX. asırda dinî ve siyasî arayış içerisinde Batı Türkistan'daki Buhara ve Hokand Hanlıkları'na bakmıştır. Bu durum Doğu Türkistan'ın güneyinde Yakub Beg'in kurduğu devletin yıkılmasını müteakip Çinli kumandan Zou Zung-tang'ın askerleri tarafından esir alınan Hokandlı Müslümanların hepsini idam etmesine sebep olmuştur³¹. XIX. asrın ikinci yarısında Çarlık Rusyası'nın Batı Türkistan'ı işgâl etmesinden sonra Doğu

²⁷ O. Lattimore, "The Chinese as a Dominant Race", *JRCAS*, C. XV, No: 3, (1928), s. 278 vd.

²⁸ M. Rossabi, *China and Inner Asia*, London 1975, s. 221.

²⁹ Forbes, *a.g.e.*, s. 27; Yang, *a.g.m.*, s. 289-291.

³⁰ Basmacı hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. Baymirza Hayit, **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi, Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi**, BKY, İstanbul 2006; Abdullahzâde Tevekkül, "Türkistan Milli Mücadelesi Tarihine Giriş: Basmacılık-Fergana Mücahitleri", **"Yaş Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay. İstanbul 2005, s. 41-49; Seyidcan Dad Huvah, "Türkistan Milli Mücadele Tarihine Giriş: Doğu Buhara'da Basmacılık", **"Yaş Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay. İstanbul 2005, s. 56-65; Mamur Niyazi, "Fergana'da Basmacılık Hareketi", **"Yaş Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay. İstanbul 2005, s. 69-71.

³¹ Forbes, *a.g.e.*, s. 27-28.

Türkistan'daki Çinli idareciler Hokandlıların siyasî baskısından kurtulmuşlardır³². Lâkin Rusların Turancılık ve kendilerince diğer tehlikeli gördükleri düşünceleri Türkistan'dan uzak tutma çabaları, bu fikirlerin sıçramasını geciktirmiş olsa bile, gelişmesine mâni olmaları mümkün olmamıştır. Zaten Ruslar, Türkistan'a girdiklerinde modern Türk milliyetçiliğinin tohumları bölgede ekilmiş durumdaydı. Aynı zamanda Hristiyanların, Türkistan'ı işgâl etmesi bölgede yaşayan Müslümanların birleşmesine sebep olmuştur. Batı Türkistan'da Rus muhacirlerinin ve siyasî sürgünlerin iskân edilmesi Özbek, Tacik ve Türkmen millî şuurunun güçlenmesine katkı sağlamıştır. Kazak bozkırında ise Rusların, Kazak ve Kırgızları güneyde yerleşik kardeş uyruklarından soğutma ve aralarına nifak sokma girişimleri milliyetçilik ve diğer siyasî düşüncelerin bölge halkı arasında yayılmasını hızlandırmıştır³³.

Netice itibariyle XIX. asırda Türkistan'da Ceditçilik³⁴ hareketi ve benzeri grupların etkisinin arttığı görülmüştür³⁵. XX. asrın başlarında Çarlık Rusyası'ndaki bu gelişmelerin neticesi olarak, komşu Osmanlı Türkiyesi, İran, Afganistan, hatta Qing Hanedanlığı'nın hudutları dâhilindeki bölgelerde dinî ıslahat ve Turancılık gibi siyasî hareketler görülmeye başladı. 1909'da Batı Türkistan'da "Genç Buharalılar" adlı gizli bir teşkilat, 1912'de ise Kazak bozkırlarındaki aydınlar tarafından "Alaş-Orda" millî hareketi kuruldu³⁶.

Doğu Türkistan'da ise Çinli Umumi Vâli Yang Zeng-xin, Çarlık Rusyası'ndan yayılmakta olan bütün yenilik hareketleri ve siyasî düşünceleri ülkeye sokmamakta kararlı idi. Fakat Yang, Rusların niyetlerine hep ihtiyatlı olarak yaklaştı. 1912'de Doğu Türkistan'ın güneyinde Ge-Lao-Hui kargaşalığı patlak verdiğinde Çarlık Rusyası, Kâşgar'daki menfaatlerini muhafaza etmek maksadıyla Kosak askerî birliklerini bölgeye göndermişti. Yang ise bu askerî kuvvetleri bertaraf etmekte büyük zorluklarla karşılaştı³⁷. 1916'da ise Çarlık Rusyası'nın Türkistan

³² A. N. Kuropatkin, *Kashgaria*, çev. Walter E. Gowan, Calcutta 1882, s. 143-144.

³³ S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge 1960, s. 60-61.

³⁴ Ceditçilik hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. A. Ahat Andican, *Ceditizm'den Bağımsızlığa Harekte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003; Abdurrauf Fıtrat, *Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, haz. Seyfettin Erşahin, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

³⁵ C.W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, London 1957, s. 130 vd.

³⁶ Forbes, *a.g.e.*, s. 29-30.

³⁷ Skrine-Nightingale, *a.g.e.*, s. 184, 203; Forbes, *a.g.e.*, s. 30; Yang, *a.g.m.*, s. 287.

Müslümanlarından asker almaya başlaması Yang idaresini büyük krize soktu. Çünkü Çarlık ordusuna asker olarak gitmekten kaçan 300.000 civarındaki Kazak Türkü hududu geçip Doğu Türkistan'a sığınmış³⁸, Yang ise bu mültecilerin büyük çoğunluğunu, 1918 yılı sonu itibariyle, Rusya'ya geri göndermiştir³⁹.

Bolşevik ihtilâlinde sonra korkusu bir kat daha artan Yang Zeng-xin, bunun yanında bölgedeki hassas siyasî durum yüzünden Rus ve İngilizler arasında çok dikkatli ve dengeli hareket etmek gerektiğini de çok iyi bilmekteydi. Yabancıları sevmeyen Yang, Doğu Türkistan'ı ecnebî nüfuzundan uzak tutmak için büyük çabalar sarf etti. Yang'ın bu konuda yaptığı ilk icraat Rusya'da patlak veren iç savaştan galip çıkan Bolşeviklere karşı uzlaşıcı bir yol tutmak oldu⁴⁰.

Yang Zeng-xin'in ilk olarak Çarlık Rusyası daha sonra da Sovyet siyasî nüfuzunun Doğu Türkistanlılar arasında yayılmasından korkmasında kendisince haklı tarafları bulunmaktadır. Daha 1909'da İngiliz Hükümeti'nin Kâşgar Başkonsolosu George Macartney; "*Çinlilerin Doğu Türkistan Türkleri arasında dincilik hissiyatının uyanmakta olduğunu hesaba katmaları gerekir...*" ikazında bulunmuştur⁴¹. Macartney'in bu ikazı Uygur Türklerinden ve Kâşgar'ın Artuş nahiyesinden olan ve birçok Avrupa ülkesini gezmiş olan Hüseyin Bay-beççe ile olan dostluğuna dayanmaktadır. Hüseyin Bay-beççe çok nüfuzlu birisi olarak kurmuş olduğu bir vakıf vasıtasıyla bazı kabiliyetli Türk gençlerine burslar vermek suretiyle tahsil için dış ülkelere göndermiştir. Ayrıca Artuş'ta bir kütüphane ve okul da açmıştır⁴². I. Dünya Harbi'nin patlak vermesi ve Türkiye'nin savaştaki rolünün Doğu Türkistan'da Hüseyin Bay-beççe ile aynı fikirde olanlara itici bir güç verdiğine şüphe yoktur. Bu hususta bir Osmanlı aydını olan Ahmed Kemal'in

³⁸ Jackson W. A. Douglas, **The Russo-Chinese Borderlands**, Princeton 1962, s. 51; Forbes, **a.g.e.**, s. 30; Yang, **a.g.m.**, s. 287; "İnsanlık ve Kardeşlik Adına", **Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay., İstanbul 2006, s. 313; A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981², s. 344; Baymirza Hayit, **Türkistan, Rusya İle Çin Arasında**, İstanbul 1975, s. 211; Hızırбек Gayretullah, "Bugünkü Kazakistan", **Doğu Türkistan**, No: 185, (2001), s. 17. Benzeri bir durum 1927-1928 yıllarında Kırgızistan'da meydana gelmiştir. Halk toplama kamplarından ve kolhozlaştırma programlarından kaçarak Doğu Türkistan'a geçmiştir, bkz., Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTKB, Ankara 1996, s. 135, 165, 238.

³⁹ Li Sheng, **a.g.e.**, s. 122.

⁴⁰ IOR, L/P & S/10/976 (Kashgar Diaries, October 1925), P.4211-1925'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 31.

⁴¹ Forbes, **a.g.e.**, s. 31; G. Macartney, "Eastern Turkestan: The Chinese as Rulers Over an Alien Race", **Proceeding of the Central Asian Society**, (10 March 1909), s. 18-19.

⁴² Skrine-Nightingale, **a.g.e.**, s. 157; Forbes, **a.g.e.**, s. 31-32.

1915’de Kâşgar’da okul açtığını ve Türk çocuklarını İstanbul’daki Türk halifesini tanımaya teşvik ettiğini de belirtmek gerekir. Yang ilk olarak zikretmiş olduğumuz bu okulu kapatmış ve okul ile alakası olan herkesi hapse attırmıştır. Fakat daha sonra Türkiye’ye bağlılık ifade eden bütün semboller ortadan kaldırılmak ve Çince lisan dersi ile askerî eğitim dâhil edilmek şartıyla okulun tekrar açılmasına izin verilmiştir⁴³. Lâkin Yang’a göre; I. Dünya Harbi’nden Osmanlı Devleti’nin mağlup çıkması ve Çarlık Rusyası’nda Sovyet rejiminin kurulmasıyla, Türkiye tarafından gelmesi muhtemel olan tehlikeler ortadan kalkmıştır. Fakat bu defa da Doğu Türkistan’da gittikçe hissedilmeye başlanan Sovyet tesirinin artması korkusu baş göstermiştir⁴⁴.

Bununla birlikte Bolşevikler, Rusya’daki iç savaş sırasında bile Doğu Türkistan’da bazı başarılar elde ettiler. 1920’de Yang idaresi tarafından imzalanan gayr-i resmî anlaşma ile Sovyetlere Gulca’da resmî vekâlethâne açmak yanında İli ve Çaveçek’te özel ticaret yapma hakkı verildi. Aynı yıl Rus Generali Annenkov da Doğu Türkistan’a sokuldu. Anlaşmadan sonra Sovyetler, Gulca’da bir kütüphane açtılar. Bu kütüphane zaman içerisinde İli bölgesinin gece buluşma merkezi hâline gelirken, yüzlerce Çinli, Bolşeviklerin gizli cemiyetlerine kayıt oldu. Kazak Türkleri, Kalmuklar ve Uygurların ileri gelenlerine paralar verildi. Kadınlar da dâhil olmak üzere ajanlar, komünizm, mahalli özgürlük ve İslâm’ın iyi yönlerini propaganda yapmak için etrafa gönderilmeye başlandı⁴⁵.

Gidişatın vahâmetini fark eden Yang Zeng-xin, Sovyet düşmanlığını kazanmak pahasına Gulca’da açılmış olan kütüphaneyi kapattı. Ayrıca Sovyetler Birliği’ne giden Doğu Türkistanlıların sayısını da kısıtladı. Buna rağmen Yang’ın çabasının Doğu Türkistan’ın bilhassa kuzeybatısında pek de başarılı olduğu söylenemez. Yang’ın bu çabalarında Kâşgar’da da başarılı olamadığını 1920’lerde Doğu Türkistan’a seyahat eden İngiliz Konsolosu R. O. Wingate eserinde şu cümlelerle ifade etmektedir.

⁴³ Skrine-Nightingale, **a.g.e.**, s. 248-249; Forbes, **a.g.e.**, s. 32; James A. Millward, **Eurasian Crossroad, A History of Xinjiang**, New York 2007, s. 172-174 Ahmet Kemal İlkul’un hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İlkul, **Çin-Türkistan Hâtıraları**, s. 9-23.

⁴⁴ Rossabi, **a.g.e.**, s. 227.

⁴⁵ Forbes, **a.g.e.**, s. 32-33.

“Birkaç zengin kişi Rus Türkistanı’na (Batı Türkistan) gidip-gelmekteydi. Onlardan bir kısmı iş icabı Moskova’ya kadar da giderlerdi. Bu suretle onların - kendi ülkelerinde tahsil gören- çocukları da nihayetinde Rusça’yı öğrendiler ve Bolşevizm fikirleri ile Taşkent’te anlaşıldığı şekilde ilgilenmekte idiler. XVI. asırdaki Avrupalı tüccar aileleri gibi, yeni hayat yolunda ilk etkilenecek olanlar da onlar idi. Şüphesiz onlar hocaların tutucu, modası geçmiş fikirlerini tenkit edecekler arasında olacaklardı. Fakat Bolşeviklerin propagandasına maruz kalan sadece zengin aile fertleri değildi. Bolşevizm, Doğu Türkistan gençliği için bir cazibe merkezi olmaktadır... Muvakkat iş bulmak gâyesiyle Kâşgar veya İli’den Rusya’ya giden genç biri kendini, yüzü açık kadınlar, demir yolları, arabalar, sinemalar ve modern medeniyetin zirvesinde olduğuna inandığı başka bir ortamda buluyorlardı”⁴⁶.

Doğu Türkistan ve etrafında artan Sovyet nüfuzu Genel Vâli Yang Zengxin’i olduğu kadar İngilizleri de endişelendirmiştir. 1920’lerin ortalarında Kâşgar’daki İngiliz Konsolosu C. P. Skrine, Yeni Delhi’ye gönderdiği bilgilerde şöyle diyordu:

“Sovyet Hükümeti sadece İli’de değil, az da olsa ülkenin güneyinde Müslüman ahali arasında da ırk ve sınıf mefhumunu tahrik etmek için propaganda yoluyla elinden geleni yapıyor... Çinlilerin siyaseti ise böyle bir uyanışı önlemektedir”⁴⁷.

Bu durum Yang idaresi için olumsuz bir gelişme olmakla beraber O, Doğu Türkistan’daki dâhili takibat işini bir kat daha fazlalaştırmıştır⁴⁸. Ülkenin dört bir tarafındaki lokantalara “siyasî konuşma ve tartışma yasaktır” yazılı afişler asıldı⁴⁹. Dönemin İngiliz Başkonsolosu Skrine, Yang’ın bu siyasetinden rahatsız olduğunu ifade etmekle beraber, bu nevî önlemlerin gerekli hatta cazip olduğunu da belirtmiştir. Bu dönemde Skrine’nin belirttiğine göre günlük olaylarla ilgili yazılar sansür ve başka yollarla Doğu Türkistan’dan uzak tutulduğu gibi, haberlerin yazılı olarak da halka dağıtımına izin verilmemiştir⁵⁰. Bununla birlikte 1925-1926’da

⁴⁶ R. O. Wingate, “Education in Chinese Turkestan”, *JRCAS*, C. XVI, No: 3, (1929), s. 326.

⁴⁷ IOR, L/P&S/12/2342, P. 4839, 1924’ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 32-34.

⁴⁸ W. A. Bosshard, “Politics and Trade in Central Asia”, *JRCAS*, C. XVI, No: 4, (1929), s. 438; G. W. Hunter, “The Chinese Moslems of Turkestan”, *MW*, C. X, (1920), s. 170.

⁴⁹ M. Cable-French, *Through Jade Gate and Central Asia*, London 1950², s. 263.

⁵⁰ IOR, L/P&S/12/2342, P. 4839, 1924’ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 32-35.

“Roerich Keşif Heyeti” ile Doğu Türkistan’ı gezen Nicholas Roerich ülkedeki sükûneti fırtına öncesi sessizliğe benzetmiştir⁵¹.

B. DOĞU TÜRKİSTAN’IN GÜNEYİNDEKİ AHVAL

Çin’de 1911’de ilân edilen cumhuriyeti idaresinin ilk dönemlerinde Doğu Türkistan’ın Tanrı dağlarının güneyindeki en güçlü adamı Kâşgar’ın askerî komutanı Ti-tai idi. Kâşgar ile başkent Urumçi arasındaki haberleşme ve ulaşım bağlantısının iyi olmamasından Kâşgar şehri bir nevî tecrit edilmiş, bu sebeple askerî komutan da önemli ölçüde özerkliğe sahip olmuştu. Bu durum Doğu Türkistan’ın güney batısını Ti-tai’nin kendi şahsî mülki gibi idare etmesine yol açmıştır. Yang Zeng-xin, 1912-1914 yıllarında Ge-Lao-Huilere karşı başlattığı harekât sırasında ülkenin güneyinde de hâkimiyet tesis etme yoluna gitmişti. Bu dönemde Yang, İli bölgesi ihtilâlcilerinin lideri Yang Suan-shu’yu Kâşgar’a nakletti. Yang Suan-shu, Ocak 1913’te askerî kumandalık görevini devralmak için 400 askerîyle Kâşgar’a geldi⁵². Kısa sürede Kâşgar vâlisinin yetkilerine el koyan Yang Suan-shu⁵³ şehirde tam bir otorite kurdu. Zikrettiğimiz bu dönemde Kuçar’da ise Yang’ın Yun-nanlı hemşerisi Müslüman Ma Shao-wu göreve getirildi⁵⁴. Bu suretle ülkenin güneyinde Yang kendi nüfuzunu pekiştirdi. Bununla birlikte hem Kâşgar, hem Yarkent hem de Hoten bölgelerinde tam bir hâkimiyet tesis edildiği söylenemez. Ayrıca Yang, Kâşgar askerî vâliliğine tâyin ettiği Yang Suan-shu’yu sadık bir müttefik olarak da görmemiştir. Bu düşünceye sahip olmasının sebebi de Yang Suan-shu’nun İli ihtilâlcileriyle birleşmesinden kaynaklanmaktaydı. Zaten Yang Suan-shu’yu Kâşgar’a tâyin etmesinin bir sebebi de onu yakın arkadaşlarından uzaklaştırmaktı. 1914’e gelindiğinde ise Yang Suan-shu’nun kendi birliği içindeki unsurlar tarafından istifaya zorlanması üzerine Yang, Ağustos 1914’te hemşerisi olan başka bir Çinli Müslüman olan Ma Fu-xing’i⁵⁵ Kâşgar askerî komutanlığına

⁵¹ G. N. Roerich, *Altai-Himalaya*, London t.y., s. 280.

⁵² Skrine-Nightingale, *a.g.e.*, s. 214; Forbes, *a.g.e.*, s. 35-36.

⁵³ Forbes, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁴ Forbes, *a.g.e.*, s. 36; Yang, *a.g.m.*, s. 284.

⁵⁵ Yun-nanlı olan Ma Fu-xing’in (1851-1924) Doğu Türkistan’a ne zaman geldiği bilinmemektedir. Bununla birlikte 1911’deki ihtilâl sırasında Urumçi’de Yang Zeng-xin’in kumandasında kurulan Tungan birliklerinin başına getirilmiştir. Kendisi 1911-1915 yılları arasında Çinli fesatçılar ve ayak takımlarını öldürmekle mükellef olarak Urumçi’de kalmıştır. 1915’de Kâşgar valiliğine atanan Ma, 1924’de vurulduğu âna kadar Doğu Türkistan’ın güneyinde terörle hüküm sürmüştür, bkz. Skrine-Nightingale, *a.g.e.*, s. 243; Forbes, *a.g.e.*, s. 37, 456.

tâyin etti. Yang'ın Ma Fu-xing'i hangi suretle ve ne maksatla Kâşgar'a gönderdiği noktasında sarıh bir bilgi olmamakla beraber, bu tâyin Doğu Türkistan'ın güneyindeki halk için büyük talihsizlik olduğu kesindir.

Günümüzdeki birçok kaynakta “Ma Ti-tai” olarak geçen Ma Fu-xing, Aralık 1915'te 300 kişilik Tungan askerlerinden müteşekkil birliğinin başında Kâşgar'a geldi. Karargâhını Kâşgar Eskişehir'e 4 km mesafedeki Kâşgar Yenişehir'de kuran 64 yaşındaki Ma Fu-xing gerçekte okur-yazar birisi bile değildi. Bununla birlikte etkili bir şahsiyete sahip Ma Fu-xing, kısa zamanda Kâşgar vâlisini tesiri altına alma kararlılığında idi. Kendisinin, Kâşgar vâlisinin muhalefetine rağmen, şehre geldiği gün hiç suçu olmayan 3 kişiyi idam ettirdiğini İngiliz Başkonsolosu Skrine yazmaktadır. Bu olay Ma Fu-xing'in Doğu Türkistan'ın güneyini 8,5 sene nasıl müstebitçe idare ettiğinin delili olan ilk olaydır. Ma Fu-xing'in bu vahşi tavrına karşı duramayan vâli, 8 Mart 1916'da görevinden Urumçi'deki Çin idaresi tarafından alınarak, yerine Yang'ın kardeşi tâyin edildi. Eylül 1916'da göreve başlayan yeni vâli hem zayıf karakterli hem de esrarkeş birisi idi. Bu tâyin Ma Fu-xing'in askerî mevkiini daha da kuvvetlendirmesine yararmıştır. Dönemin Kâşgar İngiliz Başkonsolosu Macartney, Haziran 1916'da Londra'ya gönderdiği haberde: “*Şimdiki durumda Doğu Türkistan Genel Vâlisi Yang ve Kâşgar askerî kumandanı Ma Fu-xing olağanüstü güçlüler... ve onları rahatsız etmeye kalkışan herkes yakalanıp idam edilir. Bei-jing dâhil olmak üzere hiçbir Çin idaresinin onları saf dışı edebileceğine inanmak mümkün değildir*” demiştir. Macartney'in fikrine göre kendisinin bile bu kadar yüksek bir mevkie geleceğini düşünemeyen Ma Fu-xing, bundan sonraki hayatında cebini doldurmanın peşine düşmüştür⁵⁶.

Müslüman olmasına rağmen, tedavi edilemeyecek derecede alkolik olan Ma Fu-xing için Macartney'den sonra Kâşgar İngiliz Başkonsolosu olan Skrine, göreve başladıktan sonraki ilk resmî ziyafette Ma Fu-xing ile bir araya gelmiş ve daha sonra intibalarını şu şekilde sıralamıştır: “*Biz Ma'nın Kâşgar Yenişehir'deki konağına geldiğimizde, büyük ve boyalı kapılarından geçip iç avluda kısa boylu, kır saçlı, bir tutam ince bıyıklı, sert bakışlı, maymun suratlı, giydiği Çin modeli mareşallik üniforması vücuduna birkaç beden büyük olan, kuş tüyü ile süslenmiş şapka*

⁵⁶ Skrine-Nightingale, **a.g.e.**, s. 229, 243 vd; Forbes, **a.g.e.**, s. 36 vd.

giymiş... biri tarafından karşılandık... onun dış görünüşünün arkasında uğursuz ve meşum bir şeyler gizli idi. Benim bu hisse kapılmamın sebebi; Ma'nın katilliği ve işkenceleri hakkında önyargılı olmam mı idi bilemiyorum"⁵⁷.

Aslına bakılırsa Doğu Türkistanlıların bakışıyla Ma Fu-xing'in bu görünüşünün hiçbir komik yönü de yoktu. Kendisine herkes korkudan "Wang"⁵⁸ sıfatıyla hitap etmek zorunda idi. Ma Fu-xing'in diğer bir hareketi de Kâşgar'daki en güzel Müslüman-Türk kızlarını haremine toplamış olmasıdır⁵⁹. Ma Fu-xing, ülkenin bütün doğal zenginliklerini askerî idarenin gelir kaynağı olarak göstermek suretiyle kendi menfaatine sömürmüştür. Bu suretle Aksu ve Kançigan'daki petrol kuyularını, bakır madenlerini ve bölgenin değişik yörelerindeki kömür ocaklarını işletmiştir. Ma Fu-xing, halkı da bu işletmelerde zorunlu işçi olarak çalıştırmıştır⁶⁰. Bununla da yetinmeyen Ma Fu-xing, Kâşgar hazinesinden Tungan askerlerinin masrafları için aldığı büyük meblağdaki paraların bir kısmını da cebine indirmiştir⁶¹. Ma Fu-xing'in karanlık yollardan kazandığı servetinin bir kısmını Kâşgar'a 20-25 km mesafede bulunan Bakaluk bölgesinde büyük bir saray yaptırmaya harcamış olsa da⁶², topladığı altın, elmas ve paraların önemli bir miktarını Urumçi'deki patronu Genel Vâli Yang'a gönderdiği bilinen bir gerçektir⁶³.

Ma Fu-xing'in bu keyfî tutumu ve haddini aşan zulmünün, bölgede bir ihtilâl veya suikast hareketine dönüşebileceğini düşünen Yang Zeng-xin, en iyi çarenin Ma'yı ortadan kaldırmakta görmüştür. Ma'nın soygunculuğunun ve tahribatının haddini aştığına kanaat getiren Yang, kendisini kovmuş ve Kâşgar Askerî Komutanlık mevkiini lağvetmiştir. Fakat Ma, Yang'ın bu emrini reddetmiştir. Bunun üzerine Yang, Aksu vâlisine bir emir vererek Yun-nanlı Tungan Ma Shao-wu komutasında 600 kişilik bir kuvveti Kâşgar üzerine göndertmiştir. Ma Shao-wu, Ma Fu-xing'i şaşırtmak gâyesiyle de daha büyük bir askerî birliği Maralbaş mevkiine

⁵⁷ C. P. Skrine, **Chinese Central Asia**, NY 1971², s. 86.

⁵⁸ Han, padişah, pir, bey. Bir yerdeki en yüksek unvana sahip idareci, bkz. **Xinhua Zidian**, Pekin 1985; **Hanzuxa-Kazakxo Sozdik**, Xin-jian Halek Baspase, Urumçi 1987, s. 1151.

⁵⁹ Skrine, **a.g.e.**, s. 85.

⁶⁰ IOR, L/P&G/12/2342, P. 4839, 1924'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 40; J. Chen, **The Xinjiang Story**, New York 1977, s. 173; Skrine, **a.g.e.**, s. 261; P. T. Etherton, "Chinese Turkestan", **AQR**, C. XX, (1924), s. 247-249.

⁶¹ Skrine, **a.g.e.**, s. 262.

⁶² P. S. Nazarov, **Moved On! From Kashgar to Kashmir**, London 1935, s. 78.

⁶³ Nyman, **a.g.e.**, s. 28.

sevk etmiştir. Bu ise 600 kişilik Ma Shao-wu askerinin kuzeyden Kâşgar'a yaklaşmasını ve Ma Fu-xing'in de üzerine gelecek askerlerin en az üç günlük mesafede olduğunu düşünmesine sebep olmuştur. Ma Shao-wu, 31 Mayıs 1924'de Kâşgar'a seçkin askerleriyle girdiğinde şehrin kumandanı Ma Fu-xing'i tedbirsiz bir şekilde yakaladı. Ma Shao-wu, Kâşgar'a girdiğinde Ma Fu-xing, sarayında uyumakta, askerleri ise hazırlıksız bir durumda idi. Nitekim kısa bir çatışmadan sonra Ma Fu-xing kolundan yaralı olarak yakalandı ve askerleri de teslim oldu. Bir gün sonra da Kâşgar Yenişehir'in güney kapısında kurşuna dizildi⁶⁴.

Bu olaydaki başarısı ve Yang'a olan sadakati Ma Shao-wu'nun Hoten vâililiğine tâyin edilmesini sağladı. Kâşgar Askerî Komutalığı'nın lağvedilmesiyle de Ma Fu-xing tarafından güçsüz duruma düşürülen Vâli, tekrar güçlenmek suretiyle Çin idaresinin Kâşgar'da hâkim bir duruma gelmesini sağladı. Vâli'nin 1927'de ölmesi üzerine de Ma Shao-wu, Hoten'den, Doğu Türkistan'ın en yüksek ikinci mevkii olan Kâşgar vâililiğine atandı⁶⁵.

Çin'de 1911 ihtilâlinde önce Doğu Türkistan, Merkezî Çin'den yılda 2 milyon Tael⁶⁶ yardım almaktaydı⁶⁷. Qing Hanedanlığı'nın yıkılması ve yeni Çin idaresindeki siyasî bölünmeler neticesinde bu yardım kesilmişti. Bundan sonraki dönemde Doğu Türkistan ekonomisi Vâli Yang'ın idaresi altına girmiş ve kendi başına bırakılmıştı. Üstelik 1914'te başlayan I. Dünya Harbi, Doğu Türkistan'ın Çarlık Rusyası ile olan ekonomik münasebetlerinin alt-üst olmasına sebep olmuştu. Çünkü bu dönemde Doğu Türkistan'ın dış ticareti coğrafî zaruretler icabı Çarlık Rusyası ile yapılmaktaydı⁶⁸. 1914 öncesi Doğu Türkistan'dan Çarlık Rusyası'na her türlü hammadde ve pamuk ihracı yapılırken, buna karşılık Rus mamullerinin ithali gerçekleştirilirdi. Yang'ın göreve geldiği ikinci yılda Rusya'nın Doğu Türkistan'a ihracatı 9.846.000, ithalatı ise 8.424.000 Ruble idi. Fakat 1914-1917 yıllarında Doğu Türkistan'ın Rusya ile olan ticaretinde büyük gerileme oldu. Rus parasının değer kaybetmesi aynı oranda Doğu Türkistan parasının da değer kaybetmesine yol açtı. 1917-1919 yıllarında Rusya'daki iç savaş döneminde ise bu ticaret neredeyse sıfır

⁶⁴ Skrine, **a.g.e.**, s. 262 vd.; Tyler, **a.g.e.**, 113.

⁶⁵ G. N. Roerich, **Trails to Inmost Asia**, New Haven 1931, s. 66; Forbes, **a.g.e.**, s. 43-44.

⁶⁶ Zikretmiş olduğumuz dönemdeki Çin para birimi, bkz., Forbes, **a.g.e.**, s. 44.

⁶⁷ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 59.

⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 60-88.

noktasına indi. Rusya ile yapılmakta olan ticaretin bu derece kötüye gitmesi, Doğu Türkistan'ın her bölgesinde etkisini göstermekle beraber bilhassa ülkenin güneyindeki pamuk çiftçilerini çok zor durumda bıraktı⁶⁹.

Yang Zeng-xin'in idareyi eline aldığı dönemde aslında Qing Hanedanlığı'ndan kalma iyi tesis edilmiş bir yönetim mevcuttu. Bu durum Yang'a ülkede kolaylıkla işletebileceği çok zengin tabii kaynaklar sağlamıştır. Bununla birlikte bazı yazarlar Yang'ı ekonomik reformcu olarak görmüşlerdir. Mesela Lattimore, Yang'ın resmî faizleri % 10 olarak kısıtlamasını ve memurların devlet parasını tefecilere faize vermelerinin önüne geçtiğini, Mancuların uyguladığı zorla çalıştırma usulünü (angarya) kaldırmaya çalıştığını, fakat bunun önüne geçemediğini yazmaktadır⁷⁰. Rossabi ise Yang'ın Doğu Türkistanlılara zulüm edenleri ağır şekilde cezalandırarak kendi idaresinde sıkı bir kontrol sistemi kurduğunu iddia etmektedir. Dahası Yang'ın ekonomik politikasının Doğu Türkistanlıların güvenini ve himâyesini kazanmak için vergi yükünü hafifletmeye yönelik olduğunu söylemektedir⁷¹. Fakat bu fikrin doğru olduğu söylenemez. Çünkü Genel Vâli Yang, Doğu Türkistan ekonomisini çağdaş bir vaziyete getirmek yerine, geriletmeye yönelik davranışlar içerisinde olmuştur. Yang'ın ekonomik düzende bazı değişiklikler yaptığı bir hakikattir, ama bu düzenlemeleri de sadece Müslüman Türklerin ayaklanmalarını önlemek için gerçekleştirmiştir. Yang için söylenebilecek en doğru tespit, yönetimde kaldığı 15 yıl müddetince Doğu Türkistan ekonomisini kendi çıkarları doğrultusunda yönettiğidir. Yang, 1914'te Doğu Türkistan'ın idaresinde kendini kabul ettirdikten sonra ülkeyi yoksul bırakmak için etkili bir mekanizma kurmuştur. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Yang, geleneksel idare usullerini devam ettirmekle birlikte, daha ziyade etrafına akrabalarını ve Yun-nanlı hemşerilerini toplamıştır. Ayrıca ülkede halkın ayaklanmasının önüne geçebilmek için sıkı bir sansür politikası takip etmiş, ülkenin zenginliklerini elinde tutmak adına ustaca bir ekonomik kontrol sistemi kurmuştur. Yang, Merkezî Çin'deki iç mücadelelerden de istifade ile kendi adına para bastırmıştır. Dahası Urumçi, İli, Kâşgar ve Aksu bölgeleri için piyasaya 4 ayrı kağıt para bastırıp, dağıtmıştır.

⁶⁹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 59; Forbes, **a.g.e.**, s. 44-45.

⁷⁰ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 56 vd.

⁷¹ Rossabi, **a.g.e.**, s. 221.

Paraların birbirine karşı çapraz kurları da farklı idi⁷². Yang aslına bakıldığında bu karmaşık düzeni Doğu Türkistan’da uygulamaya koyarken gâyesi ihtilâl çıkmasını önlemektir. O, para olmadan hiçbir isyan hareketinin başarılı olamayacağını biliyordu. Zaten ülkede birkaç farklı paranın olmasının büyük miktarlardaki transferleri hızlı bir şekilde fark ettirebileceğini de bilmekteydi. Ona göre kendisine başkaldıran bir bölgede kağıt paraların değerinin hızlı bir şekilde düşmesi ihtilâlcilerin parasız kalabilecekleri anlamına geliyordu⁷³. Yang’ın piyasaya sürdüğü paralar sadece Doğu Türkistan dâhilindeki ticaret için geçerli idi. Çin ve Rusya ile olacak ticaret için takas sistemi gerekiyordu. Bu usule göre Doğu Türkistan’da ikâmet eden Çinli tüccarlar karşılıklı ithalat ve ihracat yapmadan gelirlerini Çin’e transfer edemezlerdi. Aynı sistem Batı Türkistan’a ticaret yapan Doğu Türkistanlılara da uygulanmıştı. Böyle bir politikanın tabii neticesi olarak Doğu Türkistanlıların paralarını ticarete yatırmak veya ülkede gayrimenkul satın almaktan başka imkânları yoktu. Bununla birlikte Doğu Türkistan’da geçici olarak ikâmet eden ve görev süreleri sonunda kendi ülkelerine dönecek olan Çinli memurlar bu durumdan etkilenmemişlerdir. Bu zümre ithalat ve ihracatta, mallarını Çin’de veya Rusya’da satmakta ve gelirlerini istedikleri işe yatırmakta serbestti⁷⁴.

Doğu Türkistan, ülkedeki ekonomik durum göz önüne alındığında kapalı bir kutu değildi. Çinli memurlar ülkenin her tarafında ve Hintli tefeciler⁷⁵ ülkenin kuzeybatısında, dışarıdaki özel banka hesaplarına yatırmak maksadıyla ellerine geçen altın ve gümüş paraları stok etmekteydiler. Bununla birlikte altın ve gümüş paralar ihtiyaca cevap veremeyecek kadar az olduğundan, iş başındaki Çinli memurlar ve sayıları az olan bazı yerli tüccarlar ticaret yoluyla, yani parayı mala çevirmek suretiyle ülke zenginliğini dışarıya kaçırmaktaydılar.

Yukarıda ifade ettiğimiz ve yaşananların bir kısmını kapsayan Yang idaresi için söylenebilecek durum bir başka deyişle; takip edilen ekonomik politikanın hem ticaret hem de mâli cihetleriyle Doğu Türkistan’ın zenginliğini kurutacak şekilde sömürüldüğüdür. Bu durumun farkında olan Yang ise sömürgeciliği kendi şahsı

⁷² Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 209.

⁷³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 209. Ayrıca bkz. a. mlf., “Chinese Turkistan”, **The Open Court**, C. XLVII, No: 921, Chicago t.y., s. 193.

⁷⁴ Forbes, **a.g.e.**, s. 47.

⁷⁵ Nyman, **a.g.e.**, s. 30.

menfaatleri için bilhassa teşvik etmiştir. Onun düşünceleri arasında vakti geldiğinde stokladığı değerli mücevherat, altın, gümüş paralar ve ziynet eşyaları ile kaçıp kurtulmaktı.

Yang Zeng-xin, Rusya'daki iç savaştan sonra onlarla tekrar ticarî bir ilişki kurmak da istememiştir. O, aynı zamanda Sovyetlerin Doğu Türkistan ekonomisinde nüfuz kazanmasını da istememiştir. 1919-1925 yılları arasında Sovyetler Birliği ile Doğu Türkistan arasındaki ticarî ilişkilerde bir canlanma olmuş ise de bu durum Moskova tarafından Yang'a zorla kabul ettirilmiştir⁷⁶. Dahası Yang, Sovyetlerin ideolojik olarak Doğu Türkistan'a nüfuz etmesine mâni olmak gâyesiyle ülkede fabrikalar ve büyük ticarî merkezler kurulmasını da yasaklamıştır. Bu konuda Yang'ın düşüncesi, açılacak olan fabrika ve işyerlerinde çalıştırılacak işçiler arasında bir işçi sınıfının ortaya çıkabileceği endişesi ile Doğu Türkistan'daki içtimâi yapıda yapabileceği değişikliklerden korkması olmuştur⁷⁷.

Bütün bu gerçekler Yang Zeng-xin'in Doğu Türkistan ekonomisini geliştirmek bir yana, altın dâhil olmak üzere, bu ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını sömürmeyi gâye edinmiş bir idareci olarak tarihî kayıtlarda yerini almıştır⁷⁸. Yang'ın Manila'da ABD'nin himâyesinde özel bir banka hesabı vardı. Ticaret için Doğu Türkistan'a gelen tüccarların Urumçi'deki hükümet hazinesine yatırmak zorunda oldukları altın ve gümüş paralar geciktirilmeden Yang'ın Manila'daki hesabına aktarılmaktaydı⁷⁹.

Doğu Türkistan'ın sömürülmesi sadece Yang Zeng-xin ile sınırlı kalmamış, diğer Çinli idareciler de Yang'ı taklit etmek suretiyle ellerinden geldiği kadarıyla ceplerini doldurma gayreti içerisinde olmuşlardı. Qing Hanedanı devrinde ülkede idarecilik yapacak olanlar belli bir imtihandan geçirilirken, Yang devrinde görevler para ile satılır olmuştu. Bu minval üzere görev alabilmek için yüklü miktarlarda parayı gözden çıkaran idareciler, göreve başladıktan sonra ödediklerinin kat kat fazlasını geri alabilmek ve keselerini doldurabilmek için her türlü rüşvet ve mecburi vergilerden ceplerini doldurma gayreti içerisinde olmuşlardı. Bu durum en üstteki

⁷⁶ Nyman, **a.g.e.**, s. 36; Forbes, **a.g.e.**, s. 50.

⁷⁷ Roerich, **Trails to Inmost Asia**, s. 118; a. mlf., **Altai-Himalaya**, s. 280.

⁷⁸ Nyman, **a.g.e.**, s. 31.

⁷⁹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 58; Bosshard, **a.g.m.**, s. 436.

idareciden en alttaki memura varıncaya kadar sirâyet etmiş, netice de herkes kesesini nasıl doldurabileceğinin peşine düşmüştür⁸⁰.

Yang Zeng-xin, Doğu Türkistan'da gelişmekte olan Pan-İslâmizm ve Pan-Türkizm fikirlerinin yayılmasını önlemek için de büyük gayretler sarf etmiştir. Yang'ın bu konudaki faaliyetlerini iki noktada mütalaa etmek mümkündür.

1. Yabancı uyruklu kişilerin Doğu Türkistan'a girerek propaganda yapmalarını yasaklamıştır. Genel Vâli yayınladığı emirde başta Osmanlı Türkleri olmak üzere bütün yabancıların Doğu Türkistan'da misyonerlik faaliyetlerini yasakladı. Mahallî idarecilere, yabancıların bu türden girişimlerini fark etmeleri durumunda, onları derhal sınırdışı etme yetkisi verildi. Camilere yönelik denetimleri arttıran Yang, başta Osmanlı Türkleri olmak üzere bütün yabancıların camilerde imamlık ve vaizlik yapmalarını yasakladı. Dahası bu emre uymayanların ise ağır cezalara çarptırılacağı açıklandı.

2. Doğu Türkistan'dan Hacca gidenlerin sayıları sınırlandırıldı. Yang ve idaresi Hac vazifesi için Mekke'ye giden kişilerin Pan-İslâmizm ve Pan-Türkizm düşüncelerinin ülkeye sokulmasının en önemli vesilesi olduğu düşüncesiyle, Mart 1917 itibariyle, güvenlik sorunları gerekçe gösterilerek, Hac seferleri askıya alındı. Yurt dışına çıkış işlemlerinin kaldırılmasına dâir yayınlanan emir 1927'ye kadar tatbik edildi. 1927'de yasağın kaldırılmasına rağmen birçok sınırlandırmalar devam etti⁸¹.

C. YANG ZENG-XİN'E YAPILAN SUİKAST VE UMUMÎ DURUM

Doğu Türkistan Genel Vâlisi Yang Zeng-xin, görevde kaldığı 16 sene boyunca kendisini tam bir diktatör olarak kabul ettirmiştir. Lattimore, **Pivot of Asia** adlı eserinde Yang'ı Doğu Türkistan'ı idare eden feodal bürokratlar arasında en kabiliyetlisi olarak ifade etmiştir⁸². Yang'ın uzağı gören sömürgeci ekonomik politikası Doğu Türkistan'ın fakirleşmesi ve ülke zenginliğinin tükenmesi neticesini doğurmuştur. Yang'ın bu dönemde farkına vardığı bir konu da Doğu Türkistanlıların belli bir ölçüye kadar istibdada ve sömürgeciliğe dayanabileceğiydi. Onun idare

⁸⁰ Nyman, **a.g.e.**, s. 26.

⁸¹ Li Sheng, **a.g.e.**, s. 143-144.

⁸² Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 52.

tarzı Doğu Türkistanlıların isyan etmelerine sebep olmayacak şekilde rüşvetçiliğe tolerans göstermesi olmuştur. Dahası O, Doğu Türkistanlı Müslüman-Türklerin önde gelen liderlerinin elde edilen gelire ortak edilmesi gerektiğini de fark etmiştir. Yang, Qing Hanedanlığı'nın alt düzeydeki hizmetlerini Müslüman memurlara tahsis etmeyi öngören idare şeklini muhafaza etmekle bir taşla iki kuş vurma yoluna gitmiştir. Bu suretle Çinli memurlar halk arasına katılmazlar, ilk merhalede yerli memurlar halkın gazabına maruz kalırlardı. Dahası bu yerli memurlara verilen belli ölçüdeki yetkiler onların rahatlamasına ve refah imkânına kavuşmasına sebep olduğundan, onlar da yönetimi koruma yoluna giderlerdi. Yine Yang sulak ve verimli arazilerde yaşayanların çiftçilikle, göçebelerin ise hayvancılıkla uğraşmaları gerektiğini de fark etmiş bir idareci idi⁸³. Yang istibdatçı politikası ile Doğu Türkistanlıların ayaklanma şanslarını azalttığı gibi, isyanın vuku bulması durumunda kısa süre de kaynağını kurutmaya da muktedir olabilecek duruma gelmişti. Bu idare tarzı Yang'a karşı olabilecek muhalefeti de ortadan kaldırmıştır. Yang devrinde Doğu Türkistanlıların siyasî manada bir teşkilatlanma içerisine girdiğine dâir pek bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte Yang'ın idareyi ele aldığı ilk günlerden itibaren ona karşı olan hoşnutsuzluk her geçen gün artarak devam etmiştir.

Doğu Türkistan'ın güneyinden her yıl Sovyet işgâlindeki Batı Türkistan'a çok sayıda işçi gitmiştir ki, Çinli idareciler bu işçi göçünün önüne geçememiştir. Batı Türkistan'da çalışmaya giden Kâşgarlı, Hotenli ve Yarkentli işçiler ülkelerine döndüklerinde bakış açıları değişmiş, fikirleri başkalaşmış bir duruma gelirlerdi. Hoten ve Yarkent'te görev yapan İsveçli misyonerlere göre bu yolla beyin yıkaması ve Sovyet propagandası çokça yapılmıştır⁸⁴. Yang Zeng-xin'in sansür sistemi Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuzunun yayılmasına mâni olamamıştır. Doğu Türkistan'da ağızdan-ağıza, kulaktan-kulağa siyasî haber yayma sistemi işlemeye devam etmiştir. Bu haber yayma sistemi neticesinde Sovyetler Birliği'nde uygulanan toprak reformu Doğu Türkistan çiftçilerini de etkilemiştir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Doğu Türkistanlılar, Yang idaresi döneminde ayaklanmamışlardır. Aksine Yang Zeng-xin için tehlike çanları Çinli

⁸³ O. Lattimore, **Inner Asian Frontiers of China**, Boston 1962, s. 189.

⁸⁴ Nyman, **a.g.e.**, s. 30.

memurlar tarafından çalınmıştır. Çinli Müslüman denilen Tunganlar, hem Çinliler hem de Türkler tarafından tasvip edilmezlerdi. Tunganların hamisi ise bizzat Yang'ın kendisi olmuştur. Buna karşın Yang, en büyük zararı yine Tunganlardan görmüştür. Doğu Türkistan'daki "Tsai O" isyanına karıştırılmasını önleyen ve kanlı bir şekilde neticelenen ziyafetten sonra şüpheleri üzerine çeken Yang'ın etrafına afyon tiryakilerini topladığı söylenir. Bundan maksadının ise afyon tiryakilerinin emirleri altındakilere huzursuzluk çıkartmak yerine rahatını düşüneceği şeklinde izah edilebilir⁸⁵. Bu suretle yaşanan diktatör Yang, emrindeki üst rütbeli bazı memurları da kırmıştır. Zaman içerisinde kendine güveni artan Yang, 1926'da "*Ben uzak ve ecnebi bir ülkeyi dünyevî bir cennet hâline getirdim*" iddiasını dile getirmiştir. Yang aynı sene emrindeki Tunganlara karşı da harekete geçmiştir. Tunganların bir kısmı Xi-ning'deki Tungan askerî diktatörü Ma Fu-xing ile işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Urumçi'den kovulmuştur⁸⁶. Bu süreç Yang'ın kendisine sadık Tunganlardan mahrum olduğu ve gittikçe yalnız başına kaldığı bir dönem olmuştur.

Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Yang Zeng-xin, Doğu Türkistan'ı terk etmeye karar vererek hazırlıklara başlamıştır. Tarihi kayıtlar ve araştırmalar Yang'ın şahsî servetinin de çok büyük olduğunu ortaya koymuştur⁸⁷. Yang'ın aile fertleri ve servetinin büyük bir kısmı ya Çin'e⁸⁸ veya Filipin'in başkenti Manila'da ABD idaresindeki özel banka hesabına gönderilmiştir⁸⁹. Yang'ın Doğu Türkistan'daki hükümdarlığından vazgeçtiğine dâir en inandırıcı deliller Mildred Cable ve Francesca French'in verdiği bilgilerde saklıdır. Bu iki misyoner; "*yaşlı ama akıllı genel vâli... ta 1926'da... kendi aile fertleri için kaçış yolu hazırlamıştır ve servetini İngilizlerin Tian-jin'deki mümessilliğinin muhafazasına devretme imkânını bulmuştur*" demişlerdir. Yang'ın büyük oğlu aynı sene, tebdili kıyafet ederek, misyonerlerin refakatinde bavullar dolusu servetle Doğu Türkistan'dan çıkartılmıştır⁹⁰. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Yang, Urumçi'deki halk parkında

⁸⁵ Forbes, **a.g.e.**, s. 55-56.

⁸⁶ Roerich, **Trails to Inmost Asia**, s. 115 vd.

⁸⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. "His Excellency Yang Zeng-xin, the Late Governor-General of Xin-jiang", **JRCAS**, C. XVI, No: 1, (1929), s. 89.

⁸⁸ "His Excellency Yang Zeng-xin", s. 89.

⁸⁹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 58; Bosshard, **a.g.m.**, s. 436.

⁹⁰ M. Cable-F. French, **The Gobi Desert: A Desert Journal**, London 1943², s. 232-233.

kendi büstünü yaptırmaya başlamıştır ki bu büstün masrafları halktan zorla alınan ianelerden karşılanmıştır⁹¹.

Yang Zeng-xin, son olarak Kuzey keşfini tamamlayıp, Haziran 1928’de Guo-Min-Dang Partisi’nin birlikleri Bei-jing’e girdikten sonra, Doğu Türkistan’a Guo-Min-Dang bayrağı asılmasına karar vermiş ve Nan-jing’deki Jiang Jie-shi Hükümeti’nin Doğu Türkistan’daki hâkimiyetini kabul etmiştir⁹². Yang’a yakışmayan bu jest, yaşının ilerlemesi ve gitme vaktinin yaklaştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Emrindeki memurları da kendisiyle aynı kanaati taşımıştır.

Yang Zeng-xin’in emrindeki yüksek rütbeli memurlardan biri olan FanYau-nau⁹³ bu fırsattan istifade etmek için harekete geçmeye karar vermiştir. Fan, Japonya’da tahsil görmüş ve yenilik taraftarı olan bir kişi idi⁹⁴. Yang’ın, Fan’a güvenmemesine rağmen, onun kabiliyetlerinden de etkilendiği söylemek mümkündür⁹⁵. Bunun bir sonucu olarak onu harcamak yerine kendisine faydalı olabileceği kanaatiyle Urumçi vâililiği mevkiine yükseltmiş, ayrıca Doğu Türkistan’ın Dışişleri Nazırlığı’na tâyin etmiştir⁹⁶. Buna rağmen Yang ile Fan’ın birbirlerini hiçe saydıkları da bilinen bir gerçektir. Yang, Sanayi Bakanı Yan Ting-shan’a Fan’ı “*kafesteki arslan gibi tuttuğunu*” söylemiştir⁹⁷. Yan Ting-shan ise Yang’ı Fan için ikaz eden bir kişidir. Fan ise Mart 1926’da Alman ilim adamı Filchner’e Yang’ın deli olduğunu söylemiştir⁹⁸.

FanYau-nau, aralarında Urumçi Telgraf İdaresi mühendisi ve Urumçi Hukuk Mektebi başkanının da bulunduğu bir grup memurla harekete geçerek yaşlı diktatör Yang’a bir suikast düzenlemeye karar verdi. Bu konuda Nyman; “*Fan’ın Guo-Min-Dang Partisi’ne üye olması hasebiyle, partisinin teveccühünü kazanmak için böyle*

⁹¹ Roerich, **Altai-Himalaya**, s. 280.

⁹² Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 13.

⁹³ Doğum tarihi bilinmeyen FanYau-nau tahsilini Japonya’da yapan, yenilik taraftarı olarak bilinir. Yang Zeng-xin döneminde Guo-Min-Dang tarafından Aksu Valiliği’ne atandı. Sonraki dönemlerde Urumçi Valisi ve Doğu Türkistan’ın Dışişleri Nazırı oldu. 7 Temmuz 1928’de Yang Zeng-xin’e suikast yaptırdığı söylenir. Yang’ın öldürülmesinden birkaç saat sonra, kendisi ve suç ortakları Jin Shu-ren’in emriyle ortadan kaldırıldı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 444-445. Bu suikast hakkında geniş bilgi için bkz., **Xin-jiangın Kısaca Tarihi**, C. III, s. 76-86.

⁹⁴ Nyman, **a.g.e.**, s. 73.

⁹⁵ Wu Ai-chen, **Türkistan Tumult**, London 1940, s. 46.

⁹⁶ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 13.

⁹⁷ Wu, **a.g.e.**, s. 47.

⁹⁸ W. Filchner, **Om Mani Padme Hum**, Leipzig 1939, s. 40-41.

bir harekette bulunmuş olabileceğini” yazmaktadır⁹⁹. Her ne hikmetse Fan, 7 Haziran 1928’de, yani Yang’ın Guo-Min-Dang Hükümeti tarafından Doğu Türkistan Genel Vâililiği’ne resmen tâyin edilmesinden 6 gün sonra harekete geçmiştir. Yang zikretmiş olduğumuz bu tarihte Urumçi Hukuk Mektebi’nde diploma merasimine davetli idi. Ziyafeti ise Fan tertip etmişti. Fan, askerlerinden 18 kişiyi garson kıyafetine büründürmüş ve tabancalarını kollarının altında gizlemiş bir vaziyette ziyafette hazır bulundurmuştu¹⁰⁰. Ziyafette Yang’ın sağlığı şerefine kadeh kaldırırken vuku bulan olaylar şöyle nakledilmektedir:

“Genel vâliyi nişan alarak birkaç el ateş açıldı. Aynı anda 7 el daha ateş açılmış ve hepsi de isabet etmişti. Ağır yaralanan ve can çekişmekte olan Genel Vâli Yang düşmanlarını sert bakışlarla süzdü ve yüksek sesle; ‘Buna kim cesaret eder?’ diye sordu. Yang, bunları söyleyerek yavaş yavaş yere uzanırken gözleri, sanki kendisine verilen öğütlere kulak asmadığı için özür diliyormuşçasına, Sanayi Bakanı Yan Ting-shan’a dikilmişti”¹⁰¹.

Olay sırasında yaralanmış olan Yan Ting-shan’ın anlattığına göre Fan, ağır yaralı olan Genel Vâlinin işini, iki kurşunla bitirmiştir¹⁰². Bu suikastte 15-16 kişi ölmüş veya yaralanmıştır. Fan, suikastın ardından genel vâlilik mührünü almak için Yang’ın konağına gitmiş ve Yang’ın en yakın yardımcısı olan İçişleri Bakanı Jin Shu-ren’i makamına çağırtmıştır. Jin ise bu isteği reddetmekle kalmamış, Fan’ın yakalanması için askerlerini sevk etmiştir. Bunun akabinde başlayan mücadelede şahsına olan desteği yanlış hesaplayan Fan, kısa çatışmalardan sonra da Jin tarafından yakalanarak, 8 Haziran 1928 günü, adamlarıyla beraber idam edilmiştir¹⁰³.

Zikretmiş olduğumuz bu dönem Merkezî Çin’de de kargaşa ve düzensizlikler kol gezmekteydi. Yang Zeng-xin’in ise Doğu Türkistan’ı idare etmekte izlediği yol hem Çinli hem de Batılı misyonerler üzerinde iyi etki bırakmıştı. Fakat aslına bakıldığında Yang idaresinin 16 sene müddetinde, Çin imparatorluk idaresinden daha sert bir biçimde yaşanmasından başka bir şey değildir. Zikrettiğimiz bu dönem

⁹⁹ Nyman, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁰⁰ “His Excellency Yang Tséng-hsin”, s. 87; Li Sheng, **a.g.e.**, s. 125; Forbes, **a.g.e.**, s. 59-60.

¹⁰¹ Wu, **a.g.e.**, s. 49; Sven Hedin, **Riddles of the Gobi Desert**, London 1933, s. 60-70.

¹⁰² Hedin, **Riddles**, s. 60 vd.

¹⁰³ Roerich, **Trails to Inmost Asia**, s. 119.

Doğu Türkistan’da ekonomik zorbalıkların ve açgözlülüklerin zirveye çıktığı yıllar olarak değerlendirilebilir¹⁰⁴.

Yang Zeng-xin’in idaresi altında Doğu Türkistanlılar açıktan açığa isyan etmemiş olsalar bile halkın hoşnutsuzluğu fırtına öncesi sessizliği andırmaktaydı. Böylelikle Yang kendine has diktatörlük usulleriyle büyük karışıklıklarla karşılaşmadan, suikasta maruz kaldığı ana kadar Doğu Türkistan’ı elinde tutmuştur. Maalesef ki Yang’ın 1912-1928 yılları arasındaki hâkimiyeti döneminde ektiği isyan tohumlarının filizlerini kendisi değil, 1930’lardan sonra beceriksiz varisi Jin Shu-ren görmüştür. Kısacası Yang, Doğu Türkistanlılara yaptığı zulüm ve işkencelerin karşılığını göremeden iki kurşunla hayatını kaybetmiştir.

¹⁰⁴ Bu konuda geniş bilgi için Hedin (**Riddles of the Gobi Desert**), Lattimore (**Pivot of Asia**), Rossabi (**China and Inner Asia**) ve Wu Ai-chen (**Turkistan Tumult**)’nin çalışmalarına bakılabilir.

II. BÖLÜM

1928–1934 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN’IN SİYASÎ TARİHİ VE İSTİKLÂL MÜCADELELERİ

A. 1928–1931 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN’DA SİYASÎ DURUM VE KUMUL İHTİLÂLİ

1- Jin Shu-ren Yönetimi

Yang Zeng-xin’in Doğu Türkistan’daki vârisi Kansulu Çinli Jin Shu-ren’dir¹. Jin, Yang’ı öldüren FanYau-nau’yu ortadan kaldırdıktan sonra, Merkezî Hükümet’e bir telgraf çekerek kendisinin resmen tanınmasını istedi. Merkezî Hükümet’in bir oldu-bitti şeklinde gelişen olaylar karşısında bu isteği reddedecek durumu da bulunmamaktaydı. Nitekim Jin, Guo-Min-Dang Hükümeti’nin onayı ile Doğu Türkistan reisliğine ve başkumandanlığına tâyin edildi. Diğer bir anlamıyla da Jin, Doğu Türkistan’ın Genel ve Askerî Vâlisi oldu.

Jin Shu-ren, Doğu Türkistan’da nüfuzlu bir kişi idi. Buna rağmen idareyi ele aldıktan sonra mevkiini sağlamlaştırmak için bazı önlemler almaktan geri durmadı. İlk olarak Doğu Türkistan’daki polis ve istihbarat gücü takviye edildi. Orduda ve emniyette herkesin maaşı iki misli artırıldı². Daha sonra ordu güçlendirildi ve Jin, yeni silahlar alma yoluna gitti³. Yang Zeng-xin tarafından uygulanan idare sistemi muhafaza edildi. Jin, memur tâyininde de Yang’ı takip ederek etrafına dost-akraba

¹ 1883’lerde Dao-he’de dünyaya geldi. Kansu Vilâyet Akademisi’ni bitirdikten sonra bir süre bu okulun müdürlüğünü yaptı. Daha sonraki dönemlerde imparatorluğun kamu hizmetlerinde görev aldığı sırada Yang Zeng-xin’in dikkatini çekti. 1908’de Yang ile Doğu Türkistan’a gelen Jin, ilk olarak hâkimlik görevinde bulundu, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 381. Qing Hanedanlığı ve Yang’ın diktatörlüğü döneminde Jin’in rütbesi mütemadiyen yükseldi, bkz. Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 219; Nyman, **a.g.e.**, s. 80. Neticede Jin, 1927’de Yang’ın İçişleri Bakanı oldu. Yang’a suikast düzenlendiği tarihte ise Jin aynı vazifede bulunmaktaydı, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 381. Yang döneminde Hükümetin Genel Sekreterlik görevinde bulunan Jin, 1928’de Yang’ın yerine Doğu Türkistan Genel Valisi oldu. Esrarkeş olduğu söylenen Jin, rüşvetçi ve kabiliyetsiz birisi idi. Selefî Yang gibi o da Doğu Türkistan’ın zenginliğini kendi şahsî çıkarları için sömürdü. 1930’da Kumul Beyliği’ni yıkarak bu bölgeyi ilhâk etti. Kansulu Çinlilerin Uygur topraklarına yerleşmesine müsaade etmesi, 1931’de Kumul ihtilâlinin patlak vermesine yol açtı. Moğolların lideri Tsetsen Puntsag Geegen, onun emriyle katledildi. Ma Zhong-ying’in saldırısı sırasında, 12 Nisan 1933’te darbeye hükümetten indirildi. Jin, Çin’e kaçtıktan sonra, Moskova ile meşru olmayan bir anlaşma imzalamakla suçlanarak, 3,5 sene hapse mahkûm edildi. Ama 6 ay sonra, muhtemelen rüşvet vererek, serbest bırakılınca memleketi Kansu’ya döndü, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 443.

² Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 65.

³ IOR, L/P&S/12/2342, PZ. 5695. 1933. (Kashgar Annual Report, 1930-31)’den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 64.

ve hemşerilerini toplamaktan geri durmadı. Jin, Yang'ın Yun-nanlı Tungan ve Çinli adamlarının yerine Kansulu ve bilhassa He-Zhou bölgesinden getirttiği Çinli hemşerilerini tâyin etti⁴. Jin kardeşlerinden Jin Shu-xin'i⁵ Urumçi'de Savunma Bakanlığı'na diğer kardeşi Shu-zhi'yi de Kâşgar'da yüksek askerî hizmete tâyin etti⁶. Yine Jin'in hizmetçisi ve muhafızı olan Cui Zhao-zhi⁷, Urumçi'de Tugay komutanlığına terfi ettirildi⁸. Jin, Yang'ın iç denetim ve sansür sistemini devam ettirmekle kalmadı, bilakis bu sistemi daha da pekiştirdi. Onun döneminde insanların normal bir sohbet sırasında boşboğazlık yaptıkları için sokaklarda idam edildiği bildirilmektedir⁹. Ayrıca o, istihbarat ve polis gücünü arttırmakla birlikte Doğu Türkistan'da yapılacak bir seyahat için kendi damgasını taşıyan dâhilî pasaport sistemi getirtti¹⁰. Jin, bu suretle iç güvenlik tedbirlerini sağlamlaştırırken diğer taraftan da yönetime ek gelir kaynağı temin etti. Doğu Türkistan dışına yapılacak seyahatler, bilhassa Çin'e gitmek isteyen Çinli memur ve tüccarların seyahatleri imkânsız denecek kadar güçleştirildi. Bütün bu tedbirlere rağmen Jin, Doğu Türkistan reisi olarak kendisini daima tehlikede hissetmiştir ki, birçok kaynak onun çoğunlukla makamını terk etmediğini, dışarı çıktığında ise azami güvenlik önlemleri aldığını yazmaktadır¹¹.

Jin Shu-ren devrinde Doğu Türkistan ekonomisi daha da kötüye gitti. Bu durumun sebebi Jin'in hem selefinin yolundan gitmesi hem de bu tutumunu daha fütursuzca tatbik etmesinden kaynaklanmıştı. Daha önce de değindiğimiz gibi Genel Vâli Yang Zeng-xin, Doğu Türkistan'da dört ayrı bölgesel kağıt paraya dayanan mâli sistem getirmişti. Yang ilk olarak piyasaya karşılığı olmayan 10 milyon Tael kağıt para sürmüştü. Jin ise bu rakamı 45 milyon Tael'e çıkartarak ülkede

⁴ Forbes, **a.g.e.**, s. 64.

⁵ Jin Shu-ren'in küçük kardeşi olan Jin Shu-xin, ağabeyinin yönetimi ele geçirmesinden sonra Harbiye Nazırlığı'na tâyin edildi. Nisan 1933'te Sheng Shi-cai'i destekleyen Beyaz Ruslar tarafından öldürüldü, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 442.

⁶ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 381; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 65; Chan, Fook-lam Gilbert, "The Road to Power: Sheng Shi-cai's Early Years in Xinjiang (1930-34)", **Journal of Oriental Studies/Tung-fang wen-hua**, C. VII, Univesity of Hong Kong, (1969), s. 230.

⁷ Kansulu olup Jin Shu-ren'in özel muhafızı idi. Tahminen 1928'de Urumçi'de Tugay komutanlığı mevkiine atandı. Ma Zhong-ying'in 1932-1933 kışında Urumçi'yi kuşatmasında, Jin Shu-ren'in kardeşi Jin Shu-xin ile birlikte tahıl piyasasını kendi menfaatine suiistimal eden kişidir. Akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 469.

⁸ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 381.

⁹ Nyman, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 65.

¹¹ G. Le Févère, **An Eastern Odyssey**, London 1962, s. 261.

enflasyonun körüklenmesine sebep oldu¹². Yang devrindeki toprak vergisi Türk çiftçilerini genel isyana sevk etmeyecek derecede olsa bile, ülkenin en büyük gelir kaynağını teşkil edecek şekilde ayarlanmıştı. Jin döneminde ise bu vergi gayri kanunî bir şekilde iki katına çıkarıldı. Dahası Jin, büyük kâr getiren çeşitli işletmeleri, bilhassa Hoten bölgesindeki altın ve yeşim madenlerini hükümet tekeline aldı. Jin sanki 1915-1924 yılları arasında Kâşgar komutanlığını uhdesinde bulunduran zalim Ma Fu-xing'i geçmek için yarışır bir duruma geldi. Ayrıca Doğu Türkistan'ın kıymetli yün ve deri ticaretini de tekeline aldı. Jin, pekiştirmiş olduğu emniyet ve ordu desteğiyle kuzu derilerini piyasa değerinin 1/10'u nispetinde satın almakla kalmamış, deri sahipleri de bu duruma mecbur edilmişti¹³.

Jin Shu-ren, Doğu Türkistan'da idareyi ele aldıktan sonra ülkeye yabancıları ve yabancı nüfuzunu sokmamak için elinden geleni yapmıştır. İngiliz heyetinin Urumçi'yi ziyaret etmesine mâni olan¹⁴ Jin'in Doğu Türkistan'a gitme imkânı elde eden batılılara bu gözle bakmasının sebebi, yabancı düşmanlığı ve korkusundan kaynaklandığı söylenmektedir¹⁵. Jin'in yabancı düşmanlığı sadece batılılara yönelik değildi. Bunun yanında o, Doğu Türkistan'ın Merkezî Çin ile olan bağlantılarını da kısıtlamıştı. Guo-Min-Dang görevlilerini mümkün mertebe Doğu Türkistan'dan uzak tutma gayreti içinde oldu. Hatta Doğu Türkistan'daki yolsuzluk ve bilumum idarî noksanlıkları da merkezden gizlemeye çalıştı¹⁶.

Kesin olan şudur ki, Guo-Min-Dang dönemi merkezî ve diğer bölge diktatörleri Çin'i kötü bir şekilde idare etmişlerdir. Jin Shu-ren döneminde Doğu Türkistan ile Merkezî Çin arasındaki ticaret sadece kervan seferleriyle sınırlı tutulmaya çalışılmıştı. Fakat 1920'lerde Kansu Vilâyetinin doğusunun Feng Yu-hsiang tarafından işgâl edilmesi ve istilâyı müteakip çıkan iç kargaşalıklar ticarî kervanların iş yapmasına mâni olmuştur¹⁷.

¹² IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181, 1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 66.

¹³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 66; Nyman, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁴ IOR, L/P&S/12/20/976, P.3679-1929 (Kashgar Monthly Diaries, Feb. 1929)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 69

¹⁵ Hedin, **Big Horse's Flight: The Trail of War in Central Asia**, London 1936, s. 3; Farklı bir görüş için bkz. O. Lattimore, **High Tartary**, Boston 1930, s. 304-306.

¹⁶ Hedin, **Big Horse's**, s. 3.

¹⁷ A. Barber-N.D. Hanwell, "The Emergence of China's Far West" **FES**, C. VIII, (1939), s. 103.

1926'da Sovyetler Birliği, Bişkek'ten Kırgızistan'ın batısındaki Semipalatinsk şehirleri arasında "Turk-Sib" adını verdikleri yeni bir demiryolu yapma kararı almıştı. Doğu Türkistan sınırı boyunca 600 km uzunluğundaki hudut hattına paralel uzanmakta olan bu demiryolunun bir amacı da Avrupalıların Doğu Türkistan'a girmelerine mâni olmaktı¹⁸. Neticede bu demiryolu hattının 1930'da tamamlanmasıyla Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan'ın ekonomik hayatı üzerindeki hâkimiyeti zirveye ulaştı. Bu suretle Merkezî Çin'in Doğu Türkistan pazarlarındaki hissesi % 12,5 geriledi. Ayrıca Rusya'daki iç savaş sırasında Doğu Türkistan'la sifıra inen ithalat ve ihracat 1930'da 32 milyon Ruble'ye yükseldi¹⁹. Sovyetlerin, Doğu Türkistan'daki ticareti tekellerine alması yerli tüccarları ve pamuk üreticilerini rekabet edemeyecek bir duruma soktu. Bu durum hükümetin topladığı vergilerde azalmaya sebep olduğundan yeni vergi şekillerinin uygulanmasına da yol açtı²⁰. Turk-Sib demiryolunun açılması Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuzunun da artmasına sebep oldu. Bu suretle Çin'den Doğu Türkistan'a ulaşmak, Turk-Sib demiryolundan ulaşmaktan daha zor bir hâle geldi. Ayrıca bu yolun açılması Sovyetler'in Doğu Türkistan'da itibar kazanmasını da sağladı. Dahası bu sayede Sovyetlerin, Nan-jing'in Urumçi ile olan ilişkilerini belirli oranda kendi kontrolünde tutmasına da yol açtı. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Sovyetler, Nan-jing'deki Guo-Min-Dang Hükümeti'nin Doğu Türkistan'a göndereceği memurlarına icabında transit vizesi vermemek suretiyle denetim altında tutabiliyordu²¹.

2. Kumul Beyi (Wangı)'nin Derdest Edilmesi

Jin Shu-ren'in, Doğu Türkistan halkına, Türk, Tungan ve Moğol ayırt etmeksizin tatbik ettiği siyaset göreve geldiği andan itibaren hep hatalı olmuştur. Jin'in işbaşına geldiği dönemde Doğu Türkistan'da bulunan Mildred Cable ve Francesca French bu konuda: "*Çin Türkistanı'nın reisi Jin iyi veya akli başında bir idareci vasıflarına hâiz değildi. O, içi korkuyla dolu, zenginleri kayıran, fakirlere*

¹⁸ Artemi Khalatov, *O Turkestan-Sibirskoi Zheleznoi Doroge*, Moskow 1927, s. 29-31; Ayrıca bkz. D. J. Dallin, *Soviet Russia and the Far East*, New Haven 1948, s. 91.

¹⁹ Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 66-67, 172.

²⁰ M. Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia, 1924-1941*, C. I, Oxford 1966, s. 231-232.

²¹ Beloff, *Foreign Policy*, C. I, s. 231; Forbes, *a.g.e.*, s. 72.

zulmeden ve diktatörlere mahsus istibdat ve kararsızlığı birbiriyle bağdaştıran bir hükümdardı”²².

Nyman ise Jin Shu-ren’in memleketi olan Kansu’da yaşamış olduğu acı tecrübelerden dolayı Müslümanlara karşı önyargılı olduğunu yazmaktadır²³. Jin bu bağlamda paranın dışarıya akmasına mâni olmak için Hac seferlerini durdurmak suretiyle kısa zamanda Müslümanların husumetini kazandı. Jin’in Tanrı dağlarının eteklerinde yaşayan Kırgız Türkleri ve Moğollara Çinli memurları kabul ettirmeye kalkışması kendisine karşı silahlı mukavemete yol açtı. 1929’daki olaylarda birkaç Moğol hayatını kaybetti. Bu ve benzeri olaylar Doğu Türkistan’da nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Türkler ve Tanrı dağlarındaki Tangıt Moğol kabilesinin Jin’e karşı olan husumetinin artmasına sebep oldu. Lâkin ilk tepki ne Doğu Türkistanlı Türklerden ne de Moğol kabilesinden geldi. Bilakis Jin’e karşı ilk tepki onun diktatörce idaresine karşı gelen emrindeki haris subaylardan zuhur etti. Mayıs 1929’da Altay Vâlisi, Jin idaresini bir darbe ile düşürmeye kalkışınca olaydan haberdâr olan Jin, çatışmaların Altay’ın dışına yayılmasını önledi. 2 yıl sonra, yani 1931 yılının ilkbaharında yine Çinli subaylar Jin’in hükümet konağına saldırdılar. Bu olay Urumçi’de karışıklıkların çıkmasına sebep olmuşsa da darbe girişiminde bulunanların toplu olarak idam edilmeleriyle son bulmuştur²⁴.

Jin Shu-ren’in bütün bu tutumları ve 1931 senesinde Kumul Beyliği’ni²⁵ ilhak etmesi Doğu Türkistan Türklerinin açıktan açığa isyan etmesine sebep oldu. Kuzeyden Barköl dağları, doğudan Bai ve güneyden Kansu eyaleti hududuna kadar

²² Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 220.

²³ Nyman, **a.g.e.**, s. 80.

²⁴ IOR, L/P&S/2/2336 (Lt. Col. Schomberg’s Report on Xinjiang, 1930-1931) ve IOR, L/P&S/12/2342, PZ. 5695.1931 (Kashgar Annual Report, 1930-1931)’den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 72 vd.

²⁵ Çalışmalarımız sırasında Kumul’un hukuki statüsünün farklı kaynaklarda değişik şekillerde ele alındığını gördük. Mesela Forbes (**a.g.e.**, s. 72) “*Kumul Hanlığı*” ifâdesini kullanmaktadır. Lâkin zikrettiğimiz bu dönemde Doğu Türkistan’ın hiçbir bölgesinde Hanlık idaresinin bulunmadığı bir gerçektir. Kanaatimizce bu tabirin “Hanlık” olarak kullanılması Çince “Wang” sözcüğünün çevirinden kaynaklanmıştır. Wang: Padişah, şehzade,, Han veya vali anlamlarına gelmektedir, bkz., Xinhua Zidian, s. 245; Hanzuxo-Kazakxo Sozdık, s. 1151. Bu kullanımdan kaynaklanan “Han” ibaresini Kumul Hanlığı olarak kullanan Forbes’in aksine bu kelimenin “Bey” veya “Beylik” olarak kullanılmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Mesela **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya** (Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2008, s. 469-470) adlı çalışmada “*Çin İmparatorluğu’nun taht-ı tâbi’iyyet ve idaresinde bulunan Türkistan-i Çinî üç beyliğe münkasemdir. Birincisi Kumul vangı yani Beyliği’ne, ikincisi Turfan Beyliği’ne, üçüncüsü Siramgün Beyliği’ne münkasemdir*” ifâdesi aslında Kumul’un hukuki statüsünü açıklayan en doğru ibaredir.

olan bölgeyi içine alan Kumul Beyliği, Doğu Türkistan ile Merkezî Çin'i birbirine bağlayan güzergâha hâkim bir noktada bulunduğundan Çinliler için büyük bir stratejik öneme sahipti²⁶.

Çin'de 1911 ihtilâli olduğunda, Kumul Beyliği'nin başında Maksud Şah²⁷ bulunuyordu. 1928'e gelindiğinde 25-30.000 Uygur Türkü burada yaşamaktaydı. Maksud Şah vergi toplamakla, adalet işleri ve asayişini temin işlerinden sorumlu idi. Emri altında ise 21 Beg vardı. Maksud Şah'ın aynı zamanda Kumul Eskişehir'de Uygur Türklerinden müteşekkil bir de askerî birliği mevcuttu. Bu askerî birliğin Çinli askerlere nazaran daha iyi eğitilmiş olduğu söylenmektedir²⁸.

Genel Vâli Yang Zeng-xin döneminde Kumul'da sulh ve sükûnet devam etmiş, halk ise refah içerisinde yaşamıştı²⁹. Maksud Şah, Yang'a bir miktar yıllık haraç ödemiş, buna mukabil hükümetten 1.200 gümüş para (tael) yardım almıştır. Yang'ın bu yardımı yapmasındaki esas sebep stratejik önemi hâiz Kumul Beyliği'nin itaatini devam ettirilmesi olmuştur. Şah'ın ise yıllık haraç vermesindeki gâyesi ise açgözlü Çinli memurların şerrinden uzak kalmaktı. Bununla birlikte Kumul halkı sürüleri için her sene Kumul Beyi'ne vergi öderlerdi³⁰. Maksud Şah'ı şahsen tanıyan Mildred Cable ve Francesca French'in bildirdiğine göre, Kumul Beyliği'nin bu şekilde özerkliğini devam ettirmesi Turfan ve Tarım havzasındaki Uygur Türkleri için psikolojik bir önemi hâizdi³¹.

Yang Zeng-xin, idaresi döneminde Doğu Türkistan'da barış ve asayişin devam etmesi adına Kumul Beyliği'nin önemini benimsemiş, varisi Jin Shu-ren ise bu duruma ehemmiyet vermemiştir. Jin, idaresinin ilk 19 ayında statükoyu muhafaza etmiş gözüke de hâkimiyeti eline aldığı için 7. ayında Kumul'a giden Schomberg bölgede sıkıyönetimin ilân edildiğinden bahseder³².

²⁶ R. C. F. Schomberg, "Hami or Komul", *JRCAS*, C. XVI, No: 1, (1929), s. 91.

²⁷ Uygur asıllı olan Maksud Şah, 1864'te tevellüt ve 1930'da vefat etti. 1908'de babası Muhammed'in vefat etmesinden sonra tahta geçti. Maksud Şah, Urumçi'deki Çin yönetimine bir miktar yıllık haraç ödemek suretiyle Kumul'da hükümrânlığını muhafaza etti. 1930'da vefat ettiğinde yerine oğlu Nasır geçti. Nasır'ın Jin Shu-ren'in Kumul'u ilhâk etmesine müdahalede bulunması ihtilâlin patlak vermesine sebep oldu, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 459.

²⁸ Schomberg, "Hami or Komul", s. 92; Tyler, *a.g.e.*, s. 97.

²⁹ Yang, *a.g.m.* s. 289 vd.

³⁰ Forbes, *a.g.e.*, s. 76.

³¹ Cable-French, *The Gobi Desert*, s. 220.

³² Schomberg, "Hami or Komul", s. 92.

Maksud Şah'ın Mart 1930'da vefat etmesi üzerine veliahdı büyük oğlu Nasır³³ olmasına rağmen Jin Shu-ren ve Kumul'daki haris adamlarının Kumul Beyliği için başka planları su yüzüne çıktı. Nasır'ın babasının vefatı üzerine Urumçi'ye gitmesi şüphe uyandırdı. Lattimore ve diğer bazı kaynaklar Nasır'ın Kumul halkı tarafından sevilmediğini ve kendisini halka kabul ettirmek ve Jin Shu-ren'den yardım almak için Urumçi'ye gittiğini yazmaktadır³⁴. Bazı kaynaklar ise Jin'in Nasır ve onun başdanışmanı Yolbars Han'ı, kendilerine tâbi olduklarını resmen bildirmek için Urumçi'ye davet ettiğini yazmaktadır³⁵. Daha sonraki gelişmelere bakıldığında ise Nasır'ın bizzat hükümet reisi tarafından çağrıldığı görüşünün gerçeğe daha yakın olduğunu göstermektedir.

Maksud Şah'ın vefatı üzerine Kumul'daki Tümen Komutanı Li Hsi-tseng³⁶, Kumul Beyliği'nin ortadan kaldırılmasını ve Urumçi Hükümeti'ne dâhil edilmesini Jin Shu-ren'e teklif etmişti³⁷. Jin ise bu teklifi hem gelirinin yükselmesi hem de Çinli memurlara yeni mevkiiler açacağı düşüncesiyle memnuniyetle karşılamıştı³⁸. Jin bundan sonra kendi bakanlar kurulu kararı ile Kumul Beyliği'ni lağvederek, 3 ayrı idarî bölgeye ayırdı. Bu bölgelere de Çince Ha-mi, Ay-ho ve Ay-vu isimlerini verdi³⁹. Nasır'ın ise Urumçi'ye geldikten sonra hükümette baş müsteşarlık unvânı verilerek memleketine dönmesi yasaklandı⁴⁰. Nasır'ın Urumçi'de hapsedildiği ve bazı Çin kaynaklarına göre de Jin'e büyük meblağlarda rüşvet vermek suretiyle hayatını kurtarabildiği yazılıdır⁴¹. Yolbars Han⁴² ise bir grup Çinli memurla

³³ Nasır, babasının vefatından sonra, yapmış olduğu Urumçi ziyaretinde siyasî rehine olarak tutuldu. Jin Shu-ren tarafından öldürülmüş olması muhtemeldir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 462.

³⁴ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 67 vd.

³⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933 (Watts), s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 76; Wu, **a.g.e.**, s. 62; Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 220; Chan, a.g.m., s. 234.

³⁶ Kansu Vilâyetinden olması muhtemeldir. 1930'da Kumul'daki Çin birliklerinin tümen komutanı idi. Maksud Şah'ın vefatından sonra Kumul Beyliği'nin ilhâk edilmesini Jin Shu-ren'e teklif eden kişidir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 452.

³⁷ Chan, a.g.m., s. 234.

³⁸ Schomberg, "Hami or Komul", s. 93.

³⁹ Wu, **a.g.e.**, s. 62. Ayrıca bkz. Fu Tung-hsien, **Chung-kuo Huichiao shih**, Chansha 1940, s. 174.

⁴⁰ Chan, a.g.m., s. 234; Wu, **a.g.e.**, s. 62.

⁴¹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933 (Watts), s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 78-79; Tu Chung-yüan, **Sheng Shi-cai yü Hsin Hsin-chiang**, Shanghai 1938, s. 65.

⁴² Uygur asıllı olan Yolbars Han, Kâşgar'a bağlı Yenihisar bölgesindedir. 15 yaşında Kumul Beyi Muhammed tarafından işe alındı. 1908'de ise Maksud Şah'ın müsteşarı oldu. 1922'de "Han" unvanını aldı. 1931'de Jin Shu-ren'e karşı başlayan ihtilâlde savaştı. Alenen Çin aleyhtarı olmadığı gibi, bilindiği kadarıyla, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için de mücadele vermedi. 1937'de Nan-jing'e kaçtı ve 1946'da Kumul'a geri döndü. Guo-Min-Dang tarafından önemli görevlere atandı,

Kumul'a geri gönderildi. Jin, bu memurları Kumul'da kurulması düşünülen yeni idareyi tesis etmekle görevlendirdi⁴³. Zikretmiş olduğumuz bu tarihe kadar Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerindeki tarım arazilerine Çinli göçmenlerin iskânına izin verilmeyorken bu tarihten sonra yasak da kaldırıldı. Bu olay ise Kumullu Uygurların öfkelenmesine sebep oldu⁴⁴.

Kumul'daki idarenin tesisinden itibaren halk hiddetlenmeye başladı. Urumçi'ye doğrudan verilmeyen vergilerin kaldırılacağı ilân edilmiş, dahası Kumullu Uygur Türklerinin bir yıllık vergi borcu tahsili kararı alınmıştı. Ayrıca Kumul, Çinli göçmen yerleşimine açık bölge ilân edilmişti. Bununla da iktifa etmeyen yeni yönetim, Kumul'a yerleşecek Çinli göçmenlere iki yıl vergi muafiyeti tanıdığını kanunlaştırmıştı⁴⁵. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Doğu Türkistan yol güzergâhı üzerinde bulunan Kumul, açlık ve savaş sebepleriyle Kansu'dan kaçan göçmenlerin ilk yerleşim yeri olmuştu. Kendisi de Kansulu olan Jin Shu-ren, mümkün olduğu kadar Çinli göçmeni bölgeye getirme gayreti içerisinde olmuştur ki gelenler arasında savaş ve açlıktan kaçanlar dışında hali vakti yerinde olanlar da vardı⁴⁶. Jin, Ay-ho bölgesinin Çinli hâkimi Lung Hsien-lin'e⁴⁷ Kansu'dan gelecek göçmenlerin toprak sahibi olmalarını emrederek meseleyi kendi açısından kapattı⁴⁸. Lung ise bu emir üzerine Uygurları topraklarını terk etmeye ve arazilerini Kansulu Çinli göçmenlere vermeye zorladı. Verimli toprakları ellerinden alınan Uygur Türkleri'ne ise tazminat olarak çöl etrafındaki verimsiz topraklar tahsis edildi⁴⁹. Lattimore, çöl kenarındaki işlenmemiş topraklara yerleştirilen Uygurların, eskiden sahip oldukları topraklara göre vergilere tâbi tutulduklarını da yazmaktadır. Ayrıca

fakat Çin Komünist Partisi'ne teslim olmadı. 1950-1951 yıllarında, Tibet'e kaçtığı ana kadar, Çin Halk Kurtuluş Ordusu'na karşı gerilla savaşları yapmaya devam etti. Tayvan'a yerleşen Yolbars Han, 1951'de "Sürgündeki Doğu Türkistan Valiliği" makamına atandı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 472-473.

⁴³ Wu, **a.g.e.**, s. 62; Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 220.

⁴⁴ Wu, **a.g.e.**, s. 63.

⁴⁵ Chan, a.g.m., s. 234; Serdar K. M. Penikkar, "Geçmiş Devirlerde Çin'in Yayılma Siyaseti", **Kızıl Çin Tehlikesi**, Hindistan Haberler Servisi, İstanbul, ty., s. 3, 6.

⁴⁶ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 447-1931'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 81.

⁴⁷ Jin Shu-ren döneminde Kumul'un İ-ho hsien bölgesinde kaymakamlık yaparken Uygur topraklarını Kansu'dan gelen Çinli göçmenlere dağıtma işini organize etti, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 454. Bu olay muhtelif yerlerde de bahsettiğimiz üzere, 1931 yılında Kumul ihtilâlinin patlak vermesine yol açan olaylardan biri olmuştur.

⁴⁸ Chan, a.g.m., s. 234; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 68.

⁴⁹ Wu, **a.g.e.**, s. 63.

yerleştirilen Çinli göçmenler 3 yıl vergiden muaf tutuldu⁵⁰. Hâlbuki Doğu Türkistan'da eskiden işletilmeyen topraklar iki sene vergiden muaf tutulmaktaydı. Bütün bu haksızlıklar karşısında yazılan ve Urumçi'ye gönderilen hiçbir şikâyet dilekçesi dikkate alınmamıştır. Aksine bu göçmen yerleştirme işine ara verilmeden devam edilmiştir⁵¹.

İşte bu olup-bitenler karşısında bölgedeki Türk ahalinin tepkisiz kalması Reis Jin Shu-ren'in yanlısında devam etmesine sebep olmuştur. Kendisini güvende ve yaptığına kimsenin karışmadığı hissine kapılmıştır. Bu olayların yaşandığı sıralarda Doğu Türkistan'da bulunan Sven Hedin'e göre; aslında halkın hoşnutsuzluğu artmış, sabrı tükenmeye başlamıştı. Atmosfer hiç de hoş bir durumda değildi. Barut fıçısının patlaması için bir kıvılcım gerekmekteydi⁵².

3. Kumul İhtilâli

Kumul ihtilâlinin patlak vermense Jin Shu-ren idaresinin dinî ve kültürel alanlardaki küçümseme siyaseti sebep olmuştur. Bu nevî hareketler neticesinde hem Türkler hem de Tunganlar, Çin hâkimiyetine karşı birleşmeye başlamışlardı. Kumul'daki idarî değişiklik üzerine Jin Shu-ren, hemşerisi Chang-mu'yu⁵³ Kumul'un kuzeyindeki Hotuntam nahiyesine vergi tahsildarlığı ve polis şefliğine tâyin etti⁵⁴. Wu Ai-chen'e⁵⁵ göre Chang-mu çok müsrif ve avare birisi idi ve yaptıkları kısa zamanda skandala dönüştü. 1931 başlarında nahiyedeki bir Uygur kızına âşık olan Chang-mu, kızın babası Salih Dorga'yı⁵⁶ kızını kendisine vermeye zorlamak için makamından istifade etmeye kalkışır⁵⁷. Bilindiği üzere Şer'î kanunlara göre Müslüman kızların başka dindeki erkeklerle evlenmesi yasaktı ve Doğu

⁵⁰ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 68.

⁵¹ Chan, a.g.m., s. 234-35; Wu, a.g.e., s. 64.

⁵² Hedin, **Big Horse's**, s. 3.

⁵³ Gilbert Fook-lam Chan, "Xinjiang Under Sheng Shi-cai, 1933-44", **Basılmamış Master tezi**, Hong Kong Üniversitesi 1965, s. 87, not 15.

⁵⁴ Forbes, a.g.e., s. 83.

⁵⁵ Wu, a.g.e., s. 65. Nan-jing Hükümeti'nin 1933'te Sheng Shi-cai ile Ma Zhong-ying arasında arabuluculuk yapması gâyesiyle Doğu Türkistan'a gönderdiği Wu Ai-chen'in Doğu Türkistan ve Çin-Sovyet münasebetlerine dair birkaç eseri bulunmaktadır, bkz. Forbes, a.g.e., s. 471.

⁵⁶ Hoca Niyaz Hacı'nın sadık adamlarından olan Salih, Zhang Zhi-zhong tarafından tecavüze maruz kalan Uygur kızının babasıdır. 1931-1934 yılları arasında Hoca Niyaz Hacı'nın safında çarpışan Salih, daha sonra Tugay komutanı yapıldı ve 1936'da Aksu'ya tâyin edilinceye kadar bu görevinde kaldı, bkz. Forbes, a.g.e., s. 465. Salih Dorga olayı ile alakalı olarak ayrıca bkz., Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 31 vd; a. mlf., **Uzaklara Balam**, s. 95 vd.

⁵⁷ IOR, L/P&S/12/2392, Ext. 4910-1941 (Who's Who in Xinjiang to 15th April 1940), s. 19'dan naklen Forbes, a.g.e., s. 83.

Türkistan'daki bütün Müslümanlar, İslâmiyet'in bu emrine sadık idi. Bundan sonraki olaylarla ilgili olarak iki rivayet vardır. İlki Hai Wee-liang'ın Fu Tung-hsien tarafından verdiği bilgilere dayanarak söyledikleridir ki; 4 Nisan 1931 gecesi Chang-mu'nun Uygur kızının evinde yemeğe davet edildiğini ve bu davet sırasında Uygurların saldırıya geçerek Chang-mu ile 32 muhafızını öldürdüğü şeklindedir⁵⁸. İkinci görüş ise Wu Ai-chen'e aittir. Wu Ai-chen, Chang-mu'nun kızı iğfal ettiğini, ulemanın ise buna rağmen kızın evlenmesine izin vermediğini, bunun neticesinde nikâh gecesi kasabanın sokaklarının kalabalıkla dolduğunu, içen Chang-mu ve askerlerinin üstesinden gelmenin kolay olduğunu, dolayısıyla Chang-mu ve askerleriyle beraber talihsiz Uygur kızının da öldürüldüğünü yazmaktadır. Wu Ai-chen bu olayda 20-30 kadar tüfek ele geçiren Uygurların, silahlarla 100 hanelik Kansulu Çinli göçmenlerin mahallesine saldırdıklarını ve öldürdükleri Çinlilerin kellelerini çiftliklerine gömdüklerini de ifade etmektedir⁵⁹.

Bununla iktifa etmeyen Uygurlar, Çinlilerin Tu-lu-hu ve Lao-mao-hu'daki karakollarını da basarak buradaki Çinli askerleri ve vergi tahsildarlarını da öldürmek suretiyle bir miktar daha silah ele geçirmişlerdir. Bundan sonra kendilerini Kumul'a saldıracak kadar güçlü hissedenden Uygurlar, büyük çoğunluğu Uygur olan Kumul sakinlerinin de yardımı ile kısa zamanda şehri ele geçirmişlerdi. Çinliler ise etrafı surlarla çevrili Kumul Eskişehir'e çekilip kapıları kapatmışlardı. Kumul Eskişehir'de yakalanan bütün Çinliler ise katledilmişlerdir⁶⁰. Çatışmaların durmasını müteakip ise ortaya çıkan manzara bir çıkmaza girmiştir. İhtilalci Uygurlar, Kumul'da Müslümanların yaşadığı bölümü ele geçirirken, Çinli askerler Kumul Eskişehir'de kale içine sığınarak büyük cephâneliği muhafaza ettiler. Hiçbir istihkâmı olmayan Yenişehir ise Uygurlara terk edildi⁶¹. Bu ihtilâlin önceden planlanarak yapıp-yapılmadığı veya Çinli memurların zulmünden bıkan halkın ani bir refleksi olup-olmadığı bir yana, bu hadise büyük bir ihtilâlin öncülüğünü yapan kibrit çöpünün alevlenmesi olmuştur.

⁵⁸ Hai Wee-liang, "Muslim Minority", **Basılmamış Master Tezi**, Columbia Univ., New York 1956, s. 101 vd.

⁵⁹ Wu, **a.g.e.**, s. 65; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 69.

⁶⁰ Wu, **a.g.e.**, s. 65-66.

⁶¹ Forbes, **a.g.e.**, s. 85.

Kumul Beyliği'nin ilhak edildiği tarihte bölgede bulunan Mildred Cable ve Francesca French'in verdiği bilgilere göre Kumullu Uygur Türklerinin ileri gelenleri Jin Shu-ren idaresine karşı en başından beri sistemli bir şekilde ayaklanmayı planlamışlardı. Maksud Şah'ın sabık müsteşarı Yolbars Han'ın isyanın başladığı dönemde nerede olduğu tam açıklığa kavuşturulamamış olsa da, kısa zaman sonra Hoca Niyaz Hacı ile Yolbars Han, Müslüman askerî birliklerin lideri olarak sahneye çıkmıştır. Cable ve French, Kumul'daki Tunganların da bu merhalede isyana iştirâk ettiklerini kaydetmektedir. Bu ihtilâl hareketine Çinli Müslümanlardan başka Karlık Dağındaki Kırgız Türkleri de iştirâk etmiştir. 1929'dan itibaren Kırgız Türklerinin başına, Jin Shu-ren tarafından, Çinli memurlar getirilmeye başlandığı için onların da Jin idaresine karşı husumetleri bir hayli fazla idi⁶². Wu Ai-chen ise aynı isyan sırasında Barköl bölgesinde de kargaşalıkların başladığını ve o bölgedeki Kazak Türklerinin tamamının da Kumullu Uygurlarla beraber hareket ettiğini belirtmektedir⁶³. Jin Shu-ren, Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusundaki bütün Türklerin husumetini kazanmıştı ve isyanın ülkenin tamamına yayılmaması için çok ustaca bir siyaset izlemesi gerekiyordu.

Bu hassas durumu fark etmek istemeyen Jin Shu-ren, askerî gücüne de güvendiğinden, zorbalıkla bu isyan hareketini bastırmaya karar verdi. Emrindeki Millî Eğitim Nazırı Liu Wen-long⁶⁴ ve Kalkınma Nazırı Yan Yu-shan'ın⁶⁵ uzlaşma tekliflerine kulak tıkayarak askerî birliklerinin ihtilâl bölgesine yürümesini emretti. Wu Ai-chen, Jin'in ayaklananlara karşı en sert biçimde karşılık vermesini askerlerine emrettiğini yazmaktadır⁶⁶. Bu arada Kumul Eskişehir'deki istihkâmları aşamayan ihtilâlciler etraf köylerdeki Çinli göçmen ve askerleri avlamaya koyuldu. Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolos muavini Watts'ın bildirdiğine göre; Jin'in Kumul Eskişehir'de kuşatma altında bulunan birlikleri kurtarmak için gönderdiği 300 kişilik

⁶² Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 42, 221, 223.

⁶³ Wu, **a.g.e.**, s. 66 vd.

⁶⁴ Liu Wen-long, Jin Shu-ren döneminde Millî Eğitim Nazırlığı görevinde bulundu. 1933'te Doğu Türkistan'ın, sözde, başkanı oldu. Başkanlığı, Nan-jing Hükümeti tarafından 1 Ağustos 1933'te tasdik edilmiş ise de, aynı senenin Eylül ayında Sheng Shi-cai tarafından vazifesinden alınarak yerine Chu Jui-hsi getirildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 453.

⁶⁵ Jin Shu-ren döneminde Kalkınma Nazırı olarak görev yapan Yan Yu-Shan'ın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Kumul ihtilâlcilerine karşı barışçı bir yol tutulmasını tavsiye etmişse de bu girişiminde başarılı olamamıştır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 472.

⁶⁶ Wu, **a.g.e.**, s. 66.

asker, ihtilâlciler tarafından hiçbir ferdi kalmamak üzere öldürülmüş, bununla birlikte tüfek, cephâne ve makineli tüfekleri ele geçirilmiştir⁶⁷.

İhtilalciler ilk başlarda galip olsalar bile, Aksu Vâlisi Qu Jui-xi'in⁶⁸ komutasındaki askerlerin Kumul Eskişehir'de sıkışmış askerlerin imdadına yetişmesinin önüne geçemediler⁶⁹. Netice de Kumul Eskişehir, Nisan sonuna doğru ihtilâlcilerin kuşatmasından kurtarıldı. Kumul Eskişehir'in etrafını işgâl eden Qu Jui-xi, ikinci komutan Hsiung Fa-yu'ye⁷⁰ de Kumul'un Müslüman kesimlerini işgâl etmesini emretti. İhtilalciler bundan sonra kırsalda aktif olarak Qu Jui-xi'in garnizondan uzaklaşan askerlerine darbe vurmaya başladı. Buna rağmen Kumul Eskişehir'deki hükümet güçlerine karşı koyacak kuvvetleri ise yoktu. İşte tam bu sırada Hsiung Fa-yu emrindeki Çin birlikleri Kumul'un Müslüman kesiminde ve etraf köylerde sivilleri katletmeye başladı⁷¹.

Bu olumsuz durumdan kurtulmak ve Jin Shu-ren'e karşı hareketlerinde başarılı olmak isteyen Uygur liderleri haricî yardım almaya karar verdi. Yolbars Han, bu sırada Nan-jing'deki Guo-Min-Dang Hükümeti'ne başvurmayaya karar vererek Haziran 1931'de Merkezî Çin'in başkentine gitmek için gizlice Kansu'ya doğru yola çıktı⁷². Fakat Yolbars Han'ın gerçekten de Jiang Jie-shi'e başvurmayaya gidip-gitmediği kesin olarak belli değildir. Yolbars Han'ın Kansu eyaletinin kuzeybatısındaki Si-cuv şehrine gittiği bilinmektedir. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Si-cuv, Çinli Müslüman Ma Zhong-ying'in idaresinde idi⁷³.

⁶⁷ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933, s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 87-88.

⁶⁸ Jin Shu-ren, Haziran ve Kasım 1931'de Kumul Eskişehir'i Ma Zhong-ying'in Tungan birliklerine karşı başarıyla savunmuştur, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 443-44.

⁶⁹ Chan, **a.g.m.**, s. 235.

⁷⁰ Ma Zhong-ying'in komutanlarından biridir. Kumul'da yaptığı katliamlarla bu havzanın büyük bir kısmını harabeye çevirdi. Hsiung Fa-yu, 1932-1933 kış mevsiminde Turfan'da Tungan lideri Ma Fuming tarafından öldürüldü, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 446.

⁷¹ Wu, **a.g.e.**, s. 66-67.

⁷² Hedin ve diğerleri, **History of the Expedition in Asia, 1927-1935**, C. I, Stockholm, 1934-1935, s. 227.

⁷³ Tungan olan Ma Zhong-ying, Doğu Türkistan tarihinde önemli roller üstlenen "Beş Ma"ların en genç olanıdır. Takriben 1910-1937 yılları arasında yaşayan Ma, Kansu Eyaleti'nin He-zhou bölgesindedir. 1924'te askerî hizmete başlayan Ma, 1929'da Nan-jing'e giderek kısa bir müddet Harp Akademisi'nde okudu. 1931'de Kumul'a saldırmasına rağmen şehri ele geçiremedi, dahası savaşta ayağından yaralandı. 1933'te Doğu Türkistan'a hâkim olmak için tekrar saldıran Ma, Sovyet müdahalesiyle karşılaşınca bu hayali suya düştü. 1933'te Kâşgar'a çekilmek zorunda kalan Ma, Temmuz 1937'de Moskova'ya gitti. Stalin tarafından idam edilmiş olması muhtemeldir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 89, 455. Geniş bilgi için bkz. a. mlf., "Ma Zhong-ying", **El²**, C. V, Leiden 1984, s. 844-447.

Ma Zhong-ying, Nan-jing’de okuduğu sırada Milliyetçi Çin Hükümeti’yle vardığı anlaşmaya göre Doğu Türkistan’ı ele geçirmesi durumunda Merkezî Hükümet tarafından tanınacağı garantisini almıştı⁷⁴. Yolbars Han, Haziran 1931’de Nan-jing’e gitmek üzere yola çıktığında Si-cuv’dan geçerken henüz 17 yaşında küçük komutan Ma Zhong-ying tarafından yemeğe davet edildi. Bu davette Yolbars Han, Ma Zhong-ying ve diğer üst düzey Tungan subayları tarafından ağırlandı. Yemeğin bitmesini ve diğer subayların ayrılmasını müteakip Ma, Yolbars Han’dan Kumul ihtilâlinin sebeplerini, gidişatını ve Kumul’daki durumu sordu. Ma’nın Jin Shu-ren’in Doğu Türkistan’ı idare etmeye uygun olmadığını söylemesinden sonra Nan-jing’e gitme sebebini açıklayan Yolbars Han’a Ma, bu seyahatten ne kazanacağını sormuştur. Akabinde ise Nan-jing Hükümeti’nin her ne olursa olsun huduttaki idarecilerini değiştirecek durumda olmadığını, Merkezî Hükümet’in bu değişikliği kabul etse bile, mesafenin uzak olmasından dolayı, bu işin en az 2-3 sene süreceğini, Jin’in muhteris bir insan olması hasebiyle mevkiini kaybetmemek için istifa emrine uymayacağını ve durumunu güçlendirmek için dışarıdan yardım alacağını, bunun da Doğu Türkistan’ın başka bir ülke tarafından işgâl edilmesine sebep olacağını Yolbars Han’a söylemiştir. Bu konuşma üzerine Yolbars Han, halk tarafından Nan-jing’e gitmek üzere seçildiğini ve gitmediği takdirde ne gibi bir düşüncesinin olduğunu sorması üzerine Ma, Kumullu ihtilâlcilere yardım edebileceğini, daha sonra da Jin Shu-ren’i silah zoruyla kovabileceğini söylemiştir⁷⁵. Gerçi Yolbars Han’ın 1969’da Tai-pei’de yayınlanan hatıratında Ma ile karşılaşmasını ve onun tekliflerini yukarıda izah ettiğimiz şekilde açıklamaya çalışmış olsa da bu durumun bir anda olup-bittiğine inanmak çok da gerçekçi olmaz⁷⁶. Nitekim Yolbars Han’ın olaydan 40 sene sonra kaleme aldığı hatıralarında Uygurların, Jin’e karşı planladıkları ihtilâl hazırlığında Ma’nın de hissesinin olduğunu belirtmektedir⁷⁷. Ma, Yolbars Han’ın Si-cuv’a gelmesinin çok öncesinde Kumul ihtilâline karşı ilgi duymaktaydı. Ayrıca Yolbars Han’ın da Ma’nın bu ilgisinden haberi olduğu bir gerçek olarak kabul edilmelidir. Çünkü hatıralarının

⁷⁴ W. Petro, “Mongolia, Kansu and Xinjiang as Seen by a Member of the Haardt-Citroen Expedition” *JRCAS*, C. XX, No: 2, (1933), s. 210; Chan, a.g.m., s. 238.

⁷⁵ Yao-lo-po-shih, **Yao-lo-po-shih hui-i lu**, Chuan-chi wen-hsueh, Chu-pan she, Tai-bei 1969, s. 87-88.

⁷⁶ Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 221.

⁷⁷ Forbes, **a.g.e.**, s. 94-95.

yine bir yerinde Ma'nın bilgi edinmek için kendisine adam gönderdiğini, fakat bir şey bilmediği için yardımcı olamadığını yazmaktadır⁷⁸. Bununla birlikte Ma'nın 1931 başlarında Kansu'nun güneybatısına giden İstanbullu iki Türk'ten Doğu Türkistan'ın durumu ile ilgili bilgiler aldığı bilinmektedir⁷⁹. Ma'nın karargâhına alınan bu iki İstanbullu Türk'ten Kemal Kaya Efendi⁸⁰ daha sonra General Ma'nın Genel Kurmay Başkanı olmuştur⁸¹.

Kumul'daki Tungan topluluğunun ihtilâl maddî destek oldukları bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte İran, Hindistan ve Sibiry gibi uzak yerlerle ticarî irtibatı olan tüccar Wang'dan Ma Zhong-ying'in bilgi aldığı ve yine Wang vasıtasıyla Kansulu Çinli Müslümanlardan bu ihtilâl için yardım talep etmesi ihtimâl dâhilindedir⁸². Ma Zhong-ying, bizzat Sovyetler Birliği ve Çin Türkistanı'nı içine alan bir "İslâm İmparatorluğu" kurmayı hayal edecek kadar hırslı ve hevesli genç bir diktatör idi⁸³.

Netice itibariyle Ma Zhong-ying'in Doğu Türkistan hareketi, burada mukim kardeşlerinin kendisini zalim Jin Shu-ren'e karşı kurtarıcı olarak görmelerine sebep olacaktı. Bu stratejiye göre de Ma Zhong-ying'in Kumul ihtilâli hazırlığında parmağı olup-olmadığı ve Yolbars Han'ın gerçekten Kansu'dan Nan-jing'e gideceğinin doğru olup-olmadığı bir yana, 1931 yılındaki Kumul ihtilâli Kansulu genç komutan Ma Zhong-ying'in Doğu Türkistan'ı istilâsı için bulunmaz bir fırsat olmuştur.

⁷⁸ Yao-lo-po-shih, **a.g.e.**, s. 87.

⁷⁹ Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 224-225.

⁸⁰ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Kemal Kaya Efendi'nin İstanbullu olması muhtemeldir. Kemal Kaya Efendi, 1930'lu yıllarda tüccar kılığında Urumçi'ye geldiğinde Jin Shu-ren tarafından casus zannedilerek yakalandı. Malları elinden alınıp serbest bırakıldıktan sonra Kansu'ya giden Kemal Kaya Efendi, Ma Zhong-ying'in hizmetine girdi I. Dünya Harbi'nde ve akabinde Rusya'daki iç savaşta bulunduğu muhtemeldir. Cable-French (**The Gobi Desert**, s. 246) onun, Jin Shu-ren'den intikam almak için Ma'yı 1931'de Doğu Türkistan'a saldırması için teşvik ettiğini yazmaktadır. Zaten Ma'nın 1933-1934 yıllarında Doğu Türkistan'a saldırdığında Kemal Kaya Efendi, onun Kurmay Başkanı idi. Geroge Vassel'in ("Durchdring ungsopolitik İn Zentralaslen", **Berichte des Asiens Arbeitskreises**, No: 1, Vienna 1939, s. 7) yazdığına göre Kemal Kaya Efendi, Paris'e gitmeden önce Elbing'de Alman İmparatorluk Ordusu'nda görev yaptı. Sonradan Paris'e giderek Fransız Harp Akademisi'nden mezun olan Kemal Kaya Efendi daha sonra Kafkaslar'da Von Epp'in ordusunda kurmay subay olarak görev yaptı. Şayet bu bilgiler doğru ise, Kemal Kaya Efendi'nin Ma'nın savaşlarına büyük katkılar sağladığını söylemek mümkündür. Kemal Kaya Efendi, 1934'te Kumul'da Sovyet birlikleri tarafından yakalanarak Urumçi'ye gönderildi. Aynı zamanda Sovyet ajanı olduğu iddia edilen Kemal Kaya Efendi'nin akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 449-450.

⁸¹ Forbes, **a.g.e.**, s. 449-450.

⁸² Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 246.

⁸³ Hedin ve diğr., **History of the Expedition in Asia**, C. I, s. 223-224.

4. Ma Zhong-ying'in Kumul'u İlk İstilâsı

Ma Zhong-ying, Doğu Türkistan'a saldırmayı kafasında planlamış olsa da doğruca Kumul üzerine yürümedi. Bu durumu Ma'nın Doğu Türkistan içlerinde manevralar yapmak suretiyle Jin Shu-ren Hükümeti'ni tedirgin etmek veya onun Doğu Türkistan'a girme konusundaki kararsızlığını ortaya koymakla ifade etmek mümkündür. Cable ve French, Ma'nın hızlı bir şekilde Ning-xia üzerine yürüdüğünü, fakat Kemal Kaya Efendi'nin ona Doğu Türkistan'a girmesi için tavsiyede bulunduğunu yazmaktadır⁸⁴. Neticede Jin birliklerine taarruz kararı alan Ma, vakit kaybetmeden 500⁸⁵ Tungan süvarisiyle yaz mevsiminde An-xi ile Kumul arasındaki çölü süratle geçti⁸⁶. Ma, 28 Haziran'da Kumul vahasına ulaştı. Aynı gün Fransızların "*Citroen Keşif Heyeti*" de Kumul'a gelmişti. Ma'nın Tungan süvari bölümü ile Jin'in makineli tüfek bölümü ilk olarak Yi-ko-su nahiyesinde karşılaştı. Le Févre'nin verdiği bilgilere göre bu savaşta çok sayıda Moğol askerî, Çinli birliklerin safında yer aldı. Bu ilk savaşta Ma'nın birlikleri karşı tarafın makineli tüfekleri tarafından püskürtüldü. Keşif Heyeti şehre vardığında şehir istihkâmlarının telaşla düzene sokulmaya çalışıldığını ve kargaşalığın had safhada olduğunu kaydeder. Yine heyetin verdiği bilgilere göre, şehre girerlerken pencerelerden korku içinde ve endişeli gözlerle bakan Uygurları ve şehit edilen bir ihtilâlcinin kafası, kalbi ve karaciğerinin bir direğe asılı olduğunu görmüşlerdi⁸⁷.

Urumçi'ye doğru hareket etmeyi düşünen Keşif Heyeti, 1 Temmuz 1931'de hareketinden önce Ma Zhong-ying'in Kumul Eskişehir'i nasıl kuşattığına şahit oldular. Keşif Heyeti'nde bulunanlardan Petro isimli şahsın bildirdiğine göre Ma, 3 Temmuz günü Kumul Eskişehir'deki Çinli komutan Qu Jui-xi'ye iki kişilik elçi göndermiştir. Mesajında Merkezî Çin Hükümeti'nin emri ile Kansu ve Doğu Türkistan'daki bütün askerî birliklerin başkomutanlığına atandığını, istifa dilekçesini

⁸⁴ Cable-French, *The Gobi Desert*, s. 225.

⁸⁵ Hedin, *Big Horse's*, s. 5; Cable-French (*The Gobi Desert*, s. 225) de 500 Tungan süvarisi demekle birlikte, Lattimore (*Pivot of Asia*, s. 69) ve Chan (a.g.m., s. 235) askerleri 400 kişi olarak vermektedir. Le Févre (a.g.e., s. 158) ise bu rakamı 4.000 kişi olarak göstermektedir. Forbes (*Harp Beyleri*, s. 98-99) ise bu rakamlardan 500 kişilik bir birliği daha makul olarak kabul eder.

⁸⁶ Cable-French, *Through Jade Gate*, s. 224.

⁸⁷ Le Févre, a.g.e., s. 154 vd.

yazmasına müsaade edeceğini ve Kumul Garnizonu'nun kumandasını kendisine teslim etmesi gerektiğini bildirmiştir⁸⁸.

Qu Jui-xi, Ma Zhong-ying'e bir elçisini öldürmek ve öldürdüğü elçinin kafasını diğer elçiyle geri göndermek suretiyle mukabelede bulundu. Aynı gece Ma Zhong-ying, Kumul Eskişehir'e şiddetli bir taarruz yaptı. Fakat iyi istihkâm edilmiş şehir ve Çinli kuvvetlerin ellerindeki modern silahlar sayesinde bir başarı elde edemedi⁸⁹. Ma'nın kuvvetleri açık alanda Çinlilerle karşılaşma imkânı bulabilmiş olsalardı bu savaştan galip çıkmaları içten bile değildi. Ma'nın Kumul Eskişehir'e bu saldırısı Doğu Türkistan'ın doğu cephesindeki ilk Tungan saldırısı olması hasebiyle kayda değerdir.

Ma Zhong-ying'in kale duvarlarını uçurabilecek ağır toplara sahip olmaması 3 Temmuz gecesi yapmış olduğu üç saldırının da geri püskürtülmesine sebep oldu. Bu olaylar "adi hırsız" olarak tanımladığı Ma'ya Çinli komutan Qu Jui-xi'in teslim olmaya hiç de niyetli olmadığını göstermektedir⁹⁰. Ma, kuşatma savaşına taraftar değildi ve bu iş için askerlerinin daha fazla silaha sahip olması gerektiğini düşünerek, kuşatma için 1.000 kişilik Uygur ihtilâlcileri ile az sayıdaki Tunganları Kumul Eskişehir'de bırakarak süvari birliği ile birlikte Karlık Dağ üzerinden Barköl'e gitti⁹¹. Qu Jui-xi ise Ma'nın asıl maksadını bilmediğinden, tuzağa düşmemek için, savunmayı bozmadı⁹². Çinliler Ma'nın böyle bir hareket yapabileceğini düşünmüyorlardı. Muhtemelen âni Tungan taarruzu ile karşılaşan Barköl'deki Çinliler hiçbir karşılık vermeden teslim oldu. Sven Hedin'e göre Barköl'deki komutan 2.000 tüfek ve büyük çapta cephâneyi Ma'ya teslim etti⁹³. Burada sabit kalmayan Ma, 100 askerini Barköl'de bırakarak güneye yöneldi⁹⁴. Wu Ai-chen'in naklettiğine göre Ma'nın şöhretini duyan bölgedeki Kazak Türkleri ve

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Le Févré, **a.g.e.**, s. 240-252; Ayrıca bkz. Petro, a.g.m., s. 205-219.

⁸⁹ Petro, a.g.m., s. 215.

⁹⁰ Le Févré, **a.g.e.**, s. 244; W. Petro, **Triple Commission**, London 1968, s. 129

⁹¹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933, s. 11'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 102; Le Févré, **a.g.e.**, s. 242.

⁹² Le Févré, **a.g.e.**, s. 242.

⁹³ **Big Horse's**, s. 5.

⁹⁴ O. Lattimore'ye göre ("Chinese Turkestan or Xin-jiang", **The China Year Book**, (Shanghai 1935), s. 44) Ma Zhong-ying, Barköl'ü, Kansu'dan döndükten sonra ele geçirmiştir ki bu durum aslında yeni bir Çin istilasının başlangıcı değildi. Bu fikir diğer araştırmacılar, (Hedin, **Big Horse's**, s. 5; Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 225; Wu, **a.g.e.**, s. 67 ve Petro, (a.g.m., s. 217) tarafından kabul edilmemekle birlikte, Ma'nın Barköl'ü, Kansu'dan döndükten sonra ele geçirdiği noktasında hemfikirdirler.

Tunganlar akın-akın onun birliklerine katıldı⁹⁵. Bu suretle Müslümanlardan müteşekkil ihtilâlcı güçler, Temmuz ortalarına kadar eski Kumul Beyliği dâhilindeki bölgelerin hepsinde kontrolü ele geçirdi.

Kansu'dan gelen Tungan birlikleri ve Doğu Türkistanlı Müslüman-Türklerin müttefik güçleri bir taraftan Xing-xing-xia ve Barköl'ü ellerinde bulundururken bir yandan da Kumul Eskişehir'i kuşatmaya devam etti. İşte bu sıralarda Doğu Türkistanlı Uygur, Kazak, Kırgız veya Tungan ihtilâlcilerinin hepsi Ma Zhong-ying'e tam destek vermektedir. Gelişen olaylardan Jin Shu-ren'in ilk Tungan taarruzuna mukabelede acele ettiği ve durumu tam manasıyla idrak edemediğini göstermektedir. Ma'nın süvari birlikleriyle beraber Chi-chiao-ching'e doğru ilerlemekte olduğunu haber alan Jin, genel sekreteri Lu Hsiao-tsu'yu⁹⁶ Doğu Türkistan askerî birlikleri başkomutanlığına tâyin etti. Ayrıca Tu Chih-kuo⁹⁷ ile Doğu Türkistan'a henüz gelmiş olan Sheng Shi-cai'i⁹⁸ birlikte Genel Kurmay Başkanlığı'na getirdi. Hâlbuki Lu Hsiao-tsu askerî tecrübesi olmayan birisi olup, üstelik Chan Fuk-lam onu Urumçi'deki Savunma Bakanı Jin Shu-xin'in can düşmanı olarak göstermektedir⁹⁹.

Yeni başkomutan Lu Hsiao-tsu, alel-acele 1.000 kişilik askerî eğitim almamış bir kuvvet toplayarak Tu Chih-kuo komutasında Chi-chiao-ching'e gönderdi¹⁰⁰. Bu birliğin vazifesi Ma Zhong-ying'in ilerlemesini durdurmaktır. Bununla birlikte kuvvetlere arkadan destek gönderileceği söylene de böyle bir

⁹⁵ Wu, **a.g.e.**, s. 67.

⁹⁶ Jin Shu-ren'in genel sekreteridir. Askerî tecrübesi olmamasına rağmen, Ma Zhong-ying'in 1931'deki istilası sırasında Çin birliklerinin komutanlığını yaptı. Fakat liyakatsizliği sebebiyle aynı sene bu vazifesinden alınarak yerine Zhang Pei-yuan getirildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 454.

⁹⁷ Ma Zhong-ying'in ilk saldırısında Doğu Türkistan'daki Çin birliklerinin komutanı idi. 1931 yılı yaz aylarında Tunganların Chi Chiao-ching'e yaptıkları gece saldırısı sırasında intihar ettiği veya öldürüldüğü söylenmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 469.

⁹⁸ 1895'te Liao-ning bölgesinde dünyaya geldi. Japonya'da tahsil gören Sheng Shi-cai, Gua Song-lin isyanına katıldı ve tekrar Japonya'ya dönerek 1927 yılına kadar tahsiline devam etti. 1927'de Jiang Jie-shi'nin Kara Kuvvetleri karargâhında kurmay subay olarak "*Kuzey Harekâtı*"nda savaştı. 1929 sonları veya 1930 yılı başlarında Jin Shu-ren'in talebi üzerine Doğu Türkistan'a geldi. 1931-1934 yılları arasında Ma Zhong-ying'in Tungan ordusuna karşı savaştı. Nisan 1933'te Jin Shu-ren'in yerine, fiilen Doğu Türkistan Genel Valisi olarak, işbaşına geçti. 1933-1944 yılları arasında, çoğu zaman bir nevi Sovyet kuklası hâlinde, askerî despot olarak Doğu Türkistan'da valilik yaptı. 1944'te Guo-Min-Dang tarafından görevden alındı ve 1949'da Guo-Min-Dang ile Tayvan'a gitti. Tayvan'da Doğu Türkistan'dan doldurduğu kesesiyle, eşi Qiu Yu-fang ile birlikte refah içinde emekli hayatı yaşadı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 466-467. Sheng dönemiyle alakalı olarak krş. için bkz. Li Sheng, **a.g.e.**, s. 152-157.

⁹⁹ Chan, **a.g.m.**, s. 236.

¹⁰⁰ Wu, **a.g.e.**, s. 69.

kuvvetin gönderilmeyeceği daha yola çıkılmadan önce anlaşılmıştı¹⁰¹. Bu birliğin Chi-chiao-ching'e vardığı ilk geceki Tungan taarruzunda hemen hepsi öldürüldü¹⁰². Komutan Tu Chih-kuo'nun ise intihar ettiği söylenmektedir¹⁰³.

Ma Zhong-ying, Barköl'ü aldıktan sonra Karlık Dağ-Boğda Ula arasındaki tali yol ile Chi-chiao-ching'e geldi¹⁰⁴. Ma, Barköl ve Chi-chiao-ching'deki başarılarından sonra Urumçi'ye giden yolu korumak için bir miktar askerini geride bırakarak Kumul Eskişehir'e döndü. Ma'nın bu başarılar üzerine neden Urumçi'ye yönelmediği noktasında iki görüş ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki Urumçi'nin daha büyük kuvvetlerle savunulduğunu düşünmesi, diğeri ise Kumul Eskişehir'i almadan Doğu Türkistan'ın iç bölgelerine ilerlemenin güvenliği açısından tehlikeli olabileceğidir. Wu Ai-chen ise Ma'nın Chi-chiao-ching'deki muharebede yaralandığını, bu durumun başkente yürümesine mâni olduğunu aktarmaktadır¹⁰⁵. Bununla birlikte Chi-chiao-ching galibiyetinden sonra Tunganların Kumul'daki karargâhında bir hafta kalan ve bu süre zarfında Ma ile konuştuğunu iddia eden Petro ise Ma'nın yaralandığından söz etmemektedir¹⁰⁶.

Ma Zhong-ying'in Tungan kuvvetleri bir taraftan Eski Kumul Beyliği'nin batı bölgelerindeki harekâtını devam ettirirken diğeri taraftan Uygur ihtilâlcileri Çinli komutan Qu Jui-xi'in Kumul Eskişehir'de kuşatılan askerlerini sıkıştırmaya devam etmekteydi. Ma'nın Kumul'a dönmesi kuşatmayı yeni bir boyuta taşıdı. Petro'nun, Tungan karargâhında bulunduğu 3 Temmuz-16 Ekim tarihleri arasında, Ma'nın birlikleri kuşatma altındaki Çin askerî garnizonuna 43 hücum yapmıştı¹⁰⁷. Bu hücumlar sırasında Tungan askerlerinin kuşatma altındaki kale duvarlarını aşabilmek için hendekler kazdığı ve barikatlar yaptığı rivayet edilmektedir. Anlatılanlara göre kuşatma altındaki Çinli askerler at, deve hatta katırlarını yemeye mecbur kalmıştı. 1 Ekim'den itibaren ise kuşatma altındaki kale deposunda ancak

¹⁰¹ Chan, a.g.m., s. 236.

¹⁰² Wu, a.g.e., s. 69; Le Févré, a.g.e., s. 163, 189; Petro, a.g.m., s. 217.

¹⁰³ Chan, a.g.m., s. 236; Petro, a.g.m., s. 217. Chan, a.g.t. (s. 66)'da ise Tu Chih-kuo'nun bu taarruz sırasında öldürüldüğünü iddia etmektedir. Forbes (a.g.e., s. 104)'e göre Kemal Kaya Efendi, Tu Chih-kuo'nun birliklerini mağlup eden Tungan askerlerinin komutanı idi.

¹⁰⁴ Petro, a.g.m., s. 217; Le Févré, a.g.e., s. 189. Kazak ve Kırgız bölgesel güçlerinin Ma Zhong-ying'in geçiş güzergâhlarında kendisine yardımcı olma ihtimâli de yüksektir.

¹⁰⁵ Wu, a.g.e., s. 69.

¹⁰⁶ Petro, a.g.e., s. 128; a. mlf., a.g.m., s. 217.

¹⁰⁷ Petro, a.g.e., s. 127 vd.

bir ay yetecek kadar un kaldığı ve cephanelerinin de tükenmek üzere olduğu bildirilmiştir. Petro, biraz mübalağalı olsa da, çarşıda esrardan başka bir şey bulmanın mümkün olmadığını anlatmaktadır. Ekim ayı ortalarına doğru ise Çinlilerin durumu daha da vahim bir hâl aldı¹⁰⁸.

Bununla birlikte Çin askerî birliklerinin Tunganlara teslim olmalarının akabinde başlarına neler gelebileceğini düşünerek direnişlerini devam ettirmiş olmaları da ihtimâl dışı değildir. Tungan komutanı Ma Zhong-ying, Çinlilerin kayıtsız-şartsız teslim olmalarından başka bir teklife sıcak bakmıyordu. Fakat bir hakikat de Kumul Eskişehir'deki bu direniş Ma'nın Urumçi'ye ilerlemesini geciktirmiştir. Bu ise Jin Shu-ren'in emrindeki askerî birlikleri yeniden organize etmesine elverişli bir ortam hazırlamıştır. Jin, ilk olarak Doğu Türkistan'daki "Tangıt¹⁰⁹" kabilesinin dinî lideri Tsetsen Puntsag Gegeen¹¹⁰ komutasındaki süvari birliklerinin Kumul'daki Tunganlara saldırmasını emretti. Tangıt süvari birlikleri Jin Hükümeti'nin elinde bulunan ve Ma'nın Tungan birliklerine karşı koyabilecek tek mahallî kuvvet durumundaydı¹¹¹. Fakat bu hareketin daha başlangıçta başarısız olacağı da tahmin edilmekteydi. Tsetsen'in Jin'in emrine itaat edeceği şüpheli idi. Çünkü Jin, Tangıt kabilesine kendi liderleri yerine Çinli memurları kabul ettirmeye çalışmış, fakat bu hareketinde başarılı olamamıştı¹¹². Dahası istiklal hareketi öncesinde ortaya çıkarılan suikast planına göre Tsetsen, Karaşehir'de kendi adamları tarafından ortadan kaldırılmak istenmiştir. Tsetsen bu olayda Jin'in parmağının olduğunu düşünmekte idi. Suikastı gerçekleştirecek olan eylemcilerin daha sonra Urumçi'ye kaçması üzerine, Jin onları ne adaletin önüne çıkarmış ne de geri vermiştir. Bu ise Moğol liderinin düşüncesinde haklı olduğunu ortaya koyan bir durum olmuştur¹¹³. Bu duruma istinaden Tsetsen, Kumul'daki savaşa katılmayı reddetmiş ve emrindeki askerlerini Karaşehir'e götürmüştür. Jin ise Moğol reisinin

¹⁰⁸ Petro, a.g.m., s. 217-218. Geniş bilgi için bkz. Le Févrière, **a.g.e.**, s. 242-249. Ayrıca bkz. Wu, **a.g.e.**, s. 67-68. Forbes (a.g.e., s. 107)'e göre bu dönemde Kumul Eskişehir'de 108 gün kalan Petro, 16 Ekim'de Urumçi'ye hareket etmiştir.

¹⁰⁹ Bir Moğol Kabilesi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 107.

¹¹⁰ Moğol asıllı olan Gegeen, Karaşehir'deki Moğolların dinî lideri idi. Mayıs 1932'de Jin Shu-ren tarafından Urumçi'de öldürüldü, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 469.

¹¹¹ H. Haslund, **Men and Gods in Mongolia**, London 1935, s. 208, 212, 240 vd.

¹¹² IOR, L/P&S/12/2336 (Schomberg's Report on Xinjiang, 1930-31), s. 9'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 107-108.

¹¹³ IOR, L/P&S/12/2336, PZ 181-1933, s. 6'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 108. Ayrıca bkz. "Recent Events in Xinjiang", **JRCAS**, C. XXI, No: 1, (1934), s. 82-83.

gövde gösterisi yaptığını anlamasına rağmen ülkenin kuzeydoğusundaki durumun kötüye gitmekte olduğunun da farkında idi. Bu durum karşısında Jin, tek çıkar yolu bilhassa İli vadisinde yerleşen Beyaz Ruslara müracaatta bulmuştur¹¹⁴.

Lu Hsiao-tsu, Doğu Türkistan başkumandanlığı vazifesinin üstesinden gelemeyince Jin Shu-ren, onun yerine İli bölgesi komutanı Zhang Pei-yuan'ı görevlendirdi¹¹⁵. Zhang Pei-yuan ilk iş olarak “Beyaz Rus Gönüllüleri” adı altında yeni bir askerî birlik kurdu. Gerçekte ise bu askerler gönüllü değil, Çinliler için savaşmayı reddeden Beyaz Rus göçmenleri idi. Lâkin Çinliler tarafından: “*Ya savaşacaksınız veya Stalin Rusyası’na geri gönderilmeyi göze alacaksınız*” şeklinde yapılan şantaj neticesinde çaresizlikten silâh altına alınmayı kabul etmişlerdi¹¹⁶. Netice itibarıyla Eylül sonu veya Ekim başında Zhang’ın Albay Pappengut¹¹⁷ idaresindeki 250 kişilik Beyaz Rus askerî birliği Kumul Eskişehir’deki Çin askerî birliğini kuşatma altından kurtarmak için İli’den hareket etti. İngiliz kaynaklarına göre bu Rus askerlerinin çoğunluğu Çar ve Beyaz Rus ordularında hizmet etmiş askerî tecrübeye sahip kişilerdi. Bu askerler Doğu Türkistan’da en güçlü “Rus Göçmen Ordusu”nu meydana getirmişti¹¹⁸.

Ma Zhong-ying, askerlerinin büyük kısmını Kumul’dan alıp Qi Jian-jing yolu üzerinden batıya doğru, yani ilerlemekte olan Rus askerlerine karşı istikâmette yürüyüşe geçti. Bundan sonraki olayların akışı belirsizdir. Bilinen tek gerçek bu

¹¹⁴ IOR, L/P&S/12/2336, PZ 181-1933, s. 13’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 108; R. C. F. Schomberg, “The Ili District”, **JRCAS**, C XVI, No: 4, (1934), s. 457. Bu Rusların büyük çoğunluğu, Rusya’daki iç savaşta Bolşeviklerin zafer kazanmasından sonra ülkelerini terk ederek Doğu Türkistan’a yerleşen firarilerdi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 108-109.

¹¹⁵ Geçmişi meçhul Çin asıllı Zhang Pei-yuan, 1931’de Genel Vali Jin Shu-ren tarafından Lu Hsiao-tsu’nun yerine Doğu Türkistan’daki Çin birliklerini komutanlığına atandığı ânâ kadar İli bölgesinin askerî komutanı idi. 1 Kasım 1931’de Kumul şehrini kuşatmadan ele geçiren Beyaz Rus birliklerinin komutanı olan Zhang, şehrin yağmasına da katıldı. Daha sonra İli’ye dönen Zhang, 28 Mart 1933’te Doğu Türkistan’ın kuzeybatısını geri alma işlerinden sorumlu bakan olarak tâyin edildi. Sheng’i devirmek gâyesiyle Ma Zhong-ying ile gizli görüşmeler yapan Zhang’ın durumu 1934’teki Sovyet müdahalesinden sonra zayıfladı. Muzart geçidinden Doğu Türkistan’ın güneyine kaçmak istediği, fakat yolda kar fırtınasına yakalandıktan sonra Sovyetler’in eline düşmemek için intihar ettiği söylenir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 440-441.

¹¹⁶ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933, s. 13’ ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 109; Chan, a.g.m., s. 236.

¹¹⁷ Albay Pappengut, Rus İmparatorluk ordusunda eski kurmay subayı idi. Beyaz Rus olan Papengut’un doğum tarihi belli olmamakla beraber, Bolşevik ihtilâlinde mağlup olduktan sonra İli’ye yerleştiği söylenmektedir. 1931’de Ma Zhong-ying’e karşı savunmaya zorlanan Rus birliklerinin komutanlığını yaptı. Kasım 1931’de Kumul’un kuşatmadan kurtarılmasında önemli katkıları oldu. Muhtemelen Aralık 1933 veya Ocak 1934 tarihlerinde, Sovyetlerin talebi üzerine Sheng Shi-cai tarafından öldürüldü, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 109, 463.

¹¹⁸ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933, s. 4’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 109.

sıralarda Pappengut ve Tungan birlikleri arasında büyük bir çatışmanın vuku bulduğudur. İlk sıcak temas Qi Jian-jing'in 150 km kadar doğusundaki Liao-tun kasabasında vuku bulmuş ve Ma, her iki bacağından vurularak yaralanmıştır¹¹⁹. Bu çarpışmada Beyaz Ruslardan ise bir ölü ve iki yaralı zayıat verilmiştir¹²⁰. Ayrıca yapılmış olan araştırmaların hepsinde Ma'nın yaralandığı ve bunun akabinde Kansu'ya doğru geri çekildiği ifade edilmektedir¹²¹. Jin Shu-ren'in çok büyük rüşvetler vererek Ma'yı satın aldığına dâir söylentiler çıkarılmışsa da¹²² bunun doğru olduğunu gösteren hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Zaten Ma'nın almış olduğu yara, cepheden uzak durmasını gerektiriyordu¹²³. Ma'nın sağ-salim Kansu'ya gelmesinden sonra amcası Ma Bu-fang, 4 bölgenin, yani An-xi, Dun-huang, Yu-men ve Si-cuv bölgeleri, kontrolünü ona vermişti. Bu olay Ma'nın amcası Ma Bu-fang ile birlikte hareket ettiğine işarettir¹²⁴.

Bu arada İli bölgesi askerî komutanı Zhang Pei-yuan'ın Albay Pappengut komutasındaki birlikleri, 1 Kasım 1931 tarihinde Kumul Eskişehir'deki Çin garnizonunu kuşatmadan kurtararak Eski Kumul Beyliği'nin içlerine doğru ilerlemeye başladı¹²⁵. Kuşatma altından kurtulan Çinli askerlere ödül olarak Kumul şehrini yağma etmeleri hakkı verildi. Bu yağmadan Zhang Pei-yuan da nasibini almasına rağmen aynı hak Beyaz Rus askerlerine verilmedi¹²⁶. Yağma neticesinde Kumul Beyliği'nin büyük kısmı harabeye çevrilmiş, Kumul garnizonunun komutanı Qu Jui-xi, Urumçi'ye döndükten sonra yerine bakan Hsiung Fa-yu ele geçirdiği Türkleri birkaç defa toplu olarak kurşuna dizdirmiştir. Hsiung Fa-yu'nun bu katliamı o derece dehşet saçmıştır ki, ayaklanmaya katılmayan Uygurların bir kısmı bile zulümler karşısında ihtilâlcilerin safına geçmiştir¹²⁷. Evleri yakılan, köyleri ve mal-mülkleri talan edilen insanlar, batıya yani Turfan'a doğru göç etmeye başlamışlardı. Uygur ihtilâlcileri ise Karlık Dağ'da bulunan "Bardaş"daki mevzilere çekildi. Cable

¹¹⁹ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. II, s. 464.

¹²⁰ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933, s. 4'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 110; Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 226.

¹²¹ Forbes, **a.g.e.**, s. 110.

¹²² IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1232.1932, HMCGK Fitzmaurice Govt on India, 11 Nov.'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 110. Ayrıca bkz. Nyman, **a.g.e.**, s. 106.

¹²³ Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 241.

¹²⁴ Wu, **a.g.e.**, s. 70.

¹²⁵ Le Févère, **a.g.e.**, s. 286; Chan (a.g.m., s. 236)'e göre bu tarih Eylül 1931'dir.

¹²⁶ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-1933, s. 4'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 111.

¹²⁷ Wu, **a.g.e.**, s. 71; Hedin, **Big Horse's**, s. 23-24, 34-36.

ve French'in bildirdiğine göre Uygur ihtilâlcileri Bardaş'daki mevzilerinden hareket edip Ma Zhong-ying'in bölgede kalan askerleriyle birleştikten sonra Jin Shu-ren'in askerî birliklerine karşı büyük çapta gerilla harbi başlattı. Bardaş ile Ma'nın bulunduğu yer olan An-xi arasındaki Barköl yolu üzerinde elçiler gidip-geliyordu¹²⁸. İşte bu dönemde yaraları iyileşen Ma birliklerini büyötmeye ve yeni teçhizatlarla donatmaya başladı.

B. 1931-1933 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN'DA SİYASÎ DURUM

1. Doğu Türkistan'ın Güneyinde Milliyetçiliğin Gelişmesi ve Halkın Jin Shu-ren Yönetimine Karşı Ayaklanması

Doğu Türkistan'ın güneyindeki sakin durum, Haziran 1924'te Kâşgar'daki zalim komutan Ma Fu-xing'in idam edilmesi, aynı sene içerisinde Ma Shao-wu'nun Hoten vâililiğine atanması¹²⁹ ve Genel Vâli Yang Zeng-xin'in Temmuz 1928'de bir suikast neticesinde öldürölmesiyle son bulmuştu. Yang'ın hükümranlığının son yıllarında Doğu Türkistan'ın güney kesimi genel anlamıyla İngiliz nüfuz bölgesi durumundaydı. Aslında bu durum yeni bir şey de değildi. Nitekim I. Dünya Harbi sonunda Kâşgar'daki Çarlık Rusya Başkonsolosluğu'nun kapatılması Rusya'nın nüfuzunun ortadan kalkmasına sebep olmuş, bölge İngiliz nüfuzuna terk edilmişti¹³⁰.

1918'de emekliye ayrılan İngilizlerin Kâşgar Başkonsolosu Macartney'in yerine Sovyet aleyhtarı Etherton tâyin edilmişti. İngilizlerin politikası icabı Etherton da Sovyetlerin, Doğu Türkistan'ın güney bölgelerine nüfuz etmesini önlemeye çalışmıştı. Aynı zamanda İngiliz politikası gereği Batı Türkistan'daki Basmacılar hareketi liderleriyle de işbirliği yapılmıştı¹³¹. Genel Vâli Yang Zeng-xin de İngilizlerin Doğu Türkistan'a yönelik politikalarını kendi idaresini sağlamlaştırmak yoluyla Sovyet nüfuzunu ortadan kaldırmak için kullanabileceği bir güç olduğunun farkında idi¹³². Bu yüzden olmalıdır ki Yang, İngiliz Başkonsolosu Etherton ve

¹²⁸ Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 226.

¹²⁹ IOR, L/P&S/12/2342, P. 4839-1924'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 112; Skrine, **a.g.e.**, s. 264-265; Roerich, **Altai-Himalaya**, s. 162 vd.

¹³⁰ Skrine-Nightingale, **a.g.e.**, s. 258-259.

¹³¹ Nyman, **a.g.e.**, s. 63. Geniş bilgi için bkz. P. T. Etherton, **In the Heart of Asia**, London 1925.

¹³² Forbes, **a.g.e.**, s. 113. 1908-1948 tarihleri arasında Kâşgar'daki İngiliz Başkonsoloslarının tamamı, Doğu Türkistan'da kuvvetli bir Merkezî Çin idaresinin kurulmasından yana hareket etmişler

haleflerinin Tanrı dağlarının güneyinde siyasî nüfuz kazanmalarına ve zikretmiş olduğumuz bu bölgede at oynatmalarına rıza göstermişti. Yang aynı zamanda Sovyetlerin Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki İli ve Cungarya bölgesinde itibar ve nüfuzlarının arttığını görünce de bunun önüne geçmek için Kâşgar'daki İngilizler ile işbirliğine gitmekten geri durmamıştı¹³³.

Fakat 1924'te kuvvete dayalı askerî politika ve Sovyetlerin Doğu Türkistan'da yeniden ortaya çıkması Yang Zeng-xin'in İngilizlerden uzaklaşmasına sebep olmuştu. Nitekim 1924 yılında imzalanan Sovyet-Çin anlaşmasını müteakip Omsk'daki Sovyet Hükümeti, Yang ile karşılıklı konsolosluk açma meselesini görüşmek üzere Doğu Türkistan'a bir temsilci göndermişti. Yapılan müzakereler neticesinde Taşkent ve Urumçi'de Başkonsolosluk ve Doğu Türkistan'ın Çaveçek, Gulca, Altay ve Kâşgar şehirlerinde de konsolosluklar açılmasını öngören anlaşma Ekim 1924'te imzalanmıştı¹³⁴. Bu anlaşmayı Yang kabul etmiş olsa da Merkezî Çin Hükümeti'nin bu durumdan haberi yoktu. Bu durumda Yang'ın Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Sovyet nüfuzunu zorla da olsa kabul ettiğini söylemek mümkündür. Bu suretle Doğu Türkistan'daki İngiliz-Sovyet güç dengesi Sovyetlerin lehine değişmiştir. Dahası bu anlaşma sayesinde Sovyetler, Doğu Türkistan'ın en çok gelir kaynağını teşkil eden Tarım havzasına diledikleri gibi girme imkânını elde etmişlerdi¹³⁵.

Ekim 1925'te Kâşgar'da Sovyet Konsolosluğu'nun resmen açılmasından kısa bir süre sonra Sovyet Konsolosu Maks Doumpiss, İngiliz Konsolosu Binbaşı Gillan ile Kâşgar Vâlisi arasında bölgesel hâkimiyet meselesinde rekabet ve tartışmalar başlamıştı. Kasım 1925'te Sovyetlerin Kâşgar'daki konsolosluğuna gönderilmekte olan diplomatik çantalarda 3 kutuya gizlenmiş büyük miktarlarda gümüş paralar ele geçirilmişti. Kâşgar Vâlisi, Sovyet ajanlarının casusluk yaptıkları kararına varınca ülkeyi terk etmelerini emretmişti. Mart 1926'da Kâşgar'da ciddî bir

ve bu minval üzere Hindistan'daki İngiliz yönetimine yazılar yazmışlardır. İngilizlerin bölgede bu şekilde hareket etmesinin sebepleri farklı olmakla beraber, en önemlisi, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin başarıya ulaşması durumunda, sömürgesi altındaki Hindistan'ın da bundan etkilenip cesaret alabileceği varsayımı olabilir. Ayrıca, Doğu Türkistan meselesinde yerli ahaliye yapılacak olan yardım, bir nevî Çin'in içişlerine karışmak olacaktı ki, bu durumda Çin ve Sovyetler de, Hindistan'da rahat durmayabilirlerdi.

¹³³ Nyman, **a.g.e.**, s. 135-136.

¹³⁴ Forbes, **a.g.e.**, s. 114.

¹³⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4690-33'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 114.

isyan patlak vermişti. Çinlilere göre bu isyanın müsebbibi Sovyet Konsolosluğu'nda mütercim olarak çalışan Ali Ekber¹³⁶ adlı şahıstı. Bu isyan hareketi şehirde bulunan 400 kişilik Tungan askerî birliği tarafından bastırılmıştı. Sovyetler tutuklanan Ali Ekber'in serbest bırakılmasını istemişler, fakat Kâşgar Vâlisi buna kulak asmamıştı¹³⁷.

1925'te Kâşgar'daki Sovyet Konsolosluğu'nda çalışan Avrupalı memurların sayısı 15 kadardı. Bu sayı 1927'ye kadar 30-40 kişiye yükselmişti¹³⁸. Bu olay ise Çinli idarecileri tedirgin eden bir durumdu. Muhtemelen bu gelişmeler Genel Vâli Yang Zeng-xin'e de iletilmişti. Nitekim Yang, Gulca, Çaveçek ve Altay'daki yeni Sovyet konsolosluklarında da buna benzer olaylarla karşılaşmıştı¹³⁹. Yang ise Kâşgar'daki İngilizlerin himâyesi ile Sovyet nüfuzunun yayılmasını önlemeye kararlı idi¹⁴⁰. Çok geçmeden Kâşgar Vâlisi'nin Sovyetlere sert tavır takındığı görülmeye başlandı. Mevcut sıkı sansür daha da genişletildi. Kâşgar'ın kuzeyindeki Çin-Sovyet bölgesine yerleştirilen Çin askerî birliklerinin komutanı, İngilizlerin Kâşgar Başkonsolosluğu'na sıkça gelip-gitmeye başlayan Yang'ın kuzeni idi¹⁴¹.

Kâşgar'ın eski kumandanı Ma Fu-xing'in 1927'de ölüp yerine Ma Shao-wu'nun geçmesinden sonra ülkenin güney kesiminde Sovyetlere karşı önlemler bir hayli arttırıldı. Ma Shao-wu'nun ilk hareketi Kâşgar'da komünist oldukları gerekçesiyle 60 kişiyi hapsedmek ve şehrin kuzey tarafındaki Çin-Sovyet hudut bölgesinde kontrolü arttırmak oldu¹⁴². Bu suretle Kâşgar'daki Sovyet Konsolosu'nun ülkenin güneyinde serbestçe dolaşması engellendi. Ayrıca Sovyet sempatzanı oldukları gerekçesiyle bazı Uygurlar, mal-mülkleri müsadere edilerek

¹³⁶ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Ali Ekber'in Uygur asıllı olması muhtemeldir. Kâşgar'daki Sovyet Konsolosluğu'nda mütercim olarak çalışan Ali Ekber, 1926'da Kâşgar'da ciddi bir isyan çıkartmakla suçlandı ve Sovyetlerin protestosuna rağmen hapse atıldı. Akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 437.

¹³⁷ IOR, L/P&S/10/976, P. 403-1926 (Kashgar Diaries, November 1925), IOR, L/P&S/10/976, P. 960-1926 (Kashgar Diaries, December 1925) ve IOR, L/P&S/10/976, P. 1730-1926 (Kashgar Diaries, March 1926)'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 115; Nyman, **a.g.e.**, s. 67.

¹³⁸ IOR, L/P&S/12/2342, P. 6188-1928 (Kashgar Annual Report, 1927-28)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 115-116.

¹³⁹ Örnek olarak bkz. Douglas, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁴⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁴¹ Nyman, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁴² PRO, FO/371/12485, F. 6067.1752.10; F. 6708.1572.10 (Kashgar Diary, April, May 1927)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 116.

ülkenin başka yerlerine sürülme tehlikesiyle karşı karşıya bırakıldı¹⁴³. Yang Zeng-xin ise Ma Shao-wu'nun bu politikasına destek olmak gâyesiyle Sovyet toprakları üzerinden hacca gitmek isteyen Müslümanları ağır vergi ödemeye mecbur etmiş, Sovyetler'e gidecek olan esnaf ve tüccarların da işlerini güçleştirecek önlemler aldı. Mesela Sovyetler'e gitmek isteyen bir tüccar Kâşgar'daki Çin Hükümeti'ne miktarı hayli fazla olan kefâlet parası yatırmak durumundaydı. 60 gün içerisinde geri dönmedikler takdirde de bu paraları iade edilmezdi¹⁴⁴.

Lâkin bütün bu tedbir ve sansürler Doğu Türkistan'ın güney bölgelerini Sovyet nüfuzundan tamamıyla izole edemedi. Bununla birlikte 1928'de Yang Zeng-xin bir suikast neticesinde öldürüldüğünde Kâşgar, Yarkent ve Hoten civarı Sovyetler'den belli ölçüde bağımsız idi. Bu durum ülkenin kuzeyinden tamamen farklılıklar göstermekteydi. Çünkü İli vadisi, Çaveçek ve Altay'da 1925'den sonra Sovyet nüfuzu çokça artmıştı. Hatta 1928'lerde Urumçi'deki Sovyet Başkonsolosu da idarî işlerde belli ölçüde etkili olmaya başlamıştı¹⁴⁵.

Kâşgar, 1930'larda Jin Shu-ren idaresine karşı Müslümanların merkezi hâline gelmişti. Bu gelişmeye Vâli Ma Shao-wu'nun Sovyet aleyhtarı tutumu ile Yang Zeng-xin'in son dönemlerinde ülkenin güneyindeki İngilizlerin oynadığı rollerin etkili olduğu söylenilebilir. Sovyet işgâlindeki Batı Türkistan'da milliyetçi propagandalar Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki İli vadisi ve Cungarya bölgelerinde etkisini göstermişse de ülkenin güneyi yani Tarım havzasındaki Uygurlar bu propagandanın etkisi altında pek kalmamışlardı. Bu bağlamda 1917'den sonra Batı Türkistan'daki Ceditçiler tarafından savunulan "sosyalist milliyetçilik" fikri Doğu Türkistan'ın güney kesimine hiç sirâyet etmemiştir denilemez. Yaşananlar Kâşgar'ın Türk milliyetçilerinin ve İslâmcıların merkezi hâline dönüştüğünün bir göstergesi olmuştur. Bu milliyetçi ve mukaddesatçı kesim Çin emperyalizmine karşı oldukları kadar komünizmin yayılmasına ve Sovyetlere de hasım idi. Bu milliyetçilerin bir kısmı, aralarında Osmanlı Türkleri de olan, daha önce Batı Türkistan'da Sovyetlere

¹⁴³ IOR, L/P&S/10/976, P. 2428.1928; P. 5434-1928 (Kashgar Diaries, Jan.-Feb.-May-June 1928)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 116-117; Bosshard, **a.g.m.**, s. 441-442.

¹⁴⁴ Nyman, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁴⁵ Sovyet etkisinin İli'deki durumuna dair bkz. Nyman, **a.g.e.**, s. 69 vd.

karşı yapılan mücadelede yenik düşen Özbek, Kazak ve Kırgız Türklerinden müteşekkil Basmacılardandı¹⁴⁶.

Sovyetlerden kaçıp Doğu Türkistan'a yerleşen Basmacı liderlerinden en meşhuru Canib Beg'dir. Canib Beg, 1930'larda ülkenin güney bölgelerinde mühim siyasî roller oynamıştır. 1928'de Yang Zeng-xin'in öldürülmesinden sonra Sovyetlerin ülkenin güneyindeki nüfuzunun artmaya başladığı görülür. 1931'deki Kumul isyanı döneminde Sovyetlerin Batı Türkistan'da uygulamakta olduğu kollektivleştirme ve göçebelik hayatını yok etme hareketleri, Doğu Türkistanlılar tarafından duyulmakta ve bundan dolayı bilhassa güney halkı Sovyet tutumuna şüpheyile bakmaktaydı. Doğu Türkistanlıların 1920'li ve 30'lu yıllarda Sovyetler Birliği ve Batı Türkistan'da kurulmuş olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler ile ilişkilerinde bir birlikten bahsetmek mümkün değildi. Bu konuda farklı fikir ve akımlar vardı. Fakat Doğu Türkistan'ın güneyindeki halk Tunganlar ile birlikte hareket etmekteydi. Doğu Türkistan'ın güney bölgeleri Kansu eyaletinden uzak olduğu için bölge halkı Kumullu Uygur ihtilâlcileri gibi Kansulu Tungan harp beylerinden yardım talep edecek durumda değillerdi. Diğer taraftan Doğu Türkistan'ın güneyinde Çin hâkimiyetinin devamını Tungan memurları temin etmekteydi¹⁴⁷.

Daha önce de değindiğimiz üzere 1916-1924 arasında Kâşgar'a kumandanlık eden ve halkı insafsızca sömüren Ma Fu-xing aslen Yun-nanlı bir Tungan idi. Halefi Ma Shao-wu da Yun-nanlı Tungandı. Bu bağlamda güneydeki Doğu Türkistanlılar, Çinli Müslümanların kardeşlik anlayışından bir şey beklemiyorlardı. Çünkü bu bölgede Çinlilerin zulmüne karşı patlak veren her hareketin bastırılmasında yine Tungan askerleri kullanılırdı. Bu durum ise Tarım havzasındaki Tunganları, Çinli idarecilerin müttefiki, Türklerin ise hasmı yapmıştı. Durum bu minvalde olduğu için Yang idaresinin ikinci döneminde Tarım havzası ve bilhassa bu havzanın batı kesimi, siyaset sahnesinde kendisine has bir yol izlemiştir. Çünkü bu bölgedeki Türkler ne Batı Türkistan'daki Müslüman liderlerin Cedidçilik yolunu takip etmiş, ne de Kansulu Tungan harp beylerinin yardımını talep etmişlerdi. Aksine onların

¹⁴⁶ O. Careo, **Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stanilism**, NY 1967, s. 128. Ayrıca bkz. "The Rebellion in Chinese Turkestan", **JRCAS**, C. XXII, No: 1, (1935), s. 101.

¹⁴⁷ Forbes, **a.g.e.**, s. 118-119.

Türkiye ve Afganistan'daki idarelere ilgi gösterdiği vaki idi. Gerçi 1863-1877 yılları arasında Doğu Türkistan'da Osmanlı bayrağı dalgalanmış ve Sultan Abdülaziz adına hutbe okunmuş ise de, her ne hikmetse Türkiye ile Doğu Türkistan'ın güney bölgesinin ilişkileri güçlü olamamıştır¹⁴⁸.

Qing Hanedanı'nın Doğu Türkistan'ı işgâl ettiği devirlerden beri, Artuşlu Hüseyin Bay-beççe gibi "Turancı" idealistlerin faaliyetleriyle Kâşgar-Osmanlı Türkiyesi arasında yüzeysel de olsa bir münasebet kurulmuştu¹⁴⁹. Fakat Osmanlı Türkiyesi'nin I. Dünya Harbi'nde mağlup olmasıyla bu münasebetler de tamamen kopma noktasına gelmişti¹⁵⁰. Bununla birlikte Gazi Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki Kurtuluş savaşı Kırım'dan Kumul'a kadar bütün Türklere ilham kaynağı olan bir nevî "*Türk Millî Rönesansı*" olmuştu¹⁵¹.

Doğu Türkistan'ın güneyi Afganistan ile hem-sınır olduğu için Kabil ile olan siyasî ve dinî münasebetlerin varlığı her zaman kendisini hissettirmiştir. 1915'te Alman Von Hentig başkanlığındaki Türk-Alman Heyeti, Kabil'e gitmiş ve Osmanlı-Afgan Müslüman kardeşliği önemine binaen Kral Emir Habibullah'ı Hindistan'daki İngilizlere karşı savaş ilân etmesi için iknaya çalışmıştı. Habibullah Han, İngiliz dostu olmasa bile tedbirli davranarak bu meselede vaatle bulunmaktan kaçınmıştı. Türk-Alman Heyeti, Mayıs 1916'da Kabil'den hareket etmiştir¹⁵². Heyetin lideri Von Hanting iki Alman arkadaşıyla birlikte Yarkent şehrine kadar gitmiştir. Burada bulunan Afgan liderleriyle bir takım entrikalar çeviren Hentig yakalanarak Çin'e gönderilmişti¹⁵³.

Afganistan'da 1919'da tahta çıkan Amanullah Han'ın "Turancı" görüşteki Basmacılar hareketinin tesiri altında kaldığı söylenebilir. Hatta saltanatının ilk yıllarında Afganistan, Buhara, Hive ve Hokand'ı da içine alan "İslâm Konfederasyonu" kurma fikriyle de meşgul olduğu söylenmektedir¹⁵⁴. Amanullah Han, Doğu Türkistan'a da nüfuz etmek arzusundaydı. Zikretmiş olduğumuz bu

¹⁴⁸ E. Alptekin, a.g.e., s. 5. Geniş bilgi için bkz. D. C. Boulger, **The Life of Yakoob Beg: Athalik Ghazi and Bedaulet, Amer of Kashgar**, London 1878; Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hânlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler**, s. 98-109.

¹⁴⁹ Boulger, a.g.e., s. 18.

¹⁵⁰ Careo, a.g.e., s. 228; Forbes, a.g.e., s. 120.

¹⁵¹ Forbes, a.g.e., s. 120.

¹⁵² A. Swinson, **Nort-West Frontier**, London 1967, s. 314.

¹⁵³ Skrine-Nightingale, a.g.e., s. 150 vd.

¹⁵⁴ Nyman, a.g.e., s. 58.

dönemde Doğu Türkistan'ın güneyindeki şehirlerde ikâmet eden Afganlı tüccarlar İngilizlerin himâyesinde idi. 1919'da Peşaver'de imzalanan anlaşma gereğince İngilizler, Afganistan'ın dış politikada bağımsızlığını kabul ettikten sonra Doğu Türkistan'daki Afgan uyruklular İngilizlerin himâyesini kaybetmişlerdi. Bunu müteakiben de Amanullah Han, Urumçi ile doğrudan diplomatik münasebet kurma yoluna gitmişti. Bunun neticesinde de Çinli Genel Vâli Yang Zeng-xin, 1922 yılının yaz mevsiminde Kabil'e bir heyet göndermişti. Aynı senenin sonbahar aylarında ise Muhammed Şerifhan¹⁵⁵ liderliğindeki bir Afgan heyeti de Yarkent'e gelmişti. Lâkin Muhammed Şerifhan'ın Afgan ticarî heyeti gibi değil de Başkonsolos gibi davranması, dahası Afgan uyruklulara özel haklar ve imtiyazlar verilmesini istemesi, ayrıca bu ülkeye yapılan afyon ticaretinin serbest bırakılmasını içeren bir anlaşma taslağı sunması ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştu. Bu soğukluk Yang idaresinin sonuna kadar devam etmiştir. Doğu Türkistan'dan çıkmayı reddeden ve Yarkent'te oturan Afgan heyetinin bölgedeki nüfuzunun artması Çin yönetimini rahatsız etmiştir. Bu meyanda Afganlılar ile Doğu Türkistan'ın güney bölgelerindeki Uygur milliyetçileri arasında bazı ilişkiler kurulmuştur. 1927'de Doğu Türkistan'dan Kabil'e gelen bir heyet ülkede Jin Shu-ren idaresine karşı yapılması planlanan ihtilâl hareketine karşı Afgan Hükümeti'nin desteğini istemiştir. Bu dönemde eli kolu bağlı ve iç problemleriyle meşgul olan Amanullah Han ise Doğu Türkistanlılara yardım etmemiş, fakat göçmen olarak gelecek olanları kabul edeceğini taahhüt etmiştir¹⁵⁶. Buna rağmen Doğu Türkistanlıların Yang Zeng-xin'in 1928'de öldürülmesinden sonra Kabil'den, hatta Ankara'dan beklentileri devam etmiştir.

2. Doğu Türkistan'ın Güneyinde Jin Shu-ren İdaresinin

Çöküşü

Doğu Türkistan Genel Vâlisi Jin Shu-ren, Kumul ayaklanmasının ilk anlarında ve devamındaki Tungan istilâsı dönemlerinde ülkenin kuzeydoğusunda

¹⁵⁵ Afgan asıllı olan Muhammed Şerifhan'ın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. 1922'de Yarkent'e gönderilen Afgan heyetinin başkanlığını yapmış ve Yang Zeng-xin tarafından Afgan Ticarî delegesinin başı olarak kabul edilmiştir. Fakat Şerifhan kendisini Afganistan'ın Kâşgar'daki konsolosu olarak tanıtmıştır. Birkaç sene Yarkent'te kaldığı tahmin edilen Şerifhan sayesinde Yarkent'te belli ölçüde Afgan sevgisi ortaya çıkmıştır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 461.

¹⁵⁶ Nyman, **a.g.e.**, s. 52; PRO, FO/371/9209, f. 2933.278.10 (Kashgar Diary, July 1923), IOR, L/P&S/12/2355, Coll. 12/13 (Chinese Turkestan: Afghanistan), P. 794.1928 (British Legation, Kabul, to Government of India, letter dated 6/1/1928)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 123.

olup-bitenlerden güneydeki Türklerin haberdâr olmaması için büyük çaba harcamıştır¹⁵⁷. Lâkin gerek İngiliz kaynakları gerekse daha sonraki olaylar Jin'in güneyi izole etme çabalarının hiçbir netice vermediğini göstermiştir¹⁵⁸.

Nitekim çatışmaların devam ettiği dönemde kuzeydoğudaki Kumul bölgesindeki olup-bitenlerden mütemadiyen Tarım havzasındakiler haberdâr olmuş, bu ise bölge halkının Çinlilere karşı hissettikleri olumsuz düşüncelerin üzerine tuz-biber ekmiştir. Güneydeki halk ağırlaştırılan vergilerden ve piyasada hükümet tarafından garanti edilmeyen değeri düşük kağıt paraların çoğalmasından muzdarip bir vaziyette idi. Jin hu-ren ise savaş masraflarını karşılamak maksadıyla piyasaya çok miktarda kağıt para sürmüştür. Aslına bakılırsa Jin, ülkenin güneyindeki hoşnutsuzluktan habersiz de değildi. Ama Jin, Ma Zhong-ying'i mağlup etmenin ve Hindistan'daki İngilizlerin 4.000 tüfek ile 4 milyon mermi göndermesinden¹⁵⁹ cesaret alarak katı tutumunu devam ettirmeye kararlı idi. Lâkin bu kararının akıllıca olmadığı görünen bir gerçektir. Çünkü Kumul ihtilâli bastırılamamış aksine şiddetlenmişti. Çinli komutan Hsiung Fa-yu'nun Kumul halkına yaptığı baskı ve gaddarlıklar Türkler arasında ona olan nefret duygularını alevlendirmiş, bu baskı ve gaddarlıklardan kurtulmak isteyen halk devamlı surette batıya yani Turfan'a doğru göç etmeye başlamıştı¹⁶⁰.

Ma Zhong-ying, Mayıs 1932'de emrindeki Tunganlardan Ma Shi-ming¹⁶¹ isimli subayı Doğu Türkistan'daki Tungan askerlerinin komutanlığıyla görevlendirdi¹⁶². Ma Shi-ming ise Turfan yakınlarında karargâh kurarak Yolbars Han ve Hoca Niyaz Hacı liderliğindeki ihtilâlcı Uygur Türkleriyle işbirliği yapmaya

¹⁵⁷ IOR, L/P&S/12/2331 (Chinese Turkestan, Internal Sept. 1930-Nov. 1933), PZ. 6313-31 (HMCGK-FPD India, 4/8/1931); L/P&S/12/2332 (Kashgar Diaries, Jan 1931-Dec. 1938), PZ. 416.1932 (Sept., Oct. 1931); PX. 7339.1932 (Sept. 1932)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 124.

¹⁵⁸ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1232.1932 (HMCGK-FPD India, 11/11/1931)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 124.

¹⁵⁹ Lattimore, "Chinese Turkestan or Xinjiang", s. 43; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181.2331 (Report of HMVCGK, Watts, 21/10/32), s. 7 ve IOR, L/P&S/12/2342, (Kashgar Annual Reports, 1922-31), PZ. 5695.1931'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 124-125.

¹⁶⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 125.

¹⁶¹ Kansulu Tunganlardan olan Ma Shih-ming, 1931'deki Kumul saldırısını idare etti. Ma Zhong-ying'in yaralanarak Kansu'ya dönmesinden sonra Turfan yakınlarındaki Tungan birliklerinin başında kaldı. Akıbeti bilinmemektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 458.

¹⁶² Wu, **a.g.e.**, s. 53, 58-59.

çalıştı. Aynı zamanda Çin idaresinin Turfan'daki askerî birliklerinin komutanı Ma Fu-ming¹⁶³ adlı Tungan subay ile de irtibata geçti¹⁶⁴.

Aynı dönemde Jin Shu-ren, Ma Zhong-ying'in birliklerine karşı savaşmayı reddeden Moğolların Tangıt kabilesi, dinî lider Tsetsen Puntsag Gegeen'den intikam almaya karar verdi. Bu amaçla Jin Shu-ren, Gegeen'i Urumçi'ye davet etti. Gegeen bu davete iki subayı ve Tangıt kabilesinin henüz küçük yaştaki prensiyle birlikte gitmiş, bu nevî davetlerde adet hâline geldiği üzere kan gövdeyi götürmüştür. Yine aynı gün Urumçi'ye gelmiş olan Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolos muavini Watts, Gegeen ve iki subayının daha ilk çaylarını içerken bahçeye götürülüp katledildiğini bildirmektedir¹⁶⁵. Genç prens ise kabilesine iade edilmiştir. Bu hareketiyle Jin'in genç prensin gözünü korkutmayı amaçladığı düşünülebilir. Netice itibariyle Jin'in bu gaddarlığı Tangıt Moğollarının husumetini kazanmasından başka bir işe yaramamıştır. Hâlbuki normal şartlarda Moğolların Türklere karşı Çinlilerin tarafını tutması beklenmekteydi¹⁶⁶. Uygur Türkleri, Turfan'daki Tunganlar ve Tanrı dağları eteklerinde yaşayan Kırgız Türkleri ile başı dertte olan Jin'in bu nazik dönemde bir de Moğolları kızdırmakla büyük bir hataya düştüğünü söylemek hiç de zor değildir.

Stalin'in Orta Asya'da Kazak ve Kırgız Türklerinin yaşadığı bölgelerde başlatılan göçebe hayat tarzını zorla değiştirme siyasetine Türkler tarafından gösterilen muhalefet hareketleri, 1932 yılı başlarından itibaren, Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinde de görülmeye başladı¹⁶⁷. Nitekim Mart 1932'de Sovyet askerî birlikleri çok sayıdaki Kırgız Türkü'nü, Doğu Türkistan'a sürdü. Bu Kırgızlar ise birkaç defa Doğu Türkistan topraklarından Sovyetlere karşı hareketlerde bulundu. Köksu ve başka iki Sovyet karakoluna yapılan bu harekâtlarda 37 Rus askerî

¹⁶³ Jin Shu-ren'in emrinde Turfan garnizon komutanı olarak görev yaptı. 1932 yılı sonbaharında Ma Zhong-ying tarafına geçti. Kumul halkına baskı ve zulüm yapan Çinli Subay Hsiung Fa-yu'yu yakalayarak idam ettirdi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 456.

¹⁶⁴ Wu, **a.g.e.**, s. 71-72; Chan, a.g.t., s. 68-69.

¹⁶⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181-2331 (Watts' Report); IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5443-32 (Account of the Revd H. French Ridley of the China Inland Mission)'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 126. Bu olayın teferruatı için bkz. "Recent Events in Xin-jiang" **JRCAS**, C. XXI, No: 1, (1934), s. 82 vd.; Haslund, **a.g.e.**, s. 325

¹⁶⁶ "Recent Events in Xinjiang", s. 83.

¹⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Careo, **a.g.e.**, s. 180 vd. Ayrıca Doğu Türkistan'daki durum için bkz. IOR, L/P&S/12/2333, (Kashgar Diaries), PZ. 2867-1931 (February 1932)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 127-128.

öldürüldü¹⁶⁸. Ayrıca Doğu Türkistan'daki Kırgızlar ülkeye kaçıp gelen kardeşlerine her türlü yardımı yapmaktan da geri kalmadılar.

Haziran 1932'de Tanrı dağlarında bir Çinli memur ayaklanan Kırgızlar tarafından öldürüldü. Bu olaydan büyük öfkeye kapılan Çinliler, Kâşgar Vâlisi Ma Shao-wu, Kâşgar Yenişehir'den 300, Kâşgar Eskişehir'den ise 200 askerî Sovyet hududuna sevk etti. Ayrıca Opal'den 100, Üçturfan bölgesinden de 200 asker olmak üzere toplam 800 askerden müteşekkil bir birlik Kıdemli Albay Yang'ın¹⁶⁹ komutasına verildi. Yang'ın komutasındaki birlik Temmuz 1932'de İd Mirab¹⁷⁰ liderliğinde ayaklanan Kırgızlara karşı Sovyetlerle işbirliği yaptı. Zulme dayanamayan bir kısım Kırgız Türkü, Sovyet topraklarına sığınmak zorunda kaldı. Albay Yang ayrıca gelecekte Kırgızları Çin tâbiyetine sokmak düşüncesiyle 70 kadar Kırgız ailesini de rehin aldı. Bu rehineleri Tanrı dağlarından uzaklaştırmak suretiyle Hoten, Keriye ve Çerçen havzalarında tuttu. Netice itibariyle Jin Shu-ren ve Kâşgar Vâlisi Ma Shao-wu, Ma Zhong-ying'in Kansu'ya çekilmesinden birkaç ay sonra hem Türklerin hem de Moğolların husumetini kazandı diyebiliriz. Kırgızlara karşı Çin-Sovyet işbirliği ve Sovyetlerin Jin Shu-ren idaresini askerî yönden desteklemesi Doğu Türkistan'ın güneyinde etkili olamadı¹⁷¹. Bilakis bu olayların Hoten, Yarkent ve Kâşgar'daki Uygur milliyetçilerinin güçlenmesine hizmet etmiş olması da ihtimâl dâhilindedir.

Bu arada Kumul ayaklanmasının etkileri kısa zamanda ülkenin batısına yayıldı. 1932 sonbaharında, yani Ma Shi-ming'in Turfan bölgesine gelişinden birkaç ay sonra, Turfan'daki Çin birliklerinin komutanı olan Tungan subayı Ma Fu-ming bütün askerleriyle ihtilâlcilerin tarafına geçti. Ma Shi-ming bu hareket üzerine ilk iş olarak Jin Shu-ren'den takviye asker istedi. Jin de bu talep üzerine Urumçi'den Turfan'a askerî bir birlik gönderdi. Bu birlik hiçbir şüphe duymaksızın Turfan havzasına girdiği ve Turfan şehir kapısından içeriye dâhil olduğu sırada Ma Fu-

¹⁶⁸ IOR, L/P&S/12/2333, PZ. 3451-1932, (Kashgar Diaries, March 1932)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 128.

¹⁶⁹ Doğu Türkistan Genel Valisi Yang Zeng-xin'in kuzeni olan Albay Yang, Kâşgar bölgesindeki Çin subaylarından biri idi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 128.

¹⁷⁰ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen İd Mirab, Kırgız asıllıdır. Kırgızların 1932'de Tanrı dağlarında yaptığı ihtilâlin lideridir. Akabeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 447.

¹⁷¹ IOR, L/P&S/12/2333, PZ. 6134-1932, (Kashgar Diaries, July 1932)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 128-129.

ming'in askerlerince katledildi. Birkaç gün sonra da Hsiung Fa-yu'nun komutasında Turfan'a gelen 100 asker de aynı akıbete uğradı¹⁷².

Turfan, Ma Fu-ming'in saf değiştirmesinden sonra, ülkenin kuzeydoğusundaki ayaklanmaların merkezi hâline gelmiş, Ma Zhong-ying'in çekilmesini müteakip Genel Vâli Jin Shu-ren'in birliklerince harabeye çevrilen Kumul ise Uygur ihtilâlcilerine ve az sayıdaki Tungan birliklerine terk edilmişti. Ma Fu-ming ve Ma Shi-ming komutasındaki Tungan birlikleri Urumçi'ye saldırmak üzere Turfan'da toplanmaya başlamıştı. Kumul ihtilâlini takip eden Turfan'daki olaylardan sonra Doğu Türkistan'ın güneyinde ayaklanmalar patlak vermişti. Tarım havzasındaki Uygurlar ile Tanrı dağlarındaki Kırgızlar, Genel Vâli'nin idaresinin çökmeye başladığının farkında idiler. Tungan birliklerinin Davanşin'de bulunması güney havzasını başkent Urumçi'nin baskısından korumuştur. Bu ise Uygur ve Kırgızları, Jin'in Beyaz Rus askerlerinden müteşekkil birliklerinden korkmaz hâle getirmiştir. Ma Fu-ming ve Ma Shi-ming'in birlikleri Jin ve Beyaz Rus birliklerini baskı altına almış, ayrıca Kansu'ya çekilen Ma Zhong-ying'in tekrar Doğu Türkistan'a gireceği haberleri de kulaktan kulağa dolaşmaya başlamıştı. İli bölgesindeki Çinli komutan Zhang Pei-yuan'ın Jin Shu-ren ile arasının bozulması Urumçi Hükümeti'ni ona itimat edemez hâle getirmiştir¹⁷³. Netice itibariyle Doğu Türkistan'ın güneyindeki Türklerin, Urumçi'deki idareye karşı ayaklanmaları için her şart mevcuttu denilebilir. Dahası bu durumu 1860'lı yıllarda yakalanan ve 13 yıl müstakil bir devlet kuran Yakub Beg'den sonraki en müsait durum olarak da ifade etmek mümkündür.

1932-1933 kış aylarında Turfan'ın doğusundaki Piçan ve Turfan'ın 250 km güneybatısındaki Karaşehir'de patlak veren ayaklanmalar başarılı olmuştur¹⁷⁴. Gegeen'in daha önce katledilmesi yüzünden Karaşehir'deki Moğol birlikleri Çin kuvvetlerini desteklememiştir. Bu bölgede Ma Zhan-jiang adlı bir Tungan lideri ortaya çıkmış ve Çin kuvvetlerini mağlup etmiştir¹⁷⁵. Diğer taraftan Turfan-Urumçi yolunda Ma Shi-ming ile Çin birlikleri arasında şiddetli çarpışmalar vukua gelmiştir.

¹⁷² Wu, **a.g.e.**, s. 71. Tyler, **a.g.e.**, s. 103. Chan (a.g.t., s. 68-69) ise Hsiung Fa-yu'nun 1932 yılının sonlarına doğru Uygurlar tarafından öldürüldüğünü ileri sürmektedir.

¹⁷³ Wu, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁷⁴ Wu, **a.g.e.**, s. 240.

¹⁷⁵ Wu, **a.g.e.**, s. 240; IOR, L/P&S/12/2392, EXT. 4910-1941: Who's Who in Xinjiang Corrected up to 15th April, s. 17'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 131.

Tungan komutanı Ma Zhan-jiang¹⁷⁶ bu çarpışmalara ehemmiyet vermeden batıya yönelmiş ve Şubat başlarında Bügür'ü ele geçirerek Kuçar'a doğru ilerlemiştir. Burada Uygur ihtilâlcilerinin lideri Timur Beg¹⁷⁷ ile ittifak yapmış, bu müttefik birlikler hiçbir güçlükle karşılaşmadan Kuçar şehrine girmişler ve buradan Aksu'ya yönelmişlerdir. Bu sırada güzergâhlarında bulunan Bai nahiyesini ele geçirmişlerdi¹⁷⁸. Bu zafer Genel Vâli Jin'in en güçlü memuru olan Kâşgar Vâlisi Ma Shao-wu'nun Urumçi ile irtibatının kesilmesine sebep olmuştur. Bu suretle Ma Shao-wu, müttefik Türk-Tungan ordusu tarafından makasa alınmıştır. Ma Zhan-jiang'ın kuvvetleri sayıca az ama çevik iken Timur Beg'in liderliğindeki kuvvetlerin sayısı çok ama silah bakımından zayıf Uygur çiftçilerinden müteşekkildi. Bu müttefik kuvvetlerin bir kısmı güneybatıya yani Aksu'ya doğru ilerlemiş, bir kısmı da Davanşin yolundan Urumçi'ye yönelerek taarruzuna devam etmiştir. Urumçi'ye yönelen ordu Hoca Niyaz Hacı ve Yolbars Han komutasındaki Uygurlarla, Ma Shi-ming ve Ma Fu-ming idaresindeki Tungan birliklerinden meydana gelmekteydi¹⁷⁹.

Şubat 1933'te Jin Shu-ren idaresine karşı ayaklamalar Tarım havzasını aşıp daha da güney bölgelere yayıldı. Dönemin Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolosu Fitzmaurice bu olaylara Kuçar'dan Hoten ve Keriye'ye Tungan kıskırtıcılarının gönderilmiş olmasının sebep olduğunu iddia etmektedir¹⁸⁰. Bu görüşün doğruluğu tartışılmakla birlikte gerçek olan şudur ki; Keriye yakınındaki Surgak ve Hoten yakınlarındaki Karakaş altın madenlerinde çalışan işçilerin Jin idaresine karşı âni bir ayaklanmaya girişmişti¹⁸¹. 1933 yılı ilkbaharında altın madeni işçilerinin Jin idaresine karşı sabırlarının tükenmesi ve zor şartlarda çalışmaları, İsmail Han

¹⁷⁶ Kansulu Müslüman Tunganlardan olan Ma Zhan-cang, 1932-1933'te Karaşehir'deki ihtilâlcilerin lideri olarak ortaya çıktı. Uygur lideri Timur Beg ile ittifak kurarak Aksu'yu alan Ma Zhan-cang, akabinde Mayıs 1933'te Kâşgar'ı ele geçirdi. Kâşgarlı liderlerle arası açılınca, Ağustos 1933'te, Kâşgar Eskişehir'i kuşattı. Ma Fu-yuan komutasındaki birlikler tarafından Şubat 1934'te kurtarılan Ma Zhan-cang, Temmuz 1934'te Hoten'e çekildi. 1937'de Tungan birlikleri mağlup olunca Sheng Shi-cai tarafından yakalandı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 454.

¹⁷⁷ Uygur asıllı ve Kuçarlı olup, 1933 ihtilâl liderlerindendir. Önceleri Ma Zhan-cang ile ittifak kuran Timur Beg, Ağustos 1933'te taraf değiştirdiği için Kâşgar'da Ma Zhan-cang'ın birliklerince yakalanarak idam edildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 469.

¹⁷⁸ Wu, **a.g.e.**, s. 240-241.

¹⁷⁹ Forbes, **a.g.e.**, s. 132.

¹⁸⁰ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 2693-1933 (Kashgar Diaries, February 1933) ve IOR, L/P&S/12/2356, PZ. 8042-1933 (F 4845/456/10, No: 1), Memorandum Respecting Xinjiang Rebellion, 1933, s. 1-2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 132.

¹⁸¹ Forbes, **a.g.e.**, s. 133.

Hoca¹⁸² liderliğindeki Uygurların zikrettiğimiz tarihte Karakaş kaymakamını ve Çinli memurları öldürmek suretiyle nahiyeye hâkim olmalarını sağlamıştı. Aynı zamanda Keriye'deki ihtilâlciler Uygurlar, Surgak'taki altın madenlerini ele geçirdikten sonra bölgedeki diğer bütün yerleri de tehdit etmeye başlamıştı. İhtilâlciler Uygurların Karakaş'ta dağıttıkları ve daha sonra Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolosluğu'na iletilen bildirimlere bakıldığında altın madeni işçileri arasındaki ekonomik kargaşalıkların bu isyana temel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim ihtilâlciler hükümet tarafından ticarete uygulanan tekelin kaldırılmasını, altın ve gümüş fiyatlarının yükseltilmesini, değerli madenlerin kağıt parayla satın alınmasının yasaklanmasını, vergilerin indirilmesini, tefeciliğin önlenmesini, hükümetin yaptığı zulümleri durdurmasını, İslâm şariat kanunlarının uygulanmasını ve bütün şehirlerde Müslüman askerlerin görevlendirilmesini istemekteydi. İhtilâlcilerin, hükümetin şartlarını yerine getirmesi durumunda silahlarını bırakacaklarını vaat etmeleri de sulh taraftarı olduklarını göstermektedir¹⁸³. 1933'te Doğu Türkistan'ın güneyinde meydana gelen ihtilâl hareketinin Sovyet taraftarı değil, aksine dinî ve millî karaktere sahip olduğu ihtilâlcilerin kullandıkları terminolojiden de anlaşılmaktadır.

Karakaş'taki Uygur ihtilâlcileri tarafından yayınlanan bildiride Jin Shu-ren idaresine şu şekilde hitap edilmiştir: *“Dost olan biri dostluğunun şerefine dostunun yanlışını söyler ve onu bu yanlışlığından alıkoyar. Siz, sözde bizi yönetenler, bunu anlayamıyorsunuz ve Müslümanları bulup öldürmeye çalışıyorsunuz. Sizin gibi ahmak kâfirler bizi yönetmeye layık değildir... Dost ile düşmanı fark edemeyen bir kâfir hükümdar olabilir mi? Siz kâfirler para ve silahlarınıza güveniyorsunuz; ama biz, bizleri yaratan Allah'a sığınırız. Bu bildiriye cevap vermezseniz biz hazırız. ...ölürsek şehit, kalırsak gazi oluruz. Bu dünya fanidir. İnsan nasıl olsa ölür”*¹⁸⁴.

¹⁸² Uygur asıllı İsmail Han Hoca'nın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Karakaş bölgesindeki madencilerin 1933'teki ayaklanmasına liderlik yapmıştır. Daha sonra Hoten Emîrleri'nin safına geçtiği söylenmektedir. Akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 448.

¹⁸³ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 2794-1933 (HMCGK-GOI, 23/3/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 133-134.

¹⁸⁴ Bu ve benzeri bildiriler Maralbaş'na Aksu'daki Müslümanlar tarafından da gönderilmiştir. Karaşehir'de yayınlanan ve yazarı belli olmayan H.28 Şevval 1351/M. 24 Şubat 1933 tarihli bildirinin İngilizce çevirisi için bkz. IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1794-1933 (HMCGK)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 134.

Kâşgar Vâlisi Ma Shao-wu ilk olarak Aksu ihtilâlcilerine karşı harekete geçmeye karar vermiştir. Bu karara varmasında Aksu'da bulunan Timur Beg ile Tungan komutanı Ma Zhan-jiang'ı mağlup etmesi durumunda Karakaş ve Surgak'taki ihtilâlcileri sindirebileceğini düşünmüş olması muhtemeldir. Ayrıca Tungan komutanı Ma Shi-ming'in Turfan'daki birliklerinin Urumçi'yi Kâşgar'a bağlayan telgraf hattını kesmiş olması ve yeni tesis edilen telgraf hattının Aksu üzerinden geçiyor olması da ihtimâl dâhilindedir. Bu suretle Aksu'nun ihtilâlcilerin eline geçmesi Kâşgar Vâlisi'nin başkent ile irtibatını sadece Sovyetler Birliği yolu ile yapabileceği, bu durumda ise çekilen gizli telgrafların Sovyetlerin eline geçmesi ihtimâlî de düşünülebilecek ayrı bir konudur. Bütün bu ihtimâlleri göz önünde bulunduran Ma Shao-wu, 6 Şubat 1933'te 280 süvari ve 150 piyadeyi Kıdemli Albay Yang komutasında Aksu'ya göndermiştir¹⁸⁵.

Zikrettiğimiz bu dönemde Kâşgar şehri pek de müstahkem sayılmazdı. 9 Şubat 1933'te Kâşgar Yenişehir'in komutanı Chin Shu-zhi'nin ölmesi üzerine¹⁸⁶ yerine geçen Çinli subay Liu Wen-long, 480 askerden müteşekkil 3 süvari birliği ve 160 askerden müteşekkil bir topçu birliğinin komutasını ele aldı. Daha önce bu birliklerin tamamı Chin Shu-zhi'nin emrindeydi. Vâli Ma Shao-wu, Kâşgar Eskişehir'deki 700 askerden müteşekkil 2 süvari birliği ve 300 askerden müteşekkil 3 piyade birliğinin komutasını ise uhdesinde tutmaktaydı¹⁸⁷.

Timur Beg ve Ma Zhan-jiang'ın birliklerinin Albay Yang'ı Aksu'dan geri püskürttüğü, bunun üzerine de Albay Yang'ın Maralbaş'na çekilerek savunma hattı oluşturduğu haberi Kâşgar'a ulaşır ulaşmaz, Kâşgar Yenişehir'in komutanı Liu Wen-long'un emrindeki askerlerin tamamı 23 Şubat'tan sonra takviye amacıyla Maralbaş'na gönderildi. Ma Shao-wu, Surgak ve Karakaş'taki ayaklanmaların güneyde büyük çapta ihtilâle dönüşmesini önlemek için Albay Li komutasındaki 200 askerî Hoten'e gönderdi. Aynı zamanda Maralbaş'ının eski kaymakamı Albay Chin Shu-zhi'nin emrindeki başka bir askerî birlik de Yarkent'e gönderildi. Hoten ve Maralbaş'na asker gönderilmesi Kâşgar'ın savunmasıyla görevli birliklerin

¹⁸⁵ Wu, **a.g.e.**, s. 240; IOR, L/P&S/12/2356, PZ. 8042-1933 (Memorandum Respecting Xinjiang Rebellion, 1933) ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1979.1933 (HMCGK-GOI, 9/2/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 134-135.

¹⁸⁶ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1979.1933 (HMCGK-GOI, 9/2/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 135. Wu'ya göre (**a.g.e.**, s. 241) Chin Shu-zhi bir suikast neticesinde öldürülmüştür.

¹⁸⁷ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1979.1933 (Fitzmaurice, HMCGK)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 135.

zayıflamasına yol açmış, bunun üzerine Ma Shao-wu, Kırgızlardan asker almak zorunda kalmıştır. Ma Shao-wu ayrıca Kâşgar'ın batısındaki hudut bölgelerinde görevli Çinli askerî birliklerini geri çağırdı. Bu emir gereğince Sarı-köl'deki Çin askerî garnizonu 12 Şubat'ta Kâşgar'a geri çekildi. Kâşgar'da ise Eski ve Yenişehir'in duvarlarına askerler yerleştirilmiş, akşamları saat 19 itibariyle kapıların kapatılması emri verilmişti. Bu suretle yerli halkın hareket serbestliği kısıtlanmıştı¹⁸⁸.

Bütün bu tedbirlere rağmen Çinli kuvvetler ihtilâlcilerin kuzey ve güneyden Kâşgar'a doğru ilerlemelerinin önüne geçemedi. Timur Beg idaresindeki Uygur birlikleri, 25 Şubat günü Aksu Eskişehir'e girerek bütün Çinlileri öldürmüş, mal ve mülklerini ganimet olarak almıştır. Tungan komutanı Ma Zhan-jiang'ın birlikleri ise sessizce Aksu Yenişehir'i işgâl ederek cephâne ve hazineyi ele geçirdi. Aksu'da ele geçirilen her şeyin Karaşehir'deki Tungan karargâhına gönderildiği bilinmektedir. Bu zaferden sonra Timur Beg ve Ma Zhan-jiang'ın komutasındaki sayıları 4.700 kişiyi bulan Uygur ihtilâlcileri Maralbaş ve Kâşgar'a doğru ilerlemeye başladı¹⁸⁹.

Bu arada güney yolu üzerindeki Keriye ve Hoten, Uygur ihtilâlcilerinin eline geçti. Keriye havzasındaki Çinli memurlar Müslüman olmayı ve mallarını teslim etmeyi kabul etmişti. 3 Mart günü önde gelen memurlar başta olmak üzere 35 Çinli, Uygurlar tarafından idam edilerek kelleleri çarşıya asıldı¹⁹⁰. İhtilalci Uygurlar, Hoten Eskişehir'i büyük bir direnişle karşılamadan 28 Şubat'ta ve Hoten Yenişehir'i ise kuşattıktan sonra 16 Mart'ta ele geçirdi¹⁹¹. Bu zafer üzerine Hoten'de 266 Çinli, Müslümanlığı kabul ederken, binlerce silah ve bir tona yakın altın, cephâne ve bütün hazine ele geçirildi¹⁹². Bu arada Uygur Abdülkadir liderliğindeki Şamba Pazarı'nda

¹⁸⁸ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 2336.1933 (letter HMCGK-GOI, 23/2/1933); IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 2653.1933 (letter HMCGK-GOI, 2/3/1933); IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 2336.1933; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1647.1933 (letter HMCGK-GOI, 2/2/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 135-136.

¹⁸⁹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 3108.1933 (letter HMCGK-GOI, 6/4/1933); IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 3109.1933 (Kashgar Diaries, March 1933); IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 3108.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁹⁰ N. Ambolt, **Karavan: Travels in Eastern Turkestan**, London 1939, s. 169; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4045.1933 (letter HMCGK-GOI, 25/5/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁹¹ Mehmet Emin Buğra (**Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti**, İstanbul 1954, s. 31)'ya göre Hoten Yenişehir, Eskişehir'in fethedilmesinden 22 gün sonra ele geçirilmiştir. Bununla birlikte İngiliz belgelerinde Yenişehir'in 16 Mart'ta ele geçirildiği belirtilmektedir, bkz. IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4045.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁹² Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 31.

(Cumartesi Pazarı) yapılan ayaklanmalar da başarılı olurken Şamba Pazarı'nda bulunan birçok Çinli ve Hintli tefeci de katledildi¹⁹³. Keriye'nin yanı sıra Niye nahiyesi de ihtilâlcilerin eline geçerken, daha doğudaki Çerçen ve Çarkalık havzalarında da ayaklanmalar zuhur etti¹⁹⁴.

Kâşgar Vâlisi Ma Shao-wu, Hoten'deki ihtilâlcilerin liderleriyle sulh görüşmesi yapmak için Uygur ileri gelenlerinden bir heyet göndermişse de Tohti Langar yolunu kesen İsmail Han Hoca liderliğindeki Uygur birlikleri bu heyetten sadece iki kişinin geçmesine izin vermişti. Lâkin bu iki kişi de arabuluculuk noktasında hiçbir şey yapamamıştır. Arabuluculuk girişiminden bir sonuç çıkmayınca Cuma havzasının doğu kısımlarından Lop-nor'a kadar olan güney yolu Çinlilerin kontrolünden çıktı. İhtilâlciler Cuma havzasının doğusundaki çöl yolu boyunca bulunan kuyuları kapatmak suretiyle Kâşgar'dan gelmesi muhtemel herhangi bir saldırıya karşı önlemler aldıktan sonra "kurtarılmış bölgelerde" bağımsız bir idare kurma çalışmalarına girişti¹⁹⁵.

1933'ün Mart ayı ortalarına kadar Ma Shao-wu'nun Doğu Türkistan'ın güneyindeki siyasî hâkimiyeti Kâşgar, Maralbaşı ve Yarkent'teki askerî garnizonlardan öteye gidemeyecek derecede zayıflamıştı. Vâli Ma Shao-wu, Hindistan'daki İngiliz Hükümeti'nden Kâşgar'daki birliklere yardım göndermesini istemek üzere 25 Şubat günü Kâşgar İngiliz Başkonsolosluğu'na başvurmuşsa da talebi reddedilmiştir¹⁹⁶. Uygur ihtilâlcileri Kâşgar-Urumçi telgraf hattını Aksu'dan kestikleri için Jin Shu-ren, Vâli Ma Shao-wu'ya Sovyetler Birliği kanalıyla 3 telgraf

¹⁹³ Ambolt, **a.g.e.**, s. 170 vd.; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4045.1933 (letter HMCGK-GOI, 25/5/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁹⁴ Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 32.

¹⁹⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 2652.1933 (letter HMCGK-GOI, 9/3/1933); PZ. 2652.1933; PZ. 2794.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 138. Forbes kurulacak olan idarenin İslâmî olduğunu yazmış olsa da bu konuda basılı eserlerdeki ifâdelerde bir birliktelikten söz etmek mümkün değildir. Kurulan hükümetin Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'nın dönemin bağımsız devletlerinden İngiltere ve Türkiye'ye göndermiş olduğu belgelerde böyle bir ifâde yer almamaktadır. Hükümet'in 2 Mart 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararında da yönetim şeklinin "İslâm" olduğuna dair bir ibareye rastlamadık. Forbes gibi bazı yerli ve yabancı araştırmacıların ifâde ettiklerinin aksine kurulan hükümetin "Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti" şeklinde ifâde edilmesi kanaatimizce daha doğru olacaktır. Hoca Niyaz Hacı tarafından gönderilen belgeler ve 2 Mart 1934 tarihli bakanlar kurulu kararı için bkz. Ekler kısmı.

¹⁹⁶ İngiliz Hükümeti asker göndermeyi reddetmiş olsa da mühimmat noktasında ödeme yapıldığı takdirde yardım edebileceğini belirtmiştir. IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 1322.1933 (telegram HMCGK-GOI, 25/2/1933); PZ. 1395.1933 (Note by Political Department on Situation in Chinese Turkestan); PZ. 1398.1933, (telegram, GOI HMCGK, 10/3/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 139.

göndermiştir. Bu telgraflardan Urumçi'den herhangi bir yardımın gelmeyeceği kesin olarak anlaşılmaktadır. Telgrafların ilkinde Ma Shao-wu'nun güneydeki Çin birliklerinin komutanı olduğu, ikincisinde Genel Vâli Jin'in ölen kardeşi Jin Shu-zhi'in servetinin toplanması ve üçüncüsünde ise Jin'in Tian-jin'deki özel kontosuna büyük miktarda para havale edilmesi emrediliyordu¹⁹⁷.

Albay Jin Shu-zhi komutasındaki birliklerin Yarkent'e gönderilmesinden sonra¹⁹⁸, Yarkent Yenişehir'in kaymakamı şehir duvarlarını acele ile tamir ettirerek Yarkent Eskişehir'deki Çinlilerin hepsini surların içerisine nakletti. Ayrıca şehrin savunmasında kullanılmak üzere duvarlar üzerine ağır taşlar yığdırttı. Bununla birlikte şehrin müdafaasını sağlam göstermek gâyesiyle duvar etrafına insan kılığında 500 kukla diktirtti¹⁹⁹.

Bu arada Tahta Langar'daki Uygur ihtilâlciler birlikleri Yarkent'e doğru tekrar harekete geçti. Albay Jin Shu-zhi'nin birlikleri ise bu taarruzu önlemek yerine Guma nahiyesini yağma ederek, önlerine çıkan halkı katletmek suretiyle tali yoldan geri çekildi²⁰⁰. Hiçbir engelle karşılaşmayan Uygur ihtilâlcileri ise 24 Mart'ta Kargalık ve bir gün sonrada Poskam'ı ele geçirdi. Her iki nahiyede bulunan birçok Hintli tefeci katledilerek, malları da yağmalandı²⁰¹.

Yarkent Yenişehir'deki Çinli birlikler savunma hatlarını güçlendirmeye devam ederken Hoten'deki çarpışmalardan kaçan 150 Çinli asker Mart sonunda, 300 tanesi de 2 Nisan'da Yarkent'e gelebildi. Yeni gelen bu askerler ise zayıflamış olan Yenişehir garnizonunun takviyesinde kullanıldı. Uygur ihtilâl birlikleri ise Mart sonu ve Nisan başlarında Yarkent nehrinin doğu kıyılarında toplanarak Nisan'ın ilk haftasında nehri geçerek Yarkent üzerine yürümeye başladı. Yarkent Eskişehir, 11 Nisan'da, Hoten, Kargalık ve Poskam'dan gelen ihtilâlcilerin eline geçti. Bu

¹⁹⁷ IOR, L/P& 5/12/12/2331, PZ. 2794.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 139; Le Févré, **a.g.e.**, s. 263.

¹⁹⁸ Forbes, **a.g.e.**, s. 139.

¹⁹⁹ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 2653.1933 (letter, HMCGK-GOI, 2/3/1933) L/P&S/12/2331, PZ. 2794.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 139.

²⁰⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 140.

²⁰¹ Kargalık olaylarıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 3108.1933 (letter, HMCGK-GOI, 6/4/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 140 vd.; "Rising in Chinese Turkestan" **The Times**, 20 Nisan 1933; "Reign of Terror and Destruction in Chinese Turkestan" **The Daily Herald** (Lahore), 26 Temmuz 1933.

mücadele sırasında şehrin dışında kalan 100 kadar Çinli yakalanarak idam edildi²⁰². İhtilalciler 12 Nisan'da Yarkent üzerinden Kâşgar'a doğru ilerleyerek Kök Rabat'a ulaştı. Bu sıralarda Uygurların Hoten'den gelen takviye birlikleri de Yarkent havzasına girmişti. Nisan 1933 başlarında Kâşgar Vâlisi Ma Shao-wu kendisini savunamayacak duruma düştü. Tek umudu ise Tungan hemşerisi Ma Zhan-jiang ile anlaşması oldu. Neticede Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolosu Fitzmaurice'nin arabuluculuğu ile taraflar müzakerelere başladı²⁰³. Müzakereler her ne kadar müspet yönde gelişmiş ise de Ma Zhan-jiang, müttefiki Timur Beg adına değil, sadece kendi adına konuşabilirdi. Üstelik her ikisinin arası bu sıralarda açılmış vaziyetteydi.

Daha önce de zikrettiğimiz üzere 1932 yazında Ayd Murad liderliğinde ayaklanan Kırgızlara karşı Ma Shao-wu, çok gaddarca hareketlerde bulunmuştu. Nitekim 5 Nisan 1933'te Kâşgar'ın kuzeybatısındaki Songı Karavul garnizonundaki çok sayıdaki Kırgız askerî ayaklandı. Buna paralel olarak Artuş ve Feyzabad nahiyelerindeki çiftçi Uygurlar da ayaklanmışlardı. Ma Shao-wu, Hotenli Uygur ihtilâlcilerinin Yarkent Yenişehir'i kuşatmış olmaları ve bir taraftan da müzakerelerin devam etmesi sebebiyle ilk tehlike olarak Kırgız ayaklanmasını düşünerek hareket etti. Bu sebeple 13 Nisan günü Maralbaş cephesindeki Albay Yang birliklerinin Kâşgar'a dönmesini emretti. Albay Yang'ın birliklerinin geriye çekilirken şehri yağmalamaları ve yakmaları halkın sabrını taşıran son damla oldu ve ayaklanan Uygur çiftçiler Çin askerî konvoyuna taarruza geçti. Bu saldırıda yaralanan Albay Yang, ihtilâlciler tarafından esir alındı, 1.000'den fazla olan askerînden sadece 65'i 27 Nisan'a kadar Kâşgar'a ulaşabildi. İşte tam bu sıralarda Kırgızların büyük bir kısmı Artuş'a kadar ilerleyerek Kâşgar'ı tehdit etmeye başladı. Diğer bir kısmı da Ergeştam yolu üzerindeki Kızılüy ve Uluğçat yörelerinden taarruza geçerek Sarı-köl bölgesindeki Bulun Kül karakolunu ele geçirdi²⁰⁴. Netice

²⁰² IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3108.1933; IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 2794.1933 ve IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3398.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 140-141; Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 31. Ayrıca bkz. "A Turkestan Massacre" **The Times**, 3 Mayıs 1933.

²⁰³ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3398.1933; IOR, L/P& S/12/2332, PZ. 3834.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 141.

²⁰⁴ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 2794.1933 (Kashgar Diaries, April 1933); IOR, L/P&S/12/2356, PZ. 8042.1933 (Memorandum Respecting Xinjiang Rebellion, 1933), s. 2; IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3398.1933 ve IOR, L/P& S/12/2332, PZ. 3834.1933 ve IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3245.1933 ve IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3054.1933 (British Political Agent Gilgit- GOI, 22/5/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 141-143; Ayrıca bkz. "Moslem Revolt in Turkestan", **The Times**, 27 April 1933.

itibariyle Albay Yang'ın kuvvetlerinin de dağılmasıyla Kâşgar tamamen izole edilmiş oldu.

Ma Shao-wu ise Ma Zhan-jiang ile uzlaşma umudunu korumaktaydı. Kendisi Kâşgar Eskişehir'deki konağında ikâmet etmekle birlikte Yenişehir'in duvarlarına toplar yerleştirmiş, kapılar mütemadiyen kapalı tutulmuş ve resmî elbiseliler haricindeki giriş çıkışların da yasaklanması suretiyle şehir savunma cephesi durumuna getirilmiştir²⁰⁵.

Ülkenin güneyinde Jin Shu-ren yönetiminin zeval bulmaya başladığı bu dönemde Uygurlarla Tunganlar arasında bazı anlaşmazlıklar peydâ oldu. Hoten'de de Uygurların ayaklandığı yönünde alınan haberlerden endişelenen Ma Zhan-jiang, Ma Shao-wu ile anlaşmaya karar verdi²⁰⁶. Sıkışmış vaziyetteki Ma Shao-wu'nun zaten bu duruma dünden razı olduğu söylenebilir. İkisinin anlaşması ise Doğu Türkistan'ın güneyi için askerî ve ekonomik kilit olan Kâşgar'da Tungan hâkimiyetinin kurulması anlamı taşımaktaydı. Nitekim Ma Zhan-jiang, Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolosu vasıtasıyla Ma Shao-wu'ya gönderdiği mesajında Doğu Türkistan'daki Tungan askerî birliklerinin tek gâyesinin müstebit Jin Shu-ren'i devirmek ve yönetimi ıslah etmek olduğunu vurgulamıştır. Ma Zhan-jiang aynı zamanda güneydeki Türklerin hedefinin ise tam bağımsızlık olduğunu kavramış, bu yüzdendir ki, onlardan uzaklaşarak yine Timur Beg'in emrindeki Uygur birliklerinin refakatinde Kâşgar'a doğru ilerlemiştir²⁰⁷.

Bu sıralarda Kâşgar Eskişehir'deki Türk milliyetçiler grubu gelişerek siyasî bir parti kurmuşlardı. İngiliz kaynaklarında bu partinin adı "*Genç Kâşgar Partisi*" olarak geçmektedir. Parti ileri gelenleri Ma Zhan-jiang'ın hareketlerinden şüphelenmeye başlamıştı. Aradaki münasebetleri düzeltmek için Parti'nin ileri gelenlerinden 7 kişi Feyzabad'da Ma Zhan-jiang ve Timur Beg ile görüştü. Aynı zamanda yine Feyzabad'da Kırgızların lideri Osman Ali²⁰⁸ ile de istişarelerde

²⁰⁵ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3559.1933 (letter, HMCGK-GOI, 27/4/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 143.

²⁰⁶ Forbes, **a.g.e.**, s. 143.

²⁰⁷ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3398.1933 ve IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3715.1933 (letter, HMCGK-GOI, 11/5/33)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 143-144.

²⁰⁸ Tahminen 1903-1935 tarihleri arasında yaşamış olan Osman Ali, Kırgız asıllıdır. 1933-1934'te Kâşgar ihtilâli liderlerindendir. Kâşgar'da hapsedildikten sonra 1933'te Ma Shao-wu tarafından serbest bırakılarak Kırgız askerlerinin başına geçirildi. Osman Ali'nin "*Genç Kâşgar Partisi*" veya

bulundu. Ma Zhan-jiang ile Timur Beg, Kâşgar vâlisinin teslim olmayacağını, aksine havzadaki bütün Çinlileri silahlandıracağını öğrenince, Kırgız Osman Ali'nin Kâşgar Eskişehir'e saldırmasını kabul ettiler²⁰⁹.

Nitekim bu toplantıdan sonra planlandığı üzere Kâşgar Eskişehir'e bir saldırı düzenlendi. 2 Mayıs 1933 günü Osman Ali liderliğindeki Kırgız birlikleri, Artuş cephesinden Kâşgar'a ilerleyerek Tümen nehrini geçtikten sonra taarruza başladı. Çarpışmaların öğleden sonra 14'e kadar devam ettiği görgü şahitlerinin anlattıklarından anlaşılmaktadır. Garnizondaki Çinli olmayan askerler ihtilâlcilere katılarak şehrin hükümet konağı haricindeki her noktası ihtilâlcilerin eline geçti. Sarayda Ma Shao-wu'nun muhafızları direnmeye devam etti. Bu sırada Osman Ali, İngiliz Başkonsolosu'na gönderdiği mektubunda ayaklanmanın sebeplerini izah ettikten sonra, ülkede Çin veya Tungan idaresine karşı olduğunu belirterek: *"Bağımsızlık mücadelemizde bize yardım etmenizi ümid ederiz..."* demiştir²¹⁰.

Kırgızlar, Kâşgar Eskişehir'i ele geçirdikten sonra, Uygurların şehri yağmalamaları için köylerine dönmelerini emretti. Kırgızlar, 3 Mayıs sabahı şehirde yalnız başlarına kaldıkları zaman yağmalama hareketine giriştiler. İngiliz Başkonsolosu'na göre 100'e yakın Çinli ve Çinlilerin Türk kökenli hanım ve metresleri Kırgızlar tarafından öldürüldü. Aynı gün öğleden sonra Timur Beg liderliğindeki 300 kadar Uygur, şehre gelerek Kırgızların rızasıyla Eskişehir'e yerleşti. Ma Zhan-jiang'ın aynı gün Kâşgar'a gelen öncü birlikleri Eskişehir'deki Uygur ve Kırgızlarla birleşeceğine, Yenişehir kapısına giderek Çinlilerle kısa bir konuşma yaptıktan sonra içeri alındı. İngiliz Başkonsolosu Fitzmaurice'ye göre Çinliler, Kırgızlar tarafından katledilmektense Tunganlara teslim olmayı ehven-i şer kabul etmişlerdi²¹¹. Bu suretle 3 Mayıs 1933 günü Kâşgar'ın alınmasıyla Doğu Türkistan'ın güneyinde Jin Shu-ren yönetimine son verilmiş oldu.

"Hoten Emîrleri" ile bağlantısının olmadığı belirtilir. Osman Ali, Kâşgar'da yakalanarak 1935'te Urumçi'ye götürüldü ve Sheng'in emriyle idam edildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 470.

²⁰⁹ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3715.1933 (letter, HMCGK-GOI, 11/5/33)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 144-145. Krş için bkz. Li Sheng, **a.g.e.**, s. 145.

²¹⁰ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3715.1933 (letter, HMCGK-GOI, 11/5/33)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 145-146; Ayrıca mektubun tamamı için bkz. Forbes, "Muslim Separatism", s. 197.

²¹¹ IOR, L/P& S/12/2332, PZ. 4602.1933 (Kashgar Diaries, May 1933); IOR, L/P&S12/2331, PZ. 3558.193; IOR, L/P& S/12/2332, PZ. 4602.1933 (Kashgar Diaries, May 1933); IOR, L/P&S12/2331, PZ. 3558.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 146; Ayrıca Ma Zhan-cang'ın birliklerinin Kâşgar'a gelişi ile ilgili olarak bkz. "The Rising in Chinese Turkestan", **The Times**, 25 Mayıs 1933.

3. Kâşgar ve Yarkent'te Türkler ve Tunganlar Arasındaki Mücadeleler ve Türkler Arasındaki Gruplaşmalar

a. Kâşgar ve Yarkent'te Türkler ve Tunganlar Arasındaki Mücadele

Kâşgar Yenişehir'in alınmasından 4 gün sonra yani 7 Mayıs 1933'te Ma Zhan-jiang'ın Tungan askerleri Aksu'dan Kâşgar'a geldi. Ma Zhan-jiang, Artuş toplantısından sonra Genç Kâşgar Partisi liderlerinin kendisine güvenmediğinin farkına varmıştı. İhtilalciler, Ma Zhan-jiang'ın Kâşgar'a gelinceye kadar geçen süre zarfında Kırgızlara direnmeye çalışan Vâli Ma Shao-wu'nun hükümet sarayına saldırmamıştı. Ma Zhan-jiang, aynı zamanda Timur Beg'den ziyade Ma Shao-wu'nun iyi bir müttefik olabileceğine karar vermişti. Kâşgar'a gelen Ma Zhan-jiang, Vâli Ma Shao-wu ile görüşmeye başladı. İngiliz Başkonsolosu Fitzmaurice vasıtasıyla zaten mutabakata razı olan Ma Shao-wu, Ma Zhan-jiang ile anlaştı. Anlaşma neticesinde Ma Zhan-jiang, 8 Mayıs'ta yayınladığı bildiride Vâli Ma Shao-wu, Çinli idareciler ve diğer kaymakamların yerlerinde kalacağını ilân etmesi Türkler arasında infiale sebep oldu. Kırgızlar bundan sonra Kâşgar Eskişehir'in kapılarını kapatarak Tungan birliklerine meydan okuma gâyesiyle şehrin surlarına askerî kuvvet yerleştirdi. Durumun ciddiyetini fark eden ve iyi bir diplomat olan Ma Shao-wu görevinden istifade ederek yerini Ma Zhan-jiang'a bıraktı ve durumun geçici de olsa sakinleşmesini sağladı²¹².

Ma Zhan-jiang, vâililik makamına oturmamakla birlikte Kâşgar Eski ve Yenişehir'i kontrolüne aldı. Onun gâyesi Türk milliyetçilerine karşı Ma Shao-wu'yu korumak ve ondan istifade etmektir. Belirlediği strateji ihtilâlciler arasında bir Türk gücü ortaya çıkmadan Uygurların lideri Timur Beg ile Kırgızların lideri Osman Ali'nin arasını açmaktır. O, Çin aleyhtarı olduğu kadar Tungan karşıtı olan Genç Kâşgar Partisi'nin nüfuzunu kısıtlamaya çalıştı. Nitekim 10 Mayıs'ta Parti'nin en

²¹² IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3715.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 147-148.

faal lideri olan Abdurrahim Bay-beççe'yi²¹³ tutuklattı. Bay-beççe, Tungan askerlerine 1.000 üniforma vermeyi kabul etmesinden sonra serbest bırakıldı²¹⁴.

Ma Zhan-jiang, daha sonra Timur Beg'i yakalamak suretiyle Uygur ihtilâlcilerini etkisiz hale getirmeye çalıştı. Timur Beg ise 7 Mayıs'ta Kâşgar'daki Müslüman birliklerin komutanı ilân edildi. 17 Mayıs'ta Eskişehir'deki saraya akşam yemeği için davet edilen Timur Beg, davete geldiğinde yakalanarak hapsedildi. Lâkin Ma Zhan-jiang, Timur Beg'in Yenişehir'deki askerî karargâha nakledilemediği için planında muvaffak olamadı. Timur Beg'in hapsedildiğini haber alan Uygur ve Kırgızlar vakit kaybetmeden taarruza geçerek Timur'u kurtardılar. Ancak bu plan Ma'nın niyetini aşikâr bir biçimde ortaya koydu. Bununla birlikte Ma'nın Kâşgar'da bir Tungan hâkimiyeti kurma düşüncesinde olduğu Genç Kâşgar Partisi liderlerince daha önce sezilmişti. 1932'deki Ayd Murad ayaklanmasının bastırılmasında Tunganların da parmağının olması yüzünden Kırgızlar da en az Uygurlar kadar Tungan aleyhtarı idi. Nitekim Kırgızlar, 18 Mayıs'ta Kâşgar Eskişehir'e taarruza geçti. Ma Zhan-jiang ve Ma Shao-wu, Kâşgar Eskişehir'deki saraylarında top ve tüfekli Tungan askerlerinin koruması altındaydı. Bunun farkında olan Kırgızlar saraya dokunmadı²¹⁵. Fakat bir gün boyunca şehirde yakaladıkları Tungan ve Çinlileri öldürdüler ve çarpışmalar akşama kadar devam etti. Kırgızların bu taarruzu neticesinde Ma Zhan-jiang, şehrin idaresini Timur Beg ve Osman Ali'ye devretmeyi kabul etti. 19 Mayıs'taki anlaşmaya göre Timur Beg, karargâhını Kâşgar Eskişehir'de kurmak üzere başkomutan tâyin edilirken, Osman Ali'ye Kırgız birliklerinin komutanı sıfatıyla Generallik verildi. Ma Zhan-jiang'a ise resmî bir görev verilmemekle beraber, Tungan birliklerin komutanlığını muhafaza etti ve 22 Mayıs'ta Kâşgar Eskişehir'i terk ederek Yenişehir'deki Tungan sarayına çekildi. Bununla birlikte Kâşgar vâililiğine Kumullu Uygur Yunus Beg²¹⁶ ile Ma Zhan-

²¹³ Uygur asıllı, Kâşgarlı zengin tüccar ve faal bir Turancıdır. Genç Kâşgar Partisi'nin önde gelen üyelerinden biridir. Sovyetlere sempati beslemiş olma ihtimâli vardır. 1930'lu yılların ortalarında Doğu Türkistan'dan ayrılmış ve İstanbul'a yerleşmiştir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 435.

²¹⁴ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3883.1933 (letter, HMCGK-GOI, 18/5/1933); IOR, L/P&S12/2332, PZ. 4602.1933 ve IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3715.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 148.

²¹⁵ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3715.1933 ve IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3883.1933 ve IOR, L/P& S/12/2332, PZ. 4602.1933 'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 148-149. Ayrıca bkz. "Turkestan Muslims Capture Strategic Cities", **Star of India**, Calcutta, 3 Jun 1933.

²¹⁶ Uygur asıllı olan Yunus Beg, Kumullu'dur. Mayıs 1933'te, Su Qin-shou ile birlikte, Kâşgar Valiliği'ne atandı. 1933'te kurulan Kâşgar Hükümeti'nde İçişleri Nazırı oldu. Hoca Niyaz Hacı'ya

jiang'ın başkomutanı Tungan Su Qin-shou tâyin edildi. Ma Shau-wu'nun ise sarayını terk ederek Timur ve Ma Zhan-jiang'ın koruması altında şehre yakın bir yerdeki eve taşınmasına karar verildi. 19 Mayıs'taki anlaşmadan sonra Kâşgar'da geçici de olsa bir sükûnet sağlandı. Tunganlar, Yenişehir, hazine ve mühim cephâneyi ellerinde tutarken, Türkler ise Eskişehir ve Vâli'nin sarayını ellerine geçirdiler. Fitzmaurice'ye göre Timur Beg, Osman Ali ve Ma Zhan-jiang servet toplamaya, keyif ve sefaya dalmı tı²¹⁷. Bu arada Genç Kâşgar Partisi, Tunganlara karşı gizli hareketlerini devam ettirmiş, 40 vekilden müteşekkil bir meclis kurularak, Kumul'daki Uygur ihtilâlcilerinin lideri Hoca Niyaz Hacı'ya²¹⁸ iki elçi gönderilmişti. Timur Beg ise tamamen Genç Kâşgar Partisi'nin etkisine girdi. Bastırdığı pasaportlarda kendisini “*Timur  ah*” olarak gösteren Timur Beg, pasaportlarda Min-Guo takvimi yerine tamamen İ l m  takvim kullanmıştır. Bu ise Timur'un Çin hâkimiyetini tanımadığının bir göstergesi olmu tur²¹⁹.

Bu sırada Tarım havzasının güneyinde Hotenli Uygurlar sahneye  ıktı. Karakaş'ta ayaklanan altın madeni işçilerinin lideri İsmail Han Hoca, Uygur milliyetçilerinin “Millî İnkılâp Komitesi”nin gölgesinde kalmıştır. Bu komite 1932 yılı başlarında Hoten'de Mehmed Emin Bu ra²²⁰, kardeşleri Abdullah ile Nur

yakınlığıyla tanınan Yunus Beg'in Sheng Shi-cai tarafından 1937'de Urumçi'de idam edildiği söylenir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 473.

²¹⁷ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 4045.1933 (letter, HMCCK-GOI, 25/5/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 150.

²¹⁸ Uygur asıllı ve Kumullu olan Hoca Niyaz Hacı'nın doğum tarihi bilinmemekle beraber 1937'de Urumçi'de öldürüldü kesindir. Hoca Niyaz, 1933'te Yolbars Beg ile Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda ihtil lci birliklerin liderliğini yaptı. Başlangıçta Ma Zhong-ying ile işbirliği yapmış, Sheng Shi-cai ile anlaştıktan sonra, 1934'te Doğu Türkistan Hükümeti Başkan yardımcılığına getirilmiştir. Fakat Hoca Niyaz'ın bu makamda hiçbir yetkisinin bulunmadığı noktasında bütün araştırmacılar hemfikirdir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 462.

²¹⁹ IOR, L/P& S/12/2331, PZ. 3715.1933 ve PZ. 3883.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 150.

²²⁰ Uygur asıllı olan Mehmed Emin Buğra, 1901'de Hoten'de dünyaya geldi. Din âlimi ve Türk milliyetçisidir. Çin, Sovyet ve Tungan aleyhtarı olarak bilinen Buğra, Hristiyan misyonerlerin Doğu Türkistan'daki faaliyetlerine de karşı idi. 1921'de Karakaş'taki Yeni Medrese'de İ l m Edebiyatı Profesörü oldu. 1922 yılını müteakip, gizli olarak, millî bağımsızlık mücadelelerine katılmaya başladı. Hoten Millî İhtilâl Komitesi'nin kurucusu ve lideridir. 1932-1934 yıllarındaki Hoten ihtilâlinin ana direğidir. İhtilâl döneminde Hoten'den ayrılmadı. Daha sonra ilerlemekte olan Tungan birliklerinden kurtulmak için Hindistan yoluyla Afganistan'a gitti. 1942'de Çin'e giderek mücadelesini demokratik yollarla devam ettirdi. 1946'da Doğu Türkistan'a dönerek Koalisyon Hükümeti (Sin-jiang  lk l k Karma Hükümeti)'nde Kalkınma Nazırı olarak görev aldı. 1949'da Çin Komünistleri ülkeye girmeden önce tekrar Hindistan'a geçti ve 1954'te Türkiye'ye geldi. 1965'te kalp krizinden vefat etti. Yakub Beg'den sonra Doğu Türkistan'ın güneyinde yetişen en güzide millî liderlerden biridir. O vatani ve halkının özgürlüğünü savunarak birkaç kitap yazdı ve birçok broşürler çıkarttı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 460-461. Tahir Çağatay, “Mehmet Emin Buğra”, **Gökbayrak**,

Ahmed'in²²¹ ülküdaşları olan dost ve talebeleri tarafından kurulmuştu²²². Gulca şehrinin eski kadısı Abdalbaki Sabit Damolla²²³ da 1933 yılı başlarında komiteye katılmıştır²²⁴. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde komitenin üye sayısı 300 civarında olup, ellerinde 50 kadar da demode silah bulunmaktaydı²²⁵.

Millî İnkılâp Komitesi'nin siyasî görüşü, Genç Kâşgar Partisi'nin görüşü gibi, Türk milliyetçiliği idi. Hatta Komünist, Hristiyan, Tungan ve Çin aleyhtarı olduğu için daha da radikal idiler. Komite üyeleri başta Mehmed Emin Buğra olmak üzere bağımsız bir devlet kurmayı tasarlamışlardı. Kumullu Uygurların lideri Hoca Niyaz Hacı, 1927'de Doğu Türkistan'ın güneyine düzenlediği gezide taraflar arasındaki irtibatı tesis etmişti. Fakat Kumulluların 1932'deki ve Hotenlilerin 1933'teki ayaklanmaları ile ilgili sıkı bir koordinasyonun olduğuna dâir bir bilgi mevcut değildir²²⁶. Baymirza Hayit, Şubat 1932'de Karakaş ve Surgak'taki altın madeni işçileri ayaklandığında Buğra'nın Hoten'deki bir medresede müderrislik yapmakta olduğunu yazmaktadır. 20 Şubat 1933 günü Millî İnkılâp Komitesi üyeleri düzenledikleri toplantıda geçici bir hükümet kurdu. Bu toplantıda Karakaş Kadısı

DTKVDD Yay. No: 77, Haziran 2007, s. 4. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, DTVY, İstanbul 2005.

²²¹ Uygur asıllı olan Nur Ahmed'in doğum tarihi bilinmemektedir. "Emir Nur Ahmed Can" lakabıyla tanınır. Hoten Emîrleri'nin en küçüğüdür. 1933'te Hoten Hükümeti adına Yarkent'e gönderildi. 17 Temmuz 1933'te Hafız tarafından Yarkent Yenişehir'i terk etmeye mecbur edildi. Ondan sonra da Yarkent Eskişehir'de hapsedildi. Timur'un öldürülmesinden sonra serbest bırakıldı ve Kâşgar Hükümeti döneminde Yenihisar'ın idaresini üstlendi. 12 Nisan 1934'te Ma Zhan-cang ve Ma Fuyuen'in Tungan birlikleri tarafından öldürüldü, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 462; Tyler, **a.g.e.**, s. 114, 116.

²²² Baymirza Hayit, **Turkestan zwischen Russland und China**, Amsterdam 1971, s. 301; Nyman, **a.g.e.**, s. 105; Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 30.

²²³ Uygur asıllı olan Abdalbaki Sabit Damolla, Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinin yerlisidir. Gulca'da öğretmen ve kadı olarak görev yaptı. Sovyetler Birliği, Türkiye, Mısır ve Hindistan'ı dolaştığı ifade edilir. Turancı ve Sovyet aleyhtarı bir milliyetçi olan Sabit Damolla, 1933'te Hoten'de Millî İhtilal Komitesi'ne girdi. 1933-1934 yılları arasında Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Başbakanı olarak görev yaptı. Sabit Damolla, Aksu şehrinde 1934'te Sheng Shi-cai'in emriyle asılarak şehit edildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 434. Arpacık (**a.g.e.**, s. 126) ise kaynak göstermemekle beraber, Damolla'nın Çinliler tarafından zehirlenerek şehit edildiğini ifade etmektedir. Buğra (**Şarki Türkistan**, s. 30-31), Damolla'nın Millî İnkılâp Komitesi'ne siyasî bilgi ve tecrübe aşıladığını belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz. Abulizi Jilili, "Doğu Türkistanlı Din Bilgini Dâmolla Sabit b. Abdülbâki (Hayatı, Eserleri ve İktisâdi Görüşleri)", Marmara Ünivesitesi, Sos. Bil. Enst., **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2004.

²²⁴ Buğra, **Şarki Türkistan**, s. 30; IOR, L/P&S/12/2392, EXT. 4910.1941 (Who's Who in Xinjiang, April 1940)'tan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 151.

²²⁵ Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 30-31.

²²⁶ İsveçli misyoner Arell (**Din broders blod ropar (Your Brother's Blood is Calling)**, Stockolm 1935, s. 16-17)'in verdiği bilgilere göre Hoca Niyaz Hacı, 1927'de Hac dönüşü Mehmet Emin Buğra'nın kardeşleriyle görüştü, bilgi alış-verişinde bulundu ve bu sayede bir plan hazırladılar. Bunun yanı sıra Buğra (**Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 30), atla 50 günlük mesafede yaşayan milliyetçilerle işbirliği yapmanın imkân olmadığını belirtmektedir.

Muhammed Niyaz Âlem'i Reis²²⁷, Sabit Damolla'yı Başbakan, Buğra'yı da silahlı kuvvetler komutanlığına seçtiler²²⁸. Bu geçici hükümetin en güçlü üyesi olan Buğra “*Emîrû'l-İslâm*”, kardeşleri Emir Abdullah²²⁹, “*Han*” ve Emir Nur Ahmed ise “*Can*” unvânlarını aldı. Millî İnkılâp Komitesi'nin bu geçici yönetimine daha sonra yeni bir isim verildiği gibi²³⁰, devrin kaynakları oluşumdan genelde “Hoten Emîrleri Hükümeti” olarak bahsetmişlerdir.

Hoten Emîrleri, 16 Mart 1933'te Hoten Yenişehir'i ele geçirdi. 260 Çinli, Müslümanlığı kabul etti, çok sayıda Çinli ile Hintli tefeci öldürüldü. Aynı zamanda Hoten'de bulunan İsveçli misyonerlere ülkenin güneyini terk etmeleri emredildi²³¹. Mart veya Nisan 1933'de Hoten'e gelen Basmacı liderlerinden Canib Beg²³², Emîrler safında yer aldı. Canib Beg, Sovyetlerden kaçıp Kâşgar'a geldiğinde Vâli Ma Shao-wu tarafından yakalanıp Keriye havzasına sürgüne gönderilmişti. Emirler, Canib Beg'in tecrübelerinden istifade amacıyla, onu büyük bir askerî birliğin komutanlığına tâyin etti. Kâşgar'da durumlarını pekiştiren Emirler, bundan sonra doğuda Lop-nor ve batıda Kâşgar'a doğru ilerlemeye başladı. Çerçen'de Tunganlara karşı ayaklanan Uygurların talebi üzerine bölgeye 100 asker gönderildi. Aynı zamanda batı tarafında ise Cuma, Kargalık, Poskam ve Yarkent Eskişehir'i 11 Nisan'da ele geçirdiler. Yenişehir'deki 2.000 kadar Çinli ve Tungan askerî kuşatıldı²³³.

Emir Abdullah, Vâli sıfatıyla 24 Nisan'da Yarkent'i ele geçirmek gâyesiyle Yarkent havzasına geldi. Emir Abdullah, Yarkent'te büyük bir merasimle

²²⁷ Uygur asıllı olan Muhammed Niyaz Âlem, Hükümet başkanı olmadan önce Hoten'e yakın Karakaş şehrinin Kadısı idi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 461.

²²⁸ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 301. Buğra'ya göre (**Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 30) geçici hükümet, Karakaş'taki isyandan 2 gün önce, yani 20 Şubat 1933 tarihinde kuruldu.

²²⁹ Uygur asıllı olup, Hotenli'dir. Sovyet aleyhtarı mutaassıp bir Müslüman'dır. 2 Nisan 1934'te Ma Zhong-ying'in Tungan birliklerince Yarkent'te idam edildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 436.

²³⁰ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 3398.1933; PZ. 3558.1933; PZ. 5573.1933 (letter, HMCGK-goI, 27/7/1933) ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4125.1933 (Chinese Turkestan: Internal Situation)'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 152.

²³¹ Ambolt, **a.g.e.**, s. 181 vd.

²³² Kırgız asıllı Basmacı liderlerinden olan Canib Beg, 1931'de Keriye Kazası'na sürgüne gönderildi. 1933 ihtilâlinde Hoten Emîrleriyle işbirliği yaptı ve 1.000 kişilik Hoten askerlerinin başında Kâşgar'a geldi. Timur Beg, muhtemelen Sovyet planı ve yardımıyla, Canib Beg'i yakalatı. Sovyet aleyhtarı olan Canib Beg daha sonra Afganistan'a kaçmayı başardı. Akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 448.

²³³ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4418.1933 (letter, HMCGK-GOI, 1/6/1933) ve IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 3834.1933 (Kashgar Diaries, April 1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 153-154.

karşılanarak Çinlilerle işbirliği yapan bazı bey ve memurları cezalandırdı²³⁴. Aynı zamanda 27 Nisan'da İsveçli misyonerlerin yakalanmasını emretti. Yakalanan ve Emir'in huzuruna getirilen misyonerlerin ölümden kurtulması arabulucuların yardımları ve ülkeyi terk etmeyi kabul etmeleri sayesinde mümkün olabildi²³⁵. Hotenli askerler şehrin suyunu kesmek ve tünel kazmak suretiyle surları yıkmaya çalıştı. Meseleye el koyan Abdullah Han'a Ma Shao-wu 27 Nisan'da 3 kişilik bir elçi heyeti gönderdi. Emîr Abdullah, huzuruna dizdiği elçilerden birisini ibret olsun diye öldürüp diğer ikisini Yenişehir'e gönderdi. Mesajında silahı bırakıp, Müslüman olmayı kabul etmeleri durumunda öldürülmeyeceklerini ve servetlerinin de yağmalanmayacağını bildirdi. Bu şartları kabul eden Çinliler, 12 Mayıs'ta teslim oldu. Bundan sonra Kâşgar'da zafer kazanan Türk ve Tungan birliklerinin öncüleri Yarkent havzasına gelmeye başladı. Tunganları sevmeyen Emir Abdullah, onlardan yardım istenmediğini de açıkça ortaya koydu. Sayıca az ama iyi silahlanmış Tungan birlikleri Kâşgar'daki Ma Zhan-jiang'a dolayısıyla Ma Zhong-ying'e bağlı idi. Emir Abdullah'ın tepkisi karşısında bu birlikler kuşatma altındaki Yarkent Yenişehir'e gitti. Bu durum ise Yenişehir garnizonunda Tungan askerlerinin sayısını artırdığı gibi Çinlilerin, Emir Abdullah'a karşı savunma gücünü de kuvvetlendirdi²³⁶.

Yarkent'te Hafız²³⁷ idaresindeki Aksu ve Kâşgarlı Uygur birlikleri, Kâşgar'daki Türk ve Tunganların arasının açıldığına dâir haberlerin Yarkent'e ulaşmasına kadar geçen zamanda, yani 22 Mayıs'a kadar tarafsız kaldı. Bu haberlerin gelmesinden sonra ise Yarkent'teki iki ayrı Türk ordusu Yenişehir'i almak için işbirliğine gitti, fakat tam bir ittifak gerçekleştiremediler. Bunun tek sebebi ise Hafız ile Emîr Abdullah arasındaki rekabete dayanmaktaydı. Bundan

²³⁴ Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 31; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 3558.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 154.

²³⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4964.1933 (Information on the Yarkand Situation From the Swedish Mission, Yarkand, 6 June 1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 154; Arell ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 34-35; Ambolt, **a.g.e.**, s. 117 vd.

²³⁶ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 3558.1933; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 3883.1933; IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4602.1933 ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4418.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 154-155.

²³⁷ Uygur asıllı olup Turfanlı'dır. 1933 ihtilâlinde Kuçarlıların lideri Timur Beg'in emrindeki Uygur birliklerine komutanlık yaptı. 1933'ün Nisan ve Mayıs aylarında Yarkent Yenişehir kuşatıldığında Hoten Emîrleri'nin birliklerine karşı uzun zaman çarpıştı. Daha sonra Hoten hudutlarına giderek Cuma bölgesine kadar ilerledi. 9 Ağustos 1933'te Timur Beg'in Kâşgar'da idam edilmesini haber aldıktan sonra Yarkent'e, daha sonra da Kâşgar'a döndü. 1934-1935 yıllarında Yenihisar'ın hâkimlik vazifesinde bulundu. Haziran 1937'de Yarkent'te Ma Hu-Shan'ın Tunganları tarafından öldürüldü, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 445.

sonra birleşik güçler karşısında dayanamayacaklarını anlayan ve Kâşgar'dan da yardım gelme ihtimâlini göremeyen kuşatma altındaki Çin birlikleri, Emîr Abdullah'ın tekliflerini 12 Mayıs'ta kabul ederek, 26 Mayıs günü teslim oldu. Tunganlar ise silahlarını teslim etmekte direnerek Kâşgar'a gidip Ma Zhan-jiang ile birleşmelerine izin verilmesini talep etti. Bu suretle zafer kazanan Uygur ve Kırgız birlikleri Yarkent Yenişehir'de 450'ye yakın tüfek ele geçirdi. Bu tüfekler Emîr Abdullah ve Hafız'ın askerleri tarafından paylaşıldı²³⁸.

Mağlup edilen Çinliler ile teslim olmaya yanaşmayan Tunganların 1.000 kişilik iki grup halinde Kâşgar'a gitmelerine müsaade edildi. Fakat bu iki kafilenin hiçbiri Kâşgar'a ulaşamadı. Tungan süvari birlikleri ve askerlerinin ailelerinden müteşekkil birinci kfile Kızıl nahiyesi yakınlarında ortadan kaldırıldı. Bu Tungan kafilesini yok edenlerin Osman Ali'ye bağlı Kırgızlar olduğu daha sonra anlaşılmıştır. İkinci kfile de daha Yarkent havzasını terk etmeden ortadan kaldırıldı. Bu arada Kızıl nahiyesindeki başarılarından sonra Yenihisar nahiyesine giren Kırgız birlikleri ele geçirdikleri Çinli ve Tunganları öldürdü²³⁹.

Kâşgar'ın müşterek vâlilerinden Chin-shou, Kızıl ve Yenihisar'daki hâdiseleri duyunca, olayları protesto için Eskişehir'deki hükümet sarayını terk edip Yenişehir'e giderek Ma Zhan-jiang ile birleşti. Aynı günlerde, yani 31 Mayıs'ta, Aksulu Uygurlar ayaklanarak şehirdeki Çinli birlikleri kovdu. Ma Zhan-jiang tarafından tâyin edilen vâliyi mevkiinden alarak kendi liderleri İsmail Beg'i²⁴⁰ vâliliğe getirdiler. İsmail Beg ise Hoten Emîrleri'ne yakınlığıyla bilinmekteydi. Bu durum Uygur ve Tungan husumetini bir derece daha artırdı²⁴¹. Yarkent Yenişehir'in Uygurlar tarafından ele geçirilmesi ile Kızıl ve Yenihisar nahiyelerinde Çinlilerin bertaraf edilmesi, Doğu Türkistan'ın güneyinde Çin idaresini tamamıyla sona erdirdi. Bu durum aynı zamanda Türklerle Tunganların arasının açılmasına da sebep

²³⁸ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4602.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 156.

²³⁹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4418.1933; IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 5508.1933 (Kashgar Diaries, June 1933); IOR, L/P&S/12/2356, PZ. 8042.1933, s. 3 ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4418.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 156-157. Ayrıca bkz. Ambolt, **a.g.e.**, s. 182; "War in Chinese Turkestan: Refugees Killed in Desert", **The Times**, 22 June 1933. Forbes (**a.g.e.**, s. 157, not 147), Kızıl nahiyesi olaylarına Emir Nur Ahmed Han'ın da katıldığını ifâde etmektedir.

²⁴⁰ Uygur asıllı ve Aksulu olan İsmail Beg'in doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Hoten Emîrleri'nin adamlarından olduğu söylenir. 31 Mayıs 1833'te Ma Zhan-cang'ın Tungan birliklerini Aksu'dan çıkararak bu nahiyenin hâkimi oldu. Akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 448.

²⁴¹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4604.1933 (letter, HMCCK-GOI, 15/6/1933); IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5156.1933 (letter, HMCCK-GOI, 6/7/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 157.

oldu. Bununla birlikte 1933 yılının yaz aylarında Doğu Türkistan'ın güneyinde hâkimiyet tamamıyla Uygur ve Kırgızların eline geçti²⁴².

b. Kâşgar ve Yarkent'te Türkler Arasındaki Gruplaşmalar

Doğu Türkistan'ın güneyinde Ma Zhan-jiang ve emrindeki Tungan birlikleri saf dışı edildikten sonra Hoten ve Kâşgar'daki Türk grupları arasında sürtüşmeler su yüzüne çıkmaya başladı. Timur Beg'in vekili Hafız, 26 Mayıs 1933'te Yarkent Yenişehir'i aldıktan sonra tahıl ambarını, silah, cephâne ve mühimmâtını Hotenli askerlere vermek suretiyle Emîr Abdullah'ı ve Nur Ahmed'i yatıştırmaya çalıştı. Buna rağmen ilişkiler sakinleşmedi. Hafız, idaresindeki Aksulu ve Kâşgarlı 400 Uygur'dan ve Merkitli 200 Dolan'dan müteşekkil askerlerini silahlandırıp güçlendirdi²⁴³. Buna mukabil Hotenli Uygurlar, Yarkent'teki birliklerin başına Nur Ahmed Can'ı getirdiler. Emîr Abdullah ise 2.000 askerîyle birlikte Kâşgar havzasına hareket etti. Onun amacının Timur'u doğrudan baskı altına almak olduğu ifade edilir. Bu arada Canib Beg idaresindeki 1.000 kişilik ordu 11 Haziran'da Kâşgar'a geldi²⁴⁴. Canib Beg'in Kâşgar'a bu âni gelişi hem Türk liderlerini hem de Sovyet Başkonsolosluğu'nu tedirgin etti. Bu tedirginliğin en büyük sebebi Canib Beg'in Kâşgar'da bulunması hasebiyle ihtilâlin sağa meyledeceği düşüncesidir. Bu dönemde Genç Kâşgar Partisi ileri gelenlerinde ihtilâlin başarıya ulaşması için Sovyetler Birliği ile işbirliğine gitme fikri hâsıl olmuştu. Durum bu minval üzere iken Canib Beg'in karargâhını Türk Milliyetçisi Abdurrahim Bay-beççe'nin bağında kurması Hoten Emîrleri ile Genç Kâşgar Partisi arasında bir ittifak kurulacağı izlenimini uyandırdı. Bu ise Sovyetleri daha da tedirgin etti. Canib Beg'in Kâşgar'a gelmesi aynı zamanda Kırgız Osman Ali'yi de tedirgin etmişti. Bu sıralarda kendisini zevk-ü sefaya veren Osman Ali'ye askerleri de öfkeli idi. Bu durumda Canib Beg alternatif lider olarak görülmeye başlandı²⁴⁵. Tam bu sıralarda Emir Abdullah, Hoten Hükümeti'nin Başkanı Sabit Damolla ile 4 Haziran'da Kâşgar'a

²⁴² Forbes, **a.g.e.**, s. 157-158.

²⁴³ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4064.1933 ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4064.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 158. Lattimore (**Pivot of Asia**, s. 20), Dalanları, Yarkent ve Tarım havzasında yaşayan Uygur Türklerinden kabul etmektedir.

²⁴⁴ "Chinese Turkestan Revolt: New Rebel Leader's Intervention", **The Times**, 8 July 1933. Krş. için bkz. IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 5508.1933 (Kashgar Diaries, June 1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 158.

²⁴⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5370.1933 (letter, HMCGK-GOI, 13/7/1933); PZ. 4418.1933 ve IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 5508.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 159.

geldi. Bu ise Kâşgar'da Hotenlilerin sayısını gözle görülür bir şekilde arttırdı²⁴⁶. Emîr Abdullah'ın askerleri çok iyi silahlanmamış olsa da Timur ve Osman Ali için Kâşgar'da Hotenlilerin varlığı büyük bir tehlike arz etmekteydi. Tehlike ise Timur ve Osman Ali'nin Kâşgar Yenişehir'de kuşatma altında bulunan ve bir gün mutlaka alacaklarına inandıkları Ma Zhan-jiang'ın elindeki yiyecek, para ve silahları Hotenlilerle paylaşmak istememelerinden kaynaklanıyordu. Timur ilk olarak Emîr Abdullah'ı gösterişli bir merasimle karşılayıp Eski ve Yenişehir'in ortasında bir bağa yerleştirdikten sonra ona karşı harekete geçmek için uygun bir fırsat beklemeye başladı²⁴⁷.

Bu sıralarda Yarkent'te Nur Ahmed ile Hafız arasındaki görüşmeler devam etmekteydi. Timur, Kâşgar Yeni ve Eskişehir'in batısında kalan bütün toprakların kendisine tâbi olduğunu Hafız vasıtasıyla ilân etti. Buna mukabil Nur Ahmed ise Hoten Hükümeti adına Kâşgar ve Maralbaşı'nın kendilerine ait olduğunu belirtti. Bu sırada Yarkent'te Hafız ile Nur Ahmed'in kuvvetleri arasında ufak çaplı sürtüşmeler meydana geldi. Nur Ahmed bu olaylardan sonra Yarkentli bazı beglere karşı harekete geçti. Bu beglerin başlarını kesen ve teşhir eden Nur Ahmed bu suretle açıktan açığa Hafız'a cephe almış oldu. Bu haberlerin Kâşgar'a ulaşmasından sonra, zaten Emirlerin hareketlerinden bıkmış olan Timur, onlara karşı harekete geçmeye karar verdi. Fitzmaurice'ye göre Timur elindeki kozları çok iyi değerlendirmiştir. Osman Ali'yi Canib Beg'in kendileri için tehlike olduğuna inandıran Timur onun himâyesini kazanmış, dahası diğer bazı Kırgız beglerini de satın almıştır. Temmuz ayı ortalarında Osman Ali ve onun süvari birliği yurtlarına dönmek için hazırlanmaya başladı. Bu durum ise Hotenli liderlerin kendilerini emin hissetmelerine sebep olmuştur. Gerçekte ise Kırgızların Kâşgar'ı terk etmek gibi bir niyetleri olmamıştır. Timur, 13 Temmuz sabahı Canib Beg'i yakalatmak üzere 750 kişiyi Abdurrahim Bay-beççe'nin bağına göndererek Canib Beg'i tutuklattı. Emîr Abdullah bu olayı haber alır-almaz Canib Beg'i kurtarmak için 100 kişi göndermişse de iş işten geçmişti. Gönderilen bu 100 asker de tutuklanarak silahlarına el konuldu.

²⁴⁶ "Another Rebel Leader in Turkestan: Glut of Armies at Kashgar", **The Times**, 24 July 1933. Krş. için bkz. IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 6273.1933 (Kashgar Diaries, July 1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 159-160.

²⁴⁷ IOR, L/P&S/12/2331, PZ.5156.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 160; Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 40.

Canib Beg'i bu şekilde saf dışı bırakan Timur ve Osman Ali, daha sonra Emîr Abdullah'a karşı harekete geçerek onu tutukladılar ve askerlerinin bir kısmının silahlarına da el koydular. Tutuklanacağını anlayan Sabit Damolla ise Artuş'a doğru kaçmışsa da Timur ve Osman Ali'nin askerleri tarafından yakalanarak Kâşgar Eskişehir Hükümet sarayında Emir Abdullah'ın yanına getirilmiştir. Timur'un bu faaliyetlerinde her iki taraftan can kaybı ise çok az olmuştur²⁴⁸.

13 Temmuz'da Timur ve Osman Ali, Kâşgar Eskişehir'de hâkimiyeti tam manasıyla ele aldıktan sonra Emir Abdullah ve Sabit Damolla'yı Abdurrahim Bay-beççe'nin bağındaki karargâha gönderdiler²⁴⁹. Buna mukabil Canib Beg tutuklu olarak alıkonuldu. Fitzmaurice, Timur'un bu hamlelerinin Sovyet Başkonsolosu tarafından planlanarak finanse edildiğini ileri sürer ki, Canib Beg'in hapsedilmesi buna delâlet etmektedir. Bu ise Sovyet aleyhtarı olan eski Basmacı liderinin Doğu Türkistan'da bile siyasî sahada bulunmasının Sovyetler tarafından istenmediğinin bir göstergesidir. Daha sonra Temmuz ayı içerisinde Kâşgar Eskişehir'de tertip edilen konferansa Canib Beg ve Tungan Ma Zhan-jiang dışında diğer 4 Türk liderinin katılması, Doğu Türkistan'ın güneyindeki yeni güç dengesini göstermiştir. Konferansta varılan anlaşmaya göre Yarkent havzası tamamıyla Timur Beg'e verilecek ve Hoten Hükümeti'ne ait arazilerin sınırı Yarkent nehrinin doğusundan başlayacaktı. Bu haberlerin Yarkent'e ulaşmasından sonra Hafız, Hotenlilerin şehri terk etmelerini emretti. Hotenlilerin geriye dönmelerini fırsat bilen Hafız, 200 asker göndererek Ahmed Can'ı yakalattı ve yüzlerce askerinin de silahlarını aldırarak silahsız bir şekilde Hoten'e göndertti. Bununla da yetinmeyen Hafız, Kâşgar'da varılan anlaşmayı çiğneyerek Yarkent nehrinin doğu tarafına geçerek Kargalık şehrini 20 Temmuz'da işgâl etti²⁵⁰.

Ma Zhan-jiang ve Tungan birlikleri Kâşgar Yenişehir'e çekildikten sonra Hoten müttefiki olan Osman Ali, Tarım havzasının batısında idareyi ele aldı. Şayet

²⁴⁸ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 5508.1933; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5408.1933 ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5370.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 161-162.

²⁴⁹ Timur Beg'in bu iki lidere iyi niyetle davrandığını yazan Fitzmaurice, bu düşüncesini Kâşgar Yenişehir'deki Hotenli güçlerin varlığına bağlamaktadır, bkz. IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5370.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 162, not 166.

²⁵⁰ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4472.1933; PZ.5370.1933; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5408.1933; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5573.1933 (letter HMCGK-GOI 27/7/1933) ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5370.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 162-163.

bu iki lider kuşatma altındaki Tunganlara karşı tam olarak birlikte hareket edebilselerdi, hakikaten idareyi tam olarak ellerine almayı başarmış olacaktı. Çünkü son zaferden sonra kendisini “emîrü’l-müslimîn” ve “gâzi” ilân eden Osman Ali, can düşmanı Ma Zhan-jiang’a karşı harekete geçmek istiyordu. Buna mukabil eski müttefikini tam olarak karşısına almak istemeyen Timur Beg, Tunganlara karşı Çinlilerle işbirliği yapılmasına karşı çıkmıştı. Tam da bu sıralarda yani Temmuz ayı ortalarında, Kumul ihtilâlcilerinin lideri Hoca Niyaz Hacı’nın Ma Zhong-ying’e karşı Urumçi’deki Çin idaresi ile işbirliğine gittiği haberi alındı. Timur, Kumullu Uygar liderinin bu hareketine çok sert tepki gösterdi. Osman Ali ise 18 Temmuz 1933’te Kâşgar havzasını terk ederek Kırgızlarla meskûn dağlık bölgeye hareket etti. Bunun sebepleri tam olarak ortaya çıkmamışsa da Osman Ali’nin Kırgız bölgesinde idareyi ele almak istemesi veya Timur’un tereddüt içinde olması gösterilebilir. Osman Ali’nin gitmesinden hemen sonra, 26 Temmuz günü Hoca Niyaz Hacı’nın birkaç subayı ve 30 asker refakatinde Kâşgar’a gelerek Timur’u resmen Kâşgar askerî komutanı olarak kabul eden mektubu ve mührü kendisine verdiler²⁵¹.

Fitzmaurice’ye göre Hoca Niyaz Hacı’nın adamları Timur Beg’e Ma Zhan-jiang’a karşı harekete geçmesi için baskı yapmış olabilir. Bununla birlikte Timur, Osman Ali’yi geri çağırıştır ki, bu hareketinin sebebi Ma Zhan-jiang’a karşı harekete geçmek de olabilir. Osman Ali, Timur’un daveti üzerine Ağustos ayı başlarında Kâşgar’a döndü. Lâkin Osman Ali, Timur’un Tunganlara karşı harekete geçmeye pek de istekli olmaması üzerine 8 Ağustos’ta Kâşgar’dan ayrıldı. Timur’un burada Kâşgar’ın tek Türk hâkimi olmayı tasarlamış olması muhtemeldir. Bu görüşün doğruluğunu Timur’un askerlerinin Osman Ali’nin kuvvetlerini kovalayıp silahsızlandırması kuvvetlendirmektedir. Lâkin Timur’un askerlerinin tecrübeli Kırgız birliklerini yakalaması abesle iştigaldi. Bu kovalamacanın sonucunu öğrenmek isteyen Timur, Kâşgar Eskişehir’den yola çıktı. Bunu fırsat olarak değerlendiren Tunganlar ise kısa süre sonra 500 asker göndermek suretiyle Kâşgar Eskişehir’i bastı. Timur ise, Tunganlarla kesin bir anlaşma yapmadan Osman Ali ile bozuşmakla büyük bir hata yapmıştı. Nitekim şehre geri dönmekte olan Timur, Ma

²⁵¹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5370.1933; PZ. 4045.1933IOR ve L/P&S/12/2331, PZ. 4689.1933’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 163-164.

Zhan-jiang'ın askerleri tarafından yakalanmış, başı kesilmek suretiyle Kâşgar Eskişehir'deki İd-gâh camiî önünde teşhir edilmiştir²⁵².

Timur'un öldürülmesinden sonra Kâşgar'daki Uygur birlikleri lidersiz kaldı. Canib Beg ve Emîr Abdullah bu fırsattan istifade ederek hapisten kaçıp, Ma Zhan-jiang'ın eline düşmemek için, Yarkent'e doğru harekete geçtiler. Eski Vâli Ma Shao-wu da bu fırsattan istifade ederek, gözetiminde bulunduğu evden kaçmış, Yenişehir'e gelerek Ma Zhan-jiang ile birleşmiştir. Tunganlar bundan sonra işgâl ettikleri Eskişehir'de kalmayarak silah ve cephâneyi Yenişehir'e taşıdılar, bir Türk saldırısına karşılık da Eskişehir'i korumak üzere bir grup asker bıraktılar²⁵³.

Osman Ali ve Kırgız birlikleri 11-13 Ağustos'ta Kâşgar havzasına tekrar döndüklerinde Timur'un askerlerinden ganimet olarak alınanlara ortak edilmelerini, diğer Kırgız komutan Abdullah Beg ise 9 Ağustos'ta vuku bulan çatışmalarda ele geçirilen silahların kendilerine teslim edilmesini isteyen bir mektubu Ma Zhan-jiang'a gönderdi. Bu isteğin reddedilmesi üzerine 16 Ağustos'ta harekete geçen Kırgızlar, Kâşgar Eskişehir'i ele geçirdiler. Bu saldırıda Osman Ali'nin kardeşi Ömer öldürüldü. Daha sonra ise Yenişehir'e düzenlenen saldırıda ise 150 Kırgız süvarisi hayatını kaybetti. Osman Ali'nin bu zaferi ona Kâşgar'daki Türk birliklerinin komutanı unvânını kazandırdı. Bununla birlikte Kâşgar'daki Uygurların tam desteğine sahip olduğu ise söylenemez. Aynı zamanda Kırgız savaşçıları da Tanrı dağlarındaki yurtlarına dönmek istedikleri için Yenişehir'in kuşatmasını devam ettirme taraftarı değillerdi²⁵⁴.

Doğu Türkistan'ın güneyinde vaziyet bu minvalde iken Kâşgar siyasî sahnesinde yeni sürpriz gelişmeler ortaya çıktı. Tefvik adında Suriyeli bir seyyah, 26 Ağustos'ta Kâşgar'a geldi. Kendisini "seyyid" olarak tanıtan bu zat, bir dönem Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz'in uhdesinde çalışmış olduğu için askerî tecrübesi olan bir kişi idi. 28 Ağustos'ta da Hoca Niyaz Hacı'nın vekilleri de Kâşgar'a geldi.

²⁵² IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 7339.1933 (Kashgar Diaries, Aug. 1933) ve IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 5258.1933 (HMCGK-GOI, 10/8/1933); PZ. 6106.1933 (letter, HMCGK-GOI 10/8/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 164-165. Timur'un başına gelenler için ayrıca bkz. "Turki Chief Beheaded", **The Times**, 25 Aug. 1933.

²⁵³ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6106.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 165.

²⁵⁴ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5431.1933 (letter, HMCGK-GOI 17/8/1933) ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6634.1933 (letter, HMCGK-GOI 31/8/1933); IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 7339.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 166.

Daha önce de zikrettiğimiz üzere Hoca Niyaz, Tunganlara karşı Urumçi'deki Çin idarecileri ile işbirliği yapma ihtiyacını hissetmişti. Gelen vekiller, Hoca Niyaz'ın Kâşgar Eskişehir'in alınmasını çok arzu ettiğini bildirerek, şehirde bulunan Türkleri saldırı hazırlığına geçmeye çağırdı. Kumulluların teşviki ile Timur Beg'in Uygur birlikleri Suriyeli Tefvik Bey komutasında, Osman Ali'nin Kırgız savaşçılarıyla birlikte Ma Zhan-jiang'a karşı harekete geçti²⁵⁵.

Bu arada daha güneyde bulunan Yarkent komutanı Hafız'ın durumu da kötüye gitmekteydi. Timur'un öldürüldüğünü duyan Hafız, Hotenlilere karşı hareketini Cuma nahiyesinde durdurarak Yarkent Yenişehir'e geri döndü. Hafız'ın döndüğünü gören Hotenliler ise geri dönüş yaparak 29 Ağustos'ta Kargalık'a geldiler. Timur'un öldürülmesi esnasındaki kargaşalıklardan istifade eden ve şehirden kaçan Emir Abdullah ise bu günlerde Yarkent'te ortaya çıkarak Eskişehir'de komutayı ele geçirdi. Savunması zayıf olan bu şehirde durmayan Emir Abdullah, Kargalık'taki Hotenlilerle birleşti ve Hafız'ın elindeki Yenişehir'i kuşattı. Bu sırada Tefvik Bey ve Hoca Niyaz'ın vekilleri Hotenli Emirlerle elçi göndererek, Kâşgar'da Tunganlara karşı birlikte harekete geçmeyi ve Yarkent'te ise Hafız ile Emir Abdullah arasında ateşkes ilân edilmesi gerektiğini bildirdiler. Neticede 26 Eylül 1933'te Yarkent Yenişehir'in kapıları Hotenlilere açıldı. Silahsızlandırılan Hafız'ın birlikleri Yarkent'ten ayrıldı. Hotenlilerin bu sürpriz zaferinden sonra Emir Abdullah, Yarkent havzasında idareyi eline aldı. Kardeşi Nur Ahmed de büyük bir askerî güçle Yenihisar'a gelerek işbaşına geçti. Bu suretle Hoten Hükümeti'nin yetkisi Kâşgar havzasına kadar uzandı. Tefvik Bey, Hoten Hükümeti'nin başbakanı Sabit Damolla'yı Kâşgar'a davet etti. Bu davetin amacı Doğu Türkistan'ın güneyinde bir Türk birliği kurulmasını görüşmekti²⁵⁶.

Aslına bakılırsa böyle bir ittifak kurulması da Türkler açısından bir zaruretti. Ma Zhan-jiang'ın Kâşgar Yenişehir'de kuşatılan askerleri Tefvik Bey ve Osman

²⁵⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5907.1933 (letter, HMCGK-GOI 3/8/1933) ve IOR, L/P&S/12/2392, EXT. 4910.1941'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 166-167.

²⁵⁶ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6582.1933 (letter, HMCGK-GOI 14/9/1933); IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6711.1933 (telegram, HMCGK-GOI 5/10/1933); IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6582.1933 ve IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6582.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 167-168; a. mlf., "Muslim Separatism in Northwest China During the Republican Period, 1911-1949", **Basılmamış Doktora Tezi**, Leeds Univ., 1983. s. 225; M. Emin Buğra'nın Hoten'deki faaliyetleri için bkz. Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 40 vd. Krş. için bkz., Tyler, **a.g.e.**, s. 114-116, 123-125, 129.

Ali'nin taarruzlarını geri püskürtmekle kalmamış, saldırıya da geçmişti. Tungan birliklerinin 7 Eylül akşamı yaptıkları saldırıda Sekes Taş'ta Türk birlikleri ağır kayıplara uğratıldı²⁵⁷.

Hotenlilerin Yenihisar'a gelmesinden sonra Tefvik ve Osman Ali'ye takviye kuvvetler gönderildi. Yarkent'ten dönen Hafız'ın 500 askerîyle birlikte İdris adlı komutanın liderliğindeki 300 kadar Aksulu Uygur askerî ve 25 yaşındaki Seydi Velidican²⁵⁸ adındaki Mergulanlı Özbek yiğidinin komutasındaki 300 kişilik Andicanlı Özbek birliği Kâşgar'a gönderildi²⁵⁹. Tefvik Bey ve Osman Ali bu birliklerin yardımıyla Ma Zhan-jiang'ı baskı altında tutmaya çalıştı. Onların Yenişehir'in duvarlarını mayınla patlatma girişimleri sonuç vermediği gibi, içeriye yiyecek sokmama girişimleri de akîm kaldı²⁶⁰. Dahası Uygur ve Kırgız askerler arasında anlaşmazlıklar baş göstermeye başladı. Osman Ali'ye göre savaş külfeti kendi askerleri üzerinde idi. Osman Ali ayrıca Uygur askerlerinden 3 kişiyi Eskişehir cephâneliğinde barut fiçilerini kumla doldurdukları gerekçesiyle idam ettirdi. Diğer birkaç Uygur'u da Tunganlara yiyecek sattıkları için İd-gâh camiî önünde, halkın huzurunda astırttı²⁶¹.

Gelişen bu olaylardan sonra mücadeleyi devam ettirme imkânı ve halkın desteği azalmaya başladı. Eylül sonuna doğru halkın toplu olarak göç etmesinin önüne geçmek için Hac pasaportu verme işlemleri durduruldu. 26 Eylül'de yapılan saldırıda Tefvik Bey'in yaralanıp cepheden çekilmesi Türk birliklerine büyük darbe indirdi. Gittikçe hevesi kırılan Osman Ali, 2 Ekim'de Kâşgar'daki Türk kuvvetleri komutanlığından istifa ederek, Seydi Velidican ve diğer yerli liderler refakatinde Kâşgar'dan ayrıldı. Bu suretle eski Kâşgar Vâlisi Ma Shao-wu'yu değiştirmek için işbirliği yapanların son ferdi de siyasî arenadan çekilmiş oldu. Kâşgar'daki bu boşluğu ise Sabit Damolla doldurmuştur. Bu suretle Kâşgar Yenişehir'deki Tungan

²⁵⁷ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6583.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 168.

²⁵⁸ Kâşgar'daki İngiliz Konsolosluğu, Seydi Velidî Can'ın Sovyet taraftarı, hatta Sovyet ajanı olduğundan şüphe etmiştir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 465.

²⁵⁹ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 313; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6634.1933; L/P&S/12/2364 (Xinjiang Internal Situation [Mail Reports], Nov. 1933- Nov. 1936); PZ. 7903.1933 (letter, HMCGK-GOI, 26/10/933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 168.

²⁶⁰ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6634.1933; PZ. 7031.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 169.

²⁶¹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6634.1933; PZ. 7031.1933; PZ. 7224.1933'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 169.

karargâhı hariç Doğu Türkistan'ın güneyi tamamıyla Hoten Emîrleri'nin kontrolüne geçti²⁶².

C. 1933–1934 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN'IN DURUMU

1. Ma Shi-ming'in Urumçi'ye Saldırması ve Jin Shu-ren'in Devrilmesi

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Ma Zhong-ying, 1932 yılı sonbaharında Liao-tun'da yaralandıktan sonra, askerleriyle birlikte memleketi Kansu'ya çekilmişti. An-xi'de karargâh kuran Ma, adamları vasıtasıyla asker toplamaya başlamıştı. Bu sayede kısa zamanda büyük bir ordu toplayan Ma'nın tedavisi için de İngiliz misyonerler Cable ve French görevlendirilmişti. Ma, kısa zamanda iyileşerek ata binebilecek duruma gelmişti²⁶³.

İşte bu dönemde Kumullu Uygurların ayaklanmasını bastıramayan ve Tungan bölgesinde ise Tungan müdahalesiyle karşılaşan Genel Vâli Jin Shu-ren yardım talebiyle Sovyetler Birliği'ne yöneldi²⁶⁴. Jin, 1931'de Sovyetler Birliği'nden 80.000 Meksika gümüş doları karşılığında iki uçak satın aldı. Makineli tüfek ve bombardıman malzemeleriyle dolu olan bu uçaklar iki Rus pilotu tarafından kullanılmaktaydı²⁶⁵. 1 Ekim'de ise Sovyetler Birliği ile gizli bir ticaret antlaşması imzaladı. Bu antlaşma mucibince Sovyetlerin, Urumçi, Çaveçek, Gulca, Kâşgar, Aksu, Kuçar, Yarkent ve Hoten'de olmak üzere toplam 8 ticaret şubesi kuruldu²⁶⁶. Zaten piyasayı elinde bulunduran Sovyet mallarından bundan sonra daha da düşük gümrük vergisi alınmaya başlandı. Ayrıca Doğu Türkistan'da Sovyet telgraf ve radyo şebekesi açıldı²⁶⁷. Jin bu anlaşmayı Nan-jing'deki merkezî hükümete haber vermeden imzalayarak yürürlükteki kanunlara mugayir davrandı²⁶⁸. Jin, anlaşmanın

²⁶² IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 7031.1933; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6711.1933, Minute Paper (Secret Political Dept.), Xinjiang Rebellion: Latest Reports; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6711.1933 (telegram, HMCGK-GOI, 5/10/933)'ten Forbes, **a.g.e.**, s. 169-170.

²⁶³ Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 238 vd.

²⁶⁴ Dallin, **a.g.e.**, s. 94-95.

²⁶⁵ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 181.1933 (HMVCGK Wats-GOI, 21/10/32)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 172-173.

²⁶⁶ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 67; Cheng Tien-fong, **A History of Sino-Russian Relations**, Westport 1975, s. 170.

²⁶⁷ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 67; Nyman, **a.g.e.**, s. 81-82.

²⁶⁸ Tien-fong, **a.g.e.**, s. 170.

neticesi olarak Sovyetlerden çok miktarda ekonomik ve askerî yardım da aldı. 1932’de ise 8 uçak daha alındı ve bu uçaklar Bei-jing’den gönderilen pilotlar tarafından Urumçi’ye getirildi²⁶⁹.

Sovyetlerin bu yardımlarına rağmen Çin idaresinin Doğu Türkistan’daki birlikleri eğitimsiz kalmıştı. Kumul Eskişehir’in alınması ve Ma Zhong-ying’in Kansu’ya çekilmesinden sonra Doğu Türkistan’daki Çin kuvvetlerinin başkomutanı ve İli askerî vâlisi Zhang Pei-yuan’ın Urumçi’ye dönmesi emredilmişti. Genel Vâli Jin Shu-ren ise Kumul galibiyeti ile şımarıldığını düşündüğü Zhang Pei-yuan’a güvenmemekteydi. Güvensizlik duygusunun karşılıklı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Zhang verilen emre itaat etmeyerek İli’ye gitmeye karar vermiş, bu ise Jin ile Zhang’ın arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Jin Shu-ren, Zhang Pei-yuan’ın yerine Sheng Shi-cai’i atadı. Sheng Shi-cai, Kumul harekâtı sırasında Zhang’ın Genelkurmay Başkanı idi²⁷⁰. Bu atama Jin’in olduğu kadar Doğu Türkistan’ın geleceği için de büyük bir önem taşıyacaktı.

İngiliz ve Sovyet yardımlarına rağmen Jin Shu-ren’in Doğu Türkistan’daki yönetimi çökmeye yüz tuttu. Ma Zhong-ying, An-xi’de iyileşmeye çalışırken, Mayıs

²⁶⁹ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 5443-32 (Information supplied by H. French Ridley of the China Inland Mission, Urumchi)’den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 173.

²⁷⁰ 1933-1944 yılları arasında Doğu Türkistan’ı idare eden Sheng Shi-cai, 1895’te Mançurya’nın güneyindeki Liao-ning’de doğdu. Tokyo’daki Vaseda Üniversitesi’nde siyasî ekonomi okumak için 1917’de Japonya’ya gitti. “4 Mayıs Harekâtı”nda Liao-ningli öğrencilerin vekili olarak 1919’da Çin’e dönen Sheng, bu dönemde Japonlara karşı radikal hisler beslemeye başladı ve okumak yerine askerî kariyer yapmaya karar verdi, bkz. Chan, “The Road to Power”, s. 227, 236; Forbes, **a.g.e.**, s. 173-74, 466-467. Kantun (Guang-dong) Eyaleti’ndeki askerî eğitim okuluna giren Sheng, daha sonra Kuzeybatı Askerî Akademisi’ne kaydoldu. Burada Zhang Zuo-lin’in yardımcısı Gua Song-lin’in emrinde göreve başladı. Kısa zamanda terfi eden Sheng, Yarbaylık rütbesiyle kurmay oldu. 1924’de Gua Song-lin tarafından staj yapmak üzere Japon askerî akademisine sokulan Sheng, 1927’de Çin’e dönerek Jiang Jie-shi’nin karargâhında kurmay subay olarak “Kuzey Harekâtı”na iştirâk etti. Bu harekâttan sonra Nan-jing’deki Genel Kurmay Başkanlığı Savaş Harekât Şube Başkanlığı görevine getirildi. Bu görevinden amirleri ile anlaşamaması sebebiyle 1929’da istifa etti, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 120-121; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 70. Bundan sonra Nan-jing’de kalan Sheng, Çin’in hudut savunmasının güçlendirilmesiyle ilgilendi, bkz. Chan, “The Road to Power”, s. 229. Sheng’in istifasından kısa bir zaman sonra Doğu Türkistan’daki Çin idaresi malî yardım talebiyle Nan-jing’e bir heyet göndermişti. Jin Shu-ren tarafından, Doğu Türkistan’daki Çin birliklerini yeniden teşkilatlandırılacak kabiliyetli genç bir subay bulması için görevlendirilen heyetteki Kuan Lu, bu gâye ile Nan-jing’de yaptığı araştırmalar sırasında, Sheng ile tanıştırdı. Bundan sonra, Genel Vali Jin Shu-ren’in kadrosuna tâyin edilen Sheng, 1929-1930 kışında Urumçi’ye geldi, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 121. İlk olarak Hudut Ordusu Kurmay Başkanlığı’na tâyin edilen Sheng, daha sonra Urumçi’deki askerî kolejın başmüfettişi yapıldı. Sheng’in biyografisini yazan Chan (a.g.m., s. 229) onun için: “Jin Shu-ren, Sheng Shi-cai’i kadrosuna kabul etmekle yatağının altına saatli bomba koymuştu ve kendi kaderini kendisi belirlemişti” demektedir.

1932’de Ma Shi-ming’i Tunganların Turfan’daki askerî harekâtının başına gönderdi²⁷¹. Daha önce de değindiğimiz üzere Çin idaresinin Turfan’daki birliklerinin komutanı Ma Fu-ming sonbaharda ihtilâlciler safına geçmişti. Zhang Pei-yuan, Jin Shu-ren’in emrine itaat etmediği dönemde Kumul’da bulunan Sheng, başkomutanlığa atandığı zaman Karlık Dağında Uygur ihtilâlcilerine saldırı düzenlemekle meşguldü. Ma Fu-ming’in ihtilâlciler safına geçip Turfan’ın Tunganların eline düşmesinden sonra Sheng, Uygur ve Tungan müttefik birliklerinin Urumçi’ye taarruzunu önlemek gâyesiyle Kumul’dan batıya doğru harekete geçti. 2 gün süren şiddetli çarpışmalardan sonra Turfan’ı ele geçiren Sheng’in Turfan havzasını aldığını söylememiz pek de mümkün değildir²⁷².

Bu dönemde Ma Shi-ming’in Tungan süvari birliği ve Uygur ihtilâlcileri, Ma Fu-ming askerlerinin de desteğiyle, şiddetli kış mevsiminde Urumçi’ye yöneldi. Sven Hedin, Jin Shu-ren’in Davanşin geçidini tutmak için gönderdiği askerlerinin Tunganlar tarafından imha edildiğini yazmaktadır. Bu sırada Kuçar’da Timur Beg, Hoten’de ise Emirler komutasında büyük ayaklanmalar oldu. Zor durumda kalan Jin Shu-ren, Albay Pappengut’un Beyaz Ruslardan müteşekkil birliğini büyütme suretiyle 1.500 kişilik bir ordu hâline getirdi²⁷³.

Ma Shi-ming komutasındaki Uygur ve Tungan birlikleri, Ocak 1933’te Davanşin’i geçerek Urumçi’nin güneyindeki Chai-wu-pao’ya kadar ilerledi²⁷⁴. Nan-jing Hükümeti’nin siyasî elçisi olan ve 25 Aralık 1933’te Urumçi’ye gelen Wu Ai-chen, 29 Ocak’ta Urumçi kapılarının aniden kapatıldığını ve şehirde yiyecek kıtlığının baş gösterdiğini yazmaktadır. Bu ise Çinlilerle Türklerin arasında soğuk hava estirdi. Ma Shi-ming’in birlikleri 21 Şubat’ta Urumçi’ye geldi. Çatışmalara şahit olan Wu Ai-chen, Tunganların gece yarısı yaptıkları ilk saldırıda batıdaki büyük köprüyü ele geçirdiklerini, şehri savunan Çinli komutanın elinde sadece 70 asker bulunduğunu, 300 beyaz Rus askerinin ise yetişmesi ile 2 gün devam eden

²⁷¹ Chan, a.g.m., s. 70.

²⁷² Boorman-Howard, a.g.e., C. III, s. 170.

²⁷³ Beloff, **Foreign Policy**, C. I, s. 232; Tien-fong, a.g.e., s. 170. Beloff (**Foreign Policy**, C. I, s. 232)’a göre Beyaz Rus askerleri Sheng’in komutasına girmemek için Gulca ve Urumçi’ye gitmemiştir. Buna karşılık Howard ve Boorman (a.g.e., C. III, s. 121) ise bu birliğin 1932 yılı kış mevsiminde Turfan’a gittiğinden bahseder. Beyaz Rus birliğinin daha sonra Urumçi savunmasında ve Jin Shu-ren’in devrilmesinde önemli roller üstlendiği görülmüştür, bkz. Forbes, a.g.e., s. 178.

²⁷⁴ H. J., Wiens, “The Historical and Geographical Role of Urumchi, Capitl of Chinese Central Asia”, **Annals of the Association of American Geographers**, C. LIII, No: 4, (1963), s. 444-445.

meydan muharebelerinden sonra müttefik birliklerin geri püskürtüldüğünü yazmaktadır. Bu çarpışmalarda diğer Tungan birlikleri radyo evini ve Şeytan Tepesi'ni ele geçirmişlerdi²⁷⁵. Şehrin batı kapısındaki çarpışmalar çok şiddetli geçmiş, burada bulunan Hsiao-chiao-chih caddesi Tunganların geri çekilmeleri için ateşe verilmişti. Bu durumda geri çekilen müttefik birlikleri üzerine Kızıldağ tarafından yayılım ateşi açılmıştı. Bu olaylarda en az 2.000 kişi hayatını kaybetmiştir ki, bunların büyük çoğunlu müttefik Uygur ve Tungan birlikleriydi²⁷⁶. Bu mağlubiyete rağmen batı kapısını ellerinde tutan müttefik birliklerinin karanlık bastırdıktan sonra hücumla geçebilecek güçleri de vardı. Bu sırada Sheng Shi-cai, şehri kurtarmak için Turfan'dan gelmemiş olsaydı, ihtilâlcilerin zaferi kesin gibiydi. Sheng'in yaklaştığını haber alan ihtilâlciler taarruzu durdurarak kırlara çekildi. Sheng'in birliklerinin Urumçi'ye gelmesi Çinli idarecileri geçici olarak rahatlatı²⁷⁷. Çatışmada ölen Müslüman ve Çinlilerin toplam sayısının ise 6.000 kişiye ulaştığı belirtilmektedir²⁷⁸.

Sheng Shi-cai'in Urumçi'yi kurtarmasından sonra ihtilâlciler mevzilerini güçlendirmişler ve stratejik önemi hâiz Davanşin ile Urumçi'nin 40 km kuzeydoğusundaki Buken nahiyesi ihtilâlcilerin eline geçti. Buraya komşu San-to-pao nahiyesinde 900 Çinli öldürüldü. Urumçi'yi besleyecek miktarda pirinç ihtilâlcilerin eline geçmiş, Wu Ai-chen'in bildirdiğine göre 1 Mart günü Urumçi'nin 5 km kuzeyindeki Qi Dao-wan bölgesinde 100 kadar Çinli asker 1.000 kişiyi bulan ihtilâlciler tarafından öldürülmüştür²⁷⁹.

Bu arada Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde de vaziyet kötüye doğru gitmekteydi. Kâşgar'da Ma Shao-wu izole edilmiş, Altay'da ise Kazaklar, Şerifhan Töre²⁸⁰ liderliğinde ayaklanmışlardı²⁸¹. Cungarya bölgesindeki Tunganlar da rahat

²⁷⁵ Wu, **a.g.e.**, s. 80-81; Hedin, **Big Horse's**, s. 6-7.

²⁷⁶ Wu, **a.g.e.**, s. 82; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 4641.1933 (Report of R.H. Joyce, China Inland Mission Urumchi, dated 16 April 1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 179-180.

²⁷⁷ Bu çarpışmalarda Beyaz Rus askerlerinin 600 kadar Tungan'ı öldürdükleri de söylenmektedir, bkz. Wu, **a.g.e.**, s. 83, 88.

²⁷⁸ Hedin, **Big Horse's**, s. 7.

²⁷⁹ Wu, **a.g.e.**, s. 83-84, 89.

²⁸⁰ Şerifhan Töre, Cengiz Han'ın sülalesinden olup, 1902'de Altay'da doğdu. Tahsilini Urumçi'de bitirdikten sonra General ve Altay valisi olarak halka hizmet etti. 1939'da tutuklanan Şerifhan, 1942'de Urumçi'de işkence ile öldürdü, bkz. Halife Altay, **Anayurt'tan Anadolu'ya**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, t.y., s. 424.

²⁸¹ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 301; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 13.

vermiyorlardı. Manas'taki Çinli birlikler safında bir teğmenin liderliğinde başlatılan isyan bin-bir zorlukla bastırılabilmişti²⁸².

Kazak Türklerinin de ayaklanması ihtilâlin ülkenin her tarafına yayılmasına sebep oldu. Sovyetler ise bu durumu ve Jin Shu-ren'in beceriksizliğini hoşnutsuzlukla takip etmekteydi. Böyle bir durumda Jin'in sağ kurtulamayacağına ilk inananlar Sovyet liderleri olmuştur. Nan-jing'den onay alan Sovyetler, Urumçi'ye takviye birlikler göndermeye karar verdi²⁸³. Bu birliklerin 27 Mart 1933'te Urumçi'ye gelmesi Merkezî Çin idaresiyle birlikte bilhassa Sheng Shi-cai'in durumunu sağlamlaştırmıştır. Bu birliklerin yardımları neticesinde Ma Shi-ming'in askerleri geri çekilmeye mecbur edilmiş ve Şahar'daki karargâhlarına dönmüşlerdi. Bu yeni durum Uygur ihtilâlcilerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Kansu hududundan Turfan'a kadar geniş bir sahayı elinde bulunduran Hoca Niyaz Hacı, An-xi'deki Ma Zhong-ying'den yardım istemek zorunda kaldı²⁸⁴. Bu arada durumu kötüye giden Jin Shu-ren, Urumçi'de gittikçe artan kargaşanın ortasında kaldı. Zaten Şubat ve Mart aylarındaki Urumçi'nin savunmasında savaşın en ağır yükünü taşıyan Beyaz Rus askerleri de sızlanmaya başlamıştı²⁸⁵. Genel Vâli'nin kardeşi Jin Shu-xin ve eski yâveri Cui Zhao-zhi, Başkent'in kuşatma altında olduğu dönemde tahıl piyasasını ellerine geçirmişler ve menfaatlerine göre tekelleşmişlerdi²⁸⁶. Bu olayla birlikte itibarı iyice düşen Jin Shu-ren'e karşı kendi hemşerileri bile rahatsız bir duruma gelmişlerdi²⁸⁷.

İhtilalcilerin Başkent'ten uzaklaşmalarından sonra Pappengut ve diğer Beyaz Rus subayları sıkıntılarını dile getirerek, Jin Shu-ren'i bölgeye yeni gelen “Kuzeydoğu Kurtuluş Ordusu” yetkililerine şikâyet ettiler. Onların da desteğini alan Beyaz Ruslar, 12 Nisan gecesi Jin'e karşı darbe hareketine girişti. 200 Beyaz Rus askerî, çatışmalarda şehir kapılarını ve Genel Vâli'nin sarayını ele geçirdi. 200 asker

²⁸² Wu, **a.g.e.**, s. 92.

²⁸³ Wu, **a.g.e.**, s. 92. 1931'de Japonya, Mançurya'ya saldırdığında 2.000 kadar Çinli asker Sibirya'ya kaçmıştı. Sovyetler bu askerleri “Tran-Sib” ve “Türk-Sib” demiryolu ile Doğu Türkistan'ın Çaveçek hudut kapısına getirmiştir, bkz. Beloff, **Foreing Policy**, C. I, s. 232-233; Chan, a.g.m. s. 238. Beloff gönderilen bu kuvvetlerin sayısı 7.000 olarak belirtirken, Lattimore (**Pivot of Asia**, s. 69) bu rakamı 1.000 olarak vermiştir.

²⁸⁴ Chan, a.g.m., s. 238.

²⁸⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 70; Hedin, **Big Horse's**, s. 8-9.

²⁸⁶ Hedin, **Big Horse's**, s. 8-9; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 382.

²⁸⁷ Forbes, **a.g.e.**, s. 183.

ise şehir kapıları dışında güvenliği sağladı²⁸⁸. Kaçan Jin Shu-ren, Çaveçek yoluyla Sovyetler Birliği'ne sığındı. Bundan sonra ise Trans-Türk ve Trans-Sibir demiryolu ile Çin'e döndü²⁸⁹. Yakalanan kardeşi Jin Shu-xin ise idam edildi²⁹⁰. Sheng Shi-cai her ne kadar hatıratında bu olayla bir alakasının olmadığını söylese de²⁹¹, bu darbe hareketinde onun ve eşi Qiu Yu-fang'ın²⁹² rolü kesindir. Nitekim darbeden sonra Sheng'e Urumçi'ye dönmesi için verilen mesaj, istirahat etmekte olduğu Uruba'ya gönderilmiştir²⁹³. Bundan sonra yapılan müzakereler neticesinde Jin Shu-ren zamanında Millî Eğitim Nazırı olan Liu Wen-long, Doğu Türkistan Genel Vâliliği'ne atandı²⁹⁴. Sheng ise Doğu Türkistan idaresinde en güçlü makam olan Duban (Hudut Savunma Bakanı) yani ülkenin tek hükümrânı tâyin edildi²⁹⁵.

2. Ma Zhong-ying'in Doğu Türkistan'ı İkinci İstilasası

Ma Zhong-ying ve Ma Shi-ming, Urumçi'yi alamamalarına rağmen, Hoca Niyaz Hacı'nın yardım istemesi üzerine işe yeniden el koymaya karar verdiler. Ma Shi-ming'in Urumçi'yi alamamış olması, Ma Zhong-ying'i rahatsız etmemişti. Aksine Davanşin'i rahatlıkla geçmiş olması ve Ma Zhan-jiang'ın Kâşgar Yenişehir'i istilâ etmesi, kendisine cesaret vermişti. Bununla birlikte yeni asker alımlarıyla da ordusunu güçlendirmişti. Ayrıca Merkezî Çin Hükümeti, Jin Shu-ren'in Sovyetler Birliği ile yaptığı gizli antlaşmayı da öğrenmesi, Ma Zhong-ying'in prestijini bir kat daha arttırmıştı. Merkezî Hükümet, Ma Zhong-ying komutasındaki Tungan askerlerini Çin Guo-Min-Dang Ordusu'nun 36. Tümeni olarak da tanımıştı²⁹⁶. An-xi'de tedavisini tamamlayan Ma Zhong-ying, Nisan ve Mayıs 1932'de karargâhını Si-cuv'ya nakletti. Burada da ordusunu eğitmeye ve büyümeye devam eden Ma Zhong-ying'in en soğuk havalarda bile askerlerinin başında koştuğu görülmüştür.

²⁸⁸ Bu darbe hareketinin ayrıntısı için bkz. Wu, **a.g.e.**, s. 100-118.

²⁸⁹ G. Hogg, **I See a New China**, London 1945, s. 118-119.

²⁹⁰ Wu, **a.g.e.**, s. 117; Hedin, **Big Horse's**, s. 9.

²⁹¹ Sheng Shi-cai, **Red Failure in Xin-jiang**, East Lansing 1958, s. 159.

²⁹² Çok haris ve zeki birisi olan Qiu Yu-fang, harp beylerinden Chiu Tsung-chun'un kızı idi. Darbeden birkaç gün önce Kuzeydoğu Kurtuluş Ordusu liderlerinden kocasına destek sağladığı bildirilmektedir, bkz. Chan, **a.g.m.**, s. 242. Sheng'den sağ kurtulan Qiu Yu-fang, 1949'da kocasıyla beraber Tayvan'a kaçmıştır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 441.

²⁹³ Wu, **a.g.e.**, s. 107-108.

²⁹⁴ Wu, **a.g.e.**, s. 109; Chan, **a.g.m.**, s. 241.

²⁹⁵ Chan, **a.g.m.**, s. 242.

²⁹⁶ Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 227; Hedin, **Big Horses's**, s. 6; N. Kazak, **Osttürkistan zwischen den Grossmächten**, Königsberg 1937, s. 18, not 47.

Onun askerî eğitiminin dayanılmayacak derecede sıkı ve sert olduğu, kaçanları ise bizzat kendisinin öldürdüğü nakledilmiştir²⁹⁷.

1933 yılı ilkbaharında Doğu Türkistan'ı istilâ etmek üzere hazırlıklarını devam ettiren Ma Zhong-ying'in bu hazırlıklar sırasında Kansu-Qing-hai hudut bölgesinde vergileri çiftçilerin dayanamayacakları şekilde arttırdığı, hatta Qing-hai'in kendi hâkimiyetinde olmayan bölgelerine bile vergi toplamak için asker gönderdiği yazılıdır²⁹⁸. Hazırlıklarını tamamlayan Ma Zhong-ying, Mayıs 1933'te Si-cuv'dan Doğu Türkistan'a hareket etti²⁹⁹.

Ma Zhong-ying'in bu ikinci istilâ için geldiğinde ordusunun mevcudu hakkında kesin bir bilgi olmamasına rağmen, askerlerinin 1931'deki istilâda olduğundan 10 misli daha fazla olduğunu söylemek mümkündür³⁰⁰. Bununla birlikte bu seferki ordu daha eğitimli ve ücretleri de daha iyi idi³⁰¹. Ma'nın Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusuna geldiğinde kendisine katılan Uygur gençleriyle beraber Urumçi'deki Jin Shu-ren idaresine karşı daha da tehlikeli bir duruma geldikleri söylenebilir³⁰².

Ma Zhong-ying, Mayıs 1933'te kardeşi Ma Zhong-chih'i Kumul'u almak için 2.500 askerle göndermiş, büyük kısmı Hoca Niyaz'ın elinde olan şehir kısa zamanda ele geçirilmiştir. Jin Shu-ren'in Sovyetler Birliği'ne sığındığı bu dönemde şehrin alındığını iki dilde halka ilân eden Ma Zhong-chih'in bu hareketinden sonra Ma Zhong-ying de Kumul'a gelmişti. Diğer taraftan mevkisini tam olarak pekiştirememiş olan Sheng Shi-cai, Doğu Türkistan'daki Çinli askerler, Beyaz Ruslar ve kuzeydoğudan gelen birliklerden müteşekkil 5.000 kişilik ordusunu Başkent Urumçi yakınlarına yerleştirdi³⁰³. Kumul'da esas kuvvetleriyle birleşen Ma Zhong-ying ise hiçbir engelle karşılaşmadan Qi-Jian-jing'e kadar ilerledi. Ma Zhong-ying buradan Turfan'a doğru değil de Barköl dağındaki Boğda Ula silsilesi

²⁹⁷ G. Vassel, **My Russian Jailers in China**, London 1937, s. 52 vd.

²⁹⁸ Hedin ve diğ., **History of the Expedition in Asia**, C. IV, s. 239, 244.

²⁹⁹ Forbes, **a.g.e.**, s. 187.

³⁰⁰ Hedin (**Big Horse's**, s. 12)'e göre bu askerler birkaç bin kişi idi Cable-Frech (**The Gobi Desert**, s. 228)'e göre Ma Zhong-ying'in askerleri 3.000 kişi idi. Boorman-Howard (**a.g.e.**, C. II, s. 464) ve müellifi belli olmayan bir makaleye ("Recent Events in Xinjiang", s. 85) göre bu rakam 4.000 kişi idi ve bu askerlerden sadece 1.000 tanesi Tungan'dı. Kazak (**a.g.e.**, s. 19)'a göre Ma'nın ordusu 10.000 kişiden müteşekkildi.

³⁰¹ Wu, **a.g.e.**, s. 136, 152 vd.

³⁰² Forbes, **a.g.e.**, s. 189.

³⁰³ Wu, **a.g.e.**, s. 138.

arasında kalan vadiden geçerek Qi-tai şehrine doğru ilerledi. Buradaki ilk çatışma 15 Mayıs'ta Qi-tai'nin birkaç km doğusundaki Mu-lei bölgesinde meydana geldi. 17 Mayıs'ta Tungan ve Türk birlikleri Qi-tai'ye taarruza geçti. 26 Mayıs'ta ise Sheng Shi-cai, 1.000'i Beyaz Rus olmak üzere 5.000 asker ile Urumçi'den hareket etti. Wu Ai-chen'e göre bu hareketin sebebi Sheng Shi-cai'in Qi-tai ile Urumçi arasındaki San-tay nahiyesini elden çıkarmamaktı. Şiddetli çarpışmalar sırasında Ma Zhong-chih öldürülmüş ise de Qi-tai Tunganların eline geçmiştir³⁰⁴. Geriye dönen Sheng, 1 Haziran'da Urumçi'ye geldi.

Bu sıralarda Sheng Shi-cai'in şansının yâver gitmediğini söylemek mümkündür. Çünkü Nan-jing Hükümeti'nin Jin Shu-ren'in devrilmesine nasıl tepki vereceği belli olmadığı gibi, Sheng, doğudan Ma Zhong-ying tarafından da sıkıştırılmaktaydı. Batıdan ise İli askerî vâlisi Zhang Pei-yuan, kendisine karşı Sheng'in nasıl hareket edeceğini bilmediği için gizlice Tunganlarla irtibata geçmişti³⁰⁵.

Bu sırada Urumçi'ye saldırmaktan vazgeçen Ma Zhong-ying, aynı zamanda uzlaşmak istediğini Sheng Shi-cai'e telgrafla bildirdi³⁰⁶. Ma Zhong-ying'in bu düşüncesi Sheng'in yeniden savunma hazırlığı yapmasına yol açtı. Sheng, Wu Ai-chen başkanlığında bir heyeti Ma Zhong-ying'e gönderirken³⁰⁷ diğer taraftan Pappengut komutasındaki Beyaz Rus askerlerini de Buken'de yeni bir hattı savunmakla görevlendirdi. Gönderilen barış heyetinin Ma Zhong-ying ile mülakatları bir netice vermemiştir. Ma ateşkese uyacağına ve Sheng'in kuvvetleriyle bir çatışma yaşanmayacağına dâir hükümet yetkililerine güvence vermesine rağmen, askerlerini San-tay'a doğru hareket ettirdi. Bunu haber alan Sheng ise Buken'e hareket etmiş ve oradaki Çin birliklerinin başına geçerek Zi-Ni-quan'da bulunan Ma'nın önünü kesmek için harekete başladı. Haziran ayı ortalarında vuku bulan çatışmalarda Sheng'in birlikleri üstünlük elde etti³⁰⁸. Aynı bölgede bulunan Hoca Niyaz Hacı'nın Uygur birlikleri ise savaşa katılmadı³⁰⁹. Bu mağlubiyet Ma için tam bir hezimet değildi. Nitekim Tungan birlikleri bundan sonra Qi-Jian-jing'e

³⁰⁴ Wu, **a.g.e.**, s. 136, 138-139, 152; Hedin, **Big Horses's**, s. 11.

³⁰⁵ Hedin, **Big Horse's**, s. 12; Chan, a.g.m. s. 246; Forbes, **a.g.e.**, s. 190-191.

³⁰⁶ Hedin, **Big Horse's**, s. 12; Chan, a.g.m., s. 246.

³⁰⁷ Bu heyetin görüşmelerinin teferruatı için bkz. Wu, **a.g.e.**, s. 148-160.

³⁰⁸ Wu, **a.g.e.**, s. 174 vd.; Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 280.

³⁰⁹ Kuang Lu, "Hsin-chiang Li-shih", **Pien-chiang wen-hua lun-chi**, C. III, Tai-bei 1954, s. 330 vd.

çekildiler. Buradan Turfan'a ilerleyen Ma Zhong-ying, Ma Shi-ming birliklerinin kalıntılarıyla birleşerek Davanşin'in güneyine doğru hareket etti³¹⁰.

Nan-jing Hükümeti'nin arabuluculuk için gönderdiği Huang Mu-sung, Haziran ortalarında Urumçi'ye geldi. Sheng Shi-cai ve Ma Zhong-ying şifâhi olarak Merkezî Hükümet'e bağlılıklarını bildirdiler. Sheng, Zi-Ni-quan zaferinden sonra Tunganları alt edebileceği kanaatine varmıştı. Nan-jing Hükümeti'nin Tunganları destekleme ihtimâline karşı, Ma Zhong-ying'i takip etmekten vazgeçmiş ve Urumçi'ye dönerek elçi Huang Mu-sung'u gözaltına almıştır. Bundan sonra ise hükümette görevli 3 kişiyi Ma Zhong-ying ile kendisine karşı komplo hazırlamakla suçlayarak idam ettirmiştir³¹¹. Bu suretle Merkezî Hükümet'ten uzaklaşan Sheng, Sovyetler'e yanaşmıştır³¹².

Ma Zhong-ying, 1933 yılı ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında ordusunu Turfan'da düzene sokmaya çalışırken, Sheng Shi-cai, Urumçi ve Doğu Türkistan'ın kuzeyinde durumunu sağlamlaştırmakla meşgul idi. Kazaklar, Nisan ayında ayaklanarak Altay'ı ele geçirmişlerdi. Altay ve Sovyet hududundaki Çaveçek, Temmuz ve Ağustos aylarında tekrar Çin hâkimiyetine geçmişti³¹³. Bu sıralarda Hoca Niyaz Hacı ile Ma Zhong-ying'in arası açıldı³¹⁴. Hoca Niyaz Hacı, Zi-Ni-quan çatışmalarından sonra Sheng ile anlaşma yoluna gitmiş ve görüşmeler neticesinde Doğu Türkistan'ın güneyine savunma bakanı olarak atanmıştı. Buna karşılık Hoca Niyaz da Sheng'in hükümetini tanımıştı³¹⁵. Hoca Niyaz, Uygur birlikleriyle Davanşin'i geçmiş, fakat Ma Shi-ming'in saldırısına uğrayarak mağlup olmuştu³¹⁶. Bu suretle Hoca Niyaz, Kuçar'a çekilmiş ve Uygur birlikleri Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusundaki siyâsî sahneden çıkmışlardı³¹⁷.

³¹⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 192.

³¹¹ Wu, **a.g.e.**, s. 181 vd.; A. A. Whiting, **Soviet Strategy in Xin-jiang, (Part I of Xinjiang: Pawn or Pivot)**, East Lansing 1958, s. 24.

³¹² Forbes, **a.g.e.**, s. 193.

³¹³ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 302.

³¹⁴ Wu, **a.g.e.**, s. 146.

³¹⁵ Wiens, **a.g.m.**, s. 242. Hayit (**Turkestan zwischen**, s. 303)'e göre Hoca Niyaz Hacı, 9 Haziran 1933'te yani Zi Ni-quan çarpışmaları öncesinde Sheng Shi-cai ile anlaşmıştır. Wu (**a.g.e.**, s. 146, 234) ise bu anlaşmanın Haziran sonu veya Temmuz başlarında olabileceğini yazmaktadır.

³¹⁶ Wu, **a.g.e.**, s. 234.

³¹⁷ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 6634.1933 (letter, HMCGK-GOI, 31/8/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 194.

Bu arada Huang Ma-sung³¹⁸, Merkezî Hükümet'e Sheng Shi-cai ve Liu Wen-long'un Doğu Türkistan'daki liderler olarak tasdik edilmesini tavsiye eden telgrafı sayesinde nezaretten kurtuldu³¹⁹. Bu emrivâki karşısında Doğu Türkistan'ın daha fazla Sovyet peyki hâline girmesinden çekinen Nan-jing Hükümeti'nin başka da çaresinin olmadığı bilinen bir gerçektir. 2 Eylül'de Urumçi'ye gelen Çin Dışişleri Bakanı Luo Wen-gan, 7 Eylül'deki resmî törenlerle Sheng Shi-cai'in mevkiini teyit etmiştir. Luo Wen-gan'ın ikinci görevi ise Ma Zhong-ying'e Sheng'in Doğu Türkistan Genel Vâliliği'ni kabul ettirmektir. Yapılan görüşmeler sonunda Ma Zhong-ying'e ülkenin Doğu Garnizon Komutanlığı teklif edildi. Teklifi kabul eden Ma Zhong-ying bu suretle Kumul, Barköl ve Turfan'ın da bir kısmını içine alan bölgelerin kanunî idarecisi oldu³²⁰. Luo Wen-gan'ın Ekim başlarında Nan-jing'e dönmesinden kısa bir süre sonra Sheng bu sefer de Liu Wen-long, Ma Zhong-ying ve Zhang Pei-yuan'ı kendisine karşı Nan-jing Hükümeti'yle bir komplo hazırlamakla suçladı. İstifaya zorlanan Liu Wen-long'un yerine önemsiz bir şahsiyet olan Chu Jui-hsi hükümet reisliğine getirildi³²¹.

Sheng Shi-cai, Urumçi'de durumunu pekiştirmekle meşgul iken rakipleri ülkenin dört bir tarafında kendisine son darbeyi vurmanın hazırlıklarını yapmaktaydı. Ma Shi-ming'in Hoca Niyaz Hacı'yı mağlup etmesinden cesaret alan Ma Zhong-ying, Urumçi'ye saldırmaya karar vermiş ve Aralık 1933'te birliklerini Davanşin'den başkent üzerine kaydırmaya başlamıştı³²². İli'nin askerî vâlisi Zhang Pei-yuan da Tunganları desteklemeye karar vermişti. Zhang Pei-yuan birliklerini Talkı geçidinden Cungarya'ya geçirerek Karasu'daki Çin Garnizonu'na saldırdı³²³. Bu arada Kansulu Tunganların ilerlemekte olmasından cesaret alan Cungaryalı

³¹⁸ Ma Zhong-ying ile Sheng Shi-cai arasındaki çatışmayı durdurmak gâyesiyle “uzlaştırıcı bakan” sıfatıyla Haziran 1933'te Doğu Türkistan'a gönderildi. Sheng Shi-cai, onu, kendisini devirmek için gizli entrikalar çevirmekle suçlayarak gözaltına aldı ve Nan-jing'e Sheng Shi-cai'in vazifesinde kalmasını tavsiye eden bir telgraf çektiler. Bu telgrafın ardından Sheng ülkeyi terk etmesine izin verildi, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 446.

³¹⁹ P. Fleming, *News From Tartary*, London 1936, s. 250.

³²⁰ Boorman-Howard, *a.g.e.*, C. III, s. 122; IOR, L/P&S/12/2356, PZ. 4894.1933 (Notes Respecting the Sinkiang Rebellion), s. 1'den naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 195; W. Burton, “Tug-of-War in Central Asi”, *Asia*, C. XXXV, (1935) s. 518-519.

³²¹ Boorman-Howard, *a.g.e.*, C. III, s. 122. Chu Jui-hsi'nin bu görevde gerçek yetki sahibi olmadığı bilinmektedir. 1934'te öldüğünde yerine Li Yung getirilmiştir, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 444.

³²² Ma Zhong-ying, birliklerini; Wu Ai-chen'e göre (*a.g.e.*, s. 234) Eylül'de, Kuang Lu'ya (*a.g.m.*, s. 333) göre Ekim ayında harekete geçirmiştir.

³²³ Kuang Lu, *a.g.m.*, s. 333-334; W. Heissing, *Das gelbe Vorfeld: Die Mobilisierung der chinesischen Aussenländer*, Heidelberg, Berlin and Macmillan 1941, s. 76.

Tunganlar da toplu halde ayaklanarak Ma Zhong-ying'in bayrağı altında toplandı³²⁴. Aralık ayında Ma Shi-ming komutasındaki birlikler başkenti es geçerek Sovyet hududundaki Çaveçek'e saldırdı³²⁵. Tunganların Cungarya bölgesine ilerlemeleri ve Zhang Pei-yuan'ın onların safına geçmesi, 1933 kış ortalarında Sheng'in Urumçi'deki durumunu zayıflattı. Bu arada Doğu Türkistan'ın güneyinde Hoten Emîrleri'nin bağımsızlık hareketi ile yeni bir döneme girildi.

3. Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti

1933 Eylül ve Ekim aylarında Sheng Shi-cai ve Ma Zhong-ying kuzeyde ve doğuda mücadele halinde iken, güneydeki ihtilâlciler Kâşgar Yenişehir'de Ma Zhan-jiang'ın Tungan birliklerini kuşatma altında tutmaya devam etmişti. Bu suretle doğuda Çerçen'den kuzeyde Aksu'ya kadar olan geniş sahada durumlarını pekiştirmişti. Kâşgar'da Uygur lideri Timur Beg'in öldürülmesinden ve Kırgız lideri Osman Ali'nin Tanrı dağlarındaki yurtlarına çekilmesi, Hoten Emîrleri'ni güneydeki ihtilâlcilerin liderleri pozisyonuna soktu. Bundan sonra Kumullu Hoca Niyaz Hacı ve Yolbars Han açıkça bağımsızlık istediklerini ortaya koymaya başladı³²⁶.

Hoca Niyaz Hacı, Ma Shi-ming'e mağlup olduktan ve Toksun'dan Kuçar'a çekildikten sonra yani Temmuz 1933'te, Hoten Emîrleri tarafından idare edilen bölgeye yaklaştı. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Hoca Niyaz, Sheng Shi-cai idaresini kabul etmiş ve ülkenin güney bölgesinin Savunma Bakanlığı'na atanmıştı. Onun bu durumu anormal görünüyordu. Mehmet Emin Buğra, Hoca Niyaz Hacı'ya kurulması düşünülen devletin cumhurbaşkanlığını teklif ederek, onun Sheng'den koparmayı amaçladıklarını kaydetmiştir³²⁷. Pragmatik, ama geniş siyasî tecrübesi olmayan Hoca Niyaz, Hoten liderlerinin bu teklifini kabul ederek 10 Eylül 1932'de **"Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti"**ni kurmuştur³²⁸. Bu yolla Hoca Niyaz ile Çinli müttefiklerinin arası açılmıştır. Fakat kurulan Cumhuriyet gerçekte bir anlam ifade etmemiştir. Bu arada Hoca Niyaz, Sovyetler'den yardım almak için

³²⁴ Hedin, **Big Horse's**, s. 196; Vasel, **a.g.e.**, s. 164-165; Nyman, **a.g.e.**, s. 108; Wu, **a.g.e.**, s. 233.

³²⁵ Forbes, **a.g.e.**, s.196.

³²⁶ Forbes, **a.g.e.**, s.197.

³²⁷ Hedin (**Big Horse's**, s. 152)'e göre Hoca Niyaz Hacı'nın birlikleri Sheng Shi-cai veya Ma Zhong-ying'in birlikleri kadar düzenli olmasa da onların birliklerinden sayıca daha fazla idi. Buğra (**Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 43) ve Hayit (**Turkestan zwischen**, s. 303-304)'a göre Hoca Niyaz'ın ordusunda 15.000 asker, 60.000 koyun ve 40.000 inek bulunmaktaydı.

³²⁸ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 303-304.

görüşmelere başladı. Kurulan hükümetin Başbakanı³²⁹ Sabit Damolla, Hoca Niyaz Hacı'nın hareketlerinden ümitsizliğe kapılmış, buna rağmen 12 Kasım 1933 tarihinde Cumhuriyet'in kurulduğunu ilân etmiştir³³⁰.

Kurulan hükümetin iç siyaseti; millî eğitim, ekonomi ve sosyal alanlarda bazı ıslahatlar yapmaktan ibâretti³³¹. Dış siyasette ise aynı derecede Sovyetler, Çin ve Tunganlara karşı idi³³². Hükümette görev alanlardan Hoca Niyaz Hacı dışındakilerin hepsi ya Sovyetler'den kaçıp gelen rejim aleyhtarları ya da “Millî İnkılâp Komitesi” liderlerinden müteşekkildi. Yarkent ovası ve etrafındaki bölgelerin idaresi Emir Abdullah'a verildi. Emir Nur Ahmed Can'a ise bir bakanlık yanında Yenihisar'ın idaresi de verildi. Genel manada güç ve salahiyet Hoten Emîrleri'nin elindeydi denilebilir³³³. Hoten vadisi ise Mehmed Emin Buğra'ya verildi³³⁴.

Kısa zamanda olgunlaşan hükümet, devlet niteliği kazandı. 12 bakandan müteşekkil hükümet, meclis kurarak bir de anayasa hazırlamış³³⁵, mavi zemin

³²⁹ Forbes (**Harp Beyleri**, s.198), Sabit Damolla için kurulan hükümetin Şeyhü'l-İslâm'ı ifâdesini kullanırken, aynı eserin 478. sayfasında aynı kişiden başbakan olarak bahsetmektedir.

³³⁰ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 304; a. mlf., “20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri”, s. 787; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 16; Hai, a.g.t., s. 105-106; Bekin, **M. Rıza Bekin'in Anıları**, s. 11-12; Li Sheng, **a.g.e.**, s. 146.

³³¹ Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 40; Nyman, **a.g.e.**, s. 112; IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 98.1934'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 198-199.

³³² Zhan Da-jun, **Ssu-shih-nien tung-luan Hsin-chaiang**, Hong Kong 1956, s. 52-53; Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 40.

³³³ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 302; IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 8033.1933 (letter, HMCGK-GOI, n.d.)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 199-200.

³³⁴ Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 40; Ambolt, **a.g.e.**, s. 175.

³³⁵ Kazak (**a.g.e.**, s. 20), Anayasa taslağının, Bağımsız Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilân edilmesinden 7 ay önce, yani 3 Mart 1933'te, hazırlandığını belirtmektedir. Fakat bu tarihten birkaç gün önce Hoten Millî İhtilal Komitesi'nin liderleri, Hoten Eskişehir'de toplanarak, Hoten Emîrleri Hükümeti'ni kurmuşlardı. Daha sonra Kâşgar'da ilân edilen Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetiminde Hoten Millî İhtilal Komitesi liderlerinin nüfuzlu olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu yeni yönetimin Hoten Emîrleri Hükümeti'nin Kâşgar Eskişehir, Maralbaşı ve Aksu'yu da bünyesine alan uzantısı olduğu kanaati ağır basar. 1933 yılının Kasım ayında Kâşgar'da ilân edilen Cumhuriyet'in anayasa taslağı, Doğu Türkistan İstiklal Cemiyeti'nin yayın organı olan “İstiklal” dergisinin 1933 senesindeki 2. sayısında yayınlanmıştır. Anayasa taslağı aynı zamanda, aradan bir yıl geçtikten sonra, Berlin ve Paris'te neşredilen “Yaş Türkistan” dergisinde de yayınlanmıştır, bkz. “İstiklâl”, No: 1-2, (1933), “Yaş Türkistan”, No: 13, (1934), s. 31-36; No: 14, (1934), s. 32-35; No: 15, (1934), s. 29-32. Hazırlanan anayasa ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 475-481; ayrıca bkz. Timur Kocaoğlu, “Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetinin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri”, **Doğu Türkistan'ın Sesi**, DTV Yay, İstanbul (Mayıs 2006), s. 31-40.

üzerine beyaz ay-yıldızlı millî bayrak kabul edilmiştir³³⁶. Çin idaresinin ve Tungan Ma Zhong-ying'in bastırıldığı paralar yürürlükten kaldırarak Kâşgar ve Hoten'de Hükümet adına paralar basıldı. İsveç misyonerlerinin yayınevî alınarak "İstiklâl" adlı bir dergi basılmaya başlandı. Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni birçok yönden Yakub Beg'in 1865'te merkez Kâşgar olarak kurduğu devletin manevî varisi olarak görmek mümkündür. Yakub Beg gibi yeni hükümetin liderleri de bağımsızlık mücadelelerine destek gâyesiyle Orta Doğu, Türkiye ve İngiltere'ye başvurmuştur. Bilindiği üzere Yakub Beg, Osmanlı Devleti ve İngiltere tarafından tanındığı gibi belli miktarda maddî yardım da elde etmişti. Ama böyle bir desteğin Kâşgar Doğu Türkistan Devleti'ne verilememiş olması, onlar açısından en büyük talihsizlik olarak söylenebilir. Nitekim Hükümet yetkilileri Kasım 1933'te Kâşgar'a gelen İngiliz Başkonsolos yardımcısı Thomson Glover ile doğrudan münasebete geçmek için Yeni Delhi'ye gönderilen Uygur elçileri vasıtasıyla İngiltere'ye başvurmuştur. Katı Sovyet aleyhtarı olan Thomson, başlangıçta Sabit Damolla ve Hoca Niyaz Hacı'nın talepleriyle yakından ilgilenmiştir. Thomson, Yeni Delhi'deki İngiliz Hükümeti'ne yazdığı mektupta, Hoten'deki hareketin tek başına Sovyet hâkimiyetini önlemek için bir şey yapamadığını, Hoca Niyaz Hacı ile Hoten Emîrleri'nin birleşmesi durumunda bu yeni hükümete yardım etmenin mümkün olabileceğini tavsiye etmiştir. Lâkin Yeni Delhi'den gelen cevapta Merkezî Çin Hükümeti'nin Doğu Türkistan'ın meşru idarecisi olarak kabul edildiği, Sovyetlerin bölgeye sokulmasını önleyecek girişimlerin her zamanki gibi, Çin hâkimiyetini destekleyen bir esasa dayanması gerektiği kendisine bildirilmiştir. Şubat 1934'te Yeni Delhi'ye giden elçiler de aynı şekilde geri gönderilmiştir³³⁷.

Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyet liderleri devletin tanınması ve yardım talebinde bulunmak için başvurdukları Türkiye'den de pek bir netice elde edememişlerdi. Kasım 1933'te Dr. Mustafa Kentli³³⁸, Ali Bey ve Harbiye'den

³³⁶ IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 8339.1933 (letter, HMCGK-GOI, 16/11/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 200.

³³⁷ IOR, L/P&S/12/2331, PZ. 98.1934 ve IOR, L/P&S/12/2356, PZ. 8340.1933 (telegram, GOI-HMCGK, 11/12/1933)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 201-202.

³³⁸ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Mustafa Kentli, Mahmud Nedim Bey ile Kâşgar'a gelmiş ve Kasım 1933'te kurulan Kâşgar Hükümeti'nde beraber kısa bir süre müsteşarlık yapmıştır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 459, 461.

Mahmud Nedim beyler, hükümet yetkililerine müsteşar olarak Kâşgar'a gitti³³⁹. Bununla birlikte Doğu Türkistan'daki gelişmelere dâir haberler Türk basınında sevgiyle karşılanmıştı. Doğu Türkistanlılar kardeş Türkler olarak, kurulan hükümet tekâmül yolunda modern genç bir devlet olarak tanıtıldı. Kâşgar'dan gönderilen yeni yıl mesajında "... gökbayraktan al bayrağa selam olsun ..." deniliyordu. Anadolu Ajansı bu mesajı geniş çevrelere yaydı. Fakat Ankara'dan Kâşgar'a maddî bir yardım gitmemiştir. Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras, Sovyetlere komşu olan devletlerin her şeyden önce onunla iyi geçinmesi gerektiği, bu devletlerin gelişebilmesine Sovyetlerin katkısının olabileceği tavsiyesinde bulunmuştur³⁴⁰. Lâkin bu tavsiye Kâşgar liderlerinin işine yaramadı. Nitekim Mehmed Emin Buğra daha sonra: "*Ruslar bizim millî düşmanlarımızdır*" demiştir³⁴¹.

Kâşgar Hükümet liderleri daha sonra Afganistan Kralı Muhammed Zahir Şah'a başvurdu. Zahir Şah, başlangıçtan beri, Doğu Türkistan'ın güneyindeki istiklal hareketlerini yakından izlemekte idi. Kasım 1933'te Kâşgar'da kurulan hükümete tebrik telgrafı göndermişti. Bu iyi niyet göstergesi üzerine Mehmed Emin Buğra Ocak 1934'te Kabil'e bir heyet gönderdi. Heyetin gâyesi kurulan hükümetin Afganistan tarafından tanınması ve silah temin etmeye çalışmaktı. Afgan Hükümeti, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanınması için vaktin erken olmasına rağmen giden elçiler resmî merasimle karşılanmış, para karşılığında bir miktar da silah vermeyi kabul etmiştir. Ayrıca, Doğu Türkistan'da Afganistan'ı temsil etmek için Kâşgar'a bir siyasî vekil tâyin edildi³⁴². Netice itibariyle söylenebilir ki; Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin tanınmak ve yardım temin etmek için harcadığı çabalar boşa gitmiştir. Aslında Kâşgar Hükümeti, kuruluşundan beri Türkçü bir tavır takındığı için hem nüfuzlu müttefiklerden mahrum kalmış hem de Doğu Türkistan'daki en güçlü üç kuvvetin (Tungan, Çin idaresi ve Sovyetler Birliği) düşmanlığını kazanmıştır.

³³⁹ Beloff (*Foreign Policy*, C. I, s. 234)'a göre bu kişiler Anti-Kemalist sürgüncülerdi.

³⁴⁰ Nyman, *a.g.e.*, s. 114; IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 1390.1933, (British Ambassador at Angora to FO, 12/2/1934)'ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 203.

³⁴¹ Buğra, *Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası*, s. 40.

³⁴² Nyman, *a.g.e.*, s. 115; Buğra, *Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası*, s. 40.

4. Sovyetler Birliği'nin Sheng Shi-cai'i Desteklemek Maksadıyla Müdahalesi

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Sheng Shi-cai, Ocak 1934 başlarında Urumçi'de kuşatma altında idi. Ma Zhong-ying'in birlikleri de Cungarya'da hâkim bir durumdaydı. Sheng, Merkezî Çin Hükümeti'nden hiçbir yardım beklemiyordu. O zaten Nan-jing elçisini kendisine karşı komplo düzenlemekle suçlamıştı. Ayrıca Nan-jing ile Doğu Türkistan'ın arası da çok uzaktı. Bu geniş bölgede Ma'nın de aralarında bulunduğu ve “Beş Ma'lar” denilen Tungan beyleri hüküm sürmekteydi. İli vadisine ise General Zhang Pei-yuan hâkim durumdaydı ve Urumçi'yi tehdit ediyordu. Doğu Türkistan'ın güneyi ise kurulan Kâşgar Hükümeti'nin idaresine girmişti. İşte bütün bunlar Sheng'in daha da sıkışmasına ve yalnız kalmasına yol açmıştı. Bu olayların yaşandığı ülkede, Sheng'in acil başvurusunu da dikkate alan Sovyetler Birliği, onu desteklemek gâyesiyle doğrudan müdahaleye karar verdi.

Sheng Shi-cai'in yardım maksadıyla Sovyetlere ilk defa ne zaman başvurduğu bilinmemekle beraber Ekim 1933'te Chen De-li ve Yao Hsi-ung'u şahsî vekilleri olarak Moskova'ya gönderdiği bilinmektedir. Sheng, hatıratında bu seyahatin amacını Sovyetlerin 1931'de Jin Shu-ren'e vaat ettiği fakat göndermediği silahları istemek için yapıldığını yazmaktadır³⁴³. Bu arada Nisan 1933'te Jin'i yerinden alan Devrim Konseyi, Doğu Türkistan'daki olaylar hakkında Nan-jing Hükümeti'ne bilgi vermek için bir heyet göndermeye karar vermişti. Wu Ai-chen'in bildirdiğine göre Sheng'in kurmay başkanı Chen Chung³⁴⁴ konsey vekili olarak Nan-jing'e gönderildi. Chen Chung'un seyahate çıkmadan önce Sheng ve Gmerkin adlı Beyaz Rus tarafından kendisine büyük bir ziyafet verilmişti. Wu Ai-chen, Chen Chung'un Moskova'ya kadar gidip, Nan-jing'e iletilmesi gereken mektubu postayla gönderdiği, kendisinin Haziran'da Urumçi'ye dönmesinden sonra öğrenilmişti. Chen Chung'un bu seyahatte yolunu değiştirmesinin perde arkasında bir şeylerin döndüğü ise açıktır. Buna göre; Chen'in Sheng'in emriyle Moskova'ya gittiği ve orada Sovyet yetkilileriyle görüşüğünü söylemek mümkündür. Bununla birlikte Sheng,

³⁴³ Sheng, **a.g.e.**, s. 163.

³⁴⁴ Sheng Shi-cai'in kurmay başkanıdır. Nisan 1933'te Moskova yoluyla Nan-jing'e gönderildi. Sheng'in Ma Zhong-ying'e karşı Sovyetlerden yardım talep eden maruzatını Moskova'ya götürdüğü tahmin edilmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 441.

Sovyetlerle yaptığı gizli görüşmelerden Merkez'in haberinin olduğunu da düşünmüyor değildi. Hatta Nan-jing Hükümeti'nin kendi yerine katı bir Sovyet aleyhtarı olan Ma Zhong-ying'in Doğu Türkistan Genel Vâlisi olarak tâyin etmeye kararlı olduğunu da göz önünde bulunduruyordu³⁴⁵. Sheng'in Nan-jing'den elçi olarak gönderilen Huang Mu-sung ve Luo Wen-gan'a husumetle bakma sebebinin bundan kaynaklanma ihtimâli de vardır. Ekim 1933'te Sheng ile Nan-jing Hükümeti arasındaki ipler tamamen kopmuştur. Bu durum ise Sheng Shi-cai'in daha büyük zorluklarla karşılaşmasına sebep olurken, Doğu Türkistan'ın daha geniş bölgelerinde ihtilâlciler büyük zaferler kazanmıştır. Bu durumda ise Sheng için tek çıkar yol selefi Jin Shu-ren gibi, askerî ve mâli yardım için Sovyetlere başvurmak olmuştur³⁴⁶.

Ma Zhong-ying'in stratejik önemi hâiz Davanşin'i alması ve Urumçi'yi tehdit etmesi karşısında Sheng Shi-cai, yardım talebiyle Chen De-li ve Yao-hsiung'u Moskova'ya gönderdi. Gönderilen elçiler Moskova'da iyi karşılanmışsa da, Doğu Türkistan'daki gidişatın iki yönü Sovyet yetkililerini rahatsız etmiştir. Bunlardan biri ülkenin güneyinde ortaya çıkan ve Sovyet aleyhtarlığını söylemekten çekinmeyen Kâşgar Hükümeti idi. Gerçi Kâşgar Hükümeti, tek başına bir tehlike oluşturmuyor olsa da, İngiliz veya Japon desteği ile ayakta kalması ve bu suretle Batı Türkistan'daki Sovyet aleyhtarlarına sığınak teşkil etmesi, bölgenin Sovyet aleyhtarlığının merkezi hâline dönüşmesine imkân verebilirdi. Sovyetleri korkutan ikinci husus ise Urumçi kapılarına dayanan Ma Zhong-ying'in Japon nüfuzunda olmasıydı. Japon Kantun (Guang-dong) Ordusu, Mart 1932'de Çin'in kuzeydoğusunu istilâ ederek Mancukuo (Man Zhou-Guo) adında kukla bir devlet kurmuştu. Japon ordusu Şubat 1933'te ise Çin'in batısındaki Jehol eyaletine doğru ilerlemişti³⁴⁷.

Daha önce bahsettiğimiz üzere Sovyetler, 1931'de Urumçi Hükümeti'yle hususi münasebet kurmuştu. Ülkenin dış ticareti tamamıyla Sovyet tekeline girmişti. Genel Vâli Jin Shu-ren haddini aşarak Sovyetler'le gizli bir anlaşma imzalamış, bu suretle Moskova, Doğu Türkistan'ın 8 değişik şehrinde ticarî müessese kurmuştu³⁴⁸.

³⁴⁵ Wu, **a.g.e.**, 119-120, 141, 181 vd.

³⁴⁶ Forbes, **a.g.e.**, s. 206-207.

³⁴⁷ Forbes, **a.g.e.**, s. 207-208.

³⁴⁸ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 67; Tien-fong, **a.g.e.**, s. 170. bkz. **Ma Shing-ming'in Urumçi'ye Saldırması ve Jin Shu-ren'in Devrilmesi** başlığı.

Sovyetler buna karşılık Jin'e askerî yardım vermemekle beraber bazı lojistik ve mâli yardımda bulunmuştur. Jin'in devrilmesi ve Japonya'nın kuzeydoğu Çin'de işgâl hareketlerine giriştiği bir sırada, bilhassa Ma Zhong-ying, ordusuna mensup Japon Tadaşi Onişi'nin Haziran 1933'te Zi-Ni-quan'daki çarpışmalarda Sheng Shi-cai'in eline geçmesinden sonra Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'daki gidişatı dikkatlice izlemeye başlamıştı. Tadaşi Onişi'nin Japonya ile hiçbir alakasının olmadığı açıklanmasına rağmen Sovyetler rahatsızlığını dile getirmiştir³⁴⁹.

Sovyetler Birliği, Kâşgar bölgesinde İngilizlerle rekabet konusunda pek endişe duymamıştır. Sovyet basını İngilizleri, Doğu Türkistan'ın güneyini de içine alacak olan "Büyük Tibet İmparatorluğu"nu kurmaya teşebbüs etmekle suçlamıştır. Buna mukabil İngilizlerin, Kâşgar Hükümeti ile münasebet kurmayı reddetmesi Sovyetleri sevindiren bir gelişme olmuştur³⁵⁰.

Sovyetleri kuşkulandıran bir başka olay ise Kâşgar Hükümet yetkililerinin Kabil'deki Alman elçiliğine gidip gelmeleri olmuştur. Sovyetler, Almanya ve Japonya'nın batı ve doğu Sovyet sınırlarına yönelik niyetlerini zaten kuşkuyla takip etmekteydi. Sovyetler hiçbir zaman Almanya veya Japonya'nın Kâşgar Hükümeti veya Ma Zhong-ying kanalıyla Sovyet Orta Asya sınırlarına nüfuz etmesine müsaade etme niyetinde olmamıştır³⁵¹.

Sovyetlerin, Doğu Türkistan'daki 1933 olaylarına tepkisini açık ve net bir şekilde Nan-jing'deki elçisi vasıtasıyla ortaya koymuştur. Moskova verdiği notada; *"Eğer siz Çinliler bir Doğu Türkistan Devleti ortaya çıkaracaksanız buna bir diyeceğimiz yok. Ama eğer siz Doğu Türkistan'ın ikinci Mancurya olmasına müsaade ederseniz, biz de kendimizi korumak için harekete geçmek zorundayız!"*³⁵² demiştir. Taşkent'teki Sovyet basını ise Japonların Doğu Türkistan'ı almaları durumunda Bakü'deki petrol kuyularının da Japon bombardıman uçaklarının menziline gireceğini yazmıştır³⁵³.

³⁴⁹ Chan, a.g.m., s. 239; An Ning, **Hsin-chiang neimu**, Singapur 1952, s. 48; Forbes, **a.g.e.**, s. 208-209.

³⁵⁰ Nyman, **a.g.e.**, s. 116; Beloff, **Foreign Policy**, C. I, s. 234; IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 1681.1934, (Passport Dept. Warning Control Circular S24424)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 209.

³⁵¹ Nyman, **a.g.e.**, s. 155; Dallin, **a.g.e.**, s. 95.

³⁵² Forbes, **a.g.e.**, s. 210.

³⁵³ Wu, **a.g.e.**, 236.

Bütün bu gelişmeleri de göz önünde bulunduran Sovyet liderleri, 1933 yılı sonlarına doğru, Sheng Shi-cai'in yardım talebine cevap olarak Doğu Türkistan'a doğrudan doğruya müdahale etmeye karar verdi. Sovyetler açısından Sheng çok güvenilir birisi olmamakla beraber tam bir Japon aleyhtarı idi³⁵⁴.

Nitekim Chen De-li ve Yao-hsiung, Aralık 1933'te Sovyet diplomatı G. Apresoff³⁵⁵, Urumçi Başkonsolosu tâyin edilmek üzere Urumçi'ye döndü. Sheng Shi-cai, Apresoff'un Urumçi'ye gelmesinden kısa bir müddet sonra orduda temizlik yapmaya başladı. Kuzeydoğu Millî Kurtuluş Ordusu'na mensup 20 kadar subay yakalanarak kurşuna dizildi. Bu sırada Beyaz Rus gönüllü birliğinin yüksek rütbeli subayı Pappengut dâhil öldürüldü ve bu birlikler yine Sovyet subayları komutasında yeniden düzenlendi. Sovyet karşıtı oldukları gerekçesiyle 40-50 kadar Çinli memur da görevden alındı³⁵⁶. Bununla birlikte yüksek rütbeli Sovyet memurlarının denetimi altında “Gizli Polis Teşkilatı” kuruldu³⁵⁷. Bütün bunlara ilave olarak, resmen teyit edilmese bile, Sheng'in Sovyetlerle imzaladığı anlaşmalar gereğince Moskova'ya Doğu Türkistan'dan daha fazla ekonomik tavizler verdiği ve Ayagöz (Sergiopol)'den Çaveçek yoluyla Urumçi'ye demiryolu yapma hakkını tanıdığı söylenir³⁵⁸.

Nitekim Ocak 1934'te Nan-jing Hükümeti'nden izin alınmaksızın Sovyet GPU'nun 7.000 askerden müteşekkil iki tugayı; tank, uçak ve topçuların desteğiyle sınırı geçerek Doğu Türkistan'a girdi. İli (Gulca) ve Çaveçek'teki ihtilâlcilerin mevzilerine saldırdı. Sovyet birliklerinin görevi isyanı basmak ve yolları açmaktı³⁵⁹. Sovyet Birlikleri ilk olarak İli'deki Çinli komutan Zhang'ın kuvvetlerini mağlup etti ve Zhang Pei-yuan'ın intihar ettiği haberi duyuldu³⁶⁰. Ma Shi-ming'in birlikleri sıkı

³⁵⁴ Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 72.

³⁵⁵ Garegin Apresoff, 1933-1937 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin Gulca Başkonsolosu olarak görev yaptı. Orta Asya meselelerinde uzman olan Apresoff, İran'ın Meşhed şehrinde Konsolos olarak vazifeli iken buradaki yerli komünistlerle işbirliği neticesinde 1920'li yıllarda bölgedeki azınlıklarla yakın münasebetler kurdu. Stalin'in 1937'deki “temizlik” harekâtında “Tratski yanlısı, faşist ve entrikacılıkla” suçlanarak idam edildi, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 438.

³⁵⁶ Whiting, *a.g.e.*, s. 25; Boorman-Howard, *a.g.e.*, C. III, s. 122; Beloff, *Foreign Policy*, C. I, s. 234-235; Tien-fong, *a.g.e.*, s. 171-72; Beloff, *Foreign Policy*, C. I, s. 234-235; Dallin, *a.g.e.*, s. 97-98.

³⁵⁷ Chan, *a.g.m.*, s. 247. Nyman (*a.g.e.*, s. 124)'a göre Sovyet gizli haber alma teşkilatı GPU'nun Doğu Türkistan'daki faaliyetleri bu teşkilatın kurulmasıyla hız kazanmıştır.

³⁵⁸ Tien-fong, *a.g.e.*, s. 171; Fleming, *a.g.e.*, s. 251; Dallin, *a.g.e.*, s. 97-98.

³⁵⁹ Beloff, *Foreign Policy*, C. I, s. 235; A. Barmine, *One Who Survived*, NY 1945, s. 231.

³⁶⁰ Zhang Pei-yuan'ın ölümü hakkında farklı görüşler için bkz. Wu, *a.g.e.*, s. 235; Hedin, *Big Horse's*, s. 14; Nyman, *a.g.e.*, s. 108.

bir direnç gösterdi. Çaveçek'ten geri çekilmeye zorlansalar da Sovyet birliklerinin Urumçi'ye ilerlemesine mâni olamadılar. Sovyet birlikleri ile Tunganlar arasındaki en şiddetli çarpışmalar Urumçi'nin 50 km kuzeybatısında bulunan Tutun nehri kıyısında vuku buldu. Bu çatışmalarda her iki taraf ağır kayıplar vermişlerse de³⁶¹, sonunda üstünlüğü ele alan Sovyet birlikleri, Çin ve Beyaz Rus birlikleri ile Davanşin'e çekilen Ma Zhong-ying birliklerini kovdu³⁶².

Tunganlar, Davanşin'de 500 askerden müteşekkil ve zırhlı araçların desteğinde olan Sovyet birliğine karşı inatla direndi. Buradaki şiddetli meydan muharebelerinden sonra Sovyet birlikleri geri püskürtüldü. Zafer kazanan Tunganlar, Sovyet zırhlı araçlarını yok etti. Sağ kalan Sovyet askerleri ise kaderin bir cilvesi olarak Beyaz Rus gönüllüleri tarafından kurtarıldı ve Ma Zhong-ying, Toksun yoluyla Korla'ya geri çekilmeye zorlandı³⁶³.

Sovyetler Birliği bundan sonra Kâşgar Hükümeti'ni sarsmak için harekete geçti. Sovyetler bir taraftan kendi hudutlarını korumaya gayret ederken, diğer taraftan Kâşgar'daki Türk millî akımının Batı Türkistan'a sızmasını önlemek gâyesiyle Uluğçat'ta Yusuf Can³⁶⁴ komutasında “*Törtüncüler (Dördüncüler)*” adı altında çeteler kurdu³⁶⁵. Bununla da iktifa etmeyen Sovyetler, komünist aleyhtarı olan ve Kâşgar Hükümeti'nde etkin olan Hoten Emîrleri'ni izole etmek için Cumhuriyetin Fahri Reisi Hoca Niyaz Hacı ile pazarlığa girişti³⁶⁶. Pazarlıklar neticesinde ordusuyla birlikte Aksu'da bulunan Hoca Niyaz'a bir miktar silah verildi. Bu olay ile Sovyetler Birliği, Kâşgar Hükümeti ile Hoca Niyaz'ın arasını açmayı başardı³⁶⁷.

³⁶¹ Wu (a.g.e., s. 237)'ya göre Tunganlar bu çarpışmada 2.000 asker kaybetmişlerdi. Sovyet kayıpları ve askerlerin içinde bulunduğu durum hakkında geniş bilgi için bkz. Bosworth Goldman, **Red Road Through Asia**, London 1934, s. 132 vd.

³⁶² Whiting, a.g.e., s. 26.

³⁶³ Hedin, **Big Horse's**, s. 15.

³⁶⁴ Kırgız asıllı olan Yusuf Can'ın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. 1933-1934'te Uluğçat-Kâşgar bölgesinde ortaya çıkan Sovyet taraftarı Kırgız birliklerinin komutanı idi. Daha sonra tutuklanarak Moskova'ya götürülen Yusuf Can'ın akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, a.g.e., s. 474.

³⁶⁵ Nyman, a.g.e., s. 155.

³⁶⁶ Yolbars Han (**Yao-lo-po-shih-hui-lu**, s. 115 vd.)'a göre ilk Sovyet-Hoca Niyaz Hacı görüşmesi 1931'de Kumul'da yapıldı. Krş. için bkz. Lee Fu-hsiang, “The Turkic-Moslem Problem in Xin-jiang: A Case Study of the Chinese Communists, Nationality Policy”, **Basılmamış Doktora Tezi**, Rutgers Univ., 1971 s. 60-61; Hayit, **Turkestan zwischen**, 310.

³⁶⁷ IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 1772.1934 (letter, HMCGK-GOI, 21/12/1933)'ten naklen Forbes, a.g.e., s. 216.

5. Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Çöküşü ve Ma Shi-ming'in Firar Etmesi

Aralık 1933'te Ma Zhong-ying'in 800 kişilik öncü birliği Aksu'ya saldırarak Hoca Niyaz Hacı'nın askerlerini mağlup etti. Mağlubiyet üzerine geriye çekilen Hoca Niyaz Hacı, 13 Ocak 1934'te Kâşgar'a geldi. Bilindiği üzere Hoten Emîrleri, onun Sovyetler'le uzlaşma politikasına karşı idi. Buna rağmen Kâşgar Hükümeti Başbakanı Sabit Damolla, Hoca Niyaz'ı samimi bir şekilde karşıladı ve Kâşgar Eskişehir'deki sarayını boşaltarak kendisine verdi³⁶⁸. Bundan sonraki iki hafta boyunca birlikte hareket eden Sabit Damolla ve Hoca Niyaz, bu süre zarfında Ma Zhan-jiang'ın Kâşgar Yenişehir'de kuşatma altında bulunan birliklerine taarruzlar düzenledi. 28 Ocak'ta düzenlenen son taarruz büyük kayıplarla beraber geri püskürtüldü, bu ise Kumul ve Hotenliler arasındaki işbirliğini sona erdirdi.

Hoca Niyaz ve Sabit Damolla, Ma Zhong-ying'in Kâşgar'a gelmekte olduğunu öğrenince, 5 Şubat günü birbirlerinden ayrı olarak Yenihisar'a çekildiler. Bilindiği üzere burasının idaresi Hoten Emîrleri'nin en küçüğü olan Nur Ahmed Can'da idi³⁶⁹. Ma Fu-yuan³⁷⁰ komutasındaki Tungan öncü birlikleri çok geçmeden Kâşgar havzasına girdi. Bu Tungan birlikleri Merkezî Çin Ordusu'nun 36. Tümen üniformasını giymekteydi. Tunganlar Kâşgar'da ciddî bir direnişle karşılaşmadı. Kuşatma altındaki Kâşgar Eskişehir alındıktan bir hafta sonra Kâşgar'ın eski vâlisi Ma Shao-wu ile Merkezî Çin Hükümeti adına ve Ma Zhan-jiang ile Ma Fu-yuan'ın talebi üzerine şehirde askerî ve sivil idareyi eline aldığı ilân edildi³⁷¹. Bu suretle Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin başkenti Genel Vâli Sheng Shi-cai'in Çinli birlikleri tarafından değil, Nan-jing Hükümeti adına Ma Zhong-ying'in Tungan

³⁶⁸ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 2850.1934 (Kashgar Diary, January 1934); IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 1627.1833 (letter, HMCGK-GOI, 18/1/1934)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 216-217.

³⁶⁹ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 3045.1934 (Kashgar Diary, February 1934)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 217

³⁷⁰ Ma Zhong-ying'in ordusunda hizmet eden Ma Fu-yuan, Kansulu Tunganlardandır. Yolbars Han (**Yao-lo-po-shih-hui-lu**, s. 115)'ın belirttiğine göre Haziran 1931'de Su-zhou'da, Ma Zhong-ying'in Doğu Türkistan'a girmeye karar verdiği ziyafette vardı ve bu işgal harekâtında da onunla beraber oldu. Forbes (**a.g.e.**, s. 456)'e göre Şubat 1934'te Kâşgar Eskişehir'i kuşatmadan kurtardı. Aynı senenin Mart ayında Yenihisar'ı ele geçirdi. Haziran 1933'te vuku bulan ve "*Kızıl katliâm*" olarak adlandırılan olaya nazire yapmak gâyesiyle Kâşgar ve Yenihisar'ın Eskişehir'i'nde yağma ve katliâmda bulundu. Oradan Ma Hu-Shan ile Hoten'e gittiği ve daha sonra da Kansu'ya döndüğü söylenmektedir.

³⁷¹ IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 2136.1934 (letter, HMCGK-GOI, 15/2/1934)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 217-218.

birlikleri tarafından işgâl edilmiş oldu. Bu durum Doğu Türkistan'daki Türk Müslümanlarıyla Kansulu Tungan Müslümanlarının menfaatlerinin ne derece çatışabildiğini gözler önüne sermektedir. Kâşgar'ın elden çıkmasından sonra Sabit Damolla ve Nur Ahmed Can, Sabık Kâşgar Hükümeti'ni Yenihisar'da yeniden tesis ettiler. Hâlâ daha Sabık Kâşgar Hükümeti Fahri Reisi olan Hoca Niyaz Hacı ise Sovyetler hududuna yakın Ergeştam'a çekildi. Baymirza Hayit'e göre Hoca Niyaz, Ergeştam'da Sovyetlerle, Kâşgar Hükümeti'ni dağıtmak ve birliklerini Tunganlar ile Hoten Emîrleri'ne karşı savaşta Sheng Shi-cai'in emrine vermeyi kabul eden bir anlaşma imzaladı. Bu imzaya karşılık Hoca Niyaz'ın, Sheng'in askerî emrinde Doğu Türkistan'ın sivil idarecisi olması öngörülmekteydi³⁷².

Bu arada Hotenliler, Kâşgar'ı geri almak için girişimlerde bulundularsa da bir başarı gösteremediler. Tunganlar, 14 Şubat günü ise 1933 Haziranı'nın rövanşını alırcasına iki gün müddetince Kâşgar Eskişehir'i yaylın ateşine tuttu, 1.700-2.000 kadar kişiyi de öldürdüler. Ma Zhan-jiang ile Ma Fu-yuan bundan sonra Yenihisar'ın Eskişehir çarşısına saldırarak katliam yaptı³⁷³. Bu saldırı esnasında Yenihisar'da bulunan Emir Nur Ahmed, etrafı surlarla çevrili Yenişehir'e sığındı, Sabit Damolla ise Yarkent taraflarına çekildi. Yenişehir kaleleri içine sığınan Nur Ahmed, Tunganlara karşı sert çıkışlar yaptı. Emir Abdullah, 2 Nisan günü birkaç bin askerîyle Yarkent'e geldiyse de Tungan saldırılarına dayanamadı, dahası Emir Abdullah da öldürüldü. Onun başını kesen Tunganlar, İd-gâh Camiî önünde teşhir edilmek üzere Kâşgar'a gönderdiler³⁷⁴. Kale içine sıkışan Nur Ahmed komutasındaki Hotenliler ise direnişlerini devam ettirdiler. Tunganlar, Yenişehir'i kuşatma sırasında birkaç yüz asker kayıp verdilerse de 12 Nisan günü kale duvarlarını patlatıp içeri girerek, Emir Nur Ahmed Can ve 500 kadar adamını kılıçtan geçirdiler³⁷⁵.

³⁷² Baymirza Hayit, "Şarqî Türkistan ve Rusya", *Millî Türkistan*, C. LXVIII, (1950), s. 26; a. mlf., *Turkestan zwischen*, 310.

³⁷³ IOR, L/P&S/12/2332, PZ.3045.1934 (Kashgar Diary, February 1934); IOR, L/P&S/12/2332, PZ.3045.1934 ve IOR, L/P&S/12/2332, PZ.4216.1934 (Kashgar Diary, April 1934)'ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 219. Buğra (*Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası*, s. 43)'ya göre Tunganlar bu katliamda 7.000'den fazla insan öldürmüştür.

³⁷⁴ naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 219.

³⁷⁵ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4216.1934 (Kashgar Diary, April 1934); IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 3589.1934 ve IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 3418.1934 (letter, HMCGK-GOI, 12/4/1934)'ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 219. Forbes'e (*a.g.e.*, s. 219-220) göre Emir Abdullah, Afganlardan müteşekkil özel

Tunganların, Yenihisar'a saldırmasından 4 hafta kadar önce yani Mart ayı başlarında Hoca Niyaz Hacı, Kâşgar Hükümeti kabine üyelerine ve Başbakan Sabit Damolla'ya gönderdiği mektupta, Ergeştam'da Sovyetler ile anlaştığını ve hükümetin lağvedilmesi gerektiğini yazmıştır. Kabine üyeleri 2 Mart'taki toplantılarında Hoca Niyaz'ın bu emrini reddederek kendisini hâin ilân ettiler³⁷⁶. Hoca Niyaz bu haberi alınca Ergeştam'dan Yarkent'e hareket etti. Sabit Damolla ve Hükümet'in ileri gelen birkaç lideri, Hoten Emîrleri'nin hayatta kalan ağabeyleri Mehmet Emin Buğra ile müzakere halindeydi. Hoca Niyaz, Nisan ortalarına doğru Ma Fu-yuan ve Ma Zhan-jiang'ın Tungan birliklerinden birkaç gün önce Yarkent'e gelerek Sabit Damolla'yı yakaladılar. Buğra ise Hoten'e avdet etti. Emir Abdullah'ın evindeki çok miktardaki altını ve Sabit Damolla'yı yanına alan Hoca Niyaz, Merkit ve Maralbaş yoluyla Aksu tarafına gitti. 20 Nisan'da Yarkent'e gelen Tunganlar, Hoca Niyaz'ın peşine düştü. Diğer bir Tungan birliği ise Hoca Niyaz'ın Aksu'ya ulaşmasını önlemek için Kâşgar'dan Feyzabad'a doğru yola çıkarıldı. Aksu ise 12 Nisan günü Sheng Shi-cai'in Çinli birlikleri tarafından ele geçirildi³⁷⁷. Tunganlar tarafından yakalanmaktan son anda kurtulan Hoca Niyaz, sağ-salim Aksu'ya gelerek Sabit Damolla'yı Çinli memurlara teslim etti. Sabit Damolla ve Kâşgar Hükümeti Adalet Bakanı Şerif Kârî³⁷⁸, Temmuz ayında Aksu'da Çinliler tarafından şehit edildi³⁷⁹.

Sheng Shi-cai idaresi Kâşgar Hükümeti'ni devirmek için büyük bir güç harcamamıştır. Sabit Damolla yakalanarak teslim edilmiş, Çinliler ise üzerlerine düşen büyük vazifeyi (!) onun boynuna bir ip geçirerek yerine getirmişlerdi. Başkent

muhafızları tarafından son ana kadar korunmuştur. Krş. için bkz. Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 45.

³⁷⁶ “Şarqı Türkistan millî faği’asiga dâir: Qarar raqam 30”, **Yaş Türkistan**, No: LXXI, (1935), s. 19 vd.; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 310 vd.; Forbes, “Muslim Separatism”, s. 556 vd.

³⁷⁷ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 313; Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 45; IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4216.1934 ve IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4791.1934 (Kashgar Diary, May 1934)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 220-221.

³⁷⁸ Uygur asıllı Hotenli olup, doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1933'te kurulan hükümette Adalet Bakanlığı görevini üstlendi. Sabit Damolla ile birlikte Aksu'da yakalandı ve 1934'te Çinliler tarafından katledildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 466.

³⁷⁹ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 313.

Kâşgar, Tunganların eline geçmiş, Hükümet liderleri ise Hoca Niyaz Hacı'nın ordusu tarafından dağıtılmış veya yakalanmıştı³⁸⁰.

Ma Zhong-ying, 6 Nisan 1934'te yarısından fazlasını Türklerin meydana getirdiği yaklaşık 10.000 askerîyle Kâşgar'a geldi. Meydan muharebelerinde Ma Zhong-ying, Sheng Shi-cai'e üstünlük sağladıysa da, Sovyet hava saldırıları yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı. Sheng'in Çinli, Beyaz Rus, Moğol ve Sovyet askerlerinden müteşekkil ordusu Ma'nın birliklerini Aksu'ya kadar takip etti. Aksu'nun alınmasından sonra ise bu takip işi gevşedi³⁸¹, Ma ise Kâşgar'a dönmek zorunda kaldı³⁸².

Ma Zhong-ying, Kâşgar'a döndükten hemen sonra Sheng Shi-cai'i Sovyet kuklası olmakla suçladı, kendisinin Nan-jing Hükümeti'ne bağlılığını arz etmekle kalmayarak İd-gâh Camii'nde Cuma vaazlarında Türklere Nan-jing'e bağlı olmanın önemi hakkında nasihatler etmeye başladı. Tungan birlikleri 7 Mayıs'ta Sarı-köl'ü, Mehmet Emin Buğra'nın barış teklifini reddetmesi üzerine de 12 Haziran'da da Hoten'i ele geçirdiler. Daha önce Kâşgar ve Yenihisar'ı yağma eden Tunganlar, Hoten'de böyle bir harekete girişmemekle beraber, Keriye tarafına çekilen Buğra'nın peşinden asker gönderdiler³⁸³. Tunganları atlatan Buğra, birkaç at yükü altınla Şakitullah tarafına çekildi. Birkaç gün sonra da Hindistan'ın Ladak kasabasına gitti. Kaydını yapan bölge hükümeti daha sonra Şirinagar'a gitmesine müsaade etti³⁸⁴. Hotenli Emîrlerin sonuncusu olan Buğra'nın da bu şekilde Hindistan'a göç etmesinden sonra Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti son bulmuş ise de, ömrü kısa olan bu hükümetin Türkçülük ve İslâmcılık ideali varlığını dâimâ korumuştur.

³⁸⁰ Hayit (*Turkestan zwischen*, s. 313, not 19)'e göre Kâşgar liderlerinden Dışişleri Nazırı Kasımhan Hacı, Karaçi'ye kaçtı, Savunma Bakanı Sultan Bahtiyar Beg, 1960'a kadar Taif'te yaşadı, Sağlık Bakanı Abdullah Han ise Himalayalara doğru kaçarken vefat etti.

³⁸¹ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4216.1934'ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 221-222; Thomsen J. Glover, "Present-Day Kashgaria", *JRCAS*, C. XXIV, No: 3, (1937), s. 445; Hedin, *Big Horse's*, s. 228; A. S. Whiting-Sheng Shi-cai, *Xinjiang: Pawn or Pivot, Red Failure in Xinjiang*, Part I-II, East Lansing 1959, s. 26.

³⁸² Ma Zhong-ying'in Kâşgar'a dönüşüyle ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Hedin, *Big Horse's*, s. 145-153.

³⁸³ IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 4815.1934 (letter, HMCGK-GOI, 7/6/1934); IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 4253.1934 (letter, HMCGK-GOI, 5/7/1934); IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4791.1694 ve IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 5269.1934 (letter, HMCGK-GOI, 5/7/1934)'ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 222.

³⁸⁴ IOR, L/P&S/12/2364, PZ. 5557.1934 (letter, HMCGK-GOI, 19/7/1934); L/P&S/12/2332, PZ. 7370.1934 (Kashgar Diary, August 1934)'ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 222-223.

Kâşgar Hükümeti'nin devrilmesinden ve ülkenin güneyinin, belli bir oranda da olsa Merkezî Çin Hükümeti'nin hâkimiyetine girmesinden sonra Ma Zhong-ying, can düşmanı Sheng Shi-cai ile mücadeleye devam etti. Ma Zhong-ying'in bir umudu Kâşgar'a geldikten sonra Hindistan'daki İngiliz idaresinden silah almak, hatta diplomatik destek görmektir. 6 Nisan 1934'te Başkonsolos Thomson Glover'i ziyaret ederek, Konsolos'a Kâşgar'a Doğu Türkistan'ın güneyindeki Sovyet nüfuzunu kırmak için geldiğini söylemiş, ayrıca Nan-jing Hükümeti'ne bağlı olduğunu da belirtmiştir. Bundan etkilenen Thomson, Ma Zhong-ying ile yaptığı mülakattan intibalarını Delhi'ye bildirmiştir. Bu arada Ma Zhong-ying, Maralbaş ve Feyzabad'da Sheng'e karşı savunma hattı oluşturmuş ve Ma Hu-shan'ı³⁸⁵ Büyük Tungan Birliği'nin komutanlığına getirmiştir³⁸⁶.

İngiliz idaresi, Ma Zhong-ying'e belli oranda sempati göstermişse de³⁸⁷, Hindistan ve Afganistan yollarının geçit imkânının az olması, Ma Zhong-ying'i daha 1934 yılının Mayıs ve Haziran aylarında destekleyemeyeceklerini ortaya koymuştur. Bu durumun farkına varan Ma Zhong-ying'in Sovyet elçiliğine daha sık gidip geldiği kaydedilmektedir. Ma, Sovyetlerin kendisini parayla satın almak istediklerini bizzat Başkonsolos Thomson'a anlatmıştır. Belki de O böyle bir şeyi söylemekle İngilizlerin kendisine daha fazla destek olmasını düşünmüş olabilir. Ama nihayetinde Ma'nın Sovyetlerle belli bir anlaşmaya vardığı anlaşılmıştır. Ma'nın Maralbaş'ndaki birlikleri, Sheng Shi-cai'in hava birliklerinin taarruzuna uğramasından sonra Ma, Kâşgar'daki birliklerinin şehri boşaltarak Hoten'e doğru yola çıkmalarını emretti. Bundan sonraki olayların anlaşılması ise biraz sırdır gibidir. Tunganlar 4, 5 ve 6 Temmuz günleri, Komutanları Ma'nın arkalarından geleceği ümidiyle Kâşgar'dan Hoten'e hareket etti. Ma ise 7 Temmuz sabahı 3-4 subayı ve

³⁸⁵ 1910-1954 yılları arasında yaşamış olan Ma Hu-Shan'ın, Ma Zhong-ying'in kardeşi, kuzeni veya kayın biraderi olması muhtemeldir. Ma Zhong-ying'in Sovyetler Birliği'ne gitmesinden sonra onun yerine Guo-Min-Dang'ın 34. Tümeni'nin komutanı ve Doğu Türkistan'daki Tungan birliklerinin lideri oldu. 1934-1937 yılları arasında Doğu Türkistan'ın güneyinde "*Tunganistan*" olarak adlandırılan bölgede hüküm sürdü. Daha sonra birlikleri arasındaki isyan sebebiyle Hindistan'a kaçtı ve 1938'de Çin'e döndü. 1950'li yılların başlarında Tunganların Çin komünistlerine karşı ayaklanmasına liderlik yaptığı ve 1954 yılında yakalanarak Lan-zhou'da idam edildiği kaynaklarda yer almaktadır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 457.

³⁸⁶ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4216.1934; IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 4791.1934 ve L/P&S/12/2364, PZ. 5269.1934'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 223.

³⁸⁷ IOR, L/P&S/12/2356 (Chinese Turkestan: Internal Situation and Affairs, December 1933 to 1936)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 224.

50 kadar Tungan askerîyle yanlarında Sovyet Konsolosluğu veya Ticaret Ataşeliği'nin iki görevlisi olduğu halde Kâşgar'dan Ergeştam'a hareket etti. Bu kabile Rus sınırında Sovyet birlikleri tarafından karşılandı. Dağıtılan Tungan askerlerinin silahları Hoca Niyaz Hacı'nın askerlerine verildi³⁸⁸.

Ma Zhong-ying'in can düşmanını destekleyen bir devlete neden sığındığı bilinmemektedir. Ma'nın Sovyetlere gitmesinden bir müddet sonra bile Sheng Shi-cai'in birlikleri Kâşgar'a gelememiştir. Bu ise Ma'nın Kâşgar'da Sheng'in baskısı altında olmadığını göstermektedir. Ayrıca Ma kendi birlikleriyle Hoten'e gidebilirdi. Yarı kardeşim dediği ve Büyük Tungan Birliklerinin komutanlığını kendisine verdiği Ma Hu-shan, memleketi Kansu'ya dönene kadar 3 yıl boyunca Hoten'i idare etti³⁸⁹. Bununla birlikte Sovyetlerin, Ma Zhong-ying'e iltica hakkı tanıdığının sebeplerini anlamak ise daha kolaydır. Mesela Ma'nın öldürülmesi, Hindistan'a kaçması veya sağ-salim Kansu'ya dönmesi durumunda Moskova'nın adamı Sheng Shi-cai, Doğu Türkistan'a tek başına hükümrân olurdu. Onun Sovyetlere minnet borcu olsa da, bir gün bağımsız olmak için harekete geçmeyeceğinin garantisi yoktu. Sovyetler, Ma Zhong-ying'i Doğu Türkistan'ın siyasî sahnesinden uzaklaştırmakla ve Sovyetlerde “*şerefli bir misafir*” olarak ağırlamakla ileride Sheng'e karşı elinde iyi bir koz bulundurabilirdi³⁹⁰. Ayrıca Ma Zhong-ying gibi şerefli bir misafir (!) icabında Sovyetler'e düşman olabilecek Nan-jing Hükümeti'ne veya genişleme politikası yürütmekte olan Japonlara karşı da kullanılabilirdi³⁹¹.

³⁸⁸ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 5997.1934; PZ. 4216.1934'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 224-225.

³⁸⁹ IOR, L/P&S/12/2336, PZ.4094.38 (Report by Vice-Consul M C. Gillett, Kashgar, on his Tour to Keria) s. 6'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 225.

³⁹⁰ J. Degras, **Soviet Documents on Foreign Policy, 1917-1941**, C. III, London 1953, s. 85.

³⁹¹ Ma Zhong-ying'in Sovyetlere teslim olduktan sonra neler yaptığına dair herhangi bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, Sovyetlerin Urumçi Başkonsolosu Apresoff, Ma'nın sınırdan girdikten sonra silahı alınarak yakalandığını Sven Hedin'e anlatmıştır. Daha sonra Almanya'nın Novosibirsk'teki Konsolosu Grosskopf ise Ma'nın Ergeştam'dan Almatı'ya götürülüp hapsedildiği ihtimâlden bahseder, bkz. Hedin, **Big Horse's**, s. 240-241. Yazarı belli olmayan ve **JRCAS Dergisi**'nin 1935 yılı Ocak sayısında (“The Rebellion in Chinese Turkestan”, s. 102) ise Ma'nın Moskova'ya hareket ettiği ve yolda öldüğü yazılıdır. Hedin (**Big Horse's**, s. 247), Ma'nın 1936 başlarında Moskova'da görüldüğünden bahseder. Başka bir kaynakta ise Sheng Shi-cai'in 1938'de yaptığı Moskova ziyaretinden sonra Ma'nın, Stalin'in emriyle idam edildiği söylenmişse de kesin olan şey onun hayatının sonunun ne olduğu belli değildir. Ma'nın hayatının zindanda son bulmuş olması muhtemeldir, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. II, s. 464; Forbes, **a.g.e.**, s. 227.

Ma Zhong-ying, Sovyetlere gittikten iki hafta sonra General Kung Cheng-han³⁹² komutasındaki 400 Çinli asker Kâşgar'a geldi. Onlara Hoca Niyaz Hacı'nın eski Kurmay Başkanı General Mahmud Muhi³⁹³ maiyetindeki 2.000 kadar Uygur askerî refakat etmekteydi³⁹⁴. Bu suretle Kâşgar bir seneye yakın bir müddetten sonra ilk defa kaygısız ve gürültüsüz olarak Çin idaresine geçti. Ma Zhong-ying'in komutanlık makamı ise onun yarı kardeşi Ma Hu-shan'a geçti. O, Hoten'de Tungan Başkarargâhını kurdu ve askerlerini Taklamakan çölünün güneyindeki sahalara kadar yayarak batıda Kargalık, doğuda Çarkalık ve Kansu sınırına kadar uzanan büyük bir bölgede söz sahibi oldu. Her ne hikmetse Sheng Shi-cai'in kuvvetleri Ma Hu-shan'ın Tungan ordusuna karşı hiçbir girişimde bulunmadı. 1934 senesinde Tungan elçileri Kâşgar'a geldikten sonra Eylül ayında imzalanan ateşkes anlaşmasıyla Doğu Türkistan'daki Çin yönetimiyle Tunganlar arasındaki düşmanlık geçici de olsa sona ermiş oldu³⁹⁵.

³⁹² 1904 doğumlu Kung Cheng-han, Çinli'dir. 1934-1935 yıllarında, Doğu Türkistan'ın güneyinde Ulaştırma Bakanı olarak görev yaptı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 451.

³⁹³ Turfanlı zengin tüccarlardan olan Uygur asıllı Mahmut Muhi³⁹³, 1933-1934 yıllarında Hoca Niyaz Hacı'nın birliklerine başkomutanlık yaptı. Hoca Niyaz'ın Sheng Shi-cai ile yaptığı anlaşmayı onaylamasından sonra, Temmuz 1934'te, Kâşgar bölgesindeki Uygur birliklerinin başkomutanlığına getirildi. Sheng'in Sovyetlerle ittifak kurmasına karşı idi. 1937 yılı sonbaharında Hindistan'a gitti ve oradan da Suudi Arabistan'a geçti. 1940'ta Japonya'da görüldüğü kaydedilmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 458-59. Japonya'da Doğu Türkistan'ı Rus ve Çin zulmünden kurtarmak maksadıyla bir "*İstiklal Cemiyeti*" kuran Muhi³⁹³, daha sonra Japon işgalindeki Bei-jing'de, 1944'te, beyin kanamasından vefat etti, bkz. **Türkistan Şehitleri**, DTGC Yay., İstanbul 1969, s. 46. H. Gayretullah ("Osman Batur ve Millî Mücadelesi", **Millî Kahraman Osman Batur'un 50. Yılı Hatırasına**, DTGD Yay., İstanbul 2001, s. 42) ise Mısır üzerinden 1941'de Tokyo'ya geçmek üzere Bei-jing'e gediğinde, meçhul bir hastalıktan vefat ettiği ve kabrinin de Bei-jing Müslüman mezarlığında olduğunu yazmaktadır.

³⁹⁴ Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 15-17; IOR, L/P&S/12/2332, PZ.5997.1934'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 227-228.

³⁹⁵ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 6835.1934 (Kashgar Diary, August 1934); IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 7370.1934 (Kashgar Diary, September 1934)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 228.

III. BÖLÜM

1934–1955 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN VE OSMAN BATUR

A. 1934–1942 YILLARINDA DOĞU TÜRKİSTAN’DA SHENG SHİ-CAİ YÖNETİMİ

1. 1934 Sonrasında Doğu Türkistan’da Tungan İstilâsı

Kâşgar Hükümeti’nin devrilerek liderlerinin bir kısmının öldürülmesi ve bir kısmının da zorunlu olarak sürgüne gönderilmesinden sonra Eylül 1934’te imzalanan ateşkes anlaşması ile Doğu Türkistan’da kısa bir müddet sükûnet sağlandı. Hâkimiyet, Urumçi’deki Sheng Shi-cai ile Merkezî Çin Hükümeti ordusunun 36. Tümeni sayılan Hoten’deki Tungan birliklerinin komutanı Ma Hu-shan tarafından paylaşıldı. Nitekim Ma Hu-shan, Temmuz 1934’te Hoten’e çekildikten sonra Tarım havzasının güneyinde kalan bölgede kendi saltanatını kurdu ve bu suretle Türk ahali, Tungan hâkimiyetine girdi.

İki veya üç yönden Sheng Shi-cai’in kuvvetleri ile çevrilen, diğer taraftan da Tibet’in yüksek yaylalarıyla komşu olan Tarım havzasının güneyindeki geniş arazi ile ilgili bilgiler çok azdır. Bundan dolayı bölge hakkındaki bilgileri ya oraya giden birkaç seyyahtan¹ veya İngiliz Başkonsolos yardımcısı Gillet’in diplomatik raporlarından öğrenebilmekteyiz.

Bu kaynakların verdiği bilgilere göre Ma Hu-shan, ülkeyi diktatörlükle idare etmiş ve halk kendisini kral olarak bilmiştir. Sheng Shi-cai’i Sovyet kuklası, kendisini ise Çin milliyetçiliğinin Doğu Türkistan’daki bayraktarı olarak görmüştür². Ma Hu-shan hiçbir zaman Çin’den bağımsız bir devlet kurmayı düşünmemiştir. Ayrıca siyasetinde İslâm dini önemli bir rol de oynamamıştır. Bununla birlikte onun, Cungarya, İli ve Tarım havzasının kuzeyinin Sovyetleştirilmesine karşı İslâm’ı vasıta olarak kullandığını söylemek mümkündür³. Ma Hu-shan, Doğu Türkistan’ın güneyinde hâkimiyetini kurduktan sonra Nan-jing’e elçiler göndererek sadakatini bildirmiş ve Sovyet desteğindeki Sheng Shi-cai’e karşı mücadele etmek için yardım talebinde bulunmuştur. Tunganlar, Çinlilerden daha

¹ Filchner, *A Scientist in Tartary*, London 1939; Fleming, *News from Tartary* ve Maillart, *Forbidden Journey*, London 1937.

² Fleming, *a.g.e.*, s. 263.

³ Nyman, *a.g.e.*, s. 109.

çok Japonlara zıt idiler ki, Ma Hu-shan Hükümeti'nin en temel ilkesi Japon emperyalizmine direnmektir⁴. Gerçekten de Ma Hu-shan idaresindeki bölgeler, Tungan diktatörlerinin Kansu'dan Doğu Türkistan'a taşan özel yönetim bölgesi ve Çin sömürgeciliğinin pekiştiği yer olmuştur.

1937'te bölgeye giden İngiliz Başkonsolos Yardımcısı Gillet'in bölgede kaldığı 2 aylık süre sonunda edindiği kanaatleri şu şekildedir; *“Daha sonraki deneyler ve tetkikler şunu göstermiştir ki, Tunganlar tarihî savaşçılık rollerini oynuyorlardı, ama kendi hâkimiyetlerindeki bölgeyi kaba kuvvetle yöneten yıkıcı bir güç idiler. Benim, ilk intibaımda faşizm olarak nitelediğim idare şekli daha fazla sıkıyönetime benziyordu. Hükümetin bütün çabası asker, para ve teçhizat temin etme yolunda olup, halkın ihtiyaçlarına hiç önem verilmiyordu. Halkın eğitimi tamamiyle ihmâl ediliyordu ve çok ağır vergiler alınıyordu”*⁵.

Tungan hâkimiyeti Uygurları büyük külfetlere maruz bırakmıştır. Doğu Türkistan'ın en güneyinde bulunan bu bölgenin Uygurca adı “Aştin Yol” idi. Filchner'in belirttiğine göre Ma Hu-Shan idaresi Çerçen havzası halkını yıllık 1.000 külçe altın vergi ödemeye tabi tutmuştur. Filchner, Çerçen'de bir külçe altına; hayvanları ile birlikte bağ ve bostanlı bir çiftlik satın almanın mümkün olduğunu yazmaktadır. Bu dönemde vergiler altınla ödenmekteydi. Vergisini ödemeyenler ilk olarak dövülür, daha sonra ise hapsedilirdi. Hapsedilenlerin vergi borçları akraba ve dostları tarafından ödenmek şartıyla kurtarırlardı. Bu muamele ile karşılaşan Çerçen sakinlerinin üçte ikisi Çarkalık'a veya dağlara kaçmak zorunda kalmıştır⁶. Aştin Yol'un merkezinde bulunan Keriye havzasını gezen Fleming'in intibaları da hemen hemen aynıdır⁷.

Ma Hu-shan hâkimiyeti Uygurları sömürmekten başka bir şey değildi. Uhdesindeki 10.000 asker ve attan müteşekkil 36. Tümen, 1930'lu yıllarda Doğu Türkistan'daki en güçlü ve tek ordu idi. Üretici kapasitesi olmayan ve devamlı eğitimle meşgul olan bu ordunun iâşesinin temini bölge halkını soyup soğana çevirmiştir. Bunun neticesi olarak ayaklanan Uygurlar yine askerî güçle bastırılmıştır. Gerekli olan büyük askerî garnizonların beslenmesi vergilerin daha da

⁴ Fleming, **a.g.e.**, s. 263.

⁵ IOR, L/P&S/12/2336, PZ. 4094.1937, s. 4'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 232-233.

⁶ Filchner, **A Scientist in Tartary**, s. 254-255.

⁷ Fleming, **a.g.e.**, s. 288.

arttırılmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte Ma Hu-shan, Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerini de hâkimiyeti altına alma hevesinden vazgeçmemiştir. Bu hayalini gerçekleştirmek için de zorla asker toplamaktaydı. Onun bu hareketi Uygurların daha da nefretini kazanmakla birlikte, gençlerin zorla askere alınması bölge ziraatının de sekteye uğramasına sebep olmuştur. Bu yüzdendir ki, ham ipek üretimi düşmüş, hazır ipek imalatı da bitme noktasına gelmiştir. Yeşim madenlerindeki iş tamamen durmuştur. Hatta uluslararası piyasada meşhur olan Hoten halıları da bu olumsuzluklardan etkilenmiştir. Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolosu Gillet, 1937'de hükümet tarafından işletilen halı fabrikalarında geleneksel desenler yerine daha ziyade Çin desenleri ile halı üretilmeye başlandığını, bunun da kaliteyi düşürdüğünü yazmaktadır⁸.

Aştin Yol bölgesinin kaynakları sınırlı olduğundan, buradaki zenginlikleri kısa zamanda tüketen Ma Hu-shan'ın başka taraflara göz dikmesi de gecikmedi⁹. Ma Hu-shan'ın 1935'te Hoten'e çekildikten sonra vatani Kansu'ya dönme imkânı varken, o bu yolu seçmedi. Tunganların Hoten'i istilâ etmesinden sonra Ma Hu-shan ile Qing-hai ve Kansu'nun batısında bulunan askerî diktatör Ma Bu-fang arasında münasebetin kurulduğu tespit edilmiştir. Ma Hu-shan ilk fırsatta Sheng Shi-cai ile hesaplaşmak niyetindeydi. Bu yüzdendir ki Çin'in hiçbir bölgesinde bu derece eğitim yapılan askerî bölge bulunmamakla birlikte, Ma Hu-shan hâkimiyetinde bulunan bölgeyi askerî kampa çevirmiştir. Bununla birlikte Kâşgar'a saldıracağı kesin görünmekteydi. Yine de beklemesinin sebebi üvey kardeşi Ma Zhong-ying'in Sovyetler Birliği ile anlaşarak Hoten'e döneceğini ve Sheng Shi-cai'e karşı yapılacak olan saldırıya kendisinin komuta edeceğini ümit etmesiydi. Sovyetler ise Doğu Türkistan'daki durumlarını sağlamlaştıran kadar Sheng'e karşı güç dengesini oluşturmak ve Tunganları ülkenin güneyinde tutmak gâyesiyle Ma Hu-shan'a, Ma Zhong-ying'in Doğu Türkistan'a döneceği ümidini vermiştir. Sovyetler'den bu anlamda Ma Zhong-ying nâmına Hoten'deki Ma Hu-shan'a birçok mektup gönderilmiştir. Bu nevî mektupların hepsine Ma Zhong-ying'in resmî mührü basılmaktaydı. Mektuplar Tungan askerlerinin morali yüksek tutmak için herkesin

⁸ IOR, L/P&S/12/2336, PZ. 4094.1937, s. 4-5'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 234-235; Ayrıca bkz. Maillart, **Forbidden Journey**, s. 226.

⁹ Cable-French, **The Gobi Desert**, s. 222-223.

huzurunda okunuyordu¹⁰. İlk başlarda bu mektupların güvenilirliğine inanan Ma Hu-shan, artık iş işten geçtikten sonra gerçeği görebilmiştir ki, bu durum Sovyetlerin düzenbazlığı altında ne gibi diplomatik ve askerî amaçların yattığının delili olmuştur.

Ma Hu-shan, 1937’de Ma Zhong-ying’in Doğu Türkistan’a dönmeyeceğine kanaat getirdiğinde¹¹, Sovyetler, Sheng Shi-cai’i çoktan pençesine almıştı. Diğer taraftan ise Tungan ordusunun hareketsizliği işgâl altındaki bölgeyi içten içe kemirmişti. Ma Hu-shan’ın işgâlindeki bölgede ilk hareket 1935 yılı ortalarında patlak verdi. Çarkalık’ta Uygurlar tarafından başlatılan ayaklanmalar, Tunganlar tarafından gaddarca bastırıldı. Aynı yıl ve daha sonra Çarkalık garnizonundaki Tungan askerleri de ayaklandı ki Ma Hu-shan için en tehlikelisi bu oldu¹². Ma Hu-shan’ın Aştin Yol bölgesindeki işgâle devam etmesi hem Tunganlarla hem de Uygurlarla arasının daha da bozulmasına, bu durum ise ekonominin daha da kötüleşmesine sebep oldu¹³. Fiyat artışları beraberinde piyasaya karşılıksız paranın sürülmesine yol açmıştır ki, 1935 yılı ortalarında bölgeye giden Batılı yazar Maillart, Hoten’de tam kapasite ile çalışan tek sanayi dalının darphâne olduğunu kaydetmektedir¹⁴. Ma Hu-shan para ihtiyacını karşılamak gâyesiyle Kâşgar Hükümeti’nin eski paralarını kendi damgasıyla yeniden basarak piyasa sürdü¹⁵ ve bu değersiz paralarla da Tunganların maaşlarını ödedi. Tunganlar ise bu paraları süngü gücüyle piyasaya dağıttı. Bu durum ise Tunganlar ile Uygurlar arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi¹⁶.

1937’de Ma Zhong-ying’in Doğu Türkistan’a dönmeyeceği anlaşıncı, Tungan askerlerinin askerî harekâta girişmeleri mecburi bir hâl aldı. İşte bu sıralarda Ma Hu-shan’ın da hâkimiyeti çökmeye yüz tuttu. Bu tarihten itibaren Uygurlarla Tunganlar arasında sokak çatışmaları da patlak verdi. Tungan ordusundan firarlar

¹⁰ Fleming, **a.g.e.**, s. 264, 291, 300, 302; Maillart, **Forbidden Journey**, s. 232.

¹¹ IOR, L/P&S/12/2336, PZ. 4094.1937, s. 6’dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 236.

¹² Fleming, **a.g.e.**, s. 267, 284-285; Maillart, **Forbidden Journey**, s. 194, 232.

¹³ Filchner, **A Scientist in Tartary**, s. 300.

¹⁴ Maillart, **Forbidden Journey**, s. 227-228. Bu durum için ayrıca bkz. Fleming, **a.g.e.**, s. 302.

¹⁵ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 6835.1934’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 237.

¹⁶ Fleming, **a.g.e.**, s. 308.

çoğalmış, Ma Hu-shan da üvey kardeşi Ma Zhong-ying gibi bu firarileri kendi elleriyle idam etmeye başlamıştır¹⁷.

2. Doğu Türkistan'ın Güneyinde Vuku Bulan 1937 İhtilâli

Kâşgar Hükümeti'nin dağılmasından ve Sheng Shi-cai'in Sovyetlerin yardımıyla Ma Zhong-ying'i mağlup etmesinden sonra Doğu Türkistan'daki Çin idaresine giren bölgelerde mezarlık sessizliğini andıran bir barış görüntüsü bulunmaktaydı. Bütün bunlara rağmen Sheng'in tam manasıyla galip geldiği de söylenemezdi. Sheng'in kalabalık Ma Hu-shan kuvvetlerine karşı koyabilmesi için hem Sovyetlerin askerî gücüne hem de Türklerin hüsn-i niyetine ihtiyacı olduğu söylenilebilir.

Sheng Shi-cai, şartları da göz önünde bulundurarak, 1934 yılında şu 9 maddelik mühim programı tatbik etmenin hükümetin vazifesi olduğunu ilân etti. Bunlar; rüşvete son vermek, ekonomi ve kültürü geliştirmek, savaştan kaçınmak suretiyle barışı temin etmek, toprakları işlemek için mevcut iş gücünün hepsini seferber etmek, haberleşme ve ulaşımı kolaylaştırmak, Doğu Türkistan'ı sonsuza dek Çin hâkimiyetinde tutmak, emperyalizme ve faşizme karşı mücadeleye başlamak ve Sovyetler Birliği ile yakın münasebetleri devam ettirmek, Doğu Türkistan'ı yeniden inşa etmek, dinî liderlerin mevki ve imtiyazlarını korumak¹⁸.

Sheng Shi-cai'e göre bütün bu görevler içerisinde en önemlisi Sovyetlerle kurulan yakın münasebetlerin devam ettirilmesiydi. Merkezî Çin Hükümeti'nden habersiz olarak 1935'te imzalanan anlaşma mucibince Sovyetler, Sheng'e beş yıl vadeyle 5 milyon altın Ruble borç vermeyi üstlenmiş ise de¹⁹, aynı günlerde yine Merkezî Çin Hükümeti'nden izin almadan Sovyet jeologları Doğu Türkistan'ın tabii kaynaklarını araştırmaya başlamışlardı. Neticede 1935 sonlarına doğru Tanrı dağlarının kuzeyindeki Karasu şehrine yakın yerde petrol sondajlarına başladılar²⁰.

Sovyetler Birliği'nin Sheng Shi-cai'e silah göndermekle sorumlu memuru Aleksandre Barmine, ABD'ye kaçtıktan sonra kaleme aldığı eserinde; *“Stalin'in planına göre Doğu Türkistan tamamıyla Rus nüfuz bölgesi hâline getirilecekti.*

¹⁷ Filchner, *A Scientist in Tartary*, s. 310, 315.

¹⁸ Chan, a.g.m., s. 255.

¹⁹ Whiting, *a.g.e.*, s. 28-29; Tien-fong, *a.g.e.*, s. 173-74; Chan, a.g.m., s. 251. Sovyetler Birliği altın ruble sözü vermişse de gerçekte gümüş külçeler göndermiştir, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 240.

²⁰ Whiting, *a.g.e.*, s. 55-56.

Bizim doğudaki siperimiz olacaktı. Biz Doğu Türkistan'da 10.000 Çin askerini tepeden tırnağa kadar kuşatacaktık. Bakanlar kadar yetkili Sovyet müsteşarları Sheng Shi-cai'in yanına verilmişti. Stalin'in kayın biraderi Svanidze idaresindeki bir komisyon Doğu Türkistan'ı yeniden inşa etmek için bir plan hazırlamak üzere gönderilmişti. Benim tröstüm²¹ Doğu Türkistan'ın her tarafında yol, uçak alanları ve hangarlar inşa etmek üzere mühendisler göndermekle mükellef idi. Böylelikle Doğu Türkistan kısa zamanda Sovyet sömürgesi hâline gelecekti²²” görüşlerine yer vermektedir.

Ocak 1936'da imzalanan başka bir gizli anlaşmaya göre de Doğu Türkistan'a dışarıdan bir saldırı durumunda Sovyetler Birliği siyasî, ekonomik ve askerî yardım da bulunmayı taahhüt etmekteydi. Bu durum Moskova ve Sheng Shi-cai'in ilişkilerini daha da pekiştirdi²³. Bu iddianın doğruluğu bir tarafa, 1936 yılı ortalarında çok sayıda inşaat, eğitim, sağlık ve askerî eğitim sahalarındaki Sovyet mütehassısı Doğu Türkistan'da çalışmaya başladı. Okullarda yabancı dil olarak Rusça okutulurken, kızların da aralarında bulunduğu birçok Doğu Türkistanlı, Batı Türkistan'a okumaya gönderildi²⁴. Urumçi ve Sheng Shi-cai'in sözünün geçtiği diğer şehirlerde “Uyuşma” adlı sosyal kulüpler açıldı. McLean'a göre bu kulüpler Sovyet propaganda merkezlerine dönüşmüştür. Esrar yasaklanırken, içki teşvik edildi. Sovyetler, Batı Türkistan'a kaçan veya sığınan birçok Müslüman ve milliyetçi liderleri ortadan kaldırmaya çalıştı. İslâm müesseseleri yok edilirken, camiler kapatılarak, kulüp ve tiyatroya çevrildi. Din adamları halk huzurunda itibardan düşürüldü ve cezalandırıldı²⁵.

Sven Hedin'e göre; 1920'li yılların başından itibaren Sovyet tesirinin güçlü olduğu İli'de Sovyet Başkonsolosu Apresoff, Genel Vâli Sheng Shi-cai'den daha güçlü idi ve başkent Urumçi'deki bu radikal politikalar halkın açık tepkisine uğramadı²⁶. Cungarya'nın kuzeyindeki Kazaklar ise Sheng'in bu nevî Sovyet

²¹ Silah satma işinde öncülük yapan Sovyet otomobil ihracat şirketi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 241.

²² Barmine, **a.g.e.**, s. 231-232.

²³ “Russian Penetration into Xinjiang”, **MV**, C. XXVI, No: 4, (1936), s. 414-415.

²⁴ Dallin, **a.g.e.**, s. 100; Tien-fong, **a.g.e.**, s. 174-175; M. Cable, “The New ‘New Dominion’”, **JRCAS**, C. XXXV, No: 1, (1938), s. 16.

²⁵ N. L. D. McLean, “Xinjiang Today”, **IA**, C. XXIV, No: 3, (1948), s. 380-381.

²⁶ Sven Hedin, **The Silk Road**, London 1938, s. 166.

tarafı politikalarını kabul etmedi. Bunun sonucunda da 1937 başlarında Altay'da ayaklanmalar meydana geldi²⁷.

Doğu Türkistan'ın güneybatısında ise Türkçülük ve İslâmî akım güçlü idi. Zikredilen bölgelerde Sovyet birlikleri sayıca da azdı. Bu durum Sheng Shi-cai'e ciddî engel teşkil etmekteydi. Nitekim Sheng, Kâşgar Hükümeti'nin dağılmasından ve Ma Hu-shan'ın 1934 sonbaharında Tarım havzasının güneyine çekilmesinden sonra Kumul ve Turfanlı Uygurları kendi idaresinde, sözde yüksek mevkilere tâyin etmek suretiyle Doğu Türkistanlıları sakinleştirmeye çalıştı. Sheng tarafından mevki verilen Uygurlar daha ziyade Hoca Niyaz Hacı taraftarları idi. Bununla birlikte Yolbars Han, Kumul'da bir bölge amirliğine ve garnizon komutanlığına tâyin edildi. Hoca Niyaz nezdinde görev yapan Mahmud Muhiî, Kâşgar Eskişehir'de tümen komutanlığına getirildi ve Kâşgar'daki 2.000 kadar Türk askerî onun emrine verildi. Urumçi Hükümeti'nde başkan yardımcılığı verilen Hoca Niyaz ise Sheng nezaretinde Urumçi'de kaldı²⁸. Hâlbuki Yolbars Han ve Hoca Niyaz'ın kişilikleri ve görüşleri ile Sheng'in Sovyet yanlısı ve İslâm karşıtı siyasetlerini desteklemeleri mümkün değildi. Yolbars Han ve Hoca Niyaz'ın mevkileri bu yüzden olacak ki daima sıkı kontrol ve denetim altında tutuldu. Onların etraflarını Sovyet birlikleri, hatta bazı hallerde de Sovyet subayları sardı. Hiçbirisi Sheng'in icraatlarına ciddî tepki gösterebilecek durumda da değildi. Bununla birlikte Kâşgar'daki durum biraz daha farklı idi. Bölge coğrafi olarak Sovyet nüfuzundan daha uzakta idi ve Hindistan'daki İngiliz idaresi hudutlarına daha yakındı. Bununla birlikte Sovyet aleyhtarı Ma Hu Shan, Tarım havzasının güneyinde saltanat sürmekteydi. Bütün bu durumlar Kâşgar'daki Mahmud Muhiî'nin Urumçi idaresine karşı çıkmasına elverişli ortam teşkil etmekteydi²⁹.

Kâşgar Hükümeti idarecilerinin yakalanmasından ve bir kısmının da hicret etmesinde sonra Kâşgar halkı Mahmud Muhiî'yi lider olarak görmeye başladı. Ma Zhong-ying'in Temmuz 1934'te Sovyetlere kaçmasından sonra Kâşgar şehri, Mahmud Muhiî ve Kung Cheng-han idaresindeki birlikler tarafından ele geçirilmişti. Sheng Shi-cai ise hem ülkenin kuzey ve doğusunda hâkimiyetini

²⁷ Sheng, **a.g.e.**, s. 178.

²⁸ Borman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 59; IOR, D. 226 (Who's Who in Xinjiang: Corrected up to 26th July, 1938)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 243.

²⁹ Forbes, **a.g.e.**, s. 243.

pekiştirmek hem de halkı yatıştırmak gâyesiyle Muhiî'ti Kâşgar bölge komutanlığına atamıştı. Bununla birlikte Sheng'in Kâşgar'daki Müslüman ve Türk liderlerle başının derinde olduğunu da söylemek mümkündür. Nitekim Sheng, aradan bir ay geçtikten sonra Lin-pin³⁰ adlı bir Çinli'yi komutanlık vazifesini devralmak üzere Kâşgar'a göndermişti. 7 Ağustos 1934'te Lin-pin'in Kâşgar'a gelmesinden sonra Muhiî komutanlık mevkiini kaybetmişti. Bununla birlikte Muhiî, Kâşgar, Yenihisar ve Yarkent'teki 2.000 Türk askerinin komutanlığı vazifesini elinde bulundurdu. Muhiî bu durumu şikâyet etmeden kabullenmişti. Fakat Urumçi'ye davet edilen, fakat bu davete icabet etmeyen Mahmut Muhiî, Sheng ile tam bir işbirliği yapmamıştır³¹.

Mahmut Muhiî'nin rütbesinin tenzil edilmesinden ve Ma Shao-wu'ya suikast düzenlenmesinden önce, Kâşgar'daki hakimiyet Sheng Shi-cai'in atadığı Çinlilerin eline geçti. Şövenist Çin milliyetçisi ve Hristiyan olan Lin-pin bunların başında gelmektedir. Lin-pin ilk iş olarak Çin milliyetçiliğinin atası olan Sun Zhong-shan'ın resmînin Kâşgar İd-gâh Camii'ne asılmasını emretti. Emre karşı çıkan Uygur aydınlarından birisi Sun Zhong-shan'a hakaret etmekle suçlanarak mahkemeye verildi. Bu hareket halkı dehşet içinde bıraktı. Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolosu'nun belirttiğine göre ülkeyi Bolşeviklerin ele geçirdiğine ve onların dini yok etmeye kararlı olduğuna dâir söylentiler halk arasında yayılmaya başlamıştır³².

Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Doğu Türkistan'da eğitim alanında iyi düşünülmeden ve acelecelikle yapılan reform hareketleri de halkın tepkisine yol açtı. Sheng Shi-cai yönetimi sözde eğitimde reform yapmak gâyesiyle Sovyetler'den öğretmenler getirtti ve Türklerin kız çocuklarını da okula göndermeye mecbur tuttu. Erkek çocuklarının yanında kızların da okula gönderilmesi belki çok tepki

³⁰ Çin'in kuzeydoğusundan olan Lin-pin takriben 1895'te doğdu. Sovyetler Birliği yoluyla Mart 1933'te Doğu Türkistan'a gelen Kuzeydoğu Birlikleri'nin komutanıdır. İlk olarak Sheng Shi-cai'in kurmay başkanlığını, daha sonra da İli bölgesindeki Çinli birliklerin komutanlığını yaptı. 1934'te ise Kâşgar Başkomutanlığı'na atandı. 1937'de Doğu Türkistan'daki altın madenlerine genel müfettiş olarak tâyin edilen Lin-pin'in bundan sonraki hayatı hakkında kesin bilgiler mevcut değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 453.

³¹ IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 6835.1934 ve IOR, L/P&S/12/2367, (Annual Confidential Report, 1937-38), s. 5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 244-245; Maillart, **Forbidden Journey**, s. 254-255; Fleming, **a.g.e.**, s. 326-327.

³² IOR, L/P&S/12/2332, PZ. 6833.1934'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 245.

çekmeyebilirdi. Lâkin aynı zamanda Kur'an kurslarının sayısı da azaltıldı. Askerî eğitim mecburi hâle getirilirken, Türklerin kullandığı eski harf ve rakamlarının yerine Rusya'da ve Batı'da kullanılan rakam ve harfler kullanılmaya çalışıldı. Sheng piyasaya yeni paralar sürdü. Kadir Beg³³ adlı bir Uygur komünistinin idaresinde Sovyet taraftarı Kızgızlar'dan müteşekkil bir polis birliği oluşturdu. Urumçi'de yeni paraları kabul etmeyen Kâşgarlılar dövüldü. Hatta bazıları kulaklarından Kâşgar'ın İd-gâh Camiî duvarlarına çivilendi³⁴. Bu suretle Kâşgar bölgesindeki Çin idaresine karşı ortaya çıkan muhalefet hareketi tekrar milliyetçi cephe etrafında alevlendi.

Doğu Türkistan dışında ise sabık Kâşgar Hükümeti üyelerinden sağ kalan birkaç lider Kabil'de bir araya gelmeye başladı. Bu liderler Afgan ve diğer ülkeler, bilhassa Japon elçilikleri, nezdinde girişimlerde bulunarak davalarına destek kazanmaya çalıştı³⁵. Japon elçisi Kitada Masamoto, Afganistan Dışişleri Bakanı'ndan aldığı bilgilerden sonra sabık Kâşgar Hükümeti liderlerini kabul etti. Kabul edilen idareciler arasında Tevfik Bey³⁶ de bulunmaktaydı. Mayıs 1935'te Japon Dışişleri Bakanlığı'na Tevfik Bey imzasıyla gönderilen dilekçede: *"Kâşgar'dan Kumul'a kadar olan bölgede yaşayan Müslümanlar, Sovyet aleyhtarı ve Japon taraftarıdır. Bu durum Japonya'nın Doğu Türkistan'da ideolojik bir girişimde bulunmasına imkân verebilir. Bu girişim için silahlı saldırı gereksizdir. Böyle bir ideolojik girişimin Moskova'nın zayıf noktası olan Batu Türkistan'daki durumunu değiştirmesi mümkündür"*³⁷. Hoten Emîrleri'nden Mehmet Emin Buğra

³³ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Kadir Beg, Uygur kökenli ve Kâşgarlıdır. 1937 ihtilâlinde Kâşgar'da, Sovyet taraftarı Emniyet şefi olarak görev yapmaktaydı. Hoten Emîrleri'nden Abdullah'ın yanında çalışan Kadir Beg ile karıştırılmamalıdır. 1938'de Sovyetler Birliği'ne götürülen Kadir Beg'in akıbeti bilinmemektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 463-464.

³⁴ IOR, L/P&S/12/2357, (Chinese Turkestan: Reuter's Special News Correspondent in Kashgar), PZ. 5875.1935, Part 2; IOR, L/P&S/12/2357, PZ. 4740.1937, (letter, HMCGK-GOI, 3/6/1937) ve IOR, L/P&S/12/2367, PZ. 7370.1934, (Kashgar Diary, September 1934), ve IOR, L/P&S/12/2357, PZ. 4740.1937, s. 5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 245-246.

³⁵ Whiting, **a.g.e.**, s. 35.

³⁶ Arap kökenli olan Tevfik Bey kendisini *"Seyyid Ahmed Tevfik Bey Şerif Efendi"* olarak tanıtmıştır. Suriyeli olan Tevfik Bey, bir müddet Abdülaziz İbn Suud'un hizmetinde çalışmıştır. 1932'de ilk olarak Hindistan yoluyla Kâşgar'a geldiğinde Ma Shao-wu tarafından ülkeden çıkarılmıştır. 1933 ihtilâlinde tekrar Kâşgar'a geldiğinde, Uygur birliklerinin komutanlığına atanmıştır. Savaşta midesinden yaralanan Tevfik Bey, Hoca Niyaz Hacı ile haberleştiği gerekçesiyle, Sabit Damolla tarafından, ülkeden çıkarılmıştır. 1937'den önce Japonya'ya gittiği bilinmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 468-469.

³⁷ **Miscellaneous Documents Relating to the Political and General Situation in Sinkiang**, C. IV, "Interview with Tewfik Sherif Pahsa reported by Kişada to Hirota, May 7th, 1935"ten naklen Whiting, **a.g.e.**, s. 35-36.

da takma ad kullanarak Afganistan'a gelenler arasındaydı. Buğra da 1935 yazında Japon elçisiyle görüşmüştü. Afgan Hükümeti, Buğra'ya 500 Afgani maaş bağlamıştı. Buğra, Japon askerî ve mâli yardımıyla "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" kurulması planını Kitada Masamoto'ya teklif etmişti. Buğra'ya göre Japon birliklerinin Doğu Türkistan'a girmesiyle halk ayaklanacak, bu durum ise hem Çinlileri şaşkına çevirecek, hem de Japon birliklerinin ilerlemesini kolaylaştıracaktı. Buğra'nın gâyesi Japonya'ya ekonomik ve siyasî imtiyazlar tanıyacak bir "Doğu Türkistan" ihyâ etmektir. Buğra ayrıca kurulmasını düşündüğü hükümetin liderliği için de Mahmud Muhiî'yi teklif etmişti³⁸.

Bu arada Sheng Shi-cai'in dinsizlik propagandasına yönelik kampanyası 1936 sonlarına doğru ülkenin güneyine de yayıldı³⁹. Bu durum karşısında dindar ve milliyetçi olan Mahmud Muhiî, Doğu Türkistan'daki Sovyet kuklası Çin idaresine karşı muhalefet lideri olarak ortaya çıktı. Doğu Türkistan'ın güneyinde de Rus tesirinin yayılmasından endişe duyan Muhiî, Uygurlar arasındaki liderlik pozisyonundan da istifade ederek, dini korumak gâyesiyle gizli bir teşkilat kurdu. Bu suretle Kâşgar bölgesinde Rus tesirini ortadan kaldırmayı amaçladı. Sheng ise Muhiî ile Ma Hu-shan'ın birleşmelerini önlemek gâyesiyle dikkatli hareket etmiştir. Sheng, Muhiî'yi yakalatmak için girişimde bulunmamakla birlikte, Kâşgar garnizonunda yetkili mercilere Sovyetler Birliği'nde tahsil görmüş subayları getirterek etkisini zayıflatmaya çalışmıştır. Sheng, 1937 yılı başlarında, bu gidişatın kendi idaresini Kâşgar'da güçlendirdiğini düşünerek, Muhiî'yi 12 Nisan'da eski vâli Jin Shu-ren'e düzenlenen darbenin yıldönümü kutlamaları için Urumçi'ye davet etti. Lâkin Muhiî gitme taraftarı değildi. Bu dönemde Türklerin Kâşgar Eskişehir'de sokak gösterileri düzenlemeleri üzerine Sheng, Muhiî'yi Urumçi'ye davet emrini geri almak zorunda kaldı. Bu durum Muhiî'nin bir zaferi gibi görünse de durumunun hiç de iyi olduğu söylenemezdi. Bu dönemde Sheng'in yüksek rütbeli bir subayını, Muhiî'yi tutuklatmak üzere Kâşgar'a gönderdiği haberi duyuldu. Bu gelişme üzerine Muhiî, 2 Nisan 1937'de Yenihisar ve Yarkent üzerinden

³⁸ *Miscellaneous Documents*, IV'ten naklen Whiting, *a.g.e.*, s. 36.

³⁹ Hedin, *The Silk Road*, s. 300.

Hindistan'a hicret etti⁴⁰. Muhiî'nin firarı Sheng için hiç de iyi sonuçlar doğurmamıştır. Çünkü Muhiî'nin kaçmasını müteakip, güneydeki halk tekrar ayaklanmıştır. Aynı zamanda Yarkent ve Yenihisar'daki Mahmud Muhiî taraftarları da yönetime karşı ayaklandı. Sovyetler Birliği'nde tahsil gören veya Sovyet taraftarı olduklarından şüphe duyulan memurların hepsi katledilmiş, bundan sonra ihtilâlcilerin hâkim olduğu bölgelerde Muhiî'nin subaylarından Kîçik Ahun⁴¹ ve Abdul Niyaz⁴² komutasında bağımsız Türk idaresi kurulmuştur⁴³.

Bu dönemde Kâşgar garnizon komutanı Lin-pin'in emrinde 700 askerî bulunmaktaydı. İhtilalcilerin zaferi karşısında zor durumda kalan Lin-pin, Sheng Shi-cai'den acil yardım talebinde bulundu. Lin-pin, Sovyetlerin 9 uçağı ile Yenihisar ve Yarkent'i bombardıman etse de bir başarı elde edemedi⁴⁴. Aynı dönemde kendi kontrolündeki bölgeyi her yönüyle sömüren ve etrafa yayılmayı çok isteyen Ma Hu-shan ve emrindeki Tungan birlikleri olayları dikkatle takip etmekteydi.

Lin-pin'in başarısızlığından cesaret alan ihtilâlcilerin 20 Mayıs'ta Kâşgar havaalanına yaptıkları hücum az bir kayıpla geri püskürtüldü. Aradan 10 gün geçtikten sonra Kîçik Ahun komutasındaki 1.500 kadar Uygur ve Tungan ihtilâlcileri taarruza geçerek Kâşgar Eskişehir'i ele geçirdi. Halk ise ihtilâlcileri kurtarıcı olarak karşıladı⁴⁵.

Genel Vâli Sheng Shi-cai gelişen olaylar karşısında zor durumda kalarak Lin-pin'i Urumçi'ye geri çağırarak, yerine Chiang Yu-fen'i⁴⁶ Kâşgar

⁴⁰ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 10'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 248-49; "Islam in Kashgar", **JRCAS**, C. XXIV, No: 4, (1937), s. 729.

⁴¹ Mahmud Muhiî'nin adamlarından olan Kîçik Ahun, Uygur asıllıdır. 1937 ilkbaharında Yarkent'e yerleşen Uygur birliklerinin komutanı ve Abdülniyaz'ın subaylarındanıdır. 1937 ihtilâlinde rol alan Kîçik Ahun, 30 Mayıs 1937'de Kâşgar Eskişehir'de yakalandı. Akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 450.

⁴² Uygur asıllı olan Abdul Niyaz, Mahmut Muhiî'nin önde gelen subaylarından biridir. 1937'de Doğu Türkistan'ın güneyinde patlak veren "Kîçik Ahun" ihtilâlinde rol oynadı. Eylül 1937'de Sheng Shi-cai'in birlikleri tarafından yakalanarak idam edildi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 435.

⁴³ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 11'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 249; M.S. İsmâ'il-M.A.İsmâ'il, "Moslems in the Soviet Union and China", **JPRS**, No: 3936 (19 Sep. 1960), s. 12-13; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 314.

⁴⁴ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 13'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 249-250.

⁴⁵ IOR, L/P&S/12/2357, (Confidential Memorandum of Events Connected with the 1937 Rebellion in Xin-jiang, n.d.), s. 2; IOR, L/P&S/12/2357, PZ. 4740.1937, s. 2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 250.

⁴⁶ 1934-1937 yılları arasında Kâşgar'da başkomutan olan Lin-pin'in kurmay başkanı idi. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Yu-fen, 1937'deki ihtilâl döneminde Lin-pin'in yerine Kâşgar

Başkomutanlığına atadı. Ma Hu-shan'ın Tungan birlikleri Taklamakan, Aksu veya doğrudan Çerçen yoluyla Urumçi'ye saldıracak kuvvette idi. Sheng ise Kâşgar'a takviye birlikler gönderecek durumda değildi. Bütün bunlara ilave olarak Kuçar çevresindeki Kırgızların, daha sonra da Kumul ve civarında ayaklanmaların patlak vermesi, Sheng'i zor durumda bıraktı. Ma Hu-shan'ın Mahmud Muhiî'nin Hindistan'a hicretinden sonraki 2 aylık dönemde Hoten'de kalarak durum tespitinde bulunduğu ve nihayet kurmayları tarafından Kâşgar'a saldırmaya iknâ edildiği kaydedilmektedir⁴⁷.

Nitekim Kiçik Ahun komutasındaki Türk birliklerinin Kâşgar Eskişehir'i ele geçirmesinden 3 gün sonra, yani 2 Haziran'da Tunganların Kargalık'taki I. Tugayı ihtilâlcileri bastırmak için Kâşgar'a geldi. Bu olaylarda Türkler ile Tunganlar arasında belli bir anlaşmaya varıldığı söylenebilir. Çünkü 3 Haziran'da Ma Hu-shan, Kâşgar Eskişehir'i almak için geldiğinde Kiçik Ahun, ateş etmeden askerlerini alarak Aksu tarafına çekilmişti. Aynı günlerde Tunganların, Ma Sheng-kuei⁴⁸ komutasındaki II. Tugayı Feyzabad-Maralbaş bölgesini işgâl etti. Ma Hu-shan, kurnazlık yaparak Doğu Türkistan'ın güneyinde pozisyonunu pekiştirirken, Türk birliklerini Sheng Shi-cai'in askerleriyle ağır çatışmalara sevk etmeyi planladığı kesindir. Bundan sonra Ma Hu-shan'ın Kâşgar Yenişehir'i kuşatmaya aldığını görmekteyiz. İhtiyatla hareket eden Ma Hu-shan bundan sonra ilk iş olarak Kâşgar'daki İngiliz Başkonsolosluğu'na: "*Nan-jing'deki Guo-Min-Dang ordusunun 36. Tümeni'nin Türklerle anlaşma hâlindeki Sheng Shi-cai idaresine son vermek ve yerine Nan-jing'e bağlı İslâmî bir hükümet kurmak gâyesiyle hareket etmekte olduklarına dâir*" mesajlar göndermişti⁴⁹.

başkomutanlığına atandı. İhtilal sırasında Kâşgar Yenişehir'i başarılı bir şekilde savunan Yu-fen, İngiliz kaynaklarına göre gaddar birisi idi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 250, 442.

⁴⁷ IOR, L/P&S/12/2392, EXT. 4910.1941, s. 5; IOR, L/P&S/12/2357, PZ. 4740.1937, s. 1 ve IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 15, 19; IOR, L/P&S/12/2336, PZ. 4094.37, s. 5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 250-251.

⁴⁸ Çocukluğunu Kansu'da geçiren ve daha sonra Ning-xia'da eşkıyalık yapmaya başlayan Ma Sheng-kuei, eline geçirdiği herkese yaptığı gaddarlıklarla meşhurdur. 1933'te Ma Zhong-ying'e katılarak Doğu Türkistan'a geldi. Daha sonra Ma Hu-Shan'ın 2. tugayının komutanı olarak Hoten'e gitti. 1937 ihtilâlinde savaflara iştirâk etti, ama Feyzabad'da Tungan birliklerinden ayrılarak, Çinlilere katıldı. Daha sonra rütbesi indirilerek Hoten'de görevlendirildi. Kansu'ya döndüğü düşünülmektedir, bkz Forbes, **a.g.e.**, s. 458.

⁴⁹ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 14-15'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 251. Ma Hu-Shan'ın ihtiyatlı davranmasının sebeplerini, askerlerinin son 3 yılda, iyi eğitilmiş olsalar bile, savaşmamış olması; elindeki mühimmatın azlığı, Sheng Shi-cai'in Sovyetlerden yardım görmesi

Diğer taraftan Ma Hu-shan haberi olmaksızın, hatta birliklerinin Kâşgar'a hareket etmesinden önce, Sovyet idarecilerinin, Doğu Türkistan'a asker gönderme kararı aldığından habersizdi. Nitekim Mayıs 1937 sonlarında Kızıl Ordu'nun hava birlikleri desteğinde 5.000 kadar askerî Sheng Shi-cai'in talebi üzerine sınırı geçerek Doğu Türkistan'a girdi⁵⁰. Bu güçlü askerî birliklerin müdahalesi güneydeki Türk ihtilâlcilerinin kaderini değiştirmiştir. Ağustos sonlarında Sheng'in Sovyet birlikleri desteğindeki askerleri, Aksu civarında bulunan Kiçik Ahun komutasındaki ihtilâlcilere saldırdı. Kiçik Ahun ve Abdülniyaz, 200 adamıyla Kâşgar tarafına çekilmeyi başardılarsa da ağır kayıplar verdiler. Bu olaydan sonra güneydeki Tungan idaresi kendiliğinden parçalandı. Feyzabad'da bulunan II. Tungan Tugayı komutanı Ma Sheng-kuei, Ma Hu-shan'a karşı çıkarak, Sheng birliklerini desteklediğini açıkladı⁵¹. Ma Sheng-kuei müttefikini değiştirdiğini ilân ettikten sonra Kâşgar'a hareket etti ve 1 Eylül 1937'de Kâşgar'a geldiğinde Ma Hu-shan, Ma Ju-lung⁵² ve Pai Tzu-li'nin⁵³ Tungan I. Tugayı ile birlikte Kargalık'a çekildiği haberini aldı. Bu durum ise Tungan hâkimiyetinin Doğu Türkistan'da sona ereceğinin göstergesiydi. Netice itibarıyla 7 Eylül günü Ma Hu-shan, Ma Ju-lung ve Pai Tzu-li ve I. Tungan Tugayı'nın ileri gelen kişileri askerlerini Kargalıkta bırakarak Hindistan'a kaçtı⁵⁴.

Tungan II. Tugayı'nın Kâşgar'a gelmesiyle Yenişehir kuşatılmaktan kurtuldu. Kâşgar askerî komutanı Chiang Yu-fen, askerlerini çekilmekte olan Tungan I. Tugayının peşinden gönderdi. Sheng Shi-cai'in Maralbaş mevkiinden

ve işlerin yolunda gitmemesi durumunda ellerinde bulundurdıkları Kâşgar-Hoten yolunu İngiliz idaresindeki Hindistan'a geçmek için emniyetli bir kaçış yolu olarak düşünmesi olarak saymak mümkündür.

⁵⁰ Whiting, **a.g.e.**, s. 51; Karahoca (**Doğu Türkistan**, s. 16) ise asker sayısını 5.000'den daha fazla olarak göstermektedir.

⁵¹ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 16'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 253; "Rebellion in Xinjiang: The Tungsans Lose Kashgar", **The Times**, 5 January, London 1938.

⁵² Kansulu Tungan Ma Ju-lung, Ma Hu-Shan'ın 1937 ihtilâlinde Kâşgar Eskişehir'i işgal eden I. Tugayın 34. Tümen komutanı idi. Ümmî olan Ma Ju-lun'un adil olduğu bilinmektedir. 1937'de Ma Hu-Shan ile birlikte Hindistan'a kaçtı. Akıbeti bilinmemektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 457.

⁵³ Kansulu Müslüman Tunganlardandır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Pai Tzu-li'n, 1937'de ölmüştür. Ma Zhong-ying'in güvenilir adamlarındandır. 1937 Eylül ayında Hindistan'a kaçarken Ma Hu-Shan tarafından yakalanarak öldürüldüğü söylenir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 462.

⁵⁴ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 16; IOR, L/P&S/12/2357, (Confidential Memorandum of Events Connected with the 1937 Rebellion in Xinjiang, n.d.), s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 253-254; Kao Han-jen, **The Imam's Story**, Hong Kong 1960, s. 93 vd. Khan M. Rafiq, **Islam in China**, Delhi 1963, s. 63 vd.

ilerlemekte olan birlikleri ise Abdülniyaz ve Küçük Ahun komutasındaki ihtilâlcileri Yarkent tarafına sürdü. Sheng'in bu harekâtında Sovyet ordusunun Batı Türkistan'dan kalkan u  aklarının destek sağladığını dönemin Kâşgar İngiliz Başkonsolosu Packman bildirmektedir. Bu suretle Yarkent, 9 Eylül'de Sheng'in eline geçti. 15 Eylül'de ise Abdülniyaz aynı bölgede yakalanarak   hit edildi⁵⁵.

Sheng Shi-cai bu başarılarından sonra Tungan hâkimiyetindeki diğer yerleri almak için harekete geçerken, Guo-Min-Dang ordusunun 36. Tümeni'nin son kalıntıları da Qing-hai ve Tibet'in güney taraflarına kaçarak kayıplara karı  tı⁵⁶. Bu arada Küçük Ahun'un akıbeti bilinmemekle beraber, Tungan II. Tugayı, 12 Ekim'de dağıtıldı, Ma Sheng-kuei daha düşük bir vazifeye tâyin edilerek Hoten'e g  nderildi⁵⁷. Netice itibariyle Türklerin 1937'deki ihtilâli bastırıldı ve Tunganların Tarım havzasının güneyindeki hâkimiyeti son buldu.

3. 1937-1942 Yılları Arasında Doğu Türkistan'ın Sovyet Peyki Hâline Gelmesi

Türklerin 1937'de Doğu Türkistan'ın güneyinde başlattıkları ihtilâlin bastırılmasından ve Ma Hu-shan'ın Hindistan'a kaçmasından sonra Genel Vâli Sheng Shi-cai diğer bölgelerde de pozisyonu kuvvetlendirmek için harekete geçti. Ekim 1937 başlarında Sovyet birliklerinin Kumul'a gelmesinden ve Yolbars Han'ın Kansu'ya kaçmasından sonra Uygurların buradaki hareketleri de bastırıldı⁵⁸.

Sheng Shi-cai bundan sonra Kuçar çevresindeki dağlarda vuku bulan Kırgız hareketlerini bastırmak gâyesiyle bölgeye asker sevk etti. Buradaki operasyonların neticesinde ihtilâlcilerin Ekim 1937'de lidersiz kalmaları neticesinde⁵⁹ Sheng ilk defa ülkenin her tarafında hâkim duruma geçti.

Doğu Türkistan'da Sheng Shi-cai hâkimiyetinin tamamıyla Sovyetler Birliği boyunduruğuna girmesinden kaynaklandığı çok geçmeden anlaşıldı. Sovyet

⁵⁵ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 16-17'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 254; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 314

⁵⁶ "Rebellion in Xinjiang", **The Times**, 5 January, London 1938.

⁵⁷ IOR, L/P&S/12/2392, EXT. 4910.1941 (Who's Who in Xinjiang: to 15th April, 1940)'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 255.

⁵⁸ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 17'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 255-256; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 59.

⁵⁹ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, 1937-8), s. 19 ve IOR, L/P&S/12/2392, EXT. 4910.1941'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 256; Karahoca (**Doğu Türkistan**, s. 16) ise 1937 ihtilâlinin bu senenin yaz mevsiminde sona erdiği kaydetmektedir.

nüfuzunun artmasının ilk belirtisi Mayıs 1937’de Sovyet ordusunun tekrar Doğu Türkistan’a gönderileceği haberinin yayılmasından sonra ortaya çıktı. Urumçi’deki Sovyet Başkonsolosu Garegin Apresoff, Kumul’da askerî bir birliğin konuşlandırılacağını ve bu ordunun devamlı surette burada tutulacağını Sheng’ Shi-cai’e bildirmişti⁶⁰. Sovyetler’in bu hareketini, Japonların İç Moğolistan üzerinden Doğu Türkistan’a yapması muhtemel bir saldırıyı önlemek için yaptığı ileri sürülmüştür⁶¹. Bu suretle Sovyetler, Merkezî Çin Hükümeti’nin iznini almadan⁶² ve Sheng’in dedikleri doğru ise onun da müsaadesi alınmadan Kumul’a yerleşmiştir⁶³.

Bu bağlamda Sovyetlerin Kumul’da bir istihkâm kurmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Mesela; Sovyet idaresi, çok zayıf bir ihtimâl de olsa, Japon saldırısını önlemeye çalışmakla birlikte, diğer taraftan Nan-jing Hükümeti’nin Doğu Türkistan’da nüfuz kazanmasına da mâni olmak istemekteydi. Bir diğer sebep de “Ma’lar” olarak bilinen ve komşu Kansu, Qing-hai ve Ning-xia eyaletlerinde at koşturmakta olan Tungan beylerinin tekrar Doğu Türkistan’a sokulmasının önüne geçmekti. Moskova’nın bir başka gâyesi de Sheng Shi-cai’in kendisine karşı ayaklanmasını da engellemekti⁶⁴.

Nitekim Sovyet askerînin 1937 ilkbaharında Kumul’a yerleşmesi, Doğu Türkistan’ın Sovyet işgâline uğramasının ilk ve en önemli başlangıcı oldu. Bundan sonraki patlak veren ilk olay 7 Temmuz 1937’de “*Marko Polo Köprüsü*” olayıdır. Zaten bu olaydan sonra Nan-jing ile Tokyo arasında gerginlik başlamıştı. Taraflar alenen savaş ilân etmeseler de Japon birlikleri 1937 yazında Çin’in kuzeyinde hızlı bir şekilde ilerlemeye başladı. Japon ilerleyişi karşısında telaşlanan Sovyet idarecileri ise Çin’e yardım etmeye karar verdi. Moskova’nın amacı Japon birliklerini Sovyet Orta Asyası’na gelmeden durdurmaktı. Bu karar mucibince de 21

⁶⁰ Whitting, **a.g.e.**, s. 51; Tien-fong, **a.g.e.**, s. 176; Ayrıca bkz. Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 80.

⁶¹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 80; a. mlf., “The Kimono and the Turban”, **Asia**, C. XXXVIII, (1938), s. 274-75; M. R., Norins, **Gateway to Asia**, N.Y. 1944, s. 16-17; Eleanor Lattimore, “Behind the Xinjiang Incident”, **FES**, (3 May 1944), s. 80-81.

⁶² Whitting, **a.g.e.**, s. 51; Jiang Jie-shi, **Soviet Russia in China: A Summing-up at Seventy**, NY 1957, s. 99-103.

⁶³ Whitting, **a.g.e.**, s. 51.

⁶⁴ Sheng **a.g.e.**, s. 168, 256.

Ağustos 1937’de “Çin-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması” imzalandı. Sovyetler yardım maksadıyla da Çin’e uçak, pilot ve askerî birlikler gönderdi⁶⁵.

Stalin bu yardımları Çin’e Doğu Türkistan ve Kansu yoluyla göndermekteydi⁶⁶. Bununla birlikte Çin’e gönderilen 885 uçağın büyük çoğunluğu Doğu Türkistan üzerinden uçmuştu⁶⁷. Moskova bu uçakların bakımı için Çin topraklarında uçak montaj fabrikası kurmaya razı olmakla birlikte, bu fabrikanın Kansu yerine Doğu Türkistan’da kurulmasında ayak diremiştir. Japon tehlikesi karşısında, Sovyetlerin Doğu Türkistan’a asker yerleştirmesine karşı koyacak durumda olmayan Çin ise bu fabrikanın Urumçi yakınlarındaki Tou-tun-he bölgesine kurulmasını kabul etmiştir. Dışarıdan “*Xin-jiang Tarım Sevkiyatı Fabrikası*” görüntüsü verilen bu fabrikanın etrafına istihkâmlar yapılmış ve 20 kadar tankla 1.500 Sovyet askerî yerleştirilmişti. Ayrıca Gulca’ya yakın hava üssünde ise Çinli pilotlara eğitim veren bir Sovyet Okulu da açılmıştı⁶⁸. Zaten Sovyetlerin, Doğu Türkistan ile ekonomik ilişkileri Çin ve İngilizlere göre daha iyi idi. Aynı zamanda askerî gücünü de ülkeye sokan Sovyetler bundan sonra ülkeyi tekeline aldı. Daha önce de bahsettiğimiz üzere 1934’te Ma Zhong-ying’in mağlup edilmesinden sonra ülkenin kuzey ve doğusundaki ticaret tamamıyla Sovyet kontrolüne geçmişti. İşte 1937’de Ma Hu-shan’ın güneydeki hâkimiyetine son veren Moskova, bu bölgeyi de tekeline almak için harekete geçti.

Sheng Shi-cai, 1937’de ülkenin güneyinde hâkimiyetini tesis ettikten sonra Sovyet menfaatlerine uygun hareket ederek Kâşgar bölgesinde İngiliz nüfuzunu kısıtlamaya başladı. Gerçi İngiliz Hükümeti, Doğu Türkistan’ın Çin idaresinde olmasını her zaman desteklemiştir. Mesela Yang Zeng-xin’in ölümünden sonraki ayaklanmalarda, hatta Kâşgar’da millî hükümet kurulduğunda da Nan-jing Hükümeti’ni desteklemekten geri durmamıştı⁶⁹. Buna rağmen İngilizler 1937 ihtilâlinde Doğu Türkistanlılar ile işbirliği yapmakla suçlanarak Kâşgar’daki İngiliz

⁶⁵ O. E. Clubb, **Twentieth Century China**, London, NY, 1965, s. 219-220; Chiang Chung-cheng, **Sovyet Rusya Çin’de**, çev. Dr. Muhaddere N. Özerdin, İstanbul t.y., s. 78; Toygar Akman, **Çin’e Yolculuk**, İstanbul 2000, s. 29.

⁶⁶ O. Lattimore, “China’s Turkestan-Siberia Supply Road”, **Pacific Affairs**, C. XIII, (1940), s. 393-412; A. L. Strong, “Airplane from the USSR”, **Asia**, C. LXII, No: 1, (1942), s. 28-31.

⁶⁷ F. F. Liu, **A Military History of Modern China, 1924-49**, Princeton 1956, s. 168.

⁶⁸ Whitting, **a.g.e.**, s. 62; Sheng, **a.g.e.**, s. 258.

⁶⁹ Sir E. Teichman, **Journey to Turkestan**, London 1937, s. 191-192; İngiliz hükümeti aynı desteği Tibet konusunda da Çin’e göstermiştir, bkz. Davidson, **a.g.e.**, s. 110-111; Chen, **a.g.e.**, s. 184.

Başkonsolosluğu ve İngiliz ticareti boykot edilmişti⁷⁰. Bununla birlikte konsolosluğun Kâşgar-Hindistan posta servislerine de karışılmaya başlanmıştı. Ayrıca Hoten ve Yarkent'te yaşayan İngiliz tebaalı Hindular da kovularak kışın soğuşunda Himalaya dağlarını geçmeye zorlanmıştı⁷¹. Bunlara ilave olarak İsveç'in Yarkent ve Kâşgar'daki misyonerlik kuruluşlarının da kapatılması için harekete geçilmişti. 1937-1938 kışında hükümet emri ile İsveçlilere karşı boykot ilân edilmiş, Şubat 1938'de ise İsveç kilisesinin Doğu Türkistan'daki misyonerlik çalışmaları tamamıyla durdurulmuştu⁷².

Sovyet nüfuzunun Doğu Türkistan'da öne çıkması, Haziran 1938'de İngilizlerin Kâşgar Başkonsolosu Packman tarafından Delhi'ye şu şekilde rapor edilmiştir: “Rusya, Doğu Türkistan'da 1917-1931 yılları arasında ihtilâl sebebiyle kaybettiği Çarlık devrindeki nüfûzunu tekrar kazandı. Ülkenin her tarafında Rus usulleri, Rus görüşleri ve Rus ticareti hâkim durumdadır. Ülkedeki en önemli mevkiler Rus ajanlarının eline geçti; Çinli ve yerli yöneticiler genellikle ülkedeki Rus konsolosluklarından fikir ve yardım alıyorlar. Rusların fikrî yardımlarına çok önem veriliyor”⁷³.

Sovyetlerin ticarî ilişkilerdeki başarılarından çok ülkenin tabiî kaynaklarını sömürmeyi amaçladığı aşikârdı. Daha önce de belirttiğimiz gibi 1934 müdahalesinden sonra Sovyet jeologları Nan-jing Hükümeti'nden izin almaksızın Doğu Türkistan'da büyük çapta araştırma ve keşif hareketlerine girişmişlerdi. Allen Whiting'in belirttiğine göre: “1935 yılında Sovyetler tarafından çizilen ve daha sonra Tayvan'da Sheng Shi-cai'in özel arşivinde bulunan büyük bir haritada Doğu Türkistan'da çok sayıda magnezyum, bakır, kurşun, kalay, volfram ve petrol yatakları olduğu tespit edildiği görülmüştür”. Öncelikli olarak maden yataklarının yerini tespit eden Ruslar bunların bir kısmını da açtırdı⁷⁴. Sovyetler Birliği sınırına yakın Karasu bölgesinde 1935'te Sovyet mühendisleri petrol kuyuları kazmaya başladı. Çin kaynaklarından daha sonra alınan bilgilere göre bu kuyularda 1939'da

⁷⁰ IOR, L/P&S/12/2357, (Annual Confidential Report, June 1937-8), s. 5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 261.

⁷¹ **The Times**, London, 1 June 1939.

⁷² IOR, L/P&S/12/2357, Section 8'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 261; J. Hultvall, **Mission och Revolution i Centralasien**, Stockholm 1981, s. 207 vd.

⁷³ IOR, L/P&S/12/2357, s. 4-5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 261.

⁷⁴ Whitting, **a.g.e.**, s. 65.

üretime geçilmişti⁷⁵. Whitting, Doğu Türkistan'daki petrolün Sovyetler tarafından sömürülmesinin yanı sıra ülkenin kuzeybatısında çok miktarda volfram elde edildiğini de kaydetmektedir⁷⁶. Bununla beraber Sovyetlerin, Doğu Türkistan'daki tabii kaynakları ne derecede sömürdüğüne dâir teferruatlı bilgi bulamadık. Lâkin 1940 yılında imzalanan “*Kalay Madenleri Anlaşması*” bu tespitin dışındadır. Anlaşmadan anlaşıldığına göre Sovyetler zikredilen bu dönemde Doğu Türkistan ile ekonomik ilişkilerini kardeşlik dayanışmasına göre değil, bilakis ülkeyi Moskova'nın ekonomik sömürgesi hâline getirecek sömürü kriterlerine dayandırmıştı. 50 yıl süreli bu anlaşmaya göre Sovyetler, Doğu Türkistan'ın kalay ve diğer kaynaklarını araştırma ve sömürmede geniş yetkiler kazanmıştı⁷⁷.

Sovyetler Birliği anlaşma üzerine enerji temininde, kara nakliyatında, telgraf ve radyo haberleşmesinde bütün bölgelerde kontrolü ele geçirdi. Sovyet personeline Doğu Türkistan'a serbestçe girip-çıkma ve her yere seyahat etme imtiyazı verildi. Ayrıca Kalay Maden İşletmesi ülkenin her tarafında şube açma hakkına da sahipti. Anlaşmanın şartlarından birisi de bu müesseseye istenildiği anda arazi tahsis edilmesi idi⁷⁸. Anlaşma sayesinde Sovyetler Birliği, Nan-jing Hükümeti'ne haber verme ihtiyacı duymamakta, madene, silahlı muhafızları, polis de dâhil, hiç kimseyi sokmuyordu. Bu durum ülke içerisinde bir başka devletin varlığını gösteren en açık delildi⁷⁹.

Bu nevî tavizler Sovyetlere büyük kârlar sağlamasına karşılık Doğu Türkistan için aynı durumu söylemek mümkün değildir. Madende işletilen ürünler, gümrüksüz olarak ihraç edilecekti. Buna mukabil mamul değerinin % 2'lik kısmı Sheng Shi-cai Hükümeti'ne ödenecekti. Ne Sheng ne de Merkezi Nan-jing Hükümeti maden işletmesinde rol alma hakkına sahip değildi. Dahası Sheng yönetimin, madeni teftiş, tetkik, idare, üretim, finanse ve işletmeyi gözetlemesi de yasaktı. 50 yıl sonunda ise maden işletmesi ücretsiz olarak Sheng'e devredilecekti⁸⁰.

Anlaşma için Moskova'nın gönderdiği memurlarla pazarlığı bizzat Sheng Shi-cai yapmıştır. Sheng'in verdiği bilgilerde ise Stalin bu anlaşma ile 1934 ve 1937

⁷⁵ *Su-lien tui Hsin-chiang ti ching-chi ch'in lüeh*, Tai-bei 1950, s. 77.

⁷⁶ Whitting, *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁷ Whiting-Sheng, *a.g.e.*, s. 280.

⁷⁸ Whiting-Sheng, *a.g.e.*, s. 282-283.

⁷⁹ Whitting, *a.g.e.*, s. 67.

⁸⁰ Bu anlaşma hakkında geniş bilgi için bkz. Whiting-Sheng, *a.g.e.*, s. 282 vd.

ihtilâllerinde kendisine verdiği desteğin faiziyle bedelini ödetmek istemiştir. Sheng'in anlaşma maddelerine razı olmaması ise gâyet doğaldır. Nitekim o, anlaşma maddelerinin kendisiyle konuşulmadan hazırlandığını, bu şekilde kabul edilmesinin mümkün olmadığını ve bazı değişikliklerin yapılması gerektiğini Sovyet vekili Bakulin'e ifade etmiştir. Buna karşılık Bakulin'in cevabı: *“Biz Moskova'dan Xin-jiang'a hareket için hazırlık yaparken Stalin bu gizli anlaşmanın metninin anlaşmaya imza koyacak olan Sheng Shi-cai'den başkasına gösterilmemesi gerektiğini söyledi... Her iki tarafın anlaşmayı bir veya iki gün içerisinde imzalaması gerekir”* olmuştur. Çok hararetli tartışmaların yaşandığı ve olup-biteni hatıratında anlattığı bu olay karşısında Sheng anlaşmayı 26 Kasım 1940 tarihinde imzalamıştır⁸¹.

Bu anlaşma ile Doğu Türkistan, Moskova'nın ekonomik boyunduruğu altına girdi. Gerçi ülke siyasî yönden zaten Sovyet peyki hâline bu anlaşmadan birkaç yıl önce gelmişti. Sheng Shi-cai, 1934'teki Sovyet müdahalesine bedel olarak Doğu Türkistan'da Moskova taraftarı ve Japon aleyhtarı bir hükmet kurulacağını önceden tahmin etmiş olmalıdır. Ayrıca Sheng, Çin'in kuzeydoğusundan Japon ordularının kovulması üzerine Doğu Türkistan'da anti-Japon cephesi kurmayı da gönülden istemiş olmalıdır. Bütün bunlara ilaveten Sheng'in Sovyetlere bu kadar tavizler vermesinin asıl sebebini anlamak ise güçtür. Hatta bu konuda Stalin'in de hayretler içinde kaldığını söylemek mümkündür⁸².

Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere 1934'teki Sovyet müdahalesi ve akabinde Ma Zhong-ying'in Sovyetler Birliği'ne kaçmasından sonra, Sheng Shi-cai, Doğu Türkistan'da Sovyetlerle müttefik olacak bir düzen kurmak gâyesiyle bir takım siyasî girişimlerde bulunmuştu. Bu gâye doğrultusunda Doğu Türkistan'daki Çin birlikleri *“Emperyalizme Karşı Ordu”*⁸³ adıyla yeniden düzenlendi. Alternatif siyasî parti olarak da *“Emperyalizme Karşı Cemiyet”* adıyla bir teşkilat kuruldu ve altı köşeli yıldız Sheng tarafından Doğu Türkistan'ın amblemi olarak kabul edildi⁸⁴.

⁸¹ Sheng, **a.g.e.**, s. 219-221, 224.

⁸² Whitting, **a.g.e.**, s. 15; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 69 vd.

⁸³ Burada Japonya ve İngiltere emperyalist devlet olarak telakki edilmiştir.

⁸⁴ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 122; O. E. Clubb, **China and Russia: “The Great Game”**, NY 1971, s. 286.

Bununla birlikte trafik akışı da Sovyet usulüne göre soldan sağa değiştirildi⁸⁵. Sadece bu düzenlemeler bile Doğu Türkistan'daki yeni düzenin Sovyetlere ne kadar yakın olduğunu ortaya koymaktadır.

1934'te "*Bao-an-chu/Güvenliği Koruma Bürosu*"nın ve bu teşkilatın yan kolu olan "*Bao-an-tui/Güvenlik Koruma Kıtası*"nın kuruluşu Doğu Türkistanlılar için daha ciddi sonuçlar doğurdu. Bu gizli güvenlik birlikleri Sovyet İçişleri Halk Komiserliği (NKDV) modelinde tesis edilerek Pogodin⁸⁶ adındaki bir tuğgeneral tarafından idare edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu gizli polis örgütü 1936'da "*Sınır İşleri Bürosu*"nın kurulmasıyla genişletilip güçlendirildi. Örgütün başkomutanı Sheng Shi-cai idi. Bundan sonra ülkeye giriş-çıkışlar hatta ülke içindeki seyahatler bile sıkı kontrol altına alındı⁸⁷. Sheng, hâkimiyetini korumak düşüncesiyle sansürden de faydalanmaktan geri kalmadı⁸⁸.

Sovyetler Birliği'nde 1936'dan bu yana devam etmekte olan büyük çaptaki tasfiye ve temizlik hareketi, bizzat Stalin'in emriyle 1937'de Doğu Türkistan'a sıçradı⁸⁹. Bu da Sheng Shi-cai'in NKVD ile ne derecede işbirliği içerisinde olduğunun başka bir göstergesidir. Bu tasfiye ve temizlik hareketinde Doğu Türkistan'da 435 kişi çeşitli bahanelerle suçlandı. Bunlar arasında Uygurlardan Hoca Niyaz Hacı ve Mahmud Muhiî, Tunganlardan Ma Hu-shan, Ma Shao-wu ile meşhur Kazak, Tatar ve Moğol ileri gelenleri, ayrıca Doğu Türkistan Hükümeti Genel Sekreteri Çinli Huan Han-chang da bulunmaktaydı⁹⁰. Yakalananları bizzat Sheng sorguya çekmiş ve bu sorgularda NKVD ajanları da hazır bulunmuştu. Sorguya çekilenler ya idam ya hapis ya da NKVD tarafından tekrar sorgulanmak üzere Sovyetler Birliği'ne gönderilmişti⁹¹. Bu tutuklama, sorgulama, hapis ve idamların tek sebebi Sovyetler Birliği hâmilğinde gerçekleştirilen statükoya karşı

⁸⁵ Çin'de bu dönemde İngiliz usulüne göre trafik soldan akmaktaydı. Dallin, **a.g.e.**, s. 102.

⁸⁶ NKVD (Sovyet İçişleri Halk Komiserliği)'nin Tuğgeneral rütbeli subayı olup, doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Sheng Shi-cai döneminde Gizli Polis Teşkilatı'nın müdürü idi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 463.

⁸⁷ Clubb, **China and Russia**, s. 289-290; E. Teichman, "Chinese Turkistan", **JRCAS**, C. XXIII, No: 4, (1936), s. 570.

⁸⁸ Cable, "The New Dominion", s. 13; IOR, L/P&S/12/2357, Kısım 4'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 268.

⁸⁹ G. Wheeler, **The Modern History of Soviet Central Asia**, London 1966, s. 140-142.

⁹⁰ Sheng, **a.g.e.**, s. 179-180.

⁹¹ Whitting, **a.g.e.**, s. 52; Sheng, **a.g.e.**, s. 179-180.

olmaları, bununla birlikte Sheng'in bizzat kendisine muhalif olmalarından kaynaklanmaktaydı.

1937'deki Sovyet askerî müdahalesi ve ondan sonraki Stalin tipi temizliklerden sonra, Genel Vâli Sheng Shi-cai kendisini tamamen Çin'den kopmuş ve Sovyetlere muhtaç hissetmiştir. Bu durumdan kurtulmak için de Çin Komünist Partisi üyeliğine kabul edilmek talebiyle partide söz sahibi iki adamı vasıtasıyla müracaatta bulunmuştur⁹². Sheng, dilekçesinin Komünist Partisi'nin Yan-an'daki bürosuna iletildiğini, bununla birlikte dilekçenin Kremlin'in de tasdikini almak üzere Moskova'ya gönderildiğini yazmaktadır. Şayet bu iddia gerçek ve dilekçe Çin idaresi tarafından Moskova'ya gönderilmiş ise Çin'in bir parçası durumundaki Doğu Türkistan'ın Sovyetler Birliği'ne ne derece bağlandığının başka bir ispatı da bu olmaktadır. Çin Komünist Partisi'nin Doğu Türkistan'da nüfuz ve itibar kazanması Sovyet Komünist Partisi'nin işine gelmemiştir. Bu durumu göz önünde bulunduran Stalin, Sheng'in dilekçesini reddetmiştir⁹³. Bu olay Sovyet birliklerinin Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne konuşlandırılması ile Sheng'de Orta Asya'da artmakta olan Sovyet nüfuzunu önlemenin mümkün olmadığı kanaatini uyandırmış olmalıdır ki, bundan sonra Sheng'in Moskova'ya daha sıkı sarıldığını görmekteyiz⁹⁴.

Sheng Shi-cai'in Sovyetlerle en samimi müttefiklik devri Ekim 1938'de başladı. Sheng, bu tarihte Sovyet yetkilileriyle görüşmek üzere ailesiyle birlikte Moskova'ya gitmiş ve bu seyahat esnasında Kremlin'de Sovyet idarecileriyle derin müzakerelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde Doğu Türkistan-Sovyetler Birliği münasebetlerini daha da pekiştirme arzusunda olduğunu ifade etmiştir. Marksizm'e ve Leninizm'e sım-sıkı bağlandığına dâir Stalin'e de söz vermiş, ayrıca komünist partisi eğitimi almak arzusunda olduğunu da belirtmiştir⁹⁵. Sheng'in bu talebini kabul eden Stalin, onun ayrılmasında önce kendisini parti üyeliğine kabul etmiştir⁹⁶.

⁹² Sheng, **a.g.e.**, s. 186; Zikredilen bu iki kişi Kang Sheng ve Chen Shao-yu'dur. Whiting'e (**a.g.e.**, s. 60, not 21) göre bu iki kişi 1937 yılı boyunca Urumçi'de bulunmuşlardı. Sheng Shi-cai, Guo-Min-Dang Parti üyeliğine kabulü için 21 Temmuz 1942'de Jiang Jie-shi'e bir mektup göndermiştir, bkz. **Su-lien tui**, s. 67-68.

⁹³ Sheng, **a.g.e.**, s. 186-188; Whitting, **a.g.e.**, s. 68.

⁹⁴ Clubb, **China and Russia**, s. 313-315.

⁹⁵ Sheng, **a.g.e.**, s. 197, 201.

⁹⁶ Chiang, **Sovyet Rusya Çin'de**, s. 104; Sheng Shi-cai'in parti üyelik numarası 1859118'dir, bkz. Sheng, **a.g.e.**, s. 206.

Yani aslen bir Çinli olan ve Doğu Türkistan Genel Vâliliği makamını işgâl eden Sheng, Çin Komünist Partisi'nin değil, Sovyet Komünist Partisi'nin üyesi olmuştur.

Sheng Shi-cai hatıratında, Moskova'da Stalin'le 3 defa görüştüğünü ve bundan dolayı bahtiyar bir şekilde geri döndüğünü, kendisine geri kalmış bir Vilâyetin vâlisi gibi değil, sanki Çin'in lideri gibi muamelede bulunulduğunu ayrıca Kremlin'in önde gelen şahsiyetleriyle görüştüğünü yazmaktadır⁹⁷. Moskova seyahatinden sonra Sheng'in dış politika icraatları, Kremlin dış politika çizgisinin bir kopyası hâlini almıştır. Ülke içerisinde ise onu ayakta tutan güçler Sovyet müsteşarları ve polis kontrolü olmuştur⁹⁸. Sheng bundan sonra 23 Ağustos 1939'da Hitler Almanyası ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan “*Molotov-Ribbentrop Paktı*”nı teyit etmiştir. Ayrıca Sovyetlerin, Baltık sahilindeki devletleri işgâlini hoş karşılamış, Finlandiya ile savaşını desteklemiş, Polonya'nın Almanya ile paylaşılmasını büyük ve cesur kızıl ordunun zaferi olarak değerlendirmiştir⁹⁹. Netice itibarıyla Doğu Türkistan, 1939'a gelindiğinde sözde Çin'in bir parçası olsa bile, komşusu Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nden pek de farkı olmayacak derecede Sovyet boyunduruğu altına girmiştir.

4. Doğu Türkistan'ın Sheng Shi-cai Dönemindeki Durumu

Sheng Shi-cai'in 1934-1942 yıllarında Kremlin'e çok yakın bir yol tutması neticesinde onun siyaseti de Stalin ve Moskova'daki “Komintern”e hâkim olan politikaya gittikçe benzediğini devrin birçok yazarı kaydetmektedir¹⁰⁰. Sovyetler Birliği'nin Stalin devrindeki fırsatçı dış siyaseti, dönemin kalem ehli tarafından “değişmez gerçek” olarak kabul edilmiştir. Fakat Sheng'in Doğu Türkistan'da tatbik ettiği siyasetin dikkatleri üzerine çekmeden ve tepkiye yol açmadan yürütüldüğü de bir gerçektir¹⁰¹. Sheng'in, idaresinin ilk 8 yıllık diliminde, “ilerici” reform siyaseti tatbik ettiğini iddia eden yazarlar da vardır. Bu nevi iddiaları Çinli yazar Tu Chung-yuan'ın¹⁰² kaleme aldığı **Sheng Shi-cai yu Xin-jiang (1938)** adlı eserinde bulmak

⁹⁷ Sheng, **a.g.e.**, s. 206.

⁹⁸ Whitting, **a.g.e.**, s. 69.

⁹⁹ Sheng Shi-cai, **Liu ta-cheng ti chiaoch'eng**, C. I, Urumchi 1942, s. 48'den naklen Whitting, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁰⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 273.

¹⁰¹ K. F. Kotov, “Xinjiang, 1928-59”, **CAR**, C. VIII, No: 4, (1960), s. 442.

¹⁰² 1895 yılında dünyaya gelen Tu Chung-yuan, Sheng Shi-cai'in çocukluk arkadaşıdır. Komünist Partisi üyesi olmamakla birlikte, “ilerici” görüştedir. 1937'de Doğu Türkistan'a geldi. Sheng'in Doğu

mümkündür. Kitap Tu Chung-yuan'ın 1937'de Doğu Türkistan'da Sheng idaresi hakkında birinci elden kaynakları ihtiva etmektedir¹⁰³. Tu Chung-yuan'ın çalışması İngilizce'ye çevrilmemesine rağmen 1944'te Martin Norins tarafından kaleme alınan **“Gateway to Asia: Xin-jiang”** adlı eserine temel teşkil etmiştir. Martin Norins, Sheng için Tu Chung-yuan'ın **“Sheng Shi-cai yu Xin-jiang”** adlı eserinden naklen: *“Sheng Shi-cai, Rus Sovyet kuklası değildi. Aksine o, Çin'in uzağı gören, aydın ve bağımsız liderlerinden biri idi. O, Çin ve Sovyetler Birliği'nden en iyi şeyleri Xin-jiang'a getirmiştir. Ama onun bu başarıları uzun bir müddet dış ülkelerde takdir görmeden kalmıştır”* demektedir¹⁰⁴.

Owen Lattimore da 1950'de neşrettiği **“Pivot of Asia: Xin-jiang”** adlı eserinde Tu Chung-yuan'ın çizdiği manzarayı aynen aktarmıştır. Nitekim Lattimore, Sheng'in 1934-1942 yılları arasında gerçek reformlar yaptığını, ayrıca Doğu Türkistan'ı Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler, demokrasi ve ülke halkının çıkarları gibi 3 prensibi ilke edinerek sorunsuz bir şekilde idare ettiğini ifade etmektedir¹⁰⁵. Bu türden iddialar daha sonraki bazı eserlerde de yer almıştır¹⁰⁶.

Allen Whiting ise Sheng Shi-cai'in Marksizm'e ve Leninizm'e karşı çok sert bir yol tuttuğunu belirtmekle birlikte, Onun Doğu Türkistan'ı örnek bir ülke hâline getirmek için çabaladığını kaydetmektedir. Bununla birlikte Whiting: *“Bu gerçeği inkâr etmek Sheng Shi-cai siyasetinin büyük kısmını görmemezlikten gelmek olur”* demektedir. Şayet durum gerçekten böyle ise şu soruyu sormak gerekir: *“Sheng Shi-cai'in bu siyaseti Doğu Türkistan halkına ne kadar faydalı oldu?”*. Whiting'in de bahsettiği üzere hemen herkes okullar, hastaneler ve yollar yapıldığını; mâli ve kültürel alanlarda çalışmalar olduğunu kabul etmektedir¹⁰⁷. Lâkin devrin kaynakları tetkik edildiğinde Doğu Türkistanlıların Sheng'e karşı ayaklanmayı devam ettirdiklerine şahit oluruz. Daha önce de zikrettiğimiz üzere 1937'de Doğu Türkistan'ın güneyindeki ihtilâl, Tanrı dağları etrafındaki ve Kumul'daki küçük

Türkistan hâkimiyeti hakkındaki, kaynak eser niteliğindeki tek eserin sahibidir. 1943'te idam edilene kadar Doğu Türkistan Koleji Müdürlüğü yaptı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 470.

¹⁰³ Tu Chung-yuan, **Sheng Shi-cai yu Xinjiang**, Shanghai 1938.

¹⁰⁴ Norins, **a.g.e.**, s. 101; Norins aynı düşüncelerini yayınladığı “The New Xinjiang: Chine's Link with the Middle East” (**Pacific Affairs**, C. XV, No: 4, (Dec. 1942) s. 457-470) adlı makalesinde de savunmuştur.

¹⁰⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 72-73.

¹⁰⁶ Mesela bkz. Davidson, **a.g.e.**, s. 112-117; Chen, **a.g.e.**, s. 186-92.

¹⁰⁷ Whiting, **a.g.e.**, s. 127, 137.

çaplı ayaklanmalar bastırıldıktan sonra Sheng, ülkeyi NKVD modelinde ve onun desteğine dayalı polis usulüyle yönetmeye başlamıştır. Yani onun takip ettiği politikanın, demokratik usullerle veya milletlerin eşitliği ilkeleriyle hiçbir alakası yoktur.

1934'te Kâşgar Hükümeti'nin ortadan kalkmasından sonra Sheng Shi-cai'in bazı Müslüman-Türk liderleri idaresi altında yüksek mevkilere ataması mevzuu da bir kısım yazarlar tarafından abartılı bir şekilde gösterilmiştir¹⁰⁸. Hoca Niyaz Hacı gibi, gerçekte hiçbir yetkisi olmayan, liderlerin uzun ömürlü olmadığı kısa zamanda anlaşılmıştır. 1937'de Stalin'in başlattığı büyük temizlik siyaseti, Sovyet Orta Asyası'nda hemen hemen her aileyi etkilemiştir¹⁰⁹. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde din karşıtı propaganda arttırılmış ve önde gelen aydınlar milliyetçilik yapmakla suçlanarak ortadan kaldırılmıştır. Dahası mevki sahibi sadık komünistler bile bu durumdan nasibini almıştır. Mesela Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başbakanı Feyzullah Hoca, vefat eden kardeşini İslâmî usullerle defnettiği için vazifesinden alınarak Moskova'ya çağrılmış ve idam edilmiştir¹¹⁰. Yine Özbekistan Komünist Partisi birinci sekreteri Akmal İkramov, bir gazetede yazdığı makalede Türk milliyetçisi olmakla suçlanarak idam edilmiştir¹¹¹.

Stalin'in Batı Türkistanı'nda yaptığının bir benzerini de Sheng Shi-cai, Doğu Türkistan'da yapmaya kararlıydı. Stalin'in temizlik hareketi Doğu Türkistan'a sıçradığında Sheng ve onun NKVD'li işbirlikçileri, ileri gelen liderler güya İngiltere ve Japonya ile işbirliği yapmakla suçlanarak idam veya hapsedildi¹¹². 1937'deki temizlik hareketinden sonra üst mevkilerde çok az sayıda Türk kalmıştır ki bunlar arasında hiçbir Tungan yer almamıştır¹¹³. Sheng'in idarede Türk liderlere mevki vermesinin, hâkimiyetinin ilk yıllarına rastladığını, bununla birlikte bu görevlerin de göstermelik birkaç tâyinden öteye gitmediğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda 1941'de Gulca'da bulunan Norveçli Wilfrid Skrede'nin tespitlerini belirtmek kafi

¹⁰⁸ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 73; Chen, **a.g.e.**, s. 185; Norins, a.g.m., s. 463; a. mlf., **a.g.e.**, s. 93; Barber-Hanwell, a.g.m., s. 103; Lee, a.g.t., s. 65; Chan, a.g.t., s. 165.

¹⁰⁹ Geniş bilgi için bkz. Baymirza Hayit, **Turkestan im XX Jahrhundert**, Darmstadt 1956.

¹¹⁰ Wheeler, **a.g.e.**, s. 143; Caroe, **a.g.e.**, s. 160; E. K. Maillart, **Turkestan Solo**, London 1938, s. 193 vd.

¹¹¹ Wheeler, **a.g.e.**, s. 142.

¹¹² Whiting, **a.g.e.**, s. 53; Sheng, **a.g.e.**, s. 179-180.

¹¹³ Norins, **a.g.e.**, s. 93; Sheng, **a.g.e.**, s. 216-217; Benson, a.g.m., s. 145.

gelecektir kanaatindeyiz. Gulca’dan sonra Urumçi, Aksu ve Kâşgar güzergâhından Hindistan’a geçen Skrede eserinde; “Doğu Türkistan’da çeşitli milletler olmasına rağmen, belli bir ırka mensup kişilerin üniforma giymeleri mümkündü. Bunu fark etmek kolaydı. Ordu ve emniyet mensuplarının üzerinde Çinli olduklarını simgeleyen işaretler vardı... Sheng... belli bir ırkî ayırım gözetten politika yürütüyordu. Bütün Müslümanlar bunun dışında tutuluyordu” görüşlerine yer vermiştir¹¹⁴.

Sheng Shi-cai’in zulme dayalı siyaseti sayesinde, 1937 ihtilâli bastırıldıktan ve onu müteakip temizlik hareketinden sonra, Doğu Türkistanlıların Sheng idaresine karşı direniş hareketlerinin hemen her tarafında geçici de olsa durakladığı görülür. Bu arada bilhassa din karşıtı propagandalar hafiflerken İngiliz ve Japon karşıtı kampanya hızlanmıştır¹¹⁵. 1937-1941 yıllarına ait İngiliz belgelerine göre, zikrettiğimiz bu dönemde kuzeydeki İli halkı gibi güneydekiler de hareketsiz kalmıştır. Urumçi’de askerî ve polis üniforması giyenlerin ve Rusların sayısı artmış, Türk ve Çinlilerin ezik bakışları ile Rusların kaba bakışları gözlerden kaçmamıştır. Bu dönemde aralarında toprak sahipleri, memurlar, hocalar ve dinî eserleri okurken yakalanan çok sayıdaki Müslüman hapsedilmiştir. Bu kişiler arasından idamdan kurtulabilenler ise Altay’daki altın madeninde çalıştırılmaya gönderilmiş veya başkent dışındaki istihkâmları yıkma ve hava saldırılarına karşı istihkâm kazma işlerinde çalışmaya mecbur tutulmuştur. Bu esirler her gün sabah ve akşam olmak üzere yüzleri kapalı bir şekilde şehir içinden geçirilmek suretiyle halka; “Sheng yönetimine karşı gelenlerin sonu budur” şeklinde gözdağı verilmiştir¹¹⁶. Arttırılan polis denetimleri yüzünden Kumul’da halk kavun, karpuz, hava durumu ve piyasadan başka bir konu konuşamaz hâle getirilmiştir¹¹⁷. Urumçi’de ise memur, subay, asker veya sokaktaki normal bir vatandaş, aniden gizli bir ajan tarafından itham edilmek ve yakalanarak kayıplara karışmamak korkusundan emin değildi¹¹⁸.

¹¹⁴ W. Skrede, **Across the Roof of the World**, London 1954, s. 57.

¹¹⁵ McLean, “Xinjiang, Today”, s. 382. Krş. için bkz. IOR, L/P&S/12/2358, PZ. 1236.1940 (Report of HMCCK Johnson on his visit to Urumchi, July-September, 1939), s. 4’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 278.

¹¹⁶ IOR, L/P&S/12/2358, PZ. 1236.1940, s. 3’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 278-279. Krş. için bkz. McLean, “Xinjiang: Today”, s. 381.

¹¹⁷ G. Vassel, “Durchdringungspolitik in Zentralasien” **Berichte des Asiens Arbeitskreises**, No: 1, Vienna, (1939), s. 14.

¹¹⁸ IOR, L/P&S/12/2358, PZ. 1236.1940, s. 3’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 279.

1937-1942 yılları arasında NKVD'nin vasiliğinde Gizli Polis Teşkilatı tarafından gerçekleştirilen tasfiye hareketleri, Doğu Türkistan'da bilhassa yerleşik halk arasında Sheng Shi-cai idaresine karşı muhalefetin belkemiğini kırmıştır. Bununla birlikte Kırgızlar ve bilhassa Kazaklar gibi göçebe hayatı yaşayan Türklere karşı kullanılan bu siyasetin etkili olmadığı¹¹⁹, Doğu Türkistan'da kanıtlanmıştır.

Sheng Shi-cai'in Doğu Türkistan'da idareyi eline aldığı andan itibaren Altay ve Tanrı dağlarındaki Kazaklar ile başı daima dertte olmuştur¹²⁰. Bu problemler aynı senelerde Orta Asya'nın Sovyetler Birliği sınırları içindeki gidişatla da yakından ilişkilidir. Bilindiği üzere Stalin, kolektivleştirme gâyesiyle gerçek bir soykırım politikası tatbik etmiştir. Kazaklar, Sovyet Hükümeti'nin Kazak steplerine ve göçebelik hayatını bitirmeye yönelik siyasetine şiddetle karşı çıkmıştır¹²¹. Bu bağlamda Sovyet istatistiklerinde 1926-1939 arasında Sovyetler Birliği'ndeki Kazakların sayısında 1/3 oranında azalma olduğunu¹²² ve 1928'de Doğu Türkistan'da Yang Zeng-xin'in suikastla öldürülmesinden, 1934'te Ma Zhong-ying'in mağlup olmasına kadar geçen 6 senelik süre zarfında Sovyet Kazakistanı'ndaki sığırların tahminen % 73, at ve koyunların % 83 oranında telef olduğunu hatırlatmanın yeterli olacağı kanaatindeyiz¹²³.

Kazaklar tarafından “katliam¹²⁴” olarak ifade edilen kolektivleştirme yıllarında binlerce Kazak hududu geçerek Doğu Türkistan'a sığınmıştır¹²⁵. Kazaklar, Doğu Türkistan'ın Cungarya bölgesinde yerleşerek, Sovyetler'in kontrolü dışında kalan bu bölgede kendilerini toparlamaya çalışmışlardır. Lâkin Kızılordu'nun 1934'teki müdahalesinden ve Doğu Türkistan'ın tam bir Sovyet peyki hâline gelmesinden sonra Kremlin idarecileri bu Kazaklara karşı harekete girişerek, onları doğrudan doğruya Sheng Shi-cai idaresine teslim etme gayreti içerisinde

¹¹⁹ Bu konu üzerinde çalışmamızın III. Bölümü'nde daha geniş bir şekilde durulacaktır.

¹²⁰ Sheng, **a.g.e.**, s. 181; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 301.

¹²¹ Örnek olarak bkz. Caroe, **a.g.e.**, s. 162 vd.; Wheeler, **a.g.e.**, s. 130 vd. ; Tyler, **a.g.e.**, s. 120.

¹²² Caroe, **a.g.e.**, s. 166-172; 1926-1939 yılları arasında Sovyetler Birliği'ndeki nüfus hareketleriyle ilgili olarak geniş bilgi için bkz. F. Lorimer, **The Population of the Soviet Union**, Geneva 1946.

¹²³ M. Holdsworth, “Soviet Central Asia, 1917-1940”, **Soviet Studies**, C. III, No: 3, 1952, s. 266.

¹²⁴ Caroe, **a.g.e.**, s. 172.

¹²⁵ Wheeler, **a.g.e.**, s. 131; G. Lias, **Kazak Exodus**, London 1956, s. 61-62; Bununla birlikte bazı Kırgızlar da Pamir ve Tanrı Dağları'nı geçerek Doğu Türkistan'a sığınmışlardır, bkz. G. Krist, **Alone Through the Forbidden Land**, London 1939, s. 19, 21-22, 139-163.

olmuştur¹²⁶. Sheng'in bu baskısından da kaçan ve sayılarının 15-18.000 olduğu tahmin edilen Kazak topluluğu Cuncarya'dan göç ederek Doğu Türkistan'ın doğusundaki Kansu-Qing-hai sınırındaki Gasköl bölgesine yerleşmiştir¹²⁷.

Kazakların bundan sonraki ayaklanmaları hakkındaki bilgiler az olmakla birlikte güvenilir de değildir. Bununla birlikte Keşmir yoluyla Türkiye'ye yerleşen göçmenlerin verdiği bilgilere göre Gasköl'e göç eden Kazaklar arasında Sheng Shi-cai idaresine karşı 3 hareket merkezi ortaya çıkmıştır. Bu merkezler; Yunus Hacı¹²⁸ ve Alibek Rahimbek¹²⁹ idaresinde Tanrı dağlarında, Hüseyin Teyci¹³⁰ ve Sultan

¹²⁶ McLean, "Xinjiang: Today", s. 381.

¹²⁷ Lias (**Kazak Exodus**, s. 71-72)'a göre bu Kazak toplulukları Sovyet baskısından kaçmıştır. Bu iddia Lias'ın bilgiyi aldığı Kazak göçmenlerinin hatalı bilgi vermesinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Zira zikredilen bu tarihte Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuzu tam manasıyla yerleşmemiştir. Krş. için bkz. Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 18.

¹²⁸ Kazak asıllı olan Yunus Hacı, Tanrı dağlarının kuzeydoğusundaki Kazakların liderlerindendir. 1940'ta Sheng Shi-cai tarafından tutuklanarak idam edildiği söylenmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 473; Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 109. Bununla birlikte, Hızırбек Gayretullah, görüşmelerimiz sırasında Yunus Hacı'nın idaresinde Kazakların olmadığını belirtmiştir. Her halükarda Kazakların 1937'deki Sheng Shi-cai'in başlattığı temizlik harekâtından sonra göçlerinin tam manasıyla ortaya çıkarılmadığı bir gerçektir. Bu konudaki bilgiler daha ziyade sözlü mülakatlar neticesinde Türkiye'ye göçmen olarak gelen Kazak Türklerinden öğrenilmiştir. İlk olarak Lias'a aktarılan bilgiler daha sonraki araştırmacılar tarafından da Lias kaynak gösterilerek tekrarlanmıştır. Bilhassa Alibek Hâkim, Sultan Şerif Teyci ve Hüseyin Teycilerin ilk olarak Lias'a anlattıkları bilgiler de objektif değildir. Kazaklar arasındaki kabilecilik anlayışının bir tezahürü olarak, soylarının Doğu Türkistan'da vuku bulan istiklal hareketlerine katkıları mübalağalı olarak Lias'a aktarılmıştır. Mesela Yunus Hacı'nın silahlı mücadelede bulunmamış olması yanında Sultan Şerif'in Hüseyin Teyci ile birlikte Gasköl'e gelmediği ve Sultan Şerif Teyci ile Hüseyin Teyci'nin de Doğu Türkistan'daki istiklâl mücadelelerine silahlı bir katkısının olmadığını Kazak göçmenleriyle yaptığımız mülakatlarda net olarak ortaya koyduk. Aynı bilgi yanlışlarını Forbes de Lias'dan naklen devam ettirmiştir.

¹²⁹ 1908'de dünyaya gelen Alibek Rahim, Kazak asıllıdır. Tanrı Dağları'nın doğusundaki Kazakların lideridir. Kerey kabilesinden olan Alibek, Yunus Hacı'nın arkadaşı ve Osman Batur'un müttelikidir. Sheng Shi-cai ve Guo-Min-Dang yönetimine karşı devamlı baş kaldırmıştır. 1950-1951'de Keşmir'e kaçmış ve daha sonra da Türkiye'ye yerleşmiştir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 437.

¹³⁰ Barköl bölgesinden ve Nayman Kazakları'ndandır. 1936'da Sultan Şerif'le birlikte Gasköl bölgesine göç etmeden önce Sheng Shi-cai'e karşı uzun müddet gerilla savaşı şeklinde mücadeleler verdi. Çin Komünist Partisi'nin Doğu Türkistan'ı istila etmesinden sonra Keşmir'e gitti. Daha sonra'da Türkiye'ye iskanlı göçmen olarak kabul edildi. Bununla birlikte Forbes (**a.g.e.**, s. 446-447)'in Hüseyin Teyci'nin gerilla savaşı verdiği ve Kerey Kazaklarından olduğu iddiası da hatalıdır. Hüseyin Teyci'nin oğlu Mansur Teyci ile görüşmelerimiz esnasında kendilerinin Nayman Kazaklarından olduklarını teyit etmiştir. Hüseyin Teyci, Şingöl bölgesinin Sarıtoğay şehrinde 1900 yılında dünyaya gelmiş olup, Kazak Türklerinin Orta Düz, Nayman boyunun Bayjigit Manbet soyundandır. 1936 yılında başlayan Kazak göçü sırasında büyük yararlılıkları görülen ve etrafındaki ırkdaşlarına elinden gelen yardımı yapan Hüseyin Teyci'nin aynı yararlılıkları 1949 sonrasında yaşanan hicret olayında da görülmüştür. 15 Ekim 1952 tarihinde Türkiye'ye yerleşen Hüseyin Teyci, 20 Eylül 1963 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Teyci, Taci veya Tayci kelimesi, Moğolların Türkistan'ı istilaları sırasında Kazak idarecilerine "başkan, muhtar" anlamında verdikleri unvandır, bkz. Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 35.

Şerif¹³¹ liderliğinde Gasköl’de ve bunların ikisinden de daha önemli olan Altay bölgesinde Osman Batur’un başlattığı hareketler olmuştur¹³².

Doğu Türkistan’daki Kazakların 1936-1944 yılları arasında Sheng Shi-cai idaresine karşı büyük çapta olmasa bile şiddetli bir mücadele verdiği bilinmektedir¹³³. Bu dönemde Gasköl ve Tanrı dağlarındaki hareketler pek bilinmemekle beraber¹³⁴, Osman Batur’un liderliğinde, Altay kazaklarının çetin mücadeleler verdiği bilinen bir gerçektir. Nitekim Sheng Shi-cai, “**Red Failure in Xin-jiang**” adlı eserinde Altay Kazakları’nı 1937’deki “*Faşist Trostkiçiler*”le işbirliği yapmakla suçlamıştır. 1937 tasfiyesinden sonra Altay’daki Kazakları silah gücüyle ezmek için bölgeye askerî birlikler gönderilmiş ise de, Sovyet yardımına rağmen Sheng bu hareketinden istediği neticeyi alamamıştır. Osman Batur, Çinli birliklerin ulaşamayacağı Altay dağlarına çekilmiş ve Eylül 1940’da bilhassa Köktogay ve Taşunku (Xi-hu) bölgelerinde patlak veren ayaklanmalara liderlik etmek üzere geri dönmüştür. Sheng, Kazakların bu ayaklanmasını bastırmak için tekrar akerî birlik sevk etmişse de yine başarılı olamamıştır. Bu ayaklanma Kasım 1940’a kadar kuzeybatıdaki İli, Çaveçek ve Altay Vilâyetlerine, 1937’den sonra ilk defa olarak güneydeki Uygurların yaşadığı Aksu havâlisine sıçramıştır¹³⁵.

Bu olaylar dikkate alındığında Sheng Shi-cai’in “*ilerici*” olarak tanımlanan siyasetinin Doğu Türkistan halkına verdiği faydaların haddinden fazla abartılarak

¹³¹ Kerey Kazaklarından olan Sultan Şerif’in Forbes (a.g.e., s. 468)’e göre doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Ayrıca Forbes Sultan Şerif’in 1936’da Hüseyin Teyci ile birlikte Gasköl’e göç ettiğini ve 1949’da Çin komünistlerinin Doğu Türkistan’a girmesinden sonra önce Keşmir’e, daha sonra Türkiye’ye göç ederek yerleştiğini iddia etmektedir. Aslında 1893 tarihinde Altay’da doğan Sultan Şerif Teyci, 7 Nisan 1955 tarihinde İstanbul Zeytinburnu’nda vefat etmiştir. Kazlıçeşme mezarlığında medfundur. Sultan Şerif Teyci, Abak-Kerey Kazaklarının İteli oymağındandır. 1938 yılında 20.000 Kazak ile Kansuya gelen Sultan Şerif Teyci, 1940’da tekrar Doğu Türkistan’a dönerek Barköl’e yerleşmiştir. Kendisini İtelilerin Teycisi sayan Sultan Şerif, 1949 yılının son aylarında Barköl’ü terk ederek Kanambal-Kayız’a gelmiş, 1950 yılının yaz aylarında da buradan hareketle Tacnor’a intikal etmiştir. Sultan Şerif ilk defa burada Hüseyin Teyci ile karşılaşmıştır. 1954 yılında Tuzla Göçmenevi’ne yerleşen Sultan Şerif, Türkiye’de Koçyiğit soyadını almıştır.

¹³² Lias, **Kazak Exodus**, s. 72-73, 76-77, 91-92; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 16-18; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 46-47.

¹³³ Lias, **Kazak Exodus**, s. 81 vd.

¹³⁴ Lias (**Kazak Exodus**, s. 73)’a göre muhtemelen 4-5.000 Kazak’ın Gasköl’den ayrılarak Sheng Shi-cai’in hâkimiyetindeki bölgelere geri geldiği ve bunlardan 3.000 kadarının Keşmir’e gittiği ifade edilmektedir. McLean’a göre (“Xinjiang: Today”, s. 382) 1948’de Altay bölgesi Kazakları’ndan geriye kalabilenler dağınık bir şekilde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Birçoğu Hindistan’ın kuzeyindeki yerleşim yerlerinde bulunan bu insanlar geçimlerini kuzu derisi ve bundan imal ettikleri mamulleri satarak sağlamaktaydı.

¹³⁵ Sheng, **a.g.e.**, s. 178-179, 218. Krş. için bkz. Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 18.

gösterilmeye çalışıldığını anlamak güç olmasa gerekir. Doğu Türkistan'da hızlı bir şekilde yolların yapıldığını ve telgraf şebekelerinin döşendiğini¹³⁶, para piyasalarının kısmen de olsa istikrara kavuşturulduğunu¹³⁷, millî eğitim ve kültürel alanlardaki bazı reformları¹³⁸ Sheng idaresinin yararları olarak göstermek mümkündür¹³⁹. Buna karşılık mevcut kaynaklar, hiçbirisi tarafsız olmamakla birlikte, tetkik edildiğinde Sheng idaresinin polis terörü, askerî baskı ve zulüm devri olduğunu, Doğu Türkistanlıların da Genel Vâli'ye karşı direniş hareketlerini her zaman devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır.

B. 1942–1946 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN HALKININ DURUMU

1. 1942–1944 Arasında Sheng Shi-cai Yönetiminin Yıkılması ve Guo-Min-Dang Hâkimiyetinin Güç Kazanması

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Eylül 1939'da II. Dünya Harbi'nin patlak vermesi sırasında Doğu Türkistan tam bir Sovyet peyki hâline gelmişti. Genel Vâli Sheng Shi-cai ise, bir Çinli olmasına rağmen, Sovyet Komünist Partisi'nin bir üyesi ve Stalin'in Rusya dışındaki en sadık memuru idi. Bu durumun tabîî bir neticesi olarak Çin Komünist Partisi'nin Chen Tan-qi ve Mao Ze-dong'un kardeşi Mao Ze-min¹⁴⁰ liderliğindeki önde gelen birkaç üyesi 1938 başlarında Doğu Türkistan'a gönderilmişlerdi. Onların Urumçi'de önemli mevkileri ele geçirmelerine rağmen, Komünist Partisi'nin merkezi Yan-an'a sadakatle bağlı olmaları Sheng'in onlara şüphe ile bakmasına sebep olmuştu¹⁴¹.

¹³⁶ Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 75. Lattimore'ye göre yapılan bu nevi çalışmaların halkın yararından çok, Sovyet stratejilerine uygun olduğuna dair bkz. Lias, *Kazak Exodus*, s. 78.

¹³⁷ Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 74-75, not 46.

¹³⁸ Bu reformlar da sadece o dönemdeki Sovyet Orta Asyası'nda eğitim ve kültürel alanlarda yapılan reformları göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir.

¹³⁹ Cable, a.g.m., s. 13-14; Lias, *Kazak Exodus*, s. 74-75. Krş. için bkz. E. Bacon, *Central Asians under Russian Rule: A Study in Cultural Change*, NY, Ithaca, 1966, s. 191; A. Emiloğlu, "Changes in the Uighur Script During the Past Fifty Years", *CAJ*, C. XVII, No: 1, (1973), s. 128-129; T. G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Central Asia*, Durham, N.C. 1958, s. 14-42.

¹⁴⁰ Mao Ze-dong'un kardeşidir. Mao Ze-min (d.1894-ö.1943), 1937-1942 yılları arasında Doğu Türkistan Hükümeti'nde Maliye Bakanı olarak görev yaptı. Sheng Shi-cai tarafından, kendi hükümetine karşı entrika çevirmekle suçlanarak idam edildi, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 459.

¹⁴¹ Clubb, *China and Russia*, s. 321; Sheng, *a.g.e.*, s. 232-233.

Sheng Shi-cai'in, bahsedildiği üzere, 1940'da Kalay Madenleri Anlaşması'nı imzalaması, Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuzunu son derece arttırmıştı. 1941'de vuku bulan iki büyük hadise ise, Doğu Türkistan'da Sheng'in müttefiki Sovyetler Birliği'nin askerî ve siyasî durumunu ciddi bir şekilde etkilemiştir. İlk olarak 13 Nisan 1941'de Sovyetler Birliği ile Japonya arasında saldırmazlık paktının imzalanması Çin açısından hayati bir önem taşımıştır¹⁴². Hayatı boyunca Japon aleyhtarı olan Sheng açısından ise anlaşma hiç de sevinilecek bir durum değildi¹⁴³. Gerçi bu anlaşmanın imzalanması sırasında Sheng'in durumu vaziyete karşı koyacak bir halde değildi. Sheng bir taraftan Moskova'nın Doğu Türkistan'da tam bir Sovyet modeli idare kurmasına müsaade ederken, diğer taraftan ülkeyi tekrar Merkezî Çini'ne bağlamak için Guo-Min-Dang, yani Milliyetçi Çin idarecileriyle gizlice görüşmeyi planlamıştı¹⁴⁴. Bununla birlikte Sheng'in politik kararsızlığının uzun sürmediğini görürüz. Stalin'in Japonlarla saldırmazlık paktını imzalamasından iki ay geçmeden, Haziran 1941'de, Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırması Orta Asya'daki siyasî dengeyi tamamen bozmuştur. Yenilmez olarak görülen Sovyet ordusunun, Alman saldırısı karşısında tutunamayarak, büyük kayıplar vermek suretiyle, Ural dağlarına doğru çekilmekte olduğu savaşın çıkmasından birkaç gün sonra görülmüştür. Batı cephesinde baskı altında kalan Sovyet Hükümeti, Ekim 1941'de Chong-ting'e¹⁴⁵ haber göndererek, Çin'e verilmekte olan askerî sevkıyatın durdurulacağını bildirmiştir¹⁴⁶. Olayların bu şekilde gelişmesi, Doğu Türkistan'da Sovyet nüfuz ve itibarının sarsılmasına yol açtığı gibi, bir müttefik olarak Sovyetlerin, Sheng'in de gözünden düşmesine sebep olmuştur. İşte bu dönemde Altay'daki Kazak ayaklanmasının da alevlendiğini görmekteyiz¹⁴⁷.

Japonların 7 Aralık 1941'de Pearl Harbor'a saldırması, zaten bozuk olan Orta Asya politik platformuna üçüncü bir kargaşa ortamı eklemiştir. Milliyetçi Çin

¹⁴² Stalin, anlaşma öncesinde Japon Dışişleri Bakanı Matsuoka'ya: "Biz Asyalıyız ve birbirimizi kucaklamalıyız" demiştir, bkz. A. Werth, **Russia at War, 1941-1945**, London 1964, s. 121.

¹⁴³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 72.

¹⁴⁴ Whiting, **a.g.e.**, s. 80-81. Sheng Shi-cai'in bu yöndeki ilk tutumuna dair gelişme, hükümete Nisan 1941'de Merkezî idareye yakın bir üye atamasıyla başlamıştır, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 123.

¹⁴⁵ Ekim 1941'de Guo-Min-Dang Hükümeti Chong-ting'e taşınmıştır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 285-286.

¹⁴⁶ R. C. North, **Moscow and Chinese Communists**, Stanford 1953, s. 188.

¹⁴⁷ Douglas, **a.g.e.**, s. 53; İsmâ'il-İsmâ'il, **a.g.e.**, s. 14; Lias, **Kazak Exodus**, s. 102-3; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 18.

lideri Jiang Jie-shi'ye, bu olayın bir neticesi olarak, ABD gibi güçlü bir müttefik kazandırmış, güç durumdaki Sovyetler yerine, kendisine mâli yardım yapabilecek yeni bir kaynak da bulmuştu. Jiang Jie-shi bu savaşta Japonların mağlup olacağına inanmaktaydı¹⁴⁸. Siyasî alandaki bu yeni dengeler Jiang Jie-shi'nin moralini de yükseltmiştir. Bunun karşılığında Jiang Jie-shi, Çin komünistleriyle çarpışmak için pozisyonunu kuvvetlendirmek yolunu aramıştır¹⁴⁹. Jiang Jie-shi'nin planları arasında Doğu Türkistan'ın da ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Jiang Jie-shi'nin arkasını sağlama almasının ve Çin komünistlerinin Yan-an'daki en büyük üssünü Sovyetlerden uzak tutmasının yolu, Sheng'i Kremlin'den ve Çin Komünist Partisi üyesi olan müsteşarlarından ayırarak Guo-Min-Dang Partisi cephesine çekmekti. Bununla birlikte Chong-ting'den 2.000 km uzaklıktaki Urumçi'de Doğu Türkistanlıların gittikçe güçlenmekte olan ayaklanmaları ve Sovyet yardımlarının azalmaya başlamasıyla sıkıntılı günler geçiren Sheng'in de aynı fikirde olduğunu söylemek güç olmasa gerekir. Bu iki Çinli müzakerelerin başladığı andan itibaren anlaşmaya hazır durumdaydılar.

Nitekim Çin'in, merkezi Lanchou'da bulunan VIII. Savaş Bölgesi komutanı General Zhu Shao-liang¹⁵⁰, Sheng Shi-cai ile görüşmek üzere gizlice Mart 1942'de Urumçi'ye geldi¹⁵¹. Zhu Shao-liang'ın Sheng'e, Jiang Jie-shi'nin Moskova ile alakasını kesmesini ve Chong-ting'deki Milliyetçi Çin Hükümeti'yle müttefik olmasını teklif etmesi ihtimâli çok yüksektir. Clubb'un da ifade ettiği üzere, Jiang Jie-shi, Sheng'in Doğu Türkistan'da hâkimiyetini devam ettirmesine ve ABD'den gelen mâli yardıma ortak etmeye razı idi¹⁵². Sheng, "*Emperyalizme Karşı Savaş Cephesi/Fan-Di-Zhan-Xian*" adlı Sovyet taraftarı aylık derginin neşrini Nisan 1942'de durdurarak¹⁵³, Doğu Türkistan'da çalışmakta olan "ilericileri" ve Çin Komünist Partisi üyelerinden bir kısmını yakalatarak Jiang Jie-shi'nin teklifini kabul

¹⁴⁸ Jiang Jie-shi, **a.g.e.**, s. 103; Whiting, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁴⁹ Whiting, **a.g.e.**, s. 82; R. C. North, **Chinese Communism**, London 1966, s. 167-168.

¹⁵⁰ Guo-Min-Dang'ın, başkarargâhı Lanchow'da olan VIII. Savaş bölgesinin komutanı idi. Zhu Shao-liang'ın birlikleri Haziran 1943'te Kansu'dan Doğu Türkistan'a girdi. Eylül 1944'te Doğu Türkistan Hükümeti'nin geçici başkanlığına getirilen Zhu Shao-liang aynı senenin Ekim ayında yerini Wu Zhong-xin'e bıraktı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 444.

¹⁵¹ Whiting, **a.g.e.**, s. 94; Clubb, **China and Russia**, s. 323; Lattimore, **Pivot of Asia**, 79.

¹⁵² Clubb, **China and Russia**, s. 323. Ayrıca bkz. B. J. Esposito, "China's West in the 20th Century", **Military Review**, C. LIV, No: 1, 1974, s. 72.

¹⁵³ Chan, **a.g.t.**, s. 163; Whiting, **a.g.e.**, s. 83.

ettiğini dolaylı bir yolla da olsa göstermiş oldu. Sheng'in çocukluk arkadaşı Tu Chung-yuan, Komünist Partisi Genel Başkanı Mao Ze-dong'un kardeşi, Mao Ze-min ve Çin Komünist Partisi'nin 100'den fazla başka faal üyeleri yakalananlar arasında yer aldı¹⁵⁴. Sheng'in Urumçi'deki motorlu tugayın komutanı olan kardeşi Sheng Shi-chi de Sovyet yanlısı olduğu gerekçesiyle görevinden alınarak idam edildi¹⁵⁵.

Bununla birlikte Sheng Shi-cai ile Chong-ting'deki Milliyetçi Çin Hükümeti arasındaki müzakereler, Zhu Shao-liang'ın arabuluculuğunda, 1942 yaz mevsimi boyunca devam etti. Bu arada Zhu Shao-liang, Mayıs ve Temmuz ayında iki defa Urumçi'ye geldi. Zhu Shao-liang'ın son gelişinde yanında Jiang Jie-shi'nin eşi ve Chong-ting Hükümeti'nin Dışişleri bakanı özel müsteşarı Wu Tse-hsiang ile Sheng Shi-cai ile yapılan müzakereleri neticeye bağlamak üzere 29 Ağustos'ta Urumçi'ye geldi. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre Jiang Jie-shi'nin hanımı, kocası tarafından Sheng'e yazılan mektubunu da yanında götürmüştür. Mektupta yazıldığına bakılırsa Sheng hem affedilmekte hem de geçmişte yaptıklarının doğuracağı sonuçların mesuliyetini tamamen Jiang Jie-shi üstlenmekteydi¹⁵⁶. Sheng ile Merkezî Hükümet arasındaki görüşmeler nihayet 5 Ekim 1942'de sonuçlanmış, bu sayede Doğu Türkistan tekrar her yönüyle Merkezî Çin idaresine ilhak olmuştur. Bunun üzerine Sheng, Urumçi'deki Sovyet başkonsolosuna gönderdiği muhtırada, Doğu Türkistan'daki Sovyet askerî ve teknik personelinin 3 ay zarfında ülkeyi terk etmesini istemiştir. Başkonsolos Puşkin ise bu muhtıraya kaçamak bir cevap vermiştir¹⁵⁷. Avrupa'daki savaşın Sovyetlerin aleyhine geliştiği bu dönemde, Almanların 1942 yılı sonbaharında Kuban nehrini de geçerek Karpatlara doğru ilerlemesi, bununla birlikte Bakü'deki stratejik öneme sahip petrol üretim bölgesinin

¹⁵⁴ **Xinjiang Ri-Bao**, 3 June 1953'ten naklen Whiting, **a.g.e.**, s. 94, not 12. Stuart Schram (**Mao Ze-dong**, Harmondsworth 1966, s. 208)'a göre Mao Ze-min, Eylül 1942'de tutuklanmıştır.

¹⁵⁵ Sheng, **a.g.e.**, s. 240; Sheng Shi-cai'in eşi de fanatik bir Sovyet Komünist Partisi taraftarı ve üyesi olduğu gerekçesiyle suçlanarak öldürülmüştür, bkz. Whiting-Sheng, **a.g.e.**, s. 293; Forbes, **a.g.e.**, s. 466. Da-jun'e göre (**Ssu-shih-nien**, s. 118-121), Chen Xiu-ying idam edilmesine kadar geçen sürede uykusuzluk hastalığına tutulmuştur. Allen Whiting (**Soviet Strategy**, s. 85-86) ise Sheng Shi-cai'in öldürülmesini iyice kritik etmiş ve bütün bu olanların kardeşini öldürmek için Sheng'in tertibi olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü Sheng'in kardeşinin mektuplarında Moskova sempatisi olduğuna dair veya KMT aleyhinde herhangi bir ifâdeye rastlanmamıştır. Bu olaylarla alakalı olarak geniş bilgi için bkz. "The Story of Xinjiang", **Amerasia**, 15 Dec. 1944, s. 357-360.

¹⁵⁶ Whiting, **a.g.e.**, s. 84-85; Clubb, **China and Russia**, s. 324-325; Jiang Jie-shi, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁵⁷ Sheng, **a.g.e.**, s. 255-258; Clubb, **China and Russia**, s. 326.

tehlikeye düşmesi, Stalin'in Doğu Türkistan'daki önemli petrol kaynaklarından kolayca vazgeçmeyeceğini ortaya koymuştur¹⁵⁸. Nitekim o, Sheng'in tanıdığı 3 aylık süreye kulak asmayarak Chong-ting'deki Çin idaresi ile görüşmelere başlamıştır¹⁵⁹. Buna karşılık Sheng, hem Jiang Jie-shi'yi etkilemek hem de Urumçi'de Sovyet önderliğinde hükümet darbesi yapılması ihtimâlini ortadan kaldırmak düşüncesiyle Doğu Türkistan'daki ilericilere karşı yeniden tasfiye hareketine girişmiştir. Bu hareket sırasında da Mao Ze-min ve Tu Chung-yuan işkenceyle idam edilmiştir¹⁶⁰.

Sheng Shi-cai'in siyasî manzarayı iyi değerlendiremediği ve yanlış hesap yaptığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Şöyle ki; 1943 yılı başlarında Çin'deki para birimi Doğu Türkistan'da kabul ettirilmiş¹⁶¹ ve Chong-ting Hükümeti tarafından vazifelendirilen memurlar Urumçi'ye gelmeye başlamıştır¹⁶². İşte bu sıralarda yani Şubat 1943'te Almanların, Stalingrad (Volograd)'da büyük bir mağlubiyet aldığı haberi duyulmuştur. Bir nevî Sheng'in güvendiği dağlara kar yağmıştır. Onun en büyük hatası müttefikini seçmede olmuştur. Başka bir ifadeyle Almanların, Sovyetleri işgâl etmesi zaten mümkün değildi. Nitekim Sovyet birlikleri 1943 yılı ilkbaharında Ukrayna'yı tekrar ele geçirdi. Alman tankları Kafkaslardan geri püskürtüldüğünde, Stalin'in gözünde Doğu Türkistan'da kazanılan petrolün değeri düşmüştür. Bu olay üzerine Moskova, 17 Mart'ta Chong-ting Hükümeti'ne gönderdiği mesajında, Urumçi'deki uçak fabrikası ve Karamay'daki petrol kuyuları ve rafinerisine bağlı Sovyet personeli ve aletlerinin geri çekileceğini bildirmiştir. 17 Nisan'da ise Sheng'e iletilen mesajda Doğu Türkistan'daki Sovyet jeoloji ekipleri ile Kızıl Ordu'nun Kumul'daki VIII. Alayı'nın geri çekileceği vaat edilmiştir¹⁶³. Bununla birlikte olayların bu şekilde gelişmesinden Stalin'in hoşlandığını söylemek pek de mümkün değildir. Gerçi Sheng'in 3 aylık talebine karşılık son Sovyet personelinin Doğu Türkistan'dan çıkması Ekim 1943'te olmuştur ki, bu süre Sheng'in mühletinden bir sene sonrasına tekabül etmektedir. Bu geri çekilme

¹⁵⁸ Werth, **a.g.e.**, s. 474. Norins (**a.g.e.**, s. 113), Du-Shau-zi'daki petrolün, Bakü'deki petrolden daha kaliteli olduğunu belirtmektedir.

¹⁵⁹ Whiting, **a.g.e.**, s. 86 vd.; Clubb, **China and Russia**, s. 327.

¹⁶⁰ J. Myrdal-G. Kesel, **The Silk Road**, London 1980, s. 212; Whiting-Sheng, **a.g.e.**, s. 287-292; Whiting, **a.g.e.**, s. 94, not 13; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 78.

¹⁶¹ Clubb, **China and Russia**, s. 327.

¹⁶² Jiang Jie-shi, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁶³ Whiting, **a.g.e.**, s. 89; Clubb, **China and Russia**, s. 327-328.

dönemi kavga ve gürültülerle geçmiştir. Sovyetler, Sheng'in düşmanca hareketlerde bulunduğunu Chong-ting Hükümeti nezdinde protesto ederken, diğer taraftan İli sınırlarında tank manevraları yaparak bir nevî gözdağı vermekten de geri durmamıştır¹⁶⁴. Sovyetler geri çekilme sırasında ağır makinelerden başlayarak en ufak sıhhi cihazlara varıncaya kadar her şeyi geri götürmüştür¹⁶⁵. Lâkin bu gidiş temelli bir gidişe de benzemiyordu. Çünkü Sovyet jeolog ve mühendisleri Çinli gözlemcilere: “iki sene sonra yine geleceğiz” diyorlardı¹⁶⁶.

Bu arada Jiang Jie-shi, Ma Zhong-ying'in amcası Ma Pu-Qing'i¹⁶⁷ Batı Qing-hai'de uzlaştırma komiserliğine tâyin ederek “Beş Ma'lar” olarak bilinen Tungan Harp Beyleriyle münasebetlerini düzeltme yoluna gitti¹⁶⁸. Bu suretle Guo-Min-Dang birlikleri Haziran 1943'te General Zhu Shao-liang komutasında Kansu'dan Doğu Türkistan'a girdiğinde Sheng Shi-cai'in durumu hiç de kuvvetli değildi. Bununla birlikte Sovyet birlikleri Ekim 1943'te Doğu Türkistan'dan ayrıldığında ülkenin Sheng'in boyunduruğundan kurtarılacağı anlaşılmıştır. Bu sürede ülkenin onun idaresinden kurtarılarak tamamen Merkezî Çin yönetiminin eline geçmesi artık an meselesi idi¹⁶⁹.

Sheng Shi-cai, 1944 yılının sonbaharına kadar idareyi elinde bulundurmakla kalmamış son anda tekrar yön değiştirme girişiminde de bulunmuştur. Şöyle ki; 1944 yılının ilkbaharında Çin'de Guo-Min-Dang ile komünistler arasındaki gerginliklerin arttığı ve Orta Asya'da Çin-Sovyet münasebetlerinin süratle bozulmaya yüz tuttuğu bir sırada, Sheng tehlikeli bir teşebbüse kalkışmıştır¹⁷⁰. Sheng, Şubat 1944'te hasta olduğunu ileri sürerek Guo-Min-Dang'ın Urumçi'deki memurlarının toplantılarına katılmamaya başladı. Nisan 1943'te başlayan büyük Japon saldırısında, Çin istihkâmlarını basan Japonlar, Hindi-Çin hududuna kadar gelmişti. Bundan istifade etmek isteyen Sheng, Haziran ayında Doğu Türkistan'da

¹⁶⁴ Jiang Jie-shi, **a.g.e.**, s. 102; Sheng, **a.g.e.**, s. 264-266; Whiting, **a.g.e.**, s. 86 vd.

¹⁶⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 80; Clubb, **China and Russia**, s. 328.

¹⁶⁶ Whiting, **a.g.e.**, s. 100.

¹⁶⁷ Ma Pu-Qing, Sheng Shi-cai'in başta gelen rakibi idi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 292.

¹⁶⁸ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 79; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. II, s. 474. “Beş Ma'lar”ın politik hareketleri hakkında bkz. Nohara Shiro, “Chugoku ni okeru kaikyo seisaku”, **Kindai Chugoku Kenkyu**, Tokyo, (1948), s. 299-323.

¹⁶⁹ D. D. Wang (**a.g.e.**, s. 98), Sheng'in Sovyetlerden ayrılmasının 1942'de başladığını ifâde etmektedir.

¹⁷⁰ Whiting, **a.g.e.**, s. 92.

milliyetçi oldukları gerekçesiyle çok sayıda talebe ve öğretmeni hapsedmeye başladı. Ağustos başlarında Merkezî Çin ordusunun Shen-yang'daki istihkâmı da Japon birliklerinin eline geçmişti. Sheng bu durum üzerine 11 Ağustos'ta memurlarını olağanüstü bir toplantıya çağırdı. Toplantıya iştirâk etmeyen Guo-Min-Dang üyelerinin hepsini yakalatan¹⁷¹ Sheng'in bu hareketi 4. temizlik hareketi olmuştur. Sıkıyönetim ilân edilen ülkede 300'ü mütecaviz Guo-Min-Dang memuru malları da ellerinden alınmak suretiyle hapsedildi¹⁷². Sheng bununla da yetinmeyerek Guo-Min-Dang ordusunun Urumçi yakınlarındaki birliklerine şaşırtma taktiği uygulamaya başlamış bir taraftan garnizon komutanına komünistlerin darbe planlarını açığa çıkarttığını söylerken, diğer taraftan emrindeki birliklere de gerektiğinde Guo-Min-Dang garnizonuna karşı hazır olmaları emrini vermiştir¹⁷³. Lattimore ve Zhan Da-jun'un belirttiğine göre Sheng son olarak da Urumçi'deki Sovyet konsolosluğu kanalıyla Stalin'e mesaj göndererek Kızıl Ordu'nun tekrar müdahale etmesini istemiştir¹⁷⁴. Lâkin Sheng'in bu seferki talebi Doğu Türkistan'ı ihtilâlcilere karşı değil, bilakis dünya devletlerince tanınan Çin Hükümeti'ne karşı idi. Sovyetlerin ise bu talebe müspet bir cevap vermemesi gâyet doğaldır¹⁷⁵.

Stalin'in Doğu Türkistan'a tekrar asker göndermeyi reddetmesi Sheng Shi-cai'in askerî cephede yalnız kalması yanında, güçlü birliklere sahip Guo-Min-Dang cephesinde de savunmasız bir duruma düşmesine sebep olmuştur. Bu durum üzerine Guo-Min-Dang Hükümeti, 29 Ağustos 1944'te gönderdiği haberde Sheng'in başkent Chong-qing'de Orman ve Tarım Bakanlığına atandığını bildirmiştir¹⁷⁶. Aynı zamanda General Zhu Shao-liang da Doğu Türkistan Hükümeti geçici başkanlığına atanmıştır. Ülkedeki bütün birlikler, başkanlığını Jiang Jie-shi'nin yaptığı Milliyetçi

¹⁷¹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 80; Clubb, **China and Russia**, s. 329.

¹⁷² Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 80-81; Clubb, **China and Russia**, s. 329; Whiting, **a.g.e.**, s. 91.

¹⁷³ Clubb, **China and Russia**, s. 329.

¹⁷⁴ **New York Herald Tribune**, 23 Semp. 1947'den naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 81; Da-jun, **Ssu-shi-nien**, s. 138-139.

¹⁷⁵ Werth, **a.g.e.**, s. 492; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 81; Clubb, **China and Russia**, s. 330.

¹⁷⁶ Chiang, **Sovyet Rusya Çin'de**, s. 107.

Çin Askerî İşler Komisyonu'nun emrine verilmiştir¹⁷⁷. 11 Eylül'de ise Sheng yeni vazifesine başlamak üzere Urumçi'den ayrılmıştır¹⁷⁸.

Sheng Shi-cai'in Doğu Türkistan'daki 10 senelik diktatörlük idaresi devrinde yaklaşık 100.000 insan ya hapsedilmiş, ya işkence görmüş, ya sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür¹⁷⁹. Bunlar içerisinde ister aksiyon hâlinde isterse ilerici olsun kurbanların büyük çoğunluğunu Türkler meydana getirmiştir. Sheng'in Sovyet yanlısı siyasetine karşı gelen veya diktatörlüğünün son yıllarında komünistlere karşı giriştiği zamanlarda da ortadan kaldırılanlar yine Türkler olmuştur. Sheng, 1934-1942 yılları arasında yoğun Sovyet askerî ve mâli yardımıyla gerçekleştirdiği terör usulüyle Doğu Türkistan'da Tungan hakimiyetini devre dışı bıraktığı gibi, Türklerin bağımsızlık hareketlerini de geçici olarak sindirmeyi başarmıştır. Lâkin Doğu Türkistan halkının Çin idaresine karşı bağımsızlık hareketleri, Sheng'in zalimliği neticesinde zayıflamamış aksine gizlenen bu hareketler, içeride büyüyüp gelişerek Sheng'in yerine geçen Guo-Min-Dang idarecileri devrinde daha geniş çapta ortaya çıkmıştır.

2. Guo-Min-Dang İdaresinin 1942–1945 Yılları Arasında Doğu Türkistan Politikası

Sheng Shi-cai'in Eylül 1944'te Chong-ting'e nakledilmesi ve General Zhu Shao-liang'ın Genel Vâliliğe atanmasıyla Doğu Türkistan, 1911 yılından bu yana, tam manasıyla, ikinci defa Merkezî Çin idaresinin kontrolüne geçti. İlk olarak Yang Zeng-xin akabinde varisleri Jin Shu-ren ve Sheng Shi-cai, Merkezî Çin Hükümeti tarafından kabul ve tâyin edilmeden Doğu Türkistan yönetimini zorla ellerine geçirmişlerdi. Ama Sheng Shi-cai görevinden alındıktan sonra Doğu Türkistan'a yönetici tâyin etme yetkisi doğrudan Chong-ting'deki Merkezî Hükümet'e geçti. Bu suretle 1944 sonbaharından itibaren Doğu Türkistan idaresi Jiang Jie-shi ve

¹⁷⁷ Clubb, *China and Russia*, s. 330; Jiang Jie-shi, *a.g.e.*, s. 102; F. Bridges, "Dynamite in Xinjiang", *Current History*, C. IX, 1945, s. 45.

¹⁷⁸ Sa Kung-liao, "Talks about Xinjiang", *Wen Tsai*, C. XXII, No: 21, 1946'dan naklen Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 74. Sheng (*a.g.e.*, s. 201) ve Davidson (*a.g.e.*, s. 118)'a göre Sheng Shi-cai bu görevi alabilmek için KMT'ye 500.000 ons altın rüşvet vermiştir.

¹⁷⁹ Yaklaşık olarak verdiğimiz 100.000 rakamını Lattimore (*Pivot of Asia*, s. 78) 80.000; Clubb (*China and Russia*, s. 330) 100.000; Chen (*a.g.e.*, s. 199) 200.000; Sovyet kaynaklarını dikkate alan Whiting (*a.g.e.*, s. 94) 50.000 ve Kotov (*Mestnaya Natsional'nya Avtonomiya v Kitayskov Narodnoy Respublike (Na Preimere Sin'tsyan-Uygurskoy Avtonomy Oblasti)*, Moskow 1959, s. 443) ise 12.000 olarak vermektedir.

başkanı olduğu Guo-Min-Dang Partisi yönetim kuruluna geçmiştir¹⁸⁰. Chong-çing Hükümeti'nin Genel Vâililik unvânını kaldırdığı 1944-1948 döneminde Doğu Türkistan hükümeti başkanlığına 4 kişi atadı. Bu kişiler: Çinli Wu Zhong-xin (1944-1946), Zhang Zhi-zhong¹⁸¹ (1946-1947), Uygur Mesut Sabri Baykozi (1947-1948) ve Tatar Burhan Şehidî¹⁸² (1948-1949)'dir. Bu kişilerden Burhan Şehidî daha sonra Çin Komünist Partisi idaresinde Doğu Türkistan'ın ilk başkanı oldu. Guo-Min-Dang Hükümeti'nin Doğu Türkistan'a tâyin ettiği ilk başkan Wu Zhong-xin, Ekim 1944'te Urumçi'ye geldi¹⁸³. Çin milleti şovenizmi görüşü savunucularından olan Wu Zhong-xin'e Çinli olmayan hiç kimse güvenmemektedir. Çin milleti şovenizmi görüşü Jiang Jie-shi ve Guo-Min-Dang'ın yönetim kurulundaki nüfuzlu grup tarafından da benimsenmektedir¹⁸⁴. Bu görüşün fanatik bir taraftarı olan Wu Zhong-xin, Guo-

¹⁸⁰ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 81-82; Krş. için bkz. "Sidelight on Kuomintang Politics", **Amerasia**, C. VIII, (1944), s. 371-372.

¹⁸¹ Çin'in An hui eyaletindeki Chao-xian bölgesinden olan Zhang Zhi-zhong, 1891'de doğdu. 1911 ihtilâline katılan Zhang, daha sonra Sun Zhong-shan ve Jiang Jie-shi'nin emrinde çalıştı. 1945'te Jiang Jie-shi'nin Lan-zhou'daki kuzeybatı karargâhının başkomutanlığı görevine getirildi. Ağustos 1945'te Doğu Türkistan'a gönderildi. Gulca'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti liderlerini görüşme masasına oturtmayı başardı. Mart 1946-Mayıs 1947 tarihleri arasında Urumçi'deki Guo-Min-Dang idaresinde Hükümet Başkanı oldu. İlmli bir devlet adamı olarak tanınır. Mayıs 1947'de görevini Mesut Sabri Baykozi'ye devrettikten sonra, 1949 yılına kadar yine Jiang Jie-shi'nin hizmetinde bulundu. Daha sonraki gelişmeler neticesinde Çin Komünist Partisi ile anlaşarak Beijing'de kaldı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 439-440; Benson, a.g.m., s. 146.

¹⁸² Aksulu olan Tatar asıllı Burhan Şehidî, ilk ve orta öğrenimini Kazan'da tamamladı. Daha sonra da Berlin Üniversitesi'nde tahsil gördü. Burhan Şehidî ya askerlik çağrısından veya Rusya'daki iç savaştan kaçarak 1918'den önce Doğu Türkistan'a geldi. Başarılı bir tüccar olan Burhan Şehidî, Yang Zeng-xin döneminde hükümette işe girdi ve Jin Shu-ren'in Dışişleri Bakanlığı'nı yaptı. Siyasî ve ekonomik alanda ihtisas yapması için Almanya'ya gönderildi. 1934'te Doğu Türkistan'a dönen Şehidî, Sheng Shi-cai döneminde, Doğu Türkistan konsolosu olarak evvela Andican'da daha sonra Zaysan (Kazakistan)'da görev yaptı. 1937'de tekrar Doğu Türkistan'a döndüğünde "Trotskiy" taraftarlığı yapmakla suçlanarak 9 yıl hapis cezasına çarptırıldı ve Sheng devrinin sonuna kadar hapiste kaldı. Wu Zhong-xin hükümetinde görev alan Şehidî, 1946'da Zhang Zhi-zhong başkanlığında kurulan Koalisyon Hükümeti'nde Başkan yardımcısı oldu. 1949'da Xin-jiang Eyalet Hükümeti Reisi olarak Mesut Sabri Baykozi'nin yerine geçti ve Çin Komünist Partisi yönetimi altında 1955'e kadar bu görevde kaldı. Daha sonraki hayatında Çin Müslümanlar Cemiyeti'nin yetkili vekillerinden biri oldu. 1953'te ilk defa Uygurca-Çince-Rusça sözlük hazırlayan Şehidî, 1989'da vefat etti, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 439; Tyler, **a.g.e.**, s. 123. Burhan Şehidî'nin hayat biyografisi için ayrıca bkz. Miao Pu-sheng, **a.g.e.**, s. 427-430. Burhan Şehidî, Tataristan'daki Aksu köyündendir. Kendisini Kâşgarya'da bulunan Aksu ilinden olarak tanıtan Şehidî bu sayede Uygurlarla akraba ve hemşeri olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Gerçekte ise doğum yeri Tataristan'daki Aksu köyü olup, bu yerleşim yeri bugün kasabadır.

¹⁸³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 86; Benson, a.g.m., s. 145-146.

¹⁸⁴ Bu görüşe göre Çin Devleti sınırlarında yaşayan milletler tek bir Çin ailesine mensuptu. Aynı milletlerin kültür, din ve dillerindeki farklar "*Büyük Çin*" bünyesinde eritilmeye mahkûmdu, bkz. IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945 (Xinjiang Situation: The First Months of the New Regime), s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 299; Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 41. Doğu Türkistan'da "*Büyük Han*" düşüncesinin uygulaması hakkında geniş bilgi için bkz. Li Tung-fang,

Min-Dang Partisi'nin azınlıkların, bilhassa İç Asya hudutlarındaki Türklerin, Çinliler tarafından sömürge hâline getirilmesi siyasetini savunmuştur¹⁸⁵.

Wu Zhong-xin'in idaresinin ilk ayları güzel başladı. Selefi Sheng Shi-cai yönetimi alenen çok zalimdi. Yeni hükümetin idarede kabiliyetsiz olması bir yana taktiği de yoktu. Guo-Min-Dang idaresinin ilk yanlış hareketi, başkanı geç tâyin etmek oldu. Çünkü Sheng'in Chong-qing'e hareket etmesinden Wu Zhong-xin'in Urumçi'ye gelmesine kadar geçen 17 gün içerisinde Sheng'in polis şefi Li Ying-qi¹⁸⁶, Doğu Türkistan'daki hapis-hânelerde 400-500 kişiyi ortadan kaldırmıştı. Bu zalimlik Guo-Min-Dang'ın onayı ile olmasa bile, onun denetiminde gerçekleştirilmişti. Wu Zhong-xin daha sonra Li Ying-qi'yi bu cinayetlerden dolayı hapsetmeyince Doğu Türkistan halkı bu kişilerin katledilmesinde Guo-Min-Dang'ın parmağının olduğu kanaatine varmıştı¹⁸⁷.

Wu Zhong-xin'in göreve başlamasından sonra bazı siyasî mahkûmlar serbest bırakıldı. Lâkin Urumçi'de yeni açılmış olan İngiliz Başkonsolosluğu'nun verdiği bilgilere bakıldığında salıverilen yaklaşık 500 kişi, Ekim 1944-Şubat 1945 tarihleri arasında Sheng Shi-cai tarafından yapılan temizlik hareketi sırasında yakalanan Guo-Min-Dang taraftarı veya memurlarından müteşekkildi¹⁸⁸. Yani aftan yararlananlar Türkler değildi. Dahası Sheng'in zulmünden kaçan ve Guo-Min-Dang taraftarı olmayan muhacirlerin ülkeye dönmeye izin verilmedi¹⁸⁹. Sheng'in kurduğu hapis-hânelerin hiç birisi kapatılmadığı gibi korkunç gizli polis teşkilatı da dağıtılmadı. Aksine gizli polis örgütü yeni başkanın emrinde denetim ve gözetim faaliyetlerine devam etti¹⁹⁰. Bu arada enflasyon ve rüşvet zirve yaparak kontrolden

"Are the People of Xinjiang Turki?" **Altai**, C. I, No:2, Chong Qin 1945. Krş. için bkz. Jiang Jie-shi, **a.g.e.**, s. 12-13.

¹⁸⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 86; Krş. için bkz. Wu Ai-chen, "Will China Lose its Far West?", **Asia**, C. XXXIX, (1939), s. 675.

¹⁸⁶ Sheng Shi-cai'in güvenilir adamlarından biridir. 1943-1944 tarihlerinde Sheng'in Emniyet Genel Müdürlüğü görevinde bulundu. 1944'te Sheng'in Doğu Türkistan'ı terk etmesinden sonra, Doğu Türkistan'daki hapis-hânelerde tutuklu en az 400-500 kişiyi ortadan kaldırdı. Wu Zhong-xin tarafından görevinden alınan Li Ying-qi'in Çin'e dönmeye izin verildi. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 452.

¹⁸⁷ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 299-300.

¹⁸⁸ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 2 ve IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 300. Krş. için bkz. Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 86; Ahmad Kamal, **Land Without Laughter**, NY 1940.

¹⁸⁹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 86.

¹⁹⁰ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 7'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 300. Ayrıca bkz. Whiting, **a.g.e.**, s. 104.

çıktı. Bu yüzden olacak ki halk arasında; “*Bir Sheng Shi-cai gitti ama iki Sheng Shi-cai geldi*” şeklindeki sözler ülkenin her tarafına yayıldı¹⁹¹. Aslına bakılırsa Doğu Türkistan’daki bu ekonomik bozulma daha 1942’ye yani Sheng’in Sovyetler ile bozuşması ve Merkezî Çin Hükümeti’yle yakın ekonomik ve mâli işbirliğine girdiği döneme dayanmaktadır. Sheng, Sovyetler Birliği ile bozuktuktan ve ticarî ilişkilerin kopma noktasına gelmesinden sonra bu durum bilhassa ülkenin güney kesimlerini menfi yönde etkiledi. 1932 sonrasında Sovyetlerle yapılan ticaret ülke ekonomisini tamamen hâkim olacak bir noktaya gelmişti. 1942 itibariyle bu ticarî ilişkiler tamamen durma noktasına ulaştı¹⁹². Doğu Türkistan’da bu dönemde Çin’den ithal edilen sigaradan başka üretim malı mevcut değildi. Wu Ai-chen’in belirttiğine göre büyük şehirlerdeki dükkan ve pazarlarda sanayi malı bulunmuyordu. Dahası güneydeki havzalarda demir-çelik o kadar değer kazanmıştı ki, birkaç top dokunmuş kumaş bedeline bir kilo madeni eşya almak mümkündü¹⁹³.

Sheng Shi-cai, ekonomik bataklıktan kurtulmak için Kasım 1942’de Merkezî Çin Hükümeti’nin de teklifiyle Çin para biriminden kat kat daha güçlü olan Doğu Türkistan para birimini Merkezî Hükümet’in para birimi ile birleştirdi. Vakit kaybetmeden Merkezî Hükümet’in değersiz dolarları Doğu Türkistan’a akmaya başladı. Bu paraların karşılığı olarak da ülkenin mahalli üretim malları Çin’e gönderilmeye başlandı¹⁹⁴. Ülkedeki enflasyonu daha da artıran bu durum yüzünden Doğu Türkistan Ticaret Bankası günlük 1 milyon Çin doları satın almaya başladı. Sovyetlerle bozuşmak hem ülke ekonomisinin alt-üst olmasına hem de Sheng’in ticarî çıkarlarını olumsuz yönde etkiledi. Sheng, 1942’de durumunun sallanmaya başladığını görünce, ülke ekonomisinde kendisinin kâr payını arttırmaya karar verdi. Bunun bir neticesi olarak da kendi işletmesi olan “*Ülke Ticaret Anonim Şirketi*”ne tam tekel hakkı verdi. Sheng bu suretle ülkedeki yün, deri, canlı hayvani pamuk, kürk ve muhtelif mahalli ürünleri kendi belirlediği düşük fiyatla satın alarak Sovyetler Birliği’ne ihraç ve mukabilinde Sovyet ürünlerini ithal etmeye başladı. 1943’te Sovyetler’le yapılan ihracat ve ithalatın azalması ve ülke para biriminin Merkezî Hükümet para birimiyle birleştirilmesinden sonra üretim mamullerine

¹⁹¹ Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 86.

¹⁹² Whiting, *a.g.e.*, s. 99; Chen, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁹³ Chen, *a.g.e.*, s. 203; Krş. için bkz. Buğra, *Doğu Türkistan’ın Hürriyet Davası*, s. 41.

¹⁹⁴ Clubb, *Russia and China*, s. 327.

Sheng'in Urumçi'deki matbaalarında basılan değersiz paralar ödenmeye başlandı. Mal sahipleri ise “*Ülke Ticaret Anonim Şirketi*” tarafından belirlenen fiyatlarda mal satmaya mecbur tutuldu¹⁹⁵.

Lâkin Sheng Shi-cai'in ülke ticaretini bu şekilde tekeline tutması çok sürmedi. Çünkü Ocak 1943'te Urumçi'de Guo-Min-Dang Partisi karargâhlarının kurulmasından sonra Merkezî Hükümet'in Doğu Türkistan'da nüfuzunun yayılması yanında, ticarî çıkarları da önem kazanmaya başladı. Kasım 1943'ten itibaren uygulamaya konulan sahte kur ayarı ise Çin'den gelen işadamlarının lehine gelişti. Bunun bir sonucu olarak da Çinli işadamları Doğu Türkistan mallarını Kansu güzergâhı ile doğuya ihraç etmeye başladı. Bu ticaretten ise Guo-Min-Dang içindeki “*Dört Büyük Aile*” en kârlı çıkanlar oldu¹⁹⁶. Sözde Doğu Türkistan ile Çin arasında ticareti düzene sokmak ve kontrol etmek gâyesiyle Lanchou ve Kansu'da Guo-Min-Dang nezaretinde “*Kuzeybatı Terakki Teşekkülü*” adıyla bir işletme kuruldu¹⁹⁷. Bununla birlikte Doğu Türkistanlı tüccarlara ekonomik baskılar uygulandı, dışarıya çıkmak isteyen bir tüccarın pasaport ücreti ilk olarak 3, daha sonraları ise 10 kat arttırıldı¹⁹⁸. Doğu Türkistan halkının maruz bırakıldığı bu nevî ağır ekonomik baskı ve ayrımcılık, ülkenin en meşhur tüccarlarından olan Musa Baylar'ı bile etkiledi¹⁹⁹. Bu siyasetin tabîî bir neticesi olarak da 1944 yılı sonlarına doğru ülkedeki enflasyon % 1.200'lere fırladı²⁰⁰ ve tüketim maddeleri kıtlığı başladı²⁰¹. Enflasyonun gittikçe yükselmesi tarım ürünlerini de etkiledi. Mesela; Haziran 1943'te değeri 100 Yuen olan buğday unu bu senenin Aralık ayında 865'e, 1945'te 70.000'e ve 1947 senesinde de 517.500 Yuen'e yükseldi²⁰².

Doğu Türkistan'da 1942 itibariyle idareyi ele alan Merkezî Hükümet ülkeye çok sayıda Çinli ve Tungan askerî birlikleri yerleştirdi. Zaten ülkede mevcut ekonomik sıkıntı yanında yapılan bu yerleştirme hareketleri halkın öfkesinin bir kat

¹⁹⁵ Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 179.

¹⁹⁶ Bu dört kişiden kasıt Chen adlı bir grup, Song ve Kong aşiretleri ile Jiang Jie-shi'dir, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 303; Chen, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁹⁷ A. Doak Barnett, *China on the Eve of the Communist Takeover*, London 1963, s. 240.

¹⁹⁸ Yu Han, “Xinjiang Memoir”, *Tu-chih wen-chai*, C. I, No: 6, 1946, Shanghai'den naklen Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 86, not 65.

¹⁹⁹ Chen, *a.g.e.*, s. 204.

²⁰⁰ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 4'ten naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 304.

²⁰¹ Chen, *a.g.e.*, s. 204.

²⁰² Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 179.

daha artmasına sebep oldu. Sheng Shi-cai'in, Sovyetler ile bozuştugu sıralarda, emrinde 20.000 askerinin olduğu tahmin edilmektedir²⁰³. Bunlardan Kuzeydoğu Milli Kurtuluş Ordusu'na mensup 2 veya 3.000'i siyasî ve askerî yönden güvenilir birliklerdi. 1942-1944 arasında Sheng'in emrindeki askerlerin sayısı arttığı gibi²⁰⁴, Guo-Min-Dang'ın iki yeni ordusunun 4 tümen askerî de Kansu'dan Doğu Türkistan'a transfer edildi. Sheng'in Chong-qing'e gitmesinden sonra da Qing-hai'deki iki Tungan süvari tümeni Doğu Türkistan'a nakledildi²⁰⁵. Bu suretle 1944-1945 yılına değin Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki askerî gücü 100.000 kişiye ulaşmıştır ki bu askerînin tamamı ya Çinli ya da Tungan idi²⁰⁶. Doğu Türkistan halkının bu büyük askerî güce “*İşgal Ordusu*” demesi ise gâyet normaldi. Ülkenin işgâle uğraması yetmezmiş gibi Doğu Türkistanlılar bu Çin ordusunu ödedikleri vergilerle ve zorla çalıştırılmak suretiyle beslemek durumunda bırakıldı. Dahası Hükümet'in kendi bastırıldığı paraları kabul etmemesinden dolayı halk vergilerini, yetiştirdiği ürünleri vermek suretiyle ödemek zorunda kaldı²⁰⁷.

Merkezî Hükümet'in Doğu Türkistan'a Çinli göçmen getirme siyaseti kötü neticeler doğurdu. Aslına bakılırsa ülkeye Çinli göçmen getirilmesi politikası sabık Genel Vâli Jin Shu-ren'in zeval bulmasında mühim bir rol oynamıştı. Sheng Shi-cai ise halkı sakinleştirmek gâyesiyle göçmen yerleştirme işini durdurmuştu²⁰⁸. Jiang Jie-shi ise “*Kuzeybatıyı Geliştirme Hareketi*”ni ilân ederek ilk etapta Çin'den 10.000 kadar Çinli memuru Doğu Türkistan'a iskân etmek için onlara külliyetli miktarda mâli yardım sözü verdi²⁰⁹. Bu suretle Çinli göçmenler 1942 sonlarına doğru Doğu Türkistan'a gelmeye başladı. Bu ise halkın tepkisine sebep oldu.

²⁰³ Clubb, **Russia and China**, s. 328.

²⁰⁴ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 84.

²⁰⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 84; Barnett, **a.g.e.**, s. 262. Bu askerlerin Guo-Min-Dang idaresi adına vazifede olmalarına rağmen, Çin'e sadakatleri Guo-Min-Dang ile “5 Ma'lar” olarak bilinen Tungan askeri diktatörlerinin münasebetine bağlıydı. Münasebetler iyi gitmediğinde Çinlilere karşı cephe almaları ihtimâl dâhilinde idi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 305.

²⁰⁶ Barnett, **a.g.e.**, s. 263. Qian Bo-guan-Wang Bing-hua (**Tungsu Xin-jiang Shi**, Urumçi 1987, s. 235)'ya göre Doğu Türkistan'daki Guo-Min-Dang askeri birliğinin sayısı 1946'da 40.000 kişiden 100.000 kişiye Jiang Jie-shi'nin emri doğrultusunda yükseltilmiştir. Benson (a.g.m., s. 173) askerî gücün 100.000 rakamına 1947 yılında ulaştığını belirtmektedir.

²⁰⁷ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 85, 178-79; Chen, **a.g.e.**, s. 204 vd.

²⁰⁸ Eleanor Lattimore, “Report of Xinjiang”, **FES**, C. XIV, No: 7, (11 April 1945), s. 79.

²⁰⁹ Whiting, **a.g.e.**, s. 99 vd.; Tien-fong, **a.g.e.**, s. 178. Bu malî yardımla Çinli çiftçilerin Doğu Türkistan'ın kuzeybatısına yerleştirilmesi de teşvik edildi. Hükümetin, Doğu Türkistan'da nüfus oranını Çinliler lehine değiştirmek gâyesiyle yaptığı iskân siyasetinin ise hiçbir kabul edilebilir tarafı yoktu, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 306.

Bu yeni siyaset, Kumul'un Çin topraklarına ilhak edildiği devirdeki acı hatıraları canlandırmıştır. Guo-Min-Dang idaresi devrinde Doğu Türkistan'a yerleştirilen Çinli göçmenlerin sayısı çok değildi. Onların çoğu Çin'den açlık ve fakirlik sebebiyle kaçan insanlardı. Lâkin hükümetin esas gâyesi Doğu Türkistan'daki Çinli sayısının çoğaltılması olduğu için halkın tepkisi artarak devam etmiştir. 1943'te Doğu Türkistan'a getirilen 4.000 kişilik ilk göçmen kafilesi He-nan Vilâyetindeki açlığın kurbanları idi. Eski Genel Vâli Jin Shu-ren'in 1930'lu yıllarda Uygur çiftçilerinin topraklarına Çinli göçmenleri yerleştirmeye kalkışması zaten kötü sonuçlar doğurmuştu. Guo-Min-Dang ise aynı hataya düşmemek için değişik bir yol takip etti. Gerçi asıl gâyenin değişmediği bu iskân hareketinde görülmektedir. He-nan'dan getirilen Çinli göçmenlerin ilk olarak Qi-tai yakınlarına, daha sonra da Cungarya bölgesindeki Kazak bölgelerine yerleştirilmesine karar verildi²¹⁰. Guo-Min-Dang Hükümeti'nin bu yeni müstemleke siyasetinin başta gelen kurbanları ise Kazak halkı olmuştur. Kazakların bir kısmı Altay bölgesinde atadan kalma topraklarından zorla kovuldu²¹¹. Lattimore'nin ifadesiyle: “*Guo-Min-Dang birlikleri Kazak yurtlarını haritadan silmek gâyesiyle onları makineli tüfekle yayılım ateşine tutmuştur*”²¹².

1942-1945 yılları arasında enflasyonun kat be kat artması, memur rüşvetçiliği ve yeniden Çinli göçmen getirilmesi politikası Guo-Min-Dang idaresine karşı husumetin artmasına sebep oldu. Daha sonraki dönemde Doğu Türkistan Hükümet Başkanlığı'na atanan Mesut Sabri Baykozi bile bu politikayı ağır bir dille eleştirmekten çekinmemiş, kalabalık askerî kuvvetlerle Doğu Türkistan'ın baskı altında tutulduğunu, Guo-Min-Dang idaresinin 1932 ihtilâline sebep olan Çin sömürgeciliğinden farklı olmadığını yazmıştır²¹³. 1943 yılından itibaren Chong-qing'de Mesut Sabri Baykozi ve İsa Yusuf Alptekin'le birlikte hareket eden Mehmet Emin Buğra ise bu konuda: “*Sheng Shi-cai, Türkistan'dan gittikten sonra... Wu Zhong-xin*”²¹⁴ gibi, Çin'e bağımlı olan ve milletleri mahvetme siyasetini güden biri

²¹⁰ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 79; Dallin, **a.g.e.**, s. 262.

²¹¹ Clubb, **Russia and China**, s. 364-365.

²¹² Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 156.

²¹³ Mesut Sabri Baykozi'nin **Altay Dergisi**'nde yayınladığı “Kuzey Doğudaki Politikalara Dair” adlı makalesinden naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 84.

²¹⁴ An-huili olan Wu Zhong-xin, 1884-1959 yılları arasında yaşamıştır. Sun Zhong-shan ve Jiang Jie-shi'nin askerî ve siyasî arkadaşıdır. 1932'de An-hui ve 1935'te Gui-Zhan valiliklerinde görev yaptı.

tâyin edildi. Tarihten beri kardeş gibi birlikte yaşayan Türk kabilelerinin araları açılmaya başladı. Eski kafalı ve şeytan ruhlu insanlar ön safa çıkarılırken aydın gençlerimiz ezilerek bizim millî eğitim ve kültürel faaliyetlerimiz baltalandı. Ekonomimiz çöktü. Reis Wu Zhong-xin'in bu siyaseti İli ihtilâli ve Rus müdahalesi ile neticelendi. Biz, bu azgın siyasetin yanlış olduğu yönünde Çin hükûmetine ikazda bulunduk. Ama bizi kimse dinlemedi"²¹⁵ demektedir.

3. Kazakların Altay'da Ayaklanması ve İli'de “Doğu Türkistan Cumhuriyeti”nin Kurulması

Doğu Türkistan'da hayatlarını devam ettiren Kazak Türklerinin 1934-1942 yılları arasında, geniş çapta olmasa da, Sheng Shi-cai idaresine karşı mücadelelerine daha önce değinmiştik. 1940'e gelindiğinde Kazak Türklerinin ayaklanmaları kuzeydeki Üç Vilâyete (İli, Targabatay ve Altay) sıçramıştı. Bu ayaklanmaların lideri Kazakların Kerey kabilesinden olan Osman Batur idi. İri yapılı ve görkemli bir dış görünüşe sahip olan Osman Batur'un 1899 yılında Altay bölgelerinden birinde dünyaya geldiği söylenmektedir²¹⁶.

Sheng Shi-cai, 1942'de Sovyetler Birliği ile bozuşmasından önce, “Üç Vilâyet Bölgesi”nin büyük bir kısmında idareyi ele almıştı. Kazakların Altay'daki karargâhı bile Çin birliklerinin eline geçmişti. Osman Batur ve maiyeti Doğu Türkistan-Moğolistan hudut bölgesine sığınmış ve 1942-1943 yılının kış mevsimini Tayankol'da geçirmişlerdi. Lâkin Sheng'in Sovyetler'le bozuşmasından sonra Stalin, Üç Vilâyet bölgesindeki zengin tabîî kaynaklara sahip olabilmek ve Sovyet nüfûzunu devam ettirebilmek gâyesiyle Kazakları desteklemeye karar vermişti. Bu ise Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki ayrı güçler arasındaki ittifaklarda büyük değişiklikleri beraberinde getirmişti. Bu durum Osman Batur ve taraftarlarının Sovyet birliklerince yapılan hava ve kara saldırılarından kurtulmasını sağlamıştı²¹⁷.

Gelişen bu olaylar neticesinde Altay'daki ayrılıkçı hareket, siyasî ve askerî alanlarda, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin işbirlikçisi hâline geldi. Muhacir

Tibet ve Moğol meseleleriyle ilgilenen komisyonun, 1936-1944 yılları arasında, başkanlığını yaptı. 1944-1945'te Guo-Min-Dang tarafından Doğu Türkistan Genel Valisi olarak atandı. Guo-Min-Dang Partisi yönetim kurulu üyelerinden biridir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 471.

²¹⁵ Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 41-42.

²¹⁶ Osman Batur'un doğum tarihi hakkında bkz, “Osman Batur'un Doğumu” başlığı.

²¹⁷ Dabbs, **a.g.e.**, s. 176; Forbes, **a.g.e.**, s. 308-309.

Kazakların verdiği bilgilere göre Osman Batur ile Moğolistan vekilleri ve Sovyetler'in Kazakistan'dan gönderdiği iki Kazak vekili arasında 1943 yazında Tayankol'da görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerin detayları elde mevcut değilse de; Sovyetler Birliği'nin Moğolistan kanalıyla Osman Batur'a belli sayıda silah ve cephâne verdiği, ayrıca Altay'daki Çinli birliklere saldırması karşılığında Doğu Türkistan hudutları dışında emin bir yerde istihkâm temin ettiği kesindir²¹⁸. Osman Batur ise bunun karşılığında Moğollara, Altay Bölgesi'nden otlak vaadinde bulunmuş ve hayvan vermiştir²¹⁹. Bunu takip eden dönemlerde Altay bölgesinde güçlenen Osman Batur, zikredilen bu bölgede Kazak-Moğol işbirliğini öngören ve Çinlilerin askerî-sivil memurlarını bölgeye sokmamayı gâye edinen siyâsî bir yol izlemeye başlamıştır. Bu duruma Sheng Shi-cai'in tavrı Altay'daki Kazak yurt ve hayvanlarına saldırılar düzenleyerek karşılık vermek olmuştur. Bununla birlikte Osman Batur'un Sovyetler'den yardım almakta olduğunu ve Moskova'nın direktifleriyle hareket ettiğini de alenen beyân eden Sheng, Kazak hareketlerini bastırmadan Doğu Türkistan'a barış ve refah getirmenin mümkün olmadığını da ilân etmiştir²²⁰.

Osman Batur'un süvarileri ile Sheng Shi-cai'in Çinli birlikleri arasındaki çatışmalar Aralık 1943'te şiddetlenmiştir. Mart 1944'te ise Çin birlikleri ağır kayıplar verirken, çatışma bölgelerinin kontrolü tamamen Osman Batur'un eline geçmiştir²²¹. Sheng bu mağlubiyete Sovyetlerin sebep olduğunu iddia etmiştir. Merkezî Çin Hükümeti'nin bu sıralarda Urumçi'de bulunan Dışişleri Özel Müsteşarı Chauser H. Wu'nun Chong-qing'e gönderdiği telgrafta; Sovyet uçaklarının ve Moğol birliklerinin Kazak ihtilâlcileriyle birlikte hareket etmekte olduğunu belirtmiştir²²². Sovyetler ise Urumçi ve Merkezî Çin Hükümeti'nin Doğu Türkistan'a Sovyet müdahalesi iddialarını bir protesto ile reddetmiştir. TASS Ajansı, 2 Nisan 1944 tarihli Ulan Batur kaynaklı haberinde; Çin askerî birliklerinin kaçmakta olan Kazakları kovalayarak Moğolistan topraklarına girdiğini, fakat

²¹⁸ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Jiang Jie-shi, **a.g.e.**, s. 102.

²¹⁹ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 318.

²²⁰ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47.

²²¹ Clubb, **Russia and China**, s. 366; Whiting, **a.g.e.**, s. 102; Gayretullah, **Osman Batur**, İstanbul 1966, s. 5. Krş. için bkz. "Kazakh Rebellion in Xinjiang", **Amerasia**, C. VIII, (1944), s. 371.

²²² Whiting, **a.g.e.**, s. 102; Tien-fong, **a.g.e.**, s. 281.

Moğol birliklerince geri püskürtüldüklerini belirtmiştir²²³. 3 Nisan’da ise TASS’ın Moskova’dan yayınladığı bildiride; Çin’in Moğolistan sınırlarında askerî yığınak yapması sebebiyle Sovyetler ile Moğolistan arasında imzalanmış olan “yardımlaşma anlaşması” mucibince Moğolistan’a destek sağlamak zorunda olduğu kaydedilmiştir²²⁴. Gerçek olan şudur ki; Stalin, Osman Batur’un Çin idaresine karşı bir isyan lideri olarak kalmasını ve onun Moğolistan sınırları dâhilindeki istihkâmına dokunulmamasını istemekteydi²²⁵.

Bu arada Guo-Min-Dang Hükümeti’nin Qi-tai bölgesindeki emperyal politikası ve Çinli süvari birliklerine 10.000 at verilmesi yönündeki emri Kazak direniş hareketlerinin daha da yayılmasına sebep oldu²²⁶. Sheng Shi-cai’in Eylül 1944’te Chong-qing’e gittiği dönemde Altay ve Çaveçek’in büyük bir kısmı tartışılır bir bölge hâline geldi. Bu dönemde Altayların Doğu Türkistan’daki kısmı tamamen Osman Batur’un eline geçti. Onun buradaki bütün Çinlileri öldürdüğü söylenir²²⁷. Kesin olan bir mevzu ise Osman Batur, Altay’da alternatif bir idare kurmak için teşebbüse girişmemiştir²²⁸. Nitekim o, bu konuda tutarlı ve ileriye dönük bir siyasî bilgiye de sahip değildi. İlk başlarda Osman Batur’un liderliğini yaptığı ihtilâli, Çinlilerin Kazaklara ait tarım alanlarına tecavüzleri ve Merkezî Hükümet’in Kazak topluluklarını kendi hâkimiyet zincirine bağlama girişimine karşı gösterilen bir tepki olarak değerlendirmek kanaati daha doğru olur.

Lâkin zikretmiş olduğumuz bu durum 1944 sonbaharında değişmeye başladı. Sheng Shi-cai’in Chong-qing’e hareket etmesinden birkaç hafta sonra, İli vadisinde Uygur, Kazak ve Kırgızların iştirâk ettiği büyük bir ihtilâl patlak verdi²²⁹. İli ihtilâli başlangıçta Türklerin ayaklanması iken, daha sonra İli bölgesinde yaşayan ve

²²³ Clubb, **Russia and China**, s. 366.

²²⁴ Whiting, **a.g.e.**, s. 102.

²²⁵ N. L. D. McLean, “The Much-Courted Kazakhs” **The Geographical Magazine**, C. XXI, (1948), s. 256-263.

²²⁶ Kotov, **a.g.e.**, s. 443; Krş. için bkz. George Moseley, **A Sino-Soviet Cultural Frontier: The Ili-Kazakh Autonomous Chou**, Cambridge 1966, s. 12.

²²⁷ Lias, **Kazak Exodus**, s. 57, 116.

²²⁸ Millward (a.g.e., s. 215) ise Osman Batur’un Altay’da kendi kontrolünde bir devlet kurmak ümidinde olduğunu iddia etmesine rağmen bu iddia herhangi bir delile dayanmamaktadır. Çalışmalarımız müddetince Osman Batur’un bu yönde bir düşüncesinin olduğuna dair herhangi bir kayda rastlamadık.

²²⁹ Forbes, **a.g.e.**, s. 312; İli’de Uygurların 1864-1866 yıllarında vuku bulan ihtilâlini Çinliler 1882 bastırabilmişlerdi. Bu tarihten sonra 1944’e kadar bölgede yaşayan Uygurların Çin hâkimiyetine karşı hareketsiz kaldıklarını görmekteyiz. 1864’deki isyan hakkında geniş bilgi için bkz. L. Hsü Shih-lien, **The Ili Crisis: A Study of Sino-Russian Diplomacy**, Oxford 1965.

Müslüman olmayan diğer gruplar²³⁰ da ihtilâl katıldı. Bu duruma göre daha sonra “Üç Vilâyet İnkılâbı” olarak adlandırılan “İli İhtilali” Doğu Türkistan tarihinde benzeri olmayan bir olay hâline geldi.

Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere Sovyetler Birliği ile olan ticarî münasebetlerin gerilemesi ve enflasyonun yükselmesi, vergilerin ağırlaşmasına neden olmuştu. Bu duruma bir de Guo-Min-Dang Hükümeti’nin işçileri mecburî çalışmaya tâbi tutması eklenince²³¹ İli bölgesinde çok geçmeden halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu arttı. Halka rağmen eğitim ve kültür alanlarında Sovyetler ile sürdürülen yakın münasebetler de tepki çekti. Çünkü bu dönemlerde Sovyetler Birliğinde tahsil gören Türk aydınlarının birçoğu Sheng Shi-cai’in komünistlere karşı başlattığı temizlik hareketinden kurtulmak için Batı Türkistan’a kaçmıştı. Sovyetler ise Osman Batur liderliğindeki Kazaklara, Moğolistan hududundaki Tayankol bölgesinde istihkâm verdiği gibi, Doğu Türkistan’dan kaçan bu aydınlara da kucak açtı. Bunun bir sonucu olarak 1943’te Almatı’da “Doğu Türkistan Türkleri Millî Kurtuluş Komitesi (DTTMKK)” faaliyete geçirildi. Komite’nin gâyesi Sheng Shi-cai ve Guo-Min-Dang Hükümeti’ne karşı faaliyetlerde bulunmaktı²³².

Bu gelişmelerin yaşandığı sıralarda, 1943 sonlarından 1944 yılı ortalarına kadar, İli’den hareket eden küçük gruplar Tanrı dağlarına giderek, Çin hâkimiyetine

²³⁰ Bu gruplar Beyaz Rus, Moğol ve Tunguzlardan müteşekkil halklardır (Şibo, Solon ve Mancu). Hatta bazı Çinlileri de bu gruba dâhil etmek mümkündür, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 312. Aslına bakılırsa İli vadisinde sıkıntılar Sheng Shi-cai’in Sovyetlerle bozuştugu 1942’den itibaren başladı. Doğu Türkistan’ın en zengin ve topraklarının en verimli bölgesi olan İli’nin Rusya ile uzun zamandan beri hususi münasebetleri vardı. Çarlık Rusya, 1871 ve 1881 yıllarında İli vadisini tamamıyla işgal etmişken, bölgeyi uzun pazarlıklardan sonra, istemeyerek de olsa, Çinlilere geri vermişti, geniş bilgi için bkz., Hsü, **a.g.e.**, s. 158-188. Çarlık işgali devrinde çok sayıda Rus göçmeni İli vadisine yerleştirildi. Rusların sayısı Bolşevik ihtilâli sonrasındaki iç savaş sırasında ve devam eden zaman zarfında İli bölgesinde gözle görülür bir şekilde arttı. İli, Milliyetçi Çin devrinde Cuncarya ve Tarım havzasında patlak veren ayaklanmaların dışında kaldı. Zaten iyi bir ekonomik ilişki içerisinde olan İli bölgesi ile Sovyetler Birliği’nin bu durumu hem Yang Zeng-xin hem Jin Shu-ren hem de Sheng Shi-cai dönemlerinde aksamadan devam etti. Bu ise İli bölgesinin Doğu Türkistan’ın diğer bölgelerine göre daha müreffeh bir duruma kavuşmasını sağladı. Sheng’in Stalin ile arasının açılmasından sonra İli bölgesinin Sovyetler ile olan iyi ilişkileri de bozuldu. Neticede İli bölgesi canlı hayvan ve hammadde satabilen pazarını kaybettiği gibi, istihsal ürünleri satın alabilecek kaynaklardan da mahrum oldu. Sovyet kaynaklarına göre ithalat gittikçe azaldı, hayvan ve bilumum yerli mamullerin değeri kalmadı, bkz. N. N. Mingulov, “The Uprising in North-West Xin-jiang, 1944-1949” **CAR**, C. II, No: 2, 1963, s. 183.

²³¹ Mingulov, **a.g.m.**, s. 183; Kotov, **a.g.e.**, s. 443.

²³² Da-jun, **Ssu-shih-nien**, s. 175; Lee, **a.g.t.**, s. 67.

karşı direniş cephesi oluşturdu²³³. Kazakların Altay ve Çaveçek bölgelerindeki ayaklanmaları 1944 yılının Eylül ve Ekim aylarında İli'ye sıçradı²³⁴. Bunu Nılki ayaklanması takip etti. Gulca şehrinden 200 km kadar bir mesafede ve Kaş nehrinin sağ cenahında bulunan Nılki kasabasındaki Uygur ve Kazak grupları Eylül ortalarında Guo-Min-Dang garnizonuna saldırıya geçti. Çin kaynaklarında bu saldırının Uygur Gani Batur, Kazak Ekber ve Kırgız Fatih'in²³⁵ liderliğinde yapıldığı yazılmaktadır. Hatta Ferhad'ın Sovyet Orta Asyası'ndan geldiği ve beraberinde de çok miktarda silah getirttiği iddialar arasındadır²³⁶. Sovyetler bu iddiayı reddetmemekle birlikte²³⁷, köylülere Guo-Min-Dang'ın yüklediği mükellefiyetler ile vergilerin artmasından dolayı ellerine ne geçirmişlerse onunla birlikte ayaklandıklarını teyit etmiştir. Gerçek durum her ne olursa olsun, Nılki'daki Guo-Min-Dang garnizonu 7 Ekim 1944 günü mühimmâtlarıyla birlikte ihtilâlcilerin eline geçti²³⁸. Birkaç gün sonra sayıları 1.000 ila 2.000 arasında olduğu tahmin edilen ihtilâlciler İli bölgesinin idarî merkezi olan Gulca şehrine saldırmak üzere harekete geçti²³⁹.

Nılki ayaklanmasının, Sovyetler'le veya DTTMKK ile doğrudan alakası olmayan, mahalli bir hadise olması muhtemeldir. Lâkin daha sonra hem Sovyetler hem de DTTMKK bu ayaklanmayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmakta gecikti. Nılki ihtilâlcilerinin yeşil renkli ayyıldızlı bayraklar altında bir araya geldikleri ve bölgede ele geçirdikleri Çinlileri öldürdükleri söylenir²⁴⁰. Bu konuda Jack Chen, Nılki halkının ilk galibiyeti kazandığı andaki ihtilâl coşkusunu yapıcı eylemlere çevirene kadar çok zaman geçtiğini kaydeder²⁴¹. Aynı konuda Mingulov ise ihtilâlcilerin ihtiyaç duydukları tek şeyin koordinasyon olduğunu ve bunun da

²³³ Davidson, **a.g.e.**, s. 122.

²³⁴ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 1'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 314.

²³⁵ Forbes (**a.g.e.**, s. 314) Fatih'i Ferhat olarak kaydetmekte ve Tatar veya Özbek olduğu söylemektedir.

²³⁶ Tien-fong, **a.g.e.**, s. 281. Tyler, **a.g.e.**, s. 120; Krş. için bkz. Lee, **a.g.t.**, s. 66; Chen, **a.g.e.**, s. 208 vd.; Dallin, **a.g.e.**, 364; Millward, **a.g.e.**, s. 227.

²³⁷ H. L. Moore, **Soviet Far Eastern Policy, 1931-1945**, Princeton 1945, 276; M. Beloff, **Soviet Policy in the Far East, 1944-51**, Oxford 1953, s. 97.

²³⁸ Mingulov, **a.g.m.**, s. 183.

²³⁹ Mingulov, **a.g.m.**, s. 183; Krş. için bkz. Chen, **a.g.e.**, s. 211.

²⁴⁰ Chen, **a.g.e.**, s. 211; IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 315.

²⁴¹ Chen, **a.g.e.**, s. 221.

karargâhı Gulca'da olan Ahmedcan Kasimî tarafından yapıldığını ifade etmektedir²⁴².

Nılkıların ihtilâl coşkusunu yapıcı eylemlere çevirecek olan devlet ise Çin değil Sovyetler idi. Gerçi belge ile ortaya konulmamış olsa bile, deliller Ahmedcan Kasimî'nin, Stalin'in Gulca'daki güvenilir adamı olduğunu göstermektedir. Bu duruma en büyük delil Ahmedcan Kasimî'nin başkanlığını yaptığı komitenin Almatı'da kurulan DTTMKK'nın gizli bir şubesi olmasıdır²⁴³. Ahmedcan Kasimî ve ilerici görüşlü arkadaşları Ekim ayı başında Nılkı'nın alınmasını müteakip ayaklanmanın liderliğini ele geçirmek hususunda vakit kaybetmemişlerdi. Jack Chen ise: *"İli'deki ihtilâlciler, başkaları tarafından kurtarılmayı beklediler"*²⁴⁴ demektedir.

DTTMKK, Nılkı olaylarının haberinin alınması üzerine, Gulca'daki Guo-Min-Dang birliklerini ortadan kaldırmak ve şehrin Nılkı ihtilâlciler tarafından kurtarılmasını önlemek gâyesiyle silahlı ayaklanma hazırlığına başladı. Guo-Min-Dang birliklerinin zayıf kalması DTTMKK'nın başarısını kolaylaştırdığını iddia edenler de vardır²⁴⁵. Jack Chen'in belirttiğine göre Guo-Min-Dang, Gulca'da 3 tabur asker bulundurmaktaydı. Bu taburlardan biri Çin'de eğitim görmüş, havan ve makineli tüfek gibi modern silahlarla donatılmış Çinli askerlerden müteşekkildi. Bu

²⁴² Mingulov, a.g.m., s. 184.

²⁴³ Clubb, **Russia and China**, s. 366. Krş. için bkz. Lee, a.g.t., s. 67; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 25. İli ihtilâlinin başına geçen ve daha sonra kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 2. Cumhurbaşkanı olan Ahmedcan Kasimî, aslen Uygur Türklerindendir. Chen (a.g.e., s. 246-247), onun 1912'de İli vadisinde dünyaya geldiğini söylemektedir. Kasimî'nin, hali-vakti yerinde olan bir ailenin çocuğu olma ihtimâli yüksektir. Henüz 5 yaşında iken babasını kaybeden Kasimî annesi ve amcası tarafından iyi bir terbiye ile yetiştirilmiş, eski Genel Vali Yang Zeng-xin'in öldürülmesinden sonra, 17 yaşında iken, amcası tarafından Sovyetler Birliği'ne götürülmüştür. Kasimî burada 10 sene kaldıktan sonra 1934'te Doğu Türkistan'a dönmüştür. Moskova'da Sovyet hamiliğinde yüksek tahsil yapan Kasimî (Beloff, **Soviet Policy**, s. 98; D. H. McMillen, **Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949-1977**, Boulder, Colorado&Folkestone, England 1979, s. 22), Çinlilerin iddia ettikleri doğru ise Sovyet vatandaşlığına da geçmiştir, bkz. Whiting, a.g.e., s. 111. Krş. için bkz. Myrdal-Kessle, a.g.e., s. 217-218. Kasimî, 1938'de Doğu Türkistan'da ismi Ahmedcan Kasimov olan sol görüşlü bir ilerici idi, bkz. Chen, a.g.e., s. 247; Mingulov, a.g.m., s. 184. Chen, (a.g.e., s. 246-247), Kasimî'nin Sheng Shi-cai tarafından yakalanana dek, marangoz ve camcı olarak çalıştığını kaydeder. Beloff (**Soviet Policy**, s. 98) ise onun öğretmenlik yaptığını ifade etmektedir. Chen (a.g.e., s. 212, 247)'in dediğine bakılırsa Kasimî, 1944'te hapisten çıktıktan sonra tekrar eski işine döndü ve evlendikten iki hafta sonra da İli ihtilâli patlak verdi. Krş. için bkz. Miao Pu-sheng, a.g.e., s. 406-408. Ayrıca bkz. İktil Kurban, "İlk Gençlik Anılarımda Ahmetcan Kasimî (1914-1949)", **Türk Yurdu Dergisi**, No: 92, 1995.

²⁴⁴ Chen, a.g.e., s. 212.

²⁴⁵ İlerici görüşlü DTTMKK'lılar köylü ihtilâlcilerin Sovyetlere karşı aşırı dinci ve Çin aleyhtarı aşırı şoven olduklarını düşünüyorlardı, bkz. Forbes, a.g.e., s. 317.

tabur Gulca şehrinin merkezinde konuşlandırılmıştı. Şehrin batı kısmına yerleştirilen 2. tabura ise Guo-Min-Dang idaresi pek güvenmiyordu. Çünkü İli bölgesinde Çinli olmayan milletlere mensup, acemi askerlerden müteşekkil bu taburun silah gücü de zayıftı. İyi silahlanmış 3. Çin taburu ise Gulca'nın Harembağ mevkiine yerleştirilmiş olup, bölgeye yakın havaalanını korumakla görevlendirilmişti²⁴⁶. Chen ve Mingulov, Ahmedcan Kasimî'nin ortaya çıkmasından kısa bir süre önce Guo-Min-Dang birliklerinin, Nıkı'ya gönderilmesinden dolayı, gücünün zayıfladığını kaydetmektedirler²⁴⁷. Dönemin İngiliz belgelerinde Nıkı'ya gönderilen Çinli birliklerin sayısının az olduğu söylenmekle beraber²⁴⁸ Chen, Gulca'daki ihtilâlcilerin makineli tüfekler, toplar hatta uçaklarla mücehhez 2 Çin taburunu kolay bir şekilde mağlup ettiğini izah etmek için Çin birliklerini az göstermekle itham edilmektedir. Bununla birlikte Gulca'daki ihtilâlcilerin başlangıçta çomak, mızrak ve değneklerle silahlandıkları ileri sürülür. Genel itibariyle İli ihtilâli ve daha sonra İli bölgesini almak için verilen mücadelelerin izahı da kaynaklara göre farklılıklar göstermektedir²⁴⁹.

Nıkılı ihtilâlciler gönderilen Guo-Min-Dang birliklerini mağlup ederek, Kasım 1944 başlarında Gulca Yenişehir'in kenar mahallelerine yerleşmeye başladı. Paniğe kapılan Guo-Min-Dang idaresi ise Gulca'da örfi idare ilân etti ve hükümet eliyle terör hareketi başlattı. Jack Chen'in belirttiğine göre: *"Güvenlik kuvvetleri şüpheli gördüğü yüzlerce kişiyi yakalamış, inzibatlar sokakta gördükleri her canlıyı kurşunlamış, şüpheli kişiler kılıçtan geçirilmiş, 33 erkek ve kadın sorguya çekilmeksizin ve mahkeme yapılmaksızın 1 numaralı polis karakolunda kurşuna dizilmiştir. Şehir merkezindeki başka bir karakolda 35 kişi kurşuna dizilmişti. Yeni yakalanan 233 kişi gruplar hâlinde kurşuna dizilerek topluca gömülmüştür. Yine gruplar hâlinde yakalanan 1.000 kişi kurşunlanarak kuyulara ve derelere atılmıştır"*. Guo-Min-Dang idaresinin kendi eliyle uyguladığı pervasız terör

²⁴⁶ Chen, **a.g.e.**, s. 212.

²⁴⁷ Chen, **a.g.e.**, s. 212; Mingulov, **a.g.m.**, s. 183.

²⁴⁸ IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10 (British Consulate Urumchi to Sir R. Stevenson, British Ambassador Nan-jing, 24/9/46)'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 318.

²⁴⁹ Chen, **a.g.e.**, s. 212.

neticesinde İli'deki ihtilâl komitesi de kayıplar vermiştir. Lâkin Komite liderleri derhal harekete geçerek Guo-Min-Dang saldırılarına karşı direnişe geçmiştir²⁵⁰.

İhtilalcilerin Gulca'yı nasıl ele geçirdiklerine dâir teferruatlı bilgiler maalesef mevcut değildir. Bununla birlikte Çin, Rus ve İngiliz kaynaklarındaki bilgiler değerlendirildiğinde²⁵¹ Guo-Min-Dang'ın karşı tedbirler almasına rağmen DTTMKK'nın hem Nıkılı ihtilâlciler ile bağlantı kurmakta hem de Guo-Min-Dang'ın 2. taburundaki Müslüman Türk ve Moğolları kendi saflarına çekmekte başarılı olduklarını söylemek mümkündür²⁵².

6-7 Kasım 1944 gecesi Nıkı'dan gelen ve şehirdeki çok sayıdaki ihtilâlcı Yenişehir'e yakın bir bağda toplandı. Bu toplantının sabahında Guo-Min-Dang yönetimin Eskişehir'deki mevzilerine hücum etmek suretiyle, kısa zamanda baş karargâh ele geçirildi. 1946'da resmî davetli olarak İli'ye giden Urumçi'deki İngiliz Konsolos vekili Graham'ın belirttiğine göre, bu hücum karşısında Çinli askerlerin çoğu, silahlarını atarak saklanmışlarsa da, ihtilâlciler tarafından bulunarak kılıçtan geçirildi. Çin birliklerinin diğer bir kısmı ise bilhassa şehrin elektrik santralinde ve emniyet merkezinde istihkâm kurarak savunmaya geçti. İhtilalciler, Guo-Min-Dang birliklerinin Gulca'daki direnişini ancak bir haftada kırabildi. Bu arada, büyük taarruza geçilmeden, havaalanındaki Çin birlikleri kuşatıldı. 12 Kasım'da şehirde yeşil renkli bayrakların asıldığı evlerin sayısının arttığı görüldü. İhtilalciler, şehri tamamen kontrollerine aldıklarına inançları geldikten sonra, bir askerî karargâh merkezi kurdular. Bundan sonra ise geçici bir hükümet kurmak için harekete geçtiler²⁵³. Şehir merkezindeki emniyet karargâhı 13 Kasım'da alındı. Netice'de 15 Kasım 1944²⁵⁴ günü Gulca'da “**Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti**” ilân

²⁵⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 318; Chen, **a.g.e.**, s. 212-213.

²⁵¹ Da-jun, **Ssu-shih-nien**, s. 145-76; Chen, **a.g.e.**, s. 203-75; Mingulov, **a.g.m.**, s. 181-95; IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10 (British Consulate Urumchi to Sir R. Stevenson, British Ambassador Nan-jing, 24/9/46)'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 319.

²⁵² Chen, **a.g.e.**, s. 213. Nıkı olaylarıyla alakalı olarak geniş bilgi için bkz. **Xin-jiang Tarih Materyalleri**, Tarihi Eslimler 29, Zhang gou Halk Siyasi Meslehet Kengişi Xin-jiang Uygur Aptonum Rayonu Komititi Tarih Matereyalleri Heyiti, Urumçi 1990.

²⁵³ IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 320; Chen, **a.g.e.**, s. 213-14; Mingulov, **a.g.m.**, s. 184.

²⁵⁴ 1944'te kurulan Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilân edilme tarihlerinde farklılıklar olmakla beraber İlkul (**a.g.e.**, s. 41) gibi birçok yazar 12 Kasım tarihini vermektedir.

edildi. İli halkı arasında sevilen ve sayılan Özbek lideri Alihan Töre²⁵⁵, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin başkanlığına getirildi²⁵⁶. Lâkin Cumhuriyet'in kurulmasının üzerinden çok geçmeden arkasındaki gizli gerçek gücün Sovyetler himâyesindeki DTTMKK ve bu komitenin “ilerici” lideri Ahmedcan Kasimî olduğu anlaşıldı²⁵⁷.

4. Doğu Türkistan-Sovyet Yakınlaşması ve Sovyetlerin Askerî Yardımları

Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne ne kadar destek sağladığı kesinlik kazanmayan bir soru olarak tarihin tozlu sayfalarındaki yerini korumaktadır. Doğal olarak Wu Zhong-xin ve Guo-Min-Dang idarecileri vakit kaybetmeden, Sovyetler Birliği'ni Doğu Türkistan'a askerî müdahalede bulunmakla suçlamıştır²⁵⁸. Sovyetler ise bu durum karşısında Merkezî Çin Hükümeti'ne gönderdiği haberde: “*Kremlin, Çin'in içişlerine karışma niyetinde değildir*” ifadesiyle Çinlilerin iddiasını kabul etmemiştir²⁵⁹. Lattimore, **Pivot of Asia** adlı eserinde, Uygur ihtilâlcilerinin büyük çoğunluğunda tüfek olmadığını ve onların ancak el bombalarıyla silahlandığı ifadesiyle, İli ihtilâlinde Sovyetlerin parmağının olduğuna dâir inancını ortaya koymaktadır²⁶⁰. Fakat Whiting, **Xin-jiang: Pawn or**

²⁵⁵ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Alihan Töre, Özbek asıllıdır. Gulca'da tanınmış dinî bir lider olan Alihan Töre, 1945'te Doğu Türkistan yönetiminde Devlet Başkanı oldu. Doğu Türkistan Cumhuriyet birlikleriyle Guo-Min-Dang arasında Eylül 1945'te imzalanan “ateşkes” anlaşmasına karşı çıktı. 1946'da Sovyet ajanları tarafından kaçırıldığı söylenir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 438. Sözlü tarih kaynaklarımızla yaptığımız mülakatlarda Alihan Töre'nin Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin “Cumhurbaşkanlık” makamının ihtilâli gerçekleştiren Uygur, Kazak ve Kırgızlar arasında tartışma konusu olması üzerine, o günlerde Gulca'da dış hekimliği yapan, Mısır, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ülkelerde dinî tahsil gören, dış hekimliği yanında Gulca'nın en büyük caminin de imamlığını uhdesinde bulunduran, 1917 Ekim devriminden sonra Doğu Türkistan'a iltica eden Alihan Töre aydın ve tarafsız bir zat olarak bilinmekteydi. Kendisi Özbekistan'dan geldiği için Özbek asıllı olarak bilinmekle beraber “Töre” soyundan geldiği de söylenmektedir. Her halükarda hem Özbek hem de Töre ailesine aidiyeti, onun kabileler arasındaki tartışmaları izole edeceği düşüncesiyle Uygur, Kazak ve Kırgızların anlaşması sonucu, Forbes'in iddiasının asine, “sadece fahri ve unvandan ibaret olarak değil”, tam yetki ile Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 1. ve kurucu Cumhurbaşkanlığına getirildi. 1885 tarihinde doğan Alihan Töre, Kırgızistan'da Sugun köyünde dünyaya geldiğinden Alihan Töre Suguni olarak da tanınır. 1876 yılında Taşkent'te vefat etmiştir.

²⁵⁶ Mingulov, **a.g.m.**, s. 184; IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 320.

²⁵⁷ Tyler, **a.g.e.**, s. 121.

²⁵⁸ Whiting, **a.g.e.**, s. 104-105; G. Wheeler, “On the Frontiers: Xinjiang and the Soviet Union”, **The China Quarterly**, C. XVI, (1963), s. 58; Jiang Jie-shi, **a.g.e.**, s. 102-03.

²⁵⁹ Moore, **a.g.e.**, s. 276; Wheeler, **a.g.m.**, s. 58.

²⁶⁰ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 87. Aynı şekilde Lee de (**a.g.t.** s. 76) İli ihtilâlcilerinin modern Rus silahlarıyla desteklendiğini yazmaktadır.

Pivot? adlı çalışmasında ihtilâlciler ile Sovyet stratejisi arasında sağlam deliller olmadığını belirtmekle birlikte tâli delillerle Sovyetlerin bu ihtilâl hareketinde belli oranda rolünün olduğunu kabul etmektedir²⁶¹.

Bütün bunlarla birlikte Rus, İngiliz ve Çinlilerin ortaya koyduğu materyaller değerlendirildiğinde, Sovyetlerin ihtilâlcilere ne mikyasta yardımda bulunduğunu meydana çıkarmak zor olsa da, Kremlin’in Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin kuruluşunda büyük rol oynadığını katıyetle söylemek mümkündür. Burada akla gelen ilk soru Sovyetlerin neden müstakil Doğu Türkistan Cumhuriyeti’ni kurdurduğu veya kurulan bu hükümetten faydalanmak istediği ne idi sorularındır ki; bu soruların tetkik ve yorumu, üzerinde düşünülmesi gereken ayrı bir konudur.

Yukarıda da izah etmeye çalıştığımız üzere, Çinlilerin iddialarının aksine Eylül 1944’te Nılkı’da patlak veren ayaklanma halkın tepkisi olan mahalli bir olaydı. 7 Kasım’da Gulca halkının ayaklanmasıyla Çinlilerin: “Sovyetler ihtilâlcilerle işbirliği yapıyor...” nevînden iddialar kuvvet kazandı. Nitekim 8 Kasım’da, yani Gulca’daki çatışmaların henüz başlangıç dönemindeyken, Guo-Min-Dang’ın Dışişleri özel komiseri Chaucer H. Wu, Urumçi’den Chong-qing’e gönderdiği telgrafta: “İli’den gelen bir telgrafa göre; sayıları 500 kadar olan Beyaz Rus, 7 Kasım sabahı makineli tüfek ve el bombalarıyla baş kaldırmış... Keşif uçaklarımız İli üzerinde uçtuğunda Sovyet Konsolosluğu’ndan makineli tüfeklerle ateş açılmıştır”²⁶² ifadelerine yer vermiştir.

Bu iddia tarafsız bir kaynak tarafından tasdik edilmiş değildir. Lâkin diğer taraftan çomak ve mızraklarla Nılkı’daki Guo-Min-Dang’ın küçük bir garnizonundan ele geçirdikleri silahları kuşanan bir grup ihtilâlcinin iyi silahlanmış olan yüzlerce Guo-Min-Dang askerî polisini kolayca mağlup edebildiğine inanmak da oldukça zordur. Jack Chen, ihtilâlcilerin galibiyetini morallerinin yüksek olmasına bağlamaktadır²⁶³. Bununla birlikte Doğu Türkistan Cumhuriyeti devrinde İli’ye giden Graham, askerî tecrübesi olan birçok Rus’un ihtilâlcilerin safına katıldığını ve bunlardan bir kısmının da öldüğünü kaydetmektedir²⁶⁴. Mingulov ise

²⁶¹ Whiting, **a.g.e.**, s. 105.

²⁶² 8 Kasım 1944 tarihli bu telgrafın metni için bkz. **Wai-Jiao-Bu** (Dışişleri Bakanlığı) arşivinden naklen Whiting, **a.g.e.**, s. 104-105.

²⁶³ Chen, **a.g.e.**, s. 214.

²⁶⁴ IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 2’ten naklen Forbes **Harp Beyleri**, s. 323.

İli ihtilâlinde başlangıçtan itibaren Rusların katıldığını onaylarken, F. Leskin²⁶⁵ ve A. Polinov'un²⁶⁶ ihtilâlcilere liderlik yaptığını iddia etmektedir²⁶⁷. Bu kaynakları değerlendirdiğimiz de ise her halükârda eğitilmiş bir grup Rus askerinin İli ihtilâline iştirâk ettiğini söylemek mümkün olmaktadır.

İli ayaklanmasının ilk dönemlerinde ihtilâlcilerin iki büyük gruba ayrıldığı görülür. Gruplardan büyüğü bilhassa Nılkı ihtilâlcilerinden müteşekkil ve geniş halk kitlesinden himâye gören, buna karşılık iyi teşkilatlanamamış olan Türkçü-İslâmcı kesimdir. Bu gruba muhalif olarak Ahmedcan Kasimî liderliğindeki DTTMKK grubu ise, laik, Sovyet taraftarı olup, bünyesinde Çinlilerin de dâhil olduğu, Doğu Türkistan'da bütün unsurlara yer verecek olan bir devlet kurma taraftarı idiler. Gerçi ihtilâlin ilk dönemlerinde Çinlilere karşı yapılan harekât, genel kâide hâlini almış olsa bile, yapılan harekâta bütün Çinlilerin hedef alınmadığını burada belirtmekte fayda var kanaatindeyiz. Nitekim 1944-1945 yıllarında İngiliz konsolosluğunda Urumçi'de bulunan Tural; Çinlilere karşı yapılan harekâta hedef olarak ilk nesil Çinli göçmenler, Guo-Min-Dang memurları ve askerlerinin seçildiğini kaydetmektedir. Yine Tural'ın ifadesiyle ayaklanma sırasında ihtilâlciler genellikle kadınlara ve çocuklara dokunmamışlardı²⁶⁸. Ahmedcan Kasimî ise Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Çinlilerin hepsini düşman görerek, Guo-Min-Dang çetesi ile diğer Çinliler arasında fark görmediğini daha sonra itiraf etmiştir²⁶⁹.

15 Kasım 1944 tarihinde ilân edilen Doğu Türkistan Cumhuriyeti ihtilâlciler arasındaki “ilerici” ve “mürteci” grupların koalisyonundan meydana geliyordu. Bunlardan Ahmedcan Kasimî liderliğindeki DTTMKK mensupları iyi silahlanmış

²⁶⁵ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Leskin, İli'ye yerleşen Beyaz Ruslardan ve Gulca Hükümeti'ni destekleyen “ilericilerden”dir. İli Millî Ordusu'nda İshak Beg komutasındaki ileri gelen subaylardır. Aralık 1933'te Guo-Min-Dang'ın karşı saldırısını Sayram yakınlarındaki Keng-say bölgesinde durdurmuş, 1945'te ise Guo-Min-Dang'ın 29. Ordusunu yine Sayram-nor'da mağlup etmiştir. Akıbeti belli değildir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 451.

²⁶⁶ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Polinov, İli bölgesine yerleşen Beyaz Ruslardandır. 1942'den sonra Sheng Shi-cai'in muhaliflerinden biri oldu. DTTMKK üyesi olduğu zannedilmektedir. 1945'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti Başkan yardımcılığına getirildi ve aynı senenin Temmuz ayında İli Millî Ordusu'nun süvari birliklerinin Sayram'dan Çaveçek tarafına ilerlemesinde komuta görevini üstlendi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 463.

²⁶⁷ Mingulov, a.g.m., s. 184. Krş. için bkz. S. I. Bruk, **Naseleniye Kitaya MNR i Korei**, Moscow 1959, s. 44.

²⁶⁸ IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 2; IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 3; IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 2'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 232- 324.

²⁶⁹ A-ho-mai-ti-ch'ang, “Wo-men tsai min-tsu wen-t'i chung ti ihsieh tso-wu”, **Xin-Hua Yue-Bao**, C. I, No: 4, 1950, s. 883.

ve Gulca'da iyi teşkilatlanmış durumdaydı. Türkçü-İslâmcı grup ise bilhassa köylerde, geniş halk kitlelerinin desteğine dayandığı gibi, sayıları da oldukça fazla idi. Guo-Min-Dang'a karşı güçlerini birleştirmek gâyesiyle Özbek Türklerinden din âlimi Alihan Töre, Cumhurbaşkanlığına atandı. Uygurlardan nüfuzlu bir şahsiyet olan Hâkim Beg Hoca²⁷⁰ ise onun yardımcılığına getirildi. Mingulov, DTTMKK'nın tatbik ettiği bu esnek siyaseti tasdik ederek, organizatörlerin bu ilk basamakta çiftçi, tüccar veya toprak sahibi gibi işe yarayan herkesten istifade etmek gerektiğini bildiğini kaydeder²⁷¹. Bu ilk adımda her iki grubun da taviz vermeye hazır olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yeni yönetimin armasında Türkçü ve İslâmcı terim ve tabirlere yer verilmemiştir. Bu suretle Beyaz Rusların da ihtilâlde aldıkları roller göz önünde bulundurulmuş olurken diğer taraftan Müslüman olmayan (Moğol, Şibo, Solon ve Mancu) diğer azınlıklara da saygı gösterilmişti. Bu azınlıkların bir kısmı, ihtilâli destekledikleri gibi bir kısmı da hiç değilse ihtilâle karşı çıkmamıştı. Nitekim beyaz ay-yıldızlı yeşil arma Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bayrağı olarak kabul edildi ama devletin resmî dininin İslâm olduğundan hiç bahsedilmedi²⁷².

Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin nüfuzlu kişileri dikkatlice incelendiğinde; Alihan Töre ve Hâkim Beg Hoca dışındakilerin çoğunluğunun “ilerici” gruba mensup oldukları görülür. Hükümetin yönetim kurulundaki “ilerici”leri: Ahmedcan Kasimî dışında Uygurlardan Seyfeddin Azizi²⁷³, Rahimcan Sabir, Abdülkerim Abbas²⁷⁴; Kazaklardan Ebulhayr Töre; Kırgızlardan İshak Beg²⁷⁵; Moğollardan Fuça

²⁷⁰ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Hâkim Beg, Uygur asıllı olup, İli bölgesindendir. 1945'te Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresinde başkan yardımcısı görevinde bulundu. Doğu Türkistan Cumhuriyeti resmen lağvedildikten ve Alihan Töre'nin Ruslar tarafından kaçırılmasından sonra İli bölgesinin, sözde reisi oldu. Ama gerçek yetki Ahmedcan Kasimî'de idi. Akıbeti meçhuldür, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 445-446.

²⁷¹ Mingulov, a.g.m., s. 184.

²⁷² Forbes, **a.g.e.**, s. 325-326.

²⁷³ Tahminen 1914'de dünyaya gelen Seyfeddin Azizi, Artuşlu zengin bir tüccarın oğludur. Tahsilini evvela Doğu Türkistan'da, daha sonra da Taşkent'te yaptı. İyi derecede Rusça bilmesi sebebiyle Sovyet Komünist Partisi'ne üye yapıldığı söylenmektedir. Kısa bir süre Afganistan'da ikâmet eden Azizi, Doğu Türkistan'a döndükten sonra “ilericiler” safında yer aldı. 1945-1946 yıllarında Millî Eğitim Nazırlığı görevini üstlenmiş olan Azizi, 1946-1947'deki Zhang Zhi-zhong başkanlığındaki Koalisyon Hükümeti'nde tekrar Maarif Nazırlığı, Aralık 1949'da Çin komünistlerinin Urumçi'de kurdukları hükümette başkan yardımcısı görevinde bulundu. 1955'te ise Xin-jiang Uygur Özerk Bölgesi'nin başkanlığına getirildi. 1976'da Mao Ze-dong'un ölümünden sonra görevinden uzaklaştırıldı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 464.

²⁷⁴ Uygur asıllı olup, İli vadisinin “ilerici”lerindedir. DTTMKK üyesi olmamakla birlikte, bu teşkilata yakınlığı ile tanınmaktadır. 1946'da kurulan Koalisyon Hükümeti'nde genel sekreter yardımcısı olarak görev yaptı. 27 Ağustos'ta Bei-jing'e gitmek için kalkan uçak kazasında hayatını kaybetti,

Efendi²⁷⁶; Ruslardan F. Leskin, A. Polinov ve Glimkin²⁷⁷ olarak sıralamak mümkündür²⁷⁸. Bunlar içerisinde İshak Beg, ihtilâlcı birliklerin başkomutanlığına, Seyfeddin Azizi ise Millî Eğitim Bakanlığı'na atandı, aynı zamanda İli'deki “Yaşlar (Gençler) Teşkilatı” başkanlığını yaptı²⁷⁹. Guo-Min-Dang kaynakları İhsak Beg, Polinov ve Glimkin'i DTTMKK üyesi, Abdülkerim Abbas ve Leskin ise Sovyet ajanı veya Ruslarla yakın münasebet içerisinde olan kişiler olarak kaydeder²⁸⁰.

Sovyetlerin, Kasım 1944'te hükümet kurulduktan sonra neler yaptığını meydana gelen olaylardan anlamak mümkündür. Mingulov'un da belirttiği üzere, ihtilâlciler hiçbir zorlukla karşılaşmadan Gulca'yı ele geçirmişlerdi ama yeni yönetim askerî bakımdan çok zayıftı. Hükümetin ilk icraatı “İç Muhafız Birliği”ni kurmak oldu. İshak Beg ve Leskin'in komutasındaki bu birliğe Guo-Min-Dang cephânelerinden ele geçirilen silah ve teçhizatlar verildi. Gulca havaalanındaki Çin birlikleri, direnmeye devam ettiğinden, kuşatma altında tutulmaktaydı. Guo-Min-Dang'ın, Cungarya'dan takviye birlikler göndermesinden evvel havaalanının alınması gerekmektedir. Nitekim gelmekte olan takviye birliklerin önünü kesmek üzere Leskin idaresindeki birlikler Ken-say'a gönderildi ve bu birlik Guo-Min-Dang askerlerinin Gulca'ya ilerlemesine mâni oldu. Bu arada ihtilâl birlikleri Tekes ve Kura'daki Guo-Min-Dang garnizonlarına taarruz ederek 1945 yılından önce buraları

bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 435. Dillon, (**a.g.e.**, s. 19) uçak kazasının 1950 yılı başlarında olduğunu ayrıca uçakta 8 kişi bulunduğunu belirtmektedir.

²⁷⁵ Kırgız asıllı olan İshak Beg, 1903-1949 yılları arasında yaşadı. Doğu Türkistan'ın güneyindeki Aksu bölgesindedir. 1917 ihtilâlinde sonra Sovyetler Birliği'ne gitti. 1922'de Doğu Türkistan'a dönen İshak Beg, Kırgızların Jin Shu-ren'e karşı ayaklanmasında yıldızı parladı. İshak Beg, 1945'te İli Millî Ordusu'nun başkomutanı oldu. Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresinde “ilerici” grubun en önemli adamlarından biridir. Aşırı Sovyet taraftarı olduğu söylenir. 27 Ağustos 1949'da meydana gelen uçak kazasında ölenler arasındadır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 447-448.

²⁷⁶ Moğol asıllı olan Fuça Efendi, İli bölgesindedir. Gulca liderlerinin “ilericiler” safında yer aldı. İsmine bakıldığında Müslümanlığı kabul eden Moğollardan olma ihtimâli yüksektir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 445.

²⁷⁷ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Glimkin, “ilerici” Beyaz Ruslardandır. Guo-Min-Dang kaynaklarına göre DTTMKK üyesidir. 1945'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti Merkezî Yönetim Kurulu üyeliğinde bulundu, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 445.

²⁷⁸ Mingulov, **a.g.m.**, s. 184; Lee, **a.g.t.**, s. 73; Kotov, **a.g.e.**, s. 443-44; M. S. İsmâ'il-M. A. İsmâ'il, **Moslems in the Soviet Union and China**, Tahrân 1960, s. 28; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 87; Chen, **a.g.e.**, s. 241; McLean, “Xinjiang: Today”, s. 385.

²⁷⁹ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 11; Barnett, **a.g.e.**, s. 269; McMillen, **a.g.e.**, s. 34-37.

²⁸⁰ Zhan Da-jun, “Hsin-chiang I-ning shih-pien yü wei Tung Tu-erh-szu-tan Kung-ho-kuo chen-li chi chi hui-mieh”, **East Turkestan Republic**, Tai-bei 1964, s. 324; Hsü Po-ta, “Su-o tui Hsin-chiang chih chin-lüeh”, **Hsin-chiang yen-chiu**, ed, Kuang Lu, Tai-pei 1964, s. 304-305; Lee, **a.g.t.**, s. 72-73.

ele geçirdi²⁸¹. Bununla beraber ihtilâlcilerin küçük bir birliği Süydün'e taarruz etti ve bölgede mahalli ayaklanma patlak verdi. Fakat Guo-Min-Dang garnizonu fevkalâde bir direniş gösterdiğinden burası ancak 3 Ocak 1945 tarihinde alınabildi²⁸². Havaalanının alınması zaman isteyen güç bir işti. İhtilâlciler havaalanındaki Guo-Min-Dang garnizonunu ancak 29 Ocak'ta ele geçirebildi. Jack Chen'in naklettiğine göre Guo-Min-Dang'ın 8.000'i mütecaviz asker ve subayı çocuklarıyla beraber Harembağ ve etrafındaki üç askerî istihkâma sığınmıştır. Bununla birlikte ihtilâlcilerin morallerinin yerinde olduğunu belirten Chen, iyi kuşatma taktikleri uygulayan ihtilâlcilerin "*Stalinetz*" marka traktörleri tanka çevirmek suretiyle kullandıklarını belirterek, ihtilâlcilerin başarılarını bu özelliklere bağlamıştır²⁸³. Chen gibi Tural da bu bilgileri onaylamaktadır. Tural, 5 Şubat 1945'te Hindistan'a gönderdiği mesajında, Harembağ'daki Guo-Min-Dang garnizonuna havadan yiyecek gönderilemediği için açlıktan mahvolduklarını belirtmiştir²⁸⁴. Lee Fu-hsiang'ın verdiği bilgilerde ise Yarkent'ten iki Sovyet alayının çarpışmalar sırasında yardım etmek gâyesiyle ihtilâlcilere katıldığı yer almaktadır²⁸⁵.

Sovyet birliklerinin doğrudan savaşa katılıp-katılmadıkları bir yana, ihtilâlciler kısa zamanda büyük başarılar kazandı. Ocak 1945 sonlarına doğru Ken-say ve San-tay sınırlarına kadar uzanan bölgede direnişlerden başka, İli vadisi tamamıyla ihtilâlcilerin elene geçti. Mingulov bu direnişlerin Mart ayına kadar kırıldığını kaydetmektedir²⁸⁶. İli vadisinde 1944-1945 yılı sonbahar ve kış aylarında vuku bulan savaşlar çok çetin ve acımasız geçmiştir. Guo-Min-Dang idaresi bilhassa Süydün, Gulca, Tekes ve Börtala vadilerinde Çinlilere karşı bir soykırım yapıldığını iddia etmiştir. Gulca idaresi ise, Guo-Min-Dang'ı tutukluları öldürmek ve geleneksel zulmü devam ettirmekle suçlamıştır. Graham'ın 1946'da bölgeye yaptığı ziyaretteki notlarından her iki tarafın da birbirine gaddarlık yaptığını ve mahpusları

²⁸¹ Mingulov, a.g.m., s. 185.

²⁸² IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 2'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 328.

²⁸³ Chen, **a.g.e.**, s. 222 vd.

²⁸⁴ IOR, L/P&S/12/2405, Col. 12/62; EXT. 2733.1945 (HMCU Tural-IO, 5/2/1945)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 329.

²⁸⁵ Lee, a.g.t., s. 74; Tyler, **a.g.e.**, s. 121; Graham da bu iddiayı destekleyerek, Harembağ kuşatmasında da havan toplarının kullanıldığını kaydetmektedir, bkz. IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 2'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 328; Krş. için bkz. Whiting, **a.g.e.**, s. 105.

²⁸⁶ Mingulov, a.g.m., s. 185.

öldürdüğünü öğrenmekteyiz. İli vadisinde durumlarını pekiştiren ihtilâlciler bundan sonra Çaveçek ve Altay'a yürüdü. İhtilalcilerin, Harembağ zaferinden bir gün sonra yani 30 Ocak 1945 günü Sayram'da büyük bir zafer daha kazanması, ihtilâlin İli vadisinden çıkıp Cungarya bölgesine sıçramasını sağladı²⁸⁷.

Altay'da zaten ayaklanmış olan Osman Batur, bu olay üzerine Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin emrine âmâde olduğunu ilân etti²⁸⁸. Osman Batur liderliğindeki Kazak ihtilâlciler, Guo-Min-Dang kuvvetlerinin İli'deki olaylarla meşgul olmasından da istifade ile Altay ve Çaveçek'i ele geçirdi. Şehirde direniş olmadığı gibi Çinli asker ve memurlar komşu Sovyet topraklarına kaçmayı tercih etmişti. Netice itibarıyla Osman Batur, Altay'da karargâh kurdu ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Altay Vâliliği görevine atandı. Bununla birlikte iki taraf arasındaki münasebetler yüzeysellikten öteye geçemedi. Osman Batur'un, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilerici ideallerine göstermelik hizmet etmiş olması muhtemeldir. Bu arada Tanrı dağlarının orta ve doğu kesimlerinde Alibek Rahimbek idaresinde harekete geçen Kazak ihtilâlcileri, Guo-Min-Dang birliklerini baskı altına alarak Manas'a doğru taarruza geçti. Aynı zamanda bu birlikler Urumçi'nin doğu ve batısı olmak üzere Tanrı dağlarının kuzeyinde yer alan kasabalara hücum etmeye başladı²⁸⁹.

Sayram'daki Guo-Min-Dang birliklerinin mağlup olmasını müteakip Taşunku bölgesi iki düşman kuvvet arasında bir cephe hâline geldi. Guo-Min-Dang birlikleri ihtilâlcilere saldırmak gâyesiyle Taşunku'ya toplanmaya başladı²⁹⁰. Ekim 1944-Ocak 1945 tarihleri arasında Guo-Min-Dang birliklerinin peş peşe mağlubiyetler alması Çinli askerler arasında kargaşalığa sebep olduğu gibi Urumçi'de de paniğe yol açmıştır. Urumçi'deki İngiliz Konsolosu Turrall'ın Hindistan Hükümeti'ne gönderdiği mesajında; Merkezî Çin Hükümeti'nin Li Tieh-chu komutasındaki 29. Ordusuna mensup birliklerin İli vadisine sokulmadığını, Çinli askerlerin hem Kazaklardan hem de kötü hava şartlarından çok muzdarip

²⁸⁷ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 3; IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/10, s. 2 ve IOR, L/P&S/12/2405, Col. 12/62; EXT. 2733.1945'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 330-331.

²⁸⁸ Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 318.

²⁸⁹ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/10, s. 2 ve IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 331; Ramazan Dönmez, "Türkistanlılar Türkiye'ye Nasıl Geldi?", **Osman Batur**, İstanbul, t.y., s. 13.

²⁹⁰ Chen, **a.g.e.**, s. 230.

olduklarını belirtmiştir. Hükümet reisi Wu Zhong-xin ve Zhu Shao-liang'ın Guo-Min-Dang birliklerinin mağlubiyetini Sovyet müdahale ve yardımına bağlamasına pek inanmayan Tural, bu ihtilâle sebep olan mevzuların ülkenin içinde bulunduğu şartlardan kaynaklandığını ve ihtilâlin sebeplerini dışarıda aramanın bir mânâsının olmadığını, fakat Çinlilerin bunu anlamak istemediğini de Hindistan'daki yetkililere bildirmiştir²⁹¹.

Tural'ın da belirttiği gibi bu ihtilâlin patlak vermesinin müsebbibi Çinlilerdi. Bununla birlikte 1945 yılının ilk yarısında Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresindeki bölgede vuku bulan olaylar, bu yeni yönetimde Sovyet parmağının olduğuna işaret etti. Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresi Süydün'ü ele geçirdikten ve İli vadisinde hâkimiyetini pekiştirdikten sonra 5 Ocak 1945'te "*Gulca Beyannâmesi*" olarak adlandırılan bir bildiri yayınlayarak amaçlarını ortaya koydu. Mingulov'un belirttiğine göre bu amaçlar: Guo-Min-Dang'ı kovmak; Doğu Türkistan'da yaşayan bütün milletlerin eşitliğine dayanan demokratik temeller atmak; kudretli bir halk ordusu kurmak; bankalar, posta, telgraf ve telefon şebekelerinin, ormancılık ve tabîî kaynakların devletleştirilmesi, sanayii, tarımı, hayvancılığı ve özel sektörü geliştirmek; dinî hürriyetin korunması; Millî eğitim ve sağlık hizmetlerini geliştirmek; Dünyadaki demokratik ülkelerle, bilhassa Doğu Türkistan'ın kapı komşusu Sovyetler Birliği ile dostça münasebetler kurmaktı²⁹².

Çin kaynaklarında bildirinin ilk maddesinden hareketle İli ihtilâlinin asıl gâyesinin Guo-Min-Dang'ı değil de Çinlileri yok etmek olduğu iddia edilmiştir²⁹³. Guo-Min-Dang kaynaklarına göre Doğu Türkistan Hükümeti'nin programında öne çıkan gâye 60 yıldan beri Çinlilerin boyunduruğunda köle gibi yaşayan Doğu Türkistanlıların ayaklandıklarını ama maksatlarına henüz ulaşamadıkları ve Çinlilerin bu 60 yıllık kan borçlarını ödemeleri gerektiği vurgulanmıştır²⁹⁴. Bu nevî paradoks iddiaların altında yatan gerçekler her ne olursa olsun ihtilâlde Çin ve Çinlilere düşmanlığın rolü büyük olmuştur²⁹⁵.

²⁹¹ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 5 ve IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/10, s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 332-333.

²⁹² Miao Pu-sheng-Ma Ping-yen-Li-sheng, **Lishi shang de Xinjiang**, Xin-jiang Renmin chubanshi, Urumçi, 2006, s. 405; Sheng Mingulov, a.g.m., s. 185. Krş. için bkz. Kotov, **a.g.e.**, s. 443-444.

²⁹³ Lee, a.g.t., s. 67-68.

²⁹⁴ Da-jun, **Ssu-shih-nien**, s. 176.

²⁹⁵ "Natinoal Minorities: Xinjiang", **China News Analysis**, V. VIII, Hong Kong 1955, s. 2

Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere ihtilâlciler liderler safındaki DTTMKK üyeleri başlangıçta zayıf olmaları, siyasî maksatları veya her iki sebepten dolayı Çin düşmanlığına göz yummuş olabilirler. Lâkin daha sonra Ahmedcan Kasimî ve diğer ilerici liderler kontrolü tam olarak ele geçirdiklerinde; yani Alihan Töre²⁹⁶, Hakim Beg Hoca ve diğer din uleması gibi muhafazakar Müslüman ve millî burjuvazi sınıfını saf dışı ettikten sonra, Çinlilere karşı başlangıçta kullanılan sözlerden tedricen uzaklaştılar. Bu uzaklaşma beraberinde Sovyetlere yakınlaşmayı doğurdu²⁹⁷. DTTMKK üyesi ilerici grubun Doğu Türkistan Cumhuriyeti idaresindeki nüfuzu 1945 yılı ilkbaharında yani Harembağ'daki Guo-Min-Dang istihkâmının ele geçirilmesinden sonra güçlenmiştir. O günden sonra idarede bulunanların Çinlilere karşı demeçlerinde bir yumuşama göze çarpar²⁹⁸. Buna sebep olarak Çinli göçmen ve memurlarının sayısının az olması gösterilebilir. Bir dönem ciddî sosyal reformlar yapılmıştır²⁹⁹. Tarım faaliyetlerinin güçlendirilmesi gâyesiyle 1945 yılının ilkbaharında çiftçilere tohum ve mâli yardımlarda bulunuldu. İli vadisindeki tifüs salgını önlenmiş, eğitim alanında ise Eylül 1945'te bütün okullarda yeni ders yılına başlanabilmesi için öğretmenlere ve halka özel kurslar açılmıştır³⁰⁰. İli bölgesinde yaşayan bütün milletlerin mensuplarından müteşekkil ve Millî Konsey'in denetimi altında çalışacak 11 bakanlık ihdâs edildi³⁰¹. Lattimore'ye göre bu gelişmeler Müslüman olmayan unsurların da ihtilâle iştirâk etmesini sağlamıştır ki bunun bir neticesi olarak Gulca'da mukim Çinliler bile: “Bizim Guo-Min-Dang idaresinin zalim siyasetiyle alakamız yoktur” şeklinde bildiri yayınlamıştır. Bununla

²⁹⁶ Özbek asıllı olan Alihan Töre (1885-1976), Kırgızistan'ın Tokmak şehrinin Sugun köyüne dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Doğu Türkistan'a gelmeden önce Tokmak'ta, Suudi Arabistan, Mısır ve Buhara'da dinî okullarda okudu ve diş hekimliği tahsilinde bulundu. 1929'da Gulca'ya gelerek din hizmetleri ve diş hekimliği yaptı. 1937'de Sheng Shi-cai tarafından tutuklanarak hapse atıldı. 1942'de hapisten çıkmasını müteakip Gulca'nın en büyük camisi olan Beytullah Mescidi'nde baş imam oldu. 1944 istiklal hareketi sırasında “Gulca Azatlık Cemiyeti” başkanlığını yaptı. Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı görevine getirilen Alihan Töre, 1976'de Taşkent'te vefat etti, bkz. Tursinkan Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti”, çev. Meryem Kırımlı, **Şehadeti'nin 52. yılında Altay Kartalı Osman Batur**, Haz. Hızırбек Gayretullah, DTGD Yay, İstanbul 2003⁴, s. 59-60, not 16.

²⁹⁷ Lee, a.g.t., s. 68.

²⁹⁸ IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/10, s. 1'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 335.

²⁹⁹ Lee, a.g.t., s. 68; Da-jun, **Ssu-shih-nien**, s. 175-76; Chang Chih-cung, “Dilemma in Xinjiang” **Pacific Affairs**, C. XX, (1947), s. 428.

³⁰⁰ Mingulov, a.g.m., s. 186.

³⁰¹ Da-jun, **Ssu-shih-nien**, s. 175. Krş. için bkz. a.mlf., a.g.m., s. 327. Bu sisteme göre her etnik gruba nüfuzları nispetinde yer verilmesi tasarlanmıştı, bkz. Lee, a.g.t., s. 67. Hükümet üyeleri aslına bakılırsa 11 değil 17 kişi idi.

birlikte Tunguzi kabilesi mensupları Doğu Türkistan yönetimine erzak temininde yardım etmişlerdi. Şibolar ise hükümet tarafından tahsis edilen hububat ve yonca yetiştirme işindeki başarılarından dolayı takdir edilmişlerdi. Yeri gelmişken İli bölgesindeki Tunganların, Müslüman olmalarına rağmen, ihtilâlde göze çarpar bir rol almadıklarını da burada belirtmek gerekir³⁰².

İhtilalin önderlerinden Alihan Töre ve diğer Türkçü-İslâmcı liderler, Müslüman olmayan unsurların, bilhassa Çinlilerin, yönetimde rol almalarına karşı durmuşlar ve 1945 yılının ilk yarısında bu hususta DTTMKK mensuplarına karşı perde arkasında mücadele etmişlerdi. Jack Chen, Hükümetin bu tutucu kesimin, başta Cumhurbaşkanı Alihan Töre, Dinişleri Bakanı Ali Halife ve Millî Eğitim Bakan yardımcısı Said Damolla, Cumhuriyetin her kurumunda İslâmiyet'in tatbik edilmesini, Lee'ye göre ise bu grup; Doğu Türkistan Cumhuriyeti memurlarının Kur'an'dan haberdâr olan zümreler tarafından seçilmesi gerektiğini savunmuşlardı³⁰³. Bununla birlikte Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni din devletine çevirme düşüncesinde olan bu grubun 1945 yılı ortalarına kadar başarısız olduğunu söylemek mümkündür. Mingulov, tutucuların toplum arasında kin ve nefret tohumları ekmesinin "ilericilere" zafer kazandırdığını ifade etmiştir³⁰⁴. İlericilerin başarı kazandığının delillerine hükümetin propaganda organları olan Azad-ı Şarkî Türkistan, İnkılâb-ı Şarkî Türkistan ve diğer propaganda bültenlerinde rastlamak mümkündür³⁰⁵. Bu türden propaganda organlarında Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile Sovyet Orta Asyası arasında etnik ve kültürel bağlar olduğundan bahsedildiği gibi Doğu Türkistan halkının zâlim Guo-Min-Dang idaresinde ezildiği, Sovyetler Birliği bünyesindeki azınlıkların ise hür oldukları kaydedilmiştir³⁰⁶.

Bütün bunlara ilaveten yeni kurulan hükümet gerçek mânâda bir devlet olabilmek için de süratli hamleler yapmıştır. Hükümet ilk olarak uygun bir vergi sistemi getirdi³⁰⁷ ve kendi adına para bastırdı³⁰⁸. 1933'te Kâşgar'da kurulan

³⁰² Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 114, 148-49. Chen (**a.g.e.**, s. 228) ise 1945 yılı boyunca Tunganların bu ihtilâle katkılarından bahseder.

³⁰³ Chen, **a.g.e.**, s. 241; Lee, **a.g.t.**, s. 68.

³⁰⁴ Mingulov, **a.g.m.**, s. 186.

³⁰⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 87.

³⁰⁶ **New York Times**, 3 June 1946'dan naklen Dallin, **a.g.e.**, s. 364.

³⁰⁷ McLean, "Xinjiang: Today", s. 381.

³⁰⁸ Whiting, **a.g.e.**, s. 106.

hükümetin aksine iyi silahlanmış, disiplinli bir halk ordusu kurma girişimlerine başlandı. Mingulov: “Yeni hükümet 5 Ocak 1945’te programını ilân ettikten hemen sonra, Savunma Fonu’na para toplamaya başladı. İli şehir halkı bu fona büyük bir şevk ve iftiharla katkıda bulundu” demiştir³⁰⁹. Ordunun başkomutanlığına Kırgız subayı İshak Beg atandı³¹⁰. Yardımcıları ise Beyaz Rus Polinov³¹¹ ve Aralık 1944’te Ken-say yakınlarında Guo-Min-Dang’ın ilk saldırısını durduran Leskin idi. Bu üç kişi de Sovyet taraftarı DTTMKK ile yakın münasebeti olan kişilerdi³¹². Çalışmamızda da görüleceği üzere Osman Batur ihtilâlciler arasında “ilerici”³¹³ görüşü benimsemeyen bir lider olarak kalmıştır.

Hükümet’in Leskin komutasındaki birlikleri, Guo-Min-Dang’ın 19. Ordusu’nu 30 Ocak 1945 tarihinde Sayram’da mağlup etti. Bozguna uğrayan Çinli askerler Taşunku’ya doğru çekildi ve burası iki ordu arasında bir cephe hâline geldi. General Hsien, dağılan Çinlileri tekrar saldırıya geçmek için yeniden düzene sokmaya çalıştı. Onun planına göre 1945 yılının ilkbaharında, soğukların da geçmesiyle, saldırıya geçmek vardı. Wu Zhong-xin ve Zhu Shao-liang, kötü hava şartlarının Kazak ihtilâlcilerin lehine olduğunu kaydeder³¹⁴. Çinlilerin ilkbaharda saldırıya geçme planı neticeye bakıldığında yanlış bir karar olmuştur. Çünkü Hükümet birlikleri kış boyunca Guo-Min-Dang’ın İli bölgesindeki direnişlerini kırmış ve güçlü İli Millî Ordusu’nu kurmuştur. Bundan sonraki askerî çatışmalar hakkındaki bilgiler hem az hem de çelişkilidir. Bütün bunlara rağmen gerçek olan

³⁰⁹ Mingulov, a.g.m., s. 186. 8 Nisan 1945 tarihinde kurulan bu ordunun ismini Kotov (a.g.e., s. 443), “İli Millî Ordusu”, Chen (a.g.e., s. 228) ve Barnett (a.g.e., s. 264) “Xin-jiang Demokratik Ordusu” olarak kaydetmişlerdir.

³¹⁰ İshak Beg, Sheng Shi-cai’in Sovyetlerle bozuşmasına kadar onun emrinde Tugay komutanı idi, bkz. Lee, a.g.t., s. 67. Barnett (a.g.e., s. 264), İshak Beg’in Stalin tarafından 1933-1934’te Ma Zhong-ying’e karşı Sheng Shi-cai’e yardım amacıyla gönderilen birliklerden birinin komutanı olduğunu kaydeder.

³¹¹ 1942’den önce Sheng Shi-cai’in Sovyetler tarafından silahlandırılan birliğinde alay komutanı idi, bkz. Lee, a.g.t., s. 73.

³¹² Barnett (a.g.e., s. 264), İshak Beg’in hem Sovyet hem de Çin vatandaşlık hüviyeti taşıdığını ve İli grubunda en fazla Rus taraftarı olarak bilinen kişilerden olduğunu kaydeder.

³¹³ Osman Batur’un “ilericilik”ten anladığı solculuk, komünizm ve ateizm idi. İlericiler, Doğu Türkistan’da her devirde olduğu gibi zikrettiğimiz bu dönemde de kendilerine engel olanları, geleneksel olarak gerici, mürteci ve yobaz olarak tanımlar ve bu şekilde propaganda yaparlardı. Burada kastedilen “ilerici” ifâdesi gerçek manada ilericilik değil, komünist ve Sovyet yanlısı olma anlamında kullanılmıştır.

³¹⁴ IOR, L/P&S/12/2359, PZ. 2314.1945, s. 1, 5’den naklen Forbes, a.g.e., s. 340.

Guo-Min-Dang birliklerinin silah ve sayıca üstün olmalarına rağmen³¹⁵ Talkı geçidini aşıp İli vadisine giremedikleri hakikatidir. Haziran 1945'te savaş başladığında İli Millî Ordu birlikleri harekete geçerek Guo-Min-Dang askerlerini Urumçi'ye doğru geri püskürtüp, Çaveçek ve Altay'da Osman Batur liderliğindeki Kazak ihtilâlcileri ile irtibat kurmak için ileri harekâta başlamıştır.

Burada akla gelen ilk soru bu başarının nasıl gerçekleştiğidir. Sayıları birkaç bin kişiden ibâret olan hatta tokmak ve mızrak gibi silahlarla mücehhez ihtilâlciler, tank, top ve uçaklarla donatılmış Çin ordusunu bozguna uğratacak disiplinli askerî güce nasıl dönüşmüştü? Jack Chen, İli Millî Ordusu'nun 1945 yaz mevsimine kadar tahminen 30.000 askerden müteşekkil bir orduya dönüştüğünü kayıtlı şu şekilde bir yorum yapmaktadır: *"İli Millî Ordusu birkaç bin tüfek ve düşmandan ele geçirilen diğer modern silahlarla donatılmıştı. Her birliğe bir isim ve sancak verilmiş ve 10 alaya bölünmüştü. 1, 2 ve 3. alaylar piyade; diğerleri süvari birlikleri idi. Buna ilaveten makineli tüfek, havan ve topçu birlikleri, geri hizmet birlikleri... Ayrıca askerleri eğitmek için siyasî bürolar vardı. Guo-Min-Dang'dan alınan askerî kamyonlar motorlu taburun belkemiğini teşkil etti"*³¹⁶. İli Millî Ordusu mensuplarının çeşitli kabile ve etnik unsurlardan meydana geldiğini ve ihtisas sahibi olmaktan ziyade siyasî görüşe önem verildiğini belirten Chen şöyle devam etmektedir: *"Başlangıçtan itibaren siyasî eğitim vardı... Siyasî komiserler askerleri millî kurtuluş savaşının maksatları ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'nin siyaseti konularında eğitiyordu. Bütün talimat ve faaliyetlerin maksadı, komutan ve askerleri kardeşçe birliğe sevk etmeye, ihtilâlcî disipline tam itaat etmeye ve halkı, sanki bir ailenin fertleriymiş gibi sevmeye sevk etmektir. İli Millî Ordusu mensupları ölüm pahasına bile olsa halka hizmet etmeye ve Guo-Min-Dang müstebitlerine karşı mücadeleden katiyyen yüz çevirmemeye yemin etmişlerdi"*³¹⁷.

Whiting, Sovyetler Birliği'nin Gulca, Çaveçek ve Atay'daki konsoloslukları vasıtasıyla İli Millî Ordusu'na sadece cephâne değil, Orta Asya'daki kardeş

³¹⁵ Çoğunun modern Amerikan silahları kuşanan Doğu Türkistan'daki Guo-Min-Dang askerlerinin sayısı 100.000 kişi tahmin edilmektedir, bkz. Barnett, **a.g.e.**, s. 262-263.

³¹⁶ Chen, **a.g.e.**, s. 228, 236.

³¹⁷ Chen, **a.g.e.**, s. 229.

halklardan çok sayıda asker gönderdiğini de kaydetmektedir³¹⁸. Çatışmaların devam ettiği sıralarda bölgede bulunan Amerikalı gazeteci Barnett ise İli Millî Ordusu'nda Kazakistan ve Özbekistan'dan gönderilen Türklerin bulunduğunu ve ordu mensuplarının Rus modeli üniformalar giydiklerini kaydetmektedir³¹⁹. İngiliz Konsolosu Graham ise 1946 yazında Nan-jing'deki İngiliz Elçiliği'ne gönderdiği raporunda ihtilâlcilerin elinde bulunan bölgelerdeki bayrak ve üniformaların Doğu Türkistan Cumhuriyeti ibaresi taşıdığını, fakat bunların Kril harfleriyle yazıldığını belirtmiştir. Sovyetler Birliği her ne kadar İli Millî Ordusu'na yardım ettiğini yalanlasa da 14 Mayıs 1967 tarihinde Taşkent radyosunun Doğu Türkistan'a yönelik Uygurca yayınında; Sovyetlerin, Doğu Türkistan Millî Ordusu'na hem yardım ettiğini, hem memurlar gönderdiğini hem de genç Türkistan Cumhuriyeti'nin ekonomik ve kültürel hayatına her türlü yardımda bulunduğu ifadeleri yer almıştır³²⁰.

Bütün bunlar, 1945 yılının Nisan-Mayıs aylarında Taşunku'daki³²¹ Guo-Min-Dang birliklerine karşılık veren ihtilâlcilerin askerî yönden tecrübesiz olmadığını ortaya koymaktadır. Aksine orduda görev yapanların tam bir Çin düşmanı oldukları söylenilebilir. Nitekim İli Millî Ordusu birlikleri Temmuz ayında taarruza geçtiğinde Urumçi'deki Çin komutanlığı bu gerçeğin farkına varmıştır. Jack Chen'in belirttiğine göre: Polinov, birliği ile Sayram-nor'dan hareket ederek Guo-Min-Dang'ın sağ kanadından geçip Çaveçek'e doğru yürüdü. Ondan sonra İshak Beg komutasındaki 15.000 kadar asker Guo-Min-Dang'ın Taşunku'daki 29. ordusuna hücum için güneye hareket etti. Aynı zamanda asker sayısı kesin olarak bilinmeyen başka bir birlik Süydün'den hareket ederek Ebi-nor'un kuzey kuzeydoğusuna gitti. Bu birliğin Taşunku'yu geçerek Karasu şehrindeki Guo-Min-Dang garnizonuna arkadan taarruz etmeyi planladığı bellidir³²². Bundan sonraki olayların kronolojisi tam olarak belli değildir. Bununla birlikte İli Millî Ordusu, 6

³¹⁸ Whiting, **a.g.e.**, s. 105.

³¹⁹ Barnett, **a.g.e.**, s. 265.

³²⁰ IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 3 ve BBC Summary of Worl Broadcasts: The USSR, No: SU 2475, (26 May 1967) s. A3/2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 342-343; Tyler, **a.g.e.**, s. 121.

³²¹ Çalışmamızda sıkça bahsettiğimiz Taşunku, Tanrı dağından Cungarya'ya doğru akan bir çay suyudur. Mezkûr suya paralel akan diğer çayın adı da Tutunku'dur. Her iki çayın akar yatağı oldukça sarp olup, karargâhın bu iki çayın arasına kurulmasındaki maksat stratejik bir konumda olmasıdır. Taşunku ve Tutunku çaylarının Urumçi'ye uzaklığı 70-80 km civarındadır.

³²² Chen, **a.g.e.**, s. 230-232.

Eylül'e kadar Taşunku'yu ele geçirdikten sonra Urumçi'nin kuzeyindeki Çin irtibat hatlarını bozguna uğrattı³²³ ve Guo-Min-Dang'ın Karasu yakınındaki 2. ordusunu ortadan kaldırdı. İhtilalcilerin bu başarısı hakkında taraflar çelişkili bilgiler vermektedir. Jack Chen; Karasu'yu ele geçiren askerlerin sayısının 3.000'den fazla olmadığını, buna karşılık tüfekler, belli sayıda top ve birkaç hafif tankla silahlanmış Guo-Min-Dang askerlerinin 8.000 civarında olduğunu kaydetmiştir³²⁴. Whiting ise Guo-Min-Dang kaynaklarına dayandığı izahatında; *"Millî Ordu birliklerinin Eylül başlarında Karasu yakınlarında başlattığı taarruz ile Guo-Min-Dang'ın 2. ordusunu mağlup etmekle birlikte bir tümen komutanını ve birkaç bin askerî esir almışlardı"* demektedir. Guo-Min-Dang'ın Karasu harbinde İli Millî Ordusu'na havadan destek sağlandığı yönündeki iddiaları tarafsız kaynaklarca onaylanmamışsa da, Guo-Min-Dang birliklerinin mağlup olduğu günün ertesinde, yani 7 Eylül'de, Çin Dışişleri Bakanlığı, İli Millî Ordusu safında Sovyet uçakları bulunduğu gerekçesiyle Sovyet elçisine resmen protesto notası vermiştir³²⁵.

İli Millî Ordu birlikleri Urumçi'ye doğru ilerlemeye devam ederken Guo-Min-Dang kuvvetleri Manas nehrinin kenarındaki savunma hattına gelmişti. Lattimore, Manas nehrindeki savaşı: *"Manas savaşı öyle şiddetli oldu ki, bu bölgenin 40.000 olan nüfusu 17.000'e düştü. Bu çatışmanın psikolojik etkisi de büyüktü. Bu arada İli Millî Ordusu'ndaki askerlerin sayısı 40.000'e ulaşmıştı. Bu birlik Urumçi için ciddî bir tehlike olmaya başlamıştı. Çin-Japon savaşı döneminde, Çin komünistlerini durdurmak için ülkenin kuzeybatısında saklanan Hu Tsung-nan komutasındaki birlikler de Doğu Türkistan'a gönderildi. Ama İli ihtilâlcilerini bu takviye birlikleri de geri çeviremedi"* cümleleriyle nakletmektedir³²⁶.

Manas zaferi, Urumçi'de paniğe yol açmıştır. Graham, panik halindeki halkın doğuya doğru kaçmaya başladığını, kiralık kamyon ücretlerinin birkaç misli arttığını ve Guo-Min-Dang Hükümeti'nin başka bir şehre, belki de Kumul'a, taşınmak için hazırlığa başladığını belirtir³²⁷. Bu arada savaş ülkenin güneyine sıçramıştır. İli Millî Ordusu'na mensup Kazak süvarileri, Ağustos sonları ve Eylül

³²³ McLean, "Xinjiang: Today", s. 384.

³²⁴ Chen, a.g.e., s. 233.

³²⁵ **Wo-men Di-Guo**, C. II, Tai-bei 1952 s. 254'ten naklen Whiting, a.g.e., s. 106.

³²⁶ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 87. Krş. için bkz. E. Lattimore, "Report on Xinjiang", s. 78.

³²⁷ Forbes, a.g.e., s. 345-346.

başlarında Tekes vadisindeki Muzart geçidinden geçerek Aksu ve Bay şehirlerini almak üzere harekete geçmişlerdi³²⁸. Aynı zamanda Sarı-köl bölgesinde ortaya çıkan ve çoğunluğunu Kırgızların meydana getirdiği ihtilâlciler Guo-Min-Dang'ın Taşkurgan garnizonunu bozguna uğratarak Kâşgar'a doğru harekete geçmişlerdi³²⁹. Bu ise Doğu Türkistan'ın süratle Guo-Min-Dang kontrolünden çıktığına işaret etti. 1945 sonbaharında Wu Zhong-xin idaresinin durumu zayıflarken, ihtilâlcilerin vaziyeti daha da iyileşme göstermiştir.

İşte bu sıralarda Chong-ting ve Moskova, tarih tekerrürden ibâretmiş gibi, Doğu Türkistan'daki gidişatın yönünü değiştirmek için işe karıştılar. Jiang Jie-shi, Urumçi'de büyük bir hezimete uğrayacağını önceden sezerek, Doğu Türkistan Cumhuriyet liderleriyle görüşmeye karar verdi. Bu suretle Guo-Min-Dang birliklerinin Karasu mağlubiyetinden sonra, Guo-Min-Dang'ın Laçov'daki Kuzeybatı karargâhı başkomutanı General Zhang Zhi-zhong'u Urumçi'de zor durumda bulunan Wu Zhong-xin'e yardım etmek için gönderdi³³⁰. Çinliler, ihtilâlcilerin ilerlemesinden Sovyetleri sorumlu tutuyorlardı. Nitekim General Zhang Zhi-zhong, 13 Eylül'de Urumçi'deki Sovyet Başkonsolosluğu'na giderek; *“en kısa zamanda ateşkes uygulanmazsa meseleyi uluslararası platforma taşıyacaklarını”* söylemiştir³³¹. Bu gelişme üzerine Sovyet Konsolosluğu'nun bir memurunun 14 Eylül'de Gulca'ya hareket ettiği ve bir gün sonra da Moskova, Doğu Türkistan Cumhuriyet yetkililerinin meseleyi müzakereler yoluyla halletmek istediğini Chong-ting'e bildirmiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin bu görüşmelerde arabuluculuk yapmaya hazır olduğu da belirtilmiştir³³². Kremlin'in bu girişimi Sovyetlerin, İli ihtilâli ile ne kadar yakından ilişkili olduğunu gösteren bir başka delil hüviyeti taşımaktadır. Nitekim Sovyetlerin arabuluculuğu İli Millî Ordusu ile Guo-Min-Dang birlikleri arasında ateşkes ilân edilmesine ve daha sonra taraflar arasında; Doğu Türkistan'ı İli Millî Ordusu ve Guo-Min-Dang'ın ellerindeki bölgeler olarak ikiye ayıran “Mütareke” imzalanması sürecine sokmuştur.

³²⁸ IOR, L/P&S/12/2405, EXT.5980.1945 (letter, HMCU Tural-IO, 2/9/1945)'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 346; Kotov, **a.g.e.**, s. 443.

³²⁹ IOR, L/P&S/12/2360, EXT.5999.1946 (letter, HMCGK, Etherington Smith-GOI, 3/10/1946), s. 2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 346; Kotov, **a.g.e.**, s. 443.

³³⁰ Clubb, **China and Russia**, s. 367; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 43.

³³¹ Whiting, **a.g.e.**, s. 106; Clubb, **China and Russia**, s. 367.

³³² Clubb, **China and Russia**, s. 367.

5. Koalisyon Hükümeti'nin Kurulması ve Sovyetler Birliği'nin Tutumu

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Jiang Jie-shi, İli ihtilâlcileriyle görüşmelere başlaması için General Zhang Zhi-zhong'u³³³ Eylül 1945'te Doğu Türkistan'a göndermişti. Zhang Zhi-zhong, Guo-Min-Dang yönetim kurulundaki “çete” veya “siyasî fen grubu” gibi baskıcı ve şövenist düşünceyle ilgisi olmayan ve uzlaşmacı yönü ağır basan biri olarak tanınmaktaydı³³⁴. Zhang Zhi-zhong'un bu özellikleri Guo-Min-Dang'ın muhaliflerince de kabul edilmektedir. Nitekim 1945'te Guo-Min-Dang ile Çin Komünist Partisi arasında anlaşmazlıkların gün yüzüne çıkması üzerine Jiang Jie-shi, Zhang Zhi-zhong'u Komünistlerle görüşmeler yapmak üzere görevlendirmişti. Bu görüşmeler neticesinde Zhang, Mao Ze-dong'u müzakere masasına oturmaya iknâ etmişti. Jiang Jie-shi, Zhang Zhi-zhong'u İli ihtilâlcilerini de müzakere yapmaya iknâ edebileceği düşüncesiyle Urumçi'ye göndermiş olmalıdır. Sheng Shi-cai muhalifi olan ve “Üç Efendiler³³⁵” olarak bilinen Mesut Sabri Baykozi, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin ise Zhang Zhi-zhong ile Urumçi'ye gelmiştir. Zamanında Doğu Türkistan'ı terk etmek durumunda kalan “Üç

³³³ Hükümet Reisi Wu Zhong-xin'den çok farklı bir mizaca sahip olan Zhang Zhi-zhong, 1891'de fakir bir ailenin çocuğu olarak An-hui'de dünyaya geldi. Çin ordusuyla ilk irtibatı 1911'de olan Zhang, “*Qing Hanedânı*”nı devirmeye çalışan talebe örgütüne girmesiyle gerçekleşti. Daha sonra “*Bao-ding Harp Okulu*”ndan 1917'de mezun olan Zhang, Kantun (Guang-dong)'a giderek Sun Zhong-shan'ın etrafındaki milliyetçi güçler safında görev aldı. Zhang, Sun Zhong-shan'ın ölmesinden sonra da Guo-Min-Dang ile ilişkisini devam ettirdi. I. Ordu'nun 2. Tümen kurmay başkanı olarak Kuzey Harekâtı'nda görev alan Zhang, 1927'de Avrupa, Amerika ve Japonya'ya gitti. 1929'da Çin Merkez Harp Akademisi Dekanı olan Zhang, 1937'de Hu-nan'a vali olarak atandı. 1939'da Chong-qing'e dönen Zhang bundan sonra da Jiang Jie-shi'nin en güvenilir adamlarından biri oldu, bkz. Boorman-Howard, *a.g.e.*, C. I, s. 41-43.

³³⁴ Lattimore, *Pivot of Asia*, s. 88; Barnett, *a.g.e.*, s. 247.

³³⁵ Hızırбек Gayretullah'ın kaleme aldığı **Uzaklara Balam** adlı eserde (s. 71), başka hiçbir kaynakta tesadüf etmediğimiz “Dört Efendi” tabiri kullanılmaktadır. Gayretullah'a göre Doğu Türkistan'da Üç Efendi değil Kazak Canımhan Hacı'nın da dâhil edilmesiyle Dört Efendi vardır. Gayretullah ayrıca, Üç Efendi'nin hepsinin Uygur olması hasebiyle Canımhan Hacı'nın bu gruba katılmadığı iddiasındadır. Lâkin görüştüğümüz ve 1949'dan sonra Türkiye'ye hicret etmek zorunda kalan Kazak büyükleri bile bu fikre katılmamaktadır. Onlara göre Üç Efendi tabiri var olup, bu anlamda Dört Efendi ifâdesi Doğu Türkistan'da kullanılmamaktadır. Gayretullah'ın zikredilen eserinin editöryal çalışmasını yaptığımız dönemde bu konuyu birçok defa müzakere etmemize rağmen kendisi, ısrarla, Dört Efendi tabirinin Doğu Türkistan'da kullanıldığını ifâde etmiştir. Kanaatimizce bu tabirin kullanılması, tarihî hakikatlerin ve yazılı materyallerin bulunmamasına rağmen, bir sakınca göstermez. Dahası Uygur-Kazak birlikteliğini göstermesi açısından da kayda değer bir ifâde olarak kullanılabilir. Çünkü Üç Efendilerin 1945 yılında Doğu Türkistan'a dönmesinden sonra hicret kararını aldıkları 1949 yılına kadar güttükleri siyasette Canımhan Hacı her zaman onlarla beraber hareket etmiştir.

Efendiler”, İli grubunun Sovyetlere olan sempatisini tasvip etmiyorlardı³³⁶. Yine bu dönemde Guo-Min-Dang’ın onayı ile tekrar Doğu Türkistan’a dönen Sovyet aleyhtarı diğer bir kişi de Yolbars Han’dır³³⁷.

Zhang Zhi-zhong’un 13 Eylül’deki ulti-matomundan sonra ihtilâlcilerle Çin yönetimi arasındaki ilk görüşmelerin Ekim ortalarında Urumçi’de yapılması kararlaştırılmıştı. Tural, 12 Ekim’de İli tarafından üç vekilin³³⁸ Urumçi’ye gittiğini yazmaktadır³³⁹. 14 Ekim günü Sovyetler Birliği’nin arabuluculuğunda başlayan görüşmelerde İli vekilleri; “*Chong-qing Hükümeti’nin Doğu Türkistan’a özerklik vermeyi kabul etmesi durumunda bağımsızlık talebinden vazgeçeceklerini*” ortaya koymuşlardır. Zhang Zhi-zhong bu talep karşısında İli ordusunun bölgede asayişini temin edecek mahallî bir kuvvet olarak kalmasına rıza göstereceğini söylemekle beraber, genel askerî komutanlık ve diplomatik ilişkilerin Guo-Min-Dang’ın elinde olacağı noktasında ayak diremiştir³⁴⁰. Bu suretle ilk görüşmelerde tarafların uzlaşmaya hazır oldukları havası ortaya konulmuş ise de pazarlıklar birkaç ay daha devam etmiştir. Bu süre zarfında iki taraf vekilleri görüşmeleri birkaç defa durdurarak görüş alış-verişi için başkentlerine dönmüşlerdi³⁴¹. Uzun süren görüşmelerde; Doğu Türkistan’da kurulacak yeni hükümetin siyasî tabanı ve ülkedeki Çinli olmayan unsurların hepsine nüfuzları oranında hükümette yer

³³⁶ IOR, L/P&S/12/2405, EXT.2671.1946; IOR, L/P&S/12/2359, EXT.3270.1946 (letter, HMCU, Graham-British Embassy, Chong-qing, 6/4/1946)’dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 349; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 25; Françoise Aubin, “Islam et sinocentrisme: la Chine, tere d’Islam”, **L’Islam de la seconde expansion**, Assciation pour L’Avancement des Etudes Islamiques, Paris 1981, s. 11. Krş. için bkz. Buğra, **Doğu Türkistan’ın Hürriyet Davası**, s. 57-58. Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin**, s. 440 vd. Üç Efendi’nin, Çin’de bulundukları dönemde Guo-Min-Dang Partisi ile yakın münasebetleri olmuşsa da hayatlarının hiçbir döneminde Guo-Min-Dang’ın Doğu Türkistan’da tatbik ettiği siyaseti tasvip etmeyen bir görüşün savunucuları olmuşlardır.

³³⁷ Yolbars Han, Uygur asıllı olup, Kumul Bey’i Maksud Şah’ın baş müsteşarı ve Hoca Niyaz Hacı’nın da siyasî ortağıdır, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60.

³³⁸ Bu kişiler Ahmedcan Kasimî, Rahimcan Sabir Hoca (Uygur) ve Ebulhayr Töre (Kazak) olup Sovyet taraftarı “ilerici” kişilere yakınlıklarıyla bilinmekteydiler, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 350. Lâkin yapmış olduğumuz araştırmalarda Ebulhayr Töre’nin bizzat Osman Batur tarafından ve kendisini temsil için Gulca Doğu Türkistan Hükümeti’nde Reis-i Cumhur 2. yardımcısı olarak görev aldığını, Osman Batur’un fikirlerini temsil eden bir zat olarak, daha önce zikrettiğimiz anlamda, bir “ilerici” olmadığını sözlü tarih kaynaklarımız da teyit etmiştir.

³³⁹ IOR, L/P&S/12/2405, EXT.2671.1946’dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 350.

³⁴⁰ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 88-89.

³⁴¹ IOR, L/P&S/12/2360, EXT.5299.1946, s. 3’ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 350; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 89; Whiting, **a.g.e.**, s. 107.

verilmesi ile Doğu Türkistan'daki askerî teşekkülün gelecekteki şekli üzerinde durulmuştur³⁴².

Taraflar, Doğu Türkistan halkına tam bir dinî hürriyet verilmesi, basın-yayın, cemiyetler kurma, toplantılar tertip etme ve fikir hürriyetini garanti altına alacak ana anlaşmaya 2 Ocak 1945 tarihinde imza attı. Anlaşmaya göre o zamana kadar doğrudan Urumçi'deki Çin idaresi tarafından atanan mahallî memurların yapılacak olan genel seçimlerle tâyin edileceğine, Çince'nin yanında Uygurca ve Kazakça'nın da resmî dil olacağına; Çince'nin ortaöğretimde mecburî ders olarak konulması şartıyla, Çinli olmayan milletlerin ilkokulda ana dillerinde eğitim yapmalarına; herkesten üretim ve ödeme gücüne göre vergi alınmasına ve her etnik grubun kültür ve sanatının hür bir ortamda gelişmesinin garanti edilmesi noktalarında mutabık kalmışlardı³⁴³. Bu muahedeye ek olarak imza atılan anlaşmada; Bakanlıkların yeniden düzenlenmesi ve sayılarının 25'e çıkarılması; 10 bakanın (başkan dâhil) doğrudan Chong-ting tarafından, 15 bakanın ise (başkan yardımcısı dahil) Doğu Türkistanlılar tarafından seçilen mahallî organlarca tavsiye edilmesi konuları yer almaktaydı. Söz konusu bu bakanların tâyinleri de Chong-ting Hükümeti'nce yapılacaktı. Başkan yardımcısı dâhil olmak üzere genel sekreter yardımcısı, Millî Eğitim (veya Kalkınma) Bakanı, İçişleri Bakan (veya Maliye) yardımcısı ve başka iki bakanlığı İli grubu tercih edecekti³⁴⁴.

Doğu Türkistan'daki askerî teşkilatın yeniden düzenlenmesine ait olan ve ana muahedeye ek ikinci anlaşma üzerinde mutabakata varma konusundaki müzakereler daha çetin geçmiştir. Mutabakata ancak 6 Haziran 1946 tarihinde imza konulabilmiştir³⁴⁵. Bu ek anlaşmaya göre İli Millî Ordusu'nun 3 süvari ve 3 piyade alayı şeklinde yeniden düzenlenmesi ile asker sayısının 12.000 kişiyi geçmemesi öngörülmüyordu. Bunlar arasından 1 piyade ve 2 süvari alayı listede Çin ordusunun birlikleri olarak gözükecekti³⁴⁶. İli Millî Ordusu'nun diğer birlikleri ise, mahallî asayişî temin kıtasına iltihak edilecekti. Millî Ordu bünyesindeki 6 Alay kendi komutanlarının idaresinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti sınırlarında kalan

³⁴² Clubb, **China and Russia**, s. 367.

³⁴³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 89-90; Barnett, **a.g.e.**, s. 248-249.

³⁴⁴ Barnett, **a.g.e.**, s. 249.

³⁴⁵ Miao Pu-sheng, **a.g.e.**, s. 406.

³⁴⁶ Bu suretle birliklerin askeri levazım ve malzeme ihtiyaçlarını Merkezî Hükümet karşılayacaktı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 352.

bölgelerde duracaktı. Alay komutanları teoride Zhang Zhi-zhong'un karargâhına bağlı olacaktı. Guo-Min-Dang'ın bir başka taviz verdiği önemli konu ise Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimindeki bölgelerde emniyet müdürlükleri ve şubelerinin yerli halk arasından tâyin edilmesine ve emniyet idaresinin de yerli halka verilmesi mevzuudur³⁴⁷. Uzun tartışmalar neticesinde imzalan ek anlaşma neticesinde ortaya çıkan umum muahede, 1 Temmuz 1946 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 6 Haziran'da imzalanmıştır. Bu tarihten itibaren “Üç Vilâyet” olarak adlandırılan İli, Çaveçek ve Altay, Çinlilerin “*Xin-jiang*” olarak adlandırdıkları Doğu Türkistan bölgesine tekrar dâhil edilecekti. Dahası ihtilâlle kurulmuş olan Doğu Türkistan Cumhuriyeti lağvedilecekti.

Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere, Sovyet arabuluculuğuyla Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve Guo-Min-Dang arasında 1946'da imzalanan muahede, Moskova'nın İli idarecileri üzerindeki büyük siyasî nüfuzunu ortaya koymaktaydı. İki taraf arasında önce ateşkes ilân edilmesi ve akabinde barış anlaşması yapılması akla bir dizi soruların gelmesine ve cevaplarının açıklığa kavuşturulmasına sebep olmuştur. Mesela: Sovyetler Birliği, İli Millî Ordu birliklerini, tam da Urumçi'ye girerlerken, neden durdurdu? Millî Ordu'daki Müslüman-Türk unsurlar bu karara neden boyun eğdiler? İli ihtilâlinde Sovyet parmağının olduğu ortaya çıkmasına rağmen, Çinliler konuyu uluslararası mesele hâline getirmek için uzun bir süre neden beklediler?

Dönemin Urumçi'deki ABD Konsolosu Edmund Clubb'a göre; General Zhang Zhi-zhong'un İli Millî Ordusu ve Guo-Min-Dang arasındaki çatışmaları uluslararası arenaya getirmekten kaçınması Amerika'nın meseleye karışması korkusundan kaynaklanıyordu. Bilindiği gibi ABD, Guo-Min-Dang'ın askerî alandaki en büyük müttefiki idi. Kremlin ise Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilân edildiği bölgeyi “*Sovyet nüfuz alanı*” olarak görmekteydi³⁴⁸. Clubb'un bu fikrine katılmakla beraber bu ihtimâlin Sovyet stratejisinde önemli bir rol oynadığını söylemek mümkün değildir. Millî Ordu'nun Karasu şehrini ele geçirerek Manas nehrine varmasından sonra, Kremlin'in Doğu Türkistan'da ilk hedefine ulaştığı, bu suretle de Millî Ordu'yu Urumçi'ye sevk etmeye ihtiyaç duymadığı ihtimâli akla

³⁴⁷ Barnett, **a.g.e.**, s. 249-250; Whiting, **a.g.e.**, s. 110.

³⁴⁸ Clubb, **China and Russia**, s. 367.

daha yatkındır. Yani Moskova bu gelişme ile İli ihtilâlcilerini ve Altay'da Osman Batur liderliğindeki Kazaklara sağladığı tam destek ile yıllardır Sovyet nüfuz bölgesi durumundaki Üç Vilâyeti tekrar pençesine almıştı. Bununla birlikte Millî Ordu'nun Manas'a ilerlemesine yardım etmek suretiyle önemli petrol kuyularına sahip olan Karamay bölgesinin de ihtilâlcilerin eline geçmesini sağlamıştı³⁴⁹. Doğu Türkistan Cumhuriyeti sınırlarındaki “Üç Vilâyet” bölgesi ekonomik yönden cazip zenginliklere sahipti. Fakat bu zenginlik petrol değildi. Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere bölgede, volfram ve kalaydan başka zengin uranyum yatakları da bulunmaktaydı³⁵⁰. Sheng Shi-cai'in 1942'de Stalin'le bozuşması, Sovyetleri, Doğu Türkistan'ın kuzeybatısındaki bu ekonomik ganimetlerden mahrum bırakmıştı. Ocak 1945'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin programının ilân edilmesinden sonra Sovyet mühendisleri tekrar bölgeye girerek yeniden tabii zenginlikleri sömürmeye başlamışlardı³⁵¹. Bu ekonomik ve stratejik avantajların yanı sıra, Sovyet taraftarı ilericilerin Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresini ele geçirmiş olmaları Kremlin'e önemli siyasî kozlar sağlamıştır. Sovyetler Birliği bu kozları hem uluslararası platformda³⁵² hem de mahallî düzeyde kullanabilirdi. Mahallî düzeyde ise; Stalin, muhtemelen Çin'de Guo-Min-Dang ile komünistler arasındaki savaştan hangi tarafın galip çıkacağını kestiremediği için, kimi destekleyeceğine tam olarak karar vermemişti³⁵³.

Meseleye Guo-Min-Dang açısından baktığımızda ise; Sovyet nüfuzunun söz konusu Üç Vilâyet ile sınırlı kalması durumunda, Chong-qing Hükümeti'nin olaya “mahallî bir mesele” gözüyle baktığını söylemek mümkündür. Yani Guo-Min-Dang bu suretle problemi uluslararası platforma intikâl ettirmeyecekti. Guo-Min-Dang'ın

³⁴⁹ Chen, **a.g.e.**, s. 235.

³⁵⁰ Whiting, **a.g.e.**, s. 65-66; Barnett, **a.g.e.**, s. 270; Clubb, **China and Russia**, s. 320; A. Lahiri, “Communist New Deal in Xinjiang”, **United Asia**, C. III, 1950, s. 143.

³⁵¹ Whiting, **a.g.e.**, s. 109-10; Tien-fong, **a.g.e.**, s. 282; Barnett, **a.g.e.**, s. 270; McMillen, **a.g.e.**, s. 23; Moseley, **a.g.e.**, s. 25; Wheeler, **a.g.m.**, s. 58.

³⁵² Bu dönemin uluslararası platformu Sovyetler'in Uzak Doğu'ya yayılma ve Sovyet birliklerinin Pasifik'te savaşa girme dönemine tesadüf etmektedir, bkz. Werth, **a.g.e.**, s. 497. Ayrıca bkz. G. A. Lensen, “Yalta and the Far East”, **The Meaning of Yalta**, ed. J. L. Snell, Baton Rouge 1956, s. 150 vd.

³⁵³ Sovyetler, Çin'deki bu iki grubun mücadelesinde sonucu görene kadar tarafsız kalmıştır. Bu anlamda Sovyetlerin, ABD ile aynı siyaseti takip ettiğini söylemek mümkündür. Sovyetler Birliği ve ABD'nin bu dönemdeki tutumlarıyla ilgili olarak bkz. E. R. Stettinius, **Roosevelt and the Russian: The Yalta Conference**, London 1950, s. 28. Kremlin'in bu dönemdeki siyaseti için ayrıca bkz. Clubb, **China and Russia**, s. 334.

bundan kastı ise, Sovyetlerin Çin Komünist Partisi'ne daha mülayim hareket etmesi konusunda baskı yapmasını ümit etmekten geçmekteydi³⁵⁴. Çin'deki aşırılıkların devam etmesi durumunda Chong-qing Hükümeti, Üç Vilâyet'i, önemli tavizler karşılığında ya Moğolistan Halk Cumhuriyeti şeklinde ya da Orta Asya'daki cumhuriyetler statüsünde Sovyetlere devretmeyi tasarlamış olması ihtimâl dâhilindedir³⁵⁵. Maalesef esaret altındaki bu halkın özgürlüğü, bağımsızlığı veya dertlerinin bir nebze olsun giderilmesi noktasından hiçbir dünya ülkesi meseleye bakmamış, her dönem olduğu gibi bu dönemde de emperyalist devletlerin çıkar oyunlarında birer pazarlık konusu olarak kalmıştır ve hâlâ kalmaya devam etmektedir.

Sovyetler Birliği'nin Üç Vilâyet'teki nüfuzunu Guo-Min-Dang ile olan genel münasebetlerinde pazarlık kozu olarak kullanmak isteği bilinen bir gerçektir. Doğu Türkistan Cumhuriyeti liderleriyle Zhang Zhi-zhong arasında sulh görüşmelerinin Urumçi'de başlamak üzere olduğu sıralarda, 15 Ağustos 1945 günü, "*Çin-Sovyet Dostluk ve Müttefiklik Anlaşması*" Moskova'da imzalanmıştır. Sovyetler Birliği bu anlaşma mucibince Çarlık Rusyası'nın Çin'in kuzeydoğusundaki Üç Vilâyet'te sahip olduğu imtiyazların büyük kısmını, fakat bu sefer çok ucuz bir şekilde, tekrar elde etmiştir. Bu anlaşmanın imzalanmasından önceki müzakerelerde, Doğu Türkistan meselesinin ne derecede önemli rol oynadığı kesin olarak bilinmemektedir. Anlaşmanın bir maddesinde, Çin'in Mancurya'daki egemenliğinin Sovyetler Birliği tarafından kabul edildiğine dâir şöyle bir ifade vardır: "*Sovyet Hükümeti, Xin-jiang'daki son olaylar konusunda... Çin'in içişlerine karışma niyetinde değildir...*"³⁵⁶.

Konu bu yönü ile değerlendirildiğinde Eylül 1945'te İli Millî Ordu birliklerinin Manas nehrinde durdurulmasını Sovyetler Birliği ile Guo-Min-Dang yönetimi arasında varılan uzlaşma olarak değerlendirmek mümkündür. İki taraf arasındaki düşmanlığın bu şekilde durdurulması, Çin'in diğer bölgelerindeki

³⁵⁴ Tsao Chu-jen, **Chiang Ching-kno lun**, Singapore, Hong Kong 1954, s. 61.

³⁵⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. H. R. Lieberman, "Nanking is Seeking a Deal With the Soviets", **NYT**, (1949); W. Sullivan, "China's Nortwest Veering to Russia" **NYT**, 1949.

³⁵⁶ Bu konunun teferruatları için bkz. Clubb, **China and Russia**, s. 344-347.

olayların neticelerini de göz önünde bulundurduklarını göstermektedir³⁵⁷. Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin Manas nehrinde uzlaşma yoluna gitmesinin başka bir sebebi de Millî Ordu tarafından alınan bölgelerdeki etnik ve siyasî değişikliklerin olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum Doğu Türkistan Cumhuriyet birliklerinin İli'den uzaklaştıkça Sovyetlerin ihtilâlciler üzerindeki kontrolünün o nispette azalması olarak değerlendirilebilir. Bir başka ifade ile İli'de Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimi içindeki Sovyet taraftarı “ilericiler” tam yetkili oldukları halde, İli vadisinin dışında³⁵⁸, Sovyet aleyhtarlığı güçlü idi. Bu faktör “ilerici” DTTMKK üyelerinin, Sovyetlerin talebi üzerine, Guo-Min-Dang ile sulh yapmaya rıza göstermelerinde önemli rol oynamıştır. İlericiler, İli Millî Ordusu'nda etkili oldukları gibi, daha önce de değindiğimiz üzere, Urumçi'ye müzakerelerde bulunmak üzere gönderilen 3 kişi de ilerici grubun lider kadrosundandı³⁵⁹. Zaten gelişen olaylar “ilerici” görüşünde olmayan diğer millî liderlerin Guo-Min-Dang ile “ateşkese” taraftar olmadıklarını kısa sürede ortaya koymuştur.

C. 1946-1955 ARASINDA DOĞU TÜRKİSTAN'IN, KOMÜNİST İSTİLÂSİ ÖNCESİ VE SONRASINDAKİ DURUMU

1. Koalisyon Hükümeti'nin Kurulması ve Altay İle Ülkenin Güneyindeki Türkler Arasındaki İhtilaflar

Zhang Zhi-zhong, 1 Temmuz 1946 günü Urumçi radyosundan halka hitap ettiği konuşmasında, İli meselesinin barışçı yollarla halledildiğini bildirirken, Çin'in büyük dost komşusu Sovyetler Birliği'ne arabuluculuğundan dolayı duyulan minnettarlığı da söylemeden geçmemiştir. Zhang, konuşmasında Doğu Türkistan halkını barış için birlikte çaba sarf etmeye davet etmiştir³⁶⁰. Aynı gün Zhang

³⁵⁷ Çin'in diğer bölgelerindeki olaylardan biri Mançurya'daki durumdur. Bu bölge Ağustos-Eylül 1945'teki Rus-Japon Savaşı sırasında Sovyet birlikleri tarafından işgal edildi. Diğer bir durum ise Chong-qing'deki Guo-Min-Dang ile Çin Komünist Partisi arasında aynı yılın Eylül ve Ekim aylarında yapılan önemli görüşmelerdir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 357; Whiting, **a.g.e.**, s. 109.

³⁵⁸ İli vadisinin dışında ifadesiyle Altay bölgesindeki Kazaklar ve Tarım havzasındaki Müslüman-Türk halk kastedilmektedir.

³⁵⁹ Forbes, **a.g.e.**, s. 357-358.

³⁶⁰ IOR, L/P&S/12/2360, EXT.6613.1946, (Speech by Zhang Zhi-zhong to be People of Xinjiang, 1/7/1946)'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 359-360.

başkanlığındaki Koalisyon Hükümeti işbaşı yapmıştır³⁶¹. Hükümetin Başkan Yardımcılığına Ahmedcan Kasimî, Genel Sekreter Yardımcılığına Abdülkerim Abbas³⁶², İçişleri Bakan Yardımcılığına Rahimcan Sabir Hoca³⁶³ ve Millî Eğitim Bakanlığı'na ise Seyfeddin Azizi atanmıştır³⁶⁴. İli tarafından Koalisyon Hükümeti'nde görev alanların hepsi “ilerici” DTTMKK'ya yakın kişilerdi. Alihan Töre ve Osman Batur gibi “milliyetçiler” ise dışarıda bırakılmıştır. Koalisyonun Çinli olmayan diğer üyeleri ise; İkinci Başkan Yardımcısı Tatarlardan Burhan Şehidî, Kalkınma Bakanı Uygurlar'dan Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin³⁶⁵, Maliye Bakanı Kazaklardan Canımhan Hacı³⁶⁶ ve 2. Genel Sekreter Yardımcısı Salis³⁶⁷ ile İçişleri Bakanı Tunganlardan Wang Zeng-shan idi³⁶⁸. Mesut Sabri Baykozi ise doğrudan doğruya Nan-jing'e bağlı olmak üzere Doğu Türkistan Genel Müfettişliği'ne (Denetim Bakanlığı) atanmıştır³⁶⁹.

Guo-Min-Dang'ın görünüşteki bu tavizlerine rağmen 1946'da kurulan Koalisyon Hükümeti'nden sonra da Doğu Türkistan'ın siyasî sahnesinde büyük değişiklikler olmamıştır. Üç Vilâyet dâhilinde Sovyet taraftarı DTTMKK üyelerinin

³⁶¹ Boorman-Howard'a (a.g.e., C. I, s. 44) göre Zhang Zhi-zhong, 29 Mart 1946'da Wu Zhong-xin'in yerine geçti. Lattimore ise (**Pivot of Asia**, s. 90) bu tarihi Temmuz 1946 olarak vermektedir.

³⁶² Abdülkerim Abbas, daha önce İli'de kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresindeki liderlerden biri idi, bkz. Forbes, a.g.e., s. 360.

³⁶³ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Sabir Hoca aslen Uygur kökenlidir. Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetiminde “ilerici” kanadın üyesidir. Mesut Sabri Baykozi'nin damadıdır. 1946'da kurulan koalisyon hükümetinde başkan yardımcılığı görevinde bulundu. Daha sonraki hayatına dair bilgi mevcut değildir, bkz. Forbes, a.g.e., s. 464.

³⁶⁴ Barnett, a.g.e., s. 250; Clubb, **China and Russia**, s. 368; Chen, a.g.e., s. 246; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 320; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 22.

³⁶⁵ Barnett (a.g.e., s. 250)'e göre İsa Yusuf Alptekin Genel Sekreter yardımcılığı görevinde bulunmaktaydı. Barnett'in iddiasının aksine Alptekin'in Koalisyon Hükümeti'nde azalık dışında bir görev almadığı, bununla birlikte 19 Mayıs 1947'de kurulan Mesut Sabri Baykozi Hükümeti'nde ise Genel Sekreterlik vazifesinde bulunduğu bilinen bir gerçektir, bkz. Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 90.

³⁶⁶ Kerey Kazaklarından olan Canımhan Hacı, Osman Batur'un müttefiki idi. 1946'da kurulan Koalisyon Hükümeti'nde Maliye Nazırı görevinde bulundu. 1951'de Kanambal-Kayız'da Çin Halk Kurtuluş Ordusu birliklerince yakalanarak Urumçi'de idam edildi. Forbes (a.g.e., s. 448-449)'e göre Canımhan Hacı, Gasköl bölgesinde yakalanmıştır ki bu bilgi doğru değildir.

³⁶⁷ Kazak asıllı olan Salis Emreoğlu, 1949'da Çin Komünist birliklerinin Doğu Türkistan'a girmeye başladığı bir sırada, Yolbars Han ile birlikte önce Tacnor'a ardından da Hindistan'a doğru yola çıktı. 1950-1951 kışında Tibet'te erzak ve malzeme taksimatı üzerinde çıkan bir anlaşmazlık sebebiyle Yolbars Han'ın adamları tarafından öldürüldüğü kaynaklarda geçmektedir, bkz. Forbes, a.g.e., s. 465. Forbes'in bu ifâdesinin doğruluk payı olmakla beraber, anlaşmazlığın asıl sebebinin Salis Emreoğlu'nu Tayvan'da kendisi için bir rakip olarak gören Yolbars Beg'in böyle bir cinayeti planladığını birçok Kazak ileri geleni ifade etmektedir. Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. Gayretullah, **Uzaklara Balam**, s. 107 vd.

³⁶⁸ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 90-91; Barnett, a.g.e., s. 250-251.

³⁶⁹ IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2370.1946 (letter HMCU Graham-British Embassy, Chong-king, 6/4/1946), s. 1'den naklen Forbes, a.g.e., s. 361; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 22.

sözü geçerken, Doğu Türkistan'ın diğer 7 Vilâyetinde hâkimiyet Nan-jing Hükümeti tarafından tâyin edilen Çinlilerin elindeydi. Çinli memurların başlıcaları: Başkan Zhang Zhi-zhong, Genel Sekreteri Liu Meng-chun³⁷⁰, Sosyal Yardım Bakanı Zhao Jiao-feng, Kalkınma Bakan Yardımcısı Gu Qian-ji ve Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki 100.000 askerden müteşekkil birliklerinin komutanı Song Xi-lian'dır³⁷¹. Bu grup içerisinde gerçekten reform taraftarı gözüken kişi Başkan Zhang Zhi-zhong idi. Mesut Sabri Baykozi ve Tungan Wang Zeng-shan³⁷² hariç diğerleri Guo-Min-Dang Yönetim Kurulu'ndaki "çete"nin faal üyeleri olmakla beraber, İli ihtilâlcileriyle işbirliği yapmaya yanaşmayan kişilerdi³⁷³.

Uyum ve ahengin olmadığı Koalisyon Hükümeti'nin kurulmasından sonra Başkan Zhang Zhi-zhong, ülkedeki gerginliği yumuşatmak ve halkı yeniden Çin hâkimiyetine alıştırmak için, 1946 yılının ikinci yarsısında bir dizi reformlar yapmıştır. Zhang Zhi-zhong, Koalisyon Hükümeti kurulmadan önce ülkedeki siyasî tutukluların hepsinin serbest bırakılmasını, 6 ay müddetince vergilerin azaltılmasını, sabık hükümetin uhdesinde çalışan ve ülkenin bütün dış ticaretini tekelinde tutan Xin-jiang Anonim Şirketi'nin kapatılmasını onaylamıştı³⁷⁴. Zhang, Koalisyon Hükümeti kurulduktan sonra bu düzenlemelere ilave olarak çıkardığı kanunlarla devlet memurlarının ticaret yapmasını yasaklamış, bu sayede dış ve iç ticaret halka verilmiş, özel bankaların yatırım yapması ve üretimin arttırılması teşvik edilmiştir. Devletin mükellef talepleri kısıtlanmış ve 1947 yılında vergilerin indirileceği vaat edilmiştir. Sabık Xin-jiang Anonim Şirketi'nin malı olan çok miktardaki afyona el koydurtan Zhang, bu zehri Urumçi'deki hükümet konağının önünde yaktırmıştır³⁷⁵. Halk arasındaki tutucu çevreleri memnun etmek düşüncesiyle Müslümanlar ile gayrimüslimlerin evlenmeleri yasaklandı³⁷⁶. Çin komünistlerine de jest yapmak

³⁷⁰ Genel Sekreterlik makamına getirildi. Guo-Min-Dang Partisi üyesi ve partinin yönetim kurulu şebekesine yakın bir kişidir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 452.

³⁷¹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 90-91.

³⁷² Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Wang Zeng-shan, Tungan olup, Koalisyon Hükümeti'nde Guo-Min-Dang tarafından bakan olarak görevlendirildi. Guo-Min-Dang Partisi Yönetim Kurulu ile irtibatlı olduğu kaydedilmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 471.

³⁷³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 250; "Our First Enemy is the Ili Party", **NYT**, (1 Feb. 1948)'den naklen Chen, **a.g.e.**, s. 250.

³⁷⁴ IOR, L/P&S/12/2360, EXT. 5299.1946, s. 8'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 362.

³⁷⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 91; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C I, s. 44.

³⁷⁶ IOR, L/P&S/12/2360, EXT. 6245.1946'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 362. Krş. için bkz., Chen, **a.g.e.**, s. 245.

düşüncesiyle olsa gerek, Sheng Shi-cai'in Sovyetlerle bozuştığı dönemden beri Doğu Türkistan'da yakalanan 100'den fazla Çin Komünist Partisi üyesi serbest bırakılarak, hususi arabalarla Yan-an'a gönderildi³⁷⁷. Zhang'ın İli liderleriyle de gerçek manada uzlaşma yoluna gittiğini söylemek mümkündür. Hiç kimse, Zhang Zhi-zhong gibi, o güne kadar hiçbir Çinli'nin Doğu Türkistan meselesinde uzlaştırıcı ve yumuşak ifadeler kullandığına şahit olmamıştır. Zhang Zhi-zhong, 14 Ağustos 1947 tarihli Xin-jiang gazetesine verdiği beyanatında; *"Bir ihtilâl hareketi olduğu söylenen İli hadisesinde, Çinlilere karşı kampanya başlatılmış, müstebitçiliği devirmeye ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına davet eden sloganlar atılmıştır. İhtilal açısından bakıldığında bunların hepsine "yanlış" demek mümkün değildir. Ben yakında Nan-jing'de, Çinli ve yabancı basın mensupları huzurunda konuştuğumda, bizim Xin-jiang'a yönelik politikamızın mantıksız olduğunu söyledim. Biz Çinliler Xin-jiang nüfusunun % 5'ini teşkil ederiz. Biz siyasî idareyi neden ülke nüfusunun % 95'ini teşkil eden Uygurlara ve diğer etnik gruplara teslim etmedik? Geçmişte Xin-jiang'daki idarenin tatbik ettiği politika, birçok yönden tamamıyla yanlıştı. Gerçekten de bu nevî politikalar emperyalistlerin kendi müstemlekelerine uyguladığı politikalardan farksızdı. Bizim bu yanlışları düzeltmemiz gerekir. Eski Genel Vâli Sheng Shi-cai'in yaptığı fenalıklardan pişmanlık duymamız ve bıraktığı kan lekelerini temizlememiz lazım"* ifadelerine yer vermiştir³⁷⁸.

Zhang Zhi-zhong'un bu türden uzlaştırıcı jestleri onun Guo-Min-Dang Partisi'ndeki meslektaşları tarafından sempatiyle karşılanmamıştır. Bununla birlikte Guo-Min-Dang memurlarının Doğu Türkistanlıları soymaya devam ettiğini görmekteyiz. Gerçi Zhang rüşvetin kökünü kazımaya çalışmışsa da rüşvetçilik Guo-Min-Dang memurlarının gelir kaynağı idi. Zhang'ın vergi indirimini karşılamak gâyesiyle, Merkezî Hükümet'ten yılda 165 Milyon Çin Doları yardım talebinde bulunması Guo-Min-Dang yönetiminde kimsenin hoşuna gitmemiştir³⁷⁹. Bu ise Zhang'ın Doğu Türkistan'da görevlendirilmesi, Guo-Min-Dang'ın Çin komünistleriyle mücadelesi döneminde rahat bir nefes almak ve Doğu

³⁷⁷ Han-hai Chao, Shanghai 1947'den naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 91.

³⁷⁸ Bu beyanatın özet şekli için bkz. Zhang Zhi-zhong, a.g.m, s. 422-429.

³⁷⁹ Xin-jiang Ri-bau, 11 April 1947'den naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 91, not 77.

Türkistan'daki Sovyet nüfuzunu kısıtlamak için planlanan geçici bir politika olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile Guo-Min-Dang idaresi, Doğu Türkistan'da tekrar Çin hâkimiyetini kurana kadar Zhang'dan faydalanmayı tasarlamıştır.

Bu arada Üç Vilâyet'te Sovyet taraftar ve aleyhtarlarının arasının bozulmaya başladığını görmekteyiz. Aslına bakılırsa Sovyetler, Millî Ordu birliklerini Manas nehrinde durdurduğunda ihtilâlcilerin farklı fraksiyonları arasında anlaşmazlıkların bulunduğu fark edilmişti. Gulca Doğu Türkistan Hükümeti'nin kurucu Cumhurbaşkanı Alihan Töre, Çin idaresiyle uzlaşmaya katî bir şekilde karşı idi. Taraflar arasındaki anlaşmaya Alihan Töre'nin itiraz ettiği ve ağladığı tarihî vesikalarda yerini almıştır. Bununla bağlantılı olarak Alihan Töre, daha sonra kurulan Koalisyon Hükümeti'nde, ısrarlı tekliflere rağmen, görev almayı reddetmiştir³⁸⁰.

Alihan Töre'nin ortadan kaybolmasından sonra İli bölgesinde siyasî hâkimiyet tamamen DTTMKK üyelerinin eline geçmiştir. Hakim Beg Hoca, Alihan Töre'nin varisi olmuşsa da, İli vadisinde Sovyet nüfuzu kendisini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır. 1946 sonbaharında bölgeye giden Graham, Gulca şehrinde veya yol güzergâhında Çin hâkimiyetini gösteren hiçbir esere rastlamamıştır. İli'deki bütün yazı ve bildiriler Çince değil, Uygurca, Kazakça ve Rusça idi³⁸¹. Ticarî alış-veriş tamamen Sovyetlerle yapılmaktaydı. Çinlilerden ele geçirilen ganimetler, silah ve diğer yardımlardan dolayı Moskova'ya gönderilmişti. Millî Ordu'nun yaralı askerleri Gulca hastanesinde Sovyet doktor ve hemşireleri tarafından tedavi edilmiştir. Sovyet mühendisleri Çin yönetimin izni olmamasına rağmen Doğu Türkistan'da madencilik işlerini yönetmeye devam etmişlerdi. Gulca, Çaveçek ve Altay'daki Sovyet konsoloslukları Üç Vilâyet halkına, bilhassa Beyaz Ruslara, çok

³⁸⁰ IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 364; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 320. Sovyet aleyhtarı Kazak kaynakları Alihan Töre'nin akıbeti hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "16 Ağustos (1946) günü 4 Sovyet subayı (sınırdaki Korgas şehrinden) sınırı geçerek Alihan Töre'yi Gulca'daki evinde ziyaret ettiler. Onlar Alihan Töre'yi Korgas'a yemeğe davet ettiler. Alihan Töre, bu davet üzerine, Sovyet subaylarının otomobiline binerek gitti ve bir daha dönmedi", bkz. Lias, **Kazakh Exodus**, s. 120. Krş. için bkz. Barnett, **a.g.e.**, s. 269.

³⁸¹ Graham, kanaatimizce, afişlerin Arap harfleriyle basılı olmasından dolayı bütün yazı ve bildirilerin Uygurca olduğunu yazmıştır. Lâkin bu bildirilerin Uygurca, Kazakça ve Rusça yazıldığını sözlü tarih kaynaklarımız defaatle, görüşmelerimiz sırasında, bizlere aktarmışlardır.

sayıda Sovyet vatandaşlığı belgeleri dağıtmıştır³⁸². Diğer taraftan Koalisyon döneminde İli bölgesinde toprak reformu konusunda ciddî bir girişimde bulunulmamıştır. Bölgede Çin usulü mahallî yönetim şekli muhafaza edilmiş, dine karşı kampanyaya girililmemiştir³⁸³.

Bu suretle 1946 yılının sonbaharında Doğu Türkistan bir tarafta Guo-Min-Dang, diğer tarafta Sovyet kontrolünün bulunduğu iki bölgeye ayrılmış oldu. İli ihtilâlcileri arasında hem Çin hem de Sovyet yönetimine karşı olan liderlere işten el çektiler. Sovyetler Birliği ve DTTMKK işbirliği ile Doğu Türkistan Cumhuriyeti-Guo-Min-Dang anlaşmasından hemen sonra, Alihan Töre ortadan kaldırılmıştı. Lâkin Sovyet çıkarlarının ihtilâlcilerin çıkarlarından üstün tutulmasına tahammül edilemeyeceği hemen kendisini göstermiştir. Üç Vilâyet'teki Kazaklardan bir kısmı ile ülkenin güneybatısında, Kâşgar çevresinde, hareket halindeki ihtilâlciler Sovyet hâkimiyetine karşı çıkmışlardı.

Guo-Min-Dang ile anlaşma imzalanmasından sonra Üç Vilâyet'te Sovyet nüfuzun artmasına zaten Kazaklar karşı çıkmaya başlamıştı. Osman Batur, Gulca yönetiminden koparak maiyetleriyle birlikte dağa çıkmıştı³⁸⁴. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Alihan Töre henüz ortadan kaybolmamıştı. Bu olay şüphesiz ki, Doğu Türkistan'da mukîm Kazakların, Merkezî yönetime soğukluk duyduğunu ve Osman Batur ile yanındakilerin Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimiyle Guo-Min-Dang'ın "sulh anlaşması" imzalamalarından sonra da mücadeleyi devam ettirmeye taraftar olduklarını göstermektedir³⁸⁵. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki; Altay'da Osman Batur ve Tanrı dağlarının doğusunda Alibek Rahimbek, Gulca yönetiminden yüz çevirdikten sonra İli vadisindeki Kazakların çoğu Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimine ya sadık, ya tarafsız kalmışlar veya dostça tavır takınmışlardır. İli bölgesinin Sovyetler hududuna yakın olması ve Sovyet taraftarı DTTMKK'nın nüfuzunun burada gittikçe artmış olması Kazakların tutumuna etki eden faktörler arasında gösterilebilir. Buna ilave olarak belki de daha önemli bir

³⁸² IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 3-4'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 365; Barnett, **a.g.e.**, s. 268-270; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 146-147.

³⁸³ Barnett, **a.g.e.**, s. 269.

³⁸⁴ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 47; Barnett, **a.g.e.**, s. 276. Lias ise (**Kazakh Exodus**, s. 122) Osman Batur'un 7 Eylül 1946'da Gulca yönetiminden ayrıldığını ifâde etmektedir.

³⁸⁵ Barnett, **a.g.e.**, s. 275; IOR, L/P&S/12/2359, EXT. 2314.1945, s. 3'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 367.

faktör ise Cungarya bölgesindeki Kazaklar ile İli vadisindeki Kazaklar arasındaki mevcut ananevî sosyal özelliklerdir³⁸⁶.

Ocak 1946'da Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimiyle Guo-Min-Dang arasında imzalanan “ateşkes” anlaşmasından sonra Kazaklar arasındaki bölünme de açığa çıkmıştır. Yani Osman Batur ve Altay'daki müttefikleri Gulca yönetiminden

³⁸⁶ Doğu Türkistan Kazaklarını kabile açısından Naymanlar ve Kereyler olmak üzere iki büyük gruba ayırmak mümkündür. Barnett (a.g.e., s. 274), Naymanların kendi aralarında 9 oymak olduğunu ve onların büyük çoğunluğunun İli vadisinde yaşadığını; 12 oymağa bölünen Kereylerin çoğunun Altay'da, bir kısmının ise Tanrı dağlarının doğu eteklerinde ve Doğu Türkistan-Kansu-Qing-hai hududundaki Gasköl'de yaşadıklarını ifade etmektedir. İli'deki Naymanlar, Balkaş gölü etrafındaki Ulu Cüz bünyesindeki uruklardandır. XVII. asrın sonları ve XVIII. asrın başlarında Cungarların saldırısına mâruz kalan bu Kazaklar, 1757'de Oriot Çungar İmparatorluğu tarafından dağıtılmadan önce, belli oranda Rus tesiri altına girmişlerdi. Büyük Cüz terkinindeki kabilelerden olan Naymanlar 1757'den sonra doğuya göç ederek, İli ve Çaveçek bölgelerine yerleşmişlerdi. Çaveçek ve bilhassa İli'deki Naymanlar XIX. asırda Çarlık Rusyası ile büyük ölçüde ticarî ve kültürel münasebet içinde bulunmuşlardır. Altay tarafındaki Kereyler ise Ruslarla yakın ilişki kurmamışlardı. Son olarak da İç savaş yıllarında ve Stalin'in Kazak steplerini kollektivleştirme siyaseti kapsamında katliamdan kaçan Kazak göçmenlerinin büyük çoğunluğu İli'ye bir kısmı da Çaveçek'e gelmişlerdi. Üç Vilâyet'in güney ve batısında yerleşen Kazaklar, Yang Zeng-xin, Jin-Shu-ren ve bilhassa Sheng Shi-cai dönemlerinde büyük ölçüde Sovyet nüfuzuna maruz kalmışlardır. Gerçi Naymanlar, Ruslarla münasebetlerinde edindikleri tecrübeler, onları Sovyetler Birliği'ne yaklaştıracak nitelikte rol oynamamış ise de, Naymanların önceleri Rus, daha sonraları Sovyet nüfuzuna maruz kalmaları; Kazakların geleneksel sosyal yapılarının önemli ölçüde bozulmasına yol açmıştır ki; 1944'te Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman, İli bölgesindeki Kazakların hanları bile bulunmamaktaydı, bkz. G. Hambley ve diğ., **Central Asia**, London 1969, s. 145-146, 156; Moseley, a.g.e., s. 16, 18. Bu durumun tam aksine Altay ve Tanrı dağlarının doğu eteklerinde tecrit edilmiş halde yaşayan ve kültürel alanda geleneklerine bağlı olan Kerey Kazakları ise, hanların ve kabile reislerinin önderliğinde idiler, bkz. Barnett, a.g.e., s. 274; Moseley, a.g.e., s. 19. Osman Batur ve Alibek Rahimbek söz konusu reislerdendir. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Kerey Kazaklarının resmî reisi Alen Wang'dı. Buna rağmen Alen Wang'ın eşi Hadıvan Hatice Hanım kabileyi idare eden kişi olmuştur. Hadıvan Hatice Hanım hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Kul, “Doğu Türkistan Kazakları Arasında İlk ve Tek Kadın Vali: Hadıvan Hatice Hanım (1897-1963)”, **İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, İstanbul 2008, s. 533-548. Asrımızın ortalarına doğru Doğu Türkistan'daki Nayman ve Kerey Kazakları arasındaki bölgesel özelliklerin hemen hemen ortadan kalktığı görülmüştür. Doğu Türkistan'daki Kazaklar arasında Sovyet Kazakistanı'ndaki maddî refaha aldananlar İli bölgesine; geleneklerine daha bağlı olan veya Sovyet aleyhtarı olan Kazaklar ise, hangi kabileye ait olduklarından sarf-ı nazar, Sovyet nüfuzundan kurtulmak için Altay tarafına doğru göç etme temayülü göstermişlerdir. Kazaklar arasındaki üst tabakanın mensupları ve aydınlar da bu göçlere dâhildir. Bu göçlerin bir neticesi olarak Kazak toplumu batı ve kuzey olmak üzere aksi istikâmetlere kaymıştır. Nitekim bunun tabii bir sonucu olarak 1940'lı yılların ortalarında İli bölgesinde daha fazla Sovyet taraftarı olan Kazak toplumu ortaya çıkarken; Kazakların ananelerine bağlı olanları ise Cungarya'nın doğusunda ve kuzeyinde toplanmışlardır, bkz. Moseley, a.g.e., s. 20; Wang Chih-lai, “Shih-lun chieh-fang chien wokuo Ha-sa-ko tsu ti she-hui hsing-chih”, **Min-zu Tuan-jie**, C. I, Bei-jing 1963, s. 30-33. Ayrıca Kazak sosyal hayatları hakkında geniş bilgi için bkz. L. Krader, **Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads**, The Hague 1963 ve E. Hudson, **Kazakh Social Structure**, New Haven 1938. Hızırбек Gayretullah ile yaptığımız görüşmelerde Doğu Türkistan'da Naymanların, Kazak nüfusunun ancak % 5'ini meydana getirdiklerini ifade etmiştir. Gayretullah ayrıca XIX-XX. asırlarda Naymanların Doğu Türkistan'da görüldüklerini, onların da kendilerini Abak-Kereylerin bir kolu olan Kara Kerey olarak gizlediklerini ve günümüzde de sayılarının çok az olduğunu belirtmiştir. Gayretullah'ın bu tespitinin kanaatimizce doruluk payı oldukça yüksektir.

yüz çevirdiler. İli'deki Ebulhayr Töre ve Delilhan³⁸⁷ gibi liderler Sovyet yanlısı yönetimi desteklemeye devam ettiler³⁸⁸. Barnett; *“Osman Batur, 1 Nisan 1946'da İli liderlerini Sovyet nüfuzu altında olduklarını ileri sürerek onlardan ayrıldıysa da; bu anlaşmazlığın asıl sebebi İli liderlerinin Osman Batur'u tamamiyle kontrolleri altına alma çabaları olduğunu”* kaydeder³⁸⁹.

Bundan sonraki gelişmeler ise; Doğu Türkistan-Moğolistan sınır bölgesindeki eski karargâhı olan Tayankol'a yerleşen Osman Batur'un bir taraftan İli yönetimine karşı direnişe geçerken diğer taraftan da Urumçi'deki Guo-Min-Dang idaresiyle gizli görüşmelere başlamasıyla izah edilebilir. Manas yakınındaki Savan bölgesinin eski kaymakamı Alibek Rahimbek daha sonra Osman Batur ile birleşmiştir³⁹⁰. Bu arada İli Hükümeti'nin elinde bulunan Altay yönetimin, Delilhan'ın eline geçtiği söylenir³⁹¹. Sovyet ve Sovyet taraftarı kaynaklarda, Osman Batur'un taraf değiştirmesi *“önemsiz bir olay”* şeklinde gösterilmeye çalışılmıştır³⁹². Gerçekte ise Osman Batur'un ayrılması İli Hükümeti için büyük bir kayıp olmuştur. Aslına bakılırsa kurtarılmış Üç Vilâyet bölgesinde gelişmekte olan Sovyet taraftarı halkçı demokrasi idaresinde Osman Batur gibi doğru bildiğinden taviz vermeyen liderlere yer de yoktu. Nitekim Osman Batur'un taraf değiştirmesi daha sonra çok sayıda Kazak süvari birliklerinin İli Millî Ordusu'nu terk etmelerine yol açmıştır. Kazak süvari birlikleri Üç Vilâyet'in kurtarılmasında ve daha sonra Urumçi'ye doğru hareket eden İli Millî Ordusu'nun belkemiğini teşkil etmişti³⁹³. Bu Kazakların sayısı hakkında kesin rakamlar olmamakla birlikte Osman Batur'un maiyetinin 15.000 kişiye yakın olduğu söylenmektedir³⁹⁴. Kasım 1946'da Kazaklardan 10.000

³⁸⁷ Nayman Kazaklarının liderlerindendir. Doğu Türkistan Cumhuriyeti safındaki “ilerici” grubunu desteklemiş ve daha sonra Osman Batur'un Gulca yönetimiyle arası açılınca Altay Vilâyeti'nin idaresini uhdesine aldı. 27 Ağustos 1949'daki uçak kazasında ölenler arasındadır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 444. Gayretullah (**Uzaklara Balam**, s. 38-39)'a göre Delilhan, Nayman değil Kereylerin Serivçi oymağından olup, kendisinin de dayısıdır. Lâkin bu bilgiyi sorduğumuz Kazak büyükleri Gayretullah'ın bu bilgi de hatalı olduğunu ifâde etmişlerdir.

³⁸⁸ Barnett'e göre (**a.g.e.**, s. 275), Ebulhayr Töre geleneklerine bağlı bir lider iken, Delilhan, Gulca rejimini destekleyen Nayman liderlerinden biri idi, krş. için bkz. Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 22.

³⁸⁹ Barnett, **a.g.e.**, s. 276.

³⁹⁰ Barnett, **a.g.e.**, s. 268; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 125; İsmâ'îl-İsmâ'îl, **a.g.e.**, s. 29; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 320.

³⁹¹ Chen, **a.g.e.**, s. 261; Mingulov da (a.g.m., s. 188) bu bilgiyi doğrulamıştır.

³⁹² Mingulov, a.g.m., s. 189; Chen, **a.g.e.**, s. 260-261.

³⁹³ Barnett, **a.g.e.**, s. 264-5, 275; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 129-30; J. T. Dreyer, “The Kazakhs in China” **Etnic Conflict in International Relations**, ed. Astri ve diğ., NY 1977, s. 154.

³⁹⁴ Barnett, **a.g.e.**, s. 276; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C.IV, s. 47. Krş. için bkz. Kotov, **a.g.e.**, s. 189.

kişiyi yakın kısmı Osman Batur'a karşı savaşımayı reddederek İli bölgesinden Guo-Min-Dang idaresi altındaki bölgeye kaçtıkları ve bu suretle İli Millî ordusundaki Kazakların % 30'a indiği kaydedilmektedir³⁹⁵. Osman Batur'un taraf değiştirmesi, Kazaklar arasındaki Kerey-Nayman tartışmasını aksettirse veya Uygur-Kazak menfaat çatışması olarak yorumlansa bile³⁹⁶, netice olarak bu ayrılık Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimi açısından telafisi mümkün olmayan bir kayıp olmuştur.

Guo-Min-Dang yönetimiyle yapılan anlaşmadan sonra ülkenin güneybatısında, yani Kâşgar bölgesinde de ayaklanma patlak vermiştir. Bölgede Ağustos 1945'te patlak veren ayaklanma, İli ihtilâli kadar geniş kapsamlı olmasa da karakter bakımından onun bir benzeri idi³⁹⁷. Ayaklanma neticesinde çoğunluğu Kırgızlardan müteşekkil ihtilâlciler kısa zamanda Taşkurgan'ı almışlar, Sarı-köl bölgesini ele geçirdikten sonra Kâşgar'a doğru harekete geçmişlerdi. Bu ayaklanmanın nereden veya niçin başladığı uzun süre aydınlanmamıştır. Çin kaynakları, bu ihtilâlin doğrudan doğruya Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nden ve onun hâmisi Sovyetlerden ilham aldığını yazmaktadır. Hatta Zhan Da-jun, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Gulca'daki yönetimi ile Yarkent ve Taşkurgan arasında bir bağlantı olduğunu iddia ederek, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bu bölgedeki idaresini Kalavan'a³⁹⁸ bıraktığını belirtmektedir³⁹⁹. İhtilalcilerin elindeki bu iki bölge bitişik olmadığı için İli ve Sarı-köl arasındaki bağlantı Sovyetler Birliği kanalıyla düzenli olarak yapılabilmekteydi.

Kâşgar İngiliz Başkonsolosu Etherington Smith, bu ayaklanmanın Sovyetlerden gelen bir grup tarafından organize edildiğini belirtmiştir⁴⁰⁰. Sovyet tarihçisi Kotov ise Taşkurgan'daki işçilerin silahlı ayaklanmasından sempatiyle

³⁹⁵ Barnett, **a.g.e.**, s. 265; Moseley, **a.g.e.**, s. 17. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Kazak nüfusu Üç Vilâyet nüfusunun % 60'ına tekabül etmekteydi, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 372.

³⁹⁶ Barnett (**a.g.e.**, s. 264-265)'in iddia ettiği gibi Doğu Türkistan'da bir Kerey-Nayman tartışması yaşanmamıştır. Zira, daha önce de değindiğimiz üzere Doğu Türkistan'da Nayman nüfusu Kazaklar arasında bile çok az sayıdadır. Arica çalışmalarımız esnasında bu iki grubun aralarında bir tartışma veya sürtüşmenin vuku bulduğuna da hiçbir kaynakta tesadüf etmedik.

³⁹⁷ IOR, L/P&S/12/2360, EXT.5299.1946 (letter, HMCGK Etherington Smith-GOI, 3/10/1946), s. 2'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 372.

³⁹⁸ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Kalavan'ın, Kırgız veya Tacik asıllı olması muhtemeldir. Müslüman liderlerden olan Kalavan hakkında malumat yok denecek kadar azdır. Da-jun'a (a.g.m., s. 327-328) göre Kalavan, Doğu Türkistan Cumhuriyeti döneminde Sarı-köl bölgesinin idarecisi idi. Krş. için bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 449.

³⁹⁹ Da-jun, a.g.m., s. 327-328.

⁴⁰⁰ IOR, L/P&S/12/2360, EXT.5299.1946, bölüm 14'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 373.

bahseder⁴⁰¹. Fakat bu ayaklanmanın tarihi, Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan'da istediğini aldığı bir tarihe, yani İli ihtilâlcileri ile Guo-Min-Dang'ın ateşkes anlaşmasına kısa bir süre kala patlak vermiştir ki, Sarı-köl'deki bu ayaklanmanın tam bir mahallî ayaklanma olduğunu, bununla birlikte hem Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimi hem de Sovyetlerin bu ayaklanmayı kendi kontrollerine almaya çalıştıklarını gösterir. Lâkin ne Doğu Türkistan Cumhuriyet yetkilileri ne de Sovyetler bu ayaklanmayı kontrol altına alabildi. Diğer taraftan 1945 yılı ortalarına kadar Doğu Türkistan'ın güneyindeki vaziyetin, dış faktörlerin etkisi olmaksızın, ihtilâl yapmaya uygun hâle geldiğini söylemek de mümkündür⁴⁰².

Doğu Türkistan'ın güneyinde gelişen bu olaylar hakkında teferruatlı bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte McLean, Ağustos 1945 ortalarında, Sovyetler ile Pamir arasında bulunan geçitlerden geçen ihtilâlcilerin, Çin garnizonunu bozguna uğratarak Kâşgar ve Yarkent'e doğru ilerlediğini kaydetmektedir⁴⁰³. Barnett'e olayları anlatan bir kişi ise; bölgedeki olayların ihtilâlden çok istilâya benzediğini, savaşa çoğunlukla Sovyet Cumhuriyetleri'nden gelen birliklerin katıldığını ve bu birliklerin Tacik ve Kırgızların tarlalarını bozmaları ve hayvanlarını öldürmelerinden dolayı onların husumetlerini kazandıklarını anlatmıştır⁴⁰⁴. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Eylül 1945'te imzalanan ateşkes anlaşması ile Urumçi yolunda durmak durumunda kalan İli Millî Ordusu yetkilileri Sarı-köl ayaklanmasıyla ilgili olmadıklarını, hatta ayaklanmaya katılanların eşkıya olduklarını belirtmiştir. Ocak 1946'da Doğu Türkistan Cumhuriyet yetkilileri ile Guo-Min-Dang arasında ilk anlaşmanın imzalandığı tarihlerde güneybatıdaki ihtilâlciler Poskam ve Kargalık'ı alarak Yarkent'e hücumla geçti⁴⁰⁵. Bu hücum Guo-Min-Dang birlikleri tarafından geri püskürtülmüş olsa bile, ihtilâlciler 1946 yılının sonbaharına kadar, Zhang Zhi-zhong'un başkanlığında Urumçi'de Koalisyon

⁴⁰¹ Kotov, **a.g.e.**, s. 443.

⁴⁰² Etherington Smith bu faktörleri; ekonomik yozlaşma, memurların ahlaksızlıkları ve askerî elemanların görevlerini kötüye kullanmaları olarak açıklamaktadır. Bkz. IOR, L/P&S/12/2360, EXT.5299.1946, s. 6'dan naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 373; a. mlf., "Muslim Separatism", s. 458.

⁴⁰³ McLean, "Xinjiang Today", s. 384.

⁴⁰⁴ Barnett, **a.g.e.**, s. 266.

⁴⁰⁵ IOR, L/P&S/12/2360, EXT.5299.1946, s. 4-5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 374.

Hükümeti kurulduktan sonra, Çin birlikleri tarafından Pamir bölgesinde mağlup edilebilmişler ve bu sayede Hindistan yolu tekrar açılabilmiştir⁴⁰⁶.

Hülasa olarak, Guo-Min-Dang'ın ülkenin güneyindeki kötü idaresinin 1945'lerde Kâşgar bölgesinde halkın tekrar kendiliğinden ayaklanmasına sebep olduğunu söylemek mümkündür. Bölgede daha önce vuku bulan ihtilâller gibi bu ayaklanmanın özü de Türkçü ve İslâmcı idi. İhtilalciler, Çin aleyhtarı oldukları gibi Sovyetlere de karşı idi. Bu ayaklanma başladıktan sonra Sovyetler Birliği, Kırgızlardan müteşekkil, muhtemelen aralarında Taciklerin de bulunduğu, kendi adamlarını bölgeye göndererek ayaklanmaya sahip çıkma eğiliminde bulunmuş olabilir. Bu dönemde Taşkurgan'da “Kızıl Çadırılı Partizanlar” adında Sovyet taraftarı bir örgütün ortaya çıkması, Sovyet girişimlerinin kısmen de olsa başarılı olduğunu göstermektedir⁴⁰⁷. Bununla birlikte Taşkurgan ve Sarı-köl bölgesinde ayaklanan ihtilâlcilerin siyasî maksatları tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Fakat onların Türk-İslâm devleti kurmayı tasarladıkları göz önünde bulundurulursa, Sovyet aleyhtarı bir hüviyet taşıdıkları söylenilir⁴⁰⁸.

2. Mesut Sabri Baykozi Yönetimi ve “Baytik Boğda/Bei-da-shan” Hadisesi

Daha önce de bahsettiğimiz üzere, İli Millî Ordusu, 1945 yılı Eylülünde Manas nehri kıyılarına geldiğinde Guo-Min-Dang yönetimi, Urumçi'nin düşmesinden ve bunun tabîî bir neticesi olarak Sovyetlerin Doğu Türkistan'daki nüfuzunun daha da artmasından korkarak, İli Hükümeti ile geçici olarak uzlaşma yoluna gitmişti. İşte tam bu dönemde Sovyet Ordusu da kuzeydoğuda Mancurya'yı ele geçirmişti. Guo-Min-Dang'ın bu kararı Moskova'nın da işine gelmekteydi. Çünkü Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'da kendi güvenliğini temin etmiş ve ekonomik açıdan da istediğini almıştı. II. Dünya Harbi'nden sonra elde ettiği, Finlandiya ve Romanya'dan ta Japonya'ya kadar, geniş toprakları sağlama alması ve Çin'de Komünistler ile Guo-Min-Dang arasındaki iç savaşın neticesini görmesi gerekiyordu. Aslına bakılırsa Moskova'nın komünist aleyhtarı, ama pragmatik olan

⁴⁰⁶ Beloff, **Soviet Policy**, s. 98. İngiliz kaynaklarına göre bu olayın arkasında Sovyet parmağı vardı. Bkz. IOR, L/P&S/12/2360, EXT.5299.1946, s. 4-5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 374.

⁴⁰⁷ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 139; E. Bacon, “Soviet Policy in Turkestan”, **MEJ**, C. I, No: 4, 1947, s. 397.

⁴⁰⁸ Douglas, **a.g.e.**, s. 62-63.

Guo-Min-Dang tarafını tutmaya veya Çin Komünist Partisi'ni himâye etmeye karar vermesi söz konusu idi. Kremlin'in, Çin Komünist Partisi'nin, gelecekte dünya komünizm hareketi liderliğinde kendisine rakip olabileceğinden de endişe duymaktaydı. Çin'deki iç savaştan galip çıkacak taraf, Orta Asya'daki Sovyet nüfuzunu ortadan kaldırmaya çalışacağı için, hâl-i hazırdaki kördüğüm olan durumun devam etmesi Moskova'nın çıkarlarına hizmet etmekteydi. Bu durumun farkında olan Doğu Türkistan halkı ise doğabilecek bir Çin-Sovyet çatışmasında herkesten evvel kendilerinin topun ağzında olacaklarının da bilinciyleydi⁴⁰⁹.

Mayıs 1946 başlarında Çin'de, dolayısıyla Doğu Türkistan'da, olayların tırmandığını görmekteyiz. Mart ve Nisan aylarında Malinkovski komutasındaki 300.000 Sovyet askerî Mancurya'dan geri çekilmesine rağmen Moskova, Jiang Jie-shi'den istediği tavizleri koparamamıştı. Bununla birlikte Çin topraklarından 9 milyar Amerikan Doları "savaş ganimeti" elde etmişti⁴¹⁰. Çin'de ise Guo-Min-Dang idaresinin askerî yönü, Komünist birliklere nazaran daha güçsüz idi. Çin komünist birlikleri dolaylı da olsa Sovyetlerin tasdikiyle hareket ederek, Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında Sovyet birlikleri tarafından boşaltılan yerlerin büyük bir kısmını ele geçirmişti. Bu olaylar ise Guo-Min-Dang idaresinin Doğu Türkistan'da hem Sovyetlere hem de onun himâyesindeki İli Hükümeti'ne karşı sert tavır takınacağını bir habercisi olmuştu.

Taraflar arasında uzlaşma politikasını savunan Başkan Zhang Zhi-zhong, 1946-1947 yılı sonbahar ve kış aylarında hem Guo-Min-Dang üyeleri hem de Doğu Türkistanlılar nezdinde itibarını kaybetmeye başladı. O herkesi memnun edeyim derken herkesin düşmanlığını kazandı. Zhang, İli meselesini barışçı yollarla çözmek istemişti. Eski Çin idarecilerinin güvenlik içinde Urumçi'de yaşamayı tercih etmelerine rağmen Zhang Zhi-zhong, Doğu Türkistan'ı dolaşmış ve bu seyahatlerinde birbirinden tutarsız konuşmalar yapmıştır⁴¹¹. Mesela: bir demecinde *"şayet gerçek anlamda özgürlük elde edilecek olursa, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını destekleyeceğini, ama kendi fikrinde bunun mümkün olmadığını"*

⁴⁰⁹ Çin'de Komünizmin gelişmesi hakkında bkz., J. R. Townsend, **Political Participation in Communist China**, Los Angeles 1969, s. 36-102; Han Suyin, **Sabah Tufanı, Mao Zedung ve Çin Devrimi 1893-1954**, çev. Coşkun Irmak, C. I, İstanbul 1997; Han Suyin, **Sabah Tufanı, Mao Zedung ve Çin Devrimi 1949-1975**, çev. Dr. M. Kürşat Bozkurt, C. II, İstanbul 1999.

⁴¹⁰ Clubb, **China and Russia**, s. 355-356.

⁴¹¹ Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin**, s. 375.

söyleyerek halkı uyarmıştır. O bunun karşılığında Doğu Türkistan ile Çin arasında demir yolu ağının kurulması ve tam bir ekonomik birlikteliğin sağlanarak, ilişkilerin düzeltilmesi fikrini savunmuştur⁴¹². Zhang'ın Çin ile olan ilişkilerin daha da geliştirilmesi yönündeki fikri Doğu Türkistan halkının tepkisiyle karşılanmış, dahası Koalisyon Hükümeti'ndeki Çinlileri de kızdırmıştır.

İşte bu sıralarda Doğu Türkistan'ın Guo-Min-Dang idaresindeki diğer yedi Vilâyetinde şövenist tutumlu Çinli memurlar, Üç Vilâyet vekillerine karşı tekrar harekete geçmek için hazırlıklara başladı. İlk olarak Doğu Türkistan'da Guo-Min-Dang Partisi üyelerinin sayısını arttırma gayreti içerisinde oldular ve bu kampanyayı Zhang Zhi-zhong devrinin sonuna kadar devam ettirdiler⁴¹³.

19 Şubat 1946 günü Urumçi'deki Uygur Kulübü'nde tertip edilen "Hürriyet" toplantısında Hükümet'e bir dilekçe sunuldu. 21 Şubat'ta ise Urumçi caddelerinde yüzlerce Uygur'un katıldığı yürüyüşler düzenlendi. Bununla birlikte 2. ve 3. dilekçeler de Hükümet'e takdim edildi. Bu dilekçelerde: vergilerin yarıya indirilmesi, Aksu ve Kâşgar'daki asayiş koruma birliklerinin süratle yeniden düzenlenmesi, yönetimde yerli memur sayısının arttırılması, Çinli birliklerin ve polisin zulmüne son verilmesi, askerîyenin pazardan levazım tedarik etmesinin yasaklanması, halkın ordu tarafından hapsedilmesine son verilmesi, halkın çok zulüm gördüğü bölgelerde yeniden seçim yapılması, adalet organlarının tamamıyla yeniden tanzim edilmesi, adliye mensuplarının görevlerinden alınması, siyasî tutukluların serbest bırakılması, gizli polis teşkilatının faaliyetlerinin durdurulması... vb. talepler sıralanmıştır⁴¹⁴. 24 Şubat'ta ise Kazak ve Tungan grupları yukarıdakilere

⁴¹² Zhang Zhi-zhong, a.g.m., s. 427. Krş. için bkz. Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 96.

⁴¹³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 92-93. Müslümanlar arasındaki grupçuluk ise Guo-Min-Danglıların nüfuzlarını arttırmakta önemli rol oynamıştır. Gulca yönetiminin Sarı-köl'deki ihtilâlcilerle ilişkilerinin olmadığını ilân etmesini müteakip Guo-Min-Dang birlikleri saldırıya geçerek Poskam, Kargalık ve Taşkurgan'da hâkimiyeti tekrar ellerine geçirmişlerdi, bkz. IOR, L/P&S/12/2360, EXT. 5299.1946, s. 5'ten naklen Forbes **Harp Beyleri**, s. 379. Kuzeyde ise Osman Batur'un taraf değiştirmesinden sonra Doğu Türkistan'daki Guo-Min-Dang birliklerinin komutanı Song Xi-lian arasında görüşmeler başladı. Bu görüşmeler neticesinde Osman Batur'un yeniden teçhizatlandırılan birlikleri Ağustos 1946'da "Üç Vilâyet"e karşı kapsamlı bir hücum başlattı. Altay geçici olarak işgal edilirken, Millî Ordu'nun askerlerinin yardıma gelmesinden sonra Osman Batur'un birlikleri Altay'dan çıkarıldı, bkz. Barnett, **a.g.e.**, s. 276; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 128. Urumçi'de ise Çinli idareciler imzalanan anlaşmayı tatbik etmediler, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 44. Bu ve diğer olaylardan sonra, Urumçi'de 1947 yılı başlarında geniş kapsamlı gösteriler yapıldı ve halk ayaklandı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 380.

⁴¹⁴ Bu dilekçelerde bilhassa Çinlilerle işbirliği yapan Kazaklardan Maliye Bakanı Canımhan Hacı ve Genel Sekreter yardımcılarının Salis Emreoglu'nun görevden alınması, Guo-Min-Dang Partisi ile

benzer şikâyet ve taleplerini dile getiren dilekçelerini Koalisyon Hükümeti'ne verdi. Barnett'in belirttiğine göre; Guo-Min-Dang yönetimi Kazakları desteklemekteydi ve bu destekten maksat Gulca yönetiminin tamamen parçalanmasıydı⁴¹⁵.

Bu olaylar 25 Şubat günü Urumçi'de geniş çaplı bir isyanın doğmasına sebep oldu. Jack Chen'in belirttiğine göre; on binlerce kişinin şehir merkezindeki hükümet konağını kuşattığı sırada Guo-Min-Dang Partisi Yönetim Kurulu'nun görevlendirdiği ajanlar Ahmedcan Kasimî ve Burhan Şehidî'ye suikast yapma hazırlığındaydı⁴¹⁶.

Olayların bu şekilde gelişmesi Hükümet Başkanı Zhang Zhi-zhong'u ümitsizliğe sevk etti. Zhang, daha önce de zikrettiğimiz bir mesajındaki; Doğu Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşması durumunda bunu destekleyeceğine dâir beyanatını 13 Mayıs 1947'de tekrarlarlarken, bu bağımsızlığın İsviçre veya Polonya gibi olması gerektiğini de ifade etti. Bu olaylar da Zhang'ın idaresindeki Koalisyon Hükümeti'nde siyasî anlaşmazlıkların had safhada olduğunu ortaya koymaktadır. Zhang için bir başka olumsuzluk da Guo-Min-Dang yönetiminde kendisini destekleyecek bir grubun bulunmaması idi. Gelişen olaylar neticesinde Nan-jing Hükümeti, 28 Mayıs 1947 tarihinde, Zhang'ı görevinden aldığını ilân ve yerine de Çinli olmayan ilk hükümet başkanı olarak Mesut Sabri Baykozi'yi tâyin etti⁴¹⁷.

alenen müttefik olan Osman Batur'un yakalanarak cezalandırılması istenmekteydi, bkz. Barnett, **a.g.e.**, s. 251. Lias (**Kazakh Exodus**, s. 128)'a göre Song Xi-lian ile Osman Batur'un görüşmesini ayarlayan kişi Canımhan ve Salis olmuştur.

⁴¹⁵ Barnett, **a.g.e.**, s. 251, 259.

⁴¹⁶ Chen, **a.g.e.**, s. 254.

⁴¹⁷ Hükümette yapılan bu değişiklik ile Mesut Sabri Baykozi'nin yakın fikirdaşları Mehmed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin ön plana çıkmıştır. Baykozi, 1886 yılında zengin, tüccar ve toprak sahibi bir ailenin oğlu olarak İli'de doğdu. 1904'te Gulca'da ilköğrenimini tamamlayan Baykozi, tahsil için Türkiye'ye gönderildi ve askerî okul eğitimini müteakip, 1914'te İstanbul Üniversitesi'nden doktor olarak mezun oldu. 1915'te Doğu Türkistan'a dönen Baykozi, eğitim işleriyle meşgul olmasından dolayı Çinli idarecilerle başı derde girdi. 1924'te Genel Vali Yang Zeng-xin tarafından hapsedilen Baykozi, 10 ay kaldığı hapisâhânenen çıktıktan sonra, tekrar başının sıkıntıya girmemesi için okullarının idaresini bıraktı. Baykozi, 1934'te Mahmud Muhiî'nin Turfan Uygur birliklerinde "*siyasî memur*" olarak görev yaptı, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 44, C. III, s. 23; Barnett, **a.g.e.**, s. 137-141, 251. Göktürk ("Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçler", s. 130) ise Baykozi'nin 1914'te Doğu Türkistan'a döndüğünü ifade etmektedir. Nisan 1937'de Hindistan'a iltica etmek zorunda kalan Baykozi, daha sonra Çin'e gitti. Nan-jing'e gelen Baykozi, burada "*Xin-jiang Cemiyeti*" üyeleriyle irtibata geçti. Bu cemiyet üyeleri genellikle Sheng Shi-cai idaresinden kaçan ve aynı zamanda Sovyet aleyhtarı Doğu Türkistanlılardan müteşekkildi. Çin vekilleri tarafından karşılanan Baykozi'nin bundan sonraki teşrik-i mesaisi Buğra ve Alptekin ile devam etti, bkz. Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 25; Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası**, s. 43. Baykozi, Guo-Min-Dang Partisi ileri gelenleriyle yakın bağlantılar tesis etti. Belki de bu nüfuzlu kişiler sayesinde Guo-Min-Dang Partisi'nin Merkezî Yürütme Komitesi'ne seçilmiştir. 1942'de Guo-

Guo-Min-Dang Partisi'nin Mesut Sabri Baykozi'yi başa getirmesindeki en önemli faktör, İli vadisindeki Sovyet taraftarı Uygurlar ile ülkenin güneyindeki Sovyet aleyhtarı Uygurlar arasındaki siyasî anlaşmazlıkları istismâr etmekte. Bir başka ifade ile bu tâyinden maksat, ülkenin güneyi ve batısındaki Uygurlar arasında, kuzey ve doğudaki Kazaklar arasında vuku bulduğu gibi, bir bölünmenin patlak vermesi idi. Lâkin Guo-Min-Dang Hükümeti, Baykozi'yi seçmekle yanlış bir hesap yapmıştı. Çünkü Guo-Min-Dang Hükümeti ile işbirliği yapan Baykozi, ülkenin güneyinde bir desteğe de sahip değildi. Bu durumda Uygurları, Baykozi'den, Guo-Min-Dang safına çekmesi de beklenemezdi⁴¹⁸. Bununla birlikte Doğu Türkistanlıların güneybatıdaki bağımsızlık hareketleri Çin tarafından olduğu kadar Sovyet tarafından da düşmanca bir şekilde karşılandı. Song Xi-lian'ın ifadesiyle Çinliler tarafından düşman olarak görülen Gulca liderlerinden sonraki sevilmeyen ikinci klik Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin gibi milliyetçilerdi⁴¹⁹.

Doğu Türkistan Meclisi'nin 4 Haziran tarihli toplantısında hazır 90 üyenin 63'ünün oyu ile Mesut Sabri Baykozi'nin hükümet reisliğine karşı çıkan bir karar alındı. Bu sırada meclis dışında büyük çapta nümayişler düzenlendi. Sovyet taraftarı

Min-Dang Hükümeti'ne katılan Baykozi, 36 üyeden müteşekkil Devlet Konseyi'nin ilk Çinli olmayan Müslüman üyesi oldu, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 23. 1945'te Urumçi'ye dönen Baykozi için dönemin İngiliz Konsolosu Graham: "*Mesut Sabri'nin muzaffer bir Uygur milliyetçisinden ziyade Guo-Min-Dang Partisi'nin bir adamı olarak yurduna döndüğü izlenimi uyandırdığını*" ifâde etmiştir. Aynı yönde görüş belirten bir diğer araştırmacı da Lattimore (**Pivot of Asia**, s. 97) olmuştur. Komünizm aleyhtarlığı yüzünden Moskova'nın lanetine maruz kalan Baykozi, daha sonraları Kremlin tarafından aşırı milliyetçi ve Türkçü olmakla suçlanmıştır. Bununla da yetinmeyen Moskova, Baykozi'yi sırasıyla Almanya, İngiltere, Japonya ve ABD'nin istihbaratları adına casusluk yapmakla suçlamıştır, bkz. Mingulov, **a.g.m.**, s. 188-189; Kotov, **a.g.e.**, s. 444. Habibzâde Ahmed Kemal (**Çin-Türkistan Hâturaları**, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 1996, s. 68), Baykozi'yi İstanbul'dan tanıdığını, kendisinin parlak duygulu, metin kalpli, cevval fikirli bir doktor olduğundan bahsetmektedir. Krş. için bkz., Miao Pu-sheng, **a.g.e.**, s. 421; A. Şekur Turan, "Vefatının 53. Yıl Dönümü Münasebeti İle Mesut Sabri Baykuzu (1887-1949)", Gökbayrak, No: 47, Kayseri, Mayıs-Haziran 2002, s. 5-6. Mesut Sabri Baykozi'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Haşır Vahidi-Sabit Uyguri, Dr. **Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler**, Türkiye Türkçesine aktaran Gültekin Pehlivan Baykozi, Almatı 1991.

⁴¹⁸ Barnett (**a.g.e.**, s. 256-257, 272-273), Buğra ve Alptekin'in Sovyet araştırmacılarının aksine samimi Uygur milliyetçisi olduklarını, bununla birlikte tam bağımsızlığın mümkün olmadığı bu ortamda "Âli Muhtariyet" fikrini savunduklarını belirtmektedir. Hayit (**Turkestan zwischen**, s. 320) ve İsmâ'il-İsmâ'il (**a.g.e.**, s. 14) ise bu iki lideri Uygur sevdalısı olarak ifâde etmektedir. Lattimore (**Pivot of Asia**, s. 112-114)'ye göre bu iki lider Pan-Türkist idi. Aşırı Mao sevdalısı Chen (**a.g.e.**, s. 254) ise bölgedeki faaliyetlerinin Baykozi'den çok olması hasebiyle Buğra'nın ülkedeki sempatanlarının daha fazla olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekirse, Guo-Min-Dang idarecileri ülkenin güneybatısından aşırı Sovyet aleyhtarı ve Guo-Min-Dang ile Baykozi kadar yakın ilişkisi olmayan Buğra veya Alptekin'den birisini seçmiş olsa idi, koalisyon hükümetinde belki de daha başarılı olabilirdi.

⁴¹⁹ Forbes, **a.g.e.**, s. 386-387.

Gulca vekillerinin adamları sokaklarda Baykozi aleyhine bildiriler dağıttı⁴²⁰. 7 Temmuz'da ise Uygurlar; Turfan, Toksun ve Piçan'da, yeni hükümet reisine karşı ayaklandı. Bu isyanlar Song Xi-lian idaresindeki Guo-Min-Dang birlikleri tarafından hızlı bir şekilde bastırıldı. Song Xi-lian ihtilâlciler arasında İli yönetimin ajanlarını da yakaladığını ilân etti. Bu ilân karşısında Ahmedcan Kasimî, Song Xi-lian'ın iddialarını reddederek, zikredilen bölgelerdeki ayaklanmaların, halkın dayanılmayacak ızdırabını gösteren ve kendiliğinden vücuda gelen isyanlar olduğunu belirtti⁴²¹.

Bu olaylar bir sene önce kurulmuş olan Koalisyon Hükümeti'nin sayılı günlerinin kaldığının işareti idi. Song Xi-lian komutasındaki birliklerin Turfan'daki ayaklanmayı bastırmasından sonra, Temmuz 1947 sonlarına doğru, Ülke Meclisi'nin aralarında Karaşehir, Turfan, Hoten, Aksu ve Üç Vilâyet vekillerinin de bulunduğu, 27 üyesi Urumçi'den Gulca'ya gitti. Bundan birkaç gün sonra da Kâşgar bölgesinin üyeleri Meclis'ten ayrıldı. 26 Ağustos'ta ise Ahmedcan Kasimî başta olmak üzere İli bölgesinin vekillerinin tamamı Urumçi'yi terk ederek Gulca'ya taşındı⁴²².

Gelişen bu olaylar neticesinde Ağustos 1947 tarihi itibarıyla Koalisyon Hükümeti'nin sadece ismi kalmış oldu. Bu durum ise Doğu Türkistan'ı muhalif iki bölgeye ayırdı. Bundan sonra Urumçi ile Gulca arasında direkt bir bağlantı kurmak mümkün olmamıştır. Zhang Zhi-zhong'un yerine Mesut Sabri Baykozi'nin tâyin edilmesinden sonra Urumçi'deki Çin-Türk Koalisyon Hükümeti bu şekilde dağılırken, Ülke'nin güneybatısındaki halk da ikiye bölünmüş oldu. Bunlardan çiftçi kesimi Gulca idaresi tarafında yer alırken, Beyler ve toprak ağaları Urumçi tarafına meyletti. Mutaassıp ulema ise tarafsız kaldı⁴²³. Bu ise Guo-Min-Dang Partisi stratejisinin Doğu Türkistan'ın iç politikasında başarısızlığa uğramasını doğurmuştur. Meseleye Moskova açısından baktığımızda ise durum daha değişik görülmektedir. Şöyle ki; Sovyet aleyhtarı Uygur milliyetçilerinin Urumçi'de yüksek mevkilere getirilmesi yanında Osman Batur idaresindeki, Guo-Min-Dang tarafından silahlandırılan ve desteklenen birliklerin Doğu Türkistan-Moğolistan sınırlarında

⁴²⁰ Barnett, **a.g.e.**, s. 253.

⁴²¹ **Min-Zhu Bau**, 24 June ve 3 July 1947, (Gulca)'dan naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 97.

⁴²² "Xin-jiang Ri-bao", **Xin-jiang Daily**, C. II, 14 July 1947, (Urumçi)'den naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 98.

⁴²³ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 97.

faaliyete geçmesi, Moskova'nın işine gelmemiştir⁴²⁴. Bu memnuniyetsizliğin doğal bir sonucu olarak Moskova gelişmelere tepki koymuştur. Kremlin'in bu defaki maksadı, Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki hâkimiyetini tamamıyla yıkmak değil, Baykozi Hükümeti'ni sarsmak olmuştur. Dolayısıyla Kremlin'in hedefi; Osman Batur'un Altay'ın güneyindeki ve Kumul'un kuzeyinde konuşlanmış olan partizan birlikleri idi. Osman Batur, Nisan 1946'da Gulca idaresiyle bozuştuktan sonra Baytik Boğda bölgesinde karargâh kurmuştu⁴²⁵.

⁴²⁴ Müslümanların Orta Asya'daki millî hareketlerinin Moskova'da her zaman telaş uyandırdığı ve endişeyle karşılandığı bilinen bir gerçektir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 388-389.

⁴²⁵ 30 km uzunluğunda ve 15 km genişliğindeki bu dağ silsilesi Doğu Türkistan-Moğolistan sınırları boyunca güneydoğudan kuzeybatıya uzanan ve en yüksek noktası takriben 3.300 metreyi bulan bir bölgedir. Bölge 1911'e kadar Çin imparatorluk sınırları içerisinde olmasına rağmen siyasi önemi bulunmayan bir yer olarak kalmıştır. Bununla birlikte Qing Hânedanlığı'nın yıkılmasından ve Moğolistan'ın "Moğolistan Halk Cumhuriyeti" ismiyle ayrılmasından sonra bölge jeopolitik ve stratejik önem kazanmıştır. Suyu bol olan bölge Doğu Türkistan-Moğolistan sınır bölgesinde iyi bir askerî istihkâm olabilecek bir mevki haline gelmiştir. Gerçi 1915'te imzalanan Çin-Rus-Moğolistan antlaşmasında, Çin-Moğolistan sınırlarının ikili anlaşmalarla yeniden tespit edilmesi belirtilmiş ise de, bu durum gerçekleşmemiş ve Baytik Boğda bölgesi Çin ile Moğolistan arasında her zaman tartışma konusu olmaya devam etmiştir, bkz. A. Lamb, **Asian Frontiers: Studies in a Continuing Problem**, London 1968, s. 198 vd.; Forbes, **a.g.e.**, s. 389. Bölgenin hangi devlete ait olduğu 1911-1944 yılları arasında tamamıyla siyasi bir mesele olarak kalmıştır. Doğu Türkistan halkının askerî zorbalardan kurtulmak için verdikleri bağımsızlık mücadeleleri sırasında Baytik Boğda bölgesi de hem mesafe uzaklığı hem de alaka imkânlarının yokluğu sebebiyle Urumçi ve Ulan Batur'dan tecrit edilmiştir. Bununla birlikte Guo-Min-Dang Hükümeti hiçbir zaman, kanunî olarak, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kabul etmemiştir. Çin açısından sadece Baytik Boğda bölgesi değil Moğolistan Halk Cumhuriyeti de Çin toprakları içinde bulunmaktaydı. Fakat bu durum 1945'te imzalanan Çin-Sovyet anlaşması ile değişmiştir. Çünkü Jiang Jie-shi, Sovyet baskısı neticesinde Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kabul etmek zorunda kalmıştır, bkz. Clubb, **China and Russia**, s. 344 vd. Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra önem kazanan Baytik Boğda bölgesi Doğu Türkistan'da Guo-Min-Dang ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti arasındaki ihtilafta ilk sırada yer almıştır. Osman Batur liderliğindeki Kazakların Altay'dan güneye göç etmeleri Baytik Boğda'daki gerginliğin açıkça ortaya çıktığının bir göstergesi idi. Bununla birlikte Baytik Boğda hadisesinin kaynağı ve gelişmesinde açıklığa kavuşmamış hususlar vardır. Qing Hânedanlığı ve daha sonraki Guo-Min-Dang dönemlerinde Baytik Boğda bölgesindeki otlaklar Kerey Kazakları ve Batı Moğol göçebeleri arasında paylaşılmaktaydı. Bu cümleden hareketle Kazaklar bölgenin batı ve güneyinde, Moğollar ise kuzey ve doğusunda bulunmaktaydılar denilebilir. Lattimore (**Pivot of Asia**, s. 100)'nin belirttiğine göre Doğu Türkistan'daki Kazaklar, Baytik Boğda'daki otlaklardan genellikle yaz aylarında istifade etmekte, kış aylarında ise atlarını buradaki yaylalarda bırakarak koyun, inek ve develeriyle birlikte Cuncarya bölgesine inerlerdi. Bölgedeki Boğda Ula'nın güney bayırlarına kadar uzanan Kazakları, Doğu Türkistan yönetimi "*hayvan hırsızı*" ve "*baş belası*" olarak niteledikleri için onları Doğu Türkistan sınırları içinde olmayan bölgelere göndermeyi gâye edinmişlerdi. Bu ise Doğu Türkistan yönetimin Baytik Boğda bölgesini kendi sınırları dışında düşündüğünün bir göstergesi idi. 1911-1942 arasında Doğu Türkistan'daki idareler Baytik Boğda bölgesini sınırları dışında telakki etmişlerse de, bu görüşün Merkezî Çin Hükümeti tarafından paylaşıldığını söylemek mümkün değildir. Çünkü Merkezî Çin idaresi, Doğu Türkistan-Moğolistan sınırlarının bilfiil statüsünü değil kanunî statüsünü göz önünde bulundurmaktaydı. Bu bakımdan 1942-1944 arasında Guo-Min-Dang Partisi, Doğu Türkistan'da hakimiyeti eline aldıktan sonra Chong-çing yönetimi, stratejik önemi hâiz Baytik Boğda bölgesini tekrar ele geçirmek için girişimlerde bulunmaktan geri durmamıştır. Bununla birlikte Çin, 1962 yılına kadar bölgenin kendisine ait olduğunu iddia etmiştir, bkz. Lias, **Kazakh Exodus**, s. 128-129.

Osman Batur bundan sonra, daha önce de değindiğimiz üzere, tekrar Çinlilerle ittifak kurdu. Guo-Min-Dang yönetiminin 1946 yılı itibariyle Baytik Boğda bölgesinin büyük bir kısmını, dolaylı da olsa, ele geçirdiğini söylemek mümkündür. Kaynakların çoğu Osman Batur ve maiyetinin Altay'dan doğrudan doğruya Baytik Boğda bölgesine göç ettiği hususunda hemfikirdir⁴²⁶. Osman Batur ile Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki garnizon komutanı Song Xi-lian'in vekilleri arasında bir anlaşma yapılmıştır. Baytik Boğda bölgesinde bundan sonra gelişen olaylar hakkında teferruatlı bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Osman Batur bölgede Guo-Min-Dang'ın dolaylı tasdikiyle hareket ederek bölgenin Moğol halkını dışarıya atmaya çalıştığı veya bölgenin, Moğolistan Halk Cumhuriyeti tarafından sahip çıkılan, kuzey kısmına geçmiş olması muhtemeldir⁴²⁷. Diğer taraftan Moğolistan Halk Cumhuriyeti de Sovyetlerin dolaylı onayı ile sınırların yeniden belirlenmesi hususundaki görüşmelere hazırlık olması babında, Baytik Boğda bölgesini ele geçirmek için harekete geçmiş olabilir⁴²⁸.

Osman Batur'un Baytik Boğda'ya çekilmesi sırasındaki olaylar her ne olursa olsun, birliklerinin 1946 yılı yaz aylarında hem Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin sınır muhafızlarıyla hem de İli Millî Ordusu'nun birlikleriyle çatıştığı kesindir⁴²⁹. Bu çatışmalar başlangıçta küçük çatışmalar şeklinde cereyan etmişse de Osman Batur'un sonbahar aylarında Altay'ın kuzeyine yaptığı harekât Gulca, Ulan Batur hatta Moskova'da bile endişeyle takip edilmiştir. Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere Osman Batur bu harekâtında başarısız olarak Baytik Boğda'ya dönmek zorunda kalmıştı. Bu suretle 1946-1947 yılı kış mevsimini Baytik Boğda'da geçiren Osman Batur, bu şekilde mağlubiyete uğramasına rağmen, Sovyetlerin Doğu Türkistan'daki çıkarları ve Moğolistan'ın sınır güvenliği bakımından tehdit edici bir etken olmaya devam etmiştir. Nitekim Sovyet yönetimi, Mayıs 1947'de Zhang Zhi-zhong'un yerine Mesut Sabri Baykozi'nin getirilmesinden sonra, Osman Batur'un

⁴²⁶ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Barnett, **a.g.e.**, s. 276; Tien-fong, **a.g.e.**, s. 282; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 122. Lattimore (**Pivot of Asia**, s. 100) ise Osman Batur'un başlangıçta Boğda Ulan'ın kuzey eteklerine göç ettiğini, daha sonra Çin yönetimi tarafından kuzeye yani Baytik Boğda'ya gitmeye teşvik edildiğini kaydeder.

⁴²⁷ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 122.

⁴²⁸ Lamb, **a.g.e.**, s. 200.

⁴²⁹ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 100.

karargâhına karşı kapsamlı bir saldırı düzenleyerek durumdan huzursuzluk duyduğunu Urumçi ve Nan-jing Hükümetleri'ne hissettirmiştir⁴³⁰.

Guo-Min-Dang kaynaklarına göre Baytik Boğda olayı 5 Haziran 1947'de, bir başka ifade ile Mesut Sabri Baykozi'nin Doğu Türkistan Koalisyon Hükümeti Başkanlığı'na tâyin dilmesinden 35 gün sonra başlamıştır. Bu olayda Moğolistan Halk Cumhuriyeti, 4 veya 5 Sovyet uçağından hava desteği almış ve 500 civarındaki askerîni Baytik Boğda bölgesine sokarak Osman Batur birliklerine saldırmıştır⁴³¹. Çin, Moskova'daki elçiliği vasıtasıyla olayı protesto etmekle beraber⁴³², bölgeye Qing-hai'deki Tungan süvarilerinden birlikler göndermek suretiyle durumunu sağlamlaştırmaya çalışmıştır⁴³³. Clubb ve Whiting'e göre Sovyet-Moğol ittifakı ile Çinliler, 1947 yılı ortalarında Baytik Boğda bölgesinden çekilmek zorunda kalmıştır. Hatta Clubb'a göre Baytik Boğda hadisesi Moğolistan Halk Cumhuriyeti açısından bir zafer idi⁴³⁴. Barnett ise 1948 Eylül ayında, yani aradan 15 ay geçtikten sonra, Baytik Boğda bölgesinin kuzey tepelerinin Guo-Min-Dang'ın 14. Tungan Süvari Alayı'nın hâkimiyetinde olduğunu, Moğol birliklerinin ise bu dağların kuzey eteklerinde karargâh kurduğunu kaydetmektedir⁴³⁵.

Bu farklı kaynaklardaki değişik görüşleri net olarak ortaya çıkarmak güç olmakla beraber şunu ifade etmek mümkündür. Osman Batur'un birlikleri 1946 yılı sonları ve 1947 yılı başlarında Baytik Boğda'yı geçerek dağların kuzeyindeki Moğolistan Halk Cumhuriyeti hâkimiyetinde olan, fakat Çin'in kendi toprakları arasında olduğunu iddia ettiği⁴³⁶ bölgeye sokulduğunu söylemek mümkündür. Haziran 1947'de Moğol-Sovyet işbirliği neticesinde yapılan saldırı, Osman Batur'un birliklerini, 1946'daki işgâl öncesi hatta kadar geri püskürtme başarısı göstermiştir. Baytik Boğda hadisesini, mahallî anlamda, Moğolistan'ın zaferi olarak nitelendirmek mümkündür. Clubb ve Whiting'in Baytik Boğda hadisesinin 1947 yılı

⁴³⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 393; Benson, **a.g.m.**, s. 146.

⁴³¹ **China News Agency**, 5 June 1947'den naklen Clubb, **China and Russia**, s. 321; Calvocoressi ve diğ., **Survey of International Affairs, 1840-1950**, London 1953, 359-60; Barnett, **a.g.e.**, s. 267; Whiting, **a.g.e.**, s. 115.

⁴³² Clubb, **China and Russia**, s. 368; Whiting, **a.g.e.**, s. 115.

⁴³³ Barnett, **a.g.e.**, s. 236.

⁴³⁴ Clubb, **China and Russia**, s. 369; Whiting, **a.g.e.**, s. 115.

⁴³⁵ Barnett, **a.g.e.**, s. 236, 367.

⁴³⁶ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 128-129.

yazında sona erdiği yönündeki kanaatleri yanıřtır⁴³⁷. Çünkü Barnett'in ifadesine göre; çatışmalar şiddetini kaybetmiş olmakla birlikte bir yıl daha sürmüş ve bu bölgede 5 Haziran 1947-Temmuz 1948 tarihleri arasında 13 çatışma vuku bulmuştur. Bu çatışmaların devamında Çin ile Moğolistan arasındaki rekabetin büyük rol aldığı kesindir. Nitekim Guo-Min-Dang'ın Baytik Boğda cephesindeki komutanı Tuğgeneral Han Yu-wen'in Barnett'e verdiği bilgide; iki ülke arasındaki sınır çizgisinin, dağların 60 km kuzeyinde olması gerektiğine vurgu yapmıřtır⁴³⁸. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Moğolistan, Sovyet yardımıyla statükoyu bu noktada tekrar sağlama almakta başarılı olmuştur. Lâkin bu anlaşmazlığın altında yatan gerçek sorun Sovyetler ile Çin arasındaki “Orta Asya”ya hâkim olma çatışması yatmaktaydı. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde ve daha öncesinde, Çin'in zayıf olduğu zamanlarda, Manas nehri ve Baytik Boğda bölgesinin kuzey tarafları fiili Çin-Sovyet sınır hattını teşkil etmekteydi. Sovyetler Birliği, Osman Batur'un birliklerinin çıkarılmasından sonra da, Baytik Boğda bölgesinde, Çin'i dolaylı olarak baskı altında tutmakla, Nan-jing'deki Merkezî Çin Hükümeti ile açıktan açığa bozuşmadan, Doğu Türkistan'daki Mesut Sabri yönetimini sıkıştırmayı gâye edinmiştir. Bu anlamda uluslararası açıdan bakıldığında, her ne kadar pahalıya mâl olsa da, Baytik Boğda hadisesinden gerçek anlamda kârlı çıkan taraf Sovyetler Birliği olmuştur.

3. Kızıl Çin'in Doğu Türkistan'da Yönetime Hâkim Olması

Daha önce de değindiğimiz üzere, 1947 yılı yaz mevsiminde Urumçi'deki Koalisyon Hükümeti'nin dağılmasından sonra Doğu Türkistan tam manasıyla iki bölgeye bölünmüş oldu. Bu bölgelerden biri Guo-Min-Dang Partisi tarafından tâyin edilen kişilerce idare edilmekteydi. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde taraflar arasındaki münasebetler kesilmiş olmakla beraber statükoyu bozacak çatışmalar ise vuku bulmamıştır. Daha önce kurtarılmış olan Üç Vilâyet'in ismi “*Doğu Türkistan Cumhuriyeti*” olmasa da yine İli ihtilâlcileri tarafından idare edilmekteydi. Manas nehri, Üç Vilâyet'i Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinden ayıran doğal bir sınır hâline gelmişti. Bununla birlikte Urumçi ve Gulca yönetimleri durumlarını

⁴³⁷ Clubb, *China and Russia*, s. 369; Whiting, *a.g.e.*, s. 115. Bölgeye yapılan hava saldırıları 1947 yılının yaz mevsiminde bitmiş olsa da, çatışmalar 1948 yılının ortalarına kadar devam etmiştir, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 395.

⁴³⁸ Barnett, *a.g.e.*, s. 266-267. Krş. için bkz., Miao Pu-sheng, *a.g.e.*, s. 426.

sağlamlaştırmak ve hâkimiyetlerindeki bölgelerde rakip nüfuzunu yok etmek için bir dizi önlemler almıştı. Doğu Türkistan'ın bu dönemine ait tarafsız bilgi toplamak oldukça zordur. Gulca basınının bildirdiğine göre, Mesut Sabri Baykozi, Urumçi'de idareyi eline aldıktan sonra Guo-Min-Dang Partisi Merkezî Yürütme Komitesi'ndeki şövenist grup, özellikle “*ilericilere*” olmakla beraber, Müslümanların tamamına karşı politika üretmeyi gâye edinmişti. Ahmedcan Kasimî'nin Gulca'ya dönmesini müteakip, İli yönetimine taraftar olanlar veya İli grubunun himâyesinde olduklarından şüphe edilenler Ülke Meclisi'nden ve Asayiş Koruma Kıtası'ndan çıkarılırken, halk tarafından seçilen yerli hâkim veya kaymakamlar Guo-Min-Dang askerî idaresinin emrine tabi kılınmış ve Müslümanların Ülke Emniyet Amirliği'ne atanmaları kısıtlanmıştı⁴³⁹.

Gulcalıların iddialarına göre, Guo-Min-Dang'ın hâkimiyetindeki yerlerde ülke emniyet mensuplarından destek gören elemanları “*ilerici*” yerli siyasetçilere ve onların taraftarlarına çirkince saldırmakta, sokaklardaki insanlar da Mesut Sabri Baykozi Hükümeti'ni tenkit eden afişleri okudukları gerekçesiyle dövülüp, hapsedilmekte idi⁴⁴⁰. Bu iddiaların doğruluğundan şüphe edilmemektedir. Çünkü Guo-Min-Dang yönetiminin Zhang Zhi-zhong'un yerine Mesut Sabri Baykozi'yi tâyin etmesini müteakip, bu dönemde takip edilen uzlaşmacı siyaset tamamen bırakılmıştır. Batılı gazetecilerin Guo-Min-Dang hâkimiyetindeki bölgelere, çok sınırlı olmakla beraber, gitmesine izin verilmesi, Doğu Türkistan'daki Guo-Min-Dang yönetiminin son yıllarındaki yolsuzluklarını ortaya çıkartmıştır⁴⁴¹. Buna karşılık olarak Sovyet himâyesindeki “Üç Vilâyet”te nelerin vuku bulduğuna dâir bilgiler ise çok eksiktir. Bununla birlikte Gulca yönetiminde resmî yazışmaların Rusça ve Türkçe olduğu, yönetimi destekleyen Çinlilerin Millî Ordu'dan çıkarıldığı ve silah taşımalarının yasaklandığı tespit edilmiştir⁴⁴². Bunlardan daha da mühimi

⁴³⁹ Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Emniyet şubesine yapılan 421 tâyinin 48 tanesi Müslüman'dı. Tâyinlerin % 84'ünü Çinliler teşkil ediyordu. Müslüman memurların silah taşımaları da yasaklanmıştı, bkz. **Min-zhu Bao**, 24, 29 June 1947, (Gulca)'dan naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 97-98.

⁴⁴⁰ Bkz. **Min-chu Pao**, 9 July 1947, (Gulca)'dan naklen Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 98. Krş. için bkz. Mingulov, a.g.m., s. 189.

⁴⁴¹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 97 vd.; Davidson, a.g.e., s. 120 vd.; Chen, a.g.e., s. 242 vd.

⁴⁴² IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/324/10, s. 3'ten naklen Forbes, a.g.e., s. 398; Chen, a.g.e., s. 228.

ise Üç Vilâyet’te Sovyet modelinde kurulan “*Gizli Polis Teşkilatı*”nın faal durumda olduğu kesindir⁴⁴³.

Urumçi idaresi, Gulca yönetiminin idaresi altındaki bölgelerde Sovyet karşıtlarını ve Türkçüleri cezalandırdığını bilmekteydi. Bu gelişmeler karşısında Gulca yönetiminin propagandasını kırmanın ve güneydeki halkı kendi tarafına çekmenin yollarını aramıştır. Nitekim Çinli idareciler, daha önce eşine rastlanmamış bir şekilde hareket ederek, Sovyet aleyhtarı Uygur milliyetçileri Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin’in Uygurca neşriyat yapmasına izin vermiştir. Bu sayede Buğra ve Alptekin, yaptıkları neşriyat sayesinde, Orta Asya’daki Türk boylarının etnik ve kültürel olarak bir olduğu fikrini teyit ettirmişlerdi. Bu ise hem Sovyetlerin hem de İli grubunun tutumuna ters düşmekteydi. Kremlin’e dokunan bu olayın Sovyet yönetimini öfkeliendirdiği şüphe götürmez bir gerçektir⁴⁴⁴.

Aslına bakıldığında Çinlilerin siyaseti, Doğu Türkistan halkı arasında bölücülüğü teşvik etmekten başka bir şey değildi. Lâkin Çinlilerin bu defaki “birlik” taraftarı politika ile nereye varmak istediği belli değildi. Bu siyaset ilk etapta Nan-jing’deki Merkezî Çin idaresinin çıkarları doğrultusunda gelişmiş, Sovyetlerden destek gören Gulcalılar ile Urumçi’deki Guo-Min-Dang Partisi’nden destek gören liderlerin arasını açmıştır. Bu durum aynı zamanda Doğu Türkistan’ın güneyindeki Sovyet aleyhtarı Türkçü-İslâmcı milliyetçilere de muhtariyet ümidi vermiştir. Lâkin

⁴⁴³ Forbes, **a.g.e.**, s. 398. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde, bilhassa Alihan Töre’nin kaçırılmasından sonra, onunla aynı fikirde olan milliyetçiler hakârete mâruz kalmış ve birçoğu tutuklanmıştır, bkz. İsmâ’îl-İsmâ’îl, **a.g.e.**, s. 28. Krş. için bkz. Barnett, **a.g.e.**, s. 270.

⁴⁴⁴ Nitekim Mingulov (a.g.m., s. 189) bu konuda; Baykozi’nin 28 Mayıs 1947 tarihinde hükümet kurduğunu; **Yalkın** ve **Erk** adlı iki dergi çıkarttıklarını; bu dergilerde Doğu Türkistan halkının Türk olduğunu; “*Uygur*”, “*Kazak*” ve “*Kırgız*” terimlerinin bu boyların isimleri olduğu ve “*İslâm’ı Koruma Cemiyeti*” adıyla kurulan güçlü bir teşkilatın her şeye karıştığını ifade etmektedir. Timur Kocaoğlu, (“Yaş Türkistan’ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri”, **Yaş Türkistan. Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1939) C. I, 1929-1930**, Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 20) Erk dergisini Doğu Türkistan’da çıkan gazeteler arasında göstermektedir. Krş. için bkz. Chen, **a.g.e.**, s. 251, 254, 259; Kotov, **a.g.e.**, s. 444. 1947’de Urumçi’de kurulan “*İslâm’ı Koruma Cemiyeti*”ne cevap olarak 1948’de Gulca’da “*Doğu Türkistan’da Barış ve Demokrasiyi Koruma Birliği*” adında bir teşkilat kurulmuştur, bkz. Mingulov, a.g.m., s. 190; Kotov, **a.g.e.**, s. 444. Bu teşkilatı DTTMKK’nın genişletilmiş ve halka indirgenmiş şekli olarak ifade etmek mümkündür. Halkın çıkarlarına değer veren herkes bu birliğe üye olabilirdi. Birliğin programı 5 Ocak 1944 tarihli “*Gulca Deklarasyonu*”na dayanmaktaydı. Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin siyasi programı ilk olarak 5 Ocak 1944 tarihinde deklârasyonla ilân edilmişti. Krş. için bkz. Li Sheng, **a.g.e.**, s. 157.

bu aldatıcı olduğu kadar boş bir ümitten başka bir şey değildi. Çünkü Çinlilerin hiçbir zaman böyle bir düşüncesi olmamıştır⁴⁴⁵.

Gulca yönetimi ve Sovyet patronları ise bir taraftan Çin’de Guo-Min-Dang Partisi ile Komünistler arasındaki mücadelenin neticesini beklerken diğer taraftan kurtarılmış Üç Vilâyet’te sosyalizmi tesis etme hareketine karar vermişlerdi. Nitekim Jack Chen ve Mingulov’un ifadesine göre bu dönemde diğer reform hareketleriyle birlikte İli bölgesinde, sınırlı da olsa, çiftçilere toprak dağıtımı yapılmıştır⁴⁴⁶. Mingulov; ihtilâl hareketinin Doğu Türkistan’ın her tarafında başarılı olmadığını ama bir köşeyi kurtardığını, bundan sonra yapılacak işin ihtilâl alevlerinin “Üç Vilâyet”te yanmaya devam etmesini sağlamak ve bu ateşin sıcaklığının ülkenin diğer köşelerine de ulaşmasını ümid etmekte olduğu kanaatleriyle⁴⁴⁷ Kremlin’in Üç Vilâyet ile hususi olarak ilgilendiğini teyit etmektedir.

Bu arada Çin iç savaşı ise Komünist Partisi’nin lehine gelişme göstermekteydi. 1946 sonu ve 1947’nin ilk aylarında Jiang Jie-shi’nin birlikleri Komünistlerin başkenti Yan-an’ı ele geçirmiş ve kısa bir müddet başarı kazanmıştı. Komünist Partisi şehirlerde mağlup olmuşsa da aslında savaşta başarıyı yakalamakta olduğu çok geçmeden kendisini hissettirmiştir. Çünkü Merkezî Hükümet birlikleri gerilla çatışmalarında etkili olamayarak yenilmeye başlamıştır. Diğer taraftan Çin’in güneyinde Guo-Min-Dang idaresine karşı hoşnutsuzluk da artmıştır. Çin Komünist Partisi’nin Halk Kurtuluş Ordusu (Zhongguo Renmin Jiefang Jun/PLA) 1947-1948 kışında taarruza geçerek kuzeydoğudaki birkaç çatışmada hükümet birliklerini mağlup etmiş ve Bei-jing’e doğru ilerlemeye başlamıştı. Halk Ordusu, Nisan 1948’de Yan-an’ı geri aldı ve 19 Haziran’da He-nan’ın başkenti Kai-feng ele geçirildi. 1948 yılı sonbaharına doğru Çin’de Guo-Min-Dang yönetiminin sona ermekte olduğu ve Komünist Partisi’nin zaferin eşiğinde bulunduğu hissedilmeye başladı⁴⁴⁸.

Çin Halk Kurtuluş Ordusu’nun Doğu Türkistan’a doğru ilerlemesinin Moskova’da korkuyla takip edildiğine şüphe yoktur. Stalin, Mao Ze-dong’un evvela

⁴⁴⁵ Forbes, **a.g.e.**, s. 399.

⁴⁴⁶ Chen, **a.g.e.**, s. 258; Mingulov, **a.g.m.**, s. 189.

⁴⁴⁷ Mingulov, **a.g.m.**, s. 190.

⁴⁴⁸ Forbes, **a.g.e.**, s. 401.

Çin milliyetçisi sonra komünist olduğunu çok iyi bilmekteydi. Bu düşünce doğrultusunda Moskova, Baytik Boğda hadisesinin kıvılcımlarının devam etmesine ve Gulca'da Guo-Min-Dang idaresine karşı propagandanın güçlü olmasına bakmayarak, Jiang Jie-shi'i, iş işten geçmeden, Doğu Türkistan meselesinde uzlaşıcı bir yol bulmaya iknâ etmenin imkânlarını aramıştır. Jiang Jie-shi ise Kremlin'in Çin komünistlerine nüfûz edebileceğine inandığından, Sovyet teklifine müspet karşılık vermekte gecikmemiştir. Nitekim kuzeybatıdaki Guo-Min-Dang karargâhının komutanı olarak Doğu Türkistan'da bulunan Zhang Zhi-zhong, Sovyet elçisiyle görüşmelere başlamak üzere Ekim 1947'de Nan-jing'e gitti. Ömrü çok uzun olmayan Urumçi Koalisyon Hükümeti'nde başkan yardımcısı olan Burhan Şehidî de ya Zhang ile veya ondan sonra Nan-jing'e gitmiştir⁴⁴⁹. Doğu Türkistan'ın gelecekteki statüsü hakkında uzun süre devam eden bu görüşmeler, Guo-Min-Dang ile Sovyetler Birliği arasında gizli bir anlaşma yapılmasını öngörmekteydi. Baytik Boğda bölgesindeki gerginliklerin 1948 yılı ortalarına doğru yumuşaması müzakerelerde ilerleme olduğunu gösterir⁴⁵⁰. Sovyetler Birliği bu müzakereler sırasında Jiang Jie-shi'den, Doğu Türkistan'a büyük ölçüde siyasî ve ekonomik tavizler vermesini talep etmiştir. Lâkin Jiang Jie-shi, Moskova'nın bu türden taleplerini Aralık 1948'de meydana gelen "*Huai-hai Savaşı*"na kadar ciddî olarak gözden geçirmemiştir. Huai-hai savaşı, Guo-Min-Dang yönetiminin çökmekte olduğunu açık bir şekilde gözler önüne sermiştir⁴⁵¹. Bunun bir neticesi olarak Guo-Min-Dang yetkilileri, muhtemelen Sovyetlere jest olması gâyesiyle, Mesut Sabri Baykozi'yi geri çağırarak yerine daha uysal bir kişiliğe sahip olan Burhan Şehidî'yi Doğu Türkistan Hükümeti Başkanlığı'na atamıştır⁴⁵².

Jiang Jie-shi, yeni yıl dolayısıyla, 1 Ocak 1949 tarihinde yayınladığı mesajında Çin Komünist Partisi'ne barış teklifinde bulundu. Bundan sonra da Zhang

⁴⁴⁹ Uygurca, Çince ve Rusça bilen Burhan Şehidî hakkında kaynakların verdiği bilgilerde 1947 yılı sonu ve 1948 yılı başlarına kadar devam eden görüşmelerde Zhang Zhi-zhong ile Sovyet elçiliği arasında arabuluculuk yaptığı kaydedilmektedir, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 40.

⁴⁵⁰ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 4.

⁴⁵¹ 7 Kasım 1948-12 Ocak 1949 tarihleri arasında 65 gün devam eden Huai-hai Savaşı'nda Guo-Min-Dang cephesi 5 ordusunu ve 550.000'e yakın askerini kaybetmiştir, bkz. Clubb, **Twentieth Century China**, s. 291.

⁴⁵² Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 4. Hayit'e göre (**Turkestan zwischen**, s. 321) Nan-jing'e çağrılan Baykozi'ye İran Büyükelçiliği görevi teklif edilmişse de o, bu teklifi kabul etmeyerek Çin'de kalmayı tercih etmiştir. 5 Nisan 1951 tarihinde Komünist otorite tarafından tutuklanan Baykozi, Mart 1952'de hapishânedede vefat etmiştir.

Zhi-zhong, Sovyetlerle yeni bir anlaşma imzalamak üzere Urumçi'ye gönderildi. Bu yeni anlaşma ise Sheng Shi-cai'in 1939'da imzaladığı anlaşmanın yerini alacak bir metindi⁴⁵³. Clubb'un da ifade ettiği gibi bu anlaşmanın tasdik edilmesi Sovyetlerin lehine olacaktı. Çünkü Moskova ileride Çin Komünist Partisi yönetimiyle karşılaştığında, bu türden geçerli bir anlaşma göz önünde bulundurulacaktı⁴⁵⁴. Jiang Jie-shi ise Doğu Türkistan meselesinde Sovyetler ile böyle bir anlaşma imzalamakla Moskova ile Çin komünistleri arasında mevcut olan gerginliği daha da büyütmeyi ümit etmekteydi⁴⁵⁵.

Sovyetler ile Zhang Zhi-zhong arasındaki görüşmelerin muhtevası hakkında teferruatlı bilgiler olmamakla beraber, Guo-Min-Dang kaynaklarına göre, Stalin'in istekleri ile 1939'da imzalanan "*Kalay Madenleri İşletmeleri Antlaşması*"na benzer nitelikte idi. Yani Stalin, Doğu Türkistan'daki tabîî kaynakların hemen hemen tamamının Sovyet emrine verilmesini talep etmiştir⁴⁵⁶. Bununla da yetinmeyen Stalin, Doğu Türkistan ile ticarî ilişkilerde ithalat ve ihracat serbestliğinin de tamamıyla Moskova'ya verilmesini istemiştir⁴⁵⁷. Bu şartlar Guo-Min-Dang Hükümeti'nce kabul edilmesi zor isteklerdi. Nitekim anlaşamayan iki taraf arasındaki müzakereler Mayıs 1949'da kesilmiştir. Bu görüşmelerin tek müspet neticesi Almatı ile Urumçi arasındaki uçak seferleri hakkının uzatılmış olmasıdır⁴⁵⁸.

Whiting'e göre, Urumçi'deki görüşmelerin durmasından sonra Sovyetler, Çin komünistleri Doğu Türkistan'a gelmeden önce, bu ülkedeki durumunu sağlama almak gâyesiyle, resmî olmayan yollarla, bir defa daha girişimde bulunmuştur. Halk Kurtuluş Ordusu'nun Peng De-huai komutasındaki birlikleri 1949 yazında Kansu Eyaleti'ne girdiklerinde, Sovyetlerin Urumçi Başkonsolosu, Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki garnizon komutanı General Tao Chih-yueh'e, Doğu Türkistan'ı Moğolistan modelinde bağımsız bir ülke ilân etmesini teklif etmiştir. Bu

⁴⁵³ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 4.

⁴⁵⁴ Clubb, **China and Russia**, s. 370.

⁴⁵⁵ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 101-102; Whiting, **a.g.e.**, s. 116-17; Moseley, **a.g.e.**, s. 14. Bununla birlikte Jiang Jie-shi, Doğu Türkistan'da Tayvan modelinde alternatif bir idare kurmayı da tasarlamış olabilir.

⁴⁵⁶ Birçok araştırmacı bu konuda kesin bir fikir belirtmemekle birlikte June Dreyer (a.g.m., s. 155) Sovyetler Birliği'nin açık bir şekilde Doğu Türkistan'da kontrolü sağlamak bahanesiyle Jiang Jie-shi'ye böyle bir talepte bulunduğunu iddia etmektedir.

⁴⁵⁷ **Su-lien tui**, s. 142 ve devamından naklen Whiting, **a.g.e.**, s. 117.

⁴⁵⁸ Whiting, **a.g.e.**, s. 117; Clubb, **China and Russia**, s. 370.

teklife göre; bundan sonra Moskova, Halk Kurtuluş Ordusu'nun Kansu'dan Doğu Türkistan'a ayak basmamasını emredecekti. General Tao bu teklifi merkeze iletmiştir. Ama Sovyetlerin bu teklifi de kabul görmemiştir⁴⁵⁹.

Temmuz 1949 sonlarına doğru komünist birlikleri Doğu Türkistan kapılarına dayanmıştır. Guo-Min-Dang yönetimi General Tao Chih-yueh'e direnişi devam ettirmesini ve son çare olarak da Himalaya dağlarını aşarak kaçmak üzere savaşmasını emretmiştir. Tao'nun ise bu emre itaat etmek gibi bir düşüncesi yoktu. Nitekim o, Tayvan'a kaçmak isteyen askerlerine; *"Bu şekilde hareket etmekte serbestsiniz"* demiştir⁴⁶⁰. Buna rağmen Tao'nun askerlerinden birçoğu Tayvan'a kaçmamıştır. General Tao ise Doğu Türkistan'da elinde kalan 80.000 Guo-Min-Dang askerîyle birlikte 25 Eylül 1949 günü Kızıl Çin Ordusu'na teslim olmuştur⁴⁶¹. Bir gün sora da, yani 26 Eylül'de, Doğu Türkistan Hükümeti Başkanı Burhan Şehidi, Guang-dong'daki Guo-Min-Dang idaresiyle bütün alakasını keserek, Doğu Türkistan yönetiminin yeniden kurulması şartıyla, Çin Komünist Partisi'nin barış şartlarını ve bununla birlikte Bei-jing'de kurulmakta olan komünist hükümetine tâbi olduğunu da ilân etmiştir⁴⁶².

⁴⁵⁹ Whiting, **a.g.e.**, s. 117-18; McMillen, **a.g.e.**, s. 24; Calvocoressi ve diğ., **a.g.e.**, s. 360.

⁴⁶⁰ Bu sıralarda Nan-jing'in Komünistlerin eline geçmesinden sonra Guang-dong'a taşınan Guo-Min-Dang Hükümeti de Tayvan'a kaçmanın telaşlı hazırlıklarıyla meşgul olmaktadır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 405-406.

⁴⁶¹ Whiting, **a.g.e.**, s. 117-118; McMillen, **a.g.e.**, s. 24. **Sherqî Türkistan Jumhuriyeti Asasi Qanuni**, Sürgündeki Sherqiy Türkistan Parlamenti we Hökümiti yay., t.y.y, s. 7. İsmail Cengiz (**Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, s. 12), bütün Çin'e hakim olan Komünist kuvvetlerinin 1949'da Stalin'in de onayını alarak Doğu Türkistan'ı resmen işgal ettiğini ifade etmektedir. Kremlin idarecilerinin Doğu Türkistan'da komünist bir idare kurulmasını istedikleri kanaatimizce makul karşılanabilirse de bu işgalin bizzat Stalin'in isteği ile yapıldığına dair herhangi bir kanıt elde mevcut değildir. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde de değindiğimiz üzere Merkezî Çin'deki mücadelelere Moskova'nın tepkisi bekle-gör şeklinde olmuştur. Komünist Partisi'nin Çin'de iktidarı ele geçirmesini müteakip de çeşitli alanlarda münasebetlerin kurulduğu bir gerçektir. Hacı Yakup Anat ("Safsatalara Cevap", **Doğu Türkistan**, DTGD yay., No: 183-184, İstanbul 1999, s. 20) zikredilen bu tarihte Doğu Türkistan'daki Guo-Min-Dang'ın askeri komutanı General Tao Su-Yueh, Eyalet Hükümeti Başkanı Burhan Şehidi ve Üç Vilâyet temsilcisi Seyfeddin Azizilerin birlikte hazırladıkları teslimiyetçi kompo sonucunda Komünist Çin Ordusu'nun Doğu Türkistan'ı tek kurşun atmadan ele geçirdiğini ifade etmektedir.

⁴⁶² Forbes, **a.g.e.**, s. 406; İlku (a.g.e., s. 42) bu tarihi 13-20 Ekim 1949 olarak vermektedir.

4. Halkın Millî Hareketlerinin Kısıtlanması ve Doğu Türkistan'da Sovyet Tesirinin Azalması

Çin Komünistleri, Ekim 1949'da Doğu Türkistan'da Sovyetlere karşı ani bir harekete girişecek durumda ve kuvvette değildi⁴⁶³. Bununla birlikte Çin'in toprak bütünlüğünü tehdit eden Gulca yönetimi, Doğu Türkistan'da Çin Komünist İdaresi'nin ihyasını hoş karşılamış veya karşılıyormuş gibi görünmüş olsa bile, ülkenin kuzeybatısındaki durum hiç de iç açıcı değildi⁴⁶⁴. İlerici DTTMKK grubu 1946-1947 senelerinde Gulca yönetimi içindeki Sovyet aleyhtarı milliyetçileri ortadan kaldırmıştı. DTTKK grubu Sovyet hâmilğinde, Doğu Türkistan'ın kuzeybatısında büyük ölçüde özerkliği korumak sevdasıyla Çin Komünist lideri Mao Ze-dong'un liderliğini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır⁴⁶⁵. Bununla birlikte bu grup üyeleri daha uzun bir süre, Üç Vilâyet'te de olsa, Çin ve Sovyet arasında böyle bir özerkliğin vücuda gelemeyeceğinin de farkına vardıklarında iş işten geçmişti.

Halk Kurtuluş Ordusu'nun Guo-Min-Dang birliklerine karşı zafer kazanacağını kesinleşmesi üzerine Ahmedcan Kasimî, Abdülkerim Abbas, Delilhan ve İshak Beg gibi önde gelen Gulca liderleri 15 Ağustos 1949 günü İli'den ayrılmışlardı. İlk olarak Almatı'ya giden bu liderler, oradan da Çin Halk Siyasî

⁴⁶³ Çin Komünistlerinin hâkimiyeti elde etmek gâyesiyle mücadele verdikleri uzun yıllar boyunca Doğu Türkistan onlara yabancı kalmıştı. Zaten Doğu Türkistan'da Komünist aleyhtarlığı da fazlaydı. Doğu Türkistan gibi, Çin'in kuzeybatısı da genellikle komünistlere yabancı ve hasım bir bölge olarak kalmıştı. Komünist birliklerinin 1937'de başladıkları ve batıya doğru ilerleyerek Doğu Türkistan sınırlarına 450 km kadar yaklaştıkları dönemde bile müttefik Tungan "5 Ma" birlikleri tarafından mağlup edilerek geri püskürtülmüşlerdi. Komünist liderlere göre bu mağlubiyet o güne kadar yaşadıkları en büyük hezimet olmuştur, bkz. J. M. H. Lindbeck, "Communism, Islam and Nationalism in China", *The Review of Politics*, C. XII, No: 4, 1950, Indiana, s. 477-78; Nym Wales, *Inside Red China*, NY 1935, s. 154; Chang Chao-li (Hacı Yusuf Chang), "Islam and Communism in China" *Islamic Literature*, C. XIII, No: 12, Lahore 1967, s. 8). Nitekim 1937-1942 yılları arasında 100'ü mütecaviz komünist memur, Sheng Shi-cai yönetiminde görev yapmış fakat yetkileri yok denecek kadar az olmuştur. Sheng'in 1942'de komünistleri yakalamasından sonra Çin Komünist Partisi'nin Urumçi ile irtibatı kopmuştur. Bu ise Çin Komünist Partisi'nin Doğu Türkistan'daki olaylara tamamen uzak kalması ve nüfuzunun olmaması anlamına gelmekteydi. Komünistlerin Urumçi'deki hâkimiyet mücadelesi daha ziyade Üç Vilâyet'teki durumu yakından takip etmek olmuştur. Çünkü komünistlerin müttefiki ve "üstadı" Sovyetler Birliği, Çin'in siyasî ve toprak bütünlüğünün zararına, bölgedeki nüfuz ve gücünü arttırmaya devam etmişti. Nitekim Halk Kurtuluş Ordusu'nun General Wang-zhen komutasındaki I. Piyade birlikleri 12 Ekim 1949'da Kansu'dan Doğu Türkistan sınırlarına girerken; Doğu Türkistan'daki millî hareketi ortadan kaldırmak, Üç Vilâyet'i Çin'in siyasî kontrolü altına almak ve Sovyet nüfuzunu yok etmek gibi gâyeler taşımaktaydı, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 407.

⁴⁶⁴ Mingulov, a.g.m., s. 102-103; Forbes, *a.g.e.*, s. 408.

⁴⁶⁵ Moseley, *a.g.e.*, s. 22.

İstişâre Toplantısı'nın ilk genel toplantısına iştirâk etmek üzere Bei-jing'e gitmeyi düşünmüşlerdi. Fakat Guo-Min-Dang'ın teslim olduğu ve Doğu Türkistan'ın komünist birlikleri tarafından işgâl edildiği dönemde Ahmedcan Kasimî ve yoldaşlarının fikirlerinin ne yönde temayül gösterdiği kesinlik kazanmamıştır. Bununla birlikte Aralık 1949 sonlarında Çin Komünist Partisi'nin Urumçi'de yeni bir yönetim ihdâs etmeye hazırlandığı dönemde, Ahmedcan Kasimî ve yoldaşlarının içinde bulunduğu uçağın 27 Ağustos'ta Mancurya'da düştüğü ve bu kaza neticesinde de uçakta bulunanların hepsinin öldüğü ilân edilmiştir⁴⁶⁶.

Ahmedcan Kasimî'nin ölümünden sonra Üç Vilâyet'teki hâkimiyet İli yönetiminin hayattaki önde gelen lideri Seyfeddin Azizi'nin eline geçmişti⁴⁶⁷. Eylül ayında ise Seyfeddin Azizi liderliğinde Gulca'dan 3 kişilik bir heyet Bei-jing'e gitti. Bu ziyaretin amacı, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu dolayısıyla tertip edilen merasimlerde İli yönetimini temsil etmektir. Seyfeddin Azizi'nin, Ahmedcan Kasimî ve yoldaşlarının ölümü vesilesiyle üzüntülü ve öfkeli olmasına rağmen⁴⁶⁸ bundan sonra Uygur veya Sovyet milliyetçisi olarak değil, Çinlilerin ağzıyla konuşacağını, Çin Komünist liderlerine anlatmaya çalıştığı bir gerçektir. Meseleye Üç Vilâyet açısından bakıldığında, Halk Kurtuluş Ordusu'nun Doğu Türkistan'a girmesiyle konu kapanmış sayılmıştır. Diğer bir ifade ile bu bölge Bei-jing'deki komünist idarenin emrinde olan Urumçi Hükümeti'ne tâbi olacaktı⁴⁶⁹. Yani 1944'te ilân edilen “Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti”nin bakiyeleri de yok edilecek, Doğu

⁴⁶⁶ Whiting, **a.g.e.**, s. 143; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 12; Davidson, **a.g.e.**, s. 132-133; McMillen, **a.g.e.**, s. 24; Dreyer, **a.g.m.**, s. 155; Clubb, **China and Russia**, s. 371; Chen, **a.g.e.**, s. 275; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 25. Aslında bu kazanın meydana gelmesindeki kuşkular bir yana, Bei-jing'in bu haberi 4 ay kadar geciktirerek ilân etmesinde şüphe duyulacak birçok nokta bulunmaktadır. Bazı batılı araştırmacılar Çin Komünist Partisi'nin bu kazadaki rolü hakkında cümleler sarf etmiştir. Ahmedcan Kasimî'nin torunu bu konuda, Çin Komünist Partisi'nin bilerek ve kasten Gulca liderlerini öldürdüğünü ifade etmiştir, bkz. “A Strained Type of Unity”, **FEER**, (14 Sept. 1979), s. 8-9. Kasimî ve arkadaşlarının ölümü, elde mevcut bilgilerin kıtlığı sebebiyle hâlen tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Hakikatin ne olduğu bir tarafa, bu liderlerin ölümü, Çin komünistlerine elverişli bir ortam sağlamıştır. Aynı zamanda bu olay, Sovyetlerin Doğu Türkistan üzerindeki siyasî emellerine indirilmiş bir darbe olmuştur. Miao Pu-sheng'e (**a.g.e.**, s. 435) göre uçakta toplam 17 kişi bulunmaktaydı.

⁴⁶⁷ Uygur kökenli olan Seyfeddin Azizi, tahsilini Sovyetler Birliği'nde yaptığı gibi, Sovyet Komünist Partisi'nin de üyesi idi. Böyle bir ortamda Doğu Türkistan sivil idaresi, altın tepsi içinde Burhan Şehidî'ye kalmıştır. Zaten Çin Komünist Partisi, 20 Ekim 1949'da, Halk Kurtuluş Ordusu'nun Urumçi'ye girmesini müteakip, Şehidî'yi işbaşında bırakmıştır, bkz. McMillen, **a.g.e.**, s. 24; Dreyer, **a.g.m.**, s. 155; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. I, s. 5.

⁴⁶⁸ “A Strained Type of Unity”, s. 8.

⁴⁶⁹ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 88.

Türkistan'ın her karış toprağı, bu defa da, Kızıl Çin idaresine teslim edilecekti. Meseleye Bei-jing açısından bakıldığında ise Urumçi'nin yeni kurulmakta olan yönetimde, eski Gulca yönetiminden esnek ve uysal birilerinin katılmasına ihtiyaç duymaktaydı. Bu suretle 18 Aralık 1949'da Urumçi'de ilk Komünist idare işe koyulduğunda, Tatar Burhan Şehidî; Hükümet Başkanlığı'na, Uygur Seyfeddin Azizi de onun yardımcılığına atandı. Ülke'nin askerî idaresi ise Halk Kurtuluş Ordusu komutanlarından Peng De-huai ve itibarı iade edilen eski Guo-Min-Dang komutanı Zhang Zhi-zhong'un komutası altında yine tamamıyla Çinlilerin eline bırakıldı⁴⁷⁰.

Bu suretle, Çin açısından, kurulması ile büyük bir mesele olarak ortaya çıkan Doğu Türkistan Cumhuriyeti problemi kısmen de olsa bertaraf edilmiş oldu. Bundan sonra ise Bei-jing yönetimin yaptığı ilk iş Doğu Türkistan'da faal olan dinci gruplara yönelmek olmuştur. Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere, Guo-Min-Dang idaresi 1946-1947 senelerinde Doğu Türkistan'ın güneyindeki Türkçü-İslâmci millî hareketi bastırmıştı. Bununla birlikte Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin de Ekim 1949'da hicret etmek zorunda kaldıkları için⁴⁷¹, 1950 yılı ilkbaharı itibariyle Doğu Türkistan'da Çin Komünist Partisi'ne muhalif olarak kalan tek sağcı kanat, Kumullu Yolbars Han ve Kazakların lideri Osman Batur etrafında kümelenen Kazaklar idi⁴⁷². Ekim 1949'da Çin Halk Kurtuluş Ordusu Doğu Türkistan'a girdiğinde Hükümet Başkanı Burhan Şehidî teslim oldu. Fakat Yolbars Han, Ma Jin-shan'ın⁴⁷³ da desteğini alarak komünist birliklerine karşı direniş

⁴⁷⁰ Clubb, **China and Russia**, s. 371-372.

⁴⁷¹ Alptekin ve Buğra 12 Aralık 1949'ta Ladak'a varmıştı. Bu zorlu yolculuk neticesinde Alptekin kızı Yalkın'ı kaybetmiştir. Buradan Şirinagar'a geçen iki lider daha sonra Türkiye'ye yerleşerek, Doğu Türkistan davasına İstanbul'da hizmet etmeye devam etmiştir. Buğra, 14 Haziran 1965 Salı günü geçirmiş olduğu kalp krizi sonucu, bkz. Bakır, **a.g.e.**, s. 115, İsa Yusuf Alptekin (**Esir Doğu Türkistan İçin-2, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları, 1949-1980**, Yay. Haz. Ömer Kul, Ankara 2007, s. 3 vd.) ise 17 Aralık 1995 Pazar günü Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

⁴⁷² Bilindiği üzere, 1937'de Kumul'daki ihtilâl bastırıldıktan sonra Yolbars Han ülkeden kaçarak Nan-jing'deki Guo-Min-Dang yönetimine sığınmıştı. Savaş yıllarında Nan-jing'de kalan Yolbars Han, 1946'da Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'a tâyin ettiği Özel Bakan olarak Doğu Türkistan'a dönmüştür. 1947'de Kumul'da denetleyici bakan ve barışı koruma vazifesiyle görevli komutanlığa atanan Yolbars Han, 1948'de Jiang Jie-shi'nin strateji müsteşarlığına getirilmiştir. Bu ortamda Zhang Zhi-zhong yönetiminin çökmesi Yolbars Hân'ı etkilememiştir. Yolbars Hân, 1949'de ise Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki Barışı Koruma Komutanı'nın yardımcılığına atanmıştır, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60.

⁴⁷³ Qing-haili, Tungan harp beylerinden Ma Bu-fang'ın oğludur. 1944'ten sonra Guo-Min-Dang tarafından Doğu Türkistan'a yerleştirilen Tungan süvari birliklerinin komutanlığını yaptı. 1948'de Uygurların Turfan'da başlattıkları ihtilâli batırdığı söylenmektedir. Daha sonra Çin Halk Kurtuluş

gösterdi. Bu direniş hareketinde Beyaz Rus muhacir grupları da Yolbars Han'ı destekledi⁴⁷⁴. Yolbars Han, Kumul bölgesinde birkaç ay gerilla savaşını devam ettirmişse de⁴⁷⁵, zamanla komünist birliklerine karşı güçsüz kaldı. Nitekim Yolbars Han ve birlikleri ilk olarak Bardaş'a, buradan Kansu Vilâyetinin Dun-huang bölgesine ve son olarak da Qing-hai'ye sığınmak zorunda kaldı. Bu göçler sırasında Ma Jin-shan'ın süvarilerinin komünist birliklere katılması Yolbars Han'ı tek başına bıraktı⁴⁷⁶.

Bütün bu gelişmelere ilave olarak şunu da ilave etmek mümkündür. Şöyle ki 1948 yılı başlarında Baytik Boğda bölgesinden göç eden Osman Batur, Boğda Ula'nın kuzey eteklerindeki Kızıl Kalebel yöresini kendisine baş karargâh yapmıştı⁴⁷⁷. Otoriter bir kişiliğe sahip olan Osman Batur, bu yeni karargâhında kendisine sadık adamlarıyla bir nevî özgür bir şekilde hayatını devam ettirmekteydi. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Osman Batur'un maiyetinin 15.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir⁴⁷⁸. Burhan Şehidî, Eylül 1949'da, Halk Kurtuluş Ordusu'na teslim olduğunda, Osman Batur, Doğu Türkistan'da Guo-Min-Dang yönetimi ile aynı safta ve komünist aleyhtarı olarak bilinmekteydi. Nitekim O, Yolbars Han gibi, Burhan Şehidî'nin komünistlere teslimiyetini içine sindirememiştir. Bundan sonra, Zhang Zhi-zhong'un Koalisyon Hükümeti'nde Maliye Bakanı olan Canımhan da, Osman Batur ile birleşmiştir. Hemen hemen aynı zamanlarda, yani 1949'un yaz ve sonbahar aylarında, Osman Batur'un Alibek Rahimbek liderliğindeki bir grup müttefiki Karaşehir'in Kökülük mevkiinde karargâh kurdu. Bu arada Canımhan Hacı'nın 1946-1947 senelerindeki Koalisyon Hükümeti'nde Genel Sekreter yardımcısı olan Salis de onlarla bileşti. Bundan sonraki aylarda bu iki grup, Halk Kurtuluş Ordusu'na karşı birkaç defa vur-kaç

Ordusu'nun Doğu Türkistan'a girmesine karşı Yolbars Hân ile işbirliği yaptı, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 454-455. Jack Chen'e göre (**a.g.e.**, s. 271) Ma Jin-Shan, Yolbars Hân ile Tibet'e kaçmış ve askerlerinin çoğu da Çin Komünist birliklerine teslim olmuştur.

⁴⁷⁴ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60. Krş. için bkz. Chen, **a.g.e.**, s. 269.

⁴⁷⁵ Bu arada Tayvan'a kaçan Guo-Min-Dang yönetimi, Nisan 1950'de Yolbars Hân'ı Doğu Türkistan Genel Valiliği ve Başkomutanlığı'na atamıştır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 413.

⁴⁷⁶ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60.

⁴⁷⁷ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 129.

⁴⁷⁸ Barnett, **a.g.e.**, s. 276. Osman Batur, Gulca yönetiminden yüz çevirdikten sonra, Guo-Min-Dang idaresi ile siyasetleri aynı mecrada buluşmuştu. Kendisine belki de aynı safta olmanın bir mükâfatı olarak, 1948'de, Kıyıt bölgesindeki üç Guo-Min-Dang süvari bölüğünün komutanlığı verilmiştir, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47.

şeklinde çatıştı⁴⁷⁹. Lâkin bu çatışmalarda Kazakların başarılı olma ümitlerinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Alibek Rahimbek'in grubu Aralık 1949'da Kökülük'ten ayrılarak güneye yani Kazakların Doğu Türkistan-Qing-hai hududundaki Gasköl karargâhına hareket etmek zorunda kaldı. Osman Batur da, komünist birliklerine karşı 6 ay kadar gerilla savaşını devam ettirdi. Alibek maiyetiyle birlikte bin bir müşkülât ile Kuruk Dağ ve Lop-nur bölgesini geçerek, 1950 yılı ilkbaharında Gasköl'e ulaştı. Bundan sonra ise bölgedeki Kazakların ileri gelenlerinden Hüseyin Teyci ve Sultan Şerif ile ilişkiye geçti⁴⁸⁰. Gasköl bölgesindeki Kazaklar, 1934-1936 yıllarında Sheng Shi-cai'den kaçtıktan sonra Doğu Türkistan'ın siyasî sahnesinden uzak kalmışlardı. Fakat Alibek Hâkim'in bölgeye gelmesinden sonra durum değişmiştir. Aradan 6 ay geçtikten sonra Osman Batur da, maiyetiyle birlikte, Kanambal'a gelmiştir⁴⁸¹. Yolbars Han ise yolda Osman Batur ile birleşmişti. Yolbars Han, Hüseyin Teyci ile buluştuktan sonra, Salis ile birlikte, Hindistan'a gitmek ve oradan da Tayvan'a geçerek Jiang Jie-shi ile birleşmek gâyesiyle, Tibet'e hareket etmişti⁴⁸². Alibek Hâkim ise Gasköl'de kalmayı tercih etmişti. Komünist Çin birlikleri ise 1951 yılının Şubat ayında Kanambal-Kayız'a geniş çaplı bir saldırı düzenleyerek Osman Batur ile Canımhan'ı ele geçirmişlerdi. Diğer Kazak liderleri ise Tibet'e kaçmayı başarmıştı⁴⁸³. Osman Batur ile Canımhan, Urumçi'ye götürülerek, Çin Komünist devrimcileri tarafından “*karşı devrimcilikle*” suçlanarak idam edildi⁴⁸⁴. Alibek Rahimbek, Delilhan Canaltay,

⁴⁷⁹ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 129, 151-52, 154-59, 172-74; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47.

⁴⁸⁰ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 160-67; M. J. Clark, “How the Kazakhs Fled to Freed”, **National Geographical Magazine**, C. CVI, No: 5, (Nov. 1954), s. 625-626. Lias (**Kazakh Exodus**, s. 165) Osman Batur'un Alibek Rahimbek gibi, Gasköl'e hareket ettiğini yazmıştır Lâkin Osman Batur'un Gasköl'e gitme niyetinin olmasına rağmen, bu arzusunu gerçekleştiremeden Komünist birlikleri tarafından Kanambal-Kayız'da yakalandığı bilinen bir gerçektir.

⁴⁸¹ Lias (**Kazakh Exodus**, s. 174) ve Boorman-Howard (**a.g.e.**, C. III, s. 47; C. IV, s. 60) Osman Batur'un Gasköl'e geldiğini iddia etmektedirler. Lâkin bu bilginin nereden alındığı belirtilmeyen çalışmalarda ifâdeler gerçekte bir alaka taşımaz.

⁴⁸² Lias, **Kazakh Exodus**, s. 174; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; C. IV, s. 60. Lias (**Kazakh Exodus**, s. 174), Osman Batur gibi Yolbars Beg'in de Gasköl'e geldiğini iddia etmektedir. Lâkin Yolbars Beg, Gasköl'e değil Lopnor'a, Hüseyin Teyci'nin yanına gitmiştir.

⁴⁸³ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 180-182, 187-90; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47. Lias ve Boorman-Howard zikredilen çalışmalarında geniş çaplı harekâtın Gasköl bölgesine yapıldığını iddia etmektedirler. Lâkin araştırmalarımız sırasında bu harekâtın Gasköl'e değil, Kanambal-Kayız'a yapıldığını net olarak ortaya koyduk.

⁴⁸⁴ Jack Chen (**a.g.e.**, s. 270)'e göre Osman Batur, Komünist birlikleriyle yapılan çatışmada öldürülmüştür. Diğer araştırmacılar ise (Lias, **Kazakh Exodus**, s. 180-84; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Dreyer, **a.g.m.**, s. 156; Yang I-fan, **Islam in China**, Hong Kong 1969, s. 75-79; R. C.

Sultan Şerif Teyci ve Hüseyin Teyci ise 6 aylık yorucu yolculuktan sonra, Ağustos 1951’de, maiyetleriyle birlikte, Ladak hudutlarına gelmeyi başardı⁴⁸⁵. Yolbars Han ise, Ocak 1951’de, maiyetiyle birlikte, Lahas’a geldi. Salis’in ise seyahat esnasında, erzak yüzünden çıkan bir anlaşmazlık sebebiyle, öldürüldüğü kayıtlarda mevcuttur⁴⁸⁶.

Osman Batur’un yakalanması ve Yolbars Han’ın kaçmasıyla, Doğu Türkistan’da Çin komünistlerine karşı sağ muhalefet hareketi kontrol altına alınmış olsa da, ülkede Çinlilere karşı isyanlar devam etmiştir. Bu isyanların karakteristik özelliği, komünist aleyhtarlığından ziyade, Çin yönetimine karşı olmasıdır⁴⁸⁷. Sabık Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin ilân edildiği Üç Vilâyet’te ise, sol muhalefet olarak isimlendirilen millî hareket devam etmiştir⁴⁸⁸.

5. 1949-1955 Tarihleri Arasında Doğu Türkistan’ın Siyasî ve Hukukî Durumu

Çin Komünist idaresi, Ağustos 1949’da Gulca liderlerinin çoğunun ölmesinden sonra, Üç Vilâyet meselesiyle alakalı olarak belli bir siyaset takip etmiştir ki, bu çizgisinden dışarı çıkmamıştır. Şöyle ki; Seyfeddin Azizi, Bei-jing Hükümeti’nin Doğu Türkistan üzerindeki egemenliğini tamamen kabul etmesine rağmen, Başkan yardımcısı görevine getirildiğinde, hâlâ Sovyet Komünist Partisi üyesi idi. Çin Halk Kurtuluş Ordusu birlikleri, Aralık 1949’da, daha önce Guo-Min-Dang askerlerinin elinde bulunan bölgelere yerleşmiş olsa bile, Üç Vilâyet bölgesine girmemişlerdi⁴⁸⁹. Aralık 1949’da, Moskova’ya giden Mao Ze-dong burada 6 hafta kalmıştır. Sovyet liderleriyle uzun süren görüşmeler neticesinde Başbakan Zhu En-

Bush, **Religion in Communist China**, NY 1970, s. 269-70; Gayretullah, **Osman Batur**, s. 3) Osman Batur’un yakalandıktan sonra idam edildiğini ifade etmektedir.

⁴⁸⁵ Forbes (**a.g.e.**, s. 415-416), Alibek Raimbek’in 18 Ağustos 1951’de Ladak bölgesindeki Pangong’a ulaştığını, buradan da Şirinagar yoluyla Türkiye’ye geldiğini belirtmektedir.

⁴⁸⁶ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 219-222; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60. Dalay Lama, Yolbars Hân ve 5 adamının Hindistan’daki Darjeeling’e gitmesine izin vermişse de, onunla beraber Lahas’a gelen göçmenleri gözaltına almıştır. Yolbars Hân, Darjeeling’den Kalkuta yoluyla, 1 Mayıs 1951 günü, Tayvan’a gelerek Guo-Min-Dang idaresinde, Doğu Türkistan’ın sürgündeki genel valiliği makamına oturmuştur, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60. Lias ve Boorman-Howard’ın bu konudaki bilgilerin yanlışlığını karşılaştırmak için bkz. Gayretullah, **Uzaklara Balam**, s. 107-112.

⁴⁸⁷ **Muslem Unrest in China**, Hong Kong 1958, s. 51-52; O. S. Fedysyn, “Soviet Retreat in Xinjiang” **American Slavonic and East European Review**, C. XVI, No: 2, 1957, s. 129.

⁴⁸⁸ Forbes, **a.g.e.**, s. 416.

⁴⁸⁹ Komünist birliklerinin bu bölgeye girememesine sebep olarak bölgedeki durumun uygun olmaması gösterilmiştir, bkz. McMillen, **a.g.e.**, s. 37; Dreyer, **a.g.m.**, s. 156.

lai, Moskova'ya gitti. Şubat 1950'de Çin Komünist Partisi liderlerinin Stalin ile müzakerelerini sürdürdükleri sırada, Doğu Türkistan'dan Seyfeddin Azizi başkanlığındaki başka bir heyet de Moskova'ya geldi⁴⁹⁰. Bu gelişmeler, dönemin ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'un 12 Ocak 1950 tarihli beyanatında belirttiği: *"Moskova, Doğu Türkistan'ı Çin'in bir Vilâyeti olarak görmüyor..."* fikrini doğrular niteliktedir⁴⁹¹. Seyfeddin Azizi başkanlığındaki heyet, devam etmekte olan Çin-Sovyet görüşmelerine katılmıştır. Bu görüşmeler neticesinde Doğu Türkistan'ın petrol ve demirden başka madenî kaynaklarını ortaklaşa işletecek iki Çin-Sovyet şirketinin kurulacağı 27 Mart günü ilân edildi⁴⁹². Acheson, 31 Mart tarihli demecinde ise; *"Bu anlaşma, Doğu Türkistan'ın daha önceleri de denenmiş bir yolla, Çin'den ayrılması demektir"* ifadesini kullanmıştır⁴⁹³. Acheson'un bu beyanâtına, aradan bir ay geçmeden, Sovyet basını; *"Sermayede dış ülkenin payı olmasına rağmen, bu teşebbüs sömürücü değil, aksine Çin'in toprak bütünlüğüne saygı gösterilen yapıcı bir anlaşmadır"* şeklinde karşılık vermiştir⁴⁹⁴.

Bununla birlikte ne Acheson ne de Stalin, Mao Ze-dong'un milliyetçiliğinin ve metanetinin farkında idi. Çünkü bir dış ülkeden gelen patronları çıkarırken, onların yerine başka bir ülkeden patron getirme niyetinde olmayan Mao Ze-dong'un hayali, Çin İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki eski hudutlarını tekrar ele geçirmektir⁴⁹⁵. Ayrıca Çin Komünist Partisi, 1950'de imzalan bu anlaşmayı, siyasî bakımdan elverişli fırsat doğduğunda, tekrar gözden geçirilecek veya iptal edilecek, geçici bir taviz olarak gördüğüne şüphe yoktur. Nitekim Çin Komünist Partisi'nin gelecekte Doğu Türkistan'da nasıl bir yol tutacağını bir işareti olarak, Moskova'daki görüşmeler devam ederken, Seyfeddin Azizi'nin Sovyet Komünist Partisi'nden istifa ettiği ve Çin Komünist Partisi üyeliğinin kabul edildiği, Bei-jing

⁴⁹⁰ Beloff, **Soviet Policy**, s. 100; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 89.

⁴⁹¹ Calvocoressi ve diğ., **a.g.e.**, s. 356.

⁴⁹² Bu şirketlerin sermayesine, idaresine ve kârına Çinlilerle Sovyetler eşit ölçüde ortak olacaktı. Bu şirketlerin başkanlarını bir ülke, müdürlerini ise diğer ülke tâyin edecekti. Bu mevki her 3 senede bir olmak üzere değiştirilecekti. Bununla birlikte ilk genel müdür Sovyetler tarafından gönderilecekti. Anlaşmanın süresi 30 yıl idi, bkz. **Soviet News**, 29 March 1950'den naklen Calvocoressi ve diğ., **a.g.e.**, s. 361; **The Times**, (London, 31 March 1950); Beloff, **Soviet Policy**, s. 100.

⁴⁹³ Calvocoressi ve diğ., **a.g.e.**, s. 361.

⁴⁹⁴ **New Times**, (26 April 1950)'den naklen Beloff, **Soviet Policy**, s. 100.

⁴⁹⁵ Schram, **a.g.e.**, s. 256; Lee, **a.g.t.**, s. 128-130; Krş. için bkz. Ama Lahiri, **a.g.m.**, s. 144.

tarafından ilân edildi⁴⁹⁶. Bu arada Doğu Türkistan’da, Çin Komünist idaresi, İli Millî Ordusu’nu dağıtmak üzere girişimlerde bulunmuştur. Ne hazindir ki, Gulca yönetiminin liderleri, henüz 5 yıl önce, Zhang Zhi-zhong’un liderliğindeki Koalisyon Hükümeti devrinde, bu ordunun dağıtılmasına şiddetle karşı çıkmışlar ve bu girişimlerinde de muvaffak olmuşlardı. 1950-1951’de ise, stratejik önemi hâiz bu başarı Çin Komünistlerine nasip olmuştur. Çin Komünist Partisi, entegrasyon ve terfi görünümü altında, İli Millî Ordusu’nu fiilen yok etmek için harekete geçmiştir. Bu plana göre Millî Ordu birlikleri Çin Halk Kurtuluş Ordusu’nun kıtalarına katılarak memleketleri olan Üç Vilâyet’ten uzak bölgelere gönderildi. Bu ordunun komutanları ise Çin Halk Kurtuluş Ordusu bünyesinde vazifelere tâyin edilerek terfi ettirildi⁴⁹⁷. Bütün bunlara rağmen, Üç Vilâyet bölgesinde Sovyet nüfuzu sarsılmadan devam etti.

1950 yılı sonbaharında İli, Çaveçek ve Altay Vilâyetlerinin mahallî hükümetleri yeniden teşekkül ettirildiğinde, idare yine Sovyet sempatizanı Uygur ve Kazak entelektüellerinin uhdesinde kaldı. Meselâ yeni yönetimde sabık Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nde Sovyet yanlısı olarak bilinen 17.000 memur, nüfuzlu mevkilere tâyin edildi⁴⁹⁸. 1949’da Komünist Çin Partisi’nin galibiyetini ilân etmesinden sonra Gulca yönetiminin siyasî kolu addedilen “*Doğu Türkistan’da Barış ve Demokrasiyi Koruma Birliği*”nin dağıtılmamış olması da Sovyetler Birliği’nin siyasî nüfuzunun hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Ülke’nin kuzeybatısında nüfuzlu olan bu birliğin 1950 yaz mevsiminde 77.394 üyesinin bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır⁴⁹⁹. Vaziyetin bu şekilde devam etmesinin Çin komünist idaresinin işine geldiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim 1951 yılı ortalarında Doğu Türkistan’ın kuzeybatısında başlanan “temizlik” hareketiyle Üç Vilâyet’teki esas devrimci yöneticiler ve ön saflardaki memurlar ortadan kaldırılmıştır⁵⁰⁰.

Çin komünist idaresi, İli Hükümeti’nin siyasî kolu olan “*Doğu Türkistan’da Barış ve Demokrasiyi Koruma Birliği*”nin nüfuzunu azaltmak gâyesiyle bir dizi

⁴⁹⁶ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 89; McMillen, **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁹⁷ Whiting, **a.g.e.**, s. 143; Lee, **a.g.t.**, s. 162-163.

⁴⁹⁸ Moseley, **a.g.e.**, s. 25-26; McMillen, **a.g.e.**, s. 39; Dreyer, **a.g.m.**, s. 156.

⁴⁹⁹ Sai-fu-tin, “The History of the Xinjiang League and its Tasks in the Future”, **Jen-min jih-pao**, 19 June 1950, s. 1’den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 420.

⁵⁰⁰ Whiting, **a.g.e.**, s. 143. Krş. için bkz. Dreyer, **a.g.m.**, s. 156.

girişimlerde bulunmuştur. Nitekim Haziran 1950’de yapılan seçimde, Birlik Yönetim Kurulu’na, 5 Çinli ve Tungan üye getirildi. Birliğin adı da “*Doğu Türkistan’da Barış ve Demokrasiyi Koruma Ligi*” olarak değiştirildi. Müteakip 3 yıl içinde ise Doğu Türkistan’ın güney ve doğu bölgelerinde, bu örgütün şubeleri açıldı. Örgüt, Üç Vilâyet’te Sovyet yanlısı istiklalcilerin sembolü olmaktan çıkarılarak, Doğu Türkistan’ın birliği için çalışacak, Çin Komünist taraftarı bir örgüt hâline getirildi. 1953 yazında bu hedefin tutturulması üzerine örgüt de yavaş yavaş önemini kaybetmeye başladı⁵⁰¹.

Bei-jing yönetimi Mart 1950’de, Doğu Türkistan’a çok sayıda Çinli göçmen getirme kararı alarak, gelecekte ülkeyi tamamen kontrollerine almakta ne kadar kararlı olduklarını bu yolla da ortaya koydu⁵⁰². 1952 yılı itibariyle de karşı devrimcileri yok etme kampanyası başlatıldı. Bu kampanya daha ziyade toprak sahiplerine, ulemâya, köylerdeki derebeylerine ve gelenekçi taifesine karşı tatbik edildi. 1952-1953 yıllarında ise “toprak reformu” uygulandı⁵⁰³. Doğu Türkistanlı Uygur ve Kazak Türkleri, Kızıl Çin idarecilerinin bu kampanyasına sert ve kesif bir şekilde karşılık vermiştir. Tunganlardan ise ses-seda çıkmamıştır. Tunganlar bu dönemde Çin hâkimiyetinin şaklabanlığını yapmakla meşgul idi⁵⁰⁴. Çin Komünist Partisi’nin Doğu Türkistan’da hâkimiyetini tam olarak pekiştirdiği tarih 1954’tür. Bundan sonra da, kendisine güvenden olacak ki, ülkedeki değişik halklara özerklikler vermeye başlamıştır⁵⁰⁵.

15 Mart 1954’de Karaşehir’de ilk Tungan özerk nahiyesi kuruldu. Mart ayının sonuna doğru Gulca’ya yakın bir yer olan Şive özerk nahiyesi; Haziran ayında Bayınköl’de Moğol özerk Vilâyeti; Temmuz ayında Kızıl-su’da Kırgız özerk Vilâyeti; Böritala vadisinde yine Moğol özerk nahiyesi; Barköl ve Urumçi’de Kazak

⁵⁰¹ Lee, a.g.t., s. 165-66.

⁵⁰² Douglas, a.g.e., s. 67-68; Dillan, a.g.e., s. 53-54.

⁵⁰³ Lee, a.g.t., s. 167; İsa Yusuf Alptekin, “Temir parda arkasındaki Şarqî Türkistan”, **Millî Türkistan**, LXXIV, 1951 s. 23-27.

⁵⁰⁴ İsmâ’il-İsmâ’il, a.g.e., s. 36.

⁵⁰⁵ Sai-fu-ting, “Sai-fu-ting ti fa-yen”, **Chungkuo kung-Chang-tang ti pa-tsi chuan-kuo tai-piao ta-hui weh-chiai**, C. II, Bei-jing 1957, s. 520-21’den naklen Forbes, a.g.e., s. 422. Bei-jing yönetimi ayrı milletlere özerklik verme işine kendisine en sadık halklardan başlamıştır. Özerk Vilâyet ve nahiyeler kurulmuştur. Şubat 1954 sonu itibariyle Çin Halk Ordusu’nun Doğu Türkistan’daki 30.000 askeri, “haydutları imha ettikleri (!)” için hususi madalyalarla ödüllendirilmişlerdi, bkz. **Xin-jiang jih-pao**, 4 March 1954 ve **Survey of China Mainland Press**, No. 973, (25 April 1954)’ten naklen Forbes, a.g.e., s. 422.

ve Tungan özerk nahiyeleri; Eylül’de Sarı-köl bölgesinde Tacik özerk nahiyesi, Kumul’a yakın Tungan özerk nahiyesi ve Çaveçek etrafında yine Moğol özerk nahiyesi ihdâs edildi⁵⁰⁶.

Çin, 1954’te Sovyetlerle yaptığı anlaşmadan hemen sonra, yani 29 Kasım 1954 tarihinde, İli Kazak Özerk Vilâyeti’nin kurulduğunu ilân etti. Bu suretle Üç Vilâyet, tekrar ve tam olarak, Çin hâkimiyetine katıldı. Aradan bir yıl geçmeden, 1 Ekim 1955’te, Doğu Türkistan, sabık Sovyet taraftarı Seyfeddin Azizi başkanlığında **“Xin-jiang Uygur Özerk Bölgesi”** ilân edildi⁵⁰⁷. 9 Temmuz 1956 tarihinde hazırlanan nizamnâme de *“Xin-jiang Uygur Özerk Bölgesi, merkezî devlet organlarının kanunlarına, tamim ve kararlarına harfiyen uyacak ve bunları ifâ edecektir”* ülkenin statüsü şekillendirilmiştir⁵⁰⁸.

Günümüzde Uygur Özerk Bölgesi içerisinde 5 özerk il, 7 il, özerk bölge merkezine doğrudan bağlı 3 şehir, il merkezlerine doğrudan bağlı 9 şehir, özerk il merkezlerine doğrudan bağlı 7 şehir, 62 ilçe, 6 özerk ilçe, 11 mahalle, 857 kasaba ve nahiye bulunmaktadır. Özerk bölgenin tesis edilmesi önceki döneme göre kıyaslandığında özerk il ve ilçelerin sayısında değişiklik olmazken, illerin sayısı 10’da 7’ye, ilçelerin sayısı 76’dan 62’ye indirilmiş, şehirlerin sayısı ise 3’ten 19’a yükseltilmiş, ayrıca 11 tane de mahalle ihdâs edilmiştir⁵⁰⁹.

⁵⁰⁶ “The Evolution of Minority Nationality Regional Autonomy in Xin-jiang”, **CAR**, C. XV, No: 3, 1967, s. 232-37. Bu arada Eylül 1954’te Bei-jing’de yürütülen Çin-Sovyet müzakerelerinin neticesi olarak Sovyetler Birliği’nin 1950’de Doğu Türkistan’da kurulan ortak Çin-Sovyet şirketlerini lağvetmeye razı olduğu ilân edilmiştir, bkz. Clubb, **China and Russia**, s. 403 vd.; Dreyer, a.g.m., s. 157.

⁵⁰⁷ Morris Rossabi, “Xinjiang”, s. 250; İlkul, a.g.e., s. 42; D. Bonavia, “Axe Falls on a Survivalist” **FEER**, (1978), s. 24; Li Sheng, a.g.e., s. 6; Erkin Alptekin, “Eastern Turkestan: An Overview”, **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, C. VI, No: 1, (1985), s. 129; Taşağıl, “Esaretteki Son Türk Yurdu”, s. 24; **East Turkestan Review**, No: 4, 1960, s. 98’den naklen İsmail Cengiz, **1982 Çin Anayasası’na Göre Doğu Türkistan’ın Hukukî Durumu (I)**, İstanbul 1998, s. 3, not 19; Duygu Gözlek, “Asya’nın Kalbi Doğu Türkistan (1)”, **Gökbayrak**, No: 71, Kayseri 2006, s. 21. İsmail Cengiz (**Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, s. 13) ise 8 Ağustos 1952 tarihinde Doğu Türkistan’da 10 ayrı muhtar bölgenin tesis edildiğini ve bunlardan bir tanesinin de **“Sincan (Uygur) Özerk Bölgesi”** olduğunu ifâde etmektedir. Krş. için bkz. McMillen, a.g.e., s. 300 vd. Doğu Türkistan millî liderlerinden Buğra ve Alptekin, 1 Kasım 1955 tarihinde kaleme aldıkları “Doğu Türkistan Türkleri Komünistlerin İlan Ettikleri Muhtariyeti Reddediyor” adlı yedi sayfalık bildiride muhtariyetin mahiyeti ve bu muhtariyet ile Komünist Çin’in yeni bir taktik denediklerini ifâde ettikten sonra Doğu Türkistan’ın hakiki sahiplerinin sözleri ile bildirilerine nihayet vermişlerdir. Bildirinin aslı hususi kütüphânemiz de mevcut olup, ayrıca bazı sayfaları için ekler kısmına bakınız.

⁵⁰⁸ Kotov, a.g.e., s. 81; Hayit, **Türkistan: Rusya ile Çin Arasında**, s. 336; Cengiz, **1982 Anayasasına Göre**, s. 3, not 19.

⁵⁰⁹ Li Sheng, a.g.e., s. 6.

IV. BÖLÜM

OSMAN BATUR'UN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

A. OSMAN BATUR'UN DOĞUMU, ÇOCUKLUĞU-GENÇLİĞİ VE BÖKE BATUR İLE MÜNASEBETİ

1. Osman Batur'un Doğumu

Kazaklar tarafından “katliam¹” olarak ifade edilen kollektivleştirme yıllarında binlerce Kazak hududu geçerek Doğu Türkistan’a sığınmıştır². Onlar daha sonra Doğu Türkistan’ın Cuncarya bölgesinde yerleşerek, Sovyetlerin kontrolü dışında kalan bu bölgede kendilerini toparlamaya çalışmışlardır. Lâkin Kızılordu’nun 1934’teki müdahalesinden ve Doğu Türkistan’ın tam bir Sovyet peyki hâline gelmesinden sonra Kremlin idarecileri bu Kazaklara karşı harekete geçerek, onları doğrudan doğruya Sheng Shi-cai idaresine teslim etme gayreti içerisinde olmuştur³. Sayıları 15-18.000 olarak tahmin edilen bu Kazak topluluğu, Guo-Min-Dang idaresinin baskısı nedeniyle Cuncarya’dan da göç etmiş ve Doğu Türkistan’ın doğusunda yer alan Kansu-Qing-hai sınırındaki Gasköl bölgesine yerleşmiştir⁴.

¹ Caroe, **a.g.e.**, s. 172.

² Wheeler, **a.g.e.**, s. 131; Lias, **Kazak Exodus**, s. 61-62. Burada Kazakların, Doğu Türkistan’a Rus ihtilâlinde sonra yerleştikleri anlamı çıkarılmamalıdır. Bilhassa Orta Düz Kazaklarının Abak-Kerey tayfası IX. asırdan beri bölgenin yerleşik halkları arasında bulunmaktadır, geniş bilgi için bkz. Gayretullah, **Uzaklara Balam**, Toker Yay., İstanbul 2009, s. 14-16. Krş için bkz., “Abak”, “Abak-Kerey” ve “Kerey” maddeleri, **Kazak Sovyet Ansiklopedisi**, C. I, V, Almatı 1972.

³ McLean, “Xinjiang: Today”, s. 381.

⁴ Lias (**Kazak Exodus**, s. 71-72) bu baskının Sovyetlerden kaynaklandığını iddia etmektedir ki kanaatimizce zikredilen bu dönemde Doğu Türkistan’da bu türden bir baskı mevcut değildir. Krş. için bkz. Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 18. Sayıları 18.000 kişi olarak kayıtlarda geçen bu Kazak topluluğunun Barköl, Nori, Kapdık ve dolaylarından göç etmelerine ve Qin-hai bölgesine gelmelerine dair kaynaklarda teferuatlı bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda en sağlıklı bilgiler Hüseyin Teyci’nin kaleme almış olduğu bir nevi hatıratında mevcuttur. Lâkin bu hatıratın henüz neşredilmemiş olması göçün aydınlatılmasında bir eksiklik olarak durmaktadır. 1937-1938 yıllarında meydana gelen bu göç hadisesi ile alakalı olarak görüşlerini aldığımız ve bu konuda konferans, gazete ve TV programlarında bilgi veren, fakat bu çalışmalarını henüz basılı materyal haline getirmemiş olan Mansur Teyci ile konuyu teferuatlı bir şekilde ele alma ve değerlendirme imkânı elde ettik. Qin-hai’ye gelen göç kabilelerinden ilk grup Elishan Batur ve Zayıf Teyci liderliğinde olan 700 aile, yaklaşık 3.500 kişi, burada durmayarak Hindistan’ın Karaçi şehrine yerleşmiştir. Göçün ikinci grubu Sultan Şerif Teyci liderliğinde, 300 aile, yaklaşık 1.500 kişi, 1938-1946 tarihleri arasında Qin-hai bölgesinde ikâmet eden grup, 1946 sonlarında Barköl bölgesine dönmüştür. Göç kabilelerinin üçüncü grubu Hüseyin Teyci liderliğinde, 150 aile, yaklaşık 750 kişi, Gasköl’e yerleşmiştir. Hüseyin Teyci’nin bu grubu 1951’e kadar Gasköl’de yaşamıştır. 18.000 kişilik göç kabilelerinden geriye kalan 12-13.000 kişilik grubun bir kısmı Kansu eyaletine göç ederek Aksay bölgesine, bir kısmı da geriye dönerek Altay’a yerleşmiştir. Aksay Kazak Otonom Rayonu için bkz. Gayretullah, **Uzaklara Balam**, s. 98-99. Bu göç hareketleriyle alakalı olarak ayrıca bkz. Saadet Çağatay, **Kazakça Metinler**, TTKB, Ankara 1961, s. 1-7.

Kazakların bundan sonraki ayaklanmaları hakkındaki bilgiler az olmakla beraber aynı zamanda güvenilir de değildir. Bununla birlikte Keşmir yoluyla Türkiye'ye yerleşen göçmenlerin verdiği bilgilere göre Gasköl'e göç eden Kazaklar arasında Sheng Shi-cai idaresine karşı 3 merkezde muhalefet hareketi ortaya çıkmıştır. Bahsedilen bu muhalif hareketler Yunus Hacı ve Alibek Rahimbek idaresinde Tanrı dağlarında, Hüseyin Teyci ve Sultan Şerif liderliğinde Gasköl bölgesinde ve bunların ikisinden de çok daha önemli olan Altay bölgesinde Osman Batur'un başlattığı hareket olmuştur⁵.

1899 yılında Altay'da Köktogay bölgesinin Ertiş ırmağı boyundaki Öndirkara mevkiinde dünyaya gelen⁶ Osman Batur, Kazakların Orta Cüz-Kerey-

⁵ Lias, **Kazak Exodus**, s. 72-73, 76-77, 91-92; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 16-18; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 46-47. Yunus Hacı, Alibek Rahimbek, Hüseyin Teyci ve Sultan Şerif'in mücadeleleri teferruatlı bir şekilde ortaya konulmamıştır. Forbes, (**a.g.e.**, s. 473) bu kişilerden Yunus Hacı'nın Alibek Rahimbek'in müttefiki olduğunu söylemekle beraber, Gayretullah, Alibek'in daha güdeme gelmeden önce Yunus Hacı'nın 1940 yılında tutuklandığını ve gaz odasında şehit edildiğini görüşmelerimiz sırasında bize aktarmıştır. Burada karıştırılmaması gereken nokta adı geçen şahısların her birinin millî mücadelede birlikte hareket etmeleri veya bu mücadele içerisinde olup-olmadıkları değildir. Mesela Hüseyin Teyci'nin hiçbir zaman silahlı mücadelenin içerisinde olmadığı bir hakikattir. Bununla birlikte 1949'da başlayan Komünist Çin istilası döneminde göç kararı alan Osman Batur, Canımhan Hacı, Alibek Rahimbek, Sultan Şerif Teyci, Delilhan Canaltay, Nurgocay Bahadır ... vb kişilere yaptığı yardımlar ve müşterek hareket etme noktasında kanaatimizce faydası görülen bir kişidir. Muhtemelen bu tutumu sebebiyle, 1951 yılına kadar Gasköl'de hiçbir mücadeleye girişmeyen ve Çinli idarecilerle sıkıntı yaşamayan Hüseyin Teyci, nihayetinde Amerikan Konsolosuna da yaptığı yardımlar sonucunda Osman Batur başta olmak üzere diğer göç kabileleri ile münasebette olması, onun da Komünist Çin idarecileri tarafından tutuklanması ve cezalandırılması gereken bir kişi olarak lanse edilmesine sebep olmuştur. Bütün bu gelişmeler neticesinde de hayatta kalabilmenin yolunu, diğer hicret eden kişiler gibi, yurt dışına çıkmakta görmüştür kanaatindeyiz.

⁶ Benson, **a.g.m.**, s. 147; Millward, **a.g.e.**, s. 215; Gayretullah, **Osman Batur**, İstanbul 1966, s. 4; a. mlf., **Altaylarda Kanlı Günler**, İstanbul 1977, s. 158; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 18, 36; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 46; Lias, **Kazak Exodus**, s. 2 4; a. mlf., **Büyük Kazak Göçü**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1958, s. 9; Tursinkan Zakenuli, "Osman Batur ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti", çev. Meryem Kırımlı, **Doğu Türkistan Dergisi**, No: 182, İlkbahar 1999; a. mlf. "Osman Batur Kimdir", Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 66 not, 17; Abdülvahap Kara, "Osman Batur ve Şهادeti", **Tarih ve Medeniyet**, No: 37, (1997), s. 25; a. mlf. **Azattıktın Öşpes Ruvhu, Nurgocay Batur'dın Estelikleri Cane Ospan Battur**, Almatı 2008, s. 5; Hızırбек Gayretullah, **Millî Kahraman Osman Batur'un Şهادetinin 50. Yılı Hatırasına**, DTGD Yay., İstanbul 2001, s. 3; Hamit Göktürk, "Osman Batur İslâmoğlu", **Doğu Türkistan**, C. I, No: 8, İstanbul 1981, s. 20; Reşit Şaşıhüseyinoğlu, "Ölümünün 30. Yılında Osman Batur", **Doğu Türkistan**, C. I, No: 9 (1981), s. 9; İsmetullah Yesevî, "Altın Efsane Osman Batur", **Yesevî**, No: 176, Ağustos 2008, s. 24; **Türkistan Şehitleri**, s. 42; Arpacık, **a.g.e.**, s. 140; http://www.uygur.org/uygurche/uchur/2005/2_14.htm, 04.09.2005. Osman Batur'un doğum tarihini Çandarlıoğlu (**Özgürlü Yolu**, s. 11) 1890 olarak vermektedir. Osman Batur'un doğum tarihi konusunda Hızırбек Gayretullah "Türkistan Davaasında Alaş'ın Yeri", **Ortadoğu Gazetesi**, 23-26 Şubat 1975 tarihli 4 günlük seri makalesinde Hasan Oraltay tarafından kaleme alınan "**Alaş Türkistan Türklerinin Millî Parolası**" adlı eserini tenkit ederken, Hasan Oraltay'ın vermiş olduğu 1899 tarihini yanlış olarak belirtmekle beraber, Osman Batur ile aynı köyden olan Eley, İbray ve Besikbay adlarındaki kişilerin verdiği bilgilerden hareketle, Batur'un doğum tarihini 1889 olarak vermektedir. Altay (**a.g.e.**, s. 265, 408),

Abak⁷ Kerey-Cantekey-Molkı-Aytuvgan boyuna mensuptur⁸. Osman Batur, İslâm Bey ailesinin en büyük oğludur⁹. Babası İslâm Bey, hayvancılık ve ziraatla meşgul olan ve Altay dağlarının Köktogay bölgesinde ikâmet eden bir zattır¹⁰. Annesi ise Ayça (Kayşa) Hanım'dır¹¹.

2. Osman Batur'un Çocukluğu ve Gençliği

Osman Batur'un çocukluk ve gençlik yıllarına ait her hangi bir belge mevcut olmayıp, bu konudaki bilgiler daha ziyade Türkiye'ye göç eden ve Osman Batur ile aynı dönemde yaşamış olan kişilerin beyanatlarından ibârettir¹². Bu bilgiler ışığında kesin olan bir şey vardır ki o da; Osman Batur'un çocukluk ve gençlik yılları bölgede yaşayan diğer Kazak çocuklarının yaşantıları gibi geçmiş ve Kazak örf ve adetlerine göre yetiştirilmiştir¹³. Osman Batur, altı yaşından itibaren ata binmeye başlamış ve 10-12 yaşlarında usta bir binici hâline gelmiştir¹⁴. Bununla birlikte Osman Batur'un 5 veya 7 yaşında İslâm dininin bir vecibesi olarak sünnet ettirilmiş, 8 yaşına geldiğinde de Türk cemaat okuluna devam etmiştir. Osman Batur'un devam ettiği okul babasının başkanlığını yaptığı ve Kazak topluluğunun açmış olduğu

Osman Batur'un doğum tarihini 1898 olarak vermekte ve bu iddiasını 1 Mart 1975 tarihinde sözüne güvenilir ve sağlam bir karaktere sahip olduğunu ifâde ettiği merhum Süleyman Akdağ'dan aldığını belirtmektedir. Altay'ın ifâdesiyle Osman Batur gibi Maşan kolunun Aytuvgan ailesinden olan Süleyman Akdağ, Osman Batur'un kendisinden 2 yaş büyük olduğunu, 1 Mart 1975 tarihi itibarıyla 75 yaşında olan bu kişinin ifâdesiyle, Osman Batur'un yaşaması durumunda 77 yaşında olacağını belirtmiştir. Bu ifâdeden hareket eden Altay, Osman Batur'un doğum tarihini 1898 olarak vermektir. Hâlbuki bu ifâdeden de hareket edecek olursak Osman Batur'un 1899 tarihinde dünyaya geldiğini net bir şekilde ortaya koymak mümkündür.

⁷ Kazaklar, Ulu-Orta-Kişi (Küçük) Cüz olmak üzere 3 kola ayrılırlar. Orta Cüz'e mensup olanlar Kuzey Kazakistan, Altay ve Doğu Türkistan'ı yurt edinmişlerdi. Orta düz kendi bünyesinde 12 boya ayrılır. Buna "12 Abak-Kerey" denir. 12 Kerey, Abak Ana'nın 12 evladına izafeten verilmiş bir isimdir, bkz. Hızırбек Gayretullah, **Uzaklara Balam**, s. 13-15.

⁸ Forbes, **a.g.e.**, s. 470; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 45; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 11; Mustafa Başaran, "Doğu Türkistan İstiklal Kahramanı Osman Batur İslâmoğlu (1899-1951)", **Basılmamış Bitirme Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, s. 4.

⁹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 11; Başaran, a.g.t., s. 4

¹⁰ Başaran, a.g.t., s. 4

¹¹ Benson, a.g.m., s. 147; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 11; Gayretullah, **Altaylarda Kanlı Günler**, s. 158; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 18, 36; Yesevî, a.g.m., s. 24.

¹² İstanbul'da ikâmet eden Delilhan Canaltay ile yaptığımız görüşmelerde Osman Batur'un ümmî olduğunu, okula gitmediğini ve kendisi tarafından Osman Batur'a dinî konularda dersler verildiğini ifâde etmiştir.

¹³ Bu konuda en teferuatlı bilgiyi G. Lias, (**Göç**, çev. Mehmet Çağrı, İstanbul 1973, s. 14-15, 32-48) vermektedir. Ayrıca bkz., Kara, "Osman Batur ve Şehadeti", s. 25.

¹⁴ Altay, **a.g.e.**, s. 409; Gayretullah, **Altaylarda Kanlı Günler**, s. 158; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 18, 36; Arpacık, **a.g.e.**, s. 140.

okuldur¹⁵. Nurgocay Bahadır'ın anlattığına göre¹⁶ Osman Batur'un okul hayatı da çok renkli ve başarılı geçmiştir. Hocası çok sert bir kişi olmasına rağmen zeki ve öğrenmeye meraklı olan Osman Batur, kendisini hocasına sevdirmeyi başarmıştır. Osman Batur kendi avıllarında Molla Efendi'den dini dersler tahsil etmiştir. Nitekim Osman Batur'a, babası tarafından verilen Osman ismi muhafazakâr bir aileye mensup olduğunu da göstermektedir¹⁷.

İlköğrenimi sırasında şiir yazmaya da merak salan Osman Batur, diğer kabiliyetleri ile kısa zamanda çevresinde sevilen bir genç hâline geldi. Okul hayatındaki başarılarının yanında küçük yaştan itibaren ata binmesi, zeki ve atılgan olması, onu tanıyan ve tanımayan bütün kişiler tarafından sevilmesine ve ismi diğer kabileler arasında konuşulmaya başlandı. Osman Batur'da daha genç yaştan itibaren sağlam bir irade ve kararlı bir fikir sahibi olduğu belirtileri göze çarpmıştır. Aynı zamanda harikulade bir nişancı ve son derece cesur olduğu gözden kaçmamıştır¹⁸.

Osman Batur'un çocukluğu Bozkır Kazak Türklerinin çocukları gibi kayak, salıncak, tüfek ve birtakım yarışma oyunları oynayarak ve Bozkır Kazak hayatını yaşayarak geçmiştir¹⁹. Osman Batur'un çocukluğunda başlayan çalkantılı hayatı gençliğinde de devam etmiş, henüz 12 yaşında iken Çin'de Cumhuriyet ilân edilmiş, diğer taraftan Rusya'da Ekim İhtilali patlak vermişti. Lâkin bölge tarihi açısından önemli gelişmelere gebe olacak bu olayların sınır boylarında yaşayan Osman Batur'u çok da etkilediğini söylemek mümkün değildir²⁰.

Tutan isimli dayısından ilk kavga derslerini alan Osman Batur, genç yaşında iki önder tarafından da sınanmıştır. 1932 senesinin sonbahar aylarında Osman Batur,

¹⁵ Başaran, a.g.t., s. 4.

¹⁶ Nurgocay Batur'un hatıratı'nın Türkçe versiyonu Gülçin Çandarlıoğlu tarafından **Özgürlük Yolu**, Kazak Türkçesi'ndeki versiyonu ise Abdülvahap Kara tarafından **Azathgım Sönmez Ruhı** adıyla Kazakistan'da yayınlanmıştır. Osman Batur'un en yakın sırdaşlarından ve komutanlarından birisi olan Nurgocay'ın anlattıkları çalışmamızda sıkça başvurduğumuz ve faydalandığımız bir eser olmakla beraber, bir hatıra olması hasebiyle, zaman zaman olayları tek taraflı ve abartılı bir şekilde ifade ettiğini müşahade ettik. Bununla birlikte bizzat olayların içinde olan bir şahsın anlatımı muhtevasında değerli bilgileri de beraberinde getirdiğinden, bilhassa olayların yer ve zamanını tespitte bu eserden çokça istifade ettik.

¹⁷ Başaran, a.g.t., s. 5.

¹⁸ Altay, **a.g.e.**, s. 409; Benson, a.g.m., s. 149; Başaran, a.g.t., s. 5. Şirzat Doğru (Büyük Türkistan Mücahidi Osman Batur'u Anıyoruz, **Türkeli**, C. I, No: 1, 1968, s. 11)'e göre Osman Batur okuma yazma öğrenmiş olup, hocası da Arul Molla idi.

¹⁹ Altay, **a.g.e.**, s. 408-409; Gayretullah, **Altaylarda Kanlı Günler**, s. 158; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 18, 36.

²⁰ Kara, "Osman Batur ve Şehadeti", s. 26.

eniştesinin yanından dönerken Moğol askerleri tarafından yengesi ile beraber tutuklanır. Merkeze iki asker tarafından götürülmekte olan Osman Batur, bir fırsatını bularak iki askerî etkisiz hâle getirip, askerleri de bağlamak suretiyle, evine döner. Durumu haber alan Moğol yetkililer, Molkı aşireti reisi Kuliyy Teyci'den olayı araştırmasını ve bu işi yapanın kendilerine teslim edilmesini ister. Çok geçmeden Osman Batur'un bunu yaptığını öğrenen Kuliyy Teyci, kendisini çağırarak bu işi neden yaptığını sormuş ve aldığı cevap üzerine²¹, Moğol yetkililerine böyle bir kişiyi bulamadıkları haberini salmıştır²².

Osman Batur'u gençlik yıllarında deneyen ikinci şahıs da Kazak Türklerinin ileri gelenlerinde ve askerî gücü olan Zuvka Batur'dur²³. Zuvka Batur'un beş adamının İslâm Bey'e ait atları alarak yola koyulmaları üzerine peşlerine düşen Osman Batur, atları geri almakla kalmamış, beş kişiyi de birbirine bağlamıştır. Vuku bulan olay Zuvka Batur'un gururunu incittiğini öğrenen İslâm Bey, olayın büyümeden kapatılması gâyesiyle Osman Batur'u da yanına alarak Zuvka Batur'un yanına gitmiştir. Zuvka Batur, Osman Batur'a kapının önünde çokça kırmızı içip sarhoş olan kişiyi yanına getirmesini söylemiştir. Lâkin kapıda duran kişi Zuvka Batur'un en büyük pehlivanı ve dövüşçüsüdür. Buna rağmen bir çuval misali adamı Zuvka Batur'un önüne koyan Osman Batur bir defa daha takdir edilmiştir²⁴. Mertliği ve cesareti sebebiyle Zuvka Batur ve Kuliyy Teyci tarafından takdir edilen Osman

²¹ Osman Batur'un Kuliyy Teyci'ye: *"Evet bu işi ben yaptım. Fakat bunu, iddia edildiği gibi şahsî bir çıkar sağlamak için değil, milletimizin zaten yüce olan şanını kendi çapımda daha da yükseltmek için yaptım. Eğer beni böyle uydurma suçlamalar ile yakalasalardı onlar için övünç kaynağı olacak ve beni aşağılayacaklardı. Bu fırsatı vermedim. Olay budur"* demiştir, bkz. Arpacık, **a.g.e.**, s. 143.

²² Arpacık, **a.g.e.**, s. 142-143.

²³ Zuvka Batur için yazılı kaynaklarda teferruatlı bilgi olmamakla birlikte, Doğu Türkistan tarihinde birçok olayda olduğu gibi bu konuda da farklı görüşler mevcuttur. Çalışmalarımız sırasında görüştüğümüz Doğu Türkistanlılardan bir kısmı Zuvka Batur'u kahraman olarak ifade ederken bir kısmı da tam tersi görüşlere yer vermiştir. Mesela yaptığımız görüşmelerde, Mansur Teyci ve Abdülvahap Kara, Zuvka Batur'un bir halk kahramanı olduğunu, zenginden alıp fakire dağıttığını ifade ederken, Hızırбек Gayretullah, Abak-Kerey'in İteli boyundan olan Zuvka Batur ile Osman Batur'un hiçbir zaman karşılaşmadıklarını ifade etmiştir. Ayrıca Sultan Şerif Teyci'nin babası olan Zuvka Batur'un Altay'da adi suçtan hüküm giyerek Urumçi Hükümeti tarafından idam edildiğini ifade eden Gayretullah, Osman Batur ile irtibatlandırılmak istenen bu olayı Türkiye ve Avrupa'da yaşamakta olan Zuvka Batur'un yakınları tarafından ortaya atıldığını belirtmektedir. Konumuzla direkt alakalı olmamakla birlikte Zuvka Batur'un, gençlik yıllarında Osman Batur ile bir münasebetinin olup-olmaması bir yana Osman Batur'un Zuvka Batur'un adamlarından birkaçını alt etmesi onun cesaret ve adaletini ortaya koyması açısından önemlidir.

²⁴ Arpacık, **a.g.e.**, s. 143 vd.

Batur'un gelecekte milletine yapacağı liderliğin ilk işaretleri de bu hareketleri olmuştur.

Osman Batur'un evliliğine dâir herhangi bir belgeye tesadüf etmemekle beraber çağdaşı kişilerle yapılan mülakatlarda kendisine, normal olarak her Kazak ailesinde olduğu gibi, evlilik çağına girdiğinde izdivaç yaptığını ve çoluk-çocuk sahibi olduğu belirtilmektedir. Osman Batur gençlik yıllarında avcılığı da öğrenmiş, delikanlılık çağı yaşadığı bölgenin hayat şartları icabı vahşi atları evcilleştirmek, kement ve sırık tuzağı kullanmak, güreş, yabani atları yarıştırmak ve avcılıkla geçmiştir²⁵. Osman Batur'un dedesi varlıklı bir kişi olmasına rağmen, bu servet Osman Batur zamanına kadar gelememiştir. Bu yüzen Osman Batur, 1940 yılına kadar Köktogay bölgesinin Kürti mevkiinde, Kızıltaş pınarı boyunca tarımla meşgul olmuştur²⁶.

3. Böke Batur ile Osman Batur'un Münasebeti

Doğu Türkistan Türklerinin XIX-XX. asırdaki istiklal mücadelelerine baktığımızda göze çarpan mümtaz şahsiyetlerden birisi de Böke Batur'dur. Doğu Türkistan Türklüğünün özgürlüğü için mücadele eden ve bu uğurda şehit olan Osman Batur ise, İslâm öncesi Türk devletlerinden beri kullanılagelen “*atlı savaş taktiklerini*” Çin ve Ruslara karşı mahâretle kullanan, iyi nişancı, gerilla harbinin bütün inceliklerini bilen ve bunları tatbik eden cesaret ve zekâ sahibi bir kişiydi. Muhtemelen bu hasletlerine binaen Osman Batur'un, Kazakların XX. asrın sonlarında Çinlilere karşı büyük mücadeleler vermiş olan büyük lideri Böke Batur'un yanında yetişerek, Ondan savaş taktiklerini öğrendiği söylenegelmiştir²⁷.

²⁵ Altay, a.g.e., s. 409.

²⁶ Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 45; a. mlf., “Osman Batur Kimdir”, s. 3.

²⁷ Benson, a.g.m., s. 147; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 11; Abdülveli Can Angalbayoğlu, “50. Şehadet Yılında Osman Batur'u Anarken”, **Millî Kahraman Osman Batur'un Şehadeti 50. yılı Hatırasına**, İstanbul 2001, s. 1. Bilhassa haberleşmenin çok hızlı gelişmekte olduğu çağımızda sanal âlemde yaşanan bilgi kirliliğinin en bâriz örneğini Osman Batur ile Böke Batur'un münasebeti mevzuundaki bilgiler oluşturmaktadır. Şöyle ki; Türkiye'de Osman Batur hakkında ilk çalışmayı yapmış olan Hızırбек Gayretullah'ın hazırlamış olduğu (**Altaylarda Kanlı Günler**, s. 158; “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 18, 36) adlı çalışmalarda yer alan: “... 12 yaşında hayatının bir dönüm noktasına geldi. Böke Batur, Kazakların büyük kahramanı, ondaki büyük istidadı görüp onu iyi bir silahşor olarak yetiştirmek için yanına aldı. Ona çete savaşlarının bütün inceliklerini öğretti. Aynı zamanda da Rus'a ve Çin'e karşı sönmek bilmez bir kin aşıladı. İki yıl sonra Böke Batur'un büyük yenilgisi oldu. Böke Batur, Osman'a: 'Benim isim bitti, ama ileride senin milletinin sana ihtiyacı olacak, çünkü senin gibi bir başkası daha doğmayacak. Benden ayrıl' diye buyruk verdi. Osman bu acı buyruğa boyun eğdi” ifâdeleri birçok internet sayfasında ve bazı araştırma eserlerde yer almıştır. İlmî hakikatler Osman Batur ile Böke Batur'un hiç karşılaşmadıklarını ortaya koymaktadır. Mesela

Böke Batur ile Osman Batur arasında her hangi bir münasebetin olmadığına dâir en makul bilgi Halife Altay tarafından kaleme alınan **Anayurt'tan Anadolu'ya** adlı eserin muhtelif sayfalarında yer almaktadır. Böke Batur, 12 Abak-Kerey boylarının Molkı kabilesinin Kul oymağından olup, Cırgalan'ın oğludur. Çevresinde sevilip sayılan, akıllı, cesur, ileri görüşlü ve oldukça varlıklı birisi olan Böke Batur'un en önemli özelliği Çin idaresinden hoşlanmamasıdır. Çıkan bir anlaşmazlık sonucu bulunduğu bölgedeki Çin karakolunu basan Böke Batur, karakoldaki bazı kişileri öldürmüştür. Bu olay sebebiyle tutuklanan Böke Batur, arkadaşı Minbay ile Urumçi hapishânelerinde ağır işkencelere maruz kalmıştır. Hapishânedan kaçmayı

Şaşıhüseyinoğlu (a.g.m., s. 9), Başaran (a.g.t., s. 5, 7-8, 9 13); H. Ali Çakar, (**Türkistan Dramı**, İstanbul 1972,s. 316) ve Lias (**Büyük Kazak Göçü**, s. 10, 25 vd. ve **Göç**, s. 47-76) tarafından hazırlanan çalışmalarda da Osman Batur'un Böke Batur'a hayran olduğu, 12 yaşında iken Osman Batur'un yiğitliği ve cesaretini öğrenen Böke Batur'un, bizzat İslâm Bey'in evine gittiği, 1913 yılında Osman Batur'un Böke Batur'a katıldığı Osman Batur'un iki yıl Böke Batur'un yanında kaldığı ve benzeri olaylar anlatılmıştır. Benzer olayları dile getiren Oraltay (**Kazak Türkleri**, s. 66 not, 17) Kazak yazarlar birliği sekreteri Anüvar Alimcanoğlu'ndan naklettiği bilgilerinde Osman Batur'un 14 yaşında iken, yani 1913'te, Böke Batur tarafından geri gönderildiği ve Böke Batur'un göçe başladığını ifade etmektedir. Yesevî (a.g.m, s. 24) ise Böke Batur'un, Osman Batur'a iyi bir silahşör olarak çete savaşlarının inceliklerini öğrettiğini ifade etmektedir. Bu nevî bilgileri yazılı materyallerde bulmak mümkündür. Lâkin bu bilgilerin gerçek olmadığı ve bu iki büyük mücadele insanının birbirlerini görmedikleri bir hakikattir. Basılı materyaller dışında internet ortamında da bu bilgi yanlışlıkları aynen devam ettirilmektedir. Mesela;
http://tr.wikipedia.org/wiki/Osman_Batur/28.11.2008; Oğuz Çetinoğlu, "Altay-Kazak Türklerinin Büyük Mücadelesi: Osman Batur"
<http://www.kalgaydergisi.org/index.php?sayfa=dergiicerik&sayi=46&kod=6/28/11/2008>;
<http://www.nevruzotagi.com/turk-buyukleri/osman-batur/view.html/28.11.2008>;
http://www.nihalatsiz.org/osman_batur.htm/28.11.2008;
<http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=2957/28.11.2008>;
<http://www.facebook.com/topic.php?uid=7784090277&topic=4026/28.11.2008>;
<http://www.rfanews.org/engbbs/viewtopic.php?p=400/28.11.2008>;
http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_310.htm/28.11.2008;
http://www.istiklalgazetesi.com.tr/new_pae_3.htm/04.09.2005;
http://www.orkun.com.tr/asp/yaziasp?makale_Nu=904/04.09.2005;
http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_310.htm/04.09.2005;
<http://www.forum.uz/showpost.php?p=62246&postcount=2/04.09.2005>;
http://www.forum.uz/printthread.php?t_8878/04.09.2005;
http://www.ulkum.com/berka/seh/m/osman_batur/04.09.2005; adlı çalışmalar da Osman Batur'un Böke Batur tarafından yetiştirildiğini ifade etmektedir. Lâkin burada göze çarpan nokta, Böke Batur ile Osman Batur arasında bir münasebetin olduğunu yazarların genel olarak bu bilgiyi Hızırбек Gayretullah'ın çalışmalarından alıp aynen kullandıklarını göstermektedir. Maalesef Doğu Türkistan tarihi üzerine, bilhassa Türkiye'de, yapılmış çalışmaların birçoğu, bu şekilde ifâdeler kullanmakta ve yanlış bilgiler birbiri ardına sıralanmaktadır. Gayretullah ayrıca "Türkistan Dâvâsında Alaş'ın Yeri", **Ortadoğu Gazetesi** 25 Şubat 1975 tarihli makalesinde ise şayet Osman Batur'un 1899 tarihinde doğmuş olması durumunda Böke Batur'u görmesi ve ondan talimat almasını imkânsız kıldığını belirtmektedir. Fakat Molkı aşiretine mensup ve İstanbul'a yerleşmiş kişilerden aldığı bilgilerden hareket eden Gayretullah, Osman ile Böke'nin karşılaştıklarını, Osman'ı Böke'nin yetiştirdiğini, çünkü 1889'da doğan Osman, Böke'yi 16-17 yaşlarında iken gördüğünü iddia etmektedir.

başaran Böke Batur, ne pahasına olursa olsun, kaçıp yurt dışına çıkmak için hazırlıklara başlamıştır²⁸.

Böke Batur 1898 yılı ilkbaharında Altay'ın Çingil ırmağından 1.560 hanelik büyük bir kabile ile göç ederek Urumçi'nin Karatav (Karatay) bölgesine geçti. 1898 yaz mevsimini burada geçiren Böke Batur, buradan Karaşehir'in Kurtağı bölgesine ulaştı. Aynı senenin güz mevsiminde Toksun yoluyla Çargalık'tan geçerek Miran dağına gelen Böke Batur, buradan hareketle Miran dağını aşarak Çimen bölgesine geldi. Yoluna devam eden Böke Batur, Aksu ve Üngürlük dağlarında birkaç ay kaldı. 1899'da Gasgöl'e yerleşen Böke Batur, burada iki sene kaldı. 1901'de Böke Batur'un kfilesinden 1.000 hanelik bir kısmı Kaba ve Kürnay başkanlığında geri dönmüştür. Böke Batur, 1902 yılının ilkbahar aylarında maiyeti olan 500 hane ile Aksu'dan göç ederek beş günde Kumgöl güzergâhından Balğıntav dağına geldiğinde, gözcüleri düşmanın üzerlerine geldiği haberini kendisine ulaştırdı²⁹.

Baskına gelen askerlerin komutanı Wan Da-rin, elçi göndererek Böke Batur'a teslim olmasını teklif etmişse de Böke Batur 3 gün mühlet istemiştir. Wan Da-rin bu müsaadeyi vermeden amansız bir saldırıya geçmiş ve üç gün devam eden çok çetin bir savaş vuku bulmuştur. Savaşın dördüncü günü sabahında âni bir hücumla başta Wan Da-rin olmak üzere 500 kişilik düşman kuvvetinden 300 kişi öldürülmüş, Böke Batur'un kardeşi Şüke olmak üzere 20 kadar şehit verilen bu savaşta birçok kişi yaralanmıştır. Bu baskın neticesinde düşman kaçmasından istifade ile şehitler defnedilmiştir. Bugün hâlâ bu şehitlerin mezarı Eşekbattı³⁰ bulunmaktadır.

Göç hareketine devam eden Böke Batur, Ataktan mevkiinden hareketle, Bukalık dağından ve Buka Davan geçidinden hareketine devam etmiştir. Bu sırada Böke Batur'un maiyeti meşhur "is" hastalığına yakalanmış ve birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Böke Batur sağ kalan maiyetiyle birlikte 1903 yılının ilkbahar aylarında Tibet'e doğru yola çıkarak 3 ayda Tibet'in Nakşa şehrine ulaşmıştır. Nakşa şehrinin amiri, Böke Batur'a Tibet'in merkezi Lahas şehrine gidip vâli ile

²⁸ Altay, **a.g.e.**, s. 247.

²⁹ Altay, **a.g.e.**, s. 248.

³⁰ Bu mevkie "Eşekbattı" denmesinin sebebi, Böke Batur'un savaşından sonra takip edilen düşmanın katır ve eşeklerinin yükleriyle Kumgöl'de bataklığa saplanmasıdır, bkz. Altay, **a.g.e.**, s. 250 vd.

görüşmesini söylemesi üzerine, Böke Batur 8 kişi ile Lahas şehrine gitmiş, kafilesi ise Nakşa'da kalmıştır. Kafile birkaç ay erzak verilmek suretiyle Nakşa'da bekletilmiş, bu sırada Böke Batur hastalanmıştır. 1903 yılının Ramazan ayında Böke Batur hedefine ulaşmadan vefat etmiştir. Hükümet yetkilileri, Böke Batur'un defnedilmesine müsaade etmemişlerdir. Böke Batur'un vefat ettiğinde yaşı kesin olarak bilinmemekle beraber 50-55 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir³¹.

Bu sırada Böke Batur kafilesini takip eden Çin kuvvetlerinin Tibet'e kadar gelmesi üzerine, Tibetli yetkililer, bu kuvvetlere Böke Batur'un cesedini ve başsız kalan yoldaşlarını teslim etmiştir. Teslim edilenlerin çoluk-çocuk, kadın-erkek, yaşlı-genç olmak üzere 600 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Böke Batur'un başı ve kafilesi 1904'te Urumçi'ye getirilmiştir³².

Böke Batur'un göç kafilesinde bulunmuş olan Çakey Molla Karamollaoğlu'nun göç esnasında yazmış olduğu ve Kaben Öztürk'ün elinde bulunan manzum el yazması eserinde göç teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Kaben Öztürk şahit olduğu bu göç hadisesini şu şekilde anlatmaktadır: *"1941 yılında Gas gölü bölgesi, Aksu mevkiinde bölgede mukim Uygur Türklerinden Kasım Ahun adında 80'lik bir ihtiyarla tanıştım. Kasım Ahun bana dedi ki, bundan tam 40 yıl önce buraya Böke Batur kafilesiyle birlikte gelmişti"*³³.

³¹ Altay, **a.g.e.**, s. 252 vd.; Benson, **a.g.m.**, s. 149; Kara, "Osman Batur ve Şehadeti", s. 26.

³² Altay, **a.g.e.**, s. 255. Hastalanarak vefat eden Böke Batur'un başının neden kesildiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Böke Batur'un Tibet'ten geçerken bir baskına maruz kaldığı ve vuku bulan savaşta yakalandığı ve boynu vurularak şehit edildiği de söylenmektedir. Bu durum kanaatimizce Böke Batur'un kafasının kesilmesi noktasındaki en sağlıklı bilgiyi ifade etmektedir, bkz. Gayretullah, **Altaylarda Kanlı Günler**, s. 159. Gayretullah "Türkistan Davasında Alaş'ın Yeri", **Ortadoğu Gazetesi**, 24 Şubat 1975 tarihli makalesinde Böke Batur ile alakalı olarak Halife Altay'a yakın bilgiler aktarmaktadır. Bununla beraber tarihler konusunda ise farklılıklar mevcuttur. Gayretullah'a göre; *"Böke, 1905'deki Japon-Çin savaşından faydalanarak Çinlilere karşı ayaklanmış, fakat başarı istihgal edemeyince Tibet üzerinden Türkiye'ye doğru yola çıkmıştır. ... Böke de Osman Batur gibi Kazak Türklerinin Molki kabilesinin Kul boyundan gelmektedir. Bugün İstanbul'da Kul boyuna mensup Böke'nin akrabaları bulunmaktadır. Böke, 1906'da Tibet'te Eşekbattı denilen yerde Çinlilerle yaptığı savaşta kardeşi Şöke'nin şehadetinden iki gün sonra esir olmuş ve aynı yerde boynu vurularak şehadet şerbetini içmiştir. Bu olayı tanımlayan elimizde kuvvetli ve yazılı belgeler vardır. Sayın Oraltay'ın kitabında geçen Akit Hacı'nın "Hacı Beyan" adlı menzum eseri bu konuda bizleri aydınlatmaktadır. Akit Hacı 1907'de Kazakların töresi olan Mamır Bek'le beraber Mekke-i Mükerreme'ye gitmiştir. Akit Hacı Molki kabilesinden olup bu kabilenin Maşan boyundandır. Bundan dolayı Böke'yi merak etmiş ve Mekke'de araştırma neticesinde, Akiş ve Bortan adlı Böke'nin iki askerini bulmuştur. Bu iki asker Böke'nin geçen yıl Tibet'te Eşekbattı'da şehit olduğunu beyan etmişlerdir. Buradaki geçen yıl 1906 yılını anlatmaktadır"*.

³³ Altay, **a.g.e.**, s. 246.

Böke Batur'un göç hikâyesi hakkında bir başka bilgiyi de büyük şair Akit Hacı'nın "*Hac Beyân*" adlı el yazması eserinde bulmak mümkündür³⁴. Akit Hacı'nın ifadesiyle Karamolla Seyitkan'ın babası Hacı Bortan³⁵, Böke Batur'un kafilesinde bulunmuş olup, Tibet'in Nakşa mevkiinde Böke Batur'un vefat etmesinden sonra kafilenin geriye döndürülmesi sırasında dört kişilik bir grup ile kaçarak Hindistan yoluyla Mekke'ye ulaşan ve Akıt Hacı'nın hac görevi için yaptığı yolculuk sırasında bu kişilerle görüşmüştür³⁶. Böke Batur'un kafilesi Lahas'dan geri gönderilmek üzere Urumçi'den gelen askerlere teslim edileceği esnada bir fırsatını bularak kaçan ve Mekke'ye ulaşan dört kişi: Cetsibay (40), Bortan (25), Kaysa (15) ve Kakış (12)'dir. Bu dört kişi, Altay'dan hacca gelmiş olan Mamırbek Töre ile meşhur âlim ve şair Hacı Akıt'ların kafilesiyle dönerek Altay'daki akrabalarına kavuşmuşlardır. Hacı Akıt'ın bu yolculuğu anlattığı "*Hac Beyân*" adlı eserinde bu dört kişiden bahsedilmektedir³⁷.

Bu olaylarda edinilen bilgiler Böke Batur'un göç hareketinin 1896'da başlayıp, 1906'da bittiği kanaatini uyandırmaktadır³⁸. Her iki kahramanın çağdaş ve birbirleriyle işbirliği meselesine gelince şunu söylemek mümkündür. Böke Batur'un kesik başı ve kafilesi Urumçi'ye geri getirildiğinde Osman Batur ancak 7 yaşında idi. Aynı zamanda ne Osman Batur ne de babası İslâm Bey'in Böke Batur'un göç hareketine katıldığına dâir bir bilgi mevcut değildir. Daha önce de değindiğimiz üzere Böke Batur, Cırğalanoğlu, Abak-Kerey-Molkı boyunun Kul kolundandır. Osman Batur ise Molkı boyunun Maşan kolunun Aytuvgan boyuna mensuptur. Bu itibarla aralarında bir akrabalık bağı mevcut olup, her ikisi de Altay'da yaşamıştır³⁹. Bu iki nokta dışında Osman Batur ile Böke Batur arasında herhangi bir münasebet mevcut değildir.

³⁴ Gayretullah'tan öğrendiğimize göre bu eserin bir nüshası da British Museum'da sergilenmektedir.

³⁵ Hacı Bortan göç hadisesinde 25 yaşındadır, bkz. Altay, **a.g.e.**, s. 246.

³⁶ Akıt Hacı, Hac farızası için yapmış olduğu yolculukta başına gelen bütün olayları bu eserinde teferruatlı bir şekilde ele almıştır, bkz. Altay, **a.g.e.**, s. 246.

³⁷ Akıt Hacı'ya göre Altaylı Hacılar, Mekke'ye ulaştıklarında daha önce Mekke'ye gelmiş olan bu dört kişiden yolda vefat eden Cetsibay dışında diğer 3 kişi ile birlikte Altay'a dönmüşlerdir, bkz. Altay, **a.g.e.**, s. 256, 258, 264.

³⁸ Altay, **a.g.e.**, s. 264.

³⁹ Altay (**a.g.e.**, s. 265), bu sıralarda Osman Batur'un yaşını 5 veya 6 olarak vermektedir.

B. 1940-1951 ARASINDA OSMAN BATUR VE MİLLÎ MÜCADELESİ

1. 1940 Öncesi Altaylar'daki Durum

Doğu Türkistan'da hayatlarını devam ettiren Kazak Türklerinin 1934-1942 yılları arasında, geniş çapta olmasa da, Sheng Shi-cai idaresine karşı yaptıkları mücadelelere daha önce değinmiştik. 1930-1934 yılları arasında Çinli idarecilere karşı girişilen isyan hareketleri, Doğu Türkistan'daki milliyetler probleminin yakın tarihine ışık tutar bir mâhiyettir. Bu isyanların sebeplerine bakıldığında genel olarak dinî problemler görülmekle birlikte nihayetinde ülkede modern milliyetçilik fikrinin doğmasına da yol açtığını söylemek mümkündür. Bilhassa Tunganların 12 Kasım 1933 tarihinde kurulan Kâşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne karşı savaşması, milliyetçilik fikrinin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Nihâyetinde 1930-1934 yılları arasında meydana gelen olaylar, Doğu Türkistan'da bu döneme kadar geçerli olan Pan-İslâmist ideolojinin yerini yavaş yavaş Pan-Türkizm ve mahalli Uygur-Kazak milliyetçiliğine bıraktığını göstermiştir⁴⁰.

1934'te Köktogay'daki cami ve mescitlere yapılan tecavüz ile yakılan Kur'an-ı Kerimler, olayların patlak vermesine sebep olmuştur. Başlangıçta basit bir çekişme, bir nevî din ayrılığı gibi gözüken bu hadise, her iki tarafın gösterdiği hoşgörü ile yatıştırılmıştır. Fakat Sarıtoğay'da, Altay'ın dinî lideri Müftü Akit Hacı'nın camiîne yapılan saldırı, millî hassasiyetin had safhaya çıkmasına sebep olmuştur. Hoşgörüyü bir tarafa bırakan Türkler, bu tecavüz olayını sert şekilde protesto etmişlerdir⁴¹.

Bu olayların geliştiği dönemde 1934'te Zaif Teyci başkanlığında Kaysu'da icra edilen Millî Kurultay, Doğu Türkistan millî mücadele tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu kurultaydan sonra Doğu Türkistan'da çetin bir millî mücadele hayatı başlamıştır. Kurultaya Altay'ı temsilen Akit Hacı ve Halil Teyciler

⁴⁰ Lydia Holubnyechy, "Chinese Treatment of the Nationality Problem in Xinjiang", **The East Turkic Review**, No.: 4, y.y. 1960, s. 60; Hızırбек Gayretullah, "Belgelerle Osman Batur", **Şehadetinin 53. Yılında Altay Kartalı Osman Batur**, haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, DTGD Yay., İstanbul 2004⁵, s. 82-83.

⁴¹ Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 136-137; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 16.

iştirâk etmiştir⁴². Akit Hacı ve Halil Teycilerin kurultay dönüşü Altay’da el altından bağımsızlık adına bazı kıpırdanmalar başlamıştır. Bu kıpırdanmalar Çin idarecileri tarafından da bilinmekteydi. Kurultay’dan dönen Akit Hacı ve Halil Teyciler tutuklanmış, birkaç gün sonra da Ömer Teyci, Mankey, Karakul Zalin, Kaken Teyci, Mamile Zengi, Baygoca Zalin, Akım Batur, Döner Teyci, Baykadam Ökürday, Bayanbay, Boranbay Teyci, Şari Zeng ve Ömerhan Canımhanoglu tutuklananlar kervanına eklenmiştir. Sebepsiz yere ve tamamen keyfî olarak yapılan bu tutuklamalar halk arasında büyük bir huzursuzluğa ve gerginliğe sebep olmuştur. Tutuklamalar esnasında mukaddesata, millî değerlere hatta namusa bile tasallut edilmiştir⁴³. 1935’te Sheng Shi-cai infialin önünü alabilmek için halkın elindeki silahları toplamaya kalkışmış, silahını teslim etmek istemeyen Osman Batur ise bu şekilde mücadelesini başlatmıştır⁴⁴.

Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Sheng Shi-cai, Sovyetler Birliği ile ittifak hâlinde, idareyi ele aldıktan sonra Urumçi şehri bir nevî komünist üssü hâline gelmeye başlamıştır. Altay ise Sovyetlerin daha rahat hareket edebildiği bir bölgeydi. Milliyetçi cephe ise Altay bölgesini kendilerine bir çıkış noktası yapmak niyetindeydi. Bu maksatla daha 1936’da Yunus Hacı liderliğinde bir “*Millî Müdafaa Cemiyeti*” kurmuşlardı⁴⁵. Cemiyette Kacen, Settari Han, Urumçili Ali Ekber, Yusuf Akurday, Ömer Salin, Nurteze, Targabatay Vilâyetinden Mirza Salih ve İli Vilâyetinden Cayir Beg ile Kanat Beg gibi nüfuzlu kişiler görev almışlardı⁴⁶.

Doğu Türkistan’daki Kazak Türklerinin 1936 yılından itibaren Sheng Shi-cai idaresine karşı büyük çapta olmasa bile şiddetli bir mücadele içerisinde oldukları

⁴² Benson, a.g.m., s. 150; Gayretullah, “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 6; Gayretullah (*Altaylar’da Kanlı Günler*, s. 43) adlı çalışmasında bu toplantının Ağustos 1935 tarihinde icra edildiğini belirtmektedir. Benzer şekilde Abdülvahap Kara (“Osman Batur ve Şehadeti”, s. 26) da toplantının 1935 tarihinde yapıldığını ifâde etmektedir.

⁴³ Mesela bu hareketler arasında Köktogay’daki cami ve mescitler ile dinî eserlerin yakılıp yıkılmasını sayabiliriz, bkz. Gayretullah, “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, 15-16.

⁴⁴ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 12

⁴⁵ *Millî Müdafaa Cemiyeti*’nin kimler tarafından ve ne şekilde kurulduğuna dair bir kayda tesadüf etmedik. Bununla birlikte Hızırбек Gayretullah, görüşmelerimiz sırasında Yunus Hacı’yı çok iyi tanıyan birisi olarak onun liderliğinde böyle bir cemiyetin kurulmadığını ve bu konudan bahseden eserlerin bilgiyi aldıkları kaynakları göstermemeleri sebebiyle, hatalı bilgileri eserlerinde kullandıklarını ifâde etmiştir. Doğu Türkistan hususunda yapılması ve ortaya çıkarılması gereken birçok mevzudan birisi de *Millî Müdafaa Cemiyeti*’nin araştırılması olacaktır kanaatindeyiz.

⁴⁶ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 324.

bilinmektedir⁴⁷. Bu dönemdeki Gasköl ve Tanrı dağlarındaki hareketler pek bilinmemekle beraber⁴⁸, Osman Batur liderliğinde Altay Kazaklarının çetin mücadeleler verdiği bilinen bir gerçektir. Nitekim Sheng Shi-cai, Altay Kazaklarını 1937 yılındaki “*Faşist Troçkicilerle*” işbirliği yapmakla suçlamıştır⁴⁹. Sheng, 1937 yılındaki temizlik harekâtından sonra, Altay Kazaklarını silah gücüyle kontrol altına almak için bölgeye askerî birlikler göndermiş, fakat Sovyet yardımı almasına rağmen bu harekâtlardan istediği neticeyi alamamıştır. Osman Batur’un mücadeleye başlamasında Sheng’in bölge halkına karşı yürüttüğü acımasız politikaların rolü büyüktür⁵⁰.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Çin-Rus işbirliği sonucunda ortadan kaldırıldıktan sonra General Sheng Shi-cai, Doğu Türkistan’da temizlik harekâtı başlatarak binlerle ifade edilebilecek aydın ve din adamını çeşitli işkencelerle ortadan kaldırmıştır. Bu harekâtlar, Çin işgâl idaresinin tasdiki ve Sovyet Gizli Polis Teşkilatı’nın yardımıyla, 1934 yılını müteakip 10 yıl boyunca ülkede tam bir terör havası estirmiştir⁵¹.

Sheng Shi-cai idaresinin 1938 senesine kadar nispeten daha ılımlı hareket ettiğini söylemek mümkündür. Sheng ve ekibinin 1938 senesi itibariyle Doğu Türkistan’da sosyalizmi geliştirme sevdasında oldukları alenen ortaya çıkmıştır. Sheng kendisi için zararlı gördüğü ileri gelen kişileri hapse atmaya, ülkenin hemen her Vilâyetinden ileri gelen kişileri Urumçi’de toplayarak göz hapsinde tutmaya başlamış ve yeni rejim çok sert bir şekilde tatbik sahasına konulmuştur. Despot idare tarzıyla bir kazadan diğerine gidebilmek için o kazanın kaymakamı veya karakolundan pasaport alınması zorunlu hâle getirildi⁵².

Bütün bu olumsuz gelişmelere ilave olarak Sheng Shi-cai, Şubat 1939’da Doğu Türkistan’da kullanılmakta olan Yuan para birimini Liang’a çevirmiş, Temmuz ayında da “*Üç Yıllık Kalkınma Planı*”nı hayata geçirmiştir. Sheng, Kasım

⁴⁷ Bu mücadeleler hakkında bkz. Lias, **Kazak Exodus**, s. 81 vd.

⁴⁸ Lias, **Kazak Exodus**, s. 73; McLean, “Xin-jiang: Today”, s. 382.

⁴⁹ Sheng, **a.g.e.**, s. 178-79, 218.

⁵⁰ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 11.

⁵¹ İsa Yusuf Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları**, Derleyen, M. Ali Taşçı, İstanbul 1985, s. 274; Gayretullah, “Belgelerle Osman Batur”, s. 83.

⁵² Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 15.

1939’da ise Çin-Sovyet Millî Meclisi Komisyonu Xin-jiang Şubesi’ni kurmuştur⁵³. Sheng ve ekibi, 1939 yılı sonu itibariyle tutuklama işini hızlandırmış, halkın elinde bulunan silahları toplamaya devam etmiştir. Bilgili ve ileri gelen lider kişilerin hemen hemen tamamı tutuklanmıştır⁵⁴.

Sheng Shi-cai, bir yandan geniş çapta tutuklama işini yürütürken diğer taraftan “Kazak, Kırgız ve Moğol Kurultayı” adı altında, bilhassa adı geçen üç boya mensup vâli, kaymakam ve diğer hükümet hizmetindeki kişiler başta olmak üzere din adamları, bölgelerinde halka liderlik yapabilecek durumdaki kişilerden 2.000 kadarını 18 Eylül 1939’dan itibaren Urumçi’de toplamaya başlamıştır. Zikredilen bu kurultayda Sheng’in zorlamasıyla alınan karar gereğince, Kazak, Kırgız ve Moğolların ellerindeki silahların tamamen toplatılmasına dek, kurultaya katılan kişiler rehin olmak üzere göz hapsinde tutulacaklar ve halk da vakit kaybetmeden silahlarını teslim edecekti. Ayrıca kurultaya katılanlara hükümet tarafından verilen bütün emirlerin kayıtsız-şartsız olarak yerine getireceklerine dâir imzalı ilamlar çıkartılmıştır. İlamlara imza atmakta bir an bile tereddüt gösteren kişilere türlü işkenceler yapılmış, imza atmamakta direnenler ise ortadan kaldırılmıştır. Bu şekilde halkın elindeki her türlü savaş malzemesinin toplatılması cihetine gidilmiştir. Birçok kişi silahını teslim etmediği veya geç teslim ettiği bahanesiyle yok edilmiştir. Birçok kişi ise sebepsiz yere ortadan kaybolmuştur. Bu olayların halkı korku ve panik içerisinde bırakmış olmasına rağmen, Sheng Shi-cai’in baskı ve işkence ile idare etme siyasetinin başarıya ulaştığını söylemek mümkün değildir. Bu baskı ve cebir halkın direnme hareketlerine iştirâkine zemin hazırlamış, bunun neticesinde de binlerce vatan evladı canından olmuştur. Birçoğu da vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır⁵⁵.

1940 yılına gelindiğinde Kazak Türklerinin ayaklanmaları kuzeydeki İli, Çaveçek ve Altay Vilâyetlerine sıçramıştır. Bu ayaklanmaların liderliğini ise Osman Batur yapmaktaydı⁵⁶. Zaten birçok liderin hapiste olduğu bu dönemde, Türk

⁵³ Cheng Hui-sheng, **Xin-jiang jian shi**, Xin-jiang ren min bao, 1986, s. 531.

⁵⁴ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 15.

⁵⁵ Altay, **a.g.e.**, s. 422-423.

⁵⁶ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 46; Lias, **Kazak Exodus**, s. 24; Gayretullah, **Osman Batur**, s. 4. İsmail Cengiz ve Hızırбек Gayretullah tarafından hazırlanan **Çin’de İslâmiyet ve Türkler** (İstanbul 1983, s. 62) adlı çalışmada bütün bu menfi gelişmeler neticesinde 1938-1939 yıllarında Altay bölgesinde Esim ve İris Han kardeşlerin bir ayaklanma başlattığını, fakat bu ayaklanmanın kısa

milletinin kendine has hususiyetlerinden biri olan lider çıkarma kabiliyeti ile İris ve Esim Han'lar etrafında toplanmaya başlayan halka bu iki lider büyük bir manevî güç kazandırmıştır. Bu iki genç liderin başlattığı mücadele, ilerleyen zamanlarda Osman Batur'u ortaya çıkartmış, 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına vesile olmuştur⁵⁷.

2. 1940 Yılı İtibariyle Osman Batur'un Aktif Mücadeleye Başlaması

1933-1944 tarihleri arasında Doğu Türkistan Genel Vâililiği makamında oturan Sheng Shi-cai, 1938 yılına kadar genel anlamda dışa karşı ılımlı, içerde ise kapalı devre terör politikaları izlemiştir⁵⁸. 12 Şubat 1940'da Saritogay'da Akit Hacı'nın camiîne yapılan tecavüz, İris ve Esim Han⁵⁹ liderliğinde büyük bir protestoya sebep olmuştur. Çinli idarecilerin protestocuları tutuklamaya başlaması olayları tırmandırmış ve halkın hükümet askerlerine karşı çıkmasına sebep olmuştur. Silahlı bir çatışmanın yaşandığı bu olay, 1940 yılında Altay bölgesinde Çinlilere karşı sıkılan ilk kurşun olma özelliğini taşır. Bu olay sırasında hiçbir Türk tutuklanmadığı gibi birçok Çinli canını zor kurtarmıştır. Bunu bir isyan hareketi olarak değerlendiren Çinli idareciler, İris ve Esim Han etrafındakiler üzerine askerî

zamanda bastırıldığını ifade etmektedirler. Araştırmalarımızda 1938-1939 yıllarında Altay'da bir huzursuzluğun mevcut olduğunu görmekle beraber Osman Batur'un ayaklanmaya iştirâk ettiğine dâir bir bilgiye ulaşamadık. Bununla beraber 1940 yılını müteakip zikredilen bölgede ayaklanmaların peşi sıra yaşandığı bilinen bir gerçektir.

⁵⁷ Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 7.

⁵⁸ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 15; Sheng Shi-cai, 1933-1944 tarihleri arasında, Çinlilerle eşit olmamasına rağmen, yerel halka kültürel özerklik vaat etmiş, milliyetçiliğe cevap olarak "*Altı Büyük Politika*" programını uygulamaya koymuştur. Bu politikalar: anti-emperyalizm, Sovyetler Birliği ile yakınlaşma, ırkî ve millî eşitlik, temiz yönetim, barış ve yeniden yapılanmadır. Sheng bu politikasına uygun olarak halkın kendi dillerinde gazete çıkarmasına ve kendi okullarını açmasına izin vermiştir. Hatta kabinesine mahalli halktan temsilciler de almıştır. Bu mecliste 27 Çinli, 5 Uygur, 4 Tungan, 2 Kazak, 2 Moğol ve 2 Şibo bulunmaktaydı. Çinli temsilcilerin büyük çoğunlukta olması, milliyetçilik düşüncesinin gelişip güçlenmesine sebep olmuştur denilebilir. Fakat Sheng, 1941'den sonra tekrar Guo-Min-Dang idaresine yaklaşıncı, bütün bu ılımlı politikalarını terk ederek, Jiang Jie-shi'nin gözüne girebilmek için, "*Büyük Çin Milleti Teorisi*"ni tatbik sahasına koymuştur. Bu teoriye göre Çin'de milliyetlerin hem kültürel hem de fiziksel olarak "*tek millet ve tek ırk olduğu, bu sebeple bütünüyle bir asimilasyon politikasının gerektiğine*" inanılmaktaydı. Bu düşüncenin hayata geçirilmesi için yerel milliyetçilere ağır bir baskı rejimi uygulamaya başlamıştır, bkz. Holubnyechy, a.g.m., s. 87; Gayretullah, "Belgelerle Osman Batur", s. 83.

⁵⁹ Bu iki genç lider çok cesur ve yiğitti. İris ve Esim Hân'ların millî mücadeleye verdiği yön, Doğu Türkistan tarihinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu iki genç liderin başlattığı millî mücadele hayatı daha sonraları Osman Batur'u ortaya çıkartmış, İli'de Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına vesile olmuştur, bkz. Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 17; Kara, "Osman Batur ve Şehadeti", s. 26.

güç sevk etmişlerdi. Bu suretle başlayan İris ve Esim Han'ların mücadelesi 1940 yılının Kasım ayına kadar devam etmiş, belirtilen süre zarfında yer yer çok şiddetli çarpışmalar vuku bulmuştur. İris ve Esim Hanlar zaman zaman dağlara çekilerek kuvvet toplamış, sonra Çin kuvvetlerinin üzerine vur-kaç taktiği ile hücumlar düzenlemişlerdi.

Şubat 1940'da Köktogay'da başlatılan bu isyan hareketi Bei göle kadar sıçramış ve Eylül ayında Köktogay vâlisinin araya girmesiyle yapılan görüşmeler neticesinde geçici de olsa ortam sakinleşmiştir⁶⁰. Sheng Shi-cai, Köktogay olaylarından önce büyük bir ayaklanmanın olacağını haber almış, fakat bu örgütü dağıtabilecek gücü de kendisinde görememiştir. Bu suretle ayaklanmanın önünü alabilmek gâyesiyle 1940 yılı başlarında sözde Altay bölgesinin Vilâyetlerindeki düzenin korunmasını görüşmek üzere Altay'dan 350 önemli şahsiyeti Urumçi'ye davet etmiştir. Davetliler Urumçi'ye iner-inmez tutuklanarak hapsedilmiştir. Sheng'in bu hareketi halkın bir an evvel silaha sarılmasına sebep olmuş, bu suretle İris Han liderliğindeki Şubat 1940 ayaklanması başlamıştır⁶¹. Neticesinde Köktogay karakolunu ele geçiren halk 1940 yılı Mart ayına kadar kendi kendisini idare etmiştir. Urumçi Hükümeti, 7 Mart'ta isyana iştirâk edenler üzerine askerî kuvvet sevk etmiş, üzerlerine gelen 500 kişilik Çin, Rus ve Moğol karma askerî gücüne, Buvriltogay boyundaki Şakürti mevkiindeki olayda ele geçirilen 7 tüfek ve 1.700 kişilik gönüllü halk karşı çıkmıştır⁶².

17-18 Mart 1940 tarihinde Şakürti'deki çarpışmalar devam etmiştir. Akşama kadar devam eden çarpışmalardan sonra geceleyin Çin kuvvetlerine karşı baskın düzenleyen halktan, Çinli askerler canlarını zor kurtarmıştır. Çarpışmalarda 40'tan fazla silah ele geçirilirken 100 Çinli asker öldürülmüş, isyan eden halktan ise 300 kişi şehit olmuştur⁶³.

⁶⁰ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 531.

⁶¹ Benson, a.g.m., s. 150; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 324-325. Oraltay (**Kazak Türkleri**, s. 107) ise toplantıya 349 kişinin davet edildiğini hepsinin de hapsedildiğini ifade etmektedir.

⁶² Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 16; Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 325), bu vakanın tarihini 16 Mart 1940 alarak vermekte, hatta yapılan savaşta İris Hân'ı da şehit olanlar arasında göstermektedir. Oraltay (**Kazak Türkleri**, s. 114) da 16 Mart tarihini vermekte, ayrıca bu baskında Nogaybay ve Akteke gibi kahramanların şehit olduğunu belirtmektedir.

⁶³ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 16.

19 Mart 1940 tarihinde isyancılar Sarıtoğay'daki cephanelikten 40 tüfek ile çok sayıda mermi ele geçirmişti. Bu sırada Çingil halkı da kaymakamı öldürüp kaymakamlığı ele geçirmiş ve Osman Batur ile birleşmiştir. İki kaymakamlığın halkı birleştikten sonra Canibek Batur'un saklı tutulan sancağı çıkartılmıştır⁶⁴. Sancak altında toplanan halk “*Uluttu Korgav Uyumu/Milleti Kurtarma Derneği*”ni kurmuştur. Teşkilat başkanlığına İris Han, Kadirbay, Ükürday ve Erteke Bey getirildi. Artık Doğu Türkistanlılar canlarını dişlerine takacak, mal ve canlarını fedâ edecek ve bu suretle vatanlarını kurtarma mücadelesi vereceklerdi. Bu sırada halk arasından çıkan gönüllü, cesur ve kahraman delikanlılar savaşa iştirâk etmeye başlamışlardı⁶⁵. Mücadelenin sona ermesi için İris Han'a gönderilen 4 kişilik heyet hiçbir netice elde edemedi 25 Mart 1940 tarihinde geri dönmüştür⁶⁶. Bu görüşmelerde İris Han'ın talepleri şunlardan ibaretti;

- a. Altay ve Doğu Türkistan'ın diğer Vilâyetlerinden Urumçi'ye çağrılıp hapsedilmiş olan şahısların hepsinin serbest bırakılması,
- b. Altay bölgesi idaresinin Kazak Türklerine verilmesi,
- c. Altay'ın doğal toprak zenginliklerinin Ruslar tarafından sömürülmesinin yasaklanması ve bölgede görev yapan Rusların Doğu Türkistan'ı terk etmesi,
- d. İleri gelen şahısların esrarengiz şekillerde ortadan kaldırılmasına son verilmesi,
- e. Silahlarını teslim edenlerin takibata maruz kalmaması⁶⁷.

⁶⁴ Altay, **a.g.e.**, s. 9-10.

⁶⁵ Benson, a.g.m., s. 158-159. Bu olayların duyulması üzerine Sheng Shi-cai tarafından 4 kişilik bir Kazak heyeti, bölgede görev yapan bilgisiz ve görgüsüz idarecilerin isyana sebep olduğunu, bununla birlikte isyana sebep olan problemlerin Urumçi'ye bildirilmesi durumunda bu isteklerinin yerine ettirileceğini bildirmiştir. İris Hân, gelen heyete rejime karşı gelmediklerini, ellerinde ne silah ne de kuvvet bulunduğunu, hükümetin bütün ileri gelenleri haksız şekilde hapse attığını, tutukluların serbest bırakılması, hükümet yetkililerinin yaptıkları haksızlıkları durması, inanç, mal, can ve namuslarına kastedilmeyeceğine hükümetin söz vermesi durumunda hareketlerin son bulacağını, aksi takdirde de kanlarının son damlasına kadar mücadeleye devam edeceklerini bildirmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 16 vd.

⁶⁶ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 18.

⁶⁷ Benson, a.g.m., s. 152; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 325. Ana hatlarıyla 5 madde olarak buraya aldığımız İris Hân'ın talepleri aslında 20 maddeden müteşekkildi. Bu maddelerin muhtevası genel hatlarıyla şu şekildedir: Merkezde nezaret altında olan bütün liderlerin serbest bırakılması, ölümlerin cesetleri, dirilerin ise kendilerinin gönderilmesi, yerel halkın çoğunlukta olduğu yerlerde hükümet başkanlığı, kaymakam, vali, belediye başkanlığı gibi görevlere yerli halk tarafından seçilen kişilerin getirilmesi, suç isnat edilerek hapsedilenlerin adil olarak yargılanması, üzerlerine askerî kuvvet gönderilmemesi, dinî inanışların serbestçe yapılmasına izin verilmesi, yeraltı madenlerinin halktan izinsiz işletilmemesi, adil bir yönetim gösterilmesi... vb. idi, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s.

5 Nisan 1940 tarihinde isyan eden iki kaymakamlık halkı Bulgun ırmağında birleşmek üzere göç etmeye başladı. 6 Nisan'da iki uçak, göç eden halk üzerine İris ve Esim Han gibi birkaç bozguncunun arkasından gitmemeleri gerektiğine dâir broşür attı⁶⁸.

19 Nisan'da hükümetin askerî kuvvetleri Kumüstü-Çakanirge mevkiinde göç eden kafilenin önünü kesmiş ve savaş başlamıştır. 2.000 kişilik kabile ellerinde sopa, süngü, kazma ve kürek gibi ilkel silahlarla, ölüme gittiklerini bile bile, bu savaştan geri çekilmemiştir. Hükümet askerlerinin komutanı Rusya'da yetişmiş olan İligan idi. Kabile bu savaşta yaralıları da dâhil 250-300 kayıp vermiş, Kişgey Batur ise İligan Polkovnik'i yakalayarak öldürmüştür. Fakat kendisi de şehit olmuştur. Mağlup olan Çin askerî kuvvetleri geri çekilmiş ve 100 Çinli asker öldürülmüştür. Çatışma sonunda 280 tüfek, 6.000 deve yükü cephâne ile 2 de telsiz ele geçirilmiştir. Yolculuğuna devam eden kabile Bulgun ırmağı boyunda Carıntı adlı kışlağa ulaşmıştır⁶⁹.

20 Nisan'da ayaklananlara karşı 8.000 asker ile 6 uçak taarruza geçti. Bu mücadelede de mağlup olan Çinliler büyük kayıplar vererek geri çekilmeye mecbur kaldı. Sheng Shi-cai, bu mağlubiyetler üzerine Urumçi'de hapiste bulunan tutukluları serbest bırakmaya başladı. Aynı zamanda Maliye İşleri Müdürü Shu Ting-zhang'ı ayaklananlarla bir ateşkes anlaşması imzalamak üzere Altay'a gönderdi. Shu, İris Han'a silahları teslim etmeleri karşılığında, Sheng'in ayaklananların isteklerini kabul etmeye hazır olduğunu bildirildi⁷⁰.

Nisan ayının son günlerinde Dabısın Tünke-Üçkız güzergâhından gelen hükümet kuvvetleri Carıntı'da bulunan Kazakların üstüne hücum etti. 11 gün devam eden savaşta 7 uçak Çin askerî kuvvetlerine havadan destek oldu. Göç kafilesi 380 şehit verirken, 2 uçak düşürdüler ve 200 kadar da silah ele geçirdiler. Savaşın devam ettiği sırada Moğolistan'a bağlı Kazak Türklerinden dört kişilik bir heyet gelerek, Moğol Hükümeti'nin kendilerine hudutta yer vereceğini, bu sebeple Moğol hududuna sığınmalarını haber verdi. Bu habere aldanan kabile 15 Mayıs'ta çoluk-

28; Kara, *Azattıktın Öşpesruvı*, s. 54. Krş., P. Sügırbayev, *Altay Arpalıstarı*, Urumçi 1995, s. 31-32.

⁶⁸ Oraltay, *Kazak Türkleri*, s. 115; Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 18.

⁶⁹ Moğol sınırına yakın olan bu bölgedeki Carıntı hudut karakolları Kazak Türkleri tarafından daha önce zapt edilmişti, bkz. Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 18-19.

⁷⁰ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 325; Oraltay, *Kazak Türkleri*, s. 115.

çocuk ve yaşlılarıyla beraber Şuurgun yoluyla harekete geçti. Hükümet kuvvetleri tarafından yolları kesilen kabile, 11 tankla desteklenen askerî kuvvetlere karşı 1.300 mücahit gün boyunca cansiperâne bir şekilde savaştı. Zar-zor Maykantas ovasına yetişen kabile ileri gelenleri, Sheng Shi-cai ile anlaşılan Moğolların kendilerini ortadan kaldırma düşüncesinde olduklarını anladı. Maykantas'a ulaştıkları akşam Çin ve Moğol müşterek askerî kuvvetlerinin baskınına mâruz kalan kabile Şuurgun dağına çekilmek zorunda kaldı. Fakat burada da sükûnete kavuşamadan tekrar bir baskına uğradılar⁷¹.

İris Han'ın şartlarının kabul edilmesinden sonra 15 Mayıs 1940 tarihinde bir ateşkes anlaşması imzalandı. Ayaklananların çoğu silahlarını teslim etti. Fakat bu mücadelelerde ön saflarda bulunan Osman Batur, başından beri, anlaşmaya karşı idi. Bu yüzden etrafındaki kişilerin silahlarını teslim etmelerine müsaade etmedi⁷².

Halkın panik ve şaşkınlığından istifade etmek isteyen Çinli idareciler silah ve gereçleri toplama faaliyetini hızlandırdı. Halk ne yaptığının farkında olmadan silahlarını teslim etmeye başlamıştı. Silah toplama gâyesiyle İslâm Bey'in avılına gelen Çinli askerlere Osman Batur silahını teslim etmediği gibi, almak isteyenlere de mukavemet göstermiştir. Babasının bütün ikaz ve nasihatlerine rağmen Osman Batur silahını teslim etmedi ve belki de onu ölümsüzleştirecek tarihi sözünü burada ifade söyledi. Osman Batur: *"Bugün silah veren yarın canını verir. Benim Çinlilere verecek silahım yok. İstiyorlarsa gelip kendileri alsın. Korkanlar silahlarını teslim edebilirler"*. Bu olaydan sonra Osman Batur, dağa çıkarak Çinlileri de orada bekleyeceğini söylemiş ve arkadaşı Süleyman ve büyük oğlu Şerziman ile o gün dağ yolunu tutmuştur. Bütün ikaz ve nasihatlerine rağmen oğlunun silahını teslim etmesine muvaffak olmayan İslâm Bey'in elinden gelen tek şey artık oğluna hayır dua etmekti⁷³.

⁷¹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 19.

⁷² Gayretullah, **Altay Kartalı**, s. 17-18; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 29; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 325.

⁷³ Zakenuli ("Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 44)'ye göre Altay bölgesinde yoğun olarak yaşayan Kazak Türkleri arasında, Çinli idarecilerin entrikalarına inanmayarak silah teslim etmeyen ve mücadelesini devam ettiren tek lider Osman Batur'dur. Zakenuli'nin, silah teslim etmek istemeyen ilk lider olarak bu tespiti doğru olmakla beraber, aynı çalışmasının 46-47. sayfalarında Osman Batur'un ilk mücadeleye başladığında yanında 20 aile ile Altay bölgesindeki Moğol bölgesine gidip saklandığını belirtmektedir. Ayrıca "... çok geçmeden Köktogay'dan Süleyman Bektur liderliğinde 20 aile daha gelerek Osman Batur'a katılmıştır" demektir. 50 civarında bir aile ve 200 civarındaki

Osman Batur, 1940-1941 yıllarında Altay bölgesindeki Çinli idarecilere karşı başlatılan istiklal mücadelesinde kahramanlığı, yenilmez ve yorulmaz inatçı kişiliği ile dikkat çekmiştir⁷⁴. 1940'tan itibaren aktif olarak millî mücadelenin içerisinde olan Osman Batur, Altay Vilâyetinin kurtarılmasında büyük rol oynamış ve kahramanlığı dilden dile dolaşır hâle gelmiştir⁷⁵. 1940'daki Altay'ın Köktogay kazasında başlatılmış olan İris Han Noğaybayoğlu liderliğindeki büyük ayaklanmadan sonra Osman Batur ayaklanmanın liderliğini başarıyla devam ettirmiştir. Osman Batur, İris Han'ın vefatından sonra komutayı ele alarak hayatının son anına kadar haksızlığa ve komünizme karşı başarı ile silahlı mücadelesini yürütmüş, Rusların Altay'dan maden istihsâl etmesine mâni olmuştur⁷⁶.

Babası İslâm Bey ve annesi Ayça Hanım'ın hayır duasını alan Osman Batur'un silahını teslim etmeyerek dağa çıkması etraftaki halkın ilk başlarda tepkisine sebep olmuştur⁷⁷. Bu tepkilerin asıl sebebi Osman Batur yüzünden Çinlilerin yapacakları haksızlık ile zarar ve ziyan korkusundan ileri gelmiştir. Lâkin geçen zaman Osman Batur'un halk arasında destanlaştığı dönem olmuştur. Çorbada bir tuzum olsun diyen vatanperver gençler soluğu Osman Batur'un yanında almıştır. Artık Altay'ın geçit vermez sarp vadi ve yokuşları bu vatanperver insanların birer otağı hâline gelmeye başlamıştır. Gün geçtikçe kuvvetlenen Osman Batur ve etrafındakiler Çinli idareciler tarafından da bir tehlike olarak görülmeye başlanmıştır⁷⁸.

nüfusa sahip bu grup Moğol kontrolündeki Sibe mevkiine gidip saklanmıştır. Gayretullah (**Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 138-39; "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 8, 18) ise Zalabay Teyci'nin ifâdesine göre o gün silah toplayan askerî birliğin komutanı: "*Dağa çıkan birkaç kabadayı ne yapabilir, karınları acıkınca kendiliğinden gelip silahlarını teslim ederler*" demiştir. Lâkin bilmediği şey Osman Batur'un artık hürriyetin habercisi, Çin'in korkulu rüyası olacağı idi.

⁷⁴ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 45; Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 11), Osman Batur'un aktif direniş hayatını 1930'lu yıllara kadar götürmüşse de eserinde 1940 yılı öncesine ait herhangi bir olayından bahsetmez. Abdülvahap Kara ("Osman Batur ve Şehadeti", s. 26) da Osman Batur'un mücadelesini 1930'lı yılların başlarına götürmenin daha doğru olacağı kanaatini belirtmişse de bu mevzuda herhangi bir olaydan bahsetmez.

⁷⁵ Forbes, **a.g.e.**, s. 470; Alptekin, **Doğu Türkistan Dâvâsı**, İstanbul 1981, s. 175.

⁷⁶ Altay, **a.g.e.**, s. 409, 421; Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s. 6.

⁷⁷ Osman Batur'un dağa çıktığı gün annesi Kayşa Hanım etrafındakilere, oğlunu bugünler için yetiştirdiğini, asırlardır koyun boğazlar gibi Çinlilerin kendilerini boğazladığını, oğlunun Allah'ın izni ile Çinlilere ders vereceğini... vb sözler söyleyerek dualar etmiştir, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 139; aynı mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 19; Yesevî, **a.g.m.**, s. 24.

⁷⁸ Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 8-9.

380 deve ile 200 Çin askerinin Köktogay'daki Çin askerî garnizonuna levazım götürdüğünü haber alan Osman Batur ve maiyeti, Çin askerî birliğini Bala Ertis ırmağında 300 kişi ile muhasara altına aldı. Gün boyunca devam eden savaşta Çin birliği tamamen etkisiz hale getirildi. Bu olaydan sonra hem asker toplamak hem de halkı kurtarmak gâyesiyle en yakın arkadaşlarından Nurgocay Bahadır, Kemal Batur ve 500 mücahit ile Köktogay'a hareket eden Osman Batur, geceleyin yapılan baskınla 2.000 aileyi kurtardı. Sabahleyin üzerlerine geldiğini gören 2 uçaktan bir tanesi Osman Batur tarafından düşürüldü. Şehir köprüsünün yıkılmış olması Köktogay'da bulunan 8.000 Çin askerinin hareketini sınırlandırmış ve zikredilen bu mevkide vuku bulan savaşta 200 düşman askerî öldürülmüş, ayrıca 50 de tüfek ele geçirilmiştir⁷⁹.

Köktogay'dan kurtarılan 2.000 aile Yayla dağlarına çıkarıldı. Bu sırada Yayla dağlarına çıkan yolun Üç Koşugurd mevkiinde İris Han liderliğinde 1.000 aile ile 5.000 asker beklemekteydi. 4.000 kişi ile İris Han ve maiyeti üzerin yapılan Çin saldırısı sırasında çıkan savaşta 500 Çin askerî öldürülmüş, 200 de silah ele geçirilmişti. Bu savaşta Çupan Molla ve Cılgı Aydar'ın da aralarında bulunduğu 80 mücahit şehit oldu. Osman Batur'un bu olaydan haber almak için Süttübay başkanlığında gönderdiği 12 kişinin 3 gün sonra gelmesi ile İris Han'ın Yayla dağlarındaki Kayırtı-Çingil Kayırtı ırmaklarının birleştiği yerde buluşma haberini öğrendi. Kayırtı'da Osman Batur ve maiyeti 600 asker, İris Han ise 1.000 aile ve 420 askerle gelerek birleşti. 2 gün boyunca halk Yayla dağlarına yerleştirildi. 3. günü ise Köktogay'dan gelen Çin birliğinin baskını gerçekleşti. Çok şiddetli çatışmaların meydana geldiği ve 2 gün devam eden savaşta 200 Çinli asker öldürüldü, 500 at, 50 tüfek ve 200 deve ele geçirildi. Mücahitler ise 10 şehit verdi⁸⁰.

⁷⁹ Çandarlıoğlu **Özgürlük Yolu** (s. 22-23) adlı eserinde Osman Batur'un uçağı ne şekilde düşürdüğüne dair bir bilgi olmamakla birlikte birçok çalışmada uçağın Osman Batur tarafından kementle düşürüldüğü yazılmıştır. Lâkin bu uçak düşürme hadisesi kementle değil, alçak uçuş yapan keşif uçaklarına, ele geçirilen makineli tüfekle açılan ateş sonrasında, uçaklardan birinin motoruna aldığı isabet ile yere çakılması olaydır. Serdengeçti Dergisinin Mart 1952 tarihli haberinde "*Altayların 5.000 metreyi aşan karlı tepelerinde Rus teyyarelerine kement atarak düşürdüğü*" ifade edilmektedir. Arpacık (a.g.e., s. 177) ise Osman Batur'un üstüne gelen birçok Çin savaş uçağını, küçük piyade silahları ile tesirsiz duruma getirerek faaliyet dışı bıraktığını, bu ölüm silahlarını tavşan gibi avlamanın Osman Batur'un ününe ün kattığını, aciz ve çaresiz kalan Çinlileri de anlaşma zemini aramaya zorladığını ifade etmektedir.

⁸⁰ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 24.

Çoluk-çocuk ve mal-mülklerini bırakarak Baytik dağına çekilen Kazak halkı, önce Kişi Kapdık'a, buradan da Büyük Kapdık'a gitti. Büyük Kapdık'ta toplanan Kazakların sayısı 1.700 kişi idi. 19 gün kaldıkları Büyük Kapdık'ın doğu tarafındaki Kaysuyu mevkiine 56 kişilik Moğol askerinin gelmesiyle başlayan çatışmalarda Moğol askerlerinin tamamı öldürüldü, 4 makineli tüfek, 1 havan topu, 56 tüfek, birkaç tane otomatik tabanca ele geçirildi. Bu çatışmada Musa Batur şehit olmuş, birkaç kişi de yaralanmıştır. Tekrar Baytik dağına çekilme kararının alındığı İris Han başkanlığındaki toplantıda, Çingil ve Köktogay üzerine baskın yaparak buradaki halkın ve bırakılan çoluk-çocuk ve mal-mülkün tekrar geri alınması kararlaştırıldı. Bundan sonra Baytik'e gelen Baturlar, Kap karakolunu ele geçirdiler, at ve yiyecek temin ederek Baytik dağında 13 gün kaldılar. Kargaydı Kucurta'da bulundukları sırada üzerlerine 7 uçakla saldırı düzenlenmiş, karadan da 3.000 Çinli asker taarruza geçmişti. Gün boyu devam eden savaşta baturlar 100 şehit ve 40 yaralı vermiş, savaşın 3. günü Ulaştı yoluyla Kırmantı dağına çekilmişlerdi. Onlar daha sonra Kırmantı'da üzerlerine gelen bir uçağı düşürmüşler ve 2 adet makineli tüfek ile 2 mavzer ele geçirmişlerdi. Kırmantı'ya geldiklerinin 4. günü havadan 4 uçak ve karadan 5.000 askerîn saldırısına maruz kaldılar. 3 gün devam eden savaşta baturlar 18 şehit verdi. 100 Çinli askerîn öldüğü savaşta 50 silah, birkaç deve yükü yiyecek ve içecek ele geçirildi. Buradan da çekilen halk 3 günlük bir yolculuğun sonunda Şakürti Camii'ne geldi. Cuma namazını kılan baturlar, Sheng Shi-cai'in elindeki ırkdaşlarını kurtarabilmek için bir plan hazırladı. Bu plana göre; 1940 yılı yaz mevsiminde ırmakların taşması Çin askerlerinin hareketini kısıtladığı zaman Çingil tarafından gelebilecek düşmanı İris Han, Süleyman Batur ve Seyit Batur tutacak, Osman Batur, Nurgocay Bahadır ve Kemal Batur, Sarsümbe'den gelecek kuvvetlerin yolunu kesecekti. Bu sayede en azından Altay'dan Çinlileri kesin olarak kovmak ve hâkimiyeti ellerine geçirmeyi düşünüyorlardı. Planı tatbik etmek için Yayla dağlarına çıkacakları yolun Çinliler tarafından tutulduğunu gören baturlar ile Çin kuvvetleri arasında vuku bulan savaş 17 Haziran 1940 tarihinde gerçekleşmiş ve bu savaşta baturlar 160 kişi şehit vermişti. Yayla dağlarına çıkmayı başaranlar buradan hareketle Kara Ertis karakoluna baskın düzenleyerek ele geçirdiler⁸¹. 24

⁸¹ Benson, a.g.m., s. 150; Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 71 vd.; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 20

Haziran'da yapılan savaştan sonra Yayla dağlarında bulunan sivil halk Bala Ertis ırmağı, Saykum çölü, Bulak nehri ve Kuy ırmaklarında bir araya toplatılıp bölgeye yerleştirildi⁸².

Sheng Shi-cai tarafından Haziran ayında yapılan anlaşma teklif maddelerinden biri olan yeraltı zenginliklerinin yerli halkın izni olmadan kullanılmamasına dâir maddeye aykırı olarak Ruslara, 5 Temmuz 1940 tarihinde tekrar izin verildi. Sheng'in bu şekilde anlaşmayı bozması, ayaklanmayı yeniden alevlendirdi⁸³. 7 Eylül 1940'da 3.000 düşman askerî Kuy adlı yerleşim yerine yapılan baskın üzerine, 8 Eylül'de yapılan savaşta düşman eline geçen 500 aile kurtarıldı. 60 şehit veren halk, 500 deve yükü cephâne, 1.000 at, 400 tüfek ve 4 ağır makineli tüfek ele geçirdi. Bu olaydan sonra Çin askerî kuvvetleri Eylül ayı sonuna kadar saldırıya geçmedi⁸⁴.

27 Eylül 1940'ta alınan bir habere göre Sheng Shi-cai, isyancıları ortadan kaldırmak için Doğu Türkistan'daki bütün avcı ve nişancıları toplamış ve resmî askerlerle beraber büyük bir hücum kararlaştırmıştı. Altay'dan yola çıktığı haber alınan bu kuvvetlere karşı İris Han da halktan asker topladı. Düşman, güzergâhı olan Işkın Tuduldu dağ geçidinde çember içine alındı, 2.000 Türk askerî ile 5.000 Çinli'nin fasılasız 5 gün devam eden savaşında Osman Batur ve 60 mücahit yaralandı. Hava desteği alan düşmanın 7 uçağı 5 gün boyunca mücahitlere bomba yağdırırken, 6. gün bir Çinli asker ele geçirildi. Onun söylediklerine göre Çinlilerin kaybı çok fazla idi ve yol bulabilseler kaçmayı düşünüyorlardı. Bunun üzerine tutulan bölgede bir boşluk bırakılarak akşamüzeri nihaî taarruz yapıldı. Kaçan düşman askerleri 3.000 ölü bırakmış, kaçtukları için de hiçbir şey yanlarına

vd.. 17 Haziran 1940'ta vuku bulan savaşta yararlılık gösteren 6 kişiye (Osman, Süleyman, Nurgocay Bahadır, Kemal, Aktaylak ve diğer Süleyman) "Batur" unvanı verildi. Ayrıca bu toplantıda Kayırtı'da pusuda bulunan Çin kuvvetlerine baskın yapıp geri püskürtmek için plan yapıldı. Bu baskında batı tarafından Osman Batur, doğu tarafından ise Nurgocay Batur hücum edecekti. 24 Haziran'da gerçekleşen bu hücum ile düşman kuvvetleri Köktogay'a geri döndürüldü. Osman Batur'un maiyetinden 7 kişi şehit oldu. Buna karşılık düşman kuvvetlerinden 150 kişi öldürüp, 80 tüfek ele geçirdiler. Nurgocay Batur tarafı ise 4 kişi şehit vermesine karşılık 300 düşman askeri öldürerek 180 tüfek ele geçirdi. İris Hân ve Süleyman Batur'un tuttuğu tepedeki savaş ise daha çetin geçmiş, sabaha karşı 03'ten akşam 17'ye kadar devam eden savaşta düşman geri çekilmemişti. Bunun üzerine Osman Batur ve Nurgocay Batur 100 asker ile takviye olarak İris Hân'a yardıma gitti. Buradaki çetin mücadelede mücahitler 50 şehit vermişti. Yardıma gelenlerin de savaşa tutuşmasıyla dayanamayan düşman kuvvetleri kaçarken, 600 at, 400 tüfek, 300 deve yükü cephâne ele geçirildi.

⁸² Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 25.

⁸³ Hayit, *Türkistan Devletleri*, s. 325.

⁸⁴ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 25.

almamıştı. Bu savaşta 800 tüfek, 8 makineli tüfek, 4 havan topu ve 2.000 at ele geçirildi. Savaş sırasında uçaktan atılan mektupta Sheng'in savaşı durduracağı ve Altay halkının hükümetten istediğini vereceği yazılı idi⁸⁵.

Osman Batur, Çin askerî birliklerinin ulaşamayacağı Altay dağlarına çekilmiş ve Eylül 1940'ta bilhassa Köktogay ve Taşunku bölgelerinde patlak veren ayaklanmalara liderlik etmek üzere geri dönmüştür. Sheng Shi-cai, Kazakların bu ayaklanmasını bastırmak için tekrar askerî birlik sevk etmişse de başarılı olamamıştır. Bu ayaklanma Kasım 1940'a kadar kuzeybatıdaki İli, Çaveçek ve Altay Vilâyetlerine, hatta Uygur Türklerinin daha yoğun olarak yaşadığı Aksu vahasına sıçramıştır⁸⁶. Ekim 1940 başlarında Kazaklar 700 asker ile İris Han liderliğinde Çingil kazasına geldi. 5 Ekim'de buradaki 2.000 aile kurtarıldı. Bu sırada Çingil havaalanına Urumçi'den gelen uçaktan inen 4 kişi ellerinde beyaz bayraklarla mücahitlerin yanına geldi. Gelenlerden biri Kazak ileri gelenlerinden Canımhan Hacı, ikincisi Çingil halkının lideri Nazır Teyci idi. Bunların yanında da 2 Çinli hükümet görevlisi vardı. Yapılan görüşmede Canımhan Hacı, mücahitler adına Sheng ile anlaştığını, savaşı durdurmaları karşılığında Sheng'in her türlü isteği kabul edeceğini, Köktogay'a giderek Sheng'in görevlendireceği bir kişi ile anlaşma imzalaması gerektiğini söylemiştir. 2 gün devam eden görüşmelerden sonra teklifi kabul eden İris Han, 10 Ekim'de Köktogay'a gitmiştir.⁸⁷

İris Han'ın istekleri kabul edilerek tahminen 3 Ekim 1940'ta Altay Vilâyetinin idaresi Sheng tarafından İris Han'a verildi. Yapılan anlaşma gereğince Altay Vilâyetinin 7 kazasının kaymakamlığı, belediye başkanlıkları ve diğer resmî memurlukların tâyin hakkı Altay halkına verildi. İris Han, rahatsızlığını belirterek, görevi Bukat Beysi ile Hacı Canımhan'ın birlikte yapmasını istemiş, Çingil kazasına Nazır Teyci, Köktogay kazasına Rakat Teyci, Buvrıltogay kazasına Turus Beg, Cemeney kazasına Altın Beg kaymakam olarak atanmıştır. Nezaretteki liderlerin

⁸⁵ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 25-26.

⁸⁶ Sheng, **a.g.e.**, s. 178-79, 218. Krş. için bkz. Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 18.

⁸⁷ Köktogay'daki görüşme için gelen kişiler: Canımhan Hacı, Bukat Beysi, Halil Teyci, Kalman Gazi, Delilhan Şükürbayoğlu, Çeri Zengi, Nazır Teyci, Rakat Teyci ile Sheng'i temsilen akrabası Chu Tincan idi, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 27 vd.

hayatta kalanların hepsi geri gönderilmiş, ölenlerin ise cesetleri yakınların teslim edilmiştir⁸⁸.

Aralık 1940'ta İris Han'ın vebadan vefatı ve akabinde Esim Han'ın bir çatışma sırasında şehit olması, Sheng tarafından keyfî olarak tutuklananların serbest bırakılmasını sağlamamıştı. Dahası bu iki liderin vefatı halkı şaşkına çevirmiş, akabinde İris ve Esim Han'ların topladığı kuvvetler de dağılmıştır. Bu durum ise Altay'da Kazak Türklerinin başlattığı millî mücadelenin, kısa bir dönem de olsa, duraklamasına sebep olmuştur⁸⁹.

3. 1941 Yılı Olayları ve Osman Batur'un İhtilalin Liderliğini Ele Alması

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Altay'ın Köktogay Vilâyetinde yaşayan halklar, Şubat 1940'ta Esim ve İris Han, Haziran 1940'ta da Rakat, Katman ve Esim Hanların liderliğinde zulme karşı başkaldırmışlardı. Her iki ayaklanma gaddarâne ve vahşiyâne bir şekilde bastırılmışsa da, bu silahlı mücadelelerde büyük rol oynayan Osman Batur mücadelesine aynı azim ve irade ile ömrünün son anına kadar devam etmiştir⁹⁰.

Osman Batur'un Şerdiman⁹¹, Nimetullah ve Nabi adlı çocukları 1941 senesinden itibaren babalarıyla beraber istiklal mücadelelerinde görev aldılar⁹².

⁸⁸ İris Hân, anlaşmanın imzalanmasından kısa bir zaman sonra, muhtemelen Aralık ayında vefat etmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 29-30. 1940 yılında Osman Batur bilfiil millî mücadeleyi başlattığında Doğu Türkistan merkezde bir genel vali olmak üzere 10 Vilâyet ve 73 kazaya taksim edilmişti, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 166; a. mlff., **Altay Kartalı**, 17-18.

⁸⁹ Benson, a.g.m., s. 153; Altay, **a.g.e.**, s. 409; **Türkistan Şehitleri**, s. 42; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 137 vd.; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 8, 17-18; Göktürk, "Osman Batur İslâmoğlu", s. 20; Osman Batur'un evlatlarından Şeriyazdan, 1940 senesinde vuku bulan Kayırt cephesindeki mücadelelerde şehit olmuştur, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 46; a. mlf., "Osman Batur Kimdir", s. 4; Çandarlıoğlu'na (**Özgürlük Yolu**, s. 15) göre Akid Hacı olayı 13 Ocak 1940 tarihinde vuku bulmuştur. Zikretmiş olduğumuz tarihte Köktogay kazası imamı Akit Hacı hapsedilmiş, oğlu Karakalman da askerler tarafından götürülmüştür. Bir hafta sonra Akit Hacı'nın kışlağına kaymakamın kendisi oturmuştur. Buvriltogay boyundaki Şakürti adlı yerde Akit Hacı'nın cami kütüphânesindeki dinî kitapların hepsi toplatılarak yakılmıştır. 14 Ocak günü Çinli kaymakam halkı camiye toplamış ve minbere ayağındaki çizmeyle çıkarak konuşma yapmıştır. Buna tahammül edemeyen halk kaymakamı yaka-paça aşağıya indirmiş ve kaymakam ile yanındaki 37 Çinli öldürülmüştür. Bu ise Altay'daki isyanın başlangıcı olmuştur.

⁹⁰ Polat Kadirî, (**Ülke Tarihi**) **Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)**, Yay. Haz. Ömer Kul, Ankara 2009, s. 179; Amaç Karahoca, **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, DTDD Yay, İstanbul 2008, s. 42; a. mlf, **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, İstanbul 1981, s. 14.

⁹¹ Lias (**Kazak Exodus**, s. 35) ve Benson (a.g.m. s. 150)'a göre Şerdiman 1920 tarihinde dünyaya gelmiştir.

Osman Batur zikretmiş olduğumuz bu dönemde Kazak ileri gelenlerini de yanına alarak Moğolistan'ın Bavurgan göl bölgesinin kuzeyine göç etti. Bu suretle Sheng Shi-cai idaresinin tazyikinden de kurtuldular⁹³.

Sheng Shi-cai'in 5 Temmuz 1940'ta Altay'ın toprak zenginliklerini yeniden sömürmeleri için Ruslara izin vermesi ve Kazak halkı ile yapılan anlaşmayı hiçe sayması, ayaklanmayı yeniden alevlendirdi. İşte bu dönemde bizzat Osman Batur emriyle Altay'da görev yapan birçok Rus, 10 Mayıs 1941'de kurşuna dizildi. Bu ayaklanma, bilhassa 1941 ve 1942 yıllarında, Rus ve Çin kuvvetleri tarafından var güçleriyle bastırılmak istense de bir sonuç alamadılar⁹⁴.

Muhtemelen Mayıs 1941'de yeni bir teşkilat kuran halk, başkanlığa Halil Teyci, Nazır Teyci, Rakat Teyci, Kumar Teyci, Esim Han Üküriday'ı, askerî başkanlığı da Osman Batur, Süleyman Batur, Nurgocay Bahadır, Kapas Batur ve Ahmet Baturları getirdi. 25 Mayıs 1941 tarihinde Rusya'dan gelen ve yanlarında Çinli askerlerin de olduğu mühendisler Sarsümbe'ye giderlerken, Köktogay'da Osman Batur ve adamları tarafından yolları kesildi, kendilerine topraklarındaki hiçbir madeni çıkarmayacakları ve hükümetle anlaşana kadar geri çekilmeleri söylendi. Ancak Rus mühendisler yanlarındaki 300 kadar Çinli askerî baskısıyla yola devam etmek isteyince çıkan arbedede Kazaklar birçok şehit verdi. Diğer taraftan Kazaklar, düşmanı tamamen yok etmek suretiyle Yayla dağlarına çıkarak iki kaza hükümetiyle bağlantılarını kesti ve muhtemelen 25 Temmuz 1941 tarihine kadar burada beklediler⁹⁵.

II. Dünya Harbi'nin hızla geliştiği Haziran 1941'te Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırması ve Ekim 1941'de Leningrad (Petersburg)'ı kuşatmaları, Moskova'yı tehdit eder hâle getirdi. Bununla birlikte bu gelişme, Japonların Çin'in doğu bölgelerinde Çin Komünist Partisi idaresindeki bölgeleri işgâlini hızlandırdı. Guo-Min-Dang Hükümeti ise hem Japon işgâline hem de Komünist Partisi'ne karşı

⁹² Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 46.

⁹³ Zhan Da-jun, **Xin-jiang fen bao qi shi nian**, Lanxi Yayınevi, Tai-bei 1980, C. IX, s. 5188.

⁹⁴ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 325.

⁹⁵ Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 31-32) yeni teşkilatta Zayıf Teyci'nin de bulunduğunu yazmaktadır. Lâkin araştırmalarımız sırasında net olarak ortaya konulduğu üzere Zayıf Teyci, zikredilen bu tarihlerde Hindistan'da bulunmaktadır. 1938 yılında Kumul'dan göç ederek Hindistan'a sığınan Zayıf Teyci, Osman Batur ile hiçbir zaman karşılaşmamıştır.

çıkarak, Komünist Partisi kontrolündeki bölgeleri kurtarma ve Komünistleri yok etme savaşını başlattı⁹⁶.

Haziran ayında Köktogay'daki Osman Batur taraftarları tekrar bir başkaldırı hareketine girişti. Ekim ayına kadar devam eden ayaklanmalar, yoğun kar yağışı sebebiyle durdu. 1941 yılı Doğu Türkistan tarihinin en karanlık yıllarından biri olmuş, bundan itibaren Sheng Shi-cai de gerçek yüzünü göstermeye başlamıştır⁹⁷.

5 Haziran 1941'de Sheng Shi-cai, Altay Vâlisi Bukat Beysi ve Canımhan Hacı'ya emir vererek, Rusların Köktogay'daki madenleri çıkarabilmek için çalışacak 8.000 kişiye ihtiyacı olduğunu, bu işte çalışacak olanların Çingil halkından toplanıp verilmesini istedi. Halk ise 1940 anlaşmasına ihlal niteliğindeki bu emri kabul etmeyeceklerini, madenlerini yabancılara çıkartmayacaklarını belirtmekle beraber, hükümet tarafından istenen 8.000 kişinin akıbetinden de şüpheye düşerek, topyekûn bu emre karşı çıktılar⁹⁸.

Yayla dağlarına çekilmiş olan Kazak ihtilâlcilerini bastırmak üzere Sheng tze-huei komutasında 5.000 kişilik bir kuvvet zikredilen bölgeye kadar ilerledi. Çin askerleri 29 Temmuz 1941'de harekete geçip, aynı gün saat 17 civarında Çolak Bulak geçidinde iki taraf karşılaştı. Akşam saat 21'de vuku bulan savaşta Türklerin eline 300 deve yükü cephâne ve 140 tüfek geçmiş, geri çekilen ihtilâlciler 62 şehit vermiş olmalarına karşılık pek çok Çinliyi öldürmüşlerdi. Sabah 05 civarında havadan bombalanan ihtilâlciler, karadan da saldırıya maruz kaldı. Akşama kadar devam eden savaş sonucunda Süleyman, Osman ve Nurgocay Batur'lar 500 asker ile hücumla geçerek, Tomar Bulak geçidinde düşmana taarruz ettiler. Bu hücumda 300 Çin askerî öldürülürken, 200 tüfek ele geçirildi. Buna mukabil 80 şehit verildi. Ayrıca Nurgocay Batur'un da aralarında bulunduğu 30 kişi yaralandı⁹⁹.

⁹⁶ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 48. Sheng Shi-cai, Nisan 1941'de Doğu Türkistan ekonomisine büyük zararlar veren bir olaya imza atmıştır. Bu olay Genel Vali'nin yakın çevresine 400 milyon yuan kredi dağıtması idi. Sheng'in hedef seçtiği kişiler sadece Türk ve diğer azınlıklar olmayıp, kendi milletinden olan ve politikaları için zararlı gördüğü Çinliler de idi. Nitekim o, insanları hapse attırmaktan, öldürmekten veya faili meçhul şekillerde ortadan kaldırmaktan geri durmamıştır. Mesela 1941 yılının Mayıs ayında Du Zhing-yuan adlı Çinli idareciyi yakalatıp hapse attırıp daha sonra da öldürmüştür, bkz. Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 532.

⁹⁷ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 532.

⁹⁸ Sheng'in istediği 8.000 kişilik listede isimleri yer alan kişilerin tamamının 1940'daki istiklal hareketine iştirâk edenlerden meydana gelmesi, halkın şüphelerini arttıran diğer bir sebep olmuştur, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 30.

⁹⁹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 31-32.

5 Ağustos 1941 tarihinde Osman Batur ve maiyeti, Çolak Bulak ve Tomar Bulak yoluyla çekilmek zorunda kalmış, Tarşatı yolu geçidinde bekleyerek hücum etmeye karar vermişlerdi. Tomar Bulak'tan çekilen baturlardan sonra burada 7 gün daha kalan Çin askerleri karadan ve havadan sivil halkı bombalamıştır. 13 Ağustos 1941'de harekete geçen hükümet askerleri Tarşatı geçidinden geçerken ihtilâlcilerin karşısına çıktılar. Vuku bulan savaşta Çin askerlerine büyük zayıat verdirildi. İhtilalciler bu savaşta, Süleyman Batur'un da aralarında bulunduğu 60 şehit verdi. Komutanlarından birisinin şehit olması, halkı derinden etkilemiş, Çinlilere teslim olanların sayısında artış olmuştur. Teslim olmak isteyenler Canımhan Hacı'yı dağda kalanlara elçi olarak göndererek hükümetle anlaşmak istediklerini ve onların da silahlarını teslim etmelerini istemişlerdi. Silahlarını teslim edenlere hükümetin dokunmayacağına ise Canımhan Hacı kefil olmuştur. İşte bu sırada Osman Batur 150 kişi ile ayrılarak çöl ortasındaki Karamay dağına çekilmiştir¹⁰⁰. Sheng Shi-cai ise Ekim 1941'de Altay Vilâyetindeki karışıklıkların bir düzene girmesi, ayaklananların teslim olması ve sükûnetin sağlanabilmesi için bir beyannâme yayınlamıştır¹⁰¹.

Osman Batur göstermiş olduğu insanüstü cesaret ve yararlılık, Ekim 1941'den itibaren Altay'daki millî ayaklanmanın liderliğini ele almasını sağladı¹⁰². 13 Ekim 1941 tarihinde ellerindeki silahları teslim eden halk, Karataş mektebinde toplanmış, hükümetin gönderdiği Sheng tze-huei ile diğer ileri gelenleri görüştürmek istemişlerdi. Bu toplantıda, hükümetin icraatlarına karşı gelenlerin affedileceği, ama bu isyanı bastırmak için gelen askerlerin masraflarının halk tarafından ödenmesi gerektiği ve hükümetin madenleri çıkartmak için halktan izin almasına gerek olmadığı anlatılmıştır¹⁰³. Masraflar için halktan 5.000 at, 1.000 deve, 10.000 koyun 7 gün içinde toplanarak teslim edilmiştir. Teslim işi bittikten sonra tekrar Karakaş mektebinde halkın toplandığı bir sırada Sheng tze-huei gelerek, bütün askerleri de alıp geri döneceklerini, kış geldiğinde Osman Batur'a vekil göndererek

¹⁰⁰ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 32-33.

¹⁰¹ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5205.

¹⁰² **Türkistan Şehitleri**, s. 42; Zakenuli, "Osman Batur Kimdir", s. 3; Göktürk, "Osman Batur İslâmoğlu", s. 20

¹⁰³ Bu olaylardan sonra Urumçi Hükümeti Genelkurmayı bir genelge yayınlayarak Osman gibilerinin tamamen ortadan kaldırılacağını halka duyurmuştur. Birçok Kazak halkı bu durumdan endişeye düşmüştür, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5188.

çağrılarını Canımhan Hacı'ya emretmiştir. İleri gelen kişilerin gönderilen bir uçakla Sheng Shi-cai'in İçişleri Bakanıyla görüşmek üzere Sarsümbe'ye gitmeleri gerektiği söylenince herkes Canımhan Hacı'dan ne yapmaları gerektiğini sormuş, o da hükümetin 1940 yılındaki anlaşmaya muhalif hareket ettiğini, maden çıkarmaya kalkıştığını, kimseye dokunmayacaklarını söylediğini ama yine de gidip gitmemeyi kendilerine bıraktığını ifade etmiştir. Burada varılan anlaşmada Urumçi Hükümeti İçişleri Bakanı ile görüşmeye karar verilmiştir. Gitmek isteyenler serbest bırakılmış, oylamaya sunulan karar 13 kişi kabul ederek Sarsümbe'ye hareket etmiştir. İçişleri Bakanı Chu Dun-chan ile görüşen heyet 5 gün burada kalmıştır. Chu Dun-chan bu görüşmeden memnun olduğunu, Sheng'in de memnun olması için onu da ziyaret etmeleri gerektiğini söylemiştir. Vâli Bukat Beysi başkanlığındaki 13 kişi bunun üzerine Urumçi'ye gitmiştir¹⁰⁴.

Osman Batur ve silah arkadaşları Aralık 1941'in son günlerine doğru, tahıl ihtiyacını karşılamak için Urumçi'den Altay'a tahıl taşıyan küçük bir kervanı durdurup, yüklerine el koydu. Bununla beraber kervandakilerin serbest bırakılması Osman Batur ve arkadaşlarının saklandıkları yeri Çin askerî makamlarının öğrenmesine sebep oldu¹⁰⁵.

1941 yılı son aylarında halkın kışlağa çekilmesinden sonra Osman Batur da halk arasına karıştı. Urumçi Hükümeti, Osman Batur'a akrabası olan Kasen Batur başkanlığında bir heyet gönderdi. Heyet, Osman Batur'a yaptığı mücadeleden bir netice elde edemeyeceğini, silahlarını teslim ederek halk arasında kalmasını söyledi. Bunun üzerine Osman Batur, heyeti gönderen hükümetin yalancı olduğunu, 1940'da yapılan anlaşmayı çiğnediğini, 1941'deki savaştan sonra Canımhan Hacı'yı gönderen hükümetin halkın elindeki silahları toplattığını, buna rağmen hükümetin sözünde durmayarak ileri gelen 13 kişiyi Urumçi'ye götürdüğünü, bu vekillerin serbest bırakılması durumunda kendisinin de silahını teslim edeceğini, bunun gerçekleşmemesi durumunda tek başına da kalsa mücadeleye devam edeceğini ifade etmiştir. Görüşmelerin tamamlanmasından sonra heyet bir netice elde edemedi geri dönmüştür¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 33 vd.

¹⁰⁵ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 46.

¹⁰⁶ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 35-36.

Osman Batur üzerine gönderilen Çin kuvvetlerine karşı yapmış olduğu ikinci savaşta da tam bir başarı elde edememesi üzerine etrafına topladığı güvenilir adamlarıyla Gence ve Bisan bölgelerinde hayatlarını idâme ettirmeye başladılar. 1941 senesinin sonbahar aylarında Urumçi'den gönderilen askerler, Osman Batur ve etrafındakileri yakalama imkânını elde edemedi. Halk, Genel vâililik tarafından asker sevk edildiği durumlarda Osman Batur'dan ayrılmakta, askerlerin geri dönmesini müteakip ise yine Baturlarına iştirâk etmekteydi¹⁰⁷.

4. Osman Batur'un Urumçi İdaresinin Korkulu Rüyası Hâline Gelmesi ve 1942 Yılı Olayları

Osman Batur ve silah arkadaşlarının 1942 yılındaki faaliyetlerinden biri Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içerisine çekilerek hem Moğolistan hem de Sovyetler Birliği'nden yardım alma girişimlerinde bulunması olmuştur. Aslına bakılırsa Osman Batur'un 1942'de Sheng Shi-cai'in Sovyetler Birliği ile bozuşmasından evvel Üç Vilâyet bölgesinde otoriteyi eline aldığını söylemek mümkündür¹⁰⁸. Bununla birlikte gelişen olaylar neticesinde Osman Batur, Altay'daki millî mukavemetin tek hâkimi ve kumandanı durumuna geldi¹⁰⁹.

Sheng Shi-cai Hükümeti, 21 Şubat 1942 tarihinde kışlaklarında oturan halka uçaklar ile broşür dağıttı. Broşürlerde; *“Osman'ın yanından ayrılın, Osman taraftarı olanlar Osman'ın yanına, hükümet taraftarı olanlar ise hükümet tarafına geçsin. Osman'ı yakalayacağız ve yanındakilerle beraber gereken cezalarını vereceğiz”* deniliyordu. Broşürleri gören Osman Batur'un cevabı ise: *“Benimle beraber olanlar hayatlarının sonuna kadar Sheng Hükümeti'ne karşı koyacaklardır. Hükümete karşı*

¹⁰⁷ Da-jun (a.g.e., C. IX, s. 5188), Osman Batur'un bölgede yaşayan Kazak halkını rahatsız ettiği ve alçakça hareketlerde bulunduğunu iddia ettiği çalışmasında, Kazak halkının hayvanlarını boğazladığından ve kadınlarına tecavüz ettiğinde de bahsetmektedir. Bununla da yetinmeyen Da-jun, Osman Batur'un Kazak gençlerini kendilerine katılmaları için zorladığını da yazmaktadır. Hâlbuki Osman Batur'un hayatı ve faaliyetleri tarafsız bir şekilde ele alınıp incelendiğinde kendi halkından birisinin kadınına el uzatması hem onun ahlaki değerleriyle, hem yetiştiği çevrenin şartlarıyla hem de inanmış olduğu dinin vecibeleriyle hiç mi hiç uyuşmadığı görülecektir. Osman Batur'u bizzat tanıyan ve 1949 sonrasında Türkiye'ye yerleşen hiçbir Kazak Türkü de bu konulardan hiç mi hiç bahsetmemişlerdir. Şayet Osman Batur bu nevî hal ve hareketleri yapmış olsaydı konu mutlak surette yazılı materyallerde yerini alırdı. Bu tip iddia ve iftiralar daha ziyade propaganda amaçlı Çin asıllı kişilerin yazdıkları eserlerde yer almaktadır.

¹⁰⁸ Forbes, a.g.e., s. 308, 470-471.

¹⁰⁹ Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 49.

olmayanlar ise benim yanımda durmasın, gitsin” olmuştur¹¹⁰. Bundan sonraki dönemlerde ise halkın yol ayrımına geldiğini ve Osman Batur’la birlikte hareket edenlerin Batur’un sözünden çıkmadığını görmekteyiz.

Mart 1942’den itibaren hükümet askerlerinin karargâhlarına baskın yapan Osman Batur ve etrafındakiler birçok silah toplamış, sık sık yer değiştirmek suretiyle, baskınlar tertip ederek hükümet askerlerine büyük zayıatlar vermiştir. Bu durum Nisan 1943’te Osman Batur ve maiyetinin Karamay dağına gelip saklanmalarına kadar devam etmiştir. Osman Batur ve maiyetinin yerini tespit eden Çinli görevliler, Mart 1942’de mücahitler üzerine 200 kişilik bir askerî birlik göndermiştir. Taraflar arasında çıkan kısa çatışmada, başarısız olacağına kanaat getiren Osman Batur, 10 küsur adamıyla kaçarak Çinlilerden kurtulmuştur. Sheng Shi-cai’in askerleri Osman Batur grubundan çoluk-çocuk ve hanımları esir ederek Sarsümbe’deki askerî garnizona götürmüştür¹¹¹.

1942 yılı itibariyle engebeli ve geçit vermez Altay dağları Osman Batur ve silah arkadaşlarının karargâhı hâline gelmeye başladı. Osman Batur’un hafiye teşkilatında görev yapan kişiler Urumçi ve Sarsümbe’deki haberleri aksatmadan getirmekteydi. 1942 yılı içerisinde gelen haberlerin birinde Urumçi’deki Çin askerî garnizonunun bir kısmının Altay’a sevk edileceği öğrenilmişti. Osman Batur ve maiyeti yaptıkları bir plan dâhilinde sevk edilen Çin askerî birliğine hücum etmiş, Çinlilere büyük zayıatlar vermiştir. Bu baskının en önemli özelliği baskının bizzat Osman Batur tarafından kumanda edilmiş ve planlamış olan ilk harekât olmasıdır. Osman Batur ve maiyeti bu baskından pek başarılı olarak çıkmasalar da Çin askerî birliğine büyük zayıatlar verildi. Bu baskın Altay’da mukim halk arasında büyük bir heyecana sebep oldu. Artık Osman Batur halk nezdinde bir kurtarıcı olarak görülmekte ve kendisine katılanların sayısı günden güne artmaktaydı. Osman Batur, kendisine iltihak eden mücahitleri sıkı bir disipline tabi tutmaya başladı¹¹².

¹¹⁰ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 36.

¹¹¹ Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 47; Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 36) bu olayda bölgeyi çok iyi bilen 2.000 Çin askerinin, yanlarına kılavuzlar da alarak Osman Batur’un bulunduğu yer olan Karamay’a geldiğini, Osman Batur’un etrafında 200 aile ile 13 tüfeğin bulunduğunu yazmaktadır. Osman Batur ve maiyeti, havadan da destek alan Çin kuvvetlerinin önünden Altay dağlarına çekilmek zorunda kalmıştır.

¹¹² Kara, “Osman Batur ve Şehadeti”, s. 26. Osman Batur’un bu baskın hareketinden gâyesi Çinlileri mağlup edip bölgeden çekilmelerini sağlamaktan ziyade, bölgede bir Türk varlığının bulunduğunu hissettirmektir. Bu hareketin başarılı olamayabileceğini de hesap eden Osman Batur, Çinlilere en

Bu taarruzdan sonra Altay'daki Çin askerî garnizonuna da bir saldırı düzenleyen Osman Batur ve maiyeti, Çinli askerleri bölgeyi terk etmeye mecbur etmiştir. Bu olay ise Altay bölgesindeki kontrolün Osman Batur'a geçtiğinin işareti olmuştur. Bölgede kontrolü eline alan Osman Batur, bundan sonra Altay'da millî bir direniş için maiyetini daha organize hâle getirmeye başlamıştır¹¹³. Bu dönemde Rus askerî danışmanları Osman Batur'a Doğu Türkistan halklarının kendisini tanıdığını, cesaretini gördüğünü, gelecek dönemlerde kendisini destekleyenlerin çoğalacağını ve bu yüzden vakit kaybetmeden teşkilatını kurup, ufkunu geniş tutması gerektiğini tavsiye etmişlerdir. Bundan sonraki süreçte Sovyetler Birliği görevlileri tarafından halk arasında Osman Batur'un bir kahraman olduğuna dâir propagandalar da yürütülmüştür. Sovyetler kanalıyla Osman Batur'a Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nden üç defa elçi gönderilmesine rağmen, Osman Batur bu elçilerle görüşmemiştir. 1942 yılı ilkbahar aylarında vuku bulan bu elçi gönderme işlemi sırasında Osman Batur, gelecekte neler yapacağına dâir, hiç kimseye tek bir kelim bile etmemiştir. Aynı şekilde Osman Batur'a Sheng Shi-cai tarafından da üç defa elçi gönderilmiştir. Sheng ilk olarak Katil Kerem, ikincisinde Halim Habibullah ve üçüncüsünde de Hatim Rahim ile Zalim'i elçi olarak göndermiş ve Osman Batur'un silahlarıyla birlikte teslim olmasını istemiştir. Osman Batur ise bu isteklerin hepsini reddetmiştir. Altay'da durumun günden güne gerginleşmesi üzerine Osman Batur, en güvendiği adamlarından Süleyman Batur başkanlığında 6 kahramanını Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırına göndermiş ve bu kişiler sınırda 8 ay kadar kalmıştır¹¹⁴.

Diğer taraftan Doğu Türkistan'da işler değişmiş, Sheng Shi-cai ile Sovyetler Birliği'nin arası açılmıştı. Osman Batur ise Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırındaki Moğol askerleriyle bir çatışmaya girmiş ve iki Moğol askerini yaralamıştı¹¹⁵.

azından bir gözdağı vermiş olmayı tasarlamıştır, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 139-140; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 9, 19-20; Yesevî, a.g.m., s. 24. Ayrıca Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 12), Osman Batur'un ilk silahlı direnişinin başarılı olmamasına rağmen, şöhretinin artması ve kitleler hâlinde kendisine katılımların olması açısından da büyük bir önem taşıdığını kaydetmektedir.

¹¹³ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 12.

¹¹⁴ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5188, 5192

¹¹⁵ Osman Batur ve maiyetinin Moğol askerleriyle neden silahlı bir mücadeleye girdiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamakla beraber, Gayretullah, ("Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s.

Osman Batur'un faaliyetlerine karşılık olarak Çin kuvvetleri Köktogay ve Çingil mevkiindeki askerî gücünü 1942 yılı sonuna kadar 20.000 kişiye çıkartmıştır. Sheng Shi-cai ve Guo-Min-Dang'ın birlikte hareket ederek, Osman Batur liderliğindeki savaşçıları tamamen ortadan kaldırmak gâyesiyle cepheye sürdüğü askerî birlikler, savaş uçakları ve havan topları ile desteklenmiş şekilde Köktogay ve Çingil bölgesinde karargâh kurmuştur. Çinli askerlerin toplandıkları ana mevkiiler Köktogay, Karatünke, Sarıtoğay ve Gas bölgeleri olmuştur¹¹⁶.

22) bu olay hakkında şunları ifâde etmektedir: “Osman Batur, görüşmeler yapmak ve gelip yerleşmek gâyesiyle izin almak üzere Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırına gittiğinde, lisan bilmedikleri için, durmalarını isteyen askerlerin taleplerini yerine getirmemişlerdi. Bunun üzerine havaya ateş açan Moğol askerlerine, paniğe kapılan heyet karşılık verir. Yaşanan arbede de 2 Moğol askeri yaralanır”. Da-jun (a.g.e., C. IX, s. 5189), Osman Batur'un Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırında vuku bulan çatışmada 4 Moğol askerini öldürdüğü ve bu askerlerin silahlarını gasp ettiğini iddia etmektedir. Eserde ayrıca bu hadiseden sonra bölgede Osman Batur kuvvetleri ile başka çatışmaların yaşanmasını istemeyen Moğolistan Halk Cumhuriyeti yetkililerinin anlaşmak üzere 2 kişiyi Osman Batur'a gönderdiği, elçilerin silah, at ve levazımına el koyan Osman Batur'un bu kişileri yaya olarak geri gönderdiği belirtilmektedir. Moğolistan Halk Cumhuriyeti yetkililerinin ikinci defa Moğolistan'ın Moliha aşiretinden Hamu Hashi'yi elçi olarak Osman Batur'a gönderdiği kaydedilen eserde, Osman Batur'un bundan sonra kendi adamlarını Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne göndermeye karar verdiği yazılmaktadır. Osman Batur tarafından gönderilen elçilerin 4 silah ile geri döndüğü ve Osman Batur'un da 60 kişi ile Buvurçin'e giderek burada Moğolistan Halk Cumhuriyeti yetkilileri ve Sovyet askerî komutanlarından Arzii Luof ile görüştüğü kaydedilmektedir. Ayrıca eserde Osman Batur'un Moğolistanlı General Moyaer ve Kazakistan ileri gelenlerinden Nazarhan ile de görüştüğü bilgileri de yer almaktadır. Osman Batur'un Buvurçin'de bir gece kalıp geri döndüğü, ayrıca yapılan toplantıda Arzii'nin Osman Batur'a Doğu Türkistan'a yardım etmenin liderleri Lenin'in vasiyeti gereği olduğunu, istedikleri silahları kendilerine teslim edeceklerini ifâde etmiştir. Moyaer ve Nazarhan da Osman Batur'a aynı dilek ve temennilerini iletmışlerdir. Bu talihsiz olayın yaşanmasından sonra Nisan 1942'de Moğol birlikleri Osman Batur'dan intikam almak için harekete geçmişler, yaşanan çatışmada yakalanan Osman Batur, Moğolistan'da 4 ay kadar kalmıştır. Osman Batur, yanlış anlaşılardan kaynaklanan bu olayın aydınlatılması üzerine Temmuz 1942'de Altay'a dönmüş, bütün yaşananlardan sonra Osman Batur'un ilk müttefiki Moğolistan Halk Cumhuriyeti olmuştur. Da-jun (a.g.e., C. IX, s. 5189), Osman Batur'un Moğollarla ilişkiye geçmesinden sonra Rus menfaatlerine çalışan bir kişi olduğundan bahseder. Bu bilgi bizim açımızdan Osman Batur'un Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği ile ilişkisinin ne zaman başladığına dair değerli olmakla beraber, Osman Batur'un Rus menfaatlerine hizmet ettiğine dair herhangi bir olay, ömrünün son anına kadar vuku bulmamıştır. Ayrıca başka hiçbir kaynaktan tesadüf etmediğimiz Osman Batur'un gözetim altında tutulması olayı kanaatimizce Da-jun tarafından, Osman Batur'a destek veren Moğolistan yetkililerinin tutumunu değerlendirmek üzere kasıtlı olarak gündeme getirilmiştir. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde de bahsedildiği üzere Osman Batur'un Moğolistan ve Altay sınır bölgelerinde birkaç ay saklandığı doğrudur. Osman Batur tehlike sezdiği anda Moğolistan, tehlikenin geçtiğine kanaat getirdiğinde ise Altay tarafına geçmekteydi.

¹¹⁶ Su Bei-hai, **Ha-sa-ke Zu Tong-shi**, s. 887'den naklen Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 51-52. Sheng Shi-cai, 1942 yılı Mart ayından itibaren Sovyetler Birliği ve komünizme karşı hareketlerde bulunmaya başlamıştır. Ayrıca komünist teşkilatlarında görev yapanları da teker teker ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bilhassa 26 Nisan 1942 tarihinde Jiang Jie-shi'nin eşi Song Mei-ling'in Urumçi'ye gelerek Sheng'i komünizme karşı mücadelede Guo-Min-Dang ile işbirliği yapmaya ikna etmesi, Sheng'in bundan sonraki siyasetinde büyük farklılıklar ortaya çıkartmıştır. Sheng, Çin komünistlerini öldürmekle kalmamış, Sovyetler Birliği'nden Doğu Türkistan'a çalışmaya gelen uzmanların, danışmanların, askerî eğitimcilerin, jeo-politik araştırmalar yapan kişilerin ve “8. Kızıl” taburun sınır dışı edilmesini de gerçekleştirmiştir. Bu siyasî değişim, Stalin'in Doğu

Ağustos 1942'den itibaren Urumçi Hükümeti, 1940 savaşına katılanları tutuklamaya başladı. Osman Batur'un kardeşi Delilhan liderliğinde bu savaşa iştirâk eden 60 kişi tutuklanarak hapse atıldı. Eylül 1942'ye kadar hükümet askerleri durdurak bilmeksizin Osman Batur'u aradı. Bu süre zarfında Osman Batur'un yerini bilen iki fedakâr yardımcısı Nurgocay ve Kapas Batur'lar, Nisan 1942'de itibaren Osman Batur'un dağda kaldığı sürece yiyecek ve giyecek ihtiyacını çok gizli bir şekilde temin ettiler¹¹⁷.

Eylül 1942'de Sheng Shi-cai tarafından hapiste tutulan Gence, Yaoyuan nahiyesinde serbest bırakılmış ve “*Kazakları Gerçek Yurtlarına Gönderme Teşkilatı Vekili*” seçilmiştir. Kasıtlı olarak bu görevin tevdi edildiği Gence, Osman Batur ile görüşmüş ve Yaoyuan nahiyesine Osman Batur tarafından getirilen Kazakların kendi yurtlarına geri gönderilmesini istemiştir. Bu teklife hiddetlenen Osman Batur, Gence'yi tutuklamıştır¹¹⁸. Gelişen olayların Nan-jing Hükümeti tarafından da dikkatle izlenmeye başlandığı bu dönemde, Eylül 1942'de, Wu Ze-xiang, Doğu Türkistan'a elçi olarak gönderilmiştir¹¹⁹.

15 Eylül'de ise Kapas, Zeynel, Cemşit Han ve Keşafet Batur'ların, Osman Batur'un yanına gittiğini haber alan Kemal Batur, 13 arkadaşıyla beraber Osman Batur'un yanına hareket etmiştir. Bu suretle Osman Batur'un yanında toplananların sayısı 150 kişiye ulaştı. Urumçi Hükümeti ise Osman Batur ve yanındakilerin yakalanması için 2.000 kişilik askerî bir kuvvet sevk etmiştir¹²⁰.

Urumçi Hükümeti bir taraftan Osman Batur ve etrafındakilerin yakalanması için asker sevk ederken, diğer taraftan Ekim 1942'den itibaren, ayaklananlarla barış yapmak için görüşmelere başladı. Osman Batur'a gelen heyette Canımhan Hacı da bulunuyordu. Osman Batur, Sheng Hükümeti'nin hiçbir anlaşmaya uymadığını söyleyerek barış teklifini geri çevirdi. Bununla beraber Canımhan Hacı, kış

Türkistan'ı bir Sovyet tampon bölgesi yapma hayalini de suya düşürmüştür. Bölge, tam tersine, ABD yanlısı Guo-Min-Dang idarecilerinin avucuna düşmüş ve resmî Guo-Min-Dang idaresi yerleşmeye başlamıştır, bkz. Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 48 vd. Sheng, Song Mei-ling'e Guo-Min-Dang Hükümeti'ne sadık olduğunu söylemiştir. Bundan sonraki günlerde ise Doğu Türkistan'daki Sovyet teşkilatı dağılmaya başlamıştır. Guo-Min-Dang Hükümeti'yle ilişkilerini güçlendiren Sheng, Kasım 1942'de Doğu Türkistan Genel Valiliği yanında Çin'in VIII. Ordusunun Kurmay Başkan yardımcılığına tâyin edilmiştir, bkz. Hui-sheng, *a.g.e.*, s. 532.

¹¹⁷ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 37.

¹¹⁸ *A History of Migration of Xin-jiang Kazak People*, Urumçi 1993, s. 101-102.

¹¹⁹ Hui-sheng, *a.g.e.*, C. IX, s. 532.

¹²⁰ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 36.

mevsiminin yaklaşmakta olduğuna dikkat çekerek, bu seferki anlaşma kurallarına Sheng Shi-cai'in riayet edeceğini garanti ederek Osman Batur'u barış yapmaya iknâ etti. Bu suretle barış görüşmeleri için 17 kişinin Urumçi'ye gitmesine karar verildi. Daha önce de olduğu gibi heyetin, Urumçi havaalanına indiği gün tutuklanması ayaklanmayı yeniden hızlandırdı¹²¹.

Bu dönemden sonra Sheng Shi-cai'in tank, zırhlı ve uçak ile mücehhez, Rus müşavirler tarafından kumanda edilen kuvvetleri ile Osman Batur kuvvetleri arasında vuku bulan çatışmalar 1942 yılı kış mevsiminde de devam etti. Bu savaşlarda Çin kuvvetleri ağır mağlubiyetlere uğradı¹²².

Osman Batur ve maiyeti Doğu Türkistan-Moğolistan hudut bölgesine sığınmış ve 1942-1943 senelerinin kış mevsimini Tayankol'da geçirmişti. Sheng Shi-cai'in Sovyetler Birliği ile bozuşmasından sonra Stalin, Üç Vilâyet bölgesindeki zengin tabiî kaynaklara yeniden sahip olabilmek ve Sovyet nüfuzunu devam ettirebilmek gâyesiyle Kazak ihtilâlcileri desteklemeye karar vermiştir. Bu durum Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki ayrı güçler arasındaki ittifaklarda büyük değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Yeni durum Osman Batur ve etrafındakilerin Sovyet askerî güçleri tarafından yapılan hava ve kara saldırılarından kurtulmasına vesile olmuştur¹²³.

1942 senesinde de Osman Batur'un çocuklarından Şerdiman, Niğmetullah ve Nabi, 1941 yılında olduğu gibi, yine babalarının yanında millî mücadelenin ön saflarındaki yerlerini terk etmemişlerdi. Bununla birlikte Osman Batur'un ikinci hanımı, 3 oğlu ve 5 kızı olmak üzere ailesinden toplam 9 kişi 1942 senesinde Sheng Shi-cai'in askerî kuvvetleri tarafından tutuklanarak Sarsümbe ve Köktogay şehirlerinde hapse atılmıştır¹²⁴. Osman Batur'un tek erkek kardeşi olan Delilhan İslâmoğlu da 1942 senesinde Sheng'in askerî kuvvetleri tarafından zalimce katledilmiştir. Bütün bunlara ilaveten Osman Batur'un kız evlatlarından Pansiya,

¹²¹ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 325-326.

¹²² **Türkistan Şehitleri**, s. 42.

¹²³ Forbes, **a.g.e.**, s. 308-309.

¹²⁴ 7 Nisan 1942 tarihinde gerçekleşen bu olayda, Osman Batur kışlak olarak kullandığı Öndirgara mevkiine geldiğinde âni bir baskına maruz kalmış, çoluk-çocuğu düşman eline geçmiştir. Osman Batur ise yakın arkadaşı Çakabay Süleyman ve büyük oğlu Şerziman yanında olduğu halde Altay dağlarına kaçmayı başarmıştır. Bu arada Osman Batur ve Süleyman'ın ailesinin de aralarında bulunduğu 25 kişi askerler tarafından Köktogay'a götürülmüştür, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 37.

1942’de Sheng’in Köktogay’daki idarecileri tarafından babasını iknâ etmek üzere gönderilmişse de, o geriye dönmeyerek babasının yanında kalmayı ve millî mücadelede bir hizmetinin olmasını tercih etmiştir¹²⁵.

Osman Batur’un ailesine yapılan bütün bu zalimliklerden sonra, istiklal mücadelesinde ön safta olmasının bir tesadüf eseri ortaya çıkmadığını kabul etmek gerekir. Buna ilaveten, onun savaşıllığını ve mücadele azmini belirleyen en önemli etken her şeyden önce vatan sevgisi ve bu uğurda, inancı gereği, şehit olanların öcünü almak arzusudur. Bu suretle Osman Batur, Altay’da Çinlilere karşı yapılan Kazak istiklal mücadelesinin her anında mücadelesini sonuna kadar devam ettirmek azim ve kararlılığında olmuştur.

Osman Batur, siyasî anlamda yetişmiş bir kişi olmamakla beraber, 1942 yılının son aylarında dışarıdan almaya başladığı destek sayesinde Urumçi Hükümeti’nin korkulu rüyası hâline gelmeye başlamıştır. Altay bölgesinde çıkan karışıklıklarda Osman Batur ve maiyeti ilk iki ayaklanmada tam bir başarı gösterememişse de dış desteğin temin edilmesiyle birlikte başarılar peşi sıra gelmeye başlamıştır. Osman Batur ve etrafındakilerin Sovyet yardımını almaya başlamasından sonra günden güne kuvvetlendiği ve Doğu Türkistan’ın kuzeyinde güçlü bir duruma geldiği bilinen bir gerçektir. Sheng Shi-cai, Osman Batur’un faaliyetlerini durdurmakta başarılı olamamış ve bu başarılar Osman Batur’un etrafındaki kişilerin günden güne çoğalmasına sebep olmuştur¹²⁶.

5. 1943 Yılında Osman Batur’un “Han” ve “Batur” İlân Edilmesi ve İhtilalin Başkomutanlığına Getirilmesi

Ocak 1943’te, Guo-Min-Dang Hükümeti zamanında, Doğu Türkistan’da yeniden yapılanma başladı. Ordu içerisinde de ayrı bir teşkilat kuruldu ve Mart ayı başlarında Genel Vâliyi teftiş etmek üzere Nan-jing’den bir heyet gönderildi¹²⁷. 10 Mart 1943 tarihi itibarıyla Urumçi’deki Sovyet Başkonsolosu Molotov, maden ocaklarındaki çalışmaların durdurulduğunu ve petrol bulmak amaçlı sondaj çalışmalarından vazgeçildiğini ilân etti. Kumul’da üslenmiş olan Sovyet alayları

¹²⁵ Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 46; a. mlf., “Osman Batur Kimdir”, s. 4.

¹²⁶ Da-jun, a.g.e., C. IX, s. 5187-5188.

¹²⁷ Hui-sheng, a.g.e., s. 532.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne yerleştirildikten sonra ticarî teşkilatlar derhal feshedildi¹²⁸.

Mart 1943'e gelindiğinde Osman Batur'a 20-30 kişinin daha katıldığı görüldü. Nisan sonuna doğru, Osman Batur ve etrafındakiler Moğolistan Halk Cumhuriyeti topraklarından Altay dağlarına geçti ve Çinli yetkililere “*ailelerimizi serbest bırakmak şartıyla silahlarımızı teslim edeceğiz*” çağrısında bulundu. Osman Batur'un bu çağrıyı yapmasındaki gâyesi hükümeti oyalayarak ailelerini kurtarmaktı. Çin Hükümeti ise bu fırsattan istifade ederek Osman Batur ve mücadele arkadaşlarını tutuklamayı hedeflemiş, fakat her iki taraf da isteklerine nail olamamışlardı¹²⁹.

1943 yılının ilk beş ayında Urumçi Hükümeti, Osman Batur'u destekleyen Kazakların yaşadığı Öndirkara mevkiine 300 askerlik bir güçle saldırdı. Baturların savunması düşmana galebe çaldı ve düşmanın 40 askerî öldürüldü. Bu savaşlarda Baturlar 30 civarında silah ele geçirdi. Nisan-Mayıs 1943 tarihleri arasında Sheng Shi-cai askerleri ile Baturlar arasında Karamaylı, Jiyek, Kulan, Kudıg, Bal, Ertiş, Kürtü ve Kuyırtu bölgelerinde birçok silahlı çatışma vuku buldu. Bu çatışmalarda Baturlar düşmanın 80 askerîni öldürmüş, 40-50 kadar da silah ele geçirmişti¹³⁰.

13 Mayıs 1943 tarihinde Osman Batur ve beraberindekiler Karakoben Seruluk dağına gidip yerleşti. Burada elinde mektupla bir kişi yakalandı. Mektubun Sarsümbe'deki Rus Konsolosu Baymurzin tarafından gönderildiği anlaşıldı. Mektupta Köktogay'da çıkarılan madenlerin Rusya'ya götürülebilmesi için izin istenmekte, ayrıca bir de görüşme talep edilmekteydi. Baymurzin elçi ile 1.000 adet mermi, elbise, ayakkabı, yiyecek ve kibrit gibi levazım da göndermişti¹³¹.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile anlaşma yapıldıktan sonra Osman Batur bir miktar silah almışsa da anlaşmanın 1, 3 ve 5. maddelerini yerine getirmemiştir. Bununla birlikte Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Osman Batur'a bir toplantı teklifinde bulunmuştur. Osman Batur bu silahları aldıktan sonra harekete geçmeye

¹²⁸ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 326.

¹²⁹ Nisan 1943'te İli Vilâyetinin Nıkı bölgesinde Asgar, Seyit, Fatih ve Ebulhayr Töre liderliğinde Kazak çiftçileri gizli bir cemiyet kurarak istiklal mücadelesine başlamıştır, bkz. Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 47, 55.

¹³⁰ D. Sügürbayev, **Altay Apalstarı**, Urumçi 1995, s. 47; Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 47.

¹³¹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 38-39.

karar verdi. Mayıs 1943'te Sovyetler Birliği, Osman Batur ile direkt görüşme talebinde bulundu. Ayrıca Osman Batur'a gönderdikleri haberde, Altay bölgesinde Osman Batur'un faaliyetlerini engellemeyeceklerini de belirtmişlerdi. Bunun yanında Osman Batur'u faaliyetlerini genişletmesi için özendirmişler ve gönderdikleri heyetler vasıtasıyla birçok hediyeler takdim etmişlerdi. Aynı zamanda Osman Batur'un mücadelesini haklı görerek halkının özgürlüğü için daha fazla faaliyette bulunması yönünde de teşviklerde bulunmuşlardı¹³².

1943 yılı Haziran ayından itibaren Osman Batur'un kuvvetleri Çin askerî birliklerine karşı taarruza geçerek birçok zafer kazandı. Bu savaşlar Mart 1944 tarihine kadar devam etti¹³³. Tarihi kayıtlara göre 1941-1942 yıllarındaki istiklal mücadelelerinde başarısız olanlar veya Çinliler tarafından mahkum edilme tehlikesi altında bulunanların Osman Batur'a katılma hareketi gün geçtikçe artmıştır. Haziran 1943'e gelindiğinde sadece Altay bölgesinden değil, Erenkabırğa, Kumul ve Barköl bölgelerinden de iştirakler hatırı sayılır rakamlara ulaşmıştı. Mesela Barköl bölgesinden Kanişbay liderliğindeki Kazaklar, Altay'daki hapis-hânedan kaçan Toktagan ve Sendikov, Buken (Büken) bölgesinden kaçarak gelen ve devrime vefasızlık suçundan 1944'te kurşuna dizilen Joldıbay, Urumçi hapis-hânesinden kaçan Kalman gibi birçok kişi Osman Batur'un saflarında yerlerini aldı. Haziran ayı

¹³² Osman Batur ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti arasında Kazakça ve Moğolca olarak kaleme alınan anlaşmanın maddeleri şunlardan ibaretti.

A. Moğolistan'ın Talepleri; 1. Osman Batur, oğlu Şerdiman ve kardeşi Kabas'la birlikte Alexander'ı Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne eğitim almaya gönderecek. **2.** Osman Batur'un ve etrafındakilerin Doğu Türkistan'da tarım ve hayvancılıkla meşgul olan aileleri mal ve mülkleriyle beraber Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne yerleştirilecek, kendisi de Altay'a gidip teşkilatını kuracak, Çinlilere karşı mücadelesini sürdürürken ailelerini Moğolistan Halk Cumhuriyeti koruyacak. **3.** Osman Batur'a Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nden bir danışman ile 200 kişilik bir askerî birlik verilecek. **4.** Osman Batur, Kateoba bölgesini Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne verecek ve Altay'daki yerlerini Moğolistan Halk Cumhuriyeti kontrolünde idare edecek. **5.** Moğolistan Halk Cumhuriyeti askerlerinin gelip kalmalarını kolaylaştırmak için Osman Batur, Çingil bölgesini işgal edecek. **6.** Moğolistan Halk Cumhuriyeti askerleri Fu ve Yün nahiyelerinde kalacak. **7.** Osman Batur, Altay'daki 7 nahiye halkını bir araya toplayacak ve Altay'ı işgal edecek.

B. Osman Batur'un Sovyetler Birliği ve Moğolistan'dan talepleri ise; 1. Osman Batur bütün Katenoba bölgesini Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne vermeyi kabul eder, lâkin bundan sonra Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Altay Kazaklarının dinine hiç karışmayacak. **2.** Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Altay dağında komünizm propagandası yapmayacak ve halkın mal-mülklerini gasp etmeyecek. **3.** Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Kazak ileri gelenlerini tutuklamayacak. **4.** Osman Batur'un istediği bütün silahlar teslim edilecek. **5.** Osman Batur, Altay'ı işgal ettikten sonra idareyi tek başına ele alacak ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti buna karışmayacak, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5191-92.

¹³³ **Türkistan Şehitleri**, s. 42.

itibariyle baturların sayısı 400 kişiye ulaşmıştı. Elllerinde ise 150 kadar silahları mevcuttu¹³⁴.

Osman Batur ve maiyeti, Haziran 1943'te ilk olarak Delilhan ve beraberindeki 10 kişi ile harekete geçerek, Altay dağındaki bir gece baskınıyla dağ karakolu görevlilerinin hepsini öldürüp, 20 kadar silahlarını aldı. Bu baskından sağ kurtulan bir Çinli askerî olayı haber vermesi üzerine Sheng Shi-cai, Kıyıtı'daki askerlerini bölgeye sevk etti. Gelen askerî birlikle yaşanan çatışmada Osman Batur ve ekibi 20 kadar silah da ele geçirdi¹³⁵.

Osman Batur'un Altay'daki mücadelesinin gün geçtikçe kuvvetlenmesi yanına katılanların sayısını da arttırmaktaydı. Urumçi Hükümeti'nin bütün aldatıcı tekliflerine kanmayan Osman Batur, mücadelesinden zerre kadar taviz vermemiştir. Kendisine katılanların artması üzerine Osman Batur, "*Hür Altay/Erikti Altay*" teşkilatı divanını toplantıya çağırdı. 22 Haziran 1943¹³⁶ tarihinde Bulgun'da yapılan törenle kendisine "*Han*" rütbesi verildi. Ayrıca askerî kahramanlıklarından dolayı da aynı tarihte kendisine "*Batur*" unvânı da verildi¹³⁷. Osman Batur'un Han ve Batur ilân edildiği bu törene Sovyetler Birliği ve Moğolistan'dan gelen temsilciler de iştirâk etti¹³⁸. Bu olaydan sonra Osman Batur, Temmuz 1943-Eylül 1945 tarihleri arasında "*Altay Geçici Halk Hükümeti*"nin başkanlığını yaptı¹³⁹.

Batur ilân edilmesinden sonra Osman Batur'un etrafındaki insanların sayısında gözle görülür bir artış meydana geldi. Osman Batur hem bu insanların bilgilendirilmesi hem de Sheng Shi-cai idaresinin Altay'da yaptığı aleyhte

¹³⁴ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5194; Benson, a.g.m., 159; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 48.

¹³⁵ İkinci çarpışmada ele geçirilen silahlardan iki tanesi makineli tüfek idi, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5192. Krş. için bkz. Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 532.

¹³⁶ Gayretullah (**Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 14 ve "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 21) ve Yesevî (a.g.m., s. 24)'ye göre Bulgun'daki büyük toy Temmuz ayında yapılmıştır. Kara ("Osman Batur ve Şehadeti", s. 26) ise gün ve ay vermemekle birlikte Toy'un 1943 yılı Haziran ayında yapıldığını ifade etmektedir.

¹³⁷ Benson, a.g.m., s. 157; Bulgun'da Osman Batur'un "Hân" ve "Batur" ilân edildiğini haber alan Urumçi idaresi büyük bir panik yaşamıştır. Bu tarihe kadar önemsenmeyen, üç-beş çapulcu ve dağ kaçağı olarak değerlendirilen Osman Batur ve etrafındakilerin artık Çinliler için büyük bir problem teşkil edeceği gerçeğinin farkına varmışlardı, bkz. Kadirî, **a.g.e.**, s. 11; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 140-41; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 9-10, 20-21; Başaran, a.g.t., s. 18. Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 12, 13), Sheng Shi-cai'in bundan sonra Osman Batur ile başa çıkabilmek için Bei-jing'den takviye kuvvet istediğini yazmaktadır.

¹³⁸ Kara, "Osman Batur ve Şehadeti", s. 26.

¹³⁹ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 45; a. mlf., "Osman Batur Kimdir", s. 3.

propagandalara cevap olarak, Altay halkına hitaben bir mektup yazmıştır. Osman Batur mektubunda bu mücadeleyi yapmalarının sebepleri ile nasıl bir yol izleyeceklerine dâir halkını bilgilendirmiştir. Mektupta:

“Birlikte büyüyen arkadaş, akraba ve küçük-büyükler.

Bu mektubu yazmamın sebebi her Kazak çarvacısı bana Batur ismini koymuş, bu 4-5 sene içerisinde gündüz dikkatimi bozmuyor, gece uyumuyor, kışın üşüyor, yazın terliyor, gece uyuduğumda atımın üstünde uyuyor, taşları yastık yapıyor, çizmemi ayağımdan çıkarmıyor ve o çizme ile sudan, gölden geçiyorum. Ben sadece şahsım için, Çin teşkilatı beni yakalamasın veya çarvacıları hor görmesinler diye savaşıyorum. 11 senedir Çin bütün Doğu Türkistan’ı işgâl etmiş ve 6 büyük siyaseti burada uygulamıştır. Kazaklarla diğer milletlerin aynı olduğunu söylüyorlar. Ama iyi verim veren yerlere hep Çinlileri gönderiyorlar. Doğu Türkistan’daki ordular güya dinî ve şahsî malları koruyacak, eğitimi yükseltecek, vergileri azaltacak ve daha iyi malları üreteceklermiş. 10 küsur senedir Kazaklar buna karşı çıkmamış. Şimdi bakılınca söylediği ile yaptığıının tam tersi bir teşkilatla karşı karşıyayız. Teşkilatın gönderdiği art niyetli kişiler, Kazak ileri gelenlerini tutuklamışlardır. Kazaklardan bir ordu kurmak bir yana onların ellerindeki silahlara da el koymuşlar ve dinlerini korumak bir yana tam tersi camilerini yıkmışlar. Dahası mallarını gasp etmişler, vergilerini azaltmak yerine çoğaltmışlar, daha iyi mal üretmek yerine çapulculuk yapmışlar. Ticaret yapma hakkı elinden alınan Kazak halkı fakir bir hâle düşürülmüştür. Biz mal (hayvan) değiliz, birer insanız. Biz her millete eşit haklar verilmesini istiyoruz. Çin teşkilatının bu şekilde mezalim yaptıktan sonra biz neden Kazak milleti olarak mücadele etmeyecek miyiz? Özgürlük ve Kazak halkını kurtarmak için yapılması gerekenler şunlardır:

- 1. Özgürlüğü elimize almak ve Kazakları tehlikeden korumak,*
- 2. Altay dağının doğu bölgesindeki her nahiyeyi Kazaklar idare edecek, teşkilatını kendileri kuracak,*
- 3. Altay dağında bir ordu kurulacak,*
- 4. Hapisteki insanlarımız kurtarılacak,*
- 5. Çin teşkilatının keyfi idaresi kaldırılacak ve Kazakların hayvanlarını keyfi olarak kullanmalarının önüne geçilecek,*
- 6. Çin teşkilatının vergileri kaldırılacak,*

7. Altay dağında Çinlilerin ve ordularının iskân edilmesi yasaklanacak,

8. Eskiden var olan komşu ülkeler bizim topraklarımızda alış-veriş ile mallarını getirip ticaret yapabilecekler.

Bu fikirlerimizin gerçekleşip gerçekleşmemesi size bağlı. Kendi milletini korumak isteyen baturlar benimle gelsin. Ata binin ve silahınızı yanınızda getirin. Bunu yapmazsanız o zaman bizim atalarımızın örf ve adetlerinden sapmış olursunuz. Ben göğe çıksam sizler benim kanadım, yere insem sizler benim kuyruğumsunuz. Biz aynı topraklarda büyüyen çarvacıyız. Samimi ve sadık olarak bana katılın. Hepimiz birlikte Çinlilere karşı çıkalım. Onlara at ve deve vermeyelim. Onların sözünü dinlemeyeceğiz. Ayrıca Çinlilerin ordularının hareketinden beni haberdâr edin. Bu coşkulu bir yazıdır ve bu da benim kalbimdeki ses olup, Kazak milletinin coşkusudur.

*Bunu Yazan Osman Batur*¹⁴⁰ denilmekteydi.

Osman Batur, Altay Türklerinin Hanı ve Baturu olduktan sonra daha güçlü bir şekilde Urumçi Hükümeti ile mücadele etmeye karar verdi. Bunu gerçekleştirebilmek için en fazla ihtiyaç duyduğu malzeme silah ve mühimmâtı. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda silah ve mühimmâtı ancak Moğolistan Halk Cumhuriyeti vasıtasıyla elde edebilirdi. Çünkü Moğolistan da ileride doğabilecek herhangi bir Çin tehlikesine karşı, Çin ile arasında bir tampon bölge bulunmasını çıkarlarına uygun görmekteydi¹⁴¹. Osman Batur bu durumun farkında olarak Moğolistan ile temas kurmaya karar verdi. Moğolistan devlet başkanı Çoybolsan'a heyetler göndererek Çin ile olan mücadelede müşterek bir hedef belirlenmesi, Moğolistan'ın şimdilik doğrudan savaşa iştirâk edemeyeceğine göre, Altay'da vuku bulan millî direnişe yardımcı olmasını teklif etti. Ulan Batur idarecileri ise Altay ihtilâlcileriyle birlikte Çin'e doğrudan savaş açmak veya bu

¹⁴⁰ Da-jun, a.g.e., C. IX, s. 5194-5195. Mektupta tarih bulunmamakla beraber Osman Batur'un bu mektubu 1943 sonlarında yazıp dağıttığını geçen olaylardan anlamak mümkündür.

¹⁴¹ 1943'te Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan Bölgesel Parti Teşkilatı kuruldu. Bu suretle Guo-Min-Dang idaresi Doğu Türkistan'daki askerî ve idarî hayatın bütün kademelerine doğrudan etki etmeye başladı. Bu dönemde Çin'in iç bölgelerinden çok sayıda asker Doğu Türkistan'a getirildi. Bununla birlikte Doğu Türkistan'da Amerikan ve İngiliz nüfuzunun artmaya başlaması Sovyetler Birliği'ni endişeye sevk etti. Bu gâye ile Moskova, Doğu Türkistan'da vuku bulan Sheng ve Guo-Min-Dang idarelerine muhalif hareketleri desteklemeye başladı. İşte Moğolistan'ın Osman Batur ve etrafındakilere yanaşarak, onlara askerî destek vermesi bu siyasetin bir tezâhürü idi, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 49.

savaşı insan gücü ile desteklemek niyetinde değildi. Gelen cevapta Altay mücadelesine silah satmak suretiyle yardımcı olabilecekleri bildirilmiştir. Moğolistan ile karşılıklı yapılan birkaç görüşmeden sonra, silah alımı konusunda tam bir mutabakata varıldı. Ulan Batur’dan gelen silahlar Bulgun’da depo edilmeye ve Baturların ihtiyaçlarına göre dağıtılmaya başlandı¹⁴².

Bunu takip eden dönemlerde Altay bölgesinde güçlenen Osman Batur, zikredilen bölgede Kazak-Moğol işbirliğini öngören ve Çinlilerin askerî ve sivil memurlarını bölgeye sokmamayı gâye edinen siyasî bir yol izlemeye başladı. Bu duruma Sheng Shi-cai’in tavrı Altay’daki Kazak yurt ve hayvanlarına saldırılar düzenleyerek karşılık vermek oldu. Bununla birlikte Osman Batur’un Sovyetler Birliği’nden yardım almakta olduğunu ve Moskova’nın direktifleriyle hareket ettiğini de alenen beyân eden Sheng, Kazak ihtilâl hareketlerinin bastırılmaması durumunda Doğu Türkistan’da barış ve refahın getirilmesinin mümkün olmadığını da ilân etti¹⁴³.

Doğu Türkistan’ın Altay bölgesindeki yaşananları yakından takip eden Moğol Hükümeti, Temmuz 1943’te Moğolistan’da yaşayan Kazak Türklerinden Osman Batur’un mensup olduğu kabileye yakın bir kabilede Kamkaş adlı birisini görüşmek üzere Osman Batur’a gönderdi¹⁴⁴.

Osman Batur, Baymurzin’in teklifini değerlendirmek üzere tertip edilen toplantıda alınan karara göre Sheng Shi-cai’in bütün siyasetine karşı çıkılacağı ve komşu devletlerle bir düşmanlığın bulunmadığı kabul edilmiştir. Toplantıda alınan kararları ve 12 Haziran 1943 tarihinde kendisiyle Örtön Say’da buluşmak istediklerine dâir bir mektubu elçi vasıtasıyla Baymurzin’e gönderdiler. Zikredilen tarihte ve zikredilen yere yanına aldığı 30 kişilik bir heyetle giden Osman Batur,

¹⁴² Gayretullah, **Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 140-41; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 10, 21. Muhacir Kazakların verdiği bilgilere göre Osman Batur ile Moğolistan vekilleri ve Sovyet Birliği’nin Kazakistan’dan gönderdiği iki Kazak vekil arasında 1943 yılı yaz aylarında Tayingkul’da görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerin detayları elde mevcut değilse de, Sovyetler Birliği’nin Moğolistan kanalıyla Osman Batur’a belli bir miktar silah ve cephâne verdiği, ayrıca Altay’daki Çin askerî birliklerine saldırması durumundan Doğu Türkistan hudutları dışında güvenilir bir yerde istihkâm temin ettiği kesindir, bkz. Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Jiang Jie-shi **a.g.e.**, s. 102. Osman Batur ise bunun karşılığı olarak Moğollara, Altay bölgesinde otlatk vaadinde bulunmuş ve canlı hayvan vermiştir, bkz. Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 318.

¹⁴³ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47.

¹⁴⁴ Muhtemelen Moskova’nın direktifiyle girişilen bu teşebbüs bir nevî Osman Batur liderliğindeki istiklâl mücadelesine Sovyetlerin dolayı yollardan da olsa karışması demektir, bkz. Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 49.

Baymurzin ile görüştü. Yapılan görüşmeler sonucunda Rusların Doğu Türkistan'dan dışarıya taşıyacakları mallara izin verildi. Osman Batur, halkın mallarının Sovyetler Birliği'ne götürülmesi karşılığında kendilerine silah verilmesini talep etti. Görüşmeler sırasında Baymurzin, davalarından dönmedikleri sürece Moskova'nın kendilerine silah yardımıyla bulunacağını, silahları temin etmenin Kazakistan veya Moğolistan vasıtasıyla olabileceğini ifade etmiştir¹⁴⁵.

Baymurzin ile yapılan görüşmeden sonra Osman Batur ve maiyeti Altay dağına çıkarak 25 Ağustos 1943 tarihine kadar Karadürgün'de hayvanlarını besleyerek beklediler. 26 Ağustos'ta ise Moğolistan sınırına geçip hudut karakolu ile konuşmaya karar verdiler. Osman Batur, Karadürgün'de kalırken, Suluvbay Batur, Kemal Batur, Kapas Batur ve bölgeyi iyi bilen Nurgocay Batur liderliğinde 96 asker Moğolistan sınırı içlerine gönderildi. Ekip Saksak ırmağının Karutgöl mevkiinden karşıya geçtikleri esnada üzerlerine ateş açıldı. Çıkan arbedede 4 Moğol askerî ile 2 Batur öldü. Bu olay üzerine ekip Moğollarla herhangi bir görüşme yapmadan Osman Batur'un yanına döndü ve hep beraber Çüzüğü dağına yerleştiler. Çüzüğü'de Moğollar tarafından Kamikaş başkanlığından gönderilen 5 kişilik bir heyet ile görüşüldü. Heyet, Moğol Hükümeti'nin Osman Batur ile irtibata geçmek istediğini belirtmiş, ayrıca 10 tüfek, 5 mavzer ve 3 de dürbün hediye göndermişti. Bunun üzerine Moğollara Canabil başkanlığında 3 kişilik bir heyet gönderildi. Heyetin getirdiği habere göre Moğol Hükümeti, Moğol sınırındaki Saksay ırmağındaki Kızılkaya karakolunda görüşme yapılmasını istemiş, ayrıca 1 mavzer ile 3 tüfek de hediye göndermişlerdi¹⁴⁶.

Moğollar'dan gelen görüşme isteği haberinin alındığı sıralarda Urumçi Hükümeti'nin dağda bulunan Osman Batur ve maiyetinin ailelerini toplayarak şehre götürüp göz hapsine almak istediği duyuldu. Bu haber üzerine Osman Batur liderliğindeki 200 kişi Kayınbulak ve Batbakbulak'a gitti ve burada 500 hükümet askerinin sivil halkı şehre götürmek için çember içine aldığı görüldü. Vuku bulan çarpışma sabah 09'dan akşam 20'ye kadar devam etmiş, sıkışan Çin birliklerinin kaçmak için sivil halk üzerine ateş edecekleri haberi alınması üzerine yapılan

¹⁴⁵ Bay Mirza ile yapılan bu görüşme Osman Batur'un gelecekte takip edeceği siyasetin ana hatlarını çizmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 39-40.

¹⁴⁶ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 40 vd.

hücumda 12 şehit veren kahramanlar halkı kurtararak Işkıntı Tultu dağına yerleştirdiler¹⁴⁷.

Karasu savaşında yaralanan Kapas Batur'un iyileşmesinden sonra Moğolların vaat etmiş olduğu görüşmeyi yapmak üzere Kapas Batur ve Kabil başkanlığında Moğolistan'a 13 kişilik bir heyet gönderildi. Heyete Moğollar 60 tüfek ile 6.000 mermi vermişler ve bundan sonraki görüşmeleri yapmak üzere Maykantaş'taki 6. Hudut Karakolu'na gelinmesini söylemişlerdi¹⁴⁸.

13 Eylül 1943'te Osman Batur 180 at, 18 halı 5 altın liang¹⁴⁹ karşılığında Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nden 38 tüfek, 60 koli mermi, 6 el tüfeği ve Avrupaî tarzda imal edilmiş olan 60 tüfek almıştır. Osman Batur bu sayede 400 kişilik bir ordu kurmuştur¹⁵⁰. Bundan sonraki dönemde de yine Moğolistan kanalıyla 350 tüfek, 60 makineli ve 70 küçük el tüfeği getirilmiştir. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde ihtilâl için gerekli görülen teşkilatlanmalar da tam manasıyla tamamlanmıştır¹⁵¹.

¹⁴⁷ Kayınbulak ve Batbakbulak çarpışmalarından bir hafta sonra 1.000 kişilik Çin askerî birliği Osman Batur ve maiyetine saldırmış, Karasu'da vuku bulan savaş bir gün boyunca devam etmiştir. Çarpışmada Nurgocay Batur bacağından, Kapas Batur göğsünden yaralanmış, 10 kişi de şehit olmuştur. Karasu savaşında 36 silah ele geçirilmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 43-44.

¹⁴⁸ Bu olayların yaşandığı dönemde Kürtü'de Canibek'in sancağı altında toplanan ihtilâlcilerin aldığı kararda davanın millîliği hususunda hemfikir hareket edilmesi ve mücadelenin kanlarının son damlasına kadar devam ettirileceğine dâir yemin edilmiştir. Ayrıca her yerleşim bölgesine elçiler göndermek suretiyle Sheng Hükümeti'ne karşı kendilerini desteklemek üzere propaganda yapılması da kararlaştırılmıştır, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 44-45.

¹⁴⁹ 1 liang altın 10 Miskal altına eşit olup, 1 miskal de 4,5 gr.'dır. Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 46) gerçeğe daha uygun olarak altını 30 liang, halıları 30 ve atları da 12 adet olarak vermektedir.

¹⁵⁰ Zakenuli ("Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 50), yapılan yardımları 200 tüfek, 10'ar hafif ve ağır makineli tüfek olarak ifâde etmektedir.

¹⁵¹ Eylül ayının son günlerinde Çin askerî birlikleri Ulungu'da toplanmıştır. 128. Tümen içindeki 3 bölük askere ilâve olarak bir tabur keşif askeri ve tam teçhizatlı bir bölük asker Osman Batur üzerine gönderilmiştir. Yapılan plana göre; 3. Tümendeki 2 bölük asker Chang Sheng-xiang emrinde, 3 bölük süvari askeri Li Guei emrinde ve 32. Tümeden 1 bölük asker de Dai Kui emrinde olacak, içeriden de Osman Batur ve adamlarının tutuklanıp intikallerinin yaptırılması için de bir bölük asker görevlendirilmiştir. Bunlara ilâve olarak 2 bölük piyade askeri, 4 bölük asayişî teminle görevli asker, bir havan topu kullanan bölük, 1 tank bölüğü, 3 uçak ile bütün bunlarla beraber emniyet görevlileri ve halktan seçilen 300 kişi ile toplam 4.645 kişilik bir ordu kurularak 25 Ekim 1943 tarihinde toplanma merkezine ulaşmıştır. Buradan da ayın 30'unda Zheng-zin komutasında Kala Senke'ye hareket edilmiştir. Sheng'in birçok defa asker sevk etmesine rağmen bir netice elde edememesi başlangıçta Osman Batur'un kuvvetlerini hafife almasından ileri gelmiştir denilebilir. Gelişen olaylardan dersini almış gözüken Sheng, askerî harekât planında değişiklik yaparak, yaz mevsiminden ziyade kış aylarında halkın dağlardan yerleşim merkezlerine inmesinden sonra yapılacak sistemli baskınlarla Osman Batur ve adamların yakalanabileceğine kanaat getirmiştir, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5193, 5196.

Ekim 1943'te Osman Batur, birliklerini teftiş etmiş ve yeni bir seçime tabi tutarak aralarından özel devrimci partizanlar grubu kurmuştur. Başka bir deyişle 1943 yılı Eylül ayını takip eden 5 ayda Kapas ile Kemal, Kabiş ile Jılkıaydar, Nurgocay ile Suluvbay ve Keles ile Smagul adındaki liderlerin komutasında her biri 150-200 askerden müteşekkil dört silahlı birlik teşkil edildi. Delilhan Şükürbayev¹⁵² ise Osman Batur'un yardımcılığına getirildi. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde, yani 1943 yılı kış aylarında, Köktogay halkının üçte biri ve Çingil halkının yarısı mücahitlere katılmıştı. Geriye kalan halk ise sözde "Banditlerden" kendilerini koruyacak olan despot Sheng Shi-cai'in askerî kuvvetleri tarafından sarılmıştı¹⁵³.

Osman Batur, Moğollarla görüşmek üzere, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne bu sefer de Nurgocay Batur'u 200 kişilik bir heyetle gönderdi. Kendisinden İris Han'ın tutuklanan akrabalarının kurtarılacak Moğol sınırına yakın Carıntı'ya yerleştirmesini, Moğol Hükümeti ile tam bir anlaşma yapmasını, Urumçi idaresinden kaçmak zorunda kaldıklarında kendilerine Moğol Hükümeti'nin göstereceği bir yere gitmelerine müsaade edilmesini, bu mümkün olmadığı takdirde bir sonraki buluşmada silahları alabilecekleri yerin tespit edilmesini istemiştir. 1 Ekim 1943 tarihinde yola çıkan heyet Çingil Kazası'na uğrayarak, buradaki İris Han'ın akrabalarından 500 aileyi de yanlarına alarak Carıntı'ya göç ettirdi. Kendilerini takip eden Çin askerî kuvvetleri ile Sözlük mevkiinde vuku bulan savaşta 30 Çinli öldürülürken, 14 de silah ele geçirildi. Yollarına devam eden heyet, 500 haneyi Bulgun ırmağı boyuna yerleştirmiş, 39 kişi ile yola devam ederken, geri kalanlar halkı korumak için burada bırakılmıştır. 11 Ekim'de Nurgocay ve beraberindekiler Moğol sınırından içeri alınmıştır¹⁵⁴.

¹⁵² 1941'de gizlice Sovyetler Birliği'ne geçen ve Almatı'daki Doğu Üniversitesi'nde silahlı başkaldırı hareketleri hakkında özel eğitim alan, ardından da 1943 sonlarında Osman Batur ve ekibiyle sıkı temaslar kuran Delilhan Şükürbayev, Mart 1944'te Moğolistan kanalıyla Altay'a giderek istiklalciler safına katıldı. Sovyetler Birliği'nden kendisiyle birlikte Alihan, Temirhân, Aripbay, Kasen, Kurmaş, Sultan Cafer, Japar, Düysenbek, Kaliy, Numan ve Sadri gibi 12 kişi daha geldi. Bu grubun iştirâkenden evvel de Kalkabay liderliğinde Moğolistan'dan gelen ve danışmanlık yapan bir grup daha Osman Batur'a katılmıştı. Bunlara ilâve olarak Sovyetler Birliği'nden gelen General Popov ve Moğolistan'dan General Dorji de Altay-Çingil bölgesine yakın Moğolistan sınırındaki Maykantas Savunma merkezinde bulunmakla liderlik görevini üstlendi. Bu olaylar Sovyetler Birliği'nin Ekim 1943'ten itibaren Altay'daki özgürlük hareketinde Osman Batur ve maiyetini desteklediğini açıkça ortaya koymaktadır, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 51.

¹⁵³ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 49 vd.

¹⁵⁴ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 45-46.

Mocaukızıl'a gelen Baturlar, buradan 40 kişi ile Nurgocay başkanlığında Osman Batur'un yanına döndü. Nurgocay'ın Moğolistan ile görüşmeye gittiği sırada Osman Batur'un yanına Buvriltogay'a 1.000 aile gelip yerleşmişti. Osman Batur, üzerlerine 8.000 kişilik bir düşman askerinin geldiği haberini alınca 1.700 kişi ile hazırlık yapıp beklemeye başladı. Karabulgun'da bir gün boyunca devam eden savaşta 150 kişi çoluk-çocuk şehit olunca, geriye çekilen baturlar, bütün halkı Soylutu ve Denge ovalarına göç ettirdi. Bundan sonra çarpışmalar üç gün daha devam etti. Üç gün sonunda düşmanın kendilerini tamamen çevirdiğini öğrenen baturlar yapılan savaşta 30 Çin askerini öldürürken, 1 kişi de şehit verdi. Akşam yapılan toplantıda alınan karar gereğince yapılan toplu hücumdan da netice alamayan baturlar, derenin doğu tarafındaki düşman kuvvetlerine yapılan hücumda Osman Batur komutasında 300 nefer canları pahasına mücadele ederek 180 Çin askerini öldürdüler, buna mukabil 4 şehit verdiler. 160 silah alan baturlar tepeyi ele geçirdi. Akşam düşman saldırısı üzerine 5 yaralı ve 2 şehit veren baturlar, 1'i makineli olmak üzere 18 tüfek ele geçirdi. Akşamleyin karşılıklı ateş kesildi. Gece boyunca ırmağın doğu tarafındaki Soylutu Kerişi'ni Nurgocay, batı tarafını ise 300'er askerle Kemal Batur'lar bekledi. Sulubay ve Kapas Batur ise Osman Baturla beraber giderken, sabahleyin Nurgocay tarafına düşmanın yaptığı baskında baturlar 2 şehit, 5 yaralı verdi. Buna mukabil düşmanın kaybı ise çoktu. Zayıfına bakmadan ilerleyen düşman saat 11 civarında Kemal Batur tarafına yüklenmeye başladı. Buraya yardıma gelen Osman Batur ve Sulubay, Kapas Batur'u Nurgocay'ın olduğu tepeye gönderdi. Osman Batur, Nurgocay'ın da kendilerine yardım etmesini isteyince gelen Nurgocay ile daha da şiddetlenen savaşta kaybına bakmadan devam eden düşmandan sıyrılmak, Moğol hududuna geçerek silah temin edip güçlendikten sonra tekrar hücumla geçmeye karar verildi. Gündüz hareket edip, gece saklanarak 8 gün sonra Karamay dağına gelindi¹⁵⁵.

Osman Batur ve etrafındakilerin Çin askerî birliklerine karşı yaptıkları vur-kaç hareketlerinin önünü almak üzere 13 Ekim 1943 tarihinde Sheng Shi-cai'in emri

¹⁵⁵ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 48 vd.

üzerine büyük bir askerî harekât başlatıldı. 20 Mart 1944 tarihine kadar devam eden bu savaşlarda Çinli birlikler mağlup edilmiştir¹⁵⁶.

Osman Batur, Moğolistan ile yapılan görüşmelere 1943 yılı içerisinde devam etmişti. Kasım ayı içerisinde yapılan görüşmelerde Osman Batur hem Moğol teklifine cevap vermek hem de maksatlarını tam olarak anlayabilmek gâyesiyle oğlu Şerdiman liderliğinde 4 kişilik bir heyet gönderdi. Ziyaret memnun edici olmuş, Moğollar heyetkilere birer tabanca ve Osman Batur için de bir otomatik tüfekle bir dürbün göndermişlerdi. Bu ziyaretten sonra Moğollar da Kalkabay ve Kurmankan liderliğinde Kasım ayı ortalarında bir heyet gönderdi. Her iki tarafın da onayı ile “*Sheng Shi-cai Hükümeti’ne Karşı Halk Cemiyeti*”¹⁵⁷ adıyla bir teşkilat kuruldu¹⁵⁸. Moğol Hükümeti yapılan görüşmelerde silah temin etmek için Kasım 1943 sonuna kadar zaman istedi. Bu görüşmelerin Osman Batur ve etrafındakiler açısından en önemli sonucu Moğol Hükümeti’nin, bağımsızlık mücadeleleri boyunca Çalpak-Bulgun ırmağı boyuna yerleşmelerine müsaade etmesi olmuştur. Heyet, Kasım ayı sonunda tekrar görüşmek üzere geri dönmüştür¹⁵⁹.

Kasım ayı ortalarında Osman Batur, oturduğu bölge olan Kuvarça’dan yavaş yavaş Köktogay’ın Kuv adlı gölünün iki yakasına yerleşmek üzere harekete geçti. Çin ordusu 16 Kasım 1943 tarihinde Halacun’dan Kuvgölü’nün Cündüdala adlı yerine geldi ve 22-23 Kasım günlerinde hızlı bir şekilde Davlı Emi ve Kalabulungu noktalarından saldırıya geçti. Çin birlikleri bu saldırılarında küçük de olsa bir başarı kazandı. Çarpışmalarda Osman Batur yaralandı ve General Lui, Fuhai’deki askerî birliğe Osman Batur’u kuşatma emri verdi. Osman Batur ise 24 Kasım’da Kuvgölü’nün güneyindeki Sâvâdi tarafına kaçmayı başardı¹⁶⁰.

Osman Batur’un kuvvetleri ile Sheng Shi-cai’in Çinli birlikleri arasındaki çatışmalar Aralık 1943’te şiddetlendi¹⁶¹. 1943 yılı kış mevsiminin çok şiddetli

¹⁵⁶ **Türkistan Şehitleri**, s. 42; Göktürk, “Osman Batur İslâmoğlu”, s. 20.

¹⁵⁷ V. A. Bogolovskiy ve A. A. Moskalev (**Natsioyalniy vapros v Kitaye (1911-1949)**), Moskow, s. 179’e göre bu cemiyet 1943 yılı baharında kurulmuştur.

¹⁵⁸ Bu cemiyetin bir toplantısında “*Altay Kazaklarını Gelişme Komitesi*” adıyla yeni bir teşkilat kurulmuştur, bkz. Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 50.

¹⁵⁹ Benson, a.g.m., s. 161; Moğol heyeti Osman ve Süleyman Batur’a 2 dürbün ile 2 de mavzer hediye etmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 47.

¹⁶⁰ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5196.

¹⁶¹ Clubb, **Russia and China**, s. 366; Whiting, **a.g.e.**, s. 102; Gayretullah, **Osman Batur**, s. 5. Krş. için bkz. “Kazakh Rebellion in Xinjiang”, s. 371.

geçmesi Osman Batur kuvvetlerini çok zor durumda bıraktı. Nitekim zikretmiş olduğumuz bu dönemde vuku bulan çatışmalarda Osman Batur kuvvetleri birçok defa bozgunun eşiğinden döndü. Bu durumun farkında olan Sheng, verdiği emirle Baturların etrafını sarınca, Osman Batur ise yanındaki 40 yiğidi ile bu çemberi yararlanarak Moğolistan Halk Cumhuriyeti hududuna sığındı. Burada yapılan toplantıda “*Uluttu Korgav Uyumu/Ulusu Koruma Teşkilatı*” adında bir teşkilat kuruldu ve alınan kararla Osman Batur “*Başkomutan*” seçildi¹⁶².

Osman Batur’un üzerine gönderilen yaklaşık 5.000 kişilik Çin askerî kuvveti ile yapılan savaşlarda her iki tarafın büyük zayıflara mâruz kaldığı bilinen bir gerçektir¹⁶³. Bu savaşlardan birinde Osman Batur maiyetinden teslim olanlar da olmuştur. Uçaklarla takviye edilen Çin askerî birlikleri baturlar üzerine bomba yağdırmıştır. Osman Batur, 8 Aralık 1943 tarihinde Bavurgan tarafına çekilmek suretiyle bu baskıdan kurtulmuştur¹⁶⁴. Çin birliklerinin komutanlarından Liu ise ordusuyla beraber Osman Batur’u takip etmiş, Wuven tarafına gelen Lui, 3. Orduya Osman Batur ve etrafındakilerin yakalanması için emir vermiştir. Lui diğer taraftan Osman Batur’a teslim olması için elçi göndermiş, halka da bildiri dağıtmıştır¹⁶⁵.

¹⁶² Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5198; **Türkistan Şehitleri**, s. 42; Göktürk, “Osman Batur İslâmoğlu”, s. 20.

¹⁶³ Bilhassa Ekim-Aralık aylarındaki dönemde vuku bulan savaşlarda Osman Batur tarafında 200 kişi şehit olmuştur. 300 civarında Kazak evi ve çadırı bozulmuş, Moğolistan Halk Cumhuriyeti’ne kaçmaya çalışan 40 kişi öldürülmüştür. Bu dönemdeki savaşlarda Çin askeri birliklerinin kaybı ise 88 kişi olarak kayıtlarda yer almaktadır, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5198. Bununla birlikte kanaatimizce her iki taraf için verilen rakamlar kesin ve güvenilir değildir.

¹⁶⁴ Osman Batur’un bu savaş sırasında yanında 300 kişi olduğu ve toplamda 2-3.000 kişinin Urumçi idaresine karşı ayaklandığı belirtilmektedir, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5193. Yapmış olduğumuz araştırmalarda bu bilgiyi teyit edemedik. Çinli araştırmacıların kaleme aldığı eserler, ihtilâle iştirâk edilenlere mesnetsiz yakıştırmalar yanında, bir nevî propaganda çalışması olup, bilgiler de tamamen taraflı ve herhangi bir kaynağa dayandırılmadan okuyucuya aktarılmıştır.

¹⁶⁵ Dağıtılan bildiride özetle şunlar yazılı idi: **a.** Teşkilata yardım edip Osman’ı yakalamak, **b.** Osman Bandit’in zorla alıkoyduğu iyi niyetli çarvacıların Osman’ı getirmeleri durumunda ailelerine kavuşacakları, **c.** Kazakların gerçek düşmanı Bandit Osman’ı yakalayıp, teşkilata teslim edenlerin hakiki batur olduğu, **d.** Osman’ın hareketlerinin her anını haber verenlerin gerçek Çinlilerin çocukları olduğu, **e.** Teşkilatı seven ve Xin-jiang’ın daha da iyi olmasını isteyenlerin hakiki vatandaşlar olduğu, **f.** İbadet eden ve onun dışına çıkmayanların hakiki dindar olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca bildiride: “... Osman’ın yerini bilenler söylesin, maksadımız çarvacıları korumaktır. Bu konuda bütün Kazak çarvacıları birbirini haberdâr etsin ve eğer bu şekilde hareket edip Osman’ın yeri tespit edilemezse, bütün Kazaklar büyük küçük demeden cezalandırılacaktır”, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5197. Bir taraftan yapılan faaliyetlerin halkın iyiliği için olduğunun belirtildiği bu bildiride diğer taraftan Osman Batur ve arkadaşlarının yerlerinin bulunamaması durumunda halkın büyük-küçük demeden cezalandırılacağı ifâde edilmiştir ki bu ancak aba altından sopa göstermek deyimiyle ifâde edilebilecek bir durumdur. Bütün tehdit ve rüşvetlere rağmen Osman Batur ve arkadaşlarının yeri Çin idarecilerine bildirilmemiştir. Bu ise halkın büyük lidere ne kadar bağlı olduğunu göstermesi bakımından en büyük delil olmuştur. Bu ve benzeri bildiriler Altay’da mütemadiyen halka

1943 yılının son günlerinde Urumçi ordusu tarafından sıkıştırılan Osman Batur, 300 hane ve 1.000 kişilik bir grupla Moğolistan'dan geçici olarak sığınma talep etmiştir. Hududa gelen Osman Batur'un talebini yerinde incelemek ve gereken her türlü kolaylığın sağlanması için Çoybolsan tarafından sınırların güvenliğinden sorulu General Dorj görevlendirilmiştir¹⁶⁶.

6. Altay'da Çin Birliklerinin Dağılmaya Başlaması ve 1944 Yılı Olayları

Ocak 1944'ten itibaren Sovyetler Birliği'nin siyasî etkisinde olan Moğolistan Hükümeti de Altay'daki harekete karşı takındığı soğuk tavrından vazgeçerek, baturlarla yakınlaşmaya başladı. Bu dönemde Kazak ihtilâlcilerine yaptıkları maddî ve manevî yardımlar, ihtilâlcilerin Çin birliklerine karşı başarı kazanmasında önemli bir etkiye sahip oldu¹⁶⁷. Mareşal Çoybolsan, konuyu müzakere etmek için Moskova'ya gitmiş¹⁶⁸, Osman Batur için istediği mühimmâtın Stalin tarafından onaylanmasından sonra Ulan Batur'a dönerek, Şubat 1944'te Moğolistan'ın batı sınırı olan Hovd¹⁶⁹ ile sınırdaş olan Bulgun'un Alatöbe (Alatepe) mezrasında ilk defa Osman Batur ile buluşmuştur¹⁷⁰. Bu görüşmede Moğolistan heyetinde Sovyetler Birliği'nin Ulan Batur elçisi İvanov, Baykal askerî garnizonu komutanı Kovalev, Moğol askerî yetkilileri, İçişleri Bakanı ve ilgili organların başkan ve

dağıtılmıştır. Bildirilerden başlıca maksat halkın Osman Batur'a verdiği desteğin önüne geçmek ve halkın gözünü korkutmak suretiyle Osman Batur'un yerini öğrenmektir. Mesela Aralık 1943'te Doğu Türkistan Emniyet Teşkilatı'nın Altay'daki ihtilâlcileri yakalama yazsısı, aynı senenin Eylül ayında Göladağı'ndaki ihtilâlcileri yakalama yazıları hem Çince hem de Kazakça yazılıp halka dağıtılmıştır, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5195.

¹⁶⁶ Dosan Baymolda, "Moğol Kaynaklarında: Osman Batur", çev. Hızırбек Gayretullah-M.Ali Engin, **Şehadetinin 52. Yılında Altay Kartalı Osman Batur**, İstanbul 2003⁴, s. 7.

¹⁶⁷ Moğolistan'ın bu desteği, bölgeyle ilgili uluslararası dengelerin değişmesi, Sheng Shi-cai'in Sovyetler Birliği ile bağlantısını keserek tamamıyla Guo-Min-Dang Hükümeti tarafına geçmesi sonucunda olmuştur, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 48.

¹⁶⁸ 1943 yılının son aylarında gerçekleşen bu görüşmeden sonra Çoybolsan'ın yapmış olduğu Moskova ziyaretindeki gâye, yapılacak olan yardımlar sayesinde Çin-Moğol sınırının emniyete alınması idi. Çoybolsan'ın Stalin ile yaptığı görüşmeden sonra 400 kişilik askeri birliğe yetecek kadar mühimmat ve teçhizatın Osman Batur'a ulaştırılmak üzere Çoybolsan'a teslim edilmesine karar verilmiştir. Zaten Osman Batur ile Çoybolsan görüşmesinde de 400 adet piyade tüfeği, 200 adet otomatik tüfek, 6 ağır, 30 hafif makineli tüfek, 2.000 adet el bombası, 400.000 mermi ve 5 adet dürbün verilmesi kararlaştırılmıştı, bkz. Baymolda, **a.g.m.**, s. 8 vd.

¹⁶⁹ Hovd günümüzde Altay'ın bir nahiyesidir, bkz. Baymolda, **a.g.m.**, s. 8.

¹⁷⁰ Bu görüşme Mareşal Çoybolsan'ın isteği doğrultusunda gerçekleşmiş olup, 15 Şubat 1944 tarihinde Ulanbatur'dan araba ile yola çıkan Mareşal Çoybolsan, 23 Şubat günü akşamüstü askerinin kışlağına geldi. Burada Osman Batur ile görüşmek istediğini adamlarına söyledi. Osman Batur, Nurgocay'ın getirdiği bu haberi büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir, bkz. Kara, **Azattıktı Öşpesruvhi**, s. 101, not 61.

danışmanları bulunmuştur. Osman Batur ise 10-15 kişilik bir heyet ve kendilerine hizmet edecek grupla Alatöbe'ye gelmiştir. Toplantıda mütercimlik vazifesini General Dorj ve Cafer yapmıştır¹⁷¹.

Osman Batur, Çoybolsan ile görüşmesinden sonra durum değerlendirmesi yapmak için topladığı kurultayda Mart 1944 tarihi itibarıyla yeni kararlar aldı. Bu kararlara göre Komünizme asla müsaade edilmeyecek, Merkezî Çin Hükümeti, Doğu Türkistan'dan çıkarılacak ve bu uğurda ölüncüye kadar silah elden bırakılmayacaktı¹⁷². Yeniden düzenlenen teşkilatta başkanlığa Osman Batur, yardımcılığına da Şakabay Süleyman, askerî başkanlığa Suluvbay Batur, yardımcılığına da Kemal Batur getirildi. Ayrıca Nurgocay Batur, Kapas Batur, Manat Batur ve Kaydar Zengi komutanlığa tâyin edildi. Kurulan orduya 1.500 asker alınması da kararlaştırıldı. Bütün bunlardan sonra 16 Mart 1944 tarihinde Canibek'in sancağı çıkarılarak yemin ile merasim töreni yapıldı¹⁷³.

1944 yılının ilkbahar aylarında Osman Batur, Kenge ve Buluntogay'a dönerek burada halkı teşkilatlandırdı. Bu iki nahiyedeki Çin askerî birliklerine hücum ederek, Bavurgan yönüne doğru kovaladı. Bu olaydan sonra Çin birlikleri Bavurgan tarafında toplanmaya başladı. 2 Mart 1944 tarihinde uçaklar Kenge nahiyesinin güney taraflarında keşif uçuşları yaptı. 3 Mart sabahı bu uçaklar tekrar ortaya çıktı. 11 Mart'ta ise 6 uçak sabahleyin saat 8:30 civarında nahiyeyi bombaladı. 12 Mart'ta aynı nahiye tekrar bombalandı. Bombardıman, 15 Mart'a kadar devam etti. 18 Mart'ta başlayan savaşta Osman Batur 3.000 kişi ile Sovyetler Birliği ve Moğolistan'dan aldığı yardımlarla Liu Zheng-xin ordusunu ablukaya alarak üç gün savaştı. 20 Mart'ta neticelenen savaşta Çin birliklerinden 31. tümenin 2. alayı ile 3. tümenin 7. alayı tamamen ortadan kaldırıldı¹⁷⁴.

9 Mart 1944 tarihinde Merkezî Çin Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'ndan görevlendirilen Wu Guo-zheng, Urumçi'ye gönderildi. Sovyet Başkonsolosu Gudof Penuşin ile yapılan görüşmede Sovyet uçaklarının Altay'da hareket hâlindeki Çin

¹⁷¹ Baymolda, a.g.m., s. 8-9; Kara, **Azattıktı Öşpesruvhi**, s. 101-102, not 62. Zikrettiğimiz bu dönemde Osman Batur, kontrolündeki Kazak göçebeleriyle beraber, Moğol kontrolündeki bölgelere doğru hareket etmeye başlamıştır, bkz., Dabbs, **a.g.e.**, s. 175.

¹⁷² Doğu Türkistan tarihi tarafsız bir gözle incelendiğinde zikredilen bu kurultayda alınan kararlara Osman Batur'un sonuna kadar sadık kaldığı görülecektir.

¹⁷³ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 51.

¹⁷⁴ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5198-5199.

birliklerinin üzerine açtığı ateş hakkında hararetli bir tartışma yapmışsa da bir netice elde edememiştir. 13 Mart 1944 tarihinde Wu, Sovyet elçisi ile yapılan görüşmede Osman Batur'a verilen Sovyet desteği de ele alınmıştır. Konu hakkında Sovyetler Birliği tarafından 3 Nisan'da verilen cevapta¹⁷⁵ Çin-Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırında vuku bulan askerî hareketlilikler dolayısıyla, Sovyetler Birliği ile Moğolistan arasında daha önce yapılmış olan dostluk anlaşması gereğince zikredilen bu ülkeye yardım etme zorunluluğu bulunduğunu belirtilerek konu kapatılmak istenmiştir¹⁷⁶. Wu, Chong-qing'e gönderdiği telgrafta bu duruma temas ederek, Sovyet uçaklarının ve Moğol birliklerinin Kazak ihtilâlcileriyle birlikte hareket etmekte olduğunu bildirmiştir¹⁷⁷. Sovyetler Birliği ise Urumçi ve Merkezî Çin Hükümeti'nin Doğu Türkistan'a Sovyet müdahalesi iddialarını bir protesto ile reddetmiştir. TASS Ajansı, 2 Nisan 1944 tarihli Ulan Batur kaynaklı haberinde; Çin askerî birliklerinin kaçmakta olan Kazakları kovalayarak Moğolistan topraklarına girdiğini, fakat Moğol birliklerince geri püskürtüldükleri belirtilmiştir¹⁷⁸. Uyrık'da yapılan savaşta mağlup olan Çin ordusu geri çekilerek Altay, Kuvgölü, Yinniu ve Gence civarında beklemeye başlamıştır. Osman Batur birlikleri bu orduyu takip etmiş ve bu takip Gence ve Dashi'ye kadar sürmüştür. 26 Mart 1944 tarihinde Gence de mukim 500 çadırlık Kazak halkı Osman Batur tarafından daha güvenli bir yere göç ettirilmiştir¹⁷⁹. Mart 1944'te yapılan savaşlarda büyük kayıplar veren Çin birliklerinin boşalttığı yerlerdeki kontrol tamamen Osman Batur'un eline geçmiştir¹⁸⁰.

Bu sıralarda Moğolistan idarecileri söz verdikleri yardımları yapmaktan imtina etmediler. Nisan 1944'te Çoybolsan, 30 kişilik bir heyetle Bulgun nehri boyundaki Osman Batur kuvvetlerini ikinci defa ziyaret etti ve yapılan silahlı

¹⁷⁵ Gerçek şudur ki; Stalin bu dönemde Osman Batur'un Çin idaresine karşı bir çıbanbaşı olarak kalmasını ve onun Moğolistan sınırları dâhilindeki istihkâmına karışılmamasını istiyordu. Bu konuda geniş bilgi için bkz. McLean, "The Much-Courted Kazakhs", s. 256 vd.

¹⁷⁶ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5199.

¹⁷⁷ Whiting, **a.g.e.**, s. 102; Cheng, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁷⁸ Clubb, **Russia and China**, s. 366.

¹⁷⁹ Da-jun'a (**a.g.e.**, s. 5201) göre Xia Kuertu civarındaki Kazak halkının mal-mülkleri ihtilâlciler tarafında gasp edilmiştir. Bu olayda da görüldüğü üzere, zikredilen bu eserin tamamı göz önüne alındığında, Osman Batur ve etrafındaki kişilerin yaptığı her iş ya çapulculuk, ya gasp ya da zorlama ile ifâde edilmektedir.

¹⁸⁰ Clubb, **Russia and China**, s. 366; Whiting, **a.g.e.**, s. 102; Gayretullah, **Osman Batur**, s. 5. Krş. için bkz. "Kazakh Rebellion in Xinjiang", s. 371.

mücadele konusunda bilgi aldı. Görüşmede Osman Batur, Köktogay ve Çingil bölgelerinde halk dışında 100 kişilik silahlı bir birlik hazırlayıp Osman Batur’a göndereceğini vaat etti. Ayrıca Osman Batur’a Sovyet yapımı 1.000 tüfek, 1.000 at ile Nogay komutasında 500 silahlı Kazak asker verilmesini emretti. Bu görüşmeden sonra Çoybolsan, Osman Batur’a 1 tane de danışman gönderdi. Ayrıca Çoybolsan bu ziyaret sırasında Köktogay ve Çingil halkı adına toplam 8.000 kişi önünde Osman Batur’u “*başkomutan*” olarak tâyin etmiş ve Osman Batur’un emrinde görev alacak komutanlar da belirlenmişti. Bu belirlemelerden sonra Moğolistan’ın vaat ettiği yardımlar da gelmeye başladı. Çoybolsan’ın ziyaretinde Moğolistan’ın 17 savaş uçağının Sheng Shi-cai ordusuna hava saldırısında bulunacağı kararlaştırıldı. Harekâtlardan baturların zarar görmemesi için özel işaretler de belirlendi. Bu tarihten itibaren Osman Batur ve birlikleri ellerinde “beyaz” bir bayrak taşımaya başladılar¹⁸¹.

Osman Batur ve maiyeti, Çin askerî birliklerine esir düşen halkı kurtardıktan sonra Çingil şehrine hücum etmişlerdi. Çingil ve Bulgun şehirlerinin bulunduğu Ağaç-oba mevkiindeki sığınakları ellerinden giden düşman kuvvetleri, Çingil şehrini yakmak suretiyle kaçtı. Bu ise Çingil’in Doğu Türkistan’da Çin birliklerinden bütünüyle kurtarılan ilk şehir olmasına vesile oldu¹⁸².

Sheng Shi-cai’in Urumçi’den gönderdiği ordu Hekou’da buluşmayı planlamış ise de bölgede ardı ardına gelen depremler, ordunun hareketine mâni olmuştu. Urumçi ile Hafen yolu da ihtilâlciler tarafından neredeyse kesilmiş vaziyette idi. Bu yolun kesilmesi demek Altay’a sevkıyat yapmak gâyesiyle kullanılacak yolun ihtilâlcilerin kontrolüne geçmesi ve Qung-hua ile Urumçi’nin irtibatının bitmesi anlamına geliyordu. Bu yol güzergâhını kontrole almak gâyesiyle 1944 yılı ilkbaharında, Sheng tarafından görevlendirilen Zue Tin-fang, Hafen’e gönderilerek 3. emniyet ordusunu kurmakla vazifelendirildi. Bu suretle Urumçi-Hafen yolu koruma altına alındı. Zue, 1 Nisan 1944 tarihinde harekete geçerek 12 Nisan’da Hafen nahiyesine gelmiş, Moğollardan kurduğu 1. bölüğü, askerî levazım ihtiyacını karşılamak için Fuhai nahiyesine gönderdi. Fuhai’ye gelen Moğol

¹⁸¹ Su Bei-hai, **Ha-sa-ke Zu Tong-shi**, s. 887’den naklen Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 52-53. Da-jun (**a.g.e.**, C. IX, s. 5202)’a göre bu bayrak üzerinde “ölümden korkmayan batur” yazmakta idi.

¹⁸² Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 53.

askerleri silahlarını da alarak firar etmiş, 40 tanesi yakalanmışsa da diğerleri sınırı geçerek Moğolistan'a sığınmıştır¹⁸³.

Bu sırada Çingil kazasından Nazır Teyci ve kardeşi Halil ile 5 kişilik bir heyet geldi. Çingil kazası halkı, Kaymakam Saler'den korkarak, bütün halkı Çoncu'ya göç ettirmişti. Çingil ve Bulgun savaşlarında şehit olanların cenazeleri kaldırıldıktan sonra 500 kişilik bir kuvvetle kaçan Çin birlikleri takibe başlandı. Sastav'a gelen ihtilâlciler, sivil halka haber göndererek Çin birlikleriyle mesafelerini açmaları, vuku bulacak savaştan etkilenmemelerini istediler. Çingil kaymakamının 500 kişilik birliğiyle vuku bulan savaş 8 saat sürdü, netice 300 Çin askerî öldürüldü, geriye kalanlar da esir alındı. Bu suretle zorla göç ettirilmeye çalışılan halk kurtarıldı ve Çingil'e tekrar yerleştirilmeleri sağlandı. Bu ise Çingil kazasının tamamen ihtilâlcilerin eline geçmesi anlamına gelmekteydi¹⁸⁴.

Osman Batur ve maiyetinin kurduğu yeni teşkilat Moğol Hükümeti'ne haber verilmiş, 1 Nisan 1944 tarihinde de Moğol Hükümeti'nin bu teşkilatı tanıdığı haberini General Macik'ten öğrenmişlerdi. Mareşal Çoybolsan, Osman Batur ile görüşmek istemiş, bunun üzerine 20 kişilik bir heyet Osman Batur'un yanına gelmiştir¹⁸⁵. 3 Nisan'da Yastap'taki 6. Hudut Karakolu'na gitmek üzere 40 kişilik bir heyet hazırlandı. 9 Nisan'da Bulgun yalpağında yapılan görüşmede Osman Batur, Mareşal Çoybolsan ve General Macik'in de hazır bulunduğu bir görüşme yapıldı. Çoybolsan'ın yanında getirdiği 11 makineli tüfek, 12 mavzer, 12 dürbün ile 40 tane 5 atar tüfek Osman Batur'a teslim edildi. Heyetler geri kalan silahları vermek üzere 2 gün sonra Bulgun'da buluşmak üzere ayrıldı. 11 Nisan'da 1.500 tane 5 atar tüfek, 200 makineli, 200 otomatik, 8 ağır makineli tüfek ve 4 havan topu Osman Batur'a teslim edildi¹⁸⁶.

¹⁸³ Da-jun, **a.g.m.**, C.IX, s. 5206. 4 Nisan 1944 tarihinde Gulca'da, Sovyet konsolosunun desteğiyle "Gulca Azatlık Cemiyeti" kuruldu ve başkanlığına Alihan Töre getirildi, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 55.

¹⁸⁴ Çingil'in ihtilâlcilerin eline geçmesinden sonra Osman Batur da Çağangöl'e yerleşti. Çingil kazası ileri gelenlerinden 200 kişi Osman Batur ve maiyetine kurtarılmalarından dolayı şükranlarını sunmuşlardır, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 58.

¹⁸⁵ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 52. 3 Nisan'da TASS Haber Ajansı'nın Moskova'dan yayınladığı bildiri de ise, Çin'in Moğolistan sınırındaki askerî yığınak yapması sebebiyle, Sovyetler Birliği ile Moğolistan arasında imzalanmış olan "Yardımlaşma Anlaşması" gereğince Moğolistan'a destek sağlamak zorunda olduğu kaydedilmiştir, bkz. Whiting, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁸⁶ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 53-54.

Altay'daki gelişmelerin aleyhine gittiğini ve Kuvgölü'deki durumun pek de parlak olmadığını gören Sheng Shi-cai, Cao ve Li adlı iki askerî komutanı görevlendirerek Buluntogay'ya gönderdi. Sun Li-dong'u da bu kişileri korumakla vazifelendirdi. Toplanan birliğin komutasını da Jiang De-yu'ye verdi. Birliğin görevi, Buluntogay nahiyesindeki memurları ve sivil halkı Kuvgölü'ne sağ-salim çekmekti. Nisan ayının ortalarında Kiy nahiyesi bu suretle Çinliler tarafından boşaltıldı. Kiy nahiyesinin elden çıkması üzerine Çin askerî birliklerinin harekât üssü Kuvgölü'ne taşındı. Ayrıca Kiy emniyet ordusunu ile hazır kıta görevlileri de Kuvgölü nahiyesindeki askerî birliklere eklendi¹⁸⁷.

16 Nisan'da Osman Batur, tertip ettiği büyük bir toplantıda komutanlarına, askerlerine ve halkına bir konuşma yaptı. O, düşmanın büyük ve sayı bakımından da çok fazla olduğunu belirttikten sonra, bunlardan korkmadan mücadeleye devam edeceklerini, ölürlerse şehit, hayatta kalırlarsa gazi olacaklarını, tarihte hiçbir zaman Türk kahramanlarının savaştan korkmadığını ve savaşmaktan kaçmadığını, mücadelelerini kimsenin malına, namusuna ve toprağına tecavüz etmek için yapmadıklarını, bilakis kendi mal, mülk, toprak ve namusları için savaştıklarını, bu mücadelenin kendilerini tamamen ortadan kaldırmak için askerî kuvvet kullanan rejime karşı yapıldığını, istiklallerini alıncaya kadar da bu mücadeleye devam edecekleri gibi duygusal konulara değindi¹⁸⁸.

Çin askerînin Altay Vilâyetine geçmek için kullanabileceği tek kara yolunu takip eden Osman Batur ve maiyeti Saritogay ırmağına geldiğinde, burada Li Zu-huy başkanlığında 4.000 askerîn yolu keserek beklediğini gördü. Kuvvetlerini Mancu Kızıl'a yerleştiren Osman Batur, hazırladığı savaş planı gereğince düşmanı şafak vakti çember içine alacak ve sabah şafakla beraber hücum başlatılacaktı. Diğer taraftan Kemal ve Nurgocay Batur, çembere alınan düşmanın bombalanması için Mareşal Çoybolsan'a elçi olarak gönderildi. General Macik'in elçileri Mareşal ile görüştürmesi sonrasında elçiler, 19 Nisan 1944'te askerlerin yanına döndü. Mareşal bir havan topu, 2 makineli tüfek ile 200 askerî, Çingil ırmağının geçit yoluna dikmiş ve yine 200 askerî de Bulgun ırmağı yatağına koymuştu. Kemal ve Kapas Batur

¹⁸⁷ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5202.

¹⁸⁸ 17 Nisan'da harekete geçme kararı alan Osman Batur, bu toplantıda Moğolistan sınırını geçmeye kalkışacak olanları Çin askerî birliklerinin ortadan kaldırma kararı aldığı haberini almıştır, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 54-55.

doğu tarafındaki tepeyi ele geçirmiş, Suluvbay ve Nurgocay Baturlar da doğu tarafındaki tepeye yerleşmişti. Sabaha karşı 03'te harekete geçen Osman Batur birlikleri belirlenen noktaların tamamını ele geçirdi. Bir saat sonunda 250 Çin askerî öldürüldü, 50'si de kaçmak zorunda kaldı. Yapılan toplu hücumda ise öldürülen Çin askerî sayısı 600 olmuş, 04'te karargâh ele geçirilmişti. Anlaşmaya uyarınca saat 7'de gelmesi gereken Moğol uçakları, 07:30 civarında olaya dâhil olmuştu. 13 savaş uçağı düşmanı bir saat boyunca bombaladı. Bir gün sonra da bu 13 uçak 2 saatte bir ara vermek suretiyle 4 saat boyunca bombardımana devam etti. Bu suretle düşman tamamen çember altına alınmış, Osman Batur ve kuvvetleri ise bölgedeki bütün hâkim tepeleri ele geçirmişti. Osman Batur'la yapılan telsiz konuşmasında düşmanın sıkıştırıldığı ve kaçmak için yer aradığı, böyle bir zamanda takviye kuvvete ihtiyaçları olduğunu söyleyen Nurgocay'a 300 asker ile 30 havan topu gönderildi. Akşam 16 civarında gelebilecek takviye kuvvetlerle saat 17-18 civarında düşmanı tamamen ele geçirme planı yapıldı. Çin kuvvetlerinin karşı duracak hâli kalmamıştı. Tek çare yarma harekâtı ile kurtulmak olduğundan buna çaba gösterdiler. Savaşın 4. günü akşamı yapılması planlanan son taarruz öncesi, Çin askerî Çingil ırmağı boyundaki ihtilâlcileri yarma harekâtında başarılı olarak Sarıtoğay'a çekildi. Döntü mevkiinde önlerini kesen baturlar, General Li Zu-huy komutasında 4.000 askerî burada bulunduğunu öğrendi. 4 gün devam eden savaşta 30 şehit veren baturlardan 50 de yaralı vardı. Bu savaşta 2.200 düşman askerî ise öldürüldü¹⁸⁹.

Daha önce varılan karara göre, Osman Batur ve mâiyeti, 20 Nisan 1944'te Urumçi ordusuna hücumla geçti. Zikredilen tarihte Moğolistan'dan gelen uçaklar da Çingil ve Bulgun nehirleri boyundaki düşman hatlarına hava harekâtı düzenledi. Bu sırada Osman Batur komutasındaki 1.500 asker karadan Urumçi ordusuna hücum etti. 2 gün devam eden muharebede Çin birliklerinin 8.000 kaybı oldu. Sağ kalan Çin birlikleri ise Şonci'ye kaçmak zorunda kaldı¹⁹⁰.

Osman Batur, 24 Nisan sabah saat 10'da Buluntogay nahiyesinin ablukaya alınmasını emretti. Nahiyenin ablukaya alınması ile Çin ordusu telaşa kapıldı. Sheng Shi-cai'in telsizle askerlerine savaşmalarını ve arkadan takviye kuvvet gönderildiği

¹⁸⁹ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 56 vd.

¹⁹⁰ Firar eden Çin birliklerinin çoğu yaya olduklarında yol boyunca ya açlıktan ölmüşler ya da küçük direniş grupları tarafından ortadan kaldırmışlardı, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 53.

söylenmesine rağmen, bunun Çin askerini cesaretlendirecek hiçbir tesiri görülmedi¹⁹¹. 25 Nisan’da bir toplantı yapan Osman Batur, halktan desteklerini devam ettirmelerini, zaferin yakın ve davanın kutsal olduğunu, kadın-erkek demeden herkesin silaha sarılması gerektiğini, artık silah probleminin kalmadığını belirtmiştir. Halk ise büyük bir memnuniyetle baturlarının isteklerini kabul etmiştir¹⁹².

27 Nisan günü sabah saat 07:30’da başlayan savaşın Çin kuvvetleri aleyhine gelişmesi üzerine Sun ve Bai adlı iki Çinli komutan Sheng Shi-cai’i telgrafla haberdâr ettiler. Telgrafta ihtilâlcilerin 26 Nisan’da Altay’ın güney dağ silsilelerini kontrollerine aldıkları ifade ediliyordu. Zikredilen bölgeyi koruyup korumamakta tereddütleri olduğu, ayrıca üzerlerine gelen ihtilâlcilerin durumlarına bakıldığında son anlarını yaşadıkları belirtiliyordu. Sheng’in cevabı ise “*milletinize ve devletinize sadakatini bildirin*” şeklinde olmuştur¹⁹³. 28 Nisan günü sabaha karşı Osman Batur birliklerinin başlattığı âni hücum neticesinde Çin Emniyet Ordusu’nun karargâhı ateşe verildi. Sabah 06 sularında taarruzun hızı yavaşladı¹⁹⁴. 29 Nisan günü Çin birlikleri ile Osman Batur’un birlikleri Wuquangou civarında tekrar karşılaştı. Sebebi bilinmemekle beraber Osman Batur’un birliklerini geri çektiği anlaşılan ve 5 gün boyunca çok şiddetli çatışmaların meydana geldiği bu savaşlarda her iki tarafta büyük zayıflatlar verdi. Da-jun’a göre Sheng ordusunun kaybı 50 ölü veya yaralı, 100 tane at ve deve ile sayısı belirsiz silah idi. Çin birlikleri komutanlarından Tang, 30 Nisan günü sabahleyin Kuvgölü’nden hareket etti. Bu sırada Kuvgölü’ndeki Çin birliklerini Xu Ru-cheng idare etmekteydi¹⁹⁵.

¹⁹¹ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5202.

¹⁹² Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 58-59. Aynı gün yapılan hücum ile Buluntogay nahiyesinin güneydoğu tarafları Osman Batur kuvvetlerinin eline geçti. Osman Batur yanında 300-400 kişi olduğu halde öğleden sonra saat 15’te kuvvetlerine ikinci taarruz emrini verdi. 26 Nisan sabah saat 06 sularında Osman Batur kuvvetleri tekrar hücumu geçip şehri sıkıştırmaya başlayınca, Sheng Shi-cai’e haber veren Sun, uçak gönderip Osman Batur birliklerini bombalatmasını, bunun olmaması durumunda hepsinin ölebileceklerini belirtti. Sheng, verdiği cevapta panik yapmamalarını, takviye kuvvetlerin yolda olduğunu, bölgenin her ne pahasına olursa olsun korunması gerektiğini söyledi. Zikredilen bölge Guo-Min-Dang merkezi üssüne 1.500 mil mesafede idi, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5202.

¹⁹³ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5202-5203.

¹⁹⁴ Bunun sebebi, Osman Batur’un bir kısım kuvvetlerini takviye için gelmekte olan diğer Çin birliklerini karşılamak üzere göndermesinden kaynaklanmıştır, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5203.

¹⁹⁵ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5203, 5204.

10 Mayıs 1944 tarihinde Osman Batur, 600 kişiyi Alkaydar, Toktubay ve Mukay liderliğinde silahlandırdı. Bu birliğin komutanlığını Jılkıydar'a verdi. Yardımcılıklarına ise yüzbaşı rütbesi verilen Mukay ve Toktubay atandı. Nisan ayındaki savaşlarda şehit düşen Suluvbay'ın yerine başkomutanlığa Kemal Batur, onun yardımcılığına da Nurgocay Batur getirildi¹⁹⁶. Osman Batur'un bu hazırlıklarına karşılık Çin birlikleri de 1.910 nefer asker, 937 deve ve 946 attan müteşekkil bir ordu ile sefere çıktı. Çin ordusundaki at ve develer besili olmadığından bunları kullanamayan askerler yollarına yaya olarak devam etti. Bu ise Buluntogay'dan istenen yardımın zamanında bölgeye ulaşmasını geciktirdi. Aynı zamanda Buluntogay'daki Çin birliklerinin de telaşlanmasına sebebiyet verdi¹⁹⁷.

Mayıs ayı ortalarında General Tang Zhi-quan'ın ordusu Kalamudum'da hareketsiz olarak beklemekteydi. Çin birliklerinin komuta kademesindeki bu ihtilaflar, ordunun hareketsiz kalmasında en önemli etkiye sahipti. 17 Mayıs'ta Osman Batur birlikleri hareketsiz beklemekte olan Tang'ın kuvvetlerine 100 kişilik bir birlik ile taarruz etti. Kalaçünke ve Buken nahiyelerine karşı tertip edilen taarruzlar üzerine Sheng birliklerinin tamamı 19 Mayıs'ta Buken'e yardım etmek için harekete geçti. Buradaki gâye Kazak birliklerinin hücumlarına mâni olmaktı¹⁹⁸.

Köktogay halkından Osman Batur'a ulaştırılan bir haberde, halkın tamamının Sarsümbe'ye göç ettirilmek istendiği, eli silah tutan Kazakların Osman Batur'a katılmasına mâni olmak için böyle bir girişimin gerçekleştirilmek istendiği anlaşılmıştı. Bu gâye ile Altay Kazakları, Erenkabırğa ve Bogda dağı ile Urumçi etrafına yerleştirilmek isteniyordu. Buna mâni olmak isteyen Osman Batur, komutanları Kemal, Kapas ve Alkaydar komutasında 1.500 askerî Sarıtoğay'daki Çin kuvvetleri üzerine gönderdi. Nurgocay Batur ise Cemet ve Haydar yüzbaşısını yanına alarak, halka yardım etmek üzere, Köktogay'daki Çin kuvvetleri üzerine, gönderildi. 16 Mayıs 1944 günü yola çıkan Nurgocay Batur, Üçargıltay'da, üç gün önce 2.000 Çin askerînin Köktogay halkını Sarsümbe'ye göç ettirmek için hareket ettiğini öğrendi. Tünke'ye hareket eden Baturlar, burada göç ettirilmek istenen 1.000

¹⁹⁶ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 59.

¹⁹⁷ Da-jun, *a.g.e.*, C. IX, s. 5204.

¹⁹⁸ Da-jun, *a.g.e.*, C. IX, s. 5204. 1944 yılı Nisan ve Mayıs aylarındaki mücadelelerde artık Osman Batur birliklerinin yakalanıp cezalandırılması düşüncesi yerini yaptıkları hücumları önlemeye bırakmıştır. Artık bu dönemden itibaren Altay'da kontrol Osman Batur'un eline geçmeye başladı.

ailenin olduğunu öğrendiler. Çin askerinin henüz buraya gelmemesinden istifade ile halkı yanına alan ve liderlerine Osman Batur'un selamını söyleyen Nurgocay, hep beraber Üçargıltay'a geldi. Çinlilerin Argıltay'da üzerlerine gelmesi ile başlayan çarpışma üç gün üç gece devam etmiş, 2.500 kişilik düşman kuvveti birçok zayıat vermişti. 300 deve, 500 at ve 500 tüfek ele geçiren baturlar, mukabilinde 10 şehit ile 15 yaralı vermişti. Akşamüzeri yeniden başlayan çatışmada 300 Çinli öldürüldü, 180 de silah ele geçirildi. Sabah 08'e kadar devam eden çarpışmalarda Çin kuvvetleri mağlup olmaya başladı. Sarıtogay'daki Osman Batur'un kumandanlarından gelen haberde, ele geçirilen Çinlileri kurtarmak için üzerlerine 3.000 süvari Çin askerinin hareket ettiğini, iki tarafa gücü yetmeyen Kazak birliklerinin geri çekilmeyi uygun gördüğü belirtilmekteydi. Bu geri çekilme sırasında 1.000 aile Çingil kaymakamlığına yerleştirildi. Yerleştirilen bu kişilerin ileri gelenleri Osman Batur birliklerine iştirâk etti. Bunlardan Karakas Nabi başkan seçildi, silahlandırıldı ve Osman Batur'un hizmetine sokuldu¹⁹⁹.

18 Mayıs günü Osman Batur birlikleri Buluntogay'a geri döndü. Güney ve doğu dağlarının geçiş güzergâhında bulunan 3 noktadaki köprüleri kontrollerine aldılar. Batı ve kuzey dağları ile Daben dağı civarı Sheng Shi-cai tarafından Urumçi'den gönderilen uçaklar tarafından bombalandığı için kullanılamaz hâlde idi. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde yardım için harekete geçmiş olan Sheng'in kuvvetleri Kalaçünke'ye kadar ilerlemişti. Buradan hareket eden Çin birlikleri Uvangu civarında Osman Batur birlikleri ile çatışmaya girdi²⁰⁰.

19 Mayıs'ta saldırıya geçen Çin birlikleri Uvangu bölgesini işgâl etti. Sheng Shi-cai'in emir vermesi ile işgâl edilen bu bölgeden geri çekilen Çin birliklerinin bu durumu Mayıs ayı sonlarına kadar devam etti. Yardım için gönderilen Çin birlikleri ise Tuvargın bölgesini işgâl etti. Kalamadum'da kalan Chang-yi'nin emrindeki birlikler ise piyade olup, Tuvargın işgâl edildikten sonra toplam 800 kişilik bir kuvvetle Yan Tuan'ın emrine verilmiş ve Tuvargın'da çok sıkı kontrol altında tutulan bir karargâh kurulmuştu. 21 Mayıs'ta Osman Batur'un gönderdiği kuvvetler, Buluntogay'nun muhafazasını gerçekleştiren Çin birliklerine zor anlar yaşattı. Savunma sırasında görev verilen Uygur askerleri de yerlerini bırakıp gidince

¹⁹⁹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 60 vd.

²⁰⁰ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5203.

ellerinde silah, yiyecek ve mühimmât kalmayan Çin birlikler çok daha zor durumda kaldı. 30 Mayıs'ta Osman Batur birliklerinin taarruzu üzerine sabahleyin doğu ve güney dağları Sheng'in emriyle bombalandı, 31 Mayıs'ta ise yardıma gelen Çin birlikleri Tuvargın'ı işgâl etti²⁰¹.

1944 yılı başlarında Çingil ve Bulgun nehirleri boyundaki Sheng Shi-cai askerlerinin mevcudu 8.000 civarındaydı. Osman Batur kuvvetleriyle Sheng askerlerinin zikredilen bu bölgede çok çetin savaşlar yapmasına rağmen her iki taraf da kesin bir zafer elde edemedi. Yaz aylarında ise Osman Batur kuvvetleri, Sheng askerlerinin dinlendiği bir esnada Çinlilerin kullandıkları bütün at ve benzeri hayvanlarını ele geçirmiş, bu durum Çin askerî birliklerini kıpırdayamayacak hâle sokmuştu²⁰².

1944 yılında Osman Batur, bozkır hayatı yaşayan Kazak Türklerini bir araya toplamayı başarmıştı. Bu kuvvetler hatırı sayılır bir hâle ulaşmıştı. Zikrettiğimiz bu dönemde Osman Batur, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nden başka bir yerden yardım alamıyordu. Bu durumun sebeplerinden biri II. Dünya Harbi'nin devam ettiği sırada dünya kamuoyunun nazar-ı dikkatini Altay'da vuku bulan olayların çekmemesi söylenebilir. Ayrıca Doğu Türkistan'ın Asya'nın tam ortasında, dünya ile irtibatının kesik bir yerde bulunması bir başka sebep idi. Osman Batur için bu olumsuzluklar birer talihsizlik olarak sayılabilir²⁰³.

Haziran 1944'te istiklal savaşını Altay'ın diğer bölgelerine de yaymak düşüncesiyle Osman Batur birlikleri yeni hamleler yaptı. İlk olarak Delilhan Şügürbayoğlu liderliğinde “*Askerî Liderler Komitesi*” kuruldu. Bu komitenin aldığı kararda Altay Vilâyetlerinin, bilhassa ilçe ve kazaların ele geçirilmesi, düşmanla geniş cephelere yayılmış savaşa girişilmekte aceleci davranılmaması, tam tersine

²⁰¹ Da-jun, a.g.e., C. IX, s. 5203-5204.

²⁰² Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 47-48.

²⁰³ Osman Batur, Çin askerî birlikleriyle yaptığı savaşlarda şehit olan komutanlarının yerine, üstün yararlılık gösteren Nurgocay, Kapas ve Kemal Beg'lere “Batur” unvanı vererek ordusunun komuta kademesinde görevlendirdi. Osman Batur'un kesin zaferi Guo-Ming-Dang Hükümeti'ni de telaşa düşürdü. Jiang Jie-shi verdiği emir ile Altay'a tekrar kuvvet sevk edilmesini ve Altay'ın kontrollerinden çıkmayan bölgelerine yığınak yapılmasını istedi. Bu emir üzerine Urumçi idarecileri Jalmıktı Kayşı ve Santogay bölgelerine yeniden yığınak yapmaya başladı. Osman Batur ise Çinlilerin askerî hareketlerine karşı boş durmayarak Barköl, Erenkabırğa, Şoncu, Nori, Kaba Buvırşın ve havalisinde dağınık vaziyetteki halkı bir araya topladı. Toplanan halk Baytik, Çingil, Sarıtogay ve Kubının bölgelerine yerleştirildi. Bu suretle hem savaşa katılmayan halk emniyete alınmış hem de eli silah tutanlardan askerî anlamda yararlanılmıştı, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 143 vd.; a. mlf. “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 11, 23; Yesevî, a.g.m., s. 24.

halkı genel manada istiklal mücadelesine çekme ve düşmanı gafil avlamak stratejisi kabul edildi²⁰⁴. Komitenin aldığı karar gereğince ilk olarak Puli’de halk ayaklanması gerçekleştirildi²⁰⁵.

2 Haziran’da Buluntogay’da bulunan Çin birlikleri dağılmaya başladı. Kuvgölü’ne yardıma gelen Çin birlikleri ise daha önce, 24-26 Nisan günlerinde, Urumçi’deki süvari ve piyade askerlerinin hepsi ve 2 tank taburu ile levazım bölüğünü de ilave ederek Tian Liu-qin emrine verilmişti. Bu askerlerin hepsi Haziran ayı başında hâlâ daha Kuvgölü’nün dışında idi. Buluntogay’daki Çin birliklerinin dağılma sürecine girmesi üzerine 46. Tümen komutanı Xu Ru-cheng, Xia Yu-qin komutasındaki Çin birliklerine yardıma geldi. Bu ordu yaklaşmak yerine dinlenmeyi tercih etmiş ve ancak 26 Haziran günü sabahleyin arabalarla yola çıkarak Kuvgölü’deki savaşta görev almak için harekete geçmişlerdi. Altay dağının etrafındaki bütün Çin orduları birleştirildikten sonra Tang Zhi-quan, Osman Batur’a elçi gönderdi. Aynı zamanda birleştirilen Çin birlikleri her bir kısım komutanın binbaşı rütbesi vererek, Buluntogay üzerine harekete geçildi²⁰⁶.

Osman Batur, Çin birliklerinde ki bu hareketlilik esnasında büyük bir toplantı tertip etti. Bu toplantıda Köktogay şehrinin alınması kararlaştırıldı. Kemal ve Nurgocay Batur, 1.700 askerle Köktogay önlerine geldi. Şehri kuşatan askerler 15 gün savaştan sonra 12 tepe ele geçirdi. 300 Çin askerinin öldürüldüğü bu savaşta 200 esir alındı. Esirlerden Sheng Hükümeti’nin eğitim bahânesi ile toplanan 16-30 yaş arası gençlerden 30.000 kişinin silahaltına alındığı öğrenildi. Çember altına alınan Köktogay’ı Çinlilerin bırakmaya niyeti yoktu. Savaşın 16. gününde sayısız denecek bir gücün üzerlerine geldiğini haberi alındı. Atçugul, Karasu ve Çalışır yolunu Nurgocay; Belekin, Argıltay yolunu Kemal ve Kızılga, Uça yolunu Kapas Batur’lar 500’er kişi ile bekledi. 27 Haziran 1944 tarihinde Çinliler beklenen yere ulaştı. Büyük bir savaşın başladığı bu andan kısa bir süre sonra ölen Çinli sayısı 20, şehit olan baturlar ise 10 kişi idi. Akşama kadar devam eden çarpışmalardan sonra Nurgocay, Tevelek Asuvı’na çekildi. Osman Batur’un “*geri çekilin*” emri üzerine Salıgır’a dönüldü. O günkü savaşta baturlar 50 şehit ile 50 yaralı verdi. Alınan karar

²⁰⁴ Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 53-54.

²⁰⁵ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 532.

²⁰⁶ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5203.

gereğince sonraki sabah Karaöktel geçidinde 500 asker ile taarruza geçildi. Buradan Çin askerinin geçtiğini görülünce yapılan taarruz ile 500 Çin askerinden 250'si ölü, 13'ü de sağ ele geçirildi. Öğlen üzeri Çin askerî gelmeden baturlar geri çekildi. Bu çarpışmada 4 şehit verdiler. 6 asker yaralandı. Akşamüzeri Osman Batur'dan geriye çekilin emrini aldılar. Bu suretle Köktogay'da halkın çoğunu yanına alan Osman Batur, Yayladağı'na çekilip atlarını dinlendirme kararı aldı²⁰⁷.

Osman Batur silah tedarik etme işiyle meşgul olduğu sıralarda Urumçi idaresi de boş durmamıştır. Osman Batur'un dış destek alacağını hesap eden Sheng Shi-cai, buna mâni olabilmek için Altay'a kesin bir taarruz yapmayı planladı. Bu gâye doğrultusunda Urumçi'den büyük bir askerî kuvvet Altay'a sevk edildi. Zikredilen bu dönemde Osman Batur kuvvetlerinin aldıkları silahlar dolayısıyla bir güç dengesi kurdukları söylenebilir. Her iki taraf da kesin sonuç almayı tasarladıkları mücadeleye girişmek düşüncesindeydi. Urumçi'den hareket eden Çin askerî birlikleri hedef olarak Osman Batur'un kuvvet merkezleri Bulgun, Şagan İrge ve Döntü bölgelerini seçmişti. İki taraf arasında muhtemelen Temmuz ayında vuku bulan savaşlar çok şiddetli geçmiş ve 15 gün kadar devam etmişti. Bu dönem Osman Batur'un mücadele hayatındaki en büyük, aynı zamanda Doğu Türkistan Türklerinin Çinlilere karşı yaptıkları en kapsamlı savaşlardan birisi olmuştur. Savaşlarda Çin kuvvetleri piyade ve ağır silahlı olduklarından yer değiştirmede büyük zorluklar çekmiş, Osman Batur kuvvetleri ise hafif silahlı ve süvari olduklarından hızlı hareket edebilmişti. Her iki tarafın kaybı ise bir hayli fazla idi. Savaşın 15. günü sonu itibarıyla Çin askerî birlikleri ricat etme kararı aldı. Bu ise Osman Batur'un kesin bir zafer kazanması anlamına geliyordu. Kaseyin Batur, Musa Mergen, Aktepe, Nogaybay Ökürday, Suluvbay ve Süleyman Batur gibi ileri gelen ve Osman Batur'un ordusunu sevk ve idare eden komutanlar bu savaşta şehit olmuştu²⁰⁸. Temmuz ayında vuku bulan savaşlar sırasında Moğol Hükümeti'nden mücadeleye yardımcı olmak üzere, daha önce yapılan anlaşmada kabul edildiği gibi,

²⁰⁷ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 62 vd.

²⁰⁸ Gayretullah, *Altaylar'da Kanlı Günler*, s. 142-143; a. mlf. "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 22-23; Yesevî, a.g.m., s. 24.

Moğolistan'da yaşayan Kazaklardan 500 kişilik bir gönüllü birliğinin Osman Batur'a Kabıy komutasında gönderileceği haberi geldi²⁰⁹.

Temmuz ayı başlarında Osman Batur liderliğinde 400-500 kişilik bir grup, 200 kişilik bir Moğol birliği ile 20 kişilik bir Rus birliği Cemeney ile Hafeng'in kesiştiği noktada bulunduğunu haber alan Sheng Shi-cai, Altay problemini kökünden halletmek düşüncesiyle Tang Zhi-quan'ı görevlendirdi. Harekete geçen Çin birlikleri Hafeng nahiyesi ile Cemeney arasındaki büyük dağ Sonşokı'daki Kazak birliklerini geri püskürtmeyi başarmıştı. 4 Temmuz günü Osman Batur birliklerinin Vuşilin ve Qung-hua'nın 80 km kadar kuzeyinde bulundukları haberini alan Sheng'in emri ile harekete geçen Çin birlikleri, Qung-hua bölgesinde vuku bulan hareketlere sesiz kaldı. Durum karşısında bir değerlendirme yapan Sheng, Qung-hua'nın elde tutulamayacağına kanaat getirerek durumu telgrafla General Tang'a bildirdi. Sheng'in yeni planında 31 ve 32. tümenlerin hazırlanarak Binbaşı Xian komutasında Qung-hua'nın Kalaşunke tarafına gitmesini emretti. Bu ordu 5 Temmuz sabahı harekete geçerek 7 Temmuz günü Qung-hua'ya vardı. Sheng verdiği emirle Altay'daki olayların dağıtılabilmesi için bölgede mukîm halkın kendi taraflarına çekilmesini ve Osman Batur birlikleriyle irtibatlarının kesilmesini istedi. 7 Temmuz'da Qung-hua kaymakamının Wan Ve-zhang'dan aldığı telgrafta, Qian-liezi civarında Osman Batur birliklerinin harekette olduğu ve bölgeyi kuşattıkları, Çinlilerin ise bölgeyi terk etmek istedikleri haberini alınca vakit kaybetmeden olup biteni Sheng'e bildirdi. Sheng ise Wan Ve-zhang'a emir vererek Qian-leizi sınırına 200 asker göndermesini istedi. Bu sırada yardım için hareket halindeki Binbaşı Li komutasındaki birlikler de Kaba'ya geldi²¹⁰.

9 Temmuz'da 4 Rus arabası sınırı geçerek Cemeney nahiyesinin doğu tarafında yüklerini boşalttı. Durumu merkeze bildiren Suluen adlı Çinli memur, arabalarda muhtemelen Osman Batur birlikleri için silah olduğunu ifade etmiştir. 10 Temmuz gece yarısı saat 02 civarında Osman Batur birlikleri Cemeney'e hücum etti. Vuku bulan dehşetli savaş, sabah saat 10 civarında Cemeney'e 1-1,5 km kala durdu. Tam bu esnada Sheng Shi-cai'den Ven'e gelen telgrafta, bölgenin Rusya'ya yakın olması hasebiyle irtibatın kolay sağlandığı, mağlup olan ihtilâlcilerin sınırın öte

²⁰⁹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 66.

²¹⁰ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5206, 5208-5209, 5213.

tarafına kolayca geçtikleri, bu yüzden de zayıflarının az olduğu belirtilmiştir. Sınır geçişlerinin önünü kesmek düşüncesiyle Sheng, birliklerin toparlanarak Cemeney'e gitmesini emretti. 11 Temmuz'da Rus tarafından gelen 2 arabada bulunan silahlar doğu ve güney dağlarında bırakıldı. Cemeney'de vuku bulan bu hareketlerden sonra nahiyenin sivil halkı ve görevlileri, yardım gelene kadar kendilerini koruyabilmek için Emniyet Müdürlüğü'nde toplandı.

Sheng Shi-cai, Kazak halkını kendi tarafına çekmek için 12 Temmuz günü Xian ve Dai adlı komutanlarını askerleriyle beraber Cezga ve Küçük Kulunaybay civarındaki baturlar üzerine sevk etti. Bu olay sırasında Osman Batur ise 2.000 çadırılık Kazak halkını Qung-hua tarafına göç ettirdi²¹¹. Aynı gün 2 Rus uçağı Cemeney nahiyesi üzerinde görüldü. Bu olay Çin birliklerinde büyük bir korkuya ve akabinde dağılmalarına sebep oldu. Osman Batur birlikleri bu sırada Maylıbukin dağından çekildiler. Zikredilen bu dağın giriş çıkış noktaları Rus tarafında olduğundan, Osman Batur kuvvetlerinin serbest hareket etme şansları mevcuttu. Buradaki hareketlilik Ağustos ayı başına kadar devam etti. Cemeney halkı her an nahiyenin elden çıkacağını düşünmekteydi. Zikredilen bu günlerde Maylıbukin dağından hemen her gün 100 kişilik Kazak birlikleri Cemeney nahiyesine hücum etmekte idi. Yine zikredilen bu dönemde Rus arabaları Osman Batur birliklerine silah sevkıyatına ara vermeden devam etti.

14 Temmuz günü Kaba'dan gelen haberde Qian-liezi'deki Çinli askerleri geri çekilmişti. Bu haberi alan Wan, Buvurçin'deki Yüzbaşı Shao'ya emir vererek 50-60 kişilik süvari kuvvetiyle bölgeyi dolaşmasını ve durumu kendisine rapor etmesini istedi²¹². 15 Temmuz'da Cemeney'e hücum eden baturlar, Kazak halkının şehri terk etmesini istedi. Sokaklarda yakalan 10 civarında Çinli öldürüldü ve sokak çatışmaları 16 Temmuz akşamına kadar devam etti. İhtilalcilerin şehrin giriş

²¹¹ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5209, 5213 vd.

²¹² 15 Temmuz günü Xian ve Dai birliklerinin birleşmesinden sonra harekete geçen Çin ordusu, Osman Batur'un kontrolündeki 3.000 çadırılık halkı kontrollerine aldı. Zikredilen bu ordu daha sonra Qung-hua tarafına hareket etti. Bu durum üzerine Osman Batur birliklerine ağır bir darbe indirmeyi tasarlayan Sheng, Binbaşı Dai'yi Osman Batur birliklerinin üzerine yürümele görevlendirdi. Bu işe zaten zor durumda olan Çin birliklerinin yükünü daha da ağırlaştırdı. Zikredilen bu dönemde Çin birliklerinde hem savaşlardan bıkkınlık hem de verilen emirleri yavaştan alma durumları gözlemlenmeye başlandı. Bu durum Osman Batur'un istediği bir durum idi, bkz. Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5209, 5216.

kapısında bir toplantı yaparak kurban kesmeleri Cemeney nahiyesinin kontrolünün artık Osman Batur kuvvetlerinin uhdesinde olduğunun delili idi²¹³.

20 Temmuz'da büyük bir toplantı tertip eden Osman Batur, Sheng Hükümeti'nin baskı altında tuttuğu halkın kurtarılacak eli silah tutanlarının askere alınmasını kararlaştırdı. Ayrıca Urumçi Hükümeti işgâlindeki yerlerde mukim halka propaganda yapmak ve teşkilatın maksadını anlatma kararı da alındı. Bu gâye ile birkaç komutan, yanlarına 500'er kişi verilerek köylere gönderildi. Bu kişiler halk arasında istiklâl mücadelesini anlatacak ve bu mücadeleye iştirâk etmek isteyenleri Osman Batur'a getirecekti. Başkanlığına Nurgocay'ın getirildiği bir grup ise Altay, Sarsümbe, Buvurçun ve Akçiğ'e gönderildi. Jıkıydar, Yüzbaşı Arıfbay ve Kurmaz'ı yine 500 kişi ile Cemeney kazası ve Sağır dağına hareket etti. Kapas Batur da Çoncu karayollarının geçit yerlerini mayınlamakla, ayrıca 1.000 asker ile Kemal Batur Köktogay ve Sarıtogay'daki Çin askerînin baskın yapmasını engellemesi için görevlendirildi²¹⁴.

21 Temmuz günü harekete geçen ve 27 Temmuz'da Fuhai'ye gelen Çin birlikleri burada Sheng Shi-cai'in emrini beklemeye başladı. Sheng ise, Xang Shen-xiang emrindeki ordunun Wu Quan-gou'da beklemesini emretti. Ayrıca Chen Jun'u da 2 piyade taburu ve 2 manga ile Kalamadum'a yerleştirdi. Çin ordusu 30 Temmuz'da Buvurçin'e hareket etti²¹⁵.

29 Temmuz günü öğleden sonra Moğol ve Kazak kuvvetlerinden müteşekkil 1.000 küsur kişilik grup Kaba'ya taarruz başlattı. 31 Temmuz tarihindeki mücadeleler savaşın en şiddetli dönemini teşkil etti. Durumun vahâmetini anlayan Sheng Shi-cai, verdiği emir ile Binbaşı Dai'nin Kaba'ya yardıma gitmesini istemişse

²¹³ Cemeney nahiyesindeki olaylar sırasında Da-jun (a.g.e., C. IX, s. 52145215 vd.)'a göre emniyet müdürü Ye Fu-shen'in insan üstü gayretleri olmuştur. Kanaatimizce Cemeney nahiyesi ihtilâlcilerin Rusya'dan gelecek silahları beklemelerinden kaynaklanan bir aksilik neticesinde bu kadar uzun süre dayanabildiğini göstermektedir.

²¹⁴ 21 Temmuz 1944 günü Nurgocay Batur bizzat Osman Batur tarafından her ihtiyacı tamamlanarak yolcu edildi. Ayrıca Canımhan Hacı'ya verilmek üzere bir de mektup vererek cevabını istedi. Bu şekilde görevlendirilen grup ile Çin birlikleri arasında 1 Ağustos 1944 tarihinde vuku bulan savaşta Osman Batur taraftarları zor anlar yaşamışlarsa da yarma harekâtı neticesinde Çin birliklerinden kurtuldular ve akşam saat 22 sularında Moğol hududu tarafındaki dağ eteklerine ulaştılar, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 64 vd. Krş. için bkz. Da-jun, a.g.e., C. IX, s. 5217.

²¹⁵ Burada Çin birlik komutanlarının aldığı karar gereğince önce Haxong gou'ya saldırılacaktı. Planı tatbik etmek üzere harekete geçen Çin birlikleri, baturlar karşısında hiçbir netice elde edemediği geri döndüler. Bölgenin Moğol sınırına yakın olmasından istifade eden Kazak birlikleri ise vur-kaç taktiği ile Çin birliklerine ağır zayıatlar verdikten sonra Moğol sınırından geçip takip edilmekten kurtulmuşlardı, bkz. Da-jun, a.g.e., C. IX, s. 5207 vd.

de bu yardımın yetişmesi mümkün olmamıştır. Baturlar, 1 Ağustos'ta Kaba'nın emniyet binasını havaya uçurdu. Sınır görevlileri ile Binbaşı Li ve 3 asker Emniyet Müdürlüğü'ne kaçarak kurtulabilmiş, diğerleri tamamen ortadan kaldırılmıştı. Sheng'i arayıp durumun çok kötü bir şekilde aleyhlerine geliştiğini bildiren Wan, ihtilâlciler ile aralarında kalan bölgenin bombalanmasını istemişse de Sheng'den herhangi bir ses çıkmamıştır²¹⁶.

Osman Batur açısında Temmuz ayındaki önemli olaylardan birisi de Abdurresul ve Malati adlı iki adamının yakalanması olmuştur. Bu olaydan sonra temkinli hareket etmeye çalışan Osman Batur, yerlerinin belirlenebileceğini de hesaba katarak Fuhe nahiyesinde hareketsiz beklemeyi uygun gördü. Durumdan haberdâr olan Çin kuvvetleri Sun Li-dong ve Bai liderliğinde sevk edilen ordular sayesinde Fuhe nahiyesini işgâl etmiş, Osman Batur ise Buken nahiyesini ele geçirmek istemişse de bu harekâta başarılı olamamıştır. Buken harekâtından sonra Osman Batur, kuvvetlerinin bir kısmını Gence, bir kısmını da Quxin-jingou'ya sevk etti²¹⁷.

Osman Batur ve etrafındakiler zaferlerine yenilerini eklerken Ağustos 1944'te İli halkının Guo-Min-Dang idarecilerine karşı başlattığı istiklal mücadelesi aslında Nılkı'daki Kazak çiftçilerinin harekete geçmesiyle hızlanmıştı. Bu hareketi Gulca'daki Azatlık Cemiyeti de desteklemişti. Nılkı isyanı İli'deki Guo-Min-Dang gücüne büyük bir darbe vurmuş ve oldukça zor durumda bırakmıştır. 7 Ağustos'ta büyük bir ayaklanmanın başladığı Gulca'da²¹⁸ 10 Kasım 1944 tarihine kadar Gulca'nın birçok bölgesi ihtilâlcilerin kontrolüne geçti. İhtilal birlikleri Çin birlikleri

²¹⁶ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5217.

²¹⁷ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5204. Osman Batur'un bu şekilde hareket etmesindeki gâye tam olarak bilinmemekle beraber, hem düşman tarafından bulunduğu bölgenin tespit edilmesini önlemek, hem de kuvvetlerini hareket hâlinde tutmak olduğu söylenebilir.

²¹⁸ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 327; Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 85, 87. Alptekin (**Doğu Türkistan Davası**, s. 175)'e göre Alihan Töre'nin istiklal hareketine başlama tarihi 21 Eylül'dür. 7 Kasım'da da istiklalini ilân etmiştir. Hui-sheng (**a.g.e.**, s. 532) de Üç Vilâyet inkılâp hareketinin 1944 yılı Eylül ayında Gong ve Ha nahiyelerindeki olaylarla başladığını iddia etmektedir. **Türkistan Şehitleri** (s. 16, 42) adlı eserde ise Alihan Töre'nin mücadele bayrağını açtığını ve Osman Batur'un da bu mücadeleye iştirâk ettiğini, bu suretle İli, Altay ve Targabatay Vilâyetlerinin kurtarıldığı ve 10 Kasım 1944 tarihinde istiklal ilân edildiği ifade edilmektedir. Hayit (**Komünizm ve Türk Dünyası**, Ankara 1971, s. 50) ve Ülker-Yüce (a.g.m., s. 22) ise Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 7 Ağustos 1944'te kurulduğunu belirtmektedir.

ile 4.000 kişiye yakın sivil halkı Gulca havaalanı tarafına sürdü. Bu savaşlarda liderlerden Ekber ve Seyit şehit oldu²¹⁹.

Osman Batur birlikleri 7 Kasım 1944 tarihinden itibaren batı taraflarına hücum ederek telgraf tellerini kesti. Tam bu esnada sivil halk da şehir içinde ayaklanma başlamakla baturların işini kolaylaştırdı. Dışarıdaki mücadelede Çin kuvvetlerinin komutanlarından Liu'ye isabet eden bir ok ölümüne sebep oldu²²⁰. Aynı tarihte İli Vilâyeti de Çinlilerden tamamen kurtarıldı²²¹.

11 Kasım'da Ou Chung-shin ve Ju Shao-liyang'ın Jiang Jie-shi'e gönderdikleri telgrafta: *"Şimdiki durumda Sovyetler Birliği ile mevcut diplomatik ilişkileri tamamıyla rayına oturtmazsak İli hadisesi gibi olaylar durmayacak. Xin-jiang gelecekte daha da zor duruma düşecek. Bunun için Merkezî Hükümet, Washington tarafının Sovyetler Birliği ile görüşerek, Çin ve Sovyetler Birliği sınırının geçmişte olduğu gibi barış alanına dönüşmesi konusunda zemin hazırlamalıdır. Sovyetler Birliği elçisiyle ciddî konuşmak için, normal zamanda Sovyetlerle iyi bağlantıları olanların tez elden Xin-jiang'ın askerî ve iktisadî gücünü de kuvvetlendirmek gerekir"*²²² ifadeleriyle Altay ayaklanmasının ve akabinde başlayan Gulca ihtilâlinin vardığı noktayı çok net bir şekilde dile getirmişlerdi. Eylül ayında Gulca'da Guo-Min-Dang'ın askerî kuvveti 2.500 kişi idi. Bu bakımdan Altay ile Gulca bölgeleri karşılaştırıldığında, Çinlilerin askerî varlığının Altay'da ne denli büyük olduğu kolayca anlaşılır. Altay mücahitlerinin Guo-Min-Dang kuvvetlerinin büyük bir kısmını kendi etraflarına toplaması, diğer bölgelere askerî güç yağmalarını engellemiştir. Bu durum Ağustos 1944'te Nıkı bölgesinde Fatih, Ekber ve Seyit liderliğinde başlayan çiftçiler ayaklamasının tez elden yayılması ve oradaki mücahitlerin başkalarıyla birleşerek Gulca bölgesindeki Guo-Min-Dang kuvvetlerini üç ay gibi bir zamanda devirmesine imkân sağlamıştır²²³. Gulca idaresini Osman

²¹⁹ Kadirî, **a.g.e.**, s. 120; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 55-56. Zakenuli burada 12 Kasım 1944 tarihinde *"Gulca Azathq Cemiyeti Uygur, Kazak ve Kırgız kulübünde toplanarak hükümetin kurulduğunu resmî olarak ilân etti"* demektedir. Hui-sheng (**a.g.e.**, s. 532) de 12 Kasım tarihini vermektedir.

²²⁰ Kadirî, **a.g.e.**, s. 120.

²²¹ **Türkistan Şehitleri**, s. 42.

²²² Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 56.

²²³ Sügürbayev, **a.g.e.**, s. 55; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 52. Kadirî, (**a.g.e.**, s. 120), Alihan Töre'nin Fatih Batur'u Osman Batur'a gönderdiği ve destek aldığını, ayrıca Nıkı şehrinin 8 Ekim'de ele geçirildiğini kaydetmektedir.

Batur'un tanıdığını bildirmesi ve Alihan Töre'yi birlikte hareket etmeye davet etmesi sayesinde sağlanan birlik neticesinde kurulan Millî Ordu'nun başkomutanlığına Kırgız General İshak Beg Munun, yardımcılığına da General Delilhan Şügürbayev getirilmiştir²²⁴.

Gulca ve Altay'daki durumun aleyhine gelişmekte olduğunu farkında olan Ven Lin-yun, destek olması gâyesiyle Binbaşı Li Gui'yi Cemeney kazasına çağırdı. Li Gui, Cemeney'e hücum eden Kazak ihtilâlcilerin yolunu kesmekle vazifelendirmiş olmasına rağmen, Kaba'yı muhafaza ettiğinden bu davete karşılık verememiştir. Cemeney muhasarasında bulunan Osman Batur birlikleri ise muhtemelen 18 Ağustos'a kadar nahiyeye birçok hücum girişiminde bulunduktan sonra geri çekilmiştir²²⁵.

Yapılan birçok kanlı savaştan sonra Altay civarı yavaş yavaş sakinleşmeye başladı. Birçok Kazak ihtilâlcisi, Moğol sınırını geçerek Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne sığındı. Altay'da bulunan Çin birliklerindeki askerler kendilerini “yaşamak için savaşılmaya mecbur”²²⁶ hissetmekteydi. Artık Çinli birliklerin gayreti “banditleri” yakalamak değil, canları koruyabilmekten ibâretti. Diğer taraftan baturlar ise, istiklallerini ilân etmeye ramak kala, bir başka güç ve hevesle zaferden zafere koşmaktaydı.

Eylül ayı başlarında Osman Batur, Altay'daki gücünü pekiştirmek suretiyle 200'den fazla süvarisini Yaoyuan ve Kıtyı'ya gönderip, bölgedeki Kazak halkını Altay'a taşıttı²²⁷. Bu arada Urumçi Hükümeti'nin Kıtyı bölgesindeki emperyal politikası ve Çinli süvari birliklerine 10.000 at verilmesi yönündeki emri Kazak direniş hareketlerinin daha da yayılmasına sebep oldu²²⁸. Osman Batur, 11 Eylül 1944'te tertip ettiği toplantıda Altay'da bulunan bütün vatandaşları komutanlığı

²²⁴ Gayretullah, “Belgelerle Osman Batur”, 85.

²²⁵ Da-jun (a.g.e., C. IX., s. 5214), ihtilâlcilerin gâyesinin nahiyeyi zapt etmek değil, halkın kafasını karıştırmak olduğunu iddia etmektedir. Ancak olayın şartları göz önünde alındığında Osman Batur birliklerinin bu şekilde kaybedecekleri ne zamanları, ne silahları ne de diğer levazımı mevcuttu. Da-jun, ihtilâlcilerin ayrıca sivil gençleri askere aldıklarını, diğer taraftan da çarvacıların mal ve mülklerini yurt dışına kaçırdıklarını kaydetmektedir. Eserinin birçok yerinde bu nevi iddialara yer veren, birçok noktada da hakaret dolu sözlerle Osman Batur ve etrafındakileri itham eden Da-jun'un bu konudaki iddiaları kanaatimizce taraflı ve yanlıştır.

²²⁶ Da-jun, a.g.e., C. IX., s. 5210.

²²⁷ A History of Migration (s. 101-102) adlı eserde Yaoyuan ve Kıtyı'ya gönderilen halkın, istemedikleri halde zorla göç ettirildikleri iddia edilmektedir.

²²⁸ Kotov, a.g.e., s. 443. Krş. için bkz. Moseley, a.g.e., s. 12.

altında toplamak ve kurtuluş savaşına çağırmak kararı aldı. Askerlerini; 2.000 kişi ile Kemal, Nurgocay, Manat, Nebi, Kıydar liderliğinde Sarsümbe'ye gönderdi²²⁹. Cemeney ve Savur halkını Çılğaydar, Arip Bay ve Mukay Baturlara; Barköl, Concı, Cemsari, Pirken ve Sadaba'yı Kapas, Rakım ve Caksıbay Baturlar organize etmekle görevlendirildi. 11 Eylül 1944 tarihinde Qung-hua'nın güneybatı tarafına beyaz bayrak asan mücahitler bir nevî bölgeye tam olarak hâkim olduklarını ilân ettiler. Ven Lin-yun'un emri üzerine 33. Tümen Çin kuvveti Qung-hua'ya gitti. Osman Batur birlikleri bölgede yığılı vaziyette duran Çin birlikleri yüzünden tam bir taarruz gerçekleştiremeden vur-kaç taktiği ile hücumlar yapıp geri çekilmekteydi. Altay'daki bu durum fırtına öncesi sessizliği andırmaktaydı. Ara sıra çıkan silah sesleri 12 Eylül sabahına kadar devam etti. 13 Eylül'de 33. Tümen'in de geri gelmesiyle hareketliliğin arttığı görüldü. 14 Eylül günü Hong-Dunqu bölgesindeki Kızıldağ'da yine beyaz bayraklar görüldü. Çin askerî istihkâmlarından Osman Batur birliklerinin hareketleri çıplak gözle görülecek kadar yakınlaşmış durumdaydı. 15 Eylül'de Akatam ve Tarım havzası civarında silah sesleri işitildi. Akabinde Alasu'da sayıları 700 kişiye varan Kazak birlikleri, Qung-hua'nın güneyinden Kelanqi tarafına gitti. Ordusunu birleştiren Ven Lin-yun baturlar üzerine yürüdü. 19 Eylül'de Osman Batur birlikleri Hong-Dunqu, Akatam ve Kemeguv civarında Çin birliklerine karşı vur-kaç taktiği uygulayarak ilerlemeye başladı. Bu sırada Qung-hua'da Ramazan bayramı kutlanmaktaydı. 21 Eylül'de sabahleyin 400-500 kişilik baturlar

²²⁹ Osman Batur'un bu karara varmasındaki gâyesi, Sarsümbe, Buvırşın, Kaba, Buvrultogay ve Cemeney halkını toplamakla görevlendirmektir. Ayrıca görevlendirilen kişiler 17 Eylül'de yola çıkma kararı almışlardır. 21 Eylül 1944 yola çıkan baturlar 25 Eylül'de Kızılkayın'a, burada bir gün dinlendikten sonra sabaha karşı 4-5 sularında Sarsümbe kalesini muhasara altına aldı. 11 gün devam eden savaş sonucunda 500 asker ile Manat Yüzbaşı, Buvriltogay'a; 500 asker ile Nabi Yüzbaşı, Buvurçın kasabasına gönderildi. Sarsümbe'den 21 gün boyunca kimse dışarı çıkarılmadı. Baturlar 30 şehit verdi. 3.000 düşman öldürüldü. Durum Osman Batur'a bildirildi. Bu üç kazadan 10.000 aile baturların tarafına geçti. Ama Sarsümbe'ye giremediler. Osman Batur, kurtarılan 10.000 ailenin Köktogay-Çingil bölgelerine ve kendi yanına göç ettirilmesini, ayrıca Sarsümbe'ye girmemeyi emredince, halka Osman Batur'un gâyesi anlatılmış ve teşkilat hakkında bilgi verilmişti. Kabile lideri ile her kabilede 20 kişinin Osman Batur'a gönderilmesine karar verilip yola çıkıldı. Karatüнге'ye gelen baturlar burada Çinlilerin yolu kestiği haberini alınca Sarbastav'da bulunan düşmana hücum etmeye başladılar. Sabah 04'ten akşam 21'e kadar devam eden savaşta 800 Çinli asker öldürüldü, 400 tane silah ele geçirildi. Düşmanı Argıltay'a çekilmeye mecbur eden baturlar, bölgede bulunan halkı 2 gün 2 gecelik yolculuktan sonra Sekbıltay ve Çankan ovalarına göç ettirdi. Düşman eline 2.000 koyun, 8 kişilik bir aile, 6 tane de çoban geçmişti. 8 batur şehit oldu. Nurgocay, Nabi ve Manat başkanlığında 10.000 aile Osman Batur'un yanına getirildi. Daha sonra gelen Kapas Baturlar da 5.000 aileyi göç ettirmişlerdi. Bu aileler Tüyekum, Kızılçalıbel, Kanoba, Katnoba, Üçbulak ve Karamay çöl bölgelerine yerleştirildi. Cemeney'den de baturların himâyesine geçen 3.000 aile Rus hududuna yakın Maykapşagay'aa yerleştirildi, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 72 vd.

Arcizi göl tarafından hücumla geçti. Çin askerlerinden 1 yüzbaşı, 1 çavuş ve 17 asker ölmüştü. Osman Batur birliklerin kaybı ise 50 kişi idi. Çin birlikleri Fuhay'a çekilmek zorunda kaldı. 22 Eylül'de 300 kişi ile hücum eden ihtilâlciler, 6 saat süren savaştan sonra geri çekildi. 26 Eylül'de Ven adlı bir Çinli komutan Buvurçin'in önemine binaen Binbaşı Dai'ye zayıf olan istihkâmların takviye edilmesini teklif etmiş, akabinde de Buvurçin'e hareket etmiştir. Ven'in bölgede öğrendiği ilk bilgi Kazak ahalinin akın akın Altay taraflarına göç ettiği idi²³⁰. Eylül ayının son günlerinde Çin adına Osman Batur'a elçi gönderilmiş, yapılan görüşmeler neticesinde sınır güvenliği için Jiangza-Daoshika ve Labutguang-Wuli bölgelerinin geçici olarak Ruslara bırakılması kararlaştırılmıştı. Buna mukabil 1.900 kişiyi aşkın Kazak topluluğunun da geri gönderilmesi uygun bulunmuştu. Fakat geri gönderilen bu Kazaklar etrafı kasıp kavurduktan sonra tekrar Rusya sınırından geçip gitmişlerdi²³¹.

Osman Batur'un Altay'daki başarıları Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde de etkisini göstermiş ve İli'de büyük mücahit Alihan Töre liderliğinde büyük bir ihtilâl hareketi meydana gelmiştir²³². Alihan Töre hareketinin başarıya ulaşması, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasını temin etmiştir. Kurulan bu hükümeti ilk tanıyan da Altay'da 1940 yılından beri aktif olarak istiklal hareketine liderlik yapan Osman Batur olmuştur. Bu olaydan sonra hem Alihan Töre hem de Osman Batur birlikte hareket etmeye başlamıştır²³³. Ayaklanmaların devam ettiği bu dönemde Osman Batur silah ihtiyacını karşılamak gâyesiyle Moğolistan'a büyükbaş hayvan sevk etmeyi ve otlaklar tahsis etmeyi kabul etmiştir²³⁴.

²³⁰ Da-jun (a.g.e., C. IX., s. 5210-5212)'a göre ahalinin Altay tarafına göç etmesi Osman Batur kuvvetlerinden korktuğu için olmuştur.

²³¹ Da-jun, a.g.e., C. IX., s. 5218.

²³² Altay, a.g.e., s. 421-22. Alihan Töre hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz Hüseyinoğlu Polat, "Alixan Töre Saquni ve Onun Şarqî Türküstanın Azathğı Uğrunda Mübarizəsi", **Basılmamış Doktora Tezi**, Qafqaz Üniversitesi, Bakı 1999; a. mlf., "Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti (1944-1949) Cumhurbaşkanı Ali Hân Töre Saguni'nin Mayıs 1945 Gulca Nutku", **Gökbayrak**, No: 76, (2007), s. 21-24.

²³³ Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 133; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 13; Gayretullah, "Belgelerle Osman Batur", s. 87; Kara, "Osman Batur ve Şehadeti", s. 27.

²³⁴ Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 327)'e göre Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile Osman Batur arasında yapılan anlaşmada Moğolistan, Altay'ın tabii zenginliklerden istifade etme imtiyazını da istemiştir. Osman Batur'un bu isteğe şiddetle karşı çıkması 1943 yılı sonbahar aylarında başlayan silah sevkıyatını durma noktasına getirmiştir. Hatta 1944 yılı sonu itibarıyla silah sevkıyatı tamamen durmuştur.

İli ayaklanmasını bastırmada çaresiz kalan Urumçi Hükümeti, bir temsilcisini Ahmedcan Kasimî ile görüşmeye gönderdi. Üç aylık bir görüşmeden sonra “*Onbir Madde Anlaşması*” imzalandı. Bu anlaşmaya göre; Gulca ordusunun devam ettirilmesine, basın ve dernek kurma gibi özgürlükler serbest bırakıldı. Ayrıca kurulacak hükümetin başkanlığına Merkezî Çin’den gönderilen bir kişi atanacak, bu kişinin yardımcıları ise Ahmetcan Kasimî ile Seyfettin Azizî olacaktı. Lâkin merkezî Guo-Min-Dang Hükümeti yetkilileri bu anlaşmayı tanımayınca, Kasimî ordusuyla birlikte İli vadisine yerleşti. Çinlilerin bu tutumu karşısında Kasimî tekrar Sovyet yanlısı politikalar gütmeye başladı. Bu arada Doğu Türkistan’ın diğer bölgelerindeki Pan-Türkist hareket kendi gazete ve dergi organlarında: “*Sadece Doğu Türkistan’daki Türk unsurları değil, Sovyetler Birliği hâkimiyetindeki Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’ni hatta Sibiry’a’daki Yakut Türklerini de içine alan bir Türk birliği*” fikri propagandası yapmaktaydı²³⁵.

Sheng Shi-cai’in Merkezî Çin Hükümeti’ne yaklaşması ve Sovyetler Birliği görevlilerine karşı takındığı düşmanca tavırlar neticesinde Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan’da bulunan bütün danışman, memur ve görevlilerini geri çekmiştir. Ülkeyi

²³⁵ Holubnyechy, a.g.m., s. 87; Gayretullah, “Belgelerle Osman Batur”, s. 84. Bu fikre katılmak aslında tarihi süreç iyi değerlendirildiğinde mümkün değildir. İlk olarak Ahmedcan Kasimî ve etrafındakilerin Urumçi’yi terk edip İli vadisine çekilmelerindeki sebep, 1947’de Mesut Sabri Baykozi başkanlığındaki Millî Hükümet’in kurulmasına bir tepki neticesinde olmuştur. İkincisi Merkezî Çin Hükümeti’nin 2 Ocak 1946 tarihinde imzalanmış olan “*Onbir Madde Anlaşması*”nı kabul etmemesi gibi bir durum vaki değildir. Çünkü anlaşmayı imzalayan nihayetinde Guo-Min-Dang Hükümeti olmuştur. Bunlardan daha da önemlisi, Doğu Türkistan’da zikredilen bu dönemde büyük bir Türk birliği hareketinden söz etmek mümkün değildir. Zira bu dönemde, başta Üç Efendiler olmak üzere, zaten Doğu Türkistan’da bir birlik meydana getirememişken ve Doğu Türkistan’a âli muhtariyet babında bir hak kazandıramamışken, büyük bir Türk birliği fikrini ortaya atmaları ve bunun mücadelesini vermeleri de mümkün değildi. Gayretullah’ın da Holubnyechy’nin (a.g.m., s. 83) adlı çalışmasından naklettiği bilgilerde ise, Osman Batur liderliğinde Nılki’da bir ayaklanma çıktığına ve Osman Batur’un Kasım ayında Gulca’yı ele geçirdiğine dair kayıtlar vardır. Dönemim kaynakları etüt edildiğinde Osman Batur’un Gulca’ya hiç gitmediğini görmek mümkündür. Hatta Holubnyechy’nin aynı çalışmasının 84. sayfasında Osman Batur’un Gulca’yı hareket merkezi haline getirdiğine dair bilgiyi nereden aldığı da belli değildir. Bununla birlikte yine Gulca şehrine hayatında bir defa bile gelmeyen bir kişinin zikredilen bu şehri nasıl hareket merkezi yaptığını da anlamak mümkün değildir. Buna ilâveten Osman Batur’un Gulca’ya hiç gitmemekle birlikte, zikredilen bu şehir üzerine seferler tertip ettiği de bir vakiadır. Osman Batur devamlı surette Gulca’ya Ebulhayr Töre adındaki yardımcısını göndermiştir. Bilindiği üzere Ebulhayr Töre, Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nde Osman Batur’un temsilcisi olarak görev yapmış, hatta hükümetin başkan yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Yine Holubnyechy (a.g.m., s. 83)’nin iddia ettiğinin aksine Osman Batur, Gulca’yı hareket üssü olarak kullanmamıştır. Çünkü Gulca’da Rus ve Komünist Çin taraftarları aktif olarak bulunmaktaydılar. Nılki olayında Gulca’yı işgalcilerden kurtaranlar Nılki Baturları ile birlikte hareket eden Osman Batur’un gönderdiği yardımcı kuvvetlerdir. Kanaatimizce Osman Batur’un Gulca’yı üs olarak kullandığı iddiası buradan kaynaklanmaktadır.

tek başına nasıl idare edeceğine ve mevkiini nasıl koruyacağına dâir planları olmayan despot idareci Sheng'i bu durum korkuya düşürmüştür. Bu ise Sovyetlere karşı öfkesinin daha da artmasına sebep olmuştur. Çünkü bu ana kadar Çin adı altında Sovyet hesabına çalışmış ama ilk fırsatta Sovyetler tarafından yalnız bırakılmıştı. Zaten Jiang Jie-shi'ye müracaat etmesi ve affını dilemesi de bu yüzdendir. Nihayetinde Sheng, Guo-Min-Dang Hükümeti tarafından 1944 yılı Temmuz ayında Chong-ting'e çağrıldı²³⁶. Sheng'in Chong-ting'e gittiği dönemde Altay ve Çaveçek'in büyük bir kısmı tartışılır bir bölge hâline geldi. Bu dönemde Altayların Doğu Türkistan'daki kısmı tamamen Osman Batur'un kontrolüne geçti. Osman Batur'un zikredilen bu bölgede bulunan bütün Çinlileri öldürdüğü²³⁷ şeklindeki iddiayı ispatlayacak herhangi bir kayda çalışmalarımız sırasında tesadüf etmedik.

1944 yılı Ekim ayı başlarında 780 kişilik Osman Batur birlikleri Kengea'ya 10 km mesafedeki Huali'ye bir taarruz düzenledi. Bu taarruza üzerine harekete geçen Çin askerî güçleri Moğol emniyet kuvvetleriyle 32. Tümen ve bir bölük Binbaşı Zheng komutasında Osman Batur birliklerine karşı saldırıya geçti. Çıkan arbedede 3 şehit veren ihtilâlciler, ani taarruza geçerek Zheng ve kuvvetlerini geri püskürttüler²³⁸. Kazak ihtilâlcilerin Altay ve Çaveçek bölgelerindeki ayaklanmaları Eylül ve Ekim aylarında İli'ye sıçradı²³⁹. Bu olayları Nıkı ayaklanması takip etmiş, Çin birliği 7 Ekim 1944 tarihinde silah ve mühimmâtlarıyla birlikte ihtilâlcilerin eline geçmiştir. Birkaç gün sonrada sayıları 1.000 ile 2.000 arasında olduğu tahmin

²³⁶ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 326. Sheng Shi-cai, Doğu Türkistan'da akla-hayâle gelmeyecek zulüm, haksızlık, rüşvet... vb. kusur işlemek için 12 sene gibi uzun bir fırsata sahip olmuştu. Aynı Sheng, Milliyetçi Çin'in kabine üyesi olarak Formoza'da da kabul gördü. Rusların Doğu Türkistan'dan çekildikleri dönemlerde komünistleri hapsedtiren Sheng bu sayede idaresinin yanlışlarını da telafi ettiğini düşünmüştür. Hâlbuki komünistler onun idaresi döneminde ülkenin her tarafında nüfuzlarını pekiştirmişlerdi. Bu sayede Çin komünistlerine en büyük hizmeti yapan kişi de kendisi olmuştur. Bu durum sadece Merkezi Çin Hükümeti için değil başta Doğu Türkistan olmak üzere Çin'in diğer bölgelerinde telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurmuştur. Zira Sheng'in yardımları olmamış olsaydı, Doğu Türkistan'da komünistlerin iktidarı ele geçirmesi mümkün olamazdı kanaatindeyiz. Hui-sheng (**a.g.e.**, s. 532) ise Sheng'in 1944 yılı Eylül ayında görevinden alındığını ve Chong-ting'e giderek burada Tarım Bakanı olarak göreve başladığını, Wu Zhong-xin'in ise Doğu Türkistan Genel Valisi olarak atandığını ifade etmektedir.

²³⁷ Lias, **Kazak Exodus**, s. 57, 116.

²³⁸ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5212.

²³⁹ IOR, L/P&S/12/2359, EXT.2314.1945, s.1'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 314.

edilen ihtilâlciler İli bölgesinin idarî merkezi olan Gulca şehrine hücum etmek üzere harekete geçtiler²⁴⁰.

1944 senesinin sonbahar aylarında, Altay bölgesindeki mücadelenin uzantısı olarak İli ve Targabatay bölgelerini de içine alan alanda ve Erenkabırğa (Tanrıdağ) Kazakları arasında dönemin Guo-Min-Danglı idarecilerine karşı yeni bir ihtilâl mücadelesi başlatıldı²⁴¹. Osman Batur'un Doğu Türkistan'da alternatif bir idare kurma düşüncesinin olmaması 1944 yılı sonbahar aylarında değişmeye başlamıştır. Sheng Shi-cai'in Chong-qing'e hareket etmesinden birkaç hafta sonra İli vadisinde Uygur, Kazak ve Kırgızların müştereken tertipledikleri büyük bir ihtilâl patlak verdi. İli ihtilâli başlangıçta Müslüman-Türklerin ayaklanması idi. Lâkin daha sonra İli bölgesinde yaşayan ve Müslüman olmayan diğer gruplar da ihtilâle katılmıştır. Bu duruma göre daha sonra “Üç Vilâyet İnkılâbı” olarak adlandırılan İli ihtilâli, Doğu Türkistan tarihinde eşi benzeri olmayan bir olay hâline gelmiştir²⁴².

Nılkı olayı üzerine Altay'da zaten ayaklanmış olan Osman Batur, 7 Ekim 1944'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin emrine amade olduğunu deklare etti²⁴³. Osman Batur liderliğindeki Kazak ihtilâlcileri Guo-Min-Dang kuvvetlerinin İli'deki olaylarla meşgul olmasından istifade ile Altay ve Çaveçek'i ele geçirdi. Şehirlerde direniş olmadığı için Çinli asker ve memurlardan kaçabilenler Sovyet topraklarına gitmeyi tercih etti. Netice itibarıyla Osman Batur, Altay'da karargâh kurmuş ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Altay vâililiği görevine atanmıştır. Bütün bunlara rağmen Osman Batur ile Gulca idaresi arasındaki münasebetler yüzeysellikten öteye geçmemiştir. Osman Batur'un Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilerici ideallerine bir başka ifadesiyle Sovyet taraftarı politikacılarıyla göstermelik irtibat kurmuş olması muhtemeldir. İşte bu sıralarda Tanrı dağlarının orta ve doğu kesimlerinde Alibek Rahimbek idaresinde harekete geçen ihtilâlciler, Guo-Min-Dang güçlerini baskı altına alarak Manas'ın doğu taraflarında taarruza geçti. Aynı zamanda bu birlikler

²⁴⁰ Mingulov, a.g.m., s. 183. Krş. için bkz. Chen, a.g.e., s. 212.

²⁴¹ Millard, a.g.e., s. 216; Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 44.

²⁴² Forbes, a.g.e., s. 312. Qian Bo-quan (a.g.e., s. 235) Osman Batur'un Üç Vilâyet İnkılabı'nın patlak vermesinden sonra Osman Batur'un tam manasıyla yolunu ayırdığını ve karşı tarafta yer aldığını iddia etmektedir. Lâkin Osman Batur'un İli yönetiminden ayrılmasının bilhassa Alihan Töre'nin kaçırılması ve İli Hükümeti'nin Sovyet nüfuzuna girmesini müteakip gerçekleştiği bir hakikattir.

²⁴³ Hayit, *Turkestan zwischen*, s. 318.

Tanrı dağlarının kuzeyinde yer alan kasabalara da hücum etmeye başladı²⁴⁴. 26 Ekim günü Cemeney'e gitmekte olan Çin birlikleri ile Osman Batur kuvvetlerinin Alasu'da vuku bulan çatışmasında baturlar 20 şehit vermelerine rağmen Kaba nahiyesini ele geçirdi²⁴⁵.

1944 yılının kış aylarında asayişin teminle görevli Çin askerî birlikleri Qung-hua'dan geri çekildi. Bu ordu Buvurçin, Kaba ve Cemeney şehirlerine yerleştirildi. Zikredilen üç nahiyedeki 7 tümen asker üçe bölünerek bu nahiyelere dağıtıldı. Fuhai kazasına da muhafız askerler yerleştirildi. 32. Tümen ise sonbahar aylarında Qung-hua'ya geri çekildi ve 31. Tümen ise hazır kıta olarak bekletildi. Eylül ayında Sheng'in Urumçi'den gönderdiği ordu da Altay'a sevk edilmiş fakat mücadeleye fazlaca karışmamıştır²⁴⁶. Kış mevsiminde Saritogay, Dabısintünke ve Argıltay'a 4 taarruz düzenleyen baturlar, Çin birliklerine verdirdikleri büyük zayıatlar neticesinde Çin askerî birliklerinin Köktogay ve Argıltay'daki karargâhlarını boşaltarak Saritogay'da toplanmasını sağlamıştı²⁴⁷. Zikrettiğimiz bu dönemde Yaoyuan bölgesindeki Kazak ahalinin tamamı Osman Batur tarafından Bisan'a göç ettirildi²⁴⁸.

1942 senesinden beri millî mukavemete kumanda etmekte olan Osman Batur, 1944 yılı Ekim ayından itibaren büyük bir kuvvet kesb eden millî ihtilâl kuvvetlerine, bir başka ifadeyle İli ihtilâlcilerine iltihakla Altay'ın bir kısım kazalarını Çin istilâsından kurtarmıştır²⁴⁹.

1944 yılı sonları itibariyle Osman Batur liderliğindeki hareket 60.000'den fazla halkın desteklediği büyük bir askerî güce ulaştı. Tarihi kayıtlara göre bu sıralarda Moğolistan tarafı ağır, otomatik ve manuel tüfek ile tabanca gibi hafif silahlarla Kazak ihtilâlcilerini desteklemişlerdi²⁵⁰. Osman Batur'un bu dönemde uyguladığı plan çerçevesinde halk, Guo-Min-Dang kuvvetlerinden ayrılmış, bu suretle Guo-Min-Dang ile halk izole edilmiştir. Bu gâyeye ulaşan Osman Batur'un

²⁴⁴ Borman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; IOR, L/P&S/12/2360, F/15550/10, s. 2 ve IOR, L/P&S/12/2359, EXT.2314.1945, s. 5'den naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 331.

²⁴⁵ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5216.

²⁴⁶ Da-jun, **a.g.e.**, C. IX, s. 5210; Ramazan Dönmez, "Türkistanlılar Türkiye'ye Nasıl Geldi?", s. 13.

²⁴⁷ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 77.

²⁴⁸ **A History of Migration**, s. 101-102

²⁴⁹ Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 49; Kadirî, **a.g.e.**, s. 56.

²⁵⁰ Valiyev, **a.g.e.**, s. 71; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 54.

bundan sonraki hedefi ise Guo-Min-Dang kontrolündeki yerleşim bölgelerine ve Guo-Min-Dang askerlerinin sığınaklarına taarruzlar yapılması yönünde olmuştur. Plan gereğince baturlar, 22 Eylül 1944'te Torgaytı bölgesinde Şonji'dan Altay'a silah taşımakta olan Çin askerî konvoyuna taarruzda bulundu. 45 otomobil ve 100 deveye yüklenmiş askerî mühimmât taşıyan bu konvoyu yapılan taarruz sonucunda 80 Çinli öldürüldü, silah ve kurşun yüklü iki araba tahrip edildi. Ekim 1944'ten itibaren Buvriltogay, Altay ve Buvırşın bölgelerindeki halk, Moğolistan güzergâhı ile Yukarı Altay'a göç ettirildi. Aşağı Altay bölgesindeki Cemeney ve Kaba mevkilerindeki halk ve olara iştirâk eden ancak Targabatay ve Kobık (Hefeng) bölgelerinin insanları Sovyet topraklarına göç ettiler²⁵¹.

13 Kasım 1944'te Osman Batur başkanlığında tertip edilen toplantıda, teşkilatta yenilenmeye gidildi. Osman Batur'un yardımcılığına uzun süre Rusya'da kalmış olan Delilhan Şügürbayoğlu getirildi. Osman Batur'un etrafında toplanan Kazak Türklerinin sayısı 22.000 aile olmuş ve toplantıda şu kararlar alınmıştı:

1- 20.000 aile Moğol hududundaki Somurgun, Teke, Ülkenkaptık, Kişikaptık, Baytikdağı, Karamay, Sareşki, Balbugan, Kempirçaş, Tüyokum, Kızıl Çalibel, Kanoba, Katınoba, Cera ve Üçbulak bölgelerine yerleştirilecek.

2- Dabısıntünke, Sarıtogay, Üçargıltay ve Köktogay'da bulunan ve sayıları 20.000 olan Çin askerî karargâhları kuşatılacak, bunlara dışarıdan yardım gelmesine mâni olunarak, askerler açlık ve susuzluktan ölüme mahkûm edilecekti.

3- Gerekli erzak için mevcut 100.000 koyun ve 12.000 inek kesilerek kurutulacak.

4- Osman Batur bütün askerleriyle Sarıtogay'a toplu bir hücum gerçekleştirecek. Yapılan toplantıda alınan karar gereğince; Baytik ve Kaptık Oran Bulak yollarını kesmek üzere Kemal Batur ve Kıvanç Beg, 1.500 asker ile zikredilen bölgelere; Nurgocay ve Süleyman Batur ise Karamay Üçbulak, Katınoba ve Kanoba yollarını kesmek üzere Kanoba'ya; Kapas Batur ve Manat Yüzbaşı, Buvriltogay, Sarsümbe yollarını kesmek üzere zikredilen bölgeye; Çingil ve Bulgun tarafındaki yerleri kesmek üzere Rakım Batur ve Testenbey Balvan, Osman Batur'un yaptığı plan gereğince bütün giriş-çıkış güzergâhlarını tuttular. Gâye kış mevsimi süresince

²⁵¹ Da-jun, a.g.e., C. IX., s. 5212; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 54.

içeri ile dışarının irtibatını kesmek suretiyle düşmana büyük zayıflar verdirmek ve nihayetinde bu bölgelerden düşmanın çekilmesini sağlamaktı.

20 Kasım 1944’de ise Sarıtoğay’a gelen baturlar Armantı eteğinden Kayçı yoluyla bölgeye erzak taşıyan 80 kamyonun önünü Nurgocay başkanlığında kesti. Erzakın tahrip edildiğini haber alan Çin kuvvetleri 5.000 süvari ve piyade ile hücum etmiş, vuku bulan savaşta 2.000 Çin askerî öldürülmüştü. 350 asker esir alınıp Çin askerî karargâhı kuşatılmıştır. Esirlerden alınan malumatta Sheng Hükümeti’nin elindeki kuvvetin azalması üzerine, daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere, eğitim amacıyla toplanılan 30.000 Uygur gencinin eline silah verilerek kardeşi kardeşe kırdırma oyunu hayata geçirilmişti. Bununla birlikte Jiang Jie-shi’nin Urumçi’ye gönderdiği Chang Chung-yang’a ayrıca sayıları kesin olarak bilinmemekle beraber tahminen 40.000 kişilik bir ordunun Merkezî Çin’den Altay ihtilâlcilerini bastırmak için gönderildiği de haber alınmıştır²⁵².

1944 senesinde Altay’da ihtilâlcilerin zaferleriyle kinlenen Çinli Guo-Min-Dangcılar, Köktogay şehrinde 40’ı mütecaviz Kazak Türkü’nü öldürdükleri sırada, Osman Batur’un 18 yaşındaki kızı Kabiya ile 14 yaşındaki oğlu Baydolla’yı anneleri Mamey’in gözleri önünde paramparça ettiler. 11 yaşındaki oğlu Kâriy ve 9 yaşındaki kızı Sapiyan’ı da 20 küsur metre derinliğindeki bir kuyuya attılar. Evlatlarına yapılan bu acımasız zulme dayanamayan Batur’un ikinci hanımı Mamey, aklını kaybederek, kendisini oradaki bir nehrin sularına atmışsa da, çevrede bulunanlar tarafından kurtarılmıştır²⁵³.

7. Altay’ın Özgürlüğüne Kavuşması ve 1945 Yılında Osman Batur’un Faaliyetleri

Sheng Shi-cai’in uyguladığı baskı ve terörle birlikte, hükümette yaygınlaşan yolsuzluk, rüşvet, enflasyon ve ekonomik zorlukların gücünü çok zayıflatıldığını daha önce belirtmiştik. 15 Kasım 1944 tarihinde kurulan Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin kısa zamanda Sovyet kuklası hâline gelmesi Osman Batur’un Altay’a çekilmesinde en büyük etkene sahiptir²⁵⁴. Fakat Osman Batur kurulan bu

²⁵² Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 75 vd.

²⁵³ Zakenuli (“Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 46; a. mlf., “Osman Batur Kimdir”, s. 4) Gulca Hükümeti’nin 7 Kasım 1944 tarihinde ilan edildiğini iddia etmektedir.

²⁵⁴ Holubnyechy, a.g.m., s. 87; Gayretullah, “Belgelerle Osman Batur”, s. 83-84.

hükümet ile ilişkisini 1946 yılına kadar yüzeysel de olsa devam ettirmiştir. Bununla birlikte kurulan hükümette 2. başkan yardımcılığı görevine Osman Batur'un isteği ve onu temsilen Ebulhayr Töre getirilmiştir.

15 Kasım 1944 tarihinde kurulmuş olan Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 5 Ocak 1945 tarihili toplantısında hükümetin programı açıklanmıştır²⁵⁵. 11 Ocak'ta ABD'nin Urumçi'deki konsolosluk görevlisi Varrut, Ou Chong-shin'i ziyaret ederek dünya kamuoyunun dikkatini Gulca hadiselerine çekmek gâyesiyle bilgi almak istemiş, fakat Guo-Min-Dang yetkilileri gelişen olaylar hakkında malumâtlarının henüz bulunmadığını belirterek olumsuz cevap vermişlerdi²⁵⁶. 1940 yılından bu yana Sheng Shi-cai ile harp hâlinde bulunan Osman Batur, Gulca ihtilâli ile müşterek hareket etmek istediğini ilân ettikten sonra²⁵⁷, Gulca Hükümeti'nin gönderdiği kuvvetlerin de yardımıyla Targabatay Vilâyeti Çin işgâlinde kurtarılmıştır. Aynı zamanda Osman Batur ile müşterek hareket eden Gulca liderleri Altay Vilâyetinin hürriyete kavuşturulmasında etkin rol oynamışlardı²⁵⁸. Sheng'in merkeze alınmasından hemen evvel Osman Batur'a yaptığı sulh teklifi, daha önce yapılan anlaşmalara riayet etmemesi sebebiyle Osman Batur tarafından reddedilmişti. Son sulh teklifi için Urumçi'den gönderilen Kazak Kırgız ittifakı başkanı Mahmut ile Kalman Kazi'nin, Osman Batur'un olumsuz cevabı üzerine geri dönmeyip Osman Batur'un yanında kalmalarından sonra gelişen olaylar neticesinde Sarsümbe şehri Osman Batur'un eline geçmiş oldu. Osman Batur ise geride kalan aktif mücadele hayatının tecrübelerinden de istifade ederek iyi ile kötüyü, kimden zarar kimden fayda geleceğini anlayan bir kişi olarak, İli ihtilâli liderleriyle önceleri ihtiyatlı olarak irtibata geçti. Bu irtibatı kurmasında en önemli faktör Alihan Töre olmuştur. Sarsümbe'nin ele geçirilmesinden sonra da İli tarafı ile

²⁵⁵ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 56-57.

²⁵⁶ Aynı minvalde 23 Ocak'ta Varrut'un yaptığı ikinci ziyaret, ABD'nin bu dönemde Doğu Türkistan olaylarıyla yakından ilgilendiğinin bir göstergesi olmuştur, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 57-58.

²⁵⁷ Osman Batur'un Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyet Ordusu'na nasıl iştirâk ettiği tam olarak bilinmemekle beraber, kanaatimizce bu ilişki Alihan Töre'nin şahsiyetinden kaynaklanmaktadır. Bilakis Alihan Töre'nin Ruslar tarafından kaçırılmasından sonra Osman Batur tamamen bu ilişkiden kopmuştur. Bilinen tek gerçek Osman Batur'un 1945'de Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile geçici bir ittifak yaptığıdır, bkz. Forbes, **a.g.e.**, s. 471. Krş. için bkz., V. İ. Petrov, **Myatejnoe serdtse Azii, sintszyan kratkaya istoriya narodnıh dvijeniy i vospominaniya**, Moskova 2003, s. 477.

²⁵⁸ Alptekin, **Doğu Türkistan Dâvâsı**, s. 175.

irtibatını kesen Osman Batur'u bu fikrinden vazgeçirmek düşüncesiyle Sarsümbe'ye gelen Alihan Töre ile Osman Batur arasında yakın bir dostluk tesis edilmişti. Osman Batur kendisine vekil olarak Ebulhayr Töre'yi Gulca'ya göndermiş ve Alihan Töre'nin yanında bulundurmuydu. İli tarafının anlaşmak üzere teklif ve daveti üzerine Osman Batur, Ebulhayr Töre'den İli'ye giderek toplantılara iştirâk etmesini istemiş ve aldığı haberler üzerine İli tarafının fikirlerinin kendisiyle bağdaşmadığını fark etmişti. İli tarafı vekilleri anlaşmak üzere Urumçi'ye hareket ettiklerinde Osman Batur'un adamlarından bir kişiyi bile yanlarına almamışlardı²⁵⁹.

Altay'daki istiklal mücadelesinin tesiriyle İli bölgesindeki istiklal hareketi gelişmeye başladı. 1942 senesi yaz aylarından bu yana Sovyetler Birliği tarafından eğitilen gizli cemiyet üyeleri de Gulca şehrine gelmeye başladı. Moskova'nın Gulca'daki Konsolosluk görevlilerinden Dabişin ve Pasilov liderliğini kabul eden bu gruplar bölgede başlayacak silahlı istiklal mücadelesinin hazırlıklarını yaptılar. Bilhassa bölgenin yerli halkı Uygur, Kazak ve Kırgızlar toplumunun ileri gelenleri, din görevlileri, aydınlar ve gençler arasında propagandaya başlandı. Bu gâye doğrultusunda Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'da ulaşmak istediği amaca varmak için halkın “İslâmiyet” ve “Türklük” hissiyatını suiistimal etmekten çekinmedi ve her zaman kaşı çıktığı bu hareketleri Doğu Türkistan'da ustalıkla kullanmayı başardı²⁶⁰.

Sheng Shi-cai'in merkeze dönmesinden sonra yerine görevlendirilen Ou Chong-shin, ülkede barış dönemi başlatmak gâyesiyle hapis hâlinde bulunan Kazak liderlerinden Alen Wang, Kökenay Teyci, Badi, Nakış, Kalman, Şir... vb ileri gelen kişileri hapisten çıkarttı. Bu kişilerden Alen Wang, Kökenay ve Delilhan'ı vekil olarak Altay'a gönderdi. 4 Ocak 1945 tarihinde Delilhan, Alen Wang, Mıkaş, Kökenay, Badi, Emirkan, Kayım Kadı, Hacı Nebi, Tursun Beg ve Yakub Beg, Sarsümbe'ye, Gao Bei-yu, Wang Shien-chang ve Hen Tüen-chang'lar 26 Şubat'ta Buvurçin'e geldi. Altay'da Canımhan Hacı'nın Wang Shien-chang'ın vasıtasıyla yazdığı mektup kabul edildi. Osman Batur ve etrafındakiler Manat Batur'un

²⁵⁹ Kadirî, a.g.e., s. , 115, 155.

²⁶⁰ Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 55.

hükümet ile irtibata geçmesine karar verdi²⁶¹. Bu sırada Osman Batur, Jalmıktı Kayşı ve Sarıtogay'da üslenen Çin askerî birliklerine karşı bir taarruz planı hazırladı. Plan çerçevesinde; mevsimin kış olması sebebiyle Urumçi ile Çin birliklerinin irtibatını temin eden ana yolun kesilmesi sayesinde ikmal ve erzak sevkiyatının engellenmesi düşünüldü. Ayrıca Jalmıktı Kayşı ve Sarıtogay muhasara altına alınabilirse, düşman müdafaa savaşı vermek durumunda kalacaktı. Düşmanın böyle bir savaşı kabul etmesi, ellerinde mevcut stok malzemesini tüketmek anlamına gelecekti. Bu ise muhasara neticesinde kesin bir sonuç elde edilebileceği anlamına gelirdi. Hazırlanan plan gereğince Ocak ayının 3. haftasında 15.000 kişilik bir kuvvet ile Jalmıktı Kayşı ve Sarıtogay'a hücum başlatıldı ve her iki şehirdeki askerî üsler muhasaraya alındı. Urumçi ile irtibatı sağlayan ana yol güzergâhı da kesilerek ihtilâlcilerin kontrolüne geçmesi sağlandı. Zaman zaman hücumlar düzenlenerek muhasaradaki düşman kuvvetlerinin moral olarak çökertilmesine gayret edildi. Her iki tarafın da zaman zaman birbirlerine saldırılar düzenlediği ve yer yer çarpışmaların yaşandığı bu durum Şubat ayı sonuna kadar devam etti. Mart'ın ilk haftasında Çin askerlerinin bir kısmı muhasarayı yararak Urumçi'ye doğru yol almaya başladı. Bir kısmı da Altay'ın güneyine doğru çekilmeye başladı. Bu suretle Jalmıktı Kayşı ve Sarıtogay, Çinlilerden kurtarıldı²⁶².

Bu sırada yani Mart 1945'te Alibek Rahimbek liderliğinde başlatılan Manas çevresindeki ayaklama devam etmekteydi. Bu suretle Doğu Türkistan'da tekrar bir keşmekeş meydana geldi²⁶³. Mart öncesinde Sarıgöl'de aralarında Süleyman Batur'un kardeşleri Masüs, Köşerbay ve Edige Vezir'in de aralarında bulunduğu 80 kişiyi Çinliler bir kat odun bir kat insan koyarak yakmışlardı. Nurgocay Batur ise

²⁶¹ Kadirî, **a.g.e.**, s. 115. Urumçi Hükümeti tarafından gönderilen mektupta Sheng Hükümeti'nin zeval bulduğu yazılı idi. Osman Batur kendisiyle görüşmek isteyen Çin Hükümeti'ne karşı bir heyet göndereceğini, ama kendisi adına Envercan'ın görüşmelerde bulunmasını kabul etmeyeceğini bildirdi. Gelen elçiye niçin mücadele ettiğine dair bilgi veren Osman Batur, mektubu kendisine getiren ve geri dönmeyen Cıkay Zengi'ye yüzbaşı rütbesi vererek teşkilatına kattı. Osman Batur, yanına 10 kişi kattığı Cıkay Zengi'yi Nurgocay'ın yanına gönderdi. Cıkay Zengi'ye bir mektup vererek, Nurgocay ve Süleyman Baturlar'dan Çinlilerin ne istediklerini öğrenmesini istedi. Yine elçi olarak gelenler arasında bulunan Hacı Bala Molla'ya düşüncelerini anlatan ve Hâangi şartlardaki bir anlaşmayı kabul edebileceklerini bildiren Osman Batur, kendisini Urumçi'ye gönderdi. Hacı Bala Molla, döndükten 14 gün sonra geri geldi, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 79-80.

²⁶² Bu savaşlar sırasında Dabısüntünke'deki Çin askerî üssü de bozguna uğratılmıştır, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 144; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 11-12, 24; Yesevî, a.g.m., s. 24.

²⁶³ Canaltay, **a.g.e.**, s. 51-52, 54 vd.; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 327; Muhabay Egin, "Ağabeyim Bağdat Engin'in Ardından", **Doğu Türkistan**, No: 183-184, İstanbul 1999, s. 8-9.

bunun intikamını almak için 500 askerle köye baskın yaptı. 13 kişi yakalanarak öldürüldü. Hükümet askerlerinin saldırısı üzerine vuku bulan ve gün boyu devam eden savaşta 300 Çin askerî öldüren Nurgocay ve beraberindekiler 184 askerî de esir aldı²⁶⁴.

Osman Batur'un emri üzerine 1944-1945 yıllarının kış aylarında Sarıtogay, Dabısıntünke ve Argıltay'a 4 ayrı sefer düzenleyen Kazak birliklerinin taarruzlarına dayanamayan Çin askerleri, Köktogay ve Argıltay'daki karargahlarını boşaltarak Sarıtogay'da toplanmıştı. Burada da tutunamayan Çin askerleri perişan bir halde 1945 yılı Şubat ayı sonlarında Çoncu'ya çekilmek zorunda kalmıştı. Bütün yol güzergâhlarını tutmuş olan Osman Batur kuvvetleri ile geri çekilmekte olan Çin askerleri arasında Karamay'da vuku bulan savaşta tahminen 4.000 Çin askerî öldürüldü. Bakiyeleri ise bu savaştan sonra Karamay yoluyla Çoncu'ya vasil oldu. Çin askerlerinin çekilmesinden sonra Hacıbala Molla, Numan ve Cıkay Zengi başkanlığında 12 kişilik bir heyet Nurgocay Batur'a ulaştı²⁶⁵.

Dabısıntünke'deki Çinlilerin ana destek üssü de bozguna uğratıldı. Osman Batur bu zaferden sonra bir müddet dinlenmek ve güçlenmek gâyesiyle savaşa ara verdi. Artık Osman Batur kış mevsiminin yorgunluğunu atmak ve yaz mevsiminin getireceği taze kuvvetten yararlanarak Altay'ı Çinlilerden tamamen temizlemek kararındaydı. Osman Batur bu yüzden Temmuz 1945 sonlarında ordusunu teftişe tabi tuttu. Bu teftiştten mutlu ayrılan Osman Batur artık büyük zafer için her şeyin hazır olduğunu fark etmişti²⁶⁶.

Bilhassa 1945 yılına gelindiğinde Doğu Türkistan üzerinde Moskova'nın politikası İli, Altay ve Targabatay Vilâyetlerindeki silahlı mücadeleyi desteklemek olmuştur. Sovyet askerlerinin yardımıyla Şubat 1945'e kadar Jing bölgesine ilave olarak İli ve Böritala çevresindeki 10 yerleşim bölgesi Çin askerî birliklerinden temizlendi. Targabatay ve Erenkabırğa çevresindeki istiklal mücadelesine gerekli şartlar hazırlandı. Zikrettiğimiz bu dönemde Osman Batur ise Doğu Türkistan liderleriyle bağlantıya geçmek için 12 kişilik bir heyeti Gulca'ya gönderdi. Fakat

²⁶⁴ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 80.

²⁶⁵ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 77-78.

²⁶⁶ Gayretullah, *Altaylar'da Kanlı Günler*, s. 144-145; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 12, 24-25.

heyet Şiy-kuv (Şi-hu) civarında Guo-Min-Dang askerlerinin mâni olması yüzünden Gulca'ya gidemeden Altay'a geri dönmek zorunda kaldı²⁶⁷.

Baturlar, Şubat 1945'te Köktogay ve Cemeney'i, Mart 1945'te Buvriltogay şehrini Çin birliklerinden kurtardı. Bulundukları bölgelerin merkezleri olan bu şehirleri kurtarmak kolay olmamıştır. Osman Batur, Haziran 1945'te Kapas Batur'u öncü kuvvet komutanı, Delilhan Sügürbay'ı da askerî danışman tâyin ederek 500'ü Moğolistan'ın gönderdiği Kazak askerleri olmak üzere 2.000 kişilik bir kuvvetle bu iki lideri Köktogay'dan Altay Vilâyetinin merkezi Sarsümbe'ye taarruz için gönderdi²⁶⁸.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne mal götürüp oradan silah getirmeye başlayan Osman Batur, etrafındaki kişilerin sayısının artması üzerine “*Uluttu Korgav Uyumu/Ulusu Koruma Teşkilatı*” adlı bir teşkilat kurarak, bu heyet vasıtasıyla teşvikât işleriyle meşgul oldu. 1945 yılı Mart ayında İli ihtilâlcileri Bōritala'nın kuzeydoğusundan Çaveçek tarafına geçti. Çaveçek'e doğrudan hücum etmeden önce Urumçi-Çaveçek ve Urumçi-Jing yolunu kontrol altına aldılar. Osman

²⁶⁷ Benson, a.g.m., s. 164; Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 58. II. Dünya Harbi'nin bitmekte olduğu, bununla birlikte Doğu Türkistan'daki olayların hızlandığı bu dönemde Sovyetler Birliği, ABD ve İngiltere liderleri Josef Stalin, Franklin D. Roosevelt ve Winston Churchill, Yalta'da (4-11 Şubat 1945) bir araya geldi. Görüşmelerde Stalin, Çin'in Moğolistan Halk Cumhuriyeti bölümünün bağımsızlık statüsünün devamını Japonya'ya savaş açmasının şartlarından biri olarak ileri sürdü. ABD tarafından desteklenen bu talep karşısında Jiang Jie-shi, hem ABD hem de Sovyet baskısı karşısında talebi kabul etmiştir. Durumun aleyhine olduğunun farkında olan Guo-Min-Dang Hükümeti ise Sovyetler Birliği'nin Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ile ilgili talebini değerlendirmek için Moskova'nın, Çin'in Doğu Türkistan toprağı üzerindeki hâkimiyetini güvence altına alması ve Gulca ayaklanmasına hiçbir destek vermemesini şart koşmuştur. Yalta Konferansı'ndan 5 ay sonra, 9 Temmuz 1945'te, Merkezî Çin'in Sovyetler Birliği'ne verdiği cevapta Moskova'nın Gulca ayaklanmasını bastırmak konusunda yardım etme taahhüdünde bulunması durumunda Guo-Min-Dang Hükümeti'nin Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı konusunda taviz verebileceğini resmen bildirmiştir. Bu isteğe karşılık olarak Stalin tarafından verilen cevapta: “*Gerek Yun-nan gerekse Xin-jiang, Jiang Jie-shi'nin liderliğine bağlı kalmalıdır. SSCB, Çin Hükümeti'nin talebi doğrultusunda bu konuda açıklama yapabilir. Ayrıca Çin tarafının SSCB'den Xin-jiang'a yapılan silah kaçakçılığını önleme talebini de kabul edebilir*”, bkz. Li Sheng, a.g.e., s. 165. Zikrettiğimiz bu tarihe gelindiğinde, yani Temmuz 1945 itibarıyla, Üç Vilâyet İnkılâbı'nın Moskova'nın gözündeki işlevi Guo-Min-Dang idaresini, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmak noktasında, zorlamak gâyesiyle bir koz olarak kullanma pozisyonuna düşürmüştür. Bununla birlikte Moskova ve Nan-jing idarecileri Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kabul etmekle Doğu Türkistan problemini ekstra bir çaba harcamadan çözmüşler ve Doğu Türkistan'ın Çin'in bir parçası olduğunu, kendi menfaatleri doğrultusunda, teyit etmişlerdi. Bu durum Stalin'in Üç Vilâyet İnkılâbı'na olan desteğinin de kesilmesi anlamına gelmekteydi. Bununla da yetinmeyen Moskova, “*Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti*”nin ortadan kaldırılması ve isyancıların Merkezî Çin Hükümeti ile görüşmeleri gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır.

²⁶⁸ Su Beyhan, **Haseke zu tong shi**, s. 891'den naklen Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 54.

Batur'un birlikleri ise Çaveçek'in nahiyelerinden biri olan Dörbölcin'e kadar gelmişti. Tam bu esnada Rus kuvvetleri Çaveçek'e hücum başlattı. Temmuz ayında ise Savan'daki Ruslar polis idaresine saldırdı. Sonuçta Çaveçek muhasara altına alındı. Vâli Pin Yong ve diğer Çinli idareciler Çaveçek'i boşaltarak kaçtı. Bu suretle Çaveçek savaş yapılmaksızın ihtilâlcilerin eline geçti²⁶⁹.

Osman Batur tarafından halk arasında propaganda yapmak ve teşvikâtlarda bulunmak gâyesiyle Bürkütbay başkanlığında halk arasına dağılan 18 kişi hükümet tarafından yakalandı. Nisan 1945'te Çinli askerlerin yerleştiği Çingil (Bugun), 6 Rus uçağı tarafından bombalanınca, Çin birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sayede Osman Batur birlikleriyle beraber Çingil'i ele geçirdi. Burada da durmayan Osman Batur ve birlikleri Köktogay ve Buvriltogay'ı geçerek Buvırçin, Kaba, Sarsümbe ve Cemeney'e kadar ilerledi²⁷⁰.

Nisan 1945'te Üç Vilâyet'te "Millî Ordu" kuruldu. Kuzey, orta ve güney yol güzergâhlarında Guo-Min-Dang güçlerine karşı hücum kararı alındı²⁷¹. Bölgedeki istiklal savaşının gidişatı millî ordunun kurulmasıyla birden bire değişti. 8 Nisan'da Gulca'da Doğu Türkistan Millî Ordusu'nun kuruluş merasimi yapıldı. O merasime Alihan Töre başkanlığındaki hükümet üyeleri ve 10.000 yerli halk iştirâk etti. Bu merasim sırasında Alihan Töre'nin Pan-İslâmizm, Pan-Türkizm ve milliyetçilik konularında konuştuğu ve askerî güçlere Müslümanlığın sembollerinden sayılan ay yıldızlı nişan olan "*Şarkî Türkistan'ın Bağımsızlığı İçin İleri*" yazılı pankartlar dağıtıldığı kaynaklarda geçmektedir²⁷².

Daha önce Hacı Bala'nın Urumçî'den döndüğünü ifade etmiştik. Kendisinin getirdiği mektupta Osman Batur'un görüşmeler için belirleyeceği kişilerin gönderilmesi ve müzakerelerin başlatılması isteniyordu. Osman Batur'un bu

²⁶⁹ Kadirî, **a.g.e.**, s. 114, 121-122. Osman Batur'un hiçbir zaman Moğol askerleri tarafından tutuklanma olayı yaşamadığını görüşmelerimiz sırasında defaatle tekrar eden Hızırбек Gayretullah, Osman Batur'un Cadiklerden kız aldığından Kereylerin bu koluna enişte düştüğünü, Osman Batur'un kayın biladeri Zeki Teyci ile Osman Batur'un Hanımının büyük ağabeyi Bake ile de Türkiye'de görüştüğünü, Osman Batur ile akran olan Bake'nin böyle bir olaydan kendisine hiç bahsetmediğini ifade etti. Kadirî'nin ise kaynak belirtmeden naklettiği olayın gerçek olup-olmadığı net olarak ortaya konulmuş değildir.

²⁷⁰ Kadirî, **a.g.e.**, s. 115.

²⁷¹ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533.

²⁷² Doğu Türkistan Millî Ordusu bölgedeki mahalli grupların meydana getirdiği temeller üzerine kuruldu. Fakat Altay, Targabatay ve Erenkabırğa'daki istiklalciler başlangıçta Millî Ordu'ya katılmadı. Onlar Erenkabırğa'nın Manas'a kadarki bölgelerini Çinlilerden temizledikten sonra askerî bölümler olarak değiştirildi, bkz. Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 58.

mektuba cevabında Çin ile anlaşmanın Doğu Türkistan halkının haklarını tam manasıyla almasıyla mümkün olabileceği ve Nurgocay ile Süleyman Batur ile irtibata geçmeleri gerektiği belirtildi. Bu dönemde Cemsarı, Buken, Sendeba, Kutubi ve Sancı kazalarının Türk halkı da Osman Batur'a katılmıştı. Hacı Bala ile Kabil ve Nevruz, Urumçi'ye gönderildi. Vâli'ye bu 5 kasaba halkına Osman Batur'a katıldıkları için bir sıkıntı çıkarılmaması durumunda Sheng'in idaresinin sona erdiğine inanacaklarını söylemiş, vâli de bu isteklerini kabul etmiş ve bir mektup ile Kabil ve Nevruz'u geri göndermişti. Mektupta görüşme yapmak için bütün Doğu Türkistan'dan elçilerin toplanacağı ve bir anlaşmaya varılacağı söyleniyordu. Nurgocay Batur durumu değerlendirmek için Osman Batur'un yanına geri döndü. Bu sırada 5 kasaba halkı Baturlara 10.000 koyun, 2.000 sığır, 1.000 at ve 200 deve hediye etti²⁷³.

Urumçi idaresi Tursun Bey, Kayım Kadı, Tatey Teyci, Emirkan'ı vekil olarak Osman Batur'a gönderdi. Bu vekiller de geri dönmekten vazgeçti. Hükümet tarafından silah ve yiyecek taşımakta olan deve sürüsü ve arabalar da Osman Batur birlikleri tarafından ele geçirildi. Wu Zhong-shin gelişmelere hiçbir çare bulamadı. Sarsümbe'nin etrafı da kuşatılmıştı. Sarsümbe'de bulunan hükümet askerleri altı ay kadar para, giysi ve yiyeceksiz bırakıldı. Osman Batur birlikleri 20 Mayıs'ta Sarsümbe'ye hücum ettiler, fakat ele geçiremeden geri dönmek zorunda kaldılar. 20 Haziran günü tekrar hücum geçildi. 5 Ağustos günü Alen Wang, Süleyman Batur ve Canımhan Hacı uçakla Urumçi'ye geldi. Gao Bei-yu ise Sarsümbe'de kaldı. 6 Eylül'de İli istiklâlcilerinin askerleri Otan nahiyesine hücum etti. Otan'da Osman Batur'un askerleriyle karşılaştılar. Neticede Sarsümbe'ye hücum başlatılmış ve 3.000 hükümet askerî 8 Eylül günü Sarsümbe'yi bırakarak Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırına çekilmek zorunda kalmıştı. Çekilen askerleri takip eden ihtilâlciler yakaladıkları askerlerin silahlarını almış ve Sarsümbe'ye geri getirmişlerdi. Bu suretle Altay Vilâyetinde Ou Chung-shin'in kuvveti kalmamış oluyordu²⁷⁴. Osman Batur'un bu başarısı Doğu Türkistan'da istiklale inananları bir

²⁷³ Zikrettiğimiz bu dönem, Osman Batur etrafındakilerin baharın gelmesiyle Altay dağına çıkmaya başladıkları bir zamana tesadüf etmektedir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 80.

²⁷⁴ Da-jun, **a.g.e.**, C. XII, s. 6350; Benson, **a.g.m.**, s. 164; Kadirî, **a.g.e.**, s. 115-116; **Türkistan Şehitleri**, s. 42. Haziran 1945 öncesinde Sarsümbe şehrinde Guo-Min-Dang'ın 2.000 askeri ve 3.000 sivil halkı yaşamaktaydı. İhtilalciler, Delilhan Şükürbayoglu liderliğinde Sarsümbe'deki Çin

kat daha cesaretlendirdi. Nıkı ve İli’de başlayan hareketleri destekleyeceğini açıklayan Osman Batur, Alihan Töre’ye Kalman Gazi, Delilhan Şügürbayoğlu, Buka Zengi ve Uvatkan Begler’den kurulu bir heyet gönderdi. Heyet İli’de görüştüğü Alihan Töre ve ileri gelen liderlere Osman Batur’un her türlü yardıma hazır olduğunu belirttikten sonra yapılan millî mücadelede koordineli olarak çalışılmasını teklif etti. Alihan Töre de Osman Batur’a gönderdiği haberinde görüşlerine aynen iştirâk ettiğini ve Batur’dan İli mücahitlerine yardımcı olmasını arzuladığını bildirdi²⁷⁵.

9 Mayıs 1945’te Çagankol ırmağındaki Osman Batur’un yanına varan Nurgocay Batur, Moğolistan’da yaşayan Kazak Türklerinden Kalkabay’ın da 300 kişi ile Osman Batur’un yanında olduğunu gördü. Osman Batur’a her fırsatta etki etmeye çalışan Kalkabay sözde Osman Batur’un muhafızlığını yapıyordu, ama asıl görevi Osman Batur’un her hareketini kontrol etmektir. Kalkabay’ın yanında meselelerini görüşmeyen iki lider, gece aynı odada kalarak fikir teatisinde bulundular. Konuşmalarının ana teması komünist rejimin kabul edilmeyeceği idi. Ayrıca Doğu Türkistan halkının hepsini birleştirip birlikte hareket edilmesi, bir taraftan mücadele ederken, diğer taraftan Çin ile anlaşmanın yollarının aranmasının gerekliliğine karar verildi. Osman Batur bu sırada Nurgocay’a: *“Bugün dost olduğumuz Moğolistan tamamıyla komünist rejimi kabul ediyor. Biz ise komünist rejime karşıyız. Dostumuz Moğol memurları işlerimize çok karışıyor. Bizim istediğimiz ve halkımızın özlediği hürriyet bu değil. Türkistan halkı rejimini kendi tayin etmeli. İşlerimize kimse karışmadığı zaman biz hürriyetimize kavuşmuş oluruz”* demişti. Ayrıca Sarsümbe’de vâli muavini Canımhan Hacı ile yapacakları anlaşmada Nurgocay’ın vereceği her kararı kabul edeceğini kendisine söylemiştir. Osman Batur, ayrıca Nurgocay’a dışarıda serbest olduğu için Çin’in istediklerimizi kabul etmesi durumunda bu durumu ileri gelen liderlere anlatmasını, gerekirse bunların elinden imzalı kağıt almasını da istemiştir. Bunun üzerine imzalı kağıt

kuvvetlerine karşı 4 defa taarruzda bulunup şehri kuşattılar. Neticede Guo-Min-Dang kuvvetlerinin merkezle irtibatları kesilerek zor durumda bırakıldı. Bu suretle istiklalciler Doğu Türkistan Millî Ordusu’nun Altay bölgesini kurtarma çabalarına zemin hazırladı, bkz. Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 55.

²⁷⁵ Gayretullah, **Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 145; a.mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 25.

toplamaya başlayan Nurgocay'a 85 lider Çin Hükümeti ile anlaşmayı kabul ettiklerine dâir imzalı mektup verdi²⁷⁶.

Haziran 1945'te savaş başladığında İli ordusu birlikleri harekete geçerek Guo-Min-Dang askerlerini Urumçi'ye doğru geri püskürtmüşler, Çaveçek ve Altay'da Osman Batur liderliğindeki Kazak ihtilâlcileri ile irtibat kurmak için ileri harekâta başlamışlardı. Millî Ordu'nun Karasu şehrini ele geçirerek Manas nehrine varmasından sonra, Kremlin'in Doğu Türkistan'da ilk hedefine ulaştığı, bu suretle de Millî Ordu'yu Urumçi'ye sevk etmeye ihtiyaç duymadığı ihtimâli akla daha yakındır. Yani Moskova bu gelişme ile İli ihtilâlcilerini ve Altay'da Osman Batur liderliğindeki Kazaklara sağladığı tam destek ile yıllardır Sovyet nüfuz bölgesi durumundaki Üç Vilâyeti tekrar avucunun içine almıştı²⁷⁷.

Osman Batur, Sarsümbe tarafından gelen düşmana karşı Nurgocay'ı görevlendirmiş, Haziran başında Delilhan'ı da Sarsümbe'ye göndermişti. 15 Haziran 1945 tarihinde Nurgocay'a Delilhan'ın bu işte başarısız olması sebebiyle ona yardıma gitmesi emredildi. Nurgocay 500 asker ile 3 gün 3 gecelik yürüyüşten sonra Sarsümbe'ye vardı. Delilhan kuvvetleri Buvırşın kazasından gelen Kou Zi-yan komutasındaki 1.000 ve Wang Si-chan komutasındaki 3.000 asker tarafından kuşatılmış durumdaydı. 19-20 Haziran'da Buvırşın tarafından gelen Nurgocay onlara savaş açtı. Kou Zi-yan 10 askerî ile esir alındı. 700 asker öldürüldü. Moğol, Beyaz Rus ve yerli Türklerden mürekkep bu Çin ordusu, Kou Zi-yan'ın yakalanmasından sora Sarsümbe'ye kaçtı. İstiklalcilerden 10 kişi şehit ve 5 kişi yaralı vardı. Delilhan düşman çemberinden kurtarılmış ve hep beraber Çemirşek ırmağı kenarındaki Kuvandık Hacı Camiinde toplanmışlardı. Bu başarısından bir gün sonra bütün baturların komutanlığına Nurgocay getirildi. Burada yapılan toplantıda Sarsümbe şehrinin alınması planı yapıldı. Bu plan gereğince 26 Ağustos'tan sonra yapılması planlanan saldırıya kadar ordunun ihtiyacı giderilecek, atlar beslenecek ve bölge halkından asker alınacaktı. Burada 5 gün dinlenen askerler Kulutan yaylasına gitmek için harekete geçtiler²⁷⁸. Wu Zhong-xin ise Osman Batur'un Yaoyuan ve Kıyıtı bölgelerindeki halkı Altay'ın muhtelif bölgelerine göç

²⁷⁶ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 84-85.

²⁷⁷ IOR, L/P&S/12/2360, EXT.6613.1946, (Speech by Zhang Zhi-zhong to be People of Xinjiang, 1/7/1946)'dan naklen Forbes, *a.g.e.*, s. 359-60

²⁷⁸ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 85 vd.

ettirdiğini öğrendikten sonra gönderdiği uçaklar vasıtasıyla Bisan'daki Kazak ihtilâlcilerini bombaladı²⁷⁹.

Osman Batur, 9 Temmuz 1945'te 700'ü aşkın silahlı kuvvetini Muhan, Kıytı ve Zhenxi'ye gönderdi. Kazak ileri gelenlerinden destek isteyerek Altay dışındaki halkın kendi kontrolündeki bölgeye göç ettirilmesine yardım etmelerini istedi. Bu duruma Zhengi bölgesinde karşı çıkan Atukbay'ın aldığı destek ile Muhan'daki halk üzerine gitmesi Balişin yaylasında huzursuzluğun artmasına sebep oldu²⁸⁰.

Nurgocay liderliğindeki askerler Osman Batur'un yanına gitmek için harekete geçti. Çukur ırmağında hükümet askerleriyle çıkan çarpışma bir gün bir gece devam etti. Buradan Buvirşin'e daha sonra da Kavken yolu ile Kulutan'a kadar yol aldılar. Kulutan'a vararak geçidi tutan hükümet askerlerine üç koldan taarruz eden baturlar, akşama kadar savaştı. 100 Çinli öldürüp, mukabilinde 5 şehit verildi. Geçidi aşamayınca akşam geri dönen baturlar, Buvirşin ırmağındaki mezarlığa şehitleri defnettikten sonra Jilkıaydar, Akmolla ve Keles liderliğinde 300 askerî Savur yolu ile Cemeney'e gönderdiler. 26 Ağustos'tan önce oradaki askerî toplayıp getirmeleri emredildi. Hepsi Sarsümbe'de buluşacaklardı²⁸¹. Kendilerine, 26 Ağustos'ta Sarsümbe'de buluşmak üzere, gönderildikleri yerlerden asker toplayıp getirmeleri emredilmişti.

²⁷⁹ **A History of Migration**, s. 99 vd. Kazak halkının hem Osman Batur hem de Çinli idareciler tarafından yerlerinden göç ettirildiği bilinen bir gerçektir. Çalışmamızda kullandığımız Çin kaynaklarında bu konu Osman Batur ve mücadelesi açısından bir eleştiri olarak kullanılmıştır. Lâkin dönemin şartları yerinde incelendiğinde her iki taraf da bu olayı kendi mücadelelerinin başarıya ulaşması için zorunlu görmüş ve bunun gereği olarak halktan istifâde edebilmek gâyesiyle zaman zaman hâkim oldukları bölgelere halkı göç ettirmişlerdir. Osman Batur'un faaliyetleri daima halkın zorla göç ettirildiği şeklinde değerlendirilirken, Çinli idarecilerin yaptıkları ise halkı banditlerden korumak için yapılmıştır şeklinde savunulmuştur. Bu taraflı yorumlardan ziyade mevzu bahis edilen eserleri kullanırken gâyemiz çalışmış olduğumuz dönemde Osman Batur'un faaliyetlerini ortaya koymaktan öteye geçmemiştir. Bununla birlikte kanaatimizce Osman Batur, dağınık bir şekilde bozkırda yaşamakta olan Kazak boylarını bir araya toplamak ve göçebelikten yerleşik hayata geçirmek için, Kazakları hem savunma hem de kontrollerini kolaylaştırmak düşüncesiyle sabit bir alanda toplamayı istemiştir. Çünkü yerleşik ve sabit bir yerde olmayan halkı savunmak zordu. Osman Batur'un asıl gâyelerinden biri de Kazakları yerleşik hayata geçirmektir. Kazakları Baytik, Şingil, Saritogay ve Kubının Kumu'na yerleştirme işi için de Nurgocay Batur'u görevlendirmişti. Bu Kazakların yerleşik hayata geçmeleri konusunda direnenler de olmuştur. Hatta yerleşik hayata geçmeleri için zor kullanıldığı da bir gerçektir. Bu olay Çinliler ve yerleşik hayata geçmeye muhalif olanlar tarafından istismar edilmiş, Osman Batur bu hareketi ile Banditlikle (Kuyurcuklukla) suçlanmış ve propaganda malzemesi yapmışlardır, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 143.

²⁸⁰ **A History of Migration of Xin-jiang Kazak People**, s. 101-102.

²⁸¹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 87-88.

Alakak'a çekilen baturlar burada yaptıkları toplantıda Sarsümbe'ye saldırmadan önce Osman Batur'un yanına dönüp hazırlıkları tamamlamaya karar verdi. Kıran ırmağına gelen Nurgocay, Canımhan Hacı'dan ve Sarsümbe'deki hükümet yetkililerinden askerlerini Osman Batur'un yanına gönderip görüşme yapmak üzere Sarsümbe'ye gelmesini isteyen bir mektup aldı. Delilhan komutasındaki askerî Osman Batur'a gönderen Nurgocay, Sarsümbe'nin 13 km aşağısında bekledikleri sırada hükümetin yerli halktan topladığı Moğol, Rus ve milis güçleriyle toplam 3.500 kişinin kendilerini çevirmeyi planladıkları haberini aldı. Nurgocay, Katran isimli asker ile savaşı durdurmaları karşılığında hükümet ile konuşmaya hazır olduğunu bildirdi. Teklifi kabul edilen Nurgocay 40 kişi ile Sarsümbe'ye gitti. Vâli ile görüşmeye gittiklerinde Altay Kazak Türkleri ileri gelenlerinden Alen Wang, Moğol Tekin Beysi, Vâli yardımcısı Canımhan Hacı, Şemsi Beysi, Hacı Nebi Ükürday, Kökenay Teyci, Makaş Teyci gibi kişilerin de orada bulunduklarını gördü. Yapılan görüşmeler neticesinde Osman Batur'un anlaşma taraftarı olduğu, kan dökmeye meraklı olmadığı, yaşanan bunca olayın tek müsebbibinin Sheng Hükümeti'nin icraatları olduğu anlatıldı.

Vâli, Sheng Hükümeti'nin icraatlarının yanlışlığını kabul ettiklerini, onun rejiminin artık fes edildiğini, anlaşma olması halinde Merkezî Hükümet'in halkın isteklerini kabul edeceği, bütün Doğu Türkistan liderlerinin Urumçi'ye toplanmaya başladığını söyledi. Bunun üzerine Nurgocay, burada 3 günden fazla kalamayacağını ve Osman Batur'un yanına dönmesi gerektiğini, fikirlerini ona iletteceğini, netice alınana kadar bu işin gizli tutulması gerektiğini, 3 günden fazla kalması durumunda Moğol birliklerinin mal mülküne el koyabileceğini belirtti. Ertesi gün Canımhan Hacı, Ali Nuvan ve Şemsi Mukaş, Nurgocay'a Kao Chou-yan ile anlaşıp Osman Batur'u Sarsümbe'ye getirmesini, Kao'nun fikrinin Altay Vilâyetini Osman Batur'a verme yönünde olduğunu söylemeleri üzerine Nurgocay, bunu Osman Batur'un da kabul edeceğine emin olduğunu söyledi²⁸².

Nurgocay'ın burada beklediği sırada Sheng'in komutanlarından Wang Si-chan ile Kao Chou-yan arasında çıkan anlaşmazlık üzerine Nurgocay'ın üç gün içinde dönemedi, Canımhan da kesin bir cevap veremedi. Aradan 8 gün geçtikten

²⁸² Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 88 vd.

sonra Nurgocay'a Osman Batur'dan bir haber geldi. Nurgocay'ın gelen askerler arasında olmaması Çin ile görüşmeye gittiğini ortaya çıkardı. Moğol Hükümeti, Nurgocay'ın mal-mülküne el koydu, aldıkları hayvanları da Moğolistan'a götürdüler. Nurgocay'ın maiyetinden 17 kişiyi de cezalandırmak için götürmek istediler, Osman Batur buna izin vermeyerek: *“Nurgocay'ın mallarına, silahlarınıza karşılık el koymanıza bir şey demiyorum, ama adamlarımı ben cezalandırırım”* şeklinde cevap vererek 17 kişinin Moğolistan'a götürülmesine mâni oldu²⁸³.

Bu karışıklıklar esnasında Süleyman Batur ve Sarıbay Zengi, 15 askerle canlarını kurtararak Sarsümbe'ye geldi. Sarsümbe'ye kaçan 4 kişi ile Nurgocay'ın kardeşi Kamil ve Kacıbay, Wang Si-chan askerleri tarafından yakalanarak şehit edildi. Süleyman Batur'un gelmesinden sonra Canımhan Hacı ile bir görüşme yapan Nurgocay gelişen son olayları değerlendirip Canımhan'dan olup biteni merkeze bildirmesini istedi. Canımhan da aralarından birini seçerek Kao Chou-yan ile görüşmelerini tavsiye etmiş ve randevu ayarlayarak Nurgocay'ı Kao Chou-yan ile görüştürmüştü. Kao, yapılan görüşmede Nurgocay'ın isteklerini merkeze iletmeye ve 48 saat içinde gelecek cevabı bildirmeye söz vermiş, 24 saat sonra gelen cevap görüşmelerin yapılması için elçilerin Urumçi'ye beklendiği yönünde olmuştu²⁸⁴.

Heyet Nurgocay Batur, Süleyman Nebi Yüzbaşı ve Süleyman'ın oğlundan oluşuyordu. Ayrıca Kao Chou-yan'dan Urumçi'ye Canımhan Hacı'nın da gelmesi istendi. Çinliler ise Canımhan ile Alen Wang'ın da gitmesi taraftarıydı. Heyeti Wu Chu-hsi kabul etti. Heyetle gelmelerinden dolayı duyduğu memnuniyeti ifade eden Wu Chu-hsi, halka Çin devletinin de iznini alarak isteklerini vermek üzere anlaşma düşüncesinde olduğunu bildirdi. Ayrıca daha önce Kumul, Kâşgar, Hoten ve Aksu'dan gelen elçilerle kendilerini tanıştıracaklarını iletiler. Heyet daha sonra Doğu Türkistan'ın askerî komutanı Sung Hsi-len ile görüşmeden önce istirahata çekildi²⁸⁵.

²⁸³ Bu anlaşmazlık Kao'nun askerlerini Osman Batur'a teslim edip, onun izni ile Çin'e dönme fikrinin kabul edilmemesi yüzünden çıkmıştı, bkz., Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 91-92.

²⁸⁴ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 92 vd.

²⁸⁵ General Sung Hsi-len, Osman Batur ve arkadaşlarının isyanını kuvvetle bastırabileceğine inanan birisi idi. Generalin, Nurgocay ve Süleyman Batur ile ayrı ayrı görüşmek isteği kabul edilmemiş ve toplu görüşmede General'e Osman Batur'un mücadele sebepleri anlatılmıştır. Merkezle haberleşen General, merkezin fikrinin isyancılarla anlaşmak olduğuna kanaat getirmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 94 vd.

Urumçi’de bu görüşmelerin yapıldığı sıralarda 3.000 asker ile Keles Batur, Jılkıaydar Batur, Garıbbay ve Mukas Yüzbaşı, Savur yoluyla Sarsümbe’ye geldi. Bunu haber alan Wang Hsi-chan, Moğolistan yolu ile gitmek üzere hareket etti. Bu sırada 4.000 asker ile Delilhan ve Kapas Batur başkanlığında Wang Hsi-chan çembere alındı. Savaşın başlamasıyla başarılı olmayacağını anlayan Wang, yanındaki 10.000 asker ile kayıtsız şartsız Osman Batur’a teslim oldu. Bu suretle bütün Altay dağı Çin askerinden temizlenmiş ve Altay özgürlüğüne kavuşmuş oldu²⁸⁶.

Milli Ordu kuvvetleri 31 Temmuz 1945’te Targabatay Vilâyetini kurtardı²⁸⁷. Ayrıca Milli Ordu, Baycin’i işgâl ederken halk Poli nahiyesini ele geçirdi. Bundan sonra ise Kâşgar ve Yarkent şehrine doğru hücumla geçildi²⁸⁸. Osman Batur, 15 Ağustos 1945’te ordusunun başında olduğu hâlde Çinlilere taarruz etti. Çin birlikleri beklenmedik bu taarruz karşısında neye uğradıklarını şaşırarak bir vaziyette Urumçi’ye doğru kaçmaya başladı. Artık Altay’da tek bir Çinli kalmamıştı. Artık Altay hürdü, zorba Çinliler kovulmuş, Çin vahşetine son verilmişti. Güney Altay bölgesinde yapılan savaşta Urumçi yoluna düşen Çin birliklerinden 3.000 kadarı da teslim oldu. Osman Batur’un bu başarısı bütün Doğu Türkistan halkı için bir ümit hâline geldi ve Doğu Türkistan’ın muhtelif bölgelerinde de Çinlilere karşı ayaklanmalar çoğaldı²⁸⁹. Osman Batur’un da içerisinde bulunduğu Gulca kuvvetleri 20 Ağustos 1945 itibarıyla Altay bölgesini tamamen kontrolleri altına aldılar²⁹⁰.

Eylül ayında Millî Ordu ve ona iştirâk eden halk kuzey yoluyla Çaveçek ve Altay’a doğru harekete geçti. Orta yoldan ise Manas gölüne doğru hücumla geçildi. Güney yolundaki Vinsu ile Aksu’ya hücum başlatıldı²⁹¹.

²⁸⁶ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 96.

²⁸⁷ **Türkistan Şehitleri**, s. 42; Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 151.

²⁸⁸ Hui-sheng, **a.g.e.** s. 533.

²⁸⁹ Gayretullah, **Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 145; Yesevî, a.g.m., s. 24. Osman Batur bilhassa Altay’daki başarılarından sonra Gulca’da vuku bulan istiklal hareketine destek vereceğini daha önce açıklamıştı. Bu cümleden hareketle Gayretullah (“Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 12-13, 25)’a göre Osman Batur, Gulca ihtilâlcilerine silah yardımıyla da bulunmuştur. Bu bilgiyi başka bir kaynaktan teyit edecek herhangi bir bilgiye ulaşmamakla birlikte, her iki bölgedeki istiklalcilerin de silahlarını Moskova merkezli tedarik ettikleri göz önüne alındığında, Osman Batur’un böyle bir yardımda bulunmasının zor olduğu kabul edilebilir. Ayrıca savaşın en sıkışık olduğu bu dönemde Osman Batur’un silah bakımından çok rahat olduğunu da söylemek mümkün değildir.

²⁹⁰ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 327.

²⁹¹ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533.

6 Eylül 1945'te Osman Batur merasimle Altay halkının savaşı kazandığını, gâyesine ulaştığını bunun sadece Altay'ın değil bütün Doğu Türkistan'ın istiklali için açılan bir savaş olduğunu, anlaşma yapılması durumunda bütün halkın isteği doğrultusunda bunun olacağını, halkın istekleri Çin tarafından kabul edilmediği takdirde, istiklalin kazanılmasına kadar mücadelenin devam edeceğini ilân etti. Bundan sonra Moğolistan, Altay Hükümeti'nin başkanı olarak Osman Batur'u tanıdı. Sarsümbe'deki Rus konsolosu da Osman Batur'un Altay Başkanı olarak Altay Cumhuriyeti'ni tanıdıklarını bildirdi²⁹².

Hülâsa Eylül 1945'e kadar Doğu Türkistan'daki istiklal savaşı çok hızlı bir şekilde gelişti. Bu mücadelelerin büyüüp gelişmesine Esimhan, İris Han, Osman Batur, Delilhan, Ekber, Seyit, Baykence, Nursafa, Kaliy, Alibek, Takman, Gazihan, Nurgocay, Kemal, Kapas ve Süleyman... gibi baturların yaptıkları hizmetler çok önemlidir. Buna ilaveten binlerce Kazak erkek ve kadını istiklal uğruna genç yaşında şehit oldular. Doğu Türkistan istiklal mücadelesine farklı siyasî güçlerin karışması, istiklal mücadelesinin gerçek amacını ve ona ulaşmak için kullanılan metotları saptırmıştır. En sonunda Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin liderleri önce Guo-Min-Dang sonra da Çin Komünist Partisi ile beraber çalışmaya mecbur olmuştur. Ne var ki, Osman Batur asıl gâyesi olan bağımsızlık ve din hürriyetinden sapmak istemedi. Ölünceye kadar da bu fikrinden taviz vermedi²⁹³.

²⁹² Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 96-97. Osman Batur'un Altaylar'da temizlik hareketine 1945 yılının Eylül ayında başladığını ifâde eden Başaran (a.g.t., s. 19), çalışmasında Ali ve Hamza Beglerin Osman Batur'un faaliyetlerini desteklediğini belirttikten sonra; "...bu üç lider Çinliler için yapılan katliama Rusları da dâhil etmişlerdi... Diğer bir husus ise Osman Batur ile Alihan Töre'nin birbirlerine tamamen zıt karakterde oldukları ifâdesidir. Osman Batur tam bir vatanperver ve dindardı. Çinlileri ve Rusları yurdundan çıkartmak için ilahî bir görev kendisine verilmişti. Bu inanç içerisinde hareket ediyordu. Alihan Töre ise tek gâyesi kendisinin yükselmesi idi. Satılmış, Rus direktifleriyle hareket eden bir kişiydi ve hiç umulmayan bir zamanda Çinlilerin sinsi politikasına kurban gitti. 2 Ocak 1946 tarihinde yapılan İli anlaşmasından 2 ay sonra Çinliler tarafından kaçırıldı" ifâdelerine yer vermiştir. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde değindiğimiz üzere burada ifâde edilenlerle gerçeklerin hiçbir alakası yoktur. Mesela Osman Batur'un faaliyetlerini Alibek ile Hamza'nın desteklediğine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Osman Batur şayet Alibek ve Hamza tarafından desteklenmiş olsa bile onların faaliyetleri hiçbir zaman Çinli katliamı olarak nitelendirilemez. Osman Batur ile Alihan Töre'nin tamamen zıt olduklarına dair kanaat ise tamamen hayalden ibaret olup, İli grubunda Osman Batur'un tek güvendiği kişinin Alihan Töre'nin olduğu kesindir. Ayrıca Alihan Töre gibi bir şahsiyeti satılmış ve tek gâyesi yükselmek olan bir kişi olarak ifâde etmek ise Doğu Türkistan için mücadele etmiş kişilere haksızlıktır. Başaran'ın en büyük hatası ise Alihan Töre'nin Çinliler tarafından kaçırıldığı iddiasıdır ki, çalışmamızın muhtelif yerlerinde bu değerli liderin Ruslar tarafından kaçırıldığı, yazılı materyallerden de istifade ile ortaya konulmuştur.

²⁹³ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 59.

Merkezî Çin Hükümeti, Eylül 1945'te Doğu Türkistan problemini barışçı yoldan çözmeye hazır olduğunu bildirdi²⁹⁴. Ruslar da, bundan başka İli bölgesi ayaklanmalarına silah sevk ettiklerinden dolayı milliyetçiler ile Merkezî Çin Hükümeti arasında arabuluculuk yapma teşebbüsüne geçti. Alihan Töre, memleketin ileride alacağı şekli görüşmek üzere, Türkistanlı Rahimcan, Ebulhayr Töre ve Ahmetcan Kasimî'yi görevlendirdi. Görüşme formalitelerinin tamamlanması ve görüşmeye katılanların emniyeti için, Çin'deki Sovyet Büyükelçiliği tarafından teminat verildi. Bu nevî görüşmelere Moskova özel bir ilgi gösteriyordu; çünkü ayaklananlara ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti'ne silah yardımı yapmak suretiyle sayısız Rus “*danışman*” hükümet idaresine sızabildi. Mesela Urumçi'deki görüşmelerin başlamasına kadar şu Sovyet murahhaslar görev yapmaktaydı: Cumhurbaşkanı danışmanı olarak Muhsin, Maliye Bakanı danışmanı olarak Gorkiy, Din İşleri Bakanı danışmanı Cafer Kâri, Eğitim Bakanı yanında Abdullayev ve İçişleri Bakanı danışmanı Ali. Doğu Türkistan Hükümeti içindeki bu danışmanların faaliyetleri, Gulca'da Vladimir Stepanoviç tarafından koordine ediliyordu. Bunlardan başka Ruslar 12 Kasım 1944'de Türkistanlıların İli, Targabatay ve Altay bölgesindeki Çin aleyhtarı hareketini kontrol, sevk ve idare etmek için bir “*İhtilal Merkez Karargâhı*” kurmuşlardı²⁹⁵.

Rus Konsolosluğuyla irtibatlı olan Delilhan'ın yapmak istediklerinin Osman Batur ve Alihan Töre farkındaydı. Mücadeleyi bu safhaya getirdikten sonra Rus tahakkümüne girmek düşülmeyecek bir durumdu. Bu sıralarda Çaveçek de ele geçirildi. Alihan Töre ve Osman Batur kuvvetleri gün geçtikçe büyümekteydi. Merkezî Hükümet ihtilâlin durdurulması için 100.000 süvari ile Tungan generali Ma Chun-chan'ı Doğu Türkistan'a gönderirken diğer taraftan da anlaşma yapmaya çalıştı. Bu sıralarda Japonlar II. Dünya savaşından çekildiğinden Merkezî Çin

²⁹⁴ Li Sheng (a.g.e, s. 166), Üç Vilâyet İnkılâbı liderlerinden Ahmedcan Kasimî ve Abdülkerim Abbasov'un faaliyetleri bölücü (Osman Batur, Mesut Sabri Baykozi, Mehmet Emin Buğra, Canımhan Hacı, Yolbars Hân, Hadıvan Hanım, Alibek Rahimbek... vb kişiler) güçlere karşı verdiği mücadelelerin Üç Vilâyet İnkılâbı'nın bağımsızlık görüşünü terk ederek, uhdesindeki bölücülük urunu temizlemek suretiyle bütün Çin Halk Devrimi'nin bir parçası hâline dönüşmesini sağlayan anahtar faktörü olduğunu iddia etmektedir.

²⁹⁵ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 327-328; Tyler, a.g.e., s. 121 vd.

Hükümeti ile Urumçi İdaresi bütün güçlerini Osman Batur üzerine sevk etme imkânını da bulmuştu²⁹⁶.

Altay, İli ve Çaveçek askerî birleşerek Manas nehrine kadar geldiler. Urumçi Hükümeti durumdan endişeye kapılarak Merkezî Hükümeti haberdâr ederek Dışişleri Bakanı danışmanı Yan Kan-tsao ve General Zhang Zhi-zhong, Urumçi'ye gelmesini sağlamıştı. Gelmelerinden üç gün sonra Osman Batur'un elçileri olarak Nurgocay ve arkadaşlarını çağırdılar. Canımhan Hacı, Süleyman Batur ve Sarıbay, Altay elçisi olarak Alen Wang, Hadıvan Hanım, Aşım Damolla... gibi her Vilâyetten gelen elçiler bu davette hazır bulundu. Görüşmeden Zhang Zhi-zhong, Osman Batur'un maksadını sormuş, halka haklar tanınacağını söylemiştir. Elçiler toprağın milletin olduğunu, uzun zamandır mücadele ettiklerini, Çin idarecilerinin isteklerine kulak asmadıklarını, askerî kuvvet kullanarak milleti çeşitli boylara ayırıp, birbirine düşürüp, okutmadan, askere almadan karanlıkta bırakıp ezdikleri, dine kast ettikleri, ileri gelenleri yakalatıp, kimini öldürüp, kimini hapse attıkları, bütün bu işkencelere dayanamayan halkın isyan ettiği, istiklallerinin verilmesi durumunda anlaşabileceklerini söylediler. Zhang Zhi-zhong: *“Toplantıya Doğu Türkistan'ın 10 Vilâyetinden 8 temsilci geldi. İlk savaş açan Altay halkı ve Osman Batur'u da temsilen elçiler olarak sizler geldiniz. Biz hükümet olarak sizinle anlaşmak istiyoruz. Burada olmayan İli ve Çaveçek liderleri de gelecek. Ayrıca sizlerden merkezde olan Mesut Sabri, Mehmed Emin ve İsa Yusuf da buraya gelecek. Bu işi anlaşma ile çözeceğiz”* şeklinde düşüncelerini aktarmıştır²⁹⁷.

Ekim ayında Üç Vilâyet Hükümeti tarafından Altay vâlisi olarak tâyin edilen Osman Batur bu görevine Şubat 1947 tarihine kadar devam etti²⁹⁸. Millî Ordu ve Osman Batur'un askerleri Manas'a kadar geldiğinde Çin askerlerin beyaz bayarak dikerek ateşkes ilân ettiklerini gördü. Bunun üzerine savaşa ara veren İli liderleri de elçilerini Urumçi'ye gönderdi. Elçi olarak İli'den Ahmedcan Kasimî, Çaveçek'ten Ebulhayr Töre, Kasım ayı sonlarında Urumçi'ye gitti²⁹⁹. 1945 yılının Ekim ayında

²⁹⁶ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 97.

²⁹⁷ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 98 vd.

²⁹⁸ Zakenuli, “Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 45; a. mlf., “Osman Batur Kimdir”, s. 3.

²⁹⁹ Benson, a.g.m., s. 167; Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 99.

Millî Ordu'nun Bingeçit'e çekilmesinden sonra Guo-Min-Dang idarecileri ile Üç Vilâyet liderleri müzakereye başladı³⁰⁰.

8. 1946 Yılında Osman Batur'un Gulca Liderlerinden Ayrılması ve Guo-Min-Dang Yönetimine Yanaşması

1945 yılının son aylarında başlayan barış görüşmeleri için Jiang Jie-shi, General Zhang Zhi-zhong'u delegasyon başkanı olarak tâyin etmişti. 14 Eylül 1945 tarihinde her iki taraf delegasyonları arasında Urumçi'de görüşmeler başladı³⁰¹. Gulca delegasyonu sadece siyasî taleplerinin olmadığını, İli, Targabatay ve Altay bölgelerinin bundan böyle de Sovyetler Birliği'nin himâyesinde kalmasını talep ettiğini açıkladı.

Ekim 1945'te Altay'da yapılan seçimlere, İli yönetimine tavrından dolayı, Osman Batur'un katılmamasına rağmen halk tarafından vâli seçildiği Çin kaynaklarında yer almaktadır. İli yönetimi ise seçimlerden sonra Osman Batur'un Urumçi'deki görüşmelere katılmasını istemiştir³⁰². 1946 senesinde de devam eden müzakereler neticesinde Çin ve Gulca Doğu Türkistan Hükümetleri arasında bir anlaşma imzalandı³⁰³.

1946 yılına girildiğinde bir taraftan Urumçi idarecileri ile görüşmelere devam edilirken diğer taraftan askerî çatışmalar zaman zaman farklı bölgelerde devam etti. Mesela, Ocak 1946'da Puli'deki Millî Ordu birlikleri Kargalık ve Poskam'ı ele geçirdi³⁰⁴. Bununla birlikte 1946 senesi birçok zorluğu da beraberinde getirdi. Alihan Töre'nin esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolması, bu dönemdeki karışıklıklarının fitilini ateşleyen en önemli unsur oldu³⁰⁵. Aynı zamanda Osman Batur ile Alihan Töre'nin birlikte hareket etmeye başlamaları Urumçi idaresini de telaşlandırmıştı. Karşılıklı tekliflerin müzakere edildiği sulh görüşmeleri 8 ay kadar devam etti. Bu müddet zarfında Türk heyeti birkaç defa İli'deki Millî Hükümetle istişarelerde bulunmak üzere gidip geri geldi. Müzakereler müddetince görüşmeler

³⁰⁰ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533.

³⁰¹ Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 328), Gulca delegasyonundan olan Ahmedcan Kasimî'nin görüşmeler sırasında Sovyet ajanı olduğunu ortaya çıktığını ve her konuşulan konuyu Sovyet Konsolosuna haber verdiğini ifâde etmektedir.

³⁰² Qian Bo-quan, **a.g.e.**, s. 235-236.

³⁰³ Benson, **a.g.m.**, s. 146; Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 328), görüşmelerin 12 Temmuz 1946 tarihinde tamamlandığını ve 12 maddelik bir anlaşma imzalandığını belirtmektedir.

³⁰⁴ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533.

³⁰⁵ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 13.

beş defa kesintiye uğradı. Nihayetinde 2 Ocak 1946 tarihinde iki taraf sulh anlaşması imzaladı. Anlaşmaya Alihan Töre adına Ahmetcan Kasimî ile Rahimcan Beg, Osman Batur adına Ebulhayr Töre ve Çin Hükümeti adına da Zhang Zhi-zhong imza koydu³⁰⁶.

Anlaşmanın Urumçi’de imzalandığı günlerde Osman Batur tarafından görevlendirilen iki kişi Zhang Zhi-zhong ile görüştü. İli tarafı, Osman Batur’un bu girişimini ağır bir şekilde eleştirdi. Bundan sonra ise İli tarafı ile Osman Batur arasında birkaç ay süren muhalif hareketler meydana gelmişti³⁰⁷. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından sonra Kazak Türkleri arasındaki bölünme de alenen ortaya çıkmaya başladı. Bir başka ifadeyle Osman Batur ve Altay’daki müttefikleri Gulca yönetiminden yüz çevirdiler³⁰⁸. Petrov’a göre³⁰⁹ Eylül 1945’te Gulca idaresi tarafından Altay vâililiğine atanan Osman Batur’un 2 Ocak anlaşmasından sonra hareket sahası daraldı ve neticede Urumçi Hükümeti ile anlaşma zemini aramaya başladı.

³⁰⁶ Benson, a.g.m., s. 146, 167; Gayretullah, **Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 145; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 13-14, 25 vd.; Alptekin, **Doğu Türkistan Dâvâsı**, s. 182-183; Yesevî, a.g.m., s. 24-25. Alptekin (**Doğu Türkistan Dâvâsı**, s. 183), bu anlaşmanın 15 madde olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte 5 ay sonra yani 16 Haziran 1946 tarihinde Eyalet Hükümetinin teşkili hakkında iki ek anlaşma daha imzalandı. 2 Ocak 1946 anlaşmasının maddeleri şunlardan ibaretti; 1. Altay, Tarbagatay ve İli Vilâyetlerinde milli mücadeleye katılan güçlerin dağıtılmaması ve bunların devletin askeri kuvveti olarak bulundukları yerlerde kalması ve masraflarının da hükümetçe karşılanması, 2. Kâşgar ve Aksu gibi Türklerle meskûn yerlerde hükümete bağlı olmak üzere güvenlik kuvvetlerinin bulundurulmasına izin verilmesi, 3. Doğu Türkistan’daki Çin kuvvetlerinin ülkeden çıkarılması, 4. Doğu Türkistan halkına tanınan hürriyetin sebepsiz yere kısıtlanmaması, 5. Doğu Türkistan’daki polis, jandarma gibi müdürlüklere ve bu kuruluşların er ve polis memurluklarına Türklerin getirilmesi, 6. Millet Meclisi üyeleri, vali, kaymakam gibi mülki amirliklerin o bölgenin halkı tarafından seçilmesi, 7. Okullardaki derslerin yanı sıra Çince’nin bir dil dersi olarak okutulması, 8. İli Hükümeti’nin tasvip ettiği şahsın devlet kademelerinde görevlendirilmesini Çinliler kabul ettiği gibi, Çinliler tarafından gösterilen şahısların aynı şekilde İli Hükümeti tarafından kabulü, 9. Dört bakanlıktan ikisine ve iki genel müdürlüğe İli’nin göstereceği Türk asıllı adayın getirilmesi, 10. Eyalet Hükümet Reisi muavinlerinden birine İli’nin göstereceği adayın getirilmesi, 11. Eyalet hükümet üyeleriyle, eyalet meclisinin azalarının çoğunlukla Türk olmasını taraflar kabul ederek iş bu anlaşmayı parafe ederler, bkz. Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 328; Gayretullah, **Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 146-47; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 13-14, 26; **A History of Migration**, s. 99-100. Li Sheng (a.g.e., s. 168), anlaşmanın 6 Haziran’da yapıldığını ifade etmektedir.

³⁰⁷ Osman Batur’un vali olarak atanmasından sonra İli tarafından yanına yerleştirilen danışmanların işine karışması ilişkileri bozan ilk adım olmuştur, bkz. Kadirî, a.g.e., s. 155-156.

³⁰⁸ Barnett, a.g.e., s. 275. Krş. için bkz. Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 22.

³⁰⁹ Petrov, a.g.e., s. 489, 491-492. Hem 2 Ocak hem de 15 Haziran 1946 tarihinde imzalanan anlaşmalar Doğu Türkistanlılara kısmî bir muhtariyet kazandırmışsa da Moskova’nın tutumu yüzünden kesin ve tam bir istiklal kazanılamamıştır. Bu fikre varmamızdaki en önemli etken, Millî Ordu ve Osman Batur birliklerinin Manas-Savan’a kadar geldikleri ve Çin birliklerine son darbenin indirileceği bir ortamda Sovyet yönetimin istiklalcileri masaya oturtma gayreti içerisinde olmasını gösterebiliriz ki bu konuya çalışmamızın muhtelif yerlerinde değinmiştik.

Anlaşmanın imzalanmasından sonra Nurgocay Batur vasıtasıyla Osman Batur’a iki mektup gönderildi. Mektuplardan biri Urumçi’de görüşmelerde bulunan heyetkiler tarafından yazılmış olup, 11 maddelik anlaşmaya imza atıldığı ve ayrıntılarının Nurgocay tarafından öğrenilebileceği yazılmakta idi. Çin Hükümeti adına gönderilen mektupta ise Amerikan, İngiliz ve Rus temsilcileri önünde imzalan anlaşma ile Doğu Türkistan’ın muhtariyetinin tamamen halka bırakıldığı, yanında bulunan sol eğilimli kişiler dolayısıyla kendisine elçi gönderilemediği, bu sebeple Nurgocay’ı gönderdikleri, Moskova ve Moğolistan tarafından vâli olarak tanındığı, Çin devletinin ise kendisini “*Doğu Türkistan’ın en büyük kahramanı*” olarak tanıdığını, aynı zamandan komünizme karşı olması hasebiyle Milliyetçi Çin’in de bir kahramanı sayıldığı belirtilmekteydi³¹⁰.

Bununla birlikte Komünist Çin kaynaklarında Osman Batur’un Altay’da desteklenmesinin maksatlı olduğu görüşleri yer almaktadır. Osman Batur’un anti-komünist ve aşırı milliyetçi olmasının sebebini Ekim ihtilâli sırasında Rusya’dan kaçan ve Doğu Türkistan’a geçen Kazak liderlerinin yönlendirmesi ve bunlardan etkilenen Osman Batur’un hem kızıl Rusya’ya hem de komünizme karşı bir kişi olarak ortaya çıkmasına etki etmiştir. Osman Batur’un Rus işgâli altındaki Batı Türkistan’dan kaçan kişilerin anlattıklarını duymuş hatta bu nevî kişileri dinlemiş olması muhtemeldir. Lâkin çalışmalarımız sırasında Osman Batur’un Rusya’dan Doğu Türkistan’a kaçan ve Osman Batur’un fikirlerine etki edebilen herhangi bir şahsa tesadüf etmedik. Osman Batur’un anti-komünist bir fikre sahip olması kanaatimizce Batı Türkistan’da olup-bitenlerin ağızdan ağıza dolaşması ile Doğu

³¹⁰ Mektuplar Nurgocay’ın gönderdiği kişi ile Osman Batur’a ulaştırıldı. Nurgocay ise Delilhan ve Kapas Batur’un adamlarıyla Sarsümbe’ye doğru yola çıktı. Kara Bulgun köyüne gelen Nurgocay, Delilhan ve Kapas Batur’lar, Keşibay Zalı’n tarafından misafir edildi. Köylüler gelişmeleri Nurgocay’dan sorunca, zâlim Sheng Hükümeti’nin feshedildiği, 11 maddelik anlaşma ile Doğu Türkistan’ın muhtariyetinin tanındığı kendilerine anlatıldı. Nurgocay, 22 Şubat 1946’da Sarsümbe’ye geldi. Hem bütün Altay halkı hem Çin hem de görüşmelerde bulunan Doğu Türkistanlı liderler tarafından elçi olarak gönderildiğini, Osman Batur ve Delilhan Şükürbayoğlu ile görüşeceğini söylemesine rağmen hapse atıldı. Elinden her şeyi alınan Nurgocay, 27 gün sorguya çekildi. Bu arada Nurgocay’ın silah arkadaşlarından 2.500 kişi ve 85 lider onun serbest bırakılmadığı takdirde Sarsümbe’ye saldıracaklarına dair bir mektupla Osman Batur’a müracaat etti. Osman Batur’da kendi fikrinin bu yönde olduğunu ama bunu kendisinin istemesi durumunda Delilhan’ın karşı çıkacağını, ama onların fikri olarak isteyeceğini söyler. Bu suretle Delilhanlar da Nurgocay’ı serbest bırakmak zorunda kalırlar, bkz., Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 98, 105 vd., 113 vd.

Türkistan’da bulunan komünist görevlilerin yaptıklarının herkes tarafından bilinmesinden kaynaklanmaktadır³¹¹.

Sheng Shi-cai döneminde Altay’a gidip gelen Rus uzmanları Nisan 1946’dan itibaren Osman Batur’dan izin almadan Köktogay gelip maden araştırmaları yapmaya başladılar³¹². Gelişmelerden rahatsızlığı artmaya başlayan Osman Batur kendisine bir muhafız birliği kurdu³¹³. Barnett³¹⁴: “*Osman Batur, 1 Nisan 1946 tarihinde İli liderlerinin Sovyet nüfuzu altında olduklarını ileri sürerek onlardan ayrıldıysa da, bu anlaşmazlığın asıl sebebinin İli liderlerinin Osman Batur’u tamamıyla kontroller altına alma çabaları olduğunu*” kaydeder. Guo-Min-Dang ile anlaşma imzalanmasından sonra Üç Vilâyet’te Sovyet nüfuzunun artmasına zaten Kazaklar da karşı çıkmaya başlamıştı. Osman Batur, Gulca yönetiminden koparak maiyetiyle birlikte Altay’ın dağlık bölgelerine çekildi³¹⁵.

Osman Batur için büyük ümit bağladığı Cumhuriyet’in Sovyet güdümüne girmesi tam bir hayal kırıklığı olmuştu. Hükümete güvensizlik göstermesi üzerine de bütün görevlerinden alınmıştır. Hatta Cumhuriyetin askerî kuvvetleri Osman Batur üzerine gönderilmiş, bunun üzerine Osman Batur, Urumçi ile irtibat kurmayı düşünmeye başlamıştır. Osman Batur, Millî Ordu ile yaptığı mücadelelere karşı fazla bir başarı kazanamadı ve Baytik dağına çekilmek zorunda kaldı³¹⁶.

15 Haziran 1946 tarihinde imzalan ikinci anlaşma neticesinde merkez tarafından Zhang Zhi-zhong Reis, Liu Mong-chong baş sekreter, Liu Yuan Maliye Bakanı, Wang Zin-shen İçişleri Bakanı, Go Chen-ih Tamirat Bakan Yardımcısı oldu. Yerli halk tarafından ise Burhan Şehidî Reis Yardımcısı, Salis Başsekreter Yardımcısı, Seyfeddin Azizî Milli Eğitim Bakanı, Mehmed Emin Buğra Tamirat

³¹¹ Qian Bo-quan, **a.g.e.**, s. 235.

³¹² Kadirî, **a.g.e.**, s. 155.

³¹³ **A History of Migration**, s. 99.

³¹⁴ Barnett, **a.g.e.**, s. 276. Krş. için bkz. Millward, **a.g.e.**, 221.

³¹⁵ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 47; Barnett, **a.g.e.**, s. 276.

³¹⁶ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 12. **A History of Migration** (s. 99-100) adlı eserde Osman Batur’un Üç Vilâyet İnkılabı’na ihânet ettiği ve Guo-Min-Dang ile ittifak kurduğu yer almaktadır. Kanaatimizce bu görüş, Çinli tarihçiler tarafından Gulca’da kurulan hükümetin 1949 yılında Çin’de başlayan komünist idarenin bir parçası olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Üç Vilâyet İnkılâbı’nı, komünist rejimin gelmesi için yapılan mücadelenin bir parçası olarak görmek tarihi hakikatlere tamamen aykırı ve gerçekle alakası olmayan bir durumdur. Bununla birlikte şunu da ifâde etmek gerekir ki Osman Batur zamanla aldatıldığını, Sovyet ve Çin hükümetlerinin çıkarları doğrultusunda Doğu Türkistan topraklarını elde edebilmek gâyesiyle tatbik sahasına koydukları politikalara alet edildiğini de anlamıştır.

Nazırı, İsa Yusuf Alptekin Aza, Abdülkerim Han Mahdum vâli olmak üzere atamaları yapıldı. İli tarafından Ahmedcan Kasimî Reis Yardımcısı, Abdülkerim Abbas Başsekreter Yardımcısı, Rahimcan İçişleri Nazırı Yardımcısı, Delilhan Sıhhiye nazırı, Alihan Töre vâli, Osman Batur vâli, İshak bütün Doğu Türkistan emniyet askerî teşkilâtının komutan yardımcısı olmak üzere toplam sekiz kişi hükümet teşekkülüne seçildi. 1 Temmuz 1946'da Urumçi'de yeni hükümet görevine resmen başladı. Bu yeni hükümet merasimini merkezden gönderilen teftiş heyeti başkanı Yo Yo-rin kontrol etti. İmza edilen anlaşmanın önemli noktaları şunlardan ibâretti: Hükümet, Doğu Türkistan halkının güvendiği adamlarını seçip memur etmesine izin verecek, mülkî ve adliye idarelerinin yazısı iki lisanda (Çince ve Türkçe) olacak, İlkokul dersleri kendi ana dilinde yapılacak, halk matbuat, söz ve toplantılarda özgür olarak faaliyetlerde bulunabilecek, millî askerî birliklerin teşekkülüne izin verilecek, iki taraftan hapse atılan siyasî mahkûmlar serbest bırakılacaktı³¹⁷. Yeni oluşumda İli tarafından hükümette görev alanların tamamı Moskova ile irtibatlı kişilerdi. Alihan Töre ve Osman Batur gibi milliyetçiler ise dışarıda bırakılmıştır³¹⁸.

Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilânından yaklaşık 2 sene sonra Gulca'daki Sovyet Konsolosu Dabişin'in Stalin'den aldığı bir emirle³¹⁹ Alihan Töre, Korgas'a getirilmiş, buradan da bir uçağa bindirilerek Rusya'ya kaçırılmıştı. Alihan Töre'nin kaçırılmasından sonra Gulca Hükümeti tarafından Ahmedcan Kasimî Cumhurbaşkanı olarak ilân edildi. Kasimî'nin idarenin başına getirilmesiyle ülkede

³¹⁷ Barnett, **a.g.e.**, s. 276; Clubb, **China and Russia**, s. 368; Chen, **a.g.e.**, s. 246; Hayit, **Turkestan zwischen**, s. 320; Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533; Alptekin, **Doğu Türkistan Dâvâsı**, s. 183; Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 22; Kadirî, **a.g.e.**, s. 126-127. Yapılan anlaşmaya göre 25 kişilik hükümet üyesinin 14 tanesi Türklerden geri kalanları ise Çinli, Tungan ve Moğollardan meydana getirildi. Hükümet konseyinde Osman Batur, Alihan Töre, Canımhan Hacı, Mehmed Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin gibi kişiler yer aldı. Urumçi Merkez Valiliği'ne Hadıvan Hatice Hanım atandı. Yardımcılığına ise Hamidullah Tarım getirildi, bkz. Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 14; Yesevî, **a.g.m.**, s. 25; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 45; a. mlf., "Osman Batur Kimdir", s. 3. **Türkistan Şehitleri** adlı eserde (s. 42, 44) anlaşmanın imzalanmasından sonra Osman Batur'un Altay Valiliği'ne atandığı kaydedilmektedir. Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 328), ikinci anlaşmanın tarihini 1946 yılı Temmuz ayı olarak vermektedir. Hayit ayrıca 25 kişilik hükümet üyeleri arasında gâyeleri zamanla Doğu Türkistan'a bağımsızlık temin etmek olan milliyetçi çevrelerden 7 kişinin bulunduğunu, geri kalan üyelerin ise azınlıkta olan Çinliler ve çoğunluğu teşkil eden Rus taraftarlarından kurulduğunu belirtmektedir.

³¹⁸ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 90-91; Barnett, **a.g.e.**, s. 250-251.

³¹⁹ Bu emir Stalin'in Alihan Töre ile görüşme talebinde bulunduğu ve görüşmenin Rusya sınırına yakın Korgas'ta yapılacağı yönünde idi, bkz. Gayretullah, "Belgelerle Osman Batur", s. 86.

Rus etkisi tedricen artmaya başladı³²⁰. Moskova, Alihan Töre'nin kaçırılmasından sonra Millî Hükümet idaresindeki İli, Altay ve Targabatay Vilâyetlerini etkisi altına aldı. Altay Vilâyetinin başına ise Delilhan getirildi³²¹. Alihan Töre'nin kaçırılmasından sonra Osman Batur'un Gulca'daki temsilcisi Latif de Altay'a döndü. Bu durum Osman Batur'un İli ile irtibatını tamamen kesmesine sebep oldu. İli tarafı ile Osman Batur'un arasını bulmak isteyen Altay'daki Rus konsolosu, Vâli Yardımcısı Delilhan ve General İshak ile Osman Batur'un yanına birkaç defa gitti. Fakat Osman Batur gelen elçilerin tekliflerini hiçbir zaman kabul etmedi³²².

Sarsümbe'de 7 gün kalan Nurgocay Batur daha sonra Yayla Dağı'ndaki evine gitti. Daha önce Moğollar bütün malına el koydukları için arkadaşları tarafından bir günde toplanan 350 koyun, 10 at, 4 deve 15 sığır kendisine hediye edildi. Halka Osman Batur'un mücadelesi ve meseleleri anlatıldı. Halk da Osman Batur'a bağlı olduklarını, bundan sonra da onun yolundan gideceklerini söyledi. Aynı gün Osman Batur, Kanatbay başkanlığında 4 kişilik bir heyet göndererek Nurgocay'ı evine davet etti. Davete icabet eden Nurgocay, Alaygır'da bulunan Osman Batur'un yanına gitti ve iki kadim dost sarılıp kucaklaştı. Nurgocay, Osman Batur'dan ayrıldıktan sonra gelişen olayların hepsini anlattı. Bunun üzerine Osman Batur: *“Biz mücadelemizde silahlarımız aldığımız Moğolistan memurlarını içimizden çıkardık ama dostluğumuzu bitirdiğimizi söylemedik. Şügürbayoğlu'nda sol eğilim var. Ben onu da sevmiyorum. Sen Urumçi'den geldin doğrudan Urumçi'ye bağlandığımızda Moğolistan'a sırt çevireceğiz. Bu durumda Şükürbayoğlu'na da sırt çevirmiş olacağız. O zaman Jiang Jie-shi Hükümeti bize ne gibi bir destek sağlayabilecek, senin kanaatin ne?”* diye sordu. Nurgocay ise Türkistanlılara sağlanan muhtariyetin baş mimarının Altay isyanı lideri olarak Osman Batur'un olduğunu belirttiikten sonra Urumçi'deki Türkistan liderlerinden Mesut Sabri, Mehmet Emin, İsa Efendi, Hacı Canımhan, Alen Wang, Hadıvan Hanım, Hamidullah Coyan, Türkistan Tancan, Zekeriya Tancan ve Salis sekreter

³²⁰ Alihan Töre'nin kaçırılmasıyla ilgili olarak bkz. Polat Hüseyinoğlu, a.g.t., s. 158 vd Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 13, 101, not 5; Gayretullah, “Belgelerle Osman Batur”, s. 86.

³²¹; **Türkistan Şehitleri**, s. 44. Bundan sonraki dönemde Altay Vilâyetinde Gulca tarafından atanan Delilhan ile Urumçi tarafından atanan Osman Batur olmak üzere 2 vali bulunmaktaydı. Bu durum Delilhan ile Osman Batur arasında birçok yetki tartışmasını beraberinde getirmiş ve nihayetinde iki millî gücün karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur.

³²² Kadirî, **a.g.e.**, s. 156.

gibi kişilerin fikrinin Osman Batur yolunu desteklemek ve tutmak olduğunu belirtti. Ayrıca bundan sonra kararı kendisinin vereceğini ve isimleri geçen şahısların da bundan sonra gelecek neticeyi kendisinde beklediklerini belirtti³²³.

1 Temmuz 1946 tarihinden Zhang Zhi-zhong başkanlığında yeni Koalisyon Hükümeti iş başı yaptı³²⁴. Aynı gün Zhang, Urumçi radyosundan halka hitap ettiği konuşmasında, İli meselesinin barışçı yollarla halledildiğini bildirirken, Çin'in büyük dost komşusu Sovyetler Birliği'ne arabuluculuğundan dolayı duyulan minnettarlık da dile getirildi. Zhang, aynı konuşmasında Doğu Türkistan halkını barış için birlikte çaba sarf etmeye davet etti³²⁵. 18 Temmuz'da ise Urumçi Hükümeti tarafından anayasa ilân edildi³²⁶.

Bundan sonraki süreçte Osman Batur'un Baytik Boğda'ya çekilmesi sırasında olaylar her ne şekilde cereyan ederse etsin 1946 yılı yaz aylarında hem Moğolistan'ın sınır muhafızlarıyla hem de İli Millî Ordu birlikleriyle çatıştığı kesindir³²⁷. Bu çatışmalar başlangıçta küçük anlaşmazlıklar şeklinde cereyan etmişse de Osman Batur'un sonbahar aylarında Altay'ın kuzeyine yaptığı harekât Gulca, Ulan Batur hatta Moskova tarafından endişeyle takip edildi. Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere Osman Batur bu harekâtında net bir başarı sağlayamadan Baytik Boğda'ya dönmek durumunda kaldı. Bu suretle 1946-1947 kış mevsimini Baytik Boğda'da geçiren Osman Batur, mağlup olmasına rağmen, Moskova'nın Doğu Türkistan'daki çıkarları ve Moğolistan'ın sınır güvenliği bakımından tehdit edici bir etken olmaya devam etti³²⁸.

³²³ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 116 vd.

³²⁴ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533. Boorman-Howard'a (**a.g.e.**, C. I, s. 44) göre Zhang Zhi-zhong, 29 Mart 1946 tarihinde Wu Zhong-xin'in yerine geçmiştir. Lattimore (**Pivot of Asia**, s. 90) ise bu tarihi Temmuz 1946 olarak vermektedir.

³²⁵ IOR, L/P&S/12/2359, EXT.2314.1945, s. 5'ten naklen Forbes, **a.g.e.**, s. 331; Dönmez, a.g.m., s. 13.

³²⁶ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533.

³²⁷ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 100.

³²⁸ Forbes, **a.g.e.**, s. 393; Benson, a.g.m., s. 169. Hui-sheng (**a.g.e.**, s. 533), Osman Batur'un Ağustos 1946'dan itibaren Guo-Min-Dang Hükümeti'ne yanaştığını ve Gulca ile bağlantısını tamamen kopardığını belirtmektedir. İnternette dolaşan bir bilgide ise Osman Batur'a çirkin saldırılar yapılmakta, eşkıya, şaki, haydut ve bandit gibi sıfatlarla dünya kamuoyuna sunulmaktadır. <http://www.china.org.cn/e-groups/shaoshu/sho-2kazak.htm/02.05.2008> adlı sitede "Kazaklar ve Kazak tarihine" ayrılan bölümde Osman Batur için: "1944'te Guo-Min-Dang idaresine karşı İli, Tarbagatay ve Altay'da devrim hareketi oldu. O bölgelerde çoğunluğu teşkil eden Kazaklar ve Nılka nahiyesindeki Uygurlar üç silahlı gerilla birliği oluşturdular. 1940'lardaki "Kurtuluş Savaşı" döneminde Guo-Min-Dang, Üç Vilâyet bölgesindeki devrimci hükümetlerle imzaladığı "barış üzerine 11 maddeyi" ihlal etti. Bu ise Kazak siyasî haini Osman'ın devrimi ezmek için silahlı ayaklanma

Sovyet ve Sovyet taraftarı kaynaklarda, Osman Batur'un taraf değiştirmesi “önemsiz *bir olay*” şeklinde gösterilmeye alıřılmıřtır³²⁹. Gerçekte ise Osman Batur'un ayrılması İli Hükümeti için büyük bir kayıp olmuştur. Aslına bakılırsa kurtarılmış Üç Vilâyet bölgesinde gelişmekte olan Sovyet taraftarı halkı demokrasi idaresinde Osman Batur gibi mert liderlere yer de yoktu. Nitekim Osman Batur'un taraf değiştirmesi daha sonra çok sayıda Kazak süvari birliklerinin İli Millî Ordusu'nu terk etmelerine yol açmıştır. Kazak süvari birlikleri Üç Vilâyet'in kurtarılmasında ve daha sonra Urumçi'ye doğru hareket eden İli Millî Ordusu'nun belkemiğini teşkil etmiřti³³⁰. Neticede Osman Batur'un taraf değiştirmesi Doğu Türkistan Cumhuriyet yönetimi açısından telafisi mümkün olmayan bir kayıp olmuştur.

Osman Batur ile Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki garnizon komutanı Song Xi-lian'in vekilleri arasında bir anlaşma yapılmıştır. Baytik Boğda bölgesinde bundan sonra gelişen olaylar hakkında teferruatlı bilgi edinmek mümkün olmadı. Osman Batur bölgede Guo-Min-Dang'ın dolaylı tasdiķiyle hareket ederek bölgenin Moğol halkını dışarıya atmaya çalıştığı veya bölgenin, Moğolistan Halk Cumhuriyeti tarafından sahip çıkılan, kuzey kısmına geçmiş olması muhtemeldir³³¹. Diğer taraftan Moğolistan Halk Cumhuriyeti de Sovyetlerin dolaylı onayı ile sınırların yeniden belirlenmesi hususundaki görüşmelere hazırlık olması babında, Baytik Boğda bölgesini ele geçirmek için harekete geçmiş olabilir³³².

Eylül 1946 itibarıyla Doğu Türkistan-Moğolistan sınır bölgesindeki eski karargâhı olan Tayankol'a yerleşen Osman Batur, bir taraftan İli yönetimine karşı

başlatmasına sebep oldu. O, 1946 Ekim ve Eylül 1947'de Altay'a iki defa saldırdı ve yerli halkın mallarını yağmaladı, evlerini yaktı. Ancak sonunda Kazaklar ve başka etnik gruplar onu kovdu” denmektedir.

³²⁹ Mingulov, a.g.m., s. 189; Chen, a.g.e., s. 260-261.

³³⁰ Barnett, a.g.e., s. 264-265, 275; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 129-130; Dreyer, a.g.m., s. 154. Millî Ordu'daki Osman Batur taraftarı Kazakların sayısı hakkında kesin rakamlar bulunmamakla birlikte Osman Batur'un maiyetinin 15.000 kişiye yakın olduğu söylenmektedir, bkz. Barnett, a.g.e., s. 276; Boorman-Howard, a.g.e., C. IV, s. 47; Kotov, a.g.e., s. 189; Tyler, a.g.e., s. 226. Qian Bo-quan (a.g.e., s. 235), 1945 yılının yaz ve sonbahar aylarında Milli Ordu'nun Targabatay ve Altay'a girdiğini ve Osman Batur'u kendi saflarına çekmek için elçiler gönderildiğini yazmaktadır.

³³¹ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 122.

³³² Lamb, a.g.e., s. 200.

direnışe geçerken diğeri taraftan Urumçi'deki Guo-Min-Dang idaresiyle gizli görüşmelere başladı³³³.

Ortamın sakinleşmesi, halkın kendi işiyle meşgul olmasını beraberinde getirmişti. Savaş dönemlerinde yerlerinden göç ettirilen halk yavaş yavaş yurtlarına dönmeye başladı. Mesela Nori ve Kenge'den Buken'e tekrar geri dönenler oldu. 19 Kasım 1946'da Aşhen ve Buken bölgelerinden Kıytı'ya 5 at, 9 aile ile 38 karı-koca ve Aksakal İbrahim Han'ın yardımıyla 40 at, 10 deve, 300 koyun, 20 inek ve 3 silah taşındı. 22 Kasım'da Aşhen Kenge bölgesinden yine Kıytı'ya Kazak halkından 3 aile, 17 kişi, 4 deve, 10 at, 150 koyun, 8 inek ve 2 de silah taşındı. 23 Kasım'da 55 Kazak halkı 11 silah, 54 at, 107 deve ve 884 koyun ile Nori'nin batısına taşındı. 26 Kasım'da Nori'den Kenge'ye 24 Kazak geldi. 29 Kasım'da Aşhen-Kenge bölgesinden 17 Kazak, 4 silah, 220 koyun, 47 deve, 10 at ve 5 inek ile Nori'ye taşındı. 1 Aralık'ta Kenge'den Nori bölgesine 28 Kazak taşındı. Daha sonra bu kişiler 59 deve ve 2 at ile Kenge'ye geri döndü. 3 Aralık'ta ise Aşhen'den Nori'ye 38 Kazak, 9 adır, 1 silah 5 at, 5 deve ve 5 koyun taşındı.³³⁴.

Kasım 1946'da Kazaklardan 10.000 kişiye yakın bir kısmının Osman Batur'a karşı savaşmayı reddederek İli bölgesinden Guo-Min-Dang idaresi altındaki yerlere kaçtıkları ve bu suretle İli Millî ordusundaki Kazakların % 30'a indiğı kaydedilmektedir³³⁵. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Kazak nüfusu Üç Vilâyet nüfusunun % 60'ına tekabül etmekteydi³³⁶. Osman Batur'un birlikleri 1946 yılı sonları ve 1947 yılı başlarında Baytik Boğda'yı geçerek dağların kuzeyindeki Moğolistan Halk Cumhuriyeti hâkimiyetinde olan, fakat Çin'in kendi toprakları arasında olduğunu iddia ettiğı bölgeye sokulduğunu söylemek mümkündür. Osman Batur bundan sonra, daha önce de değindiğimiz üzere, tekrar Çinlilerle ittifak

³³³ Barnett (a.g.e., s. 268), Lias (**Kazak Exodus**, s. 125), İsmâ'il-İsmâ'il (a.g.e., s. 29) ve Hayit (**Turkestan zwischen**, s. 320) Manas yakınındaki Savan bölgesinin eski kaymakamı Alibek Rahimbek'in daha sonra Osman Batur ile birleştiğini ifade etmektedirler ki bu bilginin doğruluğı kesinlik kazanmamıştır. Kanaatimizce de Alibeg Rahimbek ile Osman Batur millî mücadeleleri esnasında, aynı ideal uğrunda mücadele etmişlerse de, mücadeleleri sırasında irtibatlı oldukları bilgisi yanlıştır. Mesela İli Millî Ordusu'nda subay rütbesine kadar yükselen ve hicret sırasında da Alibeg Rahimbek'in silahlı kuvvetleri arasında bulunan Madalım alışkan ile yaptığımız mülakatlarda Altay'da Osman Batur'un mücadelesini duyduklarını, lâkin bu hareketin başarıya ulaşacak bir oluşum olabileceğini düşünmediklerini samimi olarak ifade etmiştir. Bu fikir bile Osman Batur ile Alibeg Rahimbek'in irtibatlı olmadıklarını göstermektedir.

³³⁴ **A History of Migration**, s. 101-102.

³³⁵ Barnett, a.g.e., s. 265; Moseley, a.g.e., s. 17.

³³⁶ Forbes, a.g.e., s. 372.

kurmuştur. Guo-Min-Dang yönetiminin 1946 yılı itibariyle Baytik Boğda bölgesinin büyük bir kısmını, dolaylı da olsa, ele geçirdiğini söylemek mümkündür. Kaynakların çoğu Osman Batur ve maiyetinin Altay'dan doğrudan doğruya Baytik Boğda bölgesine göç ettiği hususunda hemfikirdir³³⁷. Bu suretle 1946 yılında Çin açısından, kurulması ile büyük bir problem olarak ortaya çıkan Doğu Türkistan Cumhuriyeti meselesi kısmen de olsa bertaraf edilmiş oldu.

9. 1947 Yılında Milliyetçi Cephenin İşbaşına Gelmesi ve Osman Batur'un Urumçi Tarafından Desteklenmesi

Osman Batur'un Gulca yönetimiyle arasının 1946 yılının son aylarında bozulmaya başladığına yukarıda değinmiştik. Gulca yönetimi Osman Batur'un kendilerinden ayrılmasının büyük kayıp olduğunun farkında olarak Delilhan ve Leskin vasıtasıyla kendisini iknâ etmeye çalıştı. Osman Batur ise Gulca yönetiminin hâkimiyet sahalarından olan Altay'a çekildi. Gerçekte Altay bölgesinde hem Osman Batur hem de Gulca yönetiminde etkili olan Delilhan'ın askerî ve idarî yönden güçlü yönleri olan vardı. Lâkin Osman Batur ve adamlarının bölgedeki gücü Gulca tarafına göre ağır basmaktaydı. Osman Batur'un Gulca yönetiminden ayrılması Millî Ordu'nun Delilhan ile Albay Leskin'in eline geçmesine yol açtı³³⁸. Leskin'in Delilhan'dan aldığı yardımlarla, Baytik'e çekilen Osman Batur'un üzerine yürümesi, Osman Batur'un sağduyulu hareket etmesiyle kardeşi kardeşe kırdırmayı engellemiştir³³⁹. Ahmedcan Kasimî'ye mektup yazan Osman Batur, Altay bölgesinde güç kazanmalarının ancak Millî kuvvetlerin mücadelesine nokta

³³⁷ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Barnett, **a.g.e.**, s. 276; Cheng, **a.g.e.**, s. 282; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 122; Dabbs, **a.g.e.**, s.178.

³³⁸ Petrov (**a.g.e.**, s. 488 vd.), silahlı çatışmaların meydana gelmemesini iki tarafın birbiri üzerine gitmemesine bağlamaktadır. Bununla birlikte Canımhan Hacı için de Çinlilerden görünmesine rağmen Osman Batur'un yanında yer aldığını ifade etmektedir. **A History of Migration** (s. 111) adlı eserde ise Osman Batur'un faaliyetlerine Altay halkının güçlü bir şekilde karşı çıktığı, Millî Ordu birliklerinin İshak Beg liderliğinde Osman Batur üzerine yürüdüğü ve Osman Batur'un askerlerinden 200 kişiyi öldürüp, 300'ünü de esir ettiği yazılıdır. Ayrıca bu savaşta yenilen Osman Batur'un Qung-hua'ya çekildiği, 4.000 koyun ve 3.000 ineğin İshak liderliğinde Millî Ordu tarafından ele geçirildiği de iddia edilmektedir. Taraflı bir şekilde kaleme alındığı her hâlden belli olan bu eserin iddialarını başka kaynaklarda teyit etmek imkânı bulamayışımızdan ötürü bilgilerin gerçekte bir alakasının olmaması muhtemeldir.

³³⁹ Petrov, **a.g.e.**, s. 494.

koymaktan geçtiğini belirtmiştir³⁴⁰. Zaten kurulan hükümetin Sovyet taraftarı faaliyetlerinden şikâyet eden Osman Batur, gelişen bu olay karşısından daha da hiddetlenerek Leskin'e karşı çıktı. Küçük çatışmalar hariç tutulacak olursa iki kuvvet arasında silahlı mücadelenin olmadığını söylemek yanlış olmaz. Bu arabuluculuktan bir netice çıkmayınca Osman Batur ile arası açılan Delilhan kuvvetleri arasındaki çatışmada Osman Batur önceleri Delilhan'ı yenip Sarsümbe'yi kurtarmaya muvaffak olmuşsa da daha sonra 1947 yılı başlarından itibaren Altay'ı terk ederek Guo-Min-Dang kuvvetlerinin işgâli altındaki Nori kazasına bağlı Baytik dağına taşınmıştı³⁴¹.

1947 yılından itibaren artan komünist tehlikesine karşı Amerika, Guo-Min-Dang idaresini destekleyip, Sovyetler Birliği ve Çin Komünist Partisi'ne karşı faaliyetlerde bulundu. Amerika'nın Urumçi'deki Konsolos yardımcısı MacKiernan, aslında Osman Batur ile işbirliğine girişmişti. 1947 yılında ise Osman Batur ile MacKiernan'ın ortaklaşa hazırladıkları planda dini korumak, Sovyetler Birliği ile Çin Komünist Partisi'ne karşı çıkmak gibi düşünceler mevcuttu³⁴².

Ocak 1947'de Osman Batur mücadelesine devam etti, fakat Şubat ayında Altay'da meydana gelen olaylar, Millî Ordu ile yaşanan sıkıntılar gibi, onun barış taraftarı olmasını zorunlu hâle getirdi³⁴³. Osman Batur 1947 yılının Ocak-Mart döneminde etrafındaki 600 kişilik kuvvetle Millî Ordu hâkimiyetindeki sahalarda beş ayrı askerî harekâta bulundu. Mayıs ayında ise Latif ve Halit gibi liderlerini ayrı ayrı yerlere gönderip, Fuhai, Buken ve Kenge bölgelerindeki yaklaşık 3.470 çadır, 20.000 kişilik Kazak halkını Kıyıtı ve Yaoyuan bölgelerine göç ettirdi³⁴⁴. Özetle

³⁴⁰ Bundan sonraki dönemlerde ipler tamamen kopma noktasına geldi. Genel Valilik görevinde bulunan Zhang Zhi-zhong'un Osman Batur'a bir miktar silah gönderdiği de kayıtlar arasında yer almaktadır, bkz. Petrov, **a.g.e.**, s. 492-493.

³⁴¹ **Türkistan Şehitleri**, s. 44. Kadirî (**a.g.e.**, s. 156), 1947 yılı Şubat ayında İli tarafının 5.000 askerle Osman Batur'a karşı çıktığını, buna karşılık vermeyen Osman Batur'un 26 Mart'ta Baytik dağına çekildiğini kaydeder. Kadirî ayrıca İli tarafının askerleri arasında Moğolistan askerlerinin de bulunduğunu belirtmektedir. Bu bilgiyi Petrov (**a.g.e.**, s. 494) da teyit etmekle birlikte Altay'a Delilhan komutasındaki birliklerin baskın yaptığını yazmaktadır. **A History of Migration** (s. 99-100) adlı eserde ise Üç Vilâyet tarafının Osman Batur'un faaliyetlerine zikrettiğimiz bu ayda mâni olduğunu iddia etmektedir.

³⁴² **A History of Migration**, s. 111. Lâkin bu faaliyetlerin sadece planda kaldığı ve hayata geçirilemediği bir hakikattir.

³⁴³ Petrov, **a.g.e.**, s. 494.

³⁴⁴ Benson, **a.g.m.**, s. 172; **A History of Migration**, s. 99-100. Bu ise Doğu Türkistan halkının daha bir yıl öncesine dönmesi anlamına geliyordu. Artık yine göç, sıkıntı, yerinden-yurdundan olma ve yine mücadele etme zamanı gelmişti.

söylemek gerekirse iki millî gücün karşı karşıya gelmediği, fakat küçük vakaların yaşandığı Altay'da 1947 yılı Şubat ayında 225 vaka meydana geldi³⁴⁵.

Osman Batur, 1945 yılı Ekim ayında Gulca idaresi tarafından getirildiği Altay Vilâyeti askerî ve mülkî amirliği görevinden hükümete karşı tavırları yüzünden Şubat 1947 tarihinde alındı³⁴⁶. Lâkin aynı göreve, daha önce de değindiğimiz üzere, Urumçi'de kurulan hükümet tarafından 15 Haziran 1946 tarihinden atandığı için vâililik makamındaki yerini korumaya devam etti.

Alihan Töre'nin kaçırılmasından sonraki dönemlerde gelişen olaylardan çekinen Osman Batur, aynı akıbetin başına da gelebileceğini düşünerek Nisan 1947 muhafız birliğini yeniden gözden geçirdi³⁴⁷. Zikrettiğimiz bu dönemde Millî Ordu ile karşı karşıya gelmemeye özen gösteren Osman Batur, çekildiği Baytik bölgesine tahminen 17.000 kişiyi de göç ettirdi. Bununla birlikte Cemsari ve Sancı'daki Kazak halkının bir kısmı da Kumul ve Zhenxi'ye taşındı³⁴⁸.

Altay bölgesinde Millî Ordu'dan da destek alan Sovyetler Birliği, volfram, uranyum ve altın ocaklarını askerlerin yardımıyla işletmeye başladı. Osman Batur, Altay'daki Rus güdümlü hareketlere mâni olamadı. Osman Batur'un kontrolünde olan Altay mahalleri, Rus ve Moğol hava kuvvetleri tarafından bombalandı. Bu şartlar altında Osman Batur, Ruslara karşı Çinlilerin yardımına başvurdu. 18 Mayıs 1947'de Urumçi Hükümeti ile Osman Batur arasında, Rusları Altay, İli ve Targabatay bölgelerinden atmak için, Çinlilerin Osman Batur ve Alibek Rahimbek'in birliklerine silah vermeleri hususunda anlaşmaya varıldı. Lâkin Çin Hükümeti ülke içerisindeki komünistlerle olan mücadelesinde bile umutsuz bir

³⁴⁵ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533.

³⁴⁶ Benson, **a.g.m.**, s. 174; Qian Bu-quan, **a.g.e.**, s. 236; Zakenuli, "Osman Batur Kimdir", s. 3.

³⁴⁷ **A History of Migration**, s. 99.

³⁴⁸ **A History of Migration** (s. 101-102) adlı eserde Osman Batur'un Altay'dan Millî Ordu tarafından kovulduğu ve yanında göç ettirdiği kişileri kendisiyle birlikte hareket etmeye zorladığı iddia edilmektedir. Kanaatimizce bu göç hadisesi zorlama ile değil, yapılan mücadelede taraf olmakla izah edilebilir. Zikredilen bu eserde Nisan 1947 başında Osman Batur'un Baytik'e kaçtığı, Gani Batur'un 80'den fazla aileyi de Osman Batur'un yanına götürdüğü, Haziran başında Kenge'deki birkaç bin ailenin Latif tarafından Baytik'e getirildiği, Eylül ayında Beytik'e göç eden halkın Kenge'ye geri döndüğü, Ekim başında Balihan liderliğindeki kuvvetlerin Osman Batur'u Baytik'ten kovduğu, Kasım ayında ise Kenge'deki halkın Osman Batur'un zorlamasıyla tekrar Baytik'e göç ettirildiği iddia edilmektedir. Aynı eserde 1946 yılı sonunda sırtını Guo-Min-Dang Hükümeti'ne dayayan Osman Batur'un Altay bölgesine saldırı emri aldığı ve Nisan 1947'de ise Millî Ordu'nun Osman Batur'u Altay'dan kovduğu iddia edilmektedir.

duruma düşünce, silah sevkıyatı durdu. Böylece Osman Batur ile Alibek Rahimbek'in Rusları bu bölgelerden atmak gayretleri etkisiz kaldı³⁴⁹.

Ülkede huzursuzluğun artması, Altay'daki olumsuz gelişmeler ve Sovyet tesirinin artması üzerine Guo-Min-Dang Hükümeti, 15 Haziran 1946 tarihinde kurulan Koalisyon Hükümeti'nde değişikliğe gitti. Netice 19 Mayıs 1947 tarihinde Xin-jiag Eyalet Hükümeti Başkanı Zhang Zhi-zhong'un yerine Türkiye'de tahsil görmüş koyu bir vatanperver olan Dr. Mesut Sabri Baykozi, Çinli Sekreter yerine de yine milliyetçi cephenin önde gelen kişilerinden İsa Yusuf Alptekin getirildi. Yine milliyetçilerle hareket eden Canımhan Hacı ise Maliye Bakanlığına atandı³⁵⁰. Sovyet yönetimi, Baykozi'nin Genel Vâililik makamına getirilmesinden sonra Osman Batur'u karargâhına karşı kapsamlı bir saldırı düzenleyerek yeni oluşumdan duyduğu rahatsızlığı Urumçi ve Nan-jing hükümetlerine hissettirdi³⁵¹.

Guo-Min-Dang idaresinin böyle bir değişikliğe gitmesinin altında yatan gerçek 1946 yılında kurulmuş olan idarenin daha fazla Sovyet güdümüne girmesinin önüne geçmekle izah edilebilir. Göreve getirilen Mesut Sabri Baykozi ise Türkçü fikirlerini yaymaya çalıştı. Urumçi'deki Amerikalı temsilcilerle ilişkiler kuran Baykozi, bu suretle Doğu Türkistan davasına uluslar arası destek sağlamayı ümit etti. Lâkin Guo-Min-Dang Hükümeti yaptığı bu değişikliği de milliyetçi çalışmalar dolayısıyla uzun süre işbaşında tutmamış ve komünist rejimin Çin'de hâkim olmasından kısa bir süre önce Rus taraftarı görüşleriyle tanınan Burhan Şehidî işbaşına getirilmişti³⁵².

Haziran ayında gerçekleşen hükümet değişikliği Doğu Türkistan'da bir sulh devri başlatmış gibi görünse de, bu dönemin Çin'deki iç karışıklıların şiddetli bir dönemine tesadüf etmesi, gün geçtikçe komünistlerin güçlenmesi Doğu Türkistan

³⁴⁹ Canaltay, **a.g.e.**, s. 61 vd.; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 329; Barış Adıbelli, **Doğu Türkistan**, İstanbul 2008, s. 104. Qian Bo-quan (**a.g.e.**, s. 236)'a göre Canımhan Hacı vasıtasıyla yapılan bu yardımların 400'er adet ağır ve hafif makineli tüfek olmak üzere çok miktarda mermiden müteşekkildi.

³⁵⁰ **A History of Migration**, s. 100; Altay, **a.g.e.**, s. 409; **Türkistan Şehitleri**, s. 16-17; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 162; a. mlf., "Belgelerle Osman Batur", s. 84-85; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 14, 19, 38; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 14; Holubnyechy, **a.g.m.**, s. 89; Adıbelli (**a.g.e.**, s. 103)'ye göre bu değişikliğin sebebi Osman Batur ve Alibek Rahimbek'in 1946 yılı 15 Haziranı'nda kurulan hükümeti tanımamaları ve mücadeleye devam etmelerinden kaynaklanmıştır.

³⁵¹ Forbes, **a.g.e.**, s. 393.

³⁵² Holubnyechy, **a.g.m.**, s. 89; Gayretullah, "Belgelerle Osman Batur", s. 84-85.

için tehlike çanlarının tekrar çalmaya başlaması anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda Gulca yöneticileri, Sovyet baskısı ve Moğolistan problemleri ülkenin yeni bir karışıklığa hızlı adımlarla yaklaştığına işaret etmekteydi³⁵³.

Guo-Min-Dang idaresinin Doğu Türkistan'da hükümete ilk defa olarak üç Türkistanlıyı (Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin ve Canımhan Hacı) tâyin etmesi Doğu Türkistan tarihinde bir ilkti. Bu şartlar altında üç milliyetçi Türkistanlı, hükümet mekanizmasından Sovyet taraftarı olanları temizlemekle işe başladı. Ahmetcan Kasimî ve arkadaşları İli bölgesine çekildi. Bir milliyetçinin vâli olarak tâyin edilmesi Rusları şaşkına çevirdi. Bundan sonra Ruslar, İli bölgesindeki komünist taraftarlarına yapacakları yardımlarla Çinlilere karşı mücadeleye başlamak teşebbüsünde bulundular. Ruslar Güney Çin'de devam etmekte olan komünistlerin başarılarını istismar ettiler³⁵⁴.

Mesut Sabri Hükümeti'ne en şiddetli muhalefet Üç Vilâyet inkılâpçıları tarafından yapıldı. Atamayı protesto eden İli vekilleri, meclisi fes ederek Gulca'ya çekildi³⁵⁵. Buna karşılık Mesut Sabri Baykozi ve İsa Yusuf Alptekin başta olmak üzere milliyetçi cephe Osman Batur'a moral vererek aynı zamanda levazım yardımında bulundu³⁵⁶. Mesut Sabri, Kıyıtı'ya 2 tümen asker göndererek Osman Batur'a destek oldu. Bununla birlikte Osman Batur'un liderliğindeki askerlere silah da temin edilerek güçlenmesine ve askerî kuvvetini 3.000 kişiye çıkarması için katkıda bulunuldu. Bununla da yetinmeyen Mesut Sabri Hükümeti, Guo-Min-Dang'ın da onayı ile Doğu Türkistan'daki 5. Süvari bölüğünden de asker göndermek suretiyle askerî anlamda Osman Batur'un daha da güçlenmesine yardımcı oldu³⁵⁷.

Zikretmiş olduğumuz üzere Moğolistan, Sovyet yardımıyla daha önceki statükoyu bu noktada tekrar sağlama almakta başarılı olmuştur. Lâkin bu anlaşmazlığın altında yatan gerçek sorun Sovyetler ile Çin arasındaki "Orta Asya"ya hâkim olma çatışması yatmaktaydı. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde ve daha

³⁵³ Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 147-148; a mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 27.

³⁵⁴ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 328. Hui-sheng (a.g.e., s. 534), Üç Vilâyet vekillerinin Ağustos 1947 tarihinden itibaren İli'ye dönmeye başladığını ve bu suretle 1946 yılında kurulan Koalisyon Hükümeti'nin dağıldığını ifade etmektedir.

³⁵⁵ Hui-sheng, a.g.e., s. 533.

³⁵⁶ Petrov, a.g.e., s. 494.

³⁵⁷ **A History of Migration**, s. 99-100.

öncesinde, Çin'in zayıf olduğu zamanlarda, Manas nehri ve Baytik Boğda bölgesinin kuzey kanatları fiili Çin-Sovyet sınır hattını teşkil etmekteydi. Sovyetler Birliği, Osman Batur'un birliklerinin çıkarılmasından sonra da, Baytik Boğda bölgesinde, Çin'i dolaylı olarak baskı altında tutmakla, Nan-jing'deki Merkezî Çin Hükümeti ile açıktan açığa bozuşmadan, Doğu Türkistan'da 19 Mayıs 1947 tarihinde kurulan Mesut Sabri Baykozi yönetimini sıkıştırmayı gâye edinmiştir. Bu anlamda uluslararası açıdan bakıldığında, her ne kadar pahalıya da mâl olsa, Baytik Boğda hadisesinden gerçek anlamda kârlı çıkan taraf Sovyetler Birliği olmuştur.

26 Mayıs 1947 tarihinde bir bölük Moğol askerî, Osman Batur birliklerine Baytik'te hücum etti. Kısa süren arbedede geri püskürtülen Moğol askerlerinden 8 esir, 24 at ve 5 makineli tüfek ele geçirildi³⁵⁸. 1947 yılının Mayıs ayının son günlerinde Osman Batur batıdan ve kuzeyden yapılan Sovyet ve Moğol komünist saldırılarını durdurmak gâyesiyle Baytik'te Sovyet ve Moğol ordularını karşıladı. Yapılan savaşta Sovyet ve Moğol orduları bozguna uğratıldı. Bu suretle Altay Kızıl ordunun istilâsından kurtarıldı³⁵⁹. 2 Haziran günü Moğolistan Halk Cumhuriyeti tarafından Baytik'te bulunan Çin askerî birliklerinin 24 saat içinde bölgeyi boşaltması istendi. 5 Haziran'da 5 uçak gönderen Moğolistan askerî yetkilileri, "*Çin askerlerinin sınırdan içeri girdiği*" gerekçesiyle Baytik'i altı saat müddetince bombaladı. Bombardımandan sonra saldırıya geçen Moğol askerleriyle 4 gün ve gece devam eden çarpışmalar yaşandı. Sınırdan 200 km kadar içeri giren Moğol askerlerine Osman Batur ile o sıralarda Baytik'te bulunan General Ma Lien-chang askerleri karşılık verdi. Hiçbir netice elde edemeyen Moğol birlikleri savaşın başlamasından 8 gün sonra bölgeyi terk edip geri çekilmek zorunda kaldı³⁶⁰. Baytik

³⁵⁸ Kadirî, **a.g.e.**, s. 156.

³⁵⁹ Sovyet harp tarihine "Baytik Bozgunu" olarak geçen bu olay, 1973 yılında Almatı'da 12 cilt olarak yayınlanan Kazak Sovyet Ansiklopedisi'nin II. cildinin 223. sayfasındaki "Baytik Okıgası" maddesinde kaleme alınmıştır. Ansiklopedi'de Baytik Bozgunu için: "*Baytik olayı 1947 yılının 2. yarısında Doğu Türkistan Halk Cumhuriyeti'nde, bugünkü Xin-jiang'da, Baytik denilen yerde geçen olay. Sovyetler Birliği ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ne karşı fiili harekât başlatmak için ABD ile Guo-Min-Dang Hükümeti organize ettiler. Guo-Min-Dang ordusu ile Xin-jiang'daki Osman'ın eşkıyaları (!) birleşerek Moğolistan'a savaş açtı. O yılın Eylül ayında Altay Vilâyetini yine işgal etti, huzur içinde olan halkın mal-mülkünü talan etti. Fakat Guo-Min-Dangcılar Millî Ordu'nun müdahalesi ile geri çekildi*" denilmektedir. Krş. için bkz. Gayretullah, "Belgelerle Osman Batur", s. 88.

³⁶⁰ Kadirî, **a.g.e.**, s. 156; Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 533; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 118 vd. Guo-Min-Dang kaynaklarına göre Baytik Boğda olayı 5 Haziran 1947'de, bir başka ifâde ile Mesut Sabri Baykozi'nin Koalisyon Hükümeti Başkanlığı'na tâyin edilmesinden 35 gün sonra başlamıştır. Bu

Boğ bölgesinde yaşanan bu olaylar Osman Batur'un Merkezî Çin'in mütefikleri durumundaki ABD ve İngiltere tarafından dikkatle takip edilmeye başlamasına da vesile olmuştur³⁶¹. İlerleyen sayfalarda değineceğimiz üzere bu olayın bir sonucu olarak da Doğu Türkistan'da görev yapan Amerikalı diplomat ve gazetecilerin Osman Batur ile münasebete geçmesine yol açmıştır.

Haziran 1947'de Moğol-Sovyet işbirliği neticesinde yapılan saldırı, Osman Batur'un birliklerini, 1946'daki işgâl öncesi hatta kadar geri püskürtmeyi başarmıştır. Baytik Boğda hadisesini, mahallî anlamda, Moğolistan'ın zaferi olarak nitelendirmek mümkündür. Clubb ve Whiting'in Baytik Boğda hadisesinin 1947 yılı yazında sona erdiği yönündeki kanaatleri yanlıştır³⁶². Bölgeye yapılan hava saldırıları 1947 yılının yaz mevsiminde bitmiş olsa da, çatışmalar 1948 yılının ortalarına kadar devam etmiştir³⁶³. Çünkü Barnett'in ifadesine göre; çatışmalar şiddetini kaybetmiş olmakla birlikte bir yıl daha sürmüş ve bu bölgede Haziran 1947-Temmuz 1948 tarihleri arasında 13 çatışma vuku bulmuştur. Bu çatışmaların devamına Çin ile Moğolistan arasındaki rekabetin büyük rol aldığı kesindir. Nitekim Guo-Min-Dang'ın Baytik Boğda cephesindeki komutanı Tuğgeneral Han Yu-wen'in Barnett'e verdiği bilgide; iki ülke arasındaki sınır çizgisinin, dağların 60 km kuzeyinde olması gerektiğine vurgu yapılmıştır³⁶⁴.

Bu olayların yaşandığı dönemde Nurgocay, yanındaki 300 aile ile Puken kazasına, daha sonra da Süleyman Batur ve 30 kişilik bir heyetle Urumçi'ye gitti. Burada Çin Hükümeti ileri gelenlerine Altay'daki vaziyet anlatıldı. Doğu Türkistan'daki sol eğilimli kişiler her ne pahasına olursa olsun Osman Batur ve askerlerinin elindeki silahları almak kararındaydı. Çinli idareciler ise bunun gerçekleşmemesi için Nurgocay'ı görevlendirmiş, silahlarını teslim etmek istemeyenleri numara vererek kayıt altına almasını kendisinden istemişlerdi. Nurgocay, Urumçi'de sadece Altay halkının değil, bütün Doğu Türkistan'ın sağ-sol

olayda Moğolistan Halk Cumhuriyeti, 4 veya 5 Sovyet uçağından hava desteğini almış ve 500 civarındaki askerini Baytik Boğda bölgesine sokarak Osman Batur birliklerine saldırmıştır, bkz. **China News Agency**, 5 June 1947'den naklen Clubb, **China and Russia**, s. 321; Calvocoressi, **a.g.e.**, s. 359-60; Barnett, **a.g.e.**, s. 267; Whiting, **a.g.e.**, s. 115.

³⁶¹ Benson, **a.g.m.**, s. 143.

³⁶² Clubb, **China and Russia**, s. 369; Whiting, **a.g.e.**, s. 115. Krş için bkz. Miao Pu-sheng vd., **a.g.e.**, s. 343 vd.

³⁶³ Benson, **a.g.m.**, s. 176; Forbes, **a.g.e.**, s. 395.

³⁶⁴ Barnett, **a.g.e.**, s. 266-267.

olarak ikiye ayrıldığını fark etmişti. Nurgocay bu şekilde 6 kazanın silahlarının resmîleştirmek üzere vazifelendirildi. Bunlar Osman Batur'a bağlanacaktı. Nurgocay; Urumçi, Sendeba, Buken, Cemsarı, Çoncu ve Nori kazalarında vazifesini yerine getirdi. Beş kaza liderini Çoncu kazasına bağlı Yayla dağlarındaki Keykuv denen yaylada toplantıya çağırdı. Bu toplantıya Osman Batur tarafından Kapas Batur başkanlığında bir heyet de katıldı³⁶⁵.

Doğu Türkistan'daki hareketlilik sadece Altay bölgesiyle sınırlı kalmamış, ülkenin değişik şehirlerinde -Turfan ve Toksun gibi- Temmuz 1947'den itibaren yeni ayaklanmaların ve huzursuzlukların çıktığı görüldü³⁶⁶. Osman Batur 14 Temmuz 1947 tarihinde halka hitaben yazdığı mektubunda şunları söylemekteydi: *"Biz şu an, Çinlilerin sömürgesi altında yaşamakta olan Altay'daki bütün Kazakların eşitliği ve bağımsızlığını kazanmaları için çalışmaktayız. Biz sizin düzeninizi bozmayacağız. Korkmayınız, herkes kendi mesleğini yapmaya devam etsin, sizler harekete geçmeyiniz. Eğer mümkün ise, bu mektubu aldıktan sonra, bize gelerek istişarede bulunmanız daha iyi olacaktır. Bizler de sizinle istişarelerde bulunmak istiyoruz"*³⁶⁷.

Bir başka kaynakta Osman Batur'un Ağustos ayında Guo-Min-Dang'ın planıyla kuvvetlerini üçe ayırarak Altay'a saldırdığı ve 16 Eylül'de bölgede hâkimiyet kurduğu iddia edilmektedir. Aynı kaynakta 60'tan fazla günahsız halkın Osman Batur tarafından vahşice öldürüldüğü, 16.000'den fazla at, koyun ve inek gibi hayvana, ayrıca onun büyük miktarda altın ve levazıma da el koyarak Üç Vilâyet Hükümeti'ne büyük darbe vurduğu da kaydedilmektedir³⁶⁸.

Gelişen bu olaylar neticesinde Ağustos 1947 tarihi itibarıyla Koalisyon Hükümeti'nin sadece ismi kalmış oluyordu. Bu durum Doğu Türkistan'ı muhalif iki bölgeye ayırmıştır. Bundan sonra Urumçi ile Gulca arasında direkt bir bağlantı kurmak mümkün olmamıştır. Zhang Zhi-zhong'un yerine Mesut Sabri Baykozi'nin tâyin edilmesinden sonra Urumçi'deki Çin-Türk Koalisyon Hükümeti bu şekilde

³⁶⁵ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 129-130.

³⁶⁶ Hui-sheng, *a.g.e.*, s. 533.

³⁶⁷ Da-jun, *a.g.e.*, C. IX, s. 5212. Osman Batur'un zikredilen bu mektubu yazdığı tarihte Guo-Min-Dang Hükümeti ile ilişkilerinin iyi olduğu göz önüne alındığında, onun bu ilişkiye sıcak bakmasının sebebini ülkesinin komünist tesirlerin etkisine düşmesinin önüne geçmek ve Çin ile olan münasebetleri kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak olarak değerlendirmek mümkündür.

³⁶⁸ *A History of Migration*, s. 99-100.

dağılırken, Ülke'nin güneybatısındaki halk da ikiye bölünmüş oldu. Bunlardan çiftçi kesimi Gulca idaresi tarafında yer alırken, Beyler ve toprak ağaları Urumçi tarafına meylettiler. Mutaassıp ulema ise tarafsız kaldı³⁶⁹. Bu ise Guo-Min-Dang Partisi stratejisinin Doğu Türkistan'ın iç politikasında başarısızlığa uğramasına sebep olmuştur. Meseleye Moskova açısından baktığımızda ise durum daha değişik görülmektedir. Şöyle ki; Sovyet aleyhtarı Uygur milliyetçilerinin Urumçi'de yüksek mevkilere getirilmesi yanında Osman Batur idaresindeki, Guo-Min-Dang tarafından silahlandırılan ve desteklenen birliklerin Doğu Türkistan-Moğolistan sınırlarında faaliyete geçmesi, Moskova'nın işine gelmemiştir³⁷⁰.

Moskova bu memnuniyetsizliğin doğal bir sonucu olarak gelişmelere tepkisini göstermiştir. Kremlin'in bu defaki maksadı, Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki hâkimiyetini tamamiyle yıkmak değil, Mesut Sabri Hükümeti'ni sarsmak olmuştur. Dolayısıyla Kremlin'in hedefi; Osman Batur'un Altay'ın güneyindeki ve Kumul'un kuzeyinde konuşlanmış olan partizan birlikleri idi³⁷¹.

1947 yılı Eylül ayında Wubu, Kenge ve Buken'de hâkimiyet tesis eden Osman Batur'a bölgenin liderlerinden Nazır Hacı ve Patihan da katıldı. Sözde inkılâp, hukuk ve demokrasiyi korumak, gerçekte ise Osman Batur'u ortadan kaldırmak gâyesiyle Millî Ordu başkomutanlığı 2 bölük süvari ve 1 bölük motorize askerîni Altay'da bulunan askerlerle birleştirerek, Delilhan liderliğinde üçe ayırarak Altay'a sevk etti. 22 Ekim'de Altay'ın 7 nahiyesi Gulca idaresinin hâkimiyetine geçti³⁷².

Osman Batur, Kasım ayında İli tarafının gücünü kırarak Sarsümbe'yi tekrar ele geçirdi. Fakat kısa bir zaman sonra Çaveçek'ten gelen İli askerlerinin hücumu üzerine Osman Batur çekilerek Baytik dağına yerleşti³⁷³. Osman Batur, Kasım ayının ilk haftasında kendi köyünde düzenlediği toplantıda bir askerî birlik kurulması kararı aldı. 3.000 asker toplayan Osman Batur Başkumandan seçildi. Kapas, Nurgocay ve Jılkıaydar, Rakım, Keşerbat, Akmolla Zengi ve Manat binbaşı yapıldı. Ayrıca askerî birliklerin teşekkülünden sonra her hafta Salı günü

³⁶⁹ Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 97.

³⁷⁰ Forbes, **a.g.e.**, s. 388-389.

³⁷¹ Clubb, **China and Russia**, s. 344 vd.; Lattimore, **Pivot of Asia**, s. 100; Forbes, **a.g.e.**, s. 389.

³⁷² **A History of Migration**, s. 99 vd..

³⁷³ Kadirî, **a.g.e.**, s. 156-157.

komutanların Osman Batur'un evinde toplanması kararlaştırıldı. Bu toplantıdan sonra Kanatbay başkanlığında Urumçi'ye bir elçi heyeti gönderildi ve askere erzak ile silah verilmesi istendi. 15 gün sonra silah ve erzakın alınması için deve gönderilmesi haberi geldi. Gönderilen 200 deve ile Rus yapımı 500 tüfek, bol miktarda mermi, erzak ayrıca Osman Batur'a vâililik mührü gönderildi. Osman Batur kışı burada geçirip güçlendikten sonra yazın Sarsümbe'ye gidip idareyi ele almak düşüncesindeydi. Delilhan ise bunun farkında olduğundan İshak Beg'den asker istemiş ve kendisine 3-4 bölük asker gönderilmişti. Göçebe Altay halkının bir kısmı Osman Batur'un, bir kısmı da Delilhan'ın yanında idi. Delilhan ileri gelen Kazak liderlerini Sarsümbe'ye toplamaya başladı. Gitmek istemeyen Ömürzak Zalı, 30 kişi ile kaçarak Nurgocay ve arkadaşlarına sığındı. Onun verdiği malumâta göre liderleri Sarsümbe'ye toplayan Delilhan, yaz aylarında İli'den katılacak askerler ile üzerlerine saldıracaktı. Delilhan'ın askerî kuvvetini kullanabileceği yönündeki haberler üzerine halk liderleri ile görüşen Osman Batur, Delilhan'ın askerî kuvvet kullanması durumunda kendilerini haberdâr etmelerini istedi. Delilhan'ın askerî kuvvet sevk etme ihtimâline karşı Sarsümbe yoluna 500 asker ile Kapas Batur gönderildi. Buvriltogay ırmağından gelen yola da Nurgocay gönderildi. Nurgocay burada halk liderlerine hitaben yaptığı konuşmada; *"Hepsinin Türkistan evladı olarak kan dökmemeleri gerektiğini, şayet Osman Batur'la anlaşmayıp kan dökmeye başlarsa bunun hesabının dünya ve ahirette Delilhan'ın boynuna olduğunu"* söylemiştir. Ayrıca Delilhan'ın kan akıtmaya kararlı olmasından dolayı sivil halkın zarar görmemesi için kimin hangi tarafı tutuyorsa onun yanına göç etmesini de ifade etmiştir³⁷⁴. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki, Altay'da Osman Batur ve Tanrı dağlarının doğusunda Alibek Rahimbek, Gulca yönetiminden yüz çevirdikten sonra İli vadisindeki Kazaklar, Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresine ya sadık, ya tarafsız ya da dostça tavır takınmışlardır.

10. Gulca Yönetimi Tarafından Osman Batur'un "Hâin" İlân Edilmesi 1948 Yılı Olayları

1946 yılını müteakip Altay'a ve akabinde Baytik Boğda bölgesinden göç eden Osman Batur, Boğda Ula'nın kuzey eteklerindeki Kızıl Kalebel yöresini

³⁷⁴ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 123 vd.

kendisine karargâh yapmıştı³⁷⁵. Otoriter bir kişiliğe sahip olan Osman Batur, bu yeni karargâhında kendisine sadık adamlarıyla hayatını devam ettirmekteydi. Zikretmiş olduğumuz bu dönemde Osman Batur'un maiyetinin 15.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir³⁷⁶. Osman Batur, Gulca yönetiminden yüz çevirdikten sonra, siyaseti Guo-Min-Dang idaresi ile aynı mecrada buluşmuştu. Kendisine belki de aynı safta olmanın bir mükâfatı olarak, 1948 yılında, Qi-tai bölgesindeki üç Guo-Min-Dang süvari bölüğünün komutanlığı verilmiştir³⁷⁷.

Lâkin 1948 yılı itibariyle Çin komünistleri, Doğu Türkistan'da dahi büyük bir nüfuza erişti. Bölgede Ocak 1948'den beri "*Barışı ve Demokrasiyi Koruma Cemiyeti*" çalışmakta idi. Diğer yandan güçlü yeni vâli Mesut Sabri Baykozi'nin Doğu Türkistan'ı tedricen Çin'den ayırmak istemesinden, Guo-Min-Dang Hükümeti endişe ediyordu³⁷⁸. Ahmedcan Kasimî, 1948 yılı başlarında yaptığı açıklamada Osman Batur'un Gulca Hükümeti'nden ayrıldıktan sonra Altay bölgesinde yaptığı ayaklanmada 1,5 milyondan fazla halkı zarara uğrattığını belirtti. Hükümet organlarının zararı ise 2 milyar 900 milyon Xin-jiang parası idi. Bu dönemde zorda kalan halkın sayısının binlerce olduğuna değinen Ahmedcan, ayrıca çalınan³⁷⁹ at sayısının 3.842, ineğin 6.555, koyunun ise 17.212 olduğunu, bütün bu zararların Üç Vilâyet ekonomisinin bir senelik kârının 1/3'üne tekabül ettiğini belirtti³⁸⁰. Zikrettiğimiz bu dönemde Urumçi yönetimiyle anlaşılan Osman Batur, Gulca idaresi tarafından "*hâin*" olarak ilân edildi³⁸¹.

1948 yılı Şubat ayında Urumçi Hükümeti, Osman Batur'a yardım etmeye devam etti. Bu sayede Nori bölgesinde Altay teşkilatını kuran Osman Batur, bu teşkilat sayesinde Güney Altay'dan göç eden Kazakları eski bölgelerine

³⁷⁵ Lias, *Kazakh Exodus*, s. 129.

³⁷⁶ Barnett, *a.g.e.*, s. 276; Millward, *a.g.e.*, 222.

³⁷⁷ Boorman-Howard, *a.g.e.*, C. III, s. 47.

³⁷⁸ Hayit (*Türkistan Devletleri*, s. 329)'e göre 1 Ocak 1949'da vazifesinden alınan Mesut Sabri Baykozi'nin yerine bir Sovyet vatandaşı olan ve gizli bir şekilde Sovyetler adına çalışmış bulunan Burhan Şehidî tâyin edildi.

³⁷⁹ Altay'da, Ahmetcan Kasimî'nin iddia ettiği gibi, bir "*çalma*" olayı söz konusu değildir. Osman Batur'un hayvan sahiplerinden % 1 oranında vergi toplattığı, hayvanların deri ve yünlerinin de kendilerine verilmesini istediği sözlü tarih kaynaklarımız tarafından da doğrulanmıştır. Bununla birlikte millî mücadeleye destek vermekten uzak duran Kazakların da kestikleri hayvanların deri ve yünlerini de Osman Batur'a vermek yerine çöpe attıklarını da dönemin canlı şahitleri ifâde etmiştir. Bununla birlikte Osman Batur'un vatanın selameti için vergi vermeyenlerin hayvanlarını: "*komünistlere kalmaktansa biz de dursun*" diyerek zapt ettiği de doğrudur.

³⁸⁰ *A History of Migration*, s. 99 -100.

³⁸¹ Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti*, s. 82.

yerleştirmek ve esenliğe kavuşturmaya gayret etti. Ayrıca Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerindeki Kazak çiftçilerinin hayatını iyileştirmeye çalıştı. Mesut Sabri ise “*Kazakları Kurtarma Cemiyeti*”nin kurulduğunu ilân etti. Ülkede tarım ve hayvancılıkla uğraşanların durumlarını düzeltmek için bir miktar maddî yardımıda da bulundu. Bu teşkilat sayesinde Osman Batur'un etrafına göç eden Kazak halkı Mori, Buken, Nori ve Yaoyuan nahiyelerine yerleştirildi. Altay'ın güneyindeki Kazaklardan eli silah tutabilenler, Urumçi Hükümeti planına göre 1948 yılı Nisan ayının sonuna kadar Yaoyuan ve San-tay'da bulunan Çin askerî birlik komutanlarınca eğitime tâbi tutuldu. Eğitime tâbi tutulan Kazak askerler, Güney Altay'da hareket hâlindeki Gulca askerî harektlarının suskun kalmasını saęladı³⁸².

Bu sırada karlar eriyip havalar ısınmış ve halk da tercih ettiği tarafa göç etmeye başlamıştı. Dene'deki Sarıbay Zengi'nin halkı da Osman Batur'un yanına hareket etti. Buvriltogay ırmağının karşı kıyısında Osman Batur ile birleşmeye giden halk, Gulca askerleriyle karşılaştı. ıkan arbedede büyük zayıat vermekle beraber üstün çıkan Osman Batur taraftarlarının esir ettiği kişiler kendilerinin “*Moğol ve Çinlilerle savaşacaksınız*” denilerek askere alındıklarını belirterek üzüntülerini dile getirmişlerdi. Nurgocay, çatışmada eline geçen 22 asker ile Osman Batur'un yanına vardı. Burada kardeş kavgasının çok kötü olduğunu ve sonunun nasıl biteceğini Osman Batur'a sordu. Osman Batur, bu savaşı hiç istemediğini, senelerce istiklal için savaştıktan sonra Çin ile 11 maddelik bir anlaşma yaptıklarını, bu sayede kurulan hükümetin sağ-sol atışması ile yıkılmak istendiğini, bir tarafın demokrasi, diğer tarafın komünist rejimi tutarak kan dökülmesine sebebiyet verdiğini, ikiye blnmekten büyük bir üzüntü duyduğunu ve en nihayetinde Delilhan'ın hatasını anlayarak fikrinden vazgeçip kardeş kavgasını önleyeceğini, bunun için de kendisine bir heyet göndereceğini, isteklerini kabul etmemesi durumunda Baytik dağına çekilerek kuvvetleneceğini, ondan sonra da Sarsümbe'yi basıp alacağını söylemiştir. Bunun zerine Nurgocay, Osman Batur'un Baytik'e çekilmesinden sonra kendisine bağlı kuvvetlerle beraber Urumçi'de bulunan

³⁸² A History of Migration, s. 99-100, 107.

Canımhan Hacı'ya bütün durumu anlatmayı ve buna göre bir tedbir alınmasını söylemiş ve bu teklifi Osman Batur tarafından kabul edilmiştir³⁸³.

20 Mayıs 1948 tarihinde Altay'ı terk eden Osman Batur, Çoncu Akşig'e geldi. Burada Kazak liderlerini toplayarak büyük bir toplantı yaptı. Toplantıya Urumçi'den Alen Wang, Binbaşı Zekeriya, Canımhan Hacı'nın oğlu Hamit ve halktan 30 kişilik bir heyet ile yaklaşık 150 kişi katıldı. Nurgocay ile Osman Batur gece görüştüklerinde Osman Batur, Kürtün'deki köyüne göç ederken Delilhan'a bağlı komünist askerlerin Kuvertis yolunu kestiğinden burada şiddetli çarpışmalar olduğunu, onlardan 60 adamın öldüğünü, kendi adamlarından 10 kişinin şehit olduğunu belirtmişti. Sözlerine devam eden Osman Batur, burada çok kan döküleceğini anladığını ve halka bir konuşma yaptığını, Baytik dağına çekileceğini, gönüllü olanların kendisiyle gelmesini, istemeyenlerin burada kalmakta serbest olduğunu, şimdiki düşmanımızın farklı din ve ırktan olmadığını, komünist kardeşlerinin olduğunu, Baytik'e gidip kuvvetlendikten sonra buraları kurtaracağını söylemişti. Ayrıca O, daha sonra 10 gün 10 gece yürüyerek Baytik'e vardığını, yanına göç edecek halk için 200 asker gönderdiğini, bu kişilerle Kaşum mevkiinde komünist askerlerin Albayı Yusufcan'ın saldırdığını ama teslim alındığını ve halkı sağ salım Baytik'teki Osman Batur'un yanına getirdiğini anlatmıştı³⁸⁴.

Osman Batur'un 1946 yılı sonlarında Baytik'e yerleşmesinde Nurgocay'ın büyük rolü olmuştu. Nurgocay'ın Karagaytı Kucurtu'daki Moğol karakolunu tahrip ederek burasını boşaltması, Osman Batur'un Baytik'e rahatça gelip yerleşmesini sağlamıştır. Osman Batur, Baytik'e yerleştikten sonraki gelişmeleri Nurgocay'a anlatmıştır. Bir ay sonra Osman Batur'un üzerine Baytik'in kuzeyinden Moğol birlikleri saldırdığı sırada Osman Batur'un yanında İngiliz ve Amerikan konsolosları da bulunmaktaydı. Osman Batur'un Moğolları geri püskürttüğü bu savaşta, 2 de uçak düşürmüş, çok zayıat veren Moğollar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Baytik konumu itibariyle bir Osman Batur'un bir Moğolların eline geçtiği bu dönemde Osman Batur'un hizmetinde bulunmak üzere Barköl, Nori, Çoncu, Cemsari ve Buken Kazaklarından kurulu halk ordusu ile hükümetin resmî askerlerinden Kantanca, Osman Batur'un yanına gönderildi. Osman Batur kendi askerlerini

³⁸³ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 127 vd.

³⁸⁴ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 136-137.

Altay'a göndermiş ve bu askerler Delilhan'dan Sarsümbe'yi almıştı. Delilhan ise kaçmıştı. Bu haberin Urumçi'de duyulmasından bir ay sonra ise âni bir baskın yapan Delilhan kuvvetleri Sarsümbe'yi tekrar geri almıştı. Bu sırada Sarıtogay'da bulunan Osman Batur'un yanına gelen baturlar, buradan hep beraber Cerköktü kışlağına gitti. Cerköktü'de ise Moğol askerlerinin saldırısına mâruz kalan baturlar 150 kişi kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Bu baskında Teskenbay adlı bir casus Türk'ün parmağı vardı. Bu casus Osman Batur'un yerini Moğollara göstermişti. Bu yenilgi üzerine Osman Batur, büyük oğlu Şerziman'ın hanımı Bayan'ı Kananbay'la Urumçi'ye göndermiş, kendisi de askerliyle beraber Çoncu'ya yerleşmişti³⁸⁵.

Osman Batur, Baytik'te iken Canımhan Hacı'dan kendisine hükümet tarafından erzak gönderileceği haberini aldı. Bu sırada Çoncu'ya gelen Canımhan ve Nurgocay, Osman Batur'a 1.000 deve ile yiyecek ve ihtiyaç malzemesi gönderdiler. Osman Batur bu olaydan bir hafta sonra kurultay topladı. Kurultayda yaptığı konuşmada özetle komünist rejime karşı olduğunu, Çin'in Doğu Türkistan'a sembolik bir muhtariyet verdiğini, bunun kendileri için yeterli olmadığını, istiklallerine kavuşana kadar mücadeleye devam edeceklerini, bu sıralarda az da olsa Jiang Jie-shi Hükümeti tarafından desteklendiğini, bu desteğin kendisine olan sevgisinden değil komünizme karşı olmasından ileri geldiğini, istiklale Çinli hiç kimsenin severek rıza göstermeyeceğini, bunun için haklarını alana kadar mücadele etmeleri gerektiğini, Çin'in kendi tarafına geçmeyenleri memuriyete almayacağını, halkın cahil kalması için okul açmayacağını, artık halkın gözünü açması gerektiğini, bundan sonra Çin Hükümeti'nden Doğu Türkistan'da eli silah tutan herkesin silâh altına alınarak eğitime tabi tutulmasını ve masraflarının hükümet tarafından karşılanmasını isteyeceğini ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için ölüm pahasına da olsa savaşacağını belirtmiştir. Osman Batur konuşmasını en büyük düşmanının Çin komünizmi ve emperyalizmi olduğunu, ölünceye kadar da bunu kabul etmeyeceğini, halkının da kabul etmemesini ve bu uğurda savaşmalarını isteyerek bitirmiştir³⁸⁶.

³⁸⁵ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 138-139.

³⁸⁶ Osman Batur'un eli silah tutan herkesin eğitimi isteği hükümet tarafından kabul edilmiş, Nori, Cemsarı, Perken ve Urumçi gibi şehirlerde eğitim karargâhları kurularak faaliyete geçirilmiştir. Osman Batur, Urumçi'ye davet edilmiş ve o da bunu kabul etmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 137 vd.

1948 yılında Osman Batur için en anlamlı olay Urumçi ziyareti olmuştur. Haziran 1948’de Mesut Sabri Baykozi, Hükümet adına Osman Batur’u Urumçi’ye davet etti. Davete icabet eden Osman Batur, Urumçi’de halk tarafından şaşıaalı bir şekilde karşılandı³⁸⁷. 10 Haziran 1948 tarihinde Osman Batur, Zeki Teyci ve maiyetiyle birlikte Urumçi’ye gitti. Osman Batur, Mesut Sabri Baykozi, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ile Uygur ve Kazak halkı tarafından büyük bir heyecanla karşılandı³⁸⁸. Urumçi Hükümeti, Osman Batur’u Urumçi’ye 10 km kala Hükümet adına Genel Sekreter İsa Yusuf Alptekin’in karşılamasını kararlaştırdı. Osman Batur şehre atla geldiği için Alptekin de kendisini atla karşılayacaktı. Osman Batur’un yolculuğu sırasında, Urumçi’ye 40 km kala, tören hazırlıklarına başlandı. Osman Batur beyaz bir at üstünde, sağında ve solunda üçer, önde tek sıra halinde üç muhafızı, hanlığının alameti olan tuğu ve gök bayrak olduğu halde ilerliyor, öndekilerin 50 m gerisinde de rütbe ve yaş sırasına göre liderleri ve onların gerisinde de çift sıra halinde askerleri bulunuyordu. 400 kişilik heyette sadece Osman Batur’un atı beyazdı. Diğerlerin atları ise istisnasız siyahtı. Urumçi’ye girmek üzere iken büyük bir kalabalık tarafından karşılanan Osman Batur’a hoş geldiniz demek için Alptekin, beyaz bir at üzerinde ayrılarak, millî kıyafetiyle yanında üç kişi oluğu halde ilerledi ve Osman Batur’a 20-30 adım kala atından indi. Osman Batur da hemen atından inerek Alptekin’e doğru ilerledi. Aralarındaki adım mefhumu ortadan kalkınca sanki yıllardır birbirlerini görmeyen iki kardeş edasıyla bu iki büyük lider birbirine sarıldı³⁸⁹. Bu sahne karşılama merasime katılan insanların duygulanmasına ve gözyaşı dökmesine sebep olmuştur. Osman Batur ile ilk defa bu ziyaret sırasında karşılaşan İsa Yusuf Alptekin konuşmasında, Kazak kardeşlerimiz içinden çıkan milliyetçi, mücahit, vatanperver, vatani için hizmet etmiş, vatani ve milleti için ayaklanmış, kan dökmüş, Çin zulmüne karşı Kazak-Uygur Türk halkının istiklali için mücadele eden, halktan yetişen Doğu Türkistan millî mücahidi olarak belirttiği

³⁸⁷ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 14.

³⁸⁸ Osman Batur’u karşılamak için hazırlıkların tamamıyla yakından ilgilenen İsa Yusuf Alptekin, hatıratının 1. cildinde yaşananları teferruatıyla anlatmıştır, bkz. Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin**, s. 514-518.

³⁸⁹ Gayretullah, **Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 162 vd.; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 20, 39-40.

Osman Batur'a hitaben: "*Hükümet adına hoş geldiniz*" demiştir³⁹⁰. Osman Batur, Urumçi şehrinin dışında Değirmendere denilen yerde Kazak örf ve adetlerine uygun olarak keçe çadırlarda ağırlandı. Bundan sonra hükümet binasına gelen Osman Batur, Baykozi'yi ziyaret etti³⁹¹.

Urumçi ziyareti sırasında hükümet binasında yapılan toplantıya bütün diplomatlar, komutanlar, Çin'in yüksek memurları, Mesut Sabri Baykozi, Canımhan Hacı, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, Alen Wang, Hadıvan Hanım, Burhan Şehidî ve bütün ileri gelen Doğu Türkistanlılar katıldı. Ayrıca Amerikan, İngiliz ve Rus elçileri de bu toplantıda bulundu. Toplantıda Osman Batur'un mücadelesini anlatmaya kimse yanaşmadı. Çünkü herkes komünistlerden korkuyordu. Fakat Polat Kadir Turfanî kürsüye çıkmış, yaptığı konuşmada Çin'e karşı başlatılan mücadeleyi ilk anlarından itibaren bütün teferruatıyla anlatmıştır. Nihayetinde sarf ettiği "*Bize sen ruh verdin, bize sen hürriyet getirdin, Doğu Türkistan seninle gurur duymalı, iftihar etmeli. Ey büyük kahraman, aramıza hoş geldin, sen daima aramızda olacaksın. Gösterdiğin istiklal yolundan sapmayacağız*" sözleri Osman Batur'un gözlerini yaşartmıştır. Daha sonra da İsa Yusuf Alptekin kürsüye çıktı. Osman Batur'un Urumçi'den ayrılacağı gün karşılandığı yere kadar yine İsa Yusuf Alptekin tarafından uğurlandı³⁹².

1948 yılı Ağustos ayında Canımhan Hacı, Alibeg Rahimbek başkanlığındaki 15 kişiyi Osman Batur'a gönderip üç gün süren gizli bir toplantı yapıldı. Toplantının Altay'da bulunan Kazak halkının hangi şekillerde ayaklanmaya hazırlanacağı ve

³⁹⁰ Osman Batur'un Urumçi ziyareti sırasında İsa Yusuf Alptekin ile çektiği fotoğraf uzun yıllar Osman Batur için kullanılan ender fotoğraflardan biridir, bkz. Alptekin, **Doğu Türkistan Dâvâsı**, s. 291; Yesevî, a.g.m., s. 25.

³⁹¹ Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 514; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 162-163; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 20, 39. Krş için bkz. Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s. 82.

³⁹² Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 142. Osman Batur, Urumçi'deki okulları ziyaretinde, bir ortaokula uğradı. O günlerde bu ortaokulun ikinci sınıfında öğrenci olan A. Şekür Turan, sınıfta şöyle bir olaya tanık olduğunu bir sohbetinde Hızırбек Gayretullah'a anlatmıştır. Gayretullah'ın (**Altaylar'da Kanlı Günler**, s.164-165; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 20, 40) A. Şekür Turan'dan naklettiği olay şu şekilde gelişmiştir: "*Batur, sınıfa girdiğinde öğrenciler kadar öğretmenimiz de heyecanlı idi. Dersimiz coğrafya idi. Batur, ön sıralarda bir çocuğu kaldırdı ve yanı başında duran küreyi göstererek 'anlat bakalım, bu nedir?' dedi. Öğrenci sıkıla-mıkıla titrek ve ürkek bir sesle 'dünyamız efendim' dediğinde, Batur 'yavrum biz bu ufak küre için mi savaşıyoruz!' dediğini ve o günlerde anlamadığım bu sözün manasını kavradığım zaman, Osman Batur'daki cihângirlik ruhunu sezmiştim*"

teşkilatlandırılacağı hakkında olduğu tahmin edilmektedir³⁹³. Kasım 1948’de Osman Batur takriben 1.000 kişilik kuvvetini Öndürkara ve Buken’e gönderdi. 22 Aralık 1948 tarihinde ise Üç Vilâyet süvari askerleriyle savaşa başladı³⁹⁴.

11. 1949’da Doğu Türkistan’da Komünist İşgali, Osman Batur’un Yeniden Mücadeleye Başlaması ve Göç Kararı

1949 yılı Osman Batur ve milliyetçi cephe için birçok zorluğu beraberinde getirdi. Artık Doğu Türkistan’da yeni bir dönem başlamış, ülke bir kez daha Çin işgâline maruz kalmıştı. Bu sefer işgâlciler Komünist Çinliler olacaktı. Merkezî Çin’deki karışıklıklardan güçsüz çıkan Guo-Min-Dang Hükümeti, Mesut Sabri Baykozi’nin yerine 1 Ocak 1949 tarihinde Burhan Şehidî’yi getirmişti³⁹⁵. Mesut Sabri Baykozi’nin yerine getirilen Burhan Şehidî’nin yardımcılığına ise, milliyetçi cephenin tepkisini engellemek düşüncesiyle Mehmed Emin Buğra atandı³⁹⁶. Gelişmeleri dikkatle takip eden Osman Batur ise etrafına topladığı kişilerle “*Milleti Yükseltme Cemiyeti*”ni kurdu. Bu cemiyet sayesinde göçebe Kazak boylarını bir araya toplayan Osman Batur, yaklaşmakta olan Komünizm tehlikesine karşı daha sağlam bir cephe kurmuş olarak Çin’deki Komünist Partisi’nin zaferini kabul etmedi³⁹⁷.

Gelişmelerin kötüye gittiğini gören Osman Batur, 10 Şubat 1949 tarihinde Bayan, Kanatbay ve Kayımkadı başkanlığında 10 kişilik bir heyeti Maliye Bakanı Canımhan Hacı ile görüşmek üzere Urumçi’ye gönderdi. Canımhan Hacı tarafından iyi bir şekilde karşılanan heyetin müspet bir netice elde edemeden geri dönmüş olması muhtemeldir. Osman Batur, aynı şekilde faaliyetlerini bildirmek üzere, 9 Nisan’da, Kanatbay liderliğindeki bir heyeti tekrar Urumçi’ye gönderdi³⁹⁸. Bununla birlikte 15 Nisan 1949’da harp divanını toplayan Alibek, Nori’de bulunan Osman

³⁹³ Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 185 vd.; **A History of Migration**, s. 111. İli’de 1 Ağustos 1948 tarihinde “*Xi-jiang Barışı Koruma ve Demokratik Birleşik Uyuşma Teşkilatı*” kurulduğu ilân edildi. Demokratik İnkılâp Partisi’nin bütün üyeleri kurulan bu yeni teşkilata kaydoldu, bkz. Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 534.

³⁹⁴ **A History of Migration**, s. 101-102.

³⁹⁵ Çin’de komünistler iktidarı ele geçirdiğinde Doğu Türkistan Genel Valilik makamında yine Burhan Şehidî bulunmaya devam etti, bkz., Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 14; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 329; Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 534.

³⁹⁶ Gayretullah, “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 43.

³⁹⁷ Forbes, **a.g.e.**, s. 471; Buğra, **Doğu Türkistan’ın Hürriyet Davası**, s. 53; Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s. 31; Çakar, **a.g.e.**, s. 266; Başaran, **a.g.t.**, s. 20.

³⁹⁸ **A History of Migration**, s. 101-102.

Batur'un yanına gitmeye karar verdi. Nori'de görüşen iki lider gelişmeleri değerlendirdi ve müşterek hareket etmeye karar verdi. Mayıs ayında yapılan ikinci görüşmede ise Osman Batur'un komünistlere karşı savaşmak için Karaşehir-Toksun bölgesine hareket etmesine karar verildi. Ayrıca mağlubiyet halinde Gasköl'e giderek Hüseyin Teyci'den yardım alınması kararlaştırıldı. Alibek ise diğer liderleri toplayarak alınan kararı bildirdi. Osman Batur harekete geçtiğinde yol güzergâhlarının komünistler tarafından kesildiğini gördü. Bu tarih itibarıyla mücadele komünizme ve komünistlere karşı yapılacaktı³⁹⁹.

Osman Batur işlerin kötüye gittiğini gördüğü bu dönemde gizli bir şekilde Urumçi'deki Amerikan Konsolosluğu yetkilileriyle irtibata geçmeyi tasarlamış olması muhtemeldir. Osman Batur'u Amerikan Konsolosluğu'nda görevli birkaç muhabirin Urumçi'nin doğusunda gizlendiği dağda birkaç defa ziyaret ettiği bilinen bir gerçektir⁴⁰⁰.

1949 Mayıs'ında Tao Si-yue'nin müfrezeleri Osman Batur'un Karaşehir'e gitmesine müsaade etmedi. Osman Batur bu sırada Barköl'de bulunuyordu. Komünist birlikler, Kökülük savaşı sona erinceye kadar Osman Batur kuvvetlerine karşı hiçbir girişimde bulunmadı. Kökülük savaşının akabinde kuvvetlerini harekete geçiren komünistler, Osman Batur, Canımhan Hacı ve Yolbars Beglerin oturdukları sahayı muhasara etmek üzere harekete geçti. Osman Batur kuvvetlerinin diğer yerlerle bağlantısını keserek, etraftaki Türkleri toplamaya başladılar. Osman Batur kuvvetleri etraflarındaki çembere 2 ay kadar bir süre dayandı. Neticede düşman çemberini yapıp Kanambal dağlarına ulaşmışlardı⁴⁰¹.

Osman Batur, Temmuz ayının 20'lerinde gizli olarak Urumçi'deki ABD Büyükelçisi Paxton ile Canımhan Hacı vasıtasıyla görüştü. Paxton, Osman Batur ve Canımhan Hacı'nın düşüncelerini sormuş ve görüş teatisinde bulunmak için Urumçi'nin 13 km doğusundaki İlambay ırmağı yanında bir toplantı yapmaya karar

³⁹⁹ Başaran, a.g.t., s. 21. Nisan ayında Zhenxi'den 40 km mesafedeki dağ bölgesine hareket eden Osman Batur ve maiyetine 15 Haziran'da Altay'dan göç eden 235 kişi katıldı. 21 Temmuz'da ise Tilekşibay liderliğinde 200'den fazla kişi kış mevsimini geçirmek üzere Kayıhân liderliğinde Osman Batur'a katıldı. Toplanan halk, Kasım ayı sonuna kadar burada kaldı, bkz., **A History of Migration**, s. 101-102.

⁴⁰⁰ Moseley (a.g.e., s. 120)'e göre bu kişi Walter Sullivan idi ve ziyaret 18 Nisan 1949'da gerçekleşmişti.

⁴⁰¹ Çandarlıoğlu, **Öğürlük Yolu**, s. 152 vd.; Başaran, a.g.t., s. 23.

vermişlerdi. Belirtilen günde ve yerde Osman Batur gelmediğinden toplantı yapılamamıştır⁴⁰². Toplantıya iştirâk edemeyen Osman Batur karargâhı olan Çoncu'ya gitti. 20 Ağustos 1949 tarihinde Merkezî Çin, Mao Ze-dong'un eline geçti. Ay sonunda Mao, Bei-ping'i ele geçirmiş ve Doğu Türkistan'daki Çinli General Tao Hasin-chiang, ülkenin kayıtsız-şartsız Komünist idareyi kabul ettiğine dâir bir telgraf çekmiştir. Bu olay bütün Doğu Türkistanlı vatanperverler için büyük bir darbe idi. Artık savaşa devam edenler ve ileri gelen liderler bu durum karşısında ne yapacaklarına dâir gizli toplantılar tertip etmeye başladılar. Bunlardan bir tanesi de Köktal ve Yayla dağlarında oturan Canımhan Hacı'nın evinde yapılmış ve Nurgocay fikirlerini öğrenmek için bir adamını Karaşehir'deki Alibek'e bir adamını da Osman Batur'a göndermiştir⁴⁰³.

Karışıklıkların yaşandığı ve herkesin canını nasıl kurtarabileceğini düşünmeye başladığı bu dönemde Guo-Min-Dang'ın Doğu Türkistan'daki askerî komutanlarından Ma Chun-chang, Chushan'da bulunan petrol bölgesini ele geçirebildiği takdirde Osman Batur, İsa Yusuf Alptekin ve Canımhan Hacı ile birlikte büyük bir Hükümet kurarak Mao Ze-dong birliklerine karşı koymayı da planlamışlardı⁴⁰⁴. Lâkin gelişmeler bu planın akîm kalmasına sebep olmuştur.

1949 yılının Ağustos ayına Altay civarındaki Nori ve Beşbalık şehirlerine gelen Osman Batur, Canımhan Hacı, Zakirhan, Orazbay ve Şerdiman gibi liderler üçe ayrılarak Urumçi, Kumul ve Barköl taraflarına doğru yayıldılar⁴⁰⁵. Bu liderlerin hepsi Doğu Cungarya bölgesindendi ve daha ziyade Sovyet etkisinin dışında kalan muhafazakâr Tarım havzasına doğru siyasî faaliyetlerini kaydırmışlar veya Osman

⁴⁰² D. Wang, **a.g.e.**, s. 67-68; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 152.

⁴⁰³ Canaltay, **a.g.e.**, s. 80, 83-84; Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 197 vd. Bu sırada Osman Batur ve Alibek'den haberler gelmişti. Haberde göç etmeye karar verildiği bildiriliyordu. Göç için birinci yol: Barköl ile Kumul, Bağdaş Dağı, Kansu Vilâyeti, Kanambal, Tacnor yolu ile Himalaya dağlarından ve Tibet yaylasından geçerek Hindistan hududuna girmek, ikinci yol: Karaşehir'den göç edenler Toksun, Kurt Dağı, Dikenli, Çarşen, Çaklık, Lop-nor gölü yolunu kullanmak, üçüncü yol ise Kâşgar yolu ile Kargalık'tan geçerek Karakum dağını aşarak Hindistan hududuna girmek şeklinde tasarlanmıştı. Nurgocay Batur, Canımhan Hacı ile göç ederek, Osman Batur ile birleşeceklerini ve Çoncu'dan Barköl'e geçecekleri haberini gönderdi. Alibek ve Hamza'ya bağlı olanlar Lop-nor yolu, Buğra ve Alptekin kafilesi ise Karakurum yolu ile gideceklerdi, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 142 vd.

⁴⁰⁴ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 152.

⁴⁰⁵ Bu grup başlangıçta 20.000 kişiye yakındı. Yolda ayrılanlar, geriye dönenler ve ayrı kafileler şeklinde hareket edenler şeklinde zaman içerisinde sayıları azaldı. 1950 yılının Nisan ayına kadar devam edecek bir mücadeleye başladılar, bkz. Mehmet Emin Batur, "Doğu Türkistan'ın Çin İşgaline Uğramasının 53. Yılı", **Özgür Doğu Türkistan İçin**, Kayseri 2003, s. 71.

Batur gibi Doğu Türkistan'ın en ananevî bölgesini teşkil eden Altay'a çekilmişlerdi. Kızıl Çin Ordusu ile ilişkisini ilk kesen ve cumhuriyet oluşumuna hiç katılmayan bu liderler, Osman gibi ilk başkaldıran kişilerden olmuştu. Fakat Ağustos 1949'da Çin Komünist birliklerinin Lanchou'u ele geçirmesi Doğu Türkistan için yeni bir dönem anlamını taşıyordu⁴⁰⁶.

1949 yılı Ağustos ayında Çin Komünist Partisi'nin bir yetkilisi irtibat kurmak ve görüşmelerde bulunmak üzere İli'ye geldi. Bu elçi Doğu Türkistan'da barışı temin etmek amacıyla gelmişti. Mao Ze-dong, Ahmedcan Kasimî'ye mektup yazmış ve Üç Vilâyet inkılâbının bütün Çin halk demokratik inkılâbının bir parçası olduğunu belirtmişti⁴⁰⁷.

10 Ağustos 1949 tarihinde Urumçi'deki Sovyet konsolosu Aleksander Semilov, Doğu Türkistan'daki Milliyetçi Çin askerî birliklerinin komutanı Tao Si-yue'ye Kuzeybatı Çin Komünistleri askerî komutanı Pin Ti-hua'nın askerî iktidarı kendisine devretmesini talep eden bir muhtıra verdi. 26 Eylül 1949'da Genel Vâli Burhan Şehidî ve kumandan Tao, ülkenin savaş yapmaksızın Komünistlere teslim edilmesi hususunda anlaşma senedini imzaladılar⁴⁰⁸.

Burhan Şehidî, Eylül 1949'da, Kızıl Çin Ordusu'na teslim olduğunda, Osman Batur, Doğu Türkistan'da Guo-Min-Dang yönetimi ile aynı safta ve komünist aleyhtarı olarak bilinmekteydi. Nitekim O, Burhan Şehidî'nin komünistlere teslim olmasını içine sindirememiştir. Bundan sonra, Zhang Zhi-zhong'un Koalisyon Hükümeti'nde Maliye Bakanı olan Canımhan da, Osman Batur ile birleşmiştir. Hemen hemen aynı zamanlarda, yani 1949'un yaz ve sonbahar aylarında, Osman Batur'un Alibek Rahimbek liderliğindeki bir grup müttefiki

⁴⁰⁶ Moseley, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁰⁷ 27 Ağustos günü Ahmedcan, İshak Beg, Abbasov, Delilhan, Luo Zhi, Bei-jing'e toplantıya gitti. Heyet Sovyetler hududunda meydana gelen uçak kazasında öldü, bkz. Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 534. Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 330) ise 17 Ağustos'ta Moskova ve Bei-jing radyoları bu şahısların Mao Ze-dong'un iktidarı teslim alışın tebrik etmek için Bei-jing'e doğru uçmakta olduklarını, lâkin uçağın düşmesiyle hayatlarını kaybettiklerini kaydetmektedir. Hayit ayrıca bu gruptan Ahmedcan Kasimî, İshak Beg, Abdülkerim Abbasov ve Delilhan'ın bir hükümet kurma ümidinde olduklarını kaydetmektedir. Azimet (**a.g.e.**, s. 34) uçakta bulunan kişilerin bizzat Stalin'in emri üzerine bu seyahati tertiplemediğini ifâde etmektedir. İklil Kurban (Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'ne Özgü Bazı Gizemler", **Gökbayrak**, No: 47, (2002), s. 22-23) ise uçak kazasının bir aldatmaca olduğunu ve aslında bu kişilerin Sovyetler Birliği görevlilerince Almatı'ya kaçırıldığı iddiasıdır. Gökçe Yükselen Abdurrezzak ("Kanlarını Mürekkep Yapanlar", **Gökbayrak**, No: 80, Kayser 2007, s. 10)'e göre bu kaza bizzat Stalin ve Mao tarafından planlanmıştı.

⁴⁰⁸ Li-sheng, **a.g.e.**, s. 177 vd.; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 330.

Karaşehir'in Kökülük mevkiinde karargâh kurdu. Bu arada Canımhan'ın 1946-1947 senelerindeki Koalisyon Hükümeti'nde Genel Sekreter yardımcısı olan Salis Emreoğlu da onlarla bileşmiştir. Bundan sonraki aylarda bu iki grup, Halk Kurtuluş Ordusu'na karşı birkaç defa vur-kaç taktiğıyle çatıştı⁴⁰⁹.

1949 yılının Eylül ayında Doğu Türkistan'daki Müslüman-Türk liderler gelişmeleri değerlendirmek üzere tertip ettikleri toplantıda topluca dış ülkelere göç etmeye karar vermişlerdi. Yapılan toplantıya Mehmet Emin Buğra, Canımhan Hacı, İsa Yusuf Alptekin, Osman Batur adına Nurgocay Batur ve Adil Bey katılmışlardı. G  ç için iki ayrı fikir ileri sürülmüştür. Buğra ve Alptekin, Hindistan veya Pakistan'a göç etmek için sınır boylarına kadar motorlu araçlardan yararlanılması, bilahare atlarla seyahate devam edilmesi fikrini ileri sürdüler. Böylece kısa zaman da çok yol alınabileceğini belirttiler. Bu grubun fikrine göre, tamamen atlarla yapılacak dağ yolculuğuna yaşlı ve çocuklar dayanamayacak, dolayısıyla fazla zayıat verilebilecektir. Canımhan Hacı başkanlığındaki grup ise, motorlu araç tercih edildiği takdirde komünistlerin daha iyi imk  nlara sahip olması hasebiyle kendilerine yetişebileceklerini ileri sürerek, at ile g  ç edilmesi görüşünü savundu. G  ç güzergâhı üzerinde yapılan fikir teatileri uzun sürmemiş, Doğu Türkistanlı, Müslüman-Türk liderler müşterek bir kararla, dağ ve ova yolundan olmak üzere iki ayrı yoldan g  ç edilmesini uygun bulmuşlar ve en kısa zamanda harekete geçmek için hazırlıklarına başlamışlardır⁴¹⁰. Ayrıca her ihtim  le karşı General Ma Jinshan'dan bir miktar silah talep edilmesine karar verilmiş, bu silahları almak için Nurgocay Batur bir müddet Urumçi'de kalmıştır. Bu bilgilerden de anlaşılağı üzere, Doğu Türkistanlı Müslüman-Türk liderler Sovyet Birliği ve Kızıl Çin komünistlerine teslim olma fikrinde olan Milliyetçi Çin askerlerinin başkomutanı Tao ve onun taraftarlarına karşı koyacak kudrette olmadıkları için ittifakla göç etmeye ve dış ülkelerde mücadeleye devamla karar vermişlerdir. Alınan g  ç kararından sonra Canımhan Hacı, 11 Eylül 1949'da Urumçi'yi terk ederek 160 km doğudaki Ku  enze kasabasına giderek burada Osman Batur'la buluştuktan sonra 12 Ekim 1949'da Barköl'e hareket etmiştir. Alptekin ise 20 Eylül 1949'da Urumçi'den

⁴⁰⁹ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 129, 151-152, 154-159, 172-174; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47.

⁴¹⁰ Canaltay, **a.g.e.**, s. 85 vd.;   andarhoğlu, **  zg  rl  k Yolu**, s. 141 vd.; E. Alptekin, **a.g.e.**, s. 6;   akar, **a.g.e.**, s. 89-91.

ayrılabilmiştir. Buğra ise Alptekin'den üç gün önce yani 17 Eylül 1949'da Urumçi'den ayrılmıştır⁴¹¹.

Nurgocay Batur ve beraberindekiler yol hazırlıklarını yaptıktan sonra Tanrı dağının batısından giderek Osman Batur ile birleşmeye karar verdi. Bu gâye ile Canımhan Hacı ile beraber İlenbay'dan göç ettiler. Tanrı dağının Urumçi tarafından Dosagu ırmağına geldiler. Nurgocay Batur, göçe devam ederken Osman Batur'dan Kanatbay ve Zalebay Teyci başkanlığında yardımlaşmak amacıyla bir heyet geldi. Heyetin haberine göre göç edeceğini kimseye söylemeyen Osman Batur, hazırlıklarını yapmış bir vaziyette Nurgocay ve arkadaşlarını beklemekte ve bu iki grup birleştiğinde hemen yola çıkma kararı almıştı. Heyet buradan ayrıldıktan sonra Köktaş'da oturan Alen Wang, Hadıvan Hanım'ın yanına gitti. Göçe devam eden Nurgocaylar, Buken'e buradan da Cemsari'a kadar geldi. Hülâsa Urumçi dağından gece gündüz 18 gün boyunca yola devam eden halk, Çoncu'da oturan Osman Batur'a katıldı. Burada hiç vakit kaybetmeden göçe devam kararı alındı⁴¹².

Kafile göçe devam ederek Çoncu'ya geldiklerinde Doğu Türkistan'ın çoktan Mao'nun iktidarını kabul ettiğini öğrenen Amerikalı Konsolos Yardımcısı MacKiernan ve Dr. Bessac, konsoloslugu terk ederek gizli yollardan Nurgocay ve arkadaşlarına katılmıştı. Göç edenler Çoncu'nun doğu tarafındaki Erkunduz ırmağında toplandılar. Osman Batur da buraya geldi. Tahminen 1.000 aile göç etmeye karar verdi. Çoncu'da iken hükümet tarafından kendilerine gönderilen Çoncu kaymakamı hiçbir yere göç etmemelerini, kendilerine hiçbir şey yapılmayacağını ilettiler. Buna Osman Batur ve Canımhan Hacı'nın cevabı halk hükümetine karşı olmadıklarını, yanındakilerin Çonculu olmaması hasebiyle hayvanlarını besleyecek güzel otlaklar için Barköl tarafına göç ettiklerini söyledi⁴¹³.

Komünist Çin birliklerinin hiçbir silahlı savunmayla karşılaşmadan Doğu Türkistan'a girmesi üzerine 26 Eylül 1949'da⁴¹⁴ Doğu Türkistan'da resmen

⁴¹¹ Geniş bilgi için bkz., Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin**, s. 539 vd.

⁴¹² Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 150 vd.

⁴¹³ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 153-154.

⁴¹⁴ Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 330), bu tarihi 29 Eylül olarak vermektedir. Hui-sheng (a.g.e., s. 534) ise Burhan Şehidi'nin 6 Eylül'de komünistlere bağlılığını bildirdiğini kaydetmektedir. Çin'de çıkan Komünist Partisi yayın organı "**Renmin Ribao Gazetesi**" internet sitesinde de "*Xin-jiang: Çin'in ayrılmaz bir parçası*" adlı yazıda Doğu Türkistan'ın 1949'da sanki Doğu Türkistanlıların gönüllü isteğiyle Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıdığı ve onun bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Doğu Türkistan'ın 25 Eylül 1949'da barış içinde kurtarıldığı görüşlerine yer verilen yazıda

komünizm ilân edilmiştir. Burhan Şehidî, Komünist Çin Hükümeti'nin Xin-jiang Vâlisi olarak atanmış, daha sonra da 1955'e kadar Hükümet Başkanlığı görevini sürdürmüştür. Bütün bu baskılara rağmen halkın bağımsızlık mücadelesi devam etmiştir⁴¹⁵.

1949 senesi Komünist Çinliler Doğu Türkistan'ı işgâl ettiği zaman bu işgâli hazmedemeyen millet, dağlarda bir mukâvemet cephesi kurmuş ve komünistlerle mücadeleye girişmişti. Kızıl Çin ordularının Doğu Türkistan'ı istilâya başlaması üzerine Urumçi'de bulunan ABD konsolos muavini MacKiernan, bir Amerikalı ve birkaç Beyaz Rus ile birlikte Urumçi'den çıkarak Baytik dağında bulunan Osman Batur'un yanına geldiler. Osman Batur'a Tibet üzerinden Hindistan'a gitmek amacıyla olduğunu ve kendisine refakat edecek bir yardımcı istediğini bildirdi. Osman Batur da MacKiernan'ın yanına Zalabay Teyci⁴¹⁶, İsa Batur, Kariga ve Zıratbay isminde dört Kazak Türkü'nü refakatçi olarak verdi. Bunlar yolda büyük zahmet ve zorluklar çekerek Çimen dağına ulaşmış ve oradaki Kazaklarla birleşmişlerdi⁴¹⁷.

Kazak halkı 1949 senesinin Eylül ayından itibaren Barköl dağlarında Osman Batur ve Canımhan Hacı liderliğinde silahlı mukavemete devam ettiler. Birkaç ay süren çetin savaştan sonra Canımhan Hacı yanındakilerle Kızıl Çin birlikleri tarafından esir alındı ve geri kalan dağılmış vaziyetteki mücahitler Osman Batur, Delilhan, Sultan Şerif Teyci ve Nurgocay Baturların kumandasında memleketi terk

"Xin-jiang'daki bütün etnik grup halkları Çin halkı ile birlikte Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1 Ekim 1949'da kurtuluşunu selamladı" denilmektedir, bkz. [http://english.peopledaily.com.cn/200305/28\(eng200305_117324.html](http://english.peopledaily.com.cn/200305/28(eng200305_117324.html), Krş. için bkz. Gayretullah, "Belgelerle Osman Batur", s. 89. İsmail Cengiz ve Hızırбек Gayretullah tarafından kaleme alınan **Çin'de İslâmiyet ve Türkler** (s. 72) adlı eserde ise bu tarih 28 Eylül olarak verilmektedir.

⁴¹⁵ Baymirza Hayit, "Doğu Türkistan'ın Türk Dünyasındaki Önemi", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, No: 58, s. 20-21; Ahsen Utku, **Doğu Türkistan, İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi**, İstanbul 2006, s. 40-41. **A History of Migration** (s. 111) adlı eserde Doğu Türkistan'ın barış ile hür olmasından sonra Osman Batur, Canımhan ve Salis gibi siyasî banditlerin Mackernan'ın etkisiyle inkılaba karşı çıktıkları iddia edilmektedir. Aynı eser Mackernan'ın Osman Batur'a, Tacnor'a gidebildiği takdirde, Amerika'dan yardım alabileceğini de söylediği iddiasındadır. Aynı bilgileri Burhan Şehidî (**Şincang'ın 50 Yılı**, Bei-jing 1986, s. 742-43)'nin eserinde de bulmak mümkündür. Kanaatimizce Mackernan'ın bu kişileri yönlendirmesi mümkün olmamakla birlikte Tacnor'a gidebildiği takdirde Amerika tarafından himaye edilebileceğini söylemiş olması muhtemeldir. Fakat gelişmeler sonunda yaşananlar planların sadece sözde kaldığını göstermiştir, krş. için bkz. Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s. 92; ayn. mlf., "Şehadetlerinin 53. Yılında Osman Batur ve Yakup Rahmanoğlu", **Altay Kartalı Osman Batur**, Haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, DTGD Yay., İstanbul 2004⁵, s. 82.

⁴¹⁶ Metinde geçen Zeki Teyci ile aynı kişi olup Osman Batur'un kayın biladeridir.

⁴¹⁷ Benson, a.g.m., s. 181; Moseley, a.g.e., s. 120; Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 20, 244; Millward, a.g.e., s. 232; Gayretullah, **Altay Kartalı**, s. 82.

ederek Koknor'a çekildiler, fakat komünist birliklerinin onların peşini bırakmaya niyeti yoktu⁴¹⁸.

17 Eylül 1949 tarihinde Osman Batur vâililik görevinden alınarak Altay vâililiği feshedildi. Burhan Şehidî tarafından Acil İşler Dâiresi Başkanlığı'na gönderilen yazıda: *"Altay Vâlisi Osman göreve geldiğinden beri, memleket bakanlar kurulunu toplantılarına katılmıyor. Çoncu, Cemsari dağlarına çekilmiş, kendine kuvvet toplayarak, güçlenme fikrindedir. Bununla da kalmıyor, huzursuzluk yaratıp, yerleşim yerlerine zararlar da bulunmaktadır. Öyle ki, bulunduğu yörelerdeki Kazaklara etki ederek başka maksatlara yönlendirmektedir. Yetkisini kullanarak, başka işlere tevessül etmemesi için, hemen vâililik görevinden uzaklaştırılsın. Bununla beraber Altay vâililik makamının bütün yetkileri de kaldırılınsın. Bu emrin gereğinin yerine getirilmesini ümid ederim. Emri veren: Başkan Burhan, Min-gou 39. Yıl 17 Eylül/M. 17 Eylül 1949"*⁴¹⁹. Bu suretle Osman Batur 1945 senesinden bu yana yürütmekte olduğu vâililik görevinden alınmıştır. Burhan Şehidî'nin böyle bir emri komünistlerin gözüne girmek için verdiğini söylemek mümkündür.

Görevinden alınan, yakalanması için peşine birlikler sevk edilen Osman Batur ve etrafındakilerin Gasköl'e ulaşmak ve imkân bulabilirlerse yurt dışına çıkmak düşüncesiyle başlattıkları göç hareketi bir taraftan devam ederken, 1 Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti ilân edildi. Diğer taraftan 13 Ekim 1949 tarihinde Kızıl Çin birlikleri Doğu Türkistan'ı istilâ işini tamamladı⁴²⁰. Ekim 1949'da Çin Halk Kurtuluş Ordusu, Doğu Türkistan'a girdiğinde Yolbars Beg, Ma Jin-shan'ın da desteğini alarak komünist birliklerine karşı direniş gösterdi. Bu direniş hareketinde Beyaz Rus muhacir grupları da Yolbars Beg'i destekledi⁴²¹.

Bu yeni dönemde herkes yine ümidini Osman Batur'a bağlamıştı. Halk arasında komünizm belasının ancak onun sayesinde def edilebileceği söylenmeye başlandı. Zikrettiğimiz bu dönemde Muhtar Xin-jiang Hükümeti yıkılmış, üyelerinin bir kısmı ülke dışına çıkmaya karar vermiş, Amerikan Konsolosu Douglas

⁴¹⁸ Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 221; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 182 vd.; Altay, **a.g.e.**, s. 422; Karahoca, **Doğu Türkistan**, 25, 63; Kadirî, **a.g.e.**, s. 192.

⁴¹⁹ Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 43.

⁴²⁰ Hui-sheng, **a.g.e.**, s. 534; **Türkistan Şehitleri**, s. 44. Başaran (a.g.t., s. 22), Komünistlerin Türkleri yakalamak için su kaynaklarını zehirlemeye başladığını iddia etmektedir ki, bu bilgiye başka kaynaklarda rastlamadık.

⁴²¹ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60. Tyler, **a.g.e.**, s. 225; Krş. için bkz., Chen, **a.g.e.**, s. 269.

MacKiernan da iki adamı ile Osman Batur'un yanına gelmişti⁴²². Ayrıca Canımhan Hacı da üç oğlu ile Osman Batur'a iltihak etmişti. Bu kişilerin Osman Batur'un yanında bulunması komünistler için bahane olarak kullanıldı. Komünistler, Osman Batur'dan bu kişileri teslim etmesini ve silahını bırakmasını istedi. Fakat Osman Batur daha önce de zikrettiğimiz üzere Amerikan Konsolosunu dört Kazak yiğidi ile Gasköl'deki Hüseyin Teyci'nin yanına göndermişti⁴²³.

Osman Batur, Canımhan Hacı, Salis ve beraberindekilerin komünist birlikleriyle yaptıkları çatışmalarda başarılı olma ümitlerinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Alibek Rahimbek'in grubu Aralık 1949'da Kökülük'ten ayrılarak güneye yani Kazakların Doğu Türkistan-Qing-hai hududundaki Gasköl'e gitmek zorunda kalmıştır. Osman Batur da, komünist birliklerine karşı altı ay kadar gerilla savaşını devam ettirmiş, fakat netice itibarıyla Alibek gibi, Gasköl'e hareket etmeye karar vermiştir. Alibek maiyetiyle birlikte bin bir müşkülât ile Kuruk Dağ ve Lop-nur bölgesini geçerek, 1950 yılı ilkbaharında Gasköl'e ulaşmıştır⁴²⁴.

1949 yılının son aylarında Mao'nun kızıl ordularına mağlup olan Guo-Min-Dang yöneticileri Tayvan'a kaçmış, bu suretle bütün Çin'de olduğu gibi Doğu Türkistan'da da Komünist Çin Devri başlamıştı. Doğu Türkistan Türkleri bir beladan kurtularak yeni yeni nefes almaya başladıkları bir dönemde bu defa da Kızıl belanın pençesine düşmüştü⁴²⁵.

Göç hareketine devam eden Osman Batur ve maiyeti Kurban Bayramı münasebetiyle üç gün Çoncu'da kaldı ve akabinde göçe devam etti. Göçe başladıklarında hükümetten hiçbir zorluk görmediler. Urumçi'den çıktıktan 36 gün sonra Barköl'e geldiler. Burada Kumul Vâli Muavini Altınbek, Sultan Şerif Teyci, Mukadil, Sabırbay Zalın⁴²⁶ ve halk tarafından karşılandılar. Barköl'e geldiklerinden

⁴²² Petrov (a.g.e., s. 496)'a göre Mackernan ile Osman Batur, Barköl'de iki defa elçileri vasıtasıyla haberleştiler. Ayrıca Mackernan'ın Osman Batur ile ilk görüşmesinden sonra Osman Batur'a bakışının değiştiğini ve samimiyetine inandığını da kaydeden Petrov, Amerikalıların Gasköl'de 5 ay kaldıklarını belirtmektedir.

⁴²³ Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 14-15, 27-28.

⁴²⁴ Canaltay, a.g.e., s. 88; Oraltay, **Kazak Türkleri**, s. 224 vd.; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 184; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 160-67; Clark, a.g.m., s. 625-626

⁴²⁵ Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 147-48; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 27.

⁴²⁶ Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 154)'nın aksine Gayretullah (**Uzaklara Balam**, s. 101) Sabırbay Zalın'ın zikredilen karşılama olayında Kumul'da olması hasebiyle bulunmadığını belirtmektedir.

bir hafta sonra Mao Ze-dong'un askerlerinden 40.000 piyade ve süvari üzerlerine geldi. Osman Batur ve arkadaşları Barköl'de 25 gün kaldı. Bu süre içinde yapılan toplantıda göçe devam mı yoksa kalıp hayvanları besledikten sonra ilkbaharda yola çıkmak mı daha iyi olur tartışılmış, Osman Batur'un evinde yapılan oylamada, kışta gitmenin komünist hükümetin iyice yerleşmemesinden istifade ile daha sağlıklı olduğu fikrini ekseriyet kabul etmemiştir. Mecburen halkın görüşüne uyan Osman Batur ve arkadaşları kışı Barköl'de geçirmeye karar verdi. Osman Batur bu karar gereğince kışlayacakları yeri tespit etti ve 300 kişilik Beyaz Rus askerî ile Biysan dağı, Başanzı'da kışlamaya karara verdi. Bu sırada Merkezî Hükümet'ten elçi olarak bir heyet geldi. Heyet: *"Hiçbir yere gitmeyin ve korkmayın. Çin Halk Cumhuriyeti bir halk hükümetidir"* sözüne halk: *"Bir yere gittiğimiz yok, buraya hayvanlarımız otlatmaya ve beslemeye geldik. Cumhuriyet hükümetine karşı değiliz. Bu arada Barköl'de kalacağız, biz de cumhuriyet hükümetini iyi karşıladık"* demiştir. Hepsinin fotoğrafını çeken heyet 2 gün Osman Batur'un, 1 gün de Canımhan Hacı'nın evinde misafir edildi. Burada gördükleri yakın ilgi ve hükümete karşı olmadıklarını geri döndüklerinde Mao'ya anlatacaklarına dâir söz vererek ayrıldılar. Bu sıralarda Osman Batur'un yanında olan Beyaz Rus askerlerinden 4 kişi Kumul'dan öteberi almak için gönderildi ve geri dönmediler. Bu kişiler Osman Batur ve arkadaşlarının yerini Kumul'daki hükümet yetkililerine açıklamak zorunda kaldıkları ihtimâl dâhilindedir. Yine muhtemelen bu sayede Amerikalıların da yerini öğrenen hükümet yetkilileri, durumu Xin-jiang Hükümeti'ne telsizle bildirdiler⁴²⁷.

Çin komünistlerinin Urumçi'de iktidarı ele geçirmesinden sonra komünizm ile mücadele bizzat Türkistanlıların acıklı kaderi hâline geldi. Osman Batur bu sefer hem Çin, hem de Rus komünistlerine karşı mücadelesine devam edecekti. Onun bu mücadelesine Doğu Türkistan'daki komünist ordularına karşı harekâtta bulunan Tungan Generali Ma Bu-fang'ın bir kısım askerleri de iltihak etmiştir. Osman Batur birçok mücadele arkadaşı buldu. Komünistler ile Türkistanlı milliyetçiler arasındaki savaş, acımasız bir surette yürütüldü ve çok kan döküldü. Ne var ki komünistler silah, yiyecek maddeleri ve giyim sıkıntısı çekmediklerinden ağır basmaktaydılar. Vatanperverlerin ne kâfi miktarda yiyecekleri, ne de modern silahları vardı. Millî

⁴²⁷ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 154 vd.

liderle 1947'den 1949'a kadar Urumçi'deki Amerikan Konsolosluğu vasıtasıyla Amerika'dan yardım almaya çalışmışlar, fakat çabaları boşa çıkmıştı. Liderler kendi güçlerine dayanarak savaşı tek başlarına sürdürmeye mecburdular⁴²⁸. Kazak direnişi diğer taraftan ciddi bir engel de değildi. Silahlı direniş sınırlı, belki de yarım düzine liderin birkaç bin kişiyi kumanda etmesinde daha fazla bir güce sahip değildi⁴²⁹. Lâkin bu sınırlı sayıdaki mücadele insanının pes etmeye niyeti de yoktu. Bu suretle sıkıntılarla dolu bir yıl daha geride kalmış oldu.

12. 1950 Yılı Olayları ve Osman Batur'un Mücadelesi

Kazak halkı 1949 senesinin Eylül ayından itibaren Barköl dağlarında Osman Batur ve Canımhan Hacı'nın liderliğinde silahlı mukavemete devam etmekteydi⁴³⁰. 1950 senesi başlarında Osman Batur, Kızıl Çin işgâl ve istilâsına karşı mücadelesini devam ettirdi⁴³¹.

Barköl'de kışlayan Osman Batur ve maiyetine Urumçi Hükümeti'nden 15 Şubat 1950 tarihinde bir heyet geldi. 15 kişi ile bir Tungan subayı, Osman Batur'un akrabası olan Halil Teyci'nin oğlu Vahit Teyci'yi Osman Batur ve Canımhan Hacı'ya göndererek, Osman Batur ve maiyetinin Urumçi'ye gelmelerini istediler. Osman Batur'un evinde toplanan halk, Hindistan'a kadar göç etmeye ne mevsimin ne de hayvanlarının müsait olduğunu, bu sebeple Urumçi'ye bir heyet göndererek zaman kazanmaya karar verdiler. Alınan karar üzerine Urumçi'ye Kanatbay ve Şaymerdan başkanlığında bir elçi heyeti gönderildi. Heyetin Urumçi dönüşünde kendilerine verilen mektupla beraber vekil olarak da Zekeriya Tancan⁴³², Burhan Şehidî'nin akrabası Nezir, Osman Batur'a gönderildi. Yazılan mektupta da teslim olmaları istenmekteydi. Osman Batur'un evinde tekrar toplanan liderler, gelen vekillerle konuşup, biraz zaman kazanmaya karar verdi. Vekiller ise burada 10 güne

⁴²⁸ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 330-331.

⁴²⁹ Moseley, **a.g.e.**, s. 15.

⁴³⁰ Kadirî, **a.g.e.**, s. 192.

⁴³¹ **Türkistan Şehitleri**, s. 44.

⁴³² Zekeriya Tancan'ın elçi olarak gönderilme sebebi, onun Osman Batur ve arkadaşlarıyla olan ahablığı idi. O ne kaçmaya cesaret edebilmiş ne de kalmayı istemişti. Nezir'in gönderilme sebebi ise Zekeriya'nın sözlerini kontrol etmektir. Osman Batur ve arkadaşları onlarla ayrı ayrı ve değişik zamanlarda konuştular. Nurgocay'ın, Zekeriya'ya hükümetin kendilerine dokunmayacağına garanti verebilir misin sorusuna, Zekeriya: "*Kesin söz veremem*" olmuştur. Ayrıca Urumçi'de yeni idare kurulduktan sonra kendisini merkeze aldıklarını ve herkes gibi kendisi hakkındaki dosyayı okutup imzaladıklarını, bu sırada Osman Batur, Canımhan Hacı ve Nurgocay gibi kişilerin dosyalarını gördüğünü, bunlarda ihtilâl hareketine katılanların hepsinin suçlandığını kadim dostu Nurgocay'a anlatmıştır, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 159 vd.

yakın kalarak onlara hükümetin propagandasını yapmış, ayrıca sırlarını da öğrenmeye gayret etmişlerdi⁴³³.

Urumçi Hükümeti benzer bir mektubu Kumul'da bulunan Yolbars Beg'e göndermişti. Onlara inanmayan Yolbars Beg, Urumçi'ye gideceğim diye yola çıkmış ve Tokaşlı yolundaki bir köye geldiklerinde arabalarını orada bırakarak, at ve deve ile hükümete gitmek yerine Osman Batur ve arkadaşlarına hareket etmiştir. Yolbars Beg'in de ailecek kendilerine katılması Osman Batur ve arkadaşlarının baharı bekleme, oyalama planlarını bozmuştur. Planın bozulma sebebi, Yolbars Beg ve ailesi ile gelen 40 kişilik heyetin yakalanıp hükümete teslim edilmesi yönündeki hükümetin çıkarttığı emirdi. Bu durumda Osman Batur ve arkadaşlarının ya Urumçi hükümet yetkililerinin isteklerini yerine getirmeleri ya da hükümete karşı olduklarını açıklamaları gerekiyordu. Bu konuyu görüşmek üzere Barköl'deki liderleri toplayan Osman Batur bir kurultay yapmış ve ileri gelenlerin bu konudaki fikirlerini almıştır. Ayrıca kendilerinin de burada kalmayıp Hindistan'a gideceklerini, hükümetin gönderdiği vekilleri de geri göndermeyeceklerini ifade etmiştir. Yolbars Beg kaçarak onların yanına geldiği için onu da geri göndermeyeceklerdi. Hükümetin karşı çıkması durumunda savaşıacaklardı. Bütün konuşulanları dinleyen halk onlarla beraber olduklarını, asker dahi verip onları destekleyeceklerini belirtmiştir. Bu görüşler ışığı altında hemen bir teşkilat kurmaya karar verildi. Kurulan teşkilattaki askerî ve idarî kişilerin de seçildiği bu kurultay ile Komünist Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı mücadele de başlamış oldu. Mücadeleyi idare etmek üzere başkomutan Osman Batur seçildi. Canımhan Hacı ise halk ile irtibatı kuracak idarenin başına geçirildi, yardımcılığını Yolbars Beg, kâtipliğini ise Delilhan yapacaktı. Yönetici kadroya 4 tane de binbaşı alındı. Bunlar Nurgocay, Kapas, Kurman ve Buğratay oğlu Kaben idi⁴³⁴.

⁴³³ Urumçi'ye gönderilen elçilere hükümet yetkilileri, artık devrin değiştiği, Guo-Min-Dang Hükümeti gibi aptal olmadıkları, Osman Batur ve maiyetini istedikleri zaman yakalayabilecekleri gibi sözler sarf ederek heyetin gözü korkutuldu. Bir mektup ile 2 elçi göndereceklerini, durumu Osman Batur ve maiyetine anlatacaklarını, gönderecekleri vekillerle Osman Batur ve Canımhan'ın Urumçi'ye gelmelerini, gelmedikleri takdirde üzerlerine kuvvet sevk edeceklerini, buna da kudretlerinin olduğundan bahsedilmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 157 vd.

⁴³⁴ Petrov, **a.g.e.**, s. 502-503; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 161 vd. Gayretullah, görüşmelerimiz sırasında bu yeni oluşumda Yolbars Beg'in yer almadığını ifade etmiştir.

Bu suretle 1950 yılı ilkbaharı itibariyle Doğu Türkistan'da Çin Komünist Partisi'ne muhalif olarak kalan tek kesim Kumullu Yolbars ile Kazakların lideri Osman Batur etrafında toplanan Kazak grupları idi⁴³⁵. Göç hadisesinin başlamasından sonra Kazak halkının durumlarını ifade eden en sağlıklı bilgileri İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra'ya yazılan mektuplardan öğrenmek mümkündür. Mesela 1950 yılı Mart ayında Osman Batur'dan ayrılıp Gasköl'e gelen ve buradan da hareketle Tibet sınırına dayanan Alibek, Hüseyin Teyci, Salis, Hamza ve Takman'ın Keşmir'de bulunan Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'e yazdıkları mektupta:

*“Xin-jiang'daki Türk Milletinin âli rehberi Muhammet Emin ve İsa Bey başta olmak üzere bütün yurttaşlara selam. Cenaplarınız ve diğer yurttaşlarımızla, parlak Müslüman milletin dostu Pakistan ülkesine sağ salim varmışsınızdır. Biz, sizler hareket ettikten sonra onuncu ayda göç ederek üç ay sonra 300 aile ile birlikte Çimen dağında Hüseyin Teyci ile birleştik, Osman Batur ve Canımhanlar da gelmek üzeredir. Onlar geldikten sonra, bir teşkilât kurarız. Sizlerden haber almak için Damollam'ı gönderdik. Diğer hususları ondan öğrenirsiniz. Bundan başka cenaplarınız bizleri hatırinizden çıkarmadan, biz kardeşlerinizin hâlinde haberdâr olmanızı ve harici devletlerle anlaşarak bizim için olacak yardımlarınızı esirgemeyiniz. Hepimiz Türk evladıyız. Bizleri kendinizden saymanızı, ülkenin komünist zulmünden kurtulması için bir çare bulmanızı, bize gerekli haberlerin yetiştirilmesini rica ederiz. Bizi bu hususta habersiz bırakmayın”*⁴³⁶ görüşlerine yer vermişlerdi.

Mektuptan da anlaşılacağı üzere Ocak 1950'de Çimen dağında bulunan Hüseyin Teyci ile birleşen göç kafilesi Osman Batur'u beklemekte, onların da gelmesinden sonra göçe devam edeceklerini bildirmekteydiler. Osman Batur ile Canımhan Hacı, 1 Nisan 1950'de Barköl'de Komünist birliklerine karşı mücadeleye devam ederken⁴³⁷, Osman Batur'un topladığı kurultayda teşekkül ettirilen yeni teşkilatı bir hafta sonra öğrenen Çinli birlikler, Olumcu-Bulumcu ırmağında yerleşmiş olan halka saldırdı. Çoluk-çocuk ayırmadan 60 kişi katledildi. Halkın bir

⁴³⁵ Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. IV, s. 60.

⁴³⁶ Mektup için bkz. Ekler kısmı.

⁴³⁷ **Türkistan Şehitleri**, s. 44.

kısmı da esir alındı. Geri kalanlar da Nori'ye kadar göç etmek zorunda bırakıldı. Komünist birliklerin Toçi, Sarıkamış ve Kuvarça'dan bütün doğu tarafını sarması üzerine Osman Batur, Nurgocay ile Kapas Batur'u askerleriyle zikredilen bölgeye gönderdi. Sarıkamış'ta her iki taraftan kuşatılan komünist birliklerine karşı şafakla beraber hücumla geçildi. Akşam 16 sularına kadar karşı koyan düşman çözülerek Nori tarafındaki Taşisu askerî kışlasına çekilmeye başladı. Bu savaşta 200 kadar düşman askerî öldürülmüş, 20 kadarı da esir alınmıştı. Osman Batur birlikleri ise 4 şehit vermişti. Çin askerleri Taşisu'ya sığınınca, Osman Batur, birliklerinin halkın bulunduğu Kuvarça'ya dönmesini emretti. Bu sırada tamamı Tunganlardan müteşekkıl 2.000 kadar asker de Osman Batur'a iltihak etti. Yeni kuvvetler Yolbars Beg emrine verildi. Aynı sıralarda düşman askerlerinin bütün kuvvetleri ile gerek teşkilatı, gerek Osman Batur ve diğer liderleri kısacası komünist idareye karşı gelen herkesi imha etmek üzere harekete geçtiği haberi alındı. Onlar, 15 Mayıs 1950'de toplu hücumla geçtiler. Gelen askerlere ancak 7-8 gün karşılık verilebildi⁴³⁸. Yolbars Beg, Muratbay oğlu Kaküs, Altınbek ve 2.000 Tungan, Bisan dağı, Şar Şoku, Oşaklı dağı ve Barköl'e çekilmeye mecbur oldu. Osman Batur, Baytik dağına çekilme kararı aldı. Bilahare göç planını hazırlamak üzere Osman Batur ve Canımhan Hacı'ya bağlı sivil ve asker herkes Kökserge dağına toplandı. Göç etmek için iki yol mevcuttu. Kaptık ile Engiz dağı arasında yer alan Lomtoray çöl yolu düşman askerî tarafından işgâl edilmişti. İkinci yol ise Bisan dağı, Atörük ve Türkel yolu ile Bağdaş dağına çıkmaktı. Üç gün üç gece süren yolculuktan sonra Baytik dağına hareket edildi. Ancak Baytik'in şehir ve doğu tarafındaki bütün su ve yollarını Moğol askerî tutmuştu. Baytik'in üstündeki Altın Oba'ya çıkarken bir bölük Moğol askerî ile çatışma yaşandı. 12 Moğol askerî öldürüldü, azık ve silahları ele geçirildi. Geri kalanları Bürküt'e çekildi. Bu ortamda bir de Moğollarla çarpışmak istemeyen Osman Batur, hududu aşmamaya karar verdi. Baytik dağının batı tarafındaki suları geçerek Küngeylastı çayına gelen Osman Batur ve maiyeti, Baytik'in Altay tarafına öncü kuvvet göndererek Baytik dağı çevresinin komünist birlikler tarafından işgâl edildiğini öğrendi. Hâlbuki Osman Batur ve arkadaşlarının buraya gelmelerindeki gâye Altaylara çıkıp çetecilik yapmaktı. Fakat bu plan komünist Çinlilerce de

⁴³⁸ Altay, a.g.e., s. 412; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 163-164.

anlaşılmıştı. Her tarafının sarıldığını gören ve Altay'a geçemeyeceğine kanaat getiren Osman Batur'un, yaptığı toplantıda bütün zorluklara rağmen Çinlilere teslim olmaktansa ölmek düşüncesi kabul edildi. Yanlarında bulunan halka her şeyi göze alanların kendileriyle beraber gelmesini, geriye kalanların ise gitmekte serbest olduğu bildirildi. Düşmanı şaşırtmak için Nurgocay ve beraberindekilerin Çoncu şehrine göç etmesini isteyen Osman Batur, kendisi de harekete geçerek Baytik dağının eteğindeki Karagantı Bastav'a (Kaynak) geldi. Osman Batur'un maiyetinde 200 kadar Beyaz Rus askerî vardı⁴³⁹.

Yollarına devam eden Osman Batur ve arkadaşları önce Sicukusuvu suyuna, buradan da Kuyluk kuyusuna vardı. Burada üç gün dinlenen kabile harekete geçerek Kırkkuyu'ya geldi. Burada 2 gün dinlenen Osman Batur ve beraberindekiler daha sonra yola devam ederek Sartumsuk adlı yere geldiklerinde komünist birlikleriyle karşılaştı. Gece saat 3:30'da düşmanın uyuduğu sırada yolu yarıp geçen Osman Batur, çoluk-çocuk ve aileleri Bolumcu suyuna kadar gönderdi. Komünist birliklerinin taarruzundan kurtulan Osman Batur ve beraberindekiler, Olumcu suyuna kadar ulaşmayı başardı. Buradan hareketle Kuvarşa dağına, oradan da Uzunsu'ya geldiler. Buraya geldiklerinde yanlarındaki insan sayısı 300 kişi civarındaydı. Her türlü zorluğa karşın Osman Batur, maiyetiyle Bisan dağında buluşmak üzere anlaşmıştı. Fakat Komünist birlikler dağın etrafını kuşatmıştı. Osman Batur ve Nurgocay bu dağ yoluyla devam etmek taraftarı iken Kapas Batur, Keşafet Batur, Cemat Batur, Ağzam, Kusayın ve Canımhan'ın akrabaları olan birkaç aile ise Nori dağını takip etmenin hem hayvanları hem de düşmana uzak olmak bakımından daha uygun olduğu kanaatindeydi. Bu kanaatini Osman Batur'a açan Nurgocay sabahleyin zikredilen bu kişilerin kendilerinden ayrıldığını gördü. Hem Osman Batur hem de Nurgocay için bu bir hayal kırıklığı idi. Kuvvetin ikiye bölünmesi her iki tarafı zayıflatmış, buna rağmen her halükârda Bisan'a ulaşmaya karar veren Osman Batur ve Canımhan yola devam etmişlerdi. Bu olay Osman Batur'u yanında iyi silah kullanabilen kişi sayısını da azaltmıştı⁴⁴⁰.

⁴³⁹ Altay, **a.g.e.**, s. 412; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 167 vd.

⁴⁴⁰ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 170 vd. Altay (**a.g.e.**, s. 413), Yolbars Beg'in Olumcu'da kabilelerden ayrıldığını belirtmektedir.

Bisan dağına çıkabilmek için kullanılacak güzergâhtaki en tehlikeli yol Sentaku yolu idi. Bu yolu Nurgocay'ın teklifi ile ikiye ayrılarak geçmeye karar veren Osman Batur, buradan Ağaçoğa çayı ağzına geldi. Geride kalan yaşlı karı-kocadan yerlerini öğrenen Komünist birliklerinin âni baskını ile karşılaşan kabile iki saat boyunca çarpıştıktan sonra Başanzı çayı yolu ile dağa tırmanmaya başladı. Başanzı çayına gelen iki yolu da düşman sarmaya başladı. Barköl tarafından gelen yolu Osman Batur bir grup cengâveri ile tutmaya gitti. Ağaçoğa'dan gelen yolu ise Nurgocay tutuyordu. Vuku bulan çarpışmada birçok düşman askerî öldürüldü ve Osman Batur ve mâiyeti çay boyunca yollarına devam etti. Kafile yoluna devam ederek Bisan dağının en kuytu noktalarından yürüyerek Bugubas çayına gelindi. Burada Bisan'da ikâmet eden Hüseyin Zengi'nin kendilerine doğru geldiğini görünce onunla konuşarak hükümetin halka yaptığı duyuruyu öğrendiler⁴⁴¹.

Hüseyin Zengi'den gerekli haberleri alan Osman Batur, Narinkir Kızıldaş dağına göç etmeye karar verdi. Grup, Karaşanzı çayında birleşmeye karar verdi. Şayet burada buluşma imkânı olmazsa yeni konum Duraktı olacaktı. Bu sırada yakalanan 2 kişi sorgulanmış ve hükümet tarafından Osman Batur ve maiyetinin yerini öğrenmek amacıyla gönderildiklerini itiraf etmişlerdi. Bugubas'da Osman Batur ve Nurgocay ayrılarak yola devam etme kararı aldılar. Yola çıkan Osman Batur, Karabakı'da halk ile birleşti⁴⁴². Karabakı'da dinlenen kabileye gece yarısı düşman saldırısı oldu. Osman Batur, halkın Bugubaş yoluna doğru gönderilmesini emretti. Bu savaşta İsmail şehit olmuş, Osman Batur'un oğlu Şerdiman ise yaralanmıştı. Düşmanı durdurmayı başaran kabile, Kaktık dağında birleşti. Burada yapılan toplantıda Zindangol çayının başından Bisan'ın doğu tarafındaki dağ yoluyla göçe devam etmeye karar verildi. İlk olarak bölgeyi bilen Nurgocay ve 4 arkadaşı öncü gönderildi. Arkalarından halk yürüyüşe geçti. Çayın ağzına geldiklerinde dar bir vadiden geçmek zorunda kaldılar. Burada Mukay başkanlığında 30 aile Osman Batur ve maiyetini beklemekteydi. Göç kafilesinin önünde bundan sonra Zindankol, Büyük, Küçük Daraktı ve Töskayinoğulları güzergâhı bulunmaktaydı. Bu yollar da

⁴⁴¹ Bu duyuruda Osman Batur, Canımhan Hacı ve beraberindekilerin Ağaçoğa ve Başanzı yolu ile dağa çıktıkları, Başanzı ağzında yapılan savaşta 49 ölü ve 100 yaralı ile çokça zayıt verildiği, ama baturların zayıf olduğu, Bisan dağının her noktasını kapattıkları ve kimsenin onlara inanmamasını, görenlerin kendilerine haber vermesini istemişlerdi, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 173-174.

⁴⁴² Altay, **a.g.e.**, s. 413; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 174 vd.

Komünist birlikleri tarafından sarılmış vaziyette idi. Bu sırada Kungrek'teki halktan Sultan Şerif, Canabil ve diğer liderlerden mektup alan Osman Batur vaziyet hakkında bilgi sahibi oldu. Mektupta hükümeti oyaladıkları ve kendilerini bekledikleri, aynı şekilde hükümetin de bunun farkında olduğunu ve hepsini yakalamak için kendilerini oyaladıkları yazılı idi. Osman Batur verdiği cevapta; her halükârda Kanambal dağında birleşme teklifinde bulunmuş, bu da mümkün olmaz ise Gasköl, Kacıra veya Tacnor dağında buluşmayı planladıklarını bildirmiştir⁴⁴³.

Harekete geçen kabile dar bir vadide kurulmuş olan Kişidaraktı'ya geldi. Yerin stratejisi dikkate alındığında düşman tarafından rahatsız edilmek mümkün değildi. Çayın iki tarafına nöbetçiler yerleştirildi. Yolun bir tarafını Nurgocay, diğer tarafını da Osman Batur kontrol altına aldı. Şafak vakti şiddetli yağmur yağmış, arkasından da sis bastırmıştı. Sabaha kadar etrafta düşmana ait hiçbir şey görülmemişti. Biran önce hareket etmek düşüncesinde olan Canımhan Hacı, Nurgocay'ın oğlu Mecit ile Osman Batur'a haber gönderdi. Osman Batur ise haberci göndererek biraz daha beklemek niyetini Ataörük'te buluşmak üzere Sultan Şerif ve Canabil'in de harekete geçmelerini istediğini bildirdi. Tam bu esnada silah sesleri duyulmaya başlandı. Osman Batur, artık kuvvetlenen Çin karşısında tutunamayacağını da anlamıştı. Artık karar vermeli ve mümkün olduğu en kısa sürede Tibet sınırındaki Gasköl'de senelerden beri yaşamakta olan Hüseyin Teyci'nin yanına gitmeliydi. Bu sebeple Haziran 1950'de Barköl'den hareket etti. Yolda karşılaştığı komünist birliklerini teker teker geçerek yoluna devam etti. Yolculuğun sonunda kızıl birliklerin kendisini ve maiyetini beklediği Zindankol'da düşmanıyla karşılaştı. Yapılan savaştan sonra da Makay'a yöneldi⁴⁴⁴. Çayın ağzına geldiklerinde düşmanın, nöbetçilerin habersiz olarak yerlerini terk etmesinden dolayı, tepenin ele geçirildiği anlaşıldı. Her ne kadar karşı koydularsa da geri dönmek zorunda kaldılar. Tek çıkar yol tepelere doğru çıkmaktı. Bu baskın kafilenin dağılmasına her birinin bir tarafa saklanmasına sebep oldu. Çok büyük sıkıntıların çekildiği bu baskın sonrasında düşman bütün tepeleri tutmuştu⁴⁴⁵.

⁴⁴³ Altay, **a.g.e.**, s. 410, 412; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 177 vd.

⁴⁴⁴ Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 149-150; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 15, 28-29.

⁴⁴⁵ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 180 vd.; Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 331), Canımhan Hacı'nın 12 Aralık 1950 tarihinde yakalanıp Urumçi'ye götürüldüğünü ifade etmektedir.

Kafileden geriye sağ kalmayı başaranlar Küçük Daraktı'nın tepesindeki Yayla Dağ'ında toplandı. Kurtulabilenler 100 kişi civarında idi. Osman Batur da ortada yoktu. Radyo yayınından Canımhan Hacı'nın yakalandığı, Osman Batur'un ise kurtularak yanındaki az sayıda kişiyle gittiği haberini aldılar. Daha sonra da gelenlerle beraber kafilenin sayısı 160 kişiyi buldu. Kafile daha önce alınan karardan dönmeye niyetli değildi. Ölüm pahasına da olsa önce Gasköl'e oradan da Hindistan'a, daha sonra da Türkiye'ye gideceklerdi⁴⁴⁶.

Bu sıkıntıların çekildiği ve her ölümle yüz yüze yollarına devam eden kafile zaman zaman Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'e mektup yazıp durumlarını anlatmak ve yardım talep etmekteydiler. Mesela; Salis'in 9 Mayıs 1950 tarihli mektubunda:

“Hürmetli Mehmet Emin ve İsa Bey Ağabeylerim!

..... biz sizden ayrıldıktan sonra çok eziyet çektik. Yalnız biz değil, ülkemizdeki karındaşlarımızın hepsi eziyet, zorluk çekmekte. Geleceğin nasıl olacağını bilemiyoruz. Sizlerin kıymetleri şimdi göze görünmüş olup, halk arasında sizlerin sağ salim ayrıldığınıza sevinmekte, diğer bir taraftan ayrı bir yetim kaldığımız için müteessir oluyoruz. Allah'a emanet ederek boyunlarımızı bükerek kendi işlerimizle meşgul olmakta ve Allah'tan kendileri için aman dilemekteyiz.

Biz şimdi Alibek ve Hamza ile 100 tane insan olarak sağ salim Kazdemirlik Dağı'na geldik. Malların üçte ikisi ziyân oldu. Adamlarımızdan ikisi öldü. Diğerlerimiz sağ salim geldik. Urumçi'den 9. ayda ayrılarak Köklük dağında iki ay kaldık. Toksun'a adam gönderip Abdulhak ile haberleştik. Orada zenginler mümkün olursa düşmanlardan kaçıp kurtulmayı düşünmekteymişler. Bu olmadığı takdirde Çimen dağına çıkacak gibi görünmekte. Osman Batur ve Canımhanlar da 500-600 kişi ile bu Kaz dağına gelmek istiyorlar. Mamañih bu Kaz dağına 1.000 tane Kazak toplanacaktır. Komünistlerden kaçarak dağa sığınacak Uygurlar ve daha başkaları da olur kanaatindeyiz. Ne olursa olsun mümkün olursa Komünistleri bu Kaz dağına gelinceye kadar birkaç yıl canımızı korumayı düşünmekteyiz. Sizlere adam gönderip haber almayı düşünmekteyiz. Emin Damolla iki arkadaşı ile birlikte gelerek bize katıldılar. Onlar çok cefa çekmiş. Ben iki çocuk ve hanımım ile çıktım.

⁴⁴⁶ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 184.

Eğer yolunu bulursak sizleri arayacağız. Buradaki bütün halk sizlerden haber ve yardım beklemektedir. Eskisi gibi bu Kaz Dağı'nda Tibetliler ve Moğollularla düşman olmaktan çekinmeyi, imkânı olursa küçük bir hükümet kurarak kardeşlerimizle rahat hayat geçirmek istiyoruz. Bunun için mümkün olursa hemen bizimle haberleşme hususunu düşünmenizi rica ederim"⁴⁴⁷ düşüncelerine yer vermekteydi. Gerçekten de hicret, çok ağır ve yorucu şartlarda devam etmekteydi.

Osman Batur yanında kalan az sayıda kader yoldaşıyla 28 Ağustos 1950 tarihinde Qin hai'a bağlı Makay'a geldi. Osman Batur'un üstün gayreti sayesinde Barköl'ün Oşaktı yaylasından çıktıktan 52 gün sonra ki bu yolculuk çetin ve yorucu geçmiş aynı zamanda 7 defa vuku bulan savaşlardan sonra Makay'a ulaşmayı başarmıştı. Osman Batur kafilesi burada kalırken Sultan Şerif Teyci ve maiyeti Tacnor'da bulunan Hüseyin Teyci'nin yanına hareket ettiler⁴⁴⁸.

Nurgocay'ın grubu ise ancak 18 kişi kalmıştı. Kanambal dağına çıkmak düşüncesiyle harekete geçtiler. Hareketleri sırasında Bağdaş dağındaki Uygur ve Kazak köylülerinden yiyecek içecek temin ettiler. En önemlisi de Osman Batur, Yolbars, Sultan Şerif, Canabil ve beraberindekilerin Bağdaş dağında birleştikleri haberini aldılar. Ancak burada da düşman saldırısına maruz kaldıklarından kaçtıkları ve yerlerini bilen kimsenin olmadığını öğrendiler. Nihayetinde 22 günlük yolculuktan sonra Kanambal dağına ulaştılar. Burada Makay'ın doğu tarafından Osman Batur, Yolbars Beg, Sultan Şerif Teyci, Canabil Batur ve 300 ailenin de geldiğini öğrendiler. Bir araya gelen kafileye Osman Batur yapılan toplantıda Taraktı'daki baskından nasıl kurtulduğunu anlattı. Ona göre Osman Batur, Taraktı'da durduğu yerin kurtulmaya müsait olduğunu, kargaşa esnasında bir yolunu bularak düşmandan kurtulduğunu ve hiç durmadan yürüyüp yol almıştı. Daha sonra Bağdaş dağında Yolbars Beg ile buluşmuş, bu sırada Küngrek'ten gelen Sultan Şerif Teyci ve Canabil de onlara katılmıştı. Burada yapılan bir toplantıda sonraki adımlarının ne olması gerektiği konuşulmuş, bir kısmının yola devam etme taraftarı, Osman Batur'un ise diğer gelecekleri de bekleyerek 1950-1951 kışını Kanambal dağında geçirmeyi düşündüğünü, bu sayede hem hayvanların hem de kendilerinin

⁴⁴⁷ Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 22-23.

⁴⁴⁸ Altay (a.g.e., s. 414) ve **Türkistan Şehitleri** (s. 44) adlı çalışmalarda Tacnor'a hareket eden kafilenin Enver Koçyiğit'in liderliğinde olduğunu yazmaktadır ki, kanaatimizce bu ifâde Enver Koçyiğit'in babası Sultan Şerif Teyci şeklinde olmalıdır.

dinlenebileceğini, ayrıca arkadan gelenlerin de kendilerine yetişebileceğini anlatmıştı⁴⁴⁹.

Yeni gelenler de Osman Batur'a yola hemen çıkmak fikrinde olduklarını söyledi. Fakat bunu dinlemeyen Osman Batur, geriden gelecekleri bekleyeceğini, ama isteyenlerin gidebileceğini söyledi. Kafiye Makay'da dört kola ayrıldı. Osman Batur, Canabil Batur, Sultan Şerif Teyci, Kaben, Salahittin ve Saydullah, Kanambal dağı Kayız mevkiinde kalmaya karar verdi. Nurgocay ile gelen Uygur Habidullah ise Yolbars Beg ile Tacnor'a gitti. Bir kısmı da kafilenden ayrılıp Makay'daki akrabalarının yanına vardı. Nurgocay Batur ve beraberindeki 16 kişi ise Makay yolu ile Gasköl'deki Hüseyin Teyci ve Alibeklere doğru harekete geçti⁴⁵⁰.

Nurgocay ve beraberindekiler Tacnor'a geldiklerinde Osman Batur'un yanından Sultan Şerif ve Kaben'in 100 aile ile göçüp geldiğini gördüler. Alibek⁴⁵¹, büyük oğlu Hasan Oraltay ve Ömerbayoğlu Musa Savaşan'ı Osman Batur'un da bir an önce harekete geçmesi için elçi olarak kendisine göndermişti. Osman Batur gelenlere: *"Ben bu kış Kanambal'da kalacağım. 1951 ilkbaharında sizlerle buluşacağım. Arkadan gelenler olursa onları Kanambal'da bekleyeceğim"* diyerek geriye yolcu etmiştir. Nurgocay bu haber üzerine arkadaşı Seyitzade'yi de yanına alarak Kanambal dağındaki Osman Batur'un yanına gitmiş, dört ay kalmasına rağmen Barköl'den hiçbir haber alamamışlardı⁴⁵².

Osman Batur'un Kayız'a geldiği haberi Gasköl'deki Hüseyin Teyci ile Alibek'e ulaştığı zaman yollar çoktan komünist birliklerce kesilmişti. Daha önce Kanambal'a kadar gelip geriye dönen Alibek'in arkadaşlarından Kaynaş Gayretullah, Kayız'ın yol ve askerî durumunu Alibek'e anlatmıştı. Alibek, Osman Batur'a yardım göndermeyi çok arzulamış ise de bu isteğini imkânsızlıklar ve yol durumundan dolayı yerine getirememiştir. Bununla birlikte Osman Batur'a

⁴⁴⁹ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 185 vd.

⁴⁵⁰ Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 188; Gayretullah, *Altaylar'da Kanlı Günler*, s. 151; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 15-16.

⁴⁵¹ Alibek Rahimbek'in Osman Batur ile bir defa yüz yüze görüştüğü biliniyordu. Fakat *A History of Migration* (s. 111) adlı eserde Alibek ile Osman Batur'un Doğu Türkistan millî istiklal mücadelesinde devamlı olarak temasta oldukları ve birkaç defa da gizlice görüştüklerinden bahsedilmektedir. Krş. için bkz. Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 30-31.

⁴⁵² Oraltay, *Kazak Türkleri*, s. 229; Çandarlıoğlu, *Özgürlük Yolu*, s. 190; Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 16, 30; Gayretullah (*Altaylar'da Kanlı Günler*, s. 154-55), Osman Batur'un tahminen 1950 yılı Kasım ayında Kanambal'a geldiğini ifâde etmektedir.

gönderdiği haberde hiç vakit kaybetmeden yolu iyi bilen oğlu Hasan ile Gasköl'e ulaşmasını arzu ettiğini bildirmiştir. Fakat davete icap etmeyen Osman Batur, arkadan gelecekleri de beklemek üzere kışı Kanambal'da geçirmeye karar verdiğini haber vermiştir⁴⁵³.

1950 yılının son aylarında Makay'ın Kanambal mevkii Kayız mıntukasında kış hazırlığına girişen Osman Batur, etrafındakileri vakit kaybetmeden yola devam etmesi yönündeki bütün ısrarlarını dinlememiş ve kışı burada geçirmeye karar vermişti⁴⁵⁴. Bu Anlatılanlar 1949-1951 yıllarında Doğu Türkistan'da şiddetli çarpışmaların olduğunu ve bir hayli Doğu Türkistan evladının, hürriyet uğruna kanlarını dökmekten çekinmediğini göstermektedir⁴⁵⁵.

Osman Batur'un en başarılı dönemlerinde, Tanrı dağlarının kuzeyindeki bütün Doğu Türkistan toprakları, birkaç şehir istisna olmak üzere kurtarılmıştı. 1949'da komünist birliklerin baskısıyla önce Altay sonra da Tarbagatay dağları ve diğer yerler yavaş yavaş elden çıktı. İşte sene 1950 olmuş ve Osman Batur küçük bir dağ bölgesine sığınmıştı. Gerilla savaşlarının maharetli ustası, yıllarca Rus, Moğol ve Çin'in tanklı ve uçaklı düşman ordularının korkulu rüyası olmasına rağmen, Kızıl Çin birliklerine mağlup olmak üzereydi. Gittikçe hareket sahası daralmış, başlangıçta 10-15.000 civarında olan kuvveti 1950 yılı sonlarında kadın ve çocuklar da dâhil 3-4.000 kişiye inmişti. Osman Batur, son sığındığı yer Makay bölgesinde artık mücadelesinin sonu gelmişçesine ilerlemeyi değil, bekleyerek kaderi yaşamayı tercih eder durumda bir yılı daha geride bırakıyordu.

13. 1951 Yılında Osman Batur'un Yakalanması, Şehit Edilmesi ve Müteakip Olaylar

1951 senesine Kayız'a ayak basan Osman Batur, çok sert bir geçen kış sebebiyle bîtap bir halde yerinden kıpırdamamıştı. Bu günler Osman Batur'un hayatının en zor günleriydi denilebilir. Artık bu kış mevsiminde Gasköl'e gitmek de

⁴⁵³ Osman Batur'un Kayız'da beklediği günlerde yanındaki 40 kadar Beyaz Rus askerini de alıp ayrılan Yolbars Beg'in, 1951'de Osman Batur'un yakalanmasının başlıca sebebi olduğu iddialar arasındadır, bkz. Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. , 15-16, 30.

⁴⁵⁴ Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. , 15.

⁴⁵⁵ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, s. 265. Timur Kocaoğlu ("Orta Asya'dan Türkiye'ye Göçler (1981-2006), **Uluslararası Göç Sempozyumu, 8-11 Aralık 2005**, İstanbul 2006, s. 156), Osman Batur'un isyanının 1949 yılı sonunda bastırıldığını ifâde etmişse de bu mücadelenin yakalandığı 18 Şubat 1951 tarihine kadar devam ettiği bilinen bir gerçektir.

imkânsız bir durumdu. Zira Gasköl ile Kayız arası 400 km'lik bir mesafe anlamına geliyordu. Bir umut bahara sağ çıkabilirse belki çölü geçip, Kızıl birliklerden kurtulabilirdi. Ancak Kızılordu da, Osman Batur'un kışı sağ geçirerek baharda Makay çölünü geçmesi hâlinde onu bir daha ele geçiremeyeceğinin farkındaydı⁴⁵⁶. Kayız'da göç için yapılması düşünülen hazırlıklar ve planlar hakkındaki münazaralar 1950 yılı Aralık ve 1951 yılı Ocak ayı sona kadar devam etti. Kışın çok sert geçmesi savaşı da imkânsız kılmaktaydı⁴⁵⁷.

1951 senesinin Ocak ayı ortalarında Barköl'den hükümete isyân ederek kaçan bir topluluk Makay'a geldi. Uzunsu Tokuv'da Nurgocaylardan ayrılıp giden Kapas Batur, Keşabet Batur, Zeynel Batur başkanlığındaki 80 kişi Bisan dağına ulaşmıştı. Burada kendilerine katılan halk ile harekete devam eden Kapas Batur, Kanambal'da Osman Batur kafilesiyle birleşti⁴⁵⁸. Osman Batur, Kayız'da kafilelerin liderleriyle bir toplantı tertip etti. Toplantıda herkesin fikri alındı⁴⁵⁹. Nurgocay, Kayız'da bulunmanın tehlikesini anlatmak istemiş, Osman Batur ise arkadan göçüp gelmekte olanların bulunduğunu, buraya yeni gelenlerin de biraz dinlenmesini istediğini söylemişti⁴⁶⁰.

1951 senesi de Osman Batur ve yanındakiler için iyi başlamamıştı. Komünist birlikleri Osman Batur ve Alibek Hâkim gibi Komünizm düşmanlarının peşindeydi. Çin Komünistleri bu iki can düşmanın yakalanması için özel eğitilmiş 8. Kızıl Alay'ı

⁴⁵⁶ Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 151-52; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 31. Osman Batur, Kayız'da dinlenmeye çekildiği 1950 yılı Aralık ayında, Zalabay Teyci'den Gasköl'e gitmesini, Gasköl'deki ileri gelen liderlerin havaların ısınmasıyla Makay çölünü geçmelerine yardımcı olmaları için hazırlık yapmalarını, Mart 1951 itibarıyla kendisine ikmal gönderilmesini ve zikredilen bu tarihte Zalabay'ın yanına dönmesini istemiştir. Yola çıkan Zalabay, 20 Aralık'ta Gasköl'e ulaşmış ve Tacnor'da 1,5 ay kalmıştır. Bu süre zarfında durumu öğrenen Hüseyin Teyci her an yardıma hazır olduğunu bildirmiştir, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 155. Lâkin bu planın zamanı gelmeden Osman Batur yakalanacaktır.

⁴⁵⁷ Başaran, a.g.t., s. 24.

⁴⁵⁸ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 190-191.

⁴⁵⁹ Toplantıda Nurgocay, Osman Batur'a Kayız'dan Himalaya dağına çıkıp gitmek için üç yol bulunduğunu, düşmanın bu geçitleri kapaması durumunda çıkmanın mümkün olmayacağını, buralardan geçilebilirse Himalaya'ya çıkılıp kurtulabileceklerini, ayrıca Duvkuang şehrinin kendilerine üç günlük mesafede olduğunu, buradan düşmanın gelmesi durumunda birbirleriyle buluşmalarının zor olacağını anlatmıştır, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 191.

⁴⁶⁰ Kafile Kayız'da 15 gün veya 1 ay kadar dinlendikten sonra Nurgocay 30 kişi ile buradan ayrıldı. 9 gün sora Tacnor'a ulaştı. Nurgocay'ın Osman Batur'un yanından ayrılmasından 15 gün sonra 100 kişilik bir grup da göç edip Nurgocaylar'a yetişti. Nurgocay, kafileden Çin askerî birliğinin Osman Batur'un bulunduğu yere baskın yaptığını Osman Batur'un esir alındığını öğrendi, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 191 vd.

görevlendirmişti⁴⁶¹. Dunkang'daki 8. Kızıl Alay, 10 Şubat 1951 günü Kayız'a hareket emri aldı ve hızlı bir şekilde Osman Batur üzerine yürümeye başladı. Durumdan haberdâr olan Osman Batur ise derhal kuvvetlerini alarma geçirip bir müdafaa savaşı verme hazırlığına girişti. Savunma savaşı için ilk olarak Kanambal'dan Makay'a daha yakın olan Kayız'a gelindi⁴⁶². Mevsimin kış ve Kayız'ın da savunmaya pek de elverişli olmaması Osman Batur ve yanındakiler için büyük bir talihsizlik olacaktı. Dahası kuvvetlerinin çoğu, zikrettiğimiz sebeplerden dolayı, zayıf durumdaydı⁴⁶³.

Osman Batur'un yakalandığı tarih hakkında farklı görüşler olmakla beraber en sağlıklı bilgi 17 Şubat'ı 18 Şubat'a bağlayan gece yakalandığıdır. 21 Şubat 1951 tarihli Urumçi Radyosu'ndan yayınlanan haberde; “*Amerikan emperyalizminin uşağı, Jiang Jie-shi'nin casusu ve halkımızın en şiddetli düşmanı olan haydut Osman bundan üç gün evvel kurtuluş askerlerimiz tarafından Tsin-hai eyaletimizde diri olarak ele geçirilmiştir*”⁴⁶⁴ ifadeleri yer almıştır. Netice itibariyle Osman Batur,

⁴⁶¹ Gayretullah, “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 35.

⁴⁶² Gasköl'deki Türklerin Mart başında yardım göndereceğini ve Osman Batur'un buna hazırlık yapmasını bildirme görevi Zalabay Teyci'ye verilmişti. Durumu haber vermek üzere yola çıkan Zalabay Teyci, Kayız'a vardığında Osman Batur'un yakalandığını öğrendi. 21 Şubat'ta tekrar Gasköl'e dönen Zalabay Teyci, burada, Osman Batur'a hücum edildiği gün Çaklık ve Qing-hai'den hareket eden iki askerî birlikten birinin Gasköl'deki Alibek, diğeri de Tacnor'daki kafilenin üzerine saldırmış olduğunu öğrendi. Fakat mukavemet karşısında bir netice alamadan geri çekilmişlerdi, bkz. Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 155 vd.

⁴⁶³ Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 151-52, 155; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 16, 31.

⁴⁶⁴ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, s. 262; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 157; Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s. 82; a. mlf., a.g.m., s. 81; Benson (a.g.m., s. 182) Osman Batur'un 15 Şubat 1951 trihinde sabaha karşı esir alındığını; Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 14) kesin tarih vermemekle birlikte 1951 yılında yapılan bir baskınla yakalandığını; Çandarlıoğlu aynı eserinin 204. sayfasında ise 15 Şubat 1951 sabahı Çin Kurtuluş Ordusu'na esir düştüğünü; Altay (a.g.e., s. 410), 28 Şubat 1951'de Kansu Eyaleti'nin Türkistan'a yakın bir mevkiisi olan Makay denen uğursuz bir yerde Kızıl Çin askerî kuvvetleri tarafından esir alındığını; Jefferson Roberts, “1949-2007 Kazakistan ve Çin'de Osman Batur Mirası”, **Uluslararası Osman Batur'u Anma Günü**, 3 Mayıs 2008, basılmamış bildiri, DTGD, s. 2), 19 Şubat 1951 tarihinde yakalandığını; Hayit (**Türkistan Devletleri**, s. 331), Kansu'daki savaştan sonra 6 Şubat 1951 tarihinde esir edildiğini; Zakenuli, “Osman Batur Kimdir” (s. 3) adlı makalesinde Kasım 1950'de Çin'in Kansu Eyaleti sınırındaki Kanambal dağında Kızıl Çin ordusuna esir düştüğünü; Başaran (a.g.t., s. 15, 24) 1951 yılının bir Şubat günü toplantı hâlinde iken komünistlerin hücumu geçip baskın yaptığını ve Gasköl gölünde yakalandığını; Kadirî (a.g.e., s. 192) 1951 yılı Şubat ayında cereyan eden bir çarpışma sonunda esir düştüğünü; Zakenuli (“Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 45) Kasım 1950'de Çin'in Kansu-Qing-hai eyaletleri sınırındaki Kanambal dağında Kızıl Çin ordusuna esir düştüğünü; **Türkistan Şehitleri** (s. 44) adlı eserde Osman Batur'un bir miktar arkadaşıyla 1950 yılı Ağustos ayında Qing-hai eyaletine bağlı Makay'a geldiğini, kendisini takip eden Çin kuvvetleri ile yaptığı çarpışma neticesinde Temmuz 1950'de esir düştüğünü; Gayretullah, (“Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 32-33), 13 Şubat 1951 gününün gece yarısına doğru yakalandığı; Petrov (a.g.e., s. 504), Şubat 1951'de

Çin Kurtuluş Ordusuna esir düştü. Kaynaklar onun kızını kurtarmak isterken esir düştüğünü söylemektedir. Sayıca çok üstün Çin kuvvetleri tarafından kuşatılan Osman Batur atına binip kaçmak üzere iken 17 yaşındaki kızı Azapay'ın⁴⁶⁵ düşmanla çarpışmakta olduğunu gördü. Kızını düşmana bırakmak istemeyen Osman Batur, onu atının terkesine aldı. Tek kurtuluş çareleri önlerindeki donmuş Kayız gölünü geçip karşıya geçmekti. Bu gâye ile Osman Batur sabahın alaca karanlığında atını dörtnala göle sürdü. Ancak bir talihsizlik neticesinde gölün ortasında atı tökezledi ve kızıyla beraber yere düştüler. Ayağı kırılan atı siper ederek başladıkları çarpışma çok uzun sürmedi ve kendisini saran düşman kuvvetlerine esir düştü⁴⁶⁶.

Osman Batur'un hayatını konu alan eserlerde çokça dile getirilen mevzulardan biri de Gasköl'e gittiği ve burada yakalandığı hususudur⁴⁶⁷. Tetkik ettiğimiz birçok eser Osman Batur'un Kanambal Kayız'da esir edildiğini ortaya koymakla beraber⁴⁶⁸ zikrettiğimiz bu dönem kaynakları Osman Batur'un Gasköl'e gitme niyetinde olmasına rağmen bu amacına ulaşmadan esir edildiğini otaya koymaktadır. Bir başka mevzu ise Osman Batur'un yerinin nasıl tespit edildiği hususudur. Bu konuda Hızırбек Gayretullah'ın kanaati Kusayin Teyci'nin⁴⁶⁹

bir grupla beraber yakalandığı; Lias (**Kazakh Exodus**, s. 180, 187) ve Boorman-Howard (**a.g.e.**, C. III, s. 47), 1951 yılı Şubat ayında Gasköl bölgesine yapılan geniş çaplı saldırıda ele geçirildiği; Oraltay (**Kazak Türkleri**, s. 234-235) 1 Şubat 1951 tarihinde Kansu eyaletinden gönderilen komünist birliklerin Osman Batur ve Cenabil'in evini bastığını, kurtulmak için donmuş göle atını süren Osman Batur'un kızı ve oğlunu almak için geri döndüğünü, atının ayağının kayması üzerine yere düşen Osman Batur'un atına tekrar binmeden yakalandığını; Lias, (**Göç**, s. 270) da 1 Şubat terhini vermektedir. Kara ("Osman Batur ve Şehadeti", s. 27) gün belirtmemekle birlikte de Kayız'da çetin bir çarpışmadan sonra esir düştüğü; Yesevî (a.g.m., s. 25), 10 Şubat'ta saldırıya maruz kalıp 13 Şubat'ta talihinin döndüğü; Gayretullah, (**Altaylar'da Kanlı Günler**), s. 157'nin aksine s. 152 ve 153'te 13 Şubat 1951 günü sabahında yakalandığı; Arpacık, **a.g.e.**, s. 160, 19 Şubat 1951, Pazartesi sabahı gün doğmadan evvel başlayan Çin saldırısı sonucunda Kayız gölü üzerinde yakalandığı şeklinde farklı görüşler mevcuttur.

⁴⁶⁵ Reşit Şaşıhüseyinoğlu, Azapay'ın 1932 yılında dünyaya geldiği fikrindedir ki bu durumda Azapay 17 değil 19 yaşında olmaktadır. Krş. için bkz. Benson, a.g.m., s. 150.

⁴⁶⁶ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 204; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 101, 152-53; 157, 160; a. mlf., "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 16-17, 19, 32-33, 37; Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s. 82; a. mlf., a.g.m., s. 81; Başaran, a.g.t., s. 24;

⁴⁶⁷ Lias, **Kazakh Exodus**, s. 180, 187; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Başaran, a.g.t., s. 23.

⁴⁶⁸ Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, s. 262; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 157; Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s. 82; a. mlf., a.g.m., s. 81; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 14; Altay, **a.g.e.**, s. 410; Roberts, a.g.m., s. 2; Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 331; Zakenuli, "Osman Batur Kimdir", s. 3; Başaran, a.g.t., s. 15, 24; Kadirî, **a.g.e.**, s. 192; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 45; **Türkistan Şehitleri**, s. 44; Gayretullah, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 32-33; Petrov, **a.g.e.**, s. 504; Yesevî, a.g.e., s. 25.

⁴⁶⁹ Zikredilen şahıs Kusayin (Hüseyin) Teyci'dir.

adamlarının bu işi yaptığıdır. Gayretullah’a göre⁴⁷⁰: “1951 yılının kışında Doğu Türkistan’dan çıkan Osman Batur, Kayız’da Alibek Hâkim ise Gasköl’de bulunuyordu. Aralarında uzun mesafeler olduğundan Osman Batur ile Alibek Hâkim’in güçleri birleşemiyordu. Gasköl’de yaklaşık çeyrek asırdır yerleşik Kazaklar vardı. Bu Kazaklara K. Teyci, tacilik ediyordu. Kızıl Çin ordusuyla savaşa savaşa Manas’tan Gasköl’e ulaşan Alibek, K. Teyci’den gelen göçmenlere yardım ve destekte bulunmasını, Kayız’daki Osman Batur’a lojistik destek vermesini, beraber hareket ederek hür dünyaya ulaşma fikrini K. Teyci’ye açmıştır. Fakat gelişen olaylar neticesinde K. Teyci’nin adamları Osman Batur’un yerini kılavuzluk yaparak 8. Kızıl Alay’a göstermiştir”⁴⁷¹. İsa Yusuf Alptekin ise Osman Batur ve arkadaşlarının tenkilinde Batı Türkistan’da doğan ama Doğu Türkistan’a yerleşen Kırgız asıllı Yusuf Han ile Kazak asıllı Enver Cakulin’in fiilen Kızıl Çinlilere hizmet ettiğini belirtmektedir⁴⁷².

⁴⁷⁰ Gayretullah, “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 33 vd.

⁴⁷¹ Buraya kadarki bilgiler her iki eserde de aynıdır. Fakat bundan sonraki bilgilerde Gayretullah (**Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 157; a. mlf. “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 33-34)’a göre Kusayin Teyci’nin başlangıçta müşterek hareket etme fikrine olumlu bakarken sonradan vazgeçtiğini, Alibek ve Osman Batur’un peşinde olan Kızıl Ordu’ya ispiyonda bulunduğunu ifade etmektedir. Kusayin Teyci, Komünist Halk Kurtuluş Ordusu’na bağlı ve karargâhı Duvkuang’da bulunan 8. Kızıl Alay Komutanlığı’na adamlar salarak gerek Osman Batur, gerekse Alibek Rahimbek’in güç ve kuvveti hakkında bilgiler aktarmıştır. Ayrıca Mao ve Komünist Partisi’ne bağlılığını bildirmiştir. Mao’ya sunmak üzere 250 gr’lık altından “kızıl yıldız” yaptırarak Nimet Rakımbayoglu başkanlığındaki bir heyetle Qing-hai Komünist Parti Başkanlığı’na göndermiştir. Bunun üzerine Çinli yetkililer Kazak Zalen başkanlığında dört kişilik bir heyeti Kusayin Teyci’ye göndererek, elindeki silah ve adamlarıyla Halk Kurtuluş Ordusu’na katılmasını istediler. Talebi kabul eden Kusayin Teyci, Kam’ın komutasında 40 Kazak yiğidini silahlarıyla birlikte Halk Kurtuluş Ordusu’na, anti-komünist ve milliyetçilerle savaşmak üzere teslim etti. Kusayin Teyci’nin bu hareketi Osman Batur ve bilhassa Alibek tarafından yakın takibe alınmıştır. Delilhan Canaltay (**Kıyılı Zaman Kıyın Künder**, Alma-Atı 2000, s. 104-105)’a göre de Alibek ile Kusayin Teyci’nin arası iyi değildi. Benzeri iddialar Tatikan Delilhanulu (**İli Tarihi Materyaldarı**, Gulca 1992, s. 29) tarafından da ifade edilmektedir. 1 Ocak 1951’de 8. Kızıl Alay Osman Batur ve Alibek’e taarruz emrini alınca Alayın komutanı, Kusayin Teyci’nin Halk Kurtuluş Ordusu’na kattığı 40 yiğitten Osman Batur ve Alibek’in yerlerini bulmak üzere kılavuzluk yapmalarını istemiştir. Bu kılavuzlardan Manat ve Tokanay’ın yol göstermesi ile 15 Şubat 1951’de Kayız’daki Osman Batur karargâhı kuşatılmıştır, bkz. Gayretullah, “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 34.

⁴⁷² Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 217. Daha önce de değindiğimiz üzere Doğu Türkistan’da Komünist işgalinin başladığı 1949’da göç kararı alınıp davanın hür dünyada sürdürülmesi kararlaştırılmıştı. Buğra ve Alptekin’in liderliğindeki kabileler ova yolundan, Osman Batur, Canımhan Hacı ve Alibek Rahimbeklerin liderliğindeki kabileler de dağ yolundan olmak üzere iki farklı güzergâhtan harekete geçmişlerdi. Ülkeden çıkabilmek, canlarının selamete ermesi için elzem bir dönem başlamıştır. Buğra ve Alptekin grupları binbir meşakkatten sonra ülkeden çıkmayı başarırken, Osman Batur ve beraberindekilerin göç hadisesi hem daha zor hem de silahlı çatışmaların yaşadığı anlara sahne olmuştur. Bu vesile ile Osman Batur, Canımhan Hacı, Alibek ve daha sonra kendilerine katılan Yolbars Beg için Gasköl’de bulunan Hüseyin Teyci’den yardım almak hayati önemi hâiz bir durum hâline gelmiştir. Osman Batur’un göç hareketine başlamasıyla birlikte,

Osman Batur yakalandığında “Kimsin?” diyen Çinli subaya gür sesiyle “Osman Batur” demesi cesaretinin bir örneği olarak hafızalarda yerini almıştır. Osman Batur’un yakalanmasıyla savaş son bulmuş ve 8. Kızıl Alay geri çekilmiştir. Sabahleyin savaş alanını gezen Osman Batur’un üç oğlu, şehitleri defnetmeye çalışmışlar, babalarının yakalandığını anlamışlardı. Altay’a giden evlatlar, 1953 yılına kadar dağlarda yer yer gerilla mücadelesini devam ettirmişler, daha sonra Şerziman’ın Sarsümbe’ye vâli olarak atanması ile silahlarını teslim etmişlerdir⁴⁷³.

Osman Batur, emperyalizme karşı istiklal savaşının eşsiz bir örneğini verdi. Altaylar’da büyük bir düşman çemberi altında olduğunu unutmuşçasına son mermisine kadar kahramanca savaşan Osman Batur, 1951 yılı Şubat ayında Makay’da karlı ve soğuk bir kış günü Doğu Türkistan’ın istiklali için yapmış olduğu savaşların en sonuncusu ile tarihe mâl olmuştur. Osman Batur esir edilmeden önce arkadaşları, komünistlere karşı verilen mücadelenin artık başarı şansı kalmadığını kendisine söyleyip göç etmesini rica ettiklerinde O, memleketini bırakıp gitmeyi reddetmiştir. Osman Batur kendi iradesiyle mücadelesinin başarıya ulaşacağına

Gasköl’de bulunan Hüseyin Teyci’nin yanına Osman Batur’da ayrılıp gruplar hâlinde gidenler olmuştur. Mesela Alibek Hâkim 1949 yılı kış mevsiminde Gasköl’e 60-70 aile olmak üzere tahminen 300-350 kişi ile gelmiştir. Onu takip eden Yolbars Hân da 20 kadar Beyaz Rus askerleriyle beraber Hüseyin Teyci’ye gelenler arasındadır. İhtiyaçları tedarik edilen Yolbars Beg, daha önce Hüseyin Teyci’nin yanında bulunan Salis Emreoğlu, Abdülkerim ve Adil Beglerin de iştirâkiyle Hindistan’a doğru yola devam etmişlerdi. Daha sonra Osman Batur’un yanlarına refakatçi vererek gönderdiği Amerikan Konsolosu da gelenler arasında olmuştur. 4 ay kadar Hüseyin Teyci’nin yanında kalan konsolos ve beraberindekiler ihtiyaçları tamamlanarak yola çıkarılmıştır. Bundan sonra Osman Batur’dan ayrılarak Hüseyin Teyci’nin bulunduğu yere Delilhan Canaltay, Hanımı iki kardeşi (Hamit, Mecit) ile Nurgocay ve oğlu Ahmet, Tacnor’a ulaşmıştır. Bundan sonra ise Sultan Şerif maiyetinde bulunan 30 aile yaklaşık 150 kişi ile Tacnor’a gelen gruplar arasındadır. Netice itibarıyla 1950 yılının yaz aylarında Tacnor’da Hüseyin Teyci, Sultan Şerif Teyci, Delilhan Canaltay, Alibek Rahimbek ve Nurgocay Bahadır’ın bulunduğu Kazak grupları yer almaktaydı. Artık Osman Batur’un da kendilerine intikal etmesi ile yola çıkılacak ve hicret başarıyla bitirilecekti. İşte bu sıralarda Osman Batur ise Kayız’a gelmiş ve arkadan gelmekte olan kabileleri beklemekteydi. Gruplardan zaman zaman Osman Batur’a elçiler gönderilmekte ve bir an önce harekete geçip Gasköl’e ulaşması istenmiştir. Fakat çalışmamızın muhtelif yerlerinde de değindiğimiz üzere Osman Batur, her seferinde arkadan gelenleri bekleyeceğini, güçsüzleşen hayvanlarının kendilerine gelmesi için kış mevsimini Kayız’da geçirmeye karar verdiğini ifâde ederek gelen elçileri geri göndermiştir. Bununla beraber 1951 yılının Mart ayı itibarıyla hazırlıkların yapılarak kedisine destek olunmasını da isteyen Osman Batur, göç hazırlıklarının bu süre zarfında tamamlanmasını da istemiştir. Fakat etrafındaki çember iyice daralan Osman Batur, Mart ayına erişmeden yakalanacak, çok geçmeden de şehit edilecektir. Hülâsa olarak Gasköl’deki olayları ifâde ettiğimiz mevzularda teferruatlı ve sağlıklı bilgilere ulaşmak oldukça güç olmuştur. Zikredilen bu bilgilerin birçoğu elimizde olan ve henüz neşredilmemiş olan Hüseyin Teyci’nin hatıratında teferruatlı olarak yer almaktadır.

⁴⁷³ Gayretullah, **Altaylar’da Kanlı Günler**, s. 153; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 17, 33.

inanıyordu. Bununla birlikte memleketten hicret etmeyi düşünen herkese emrindeki bütün vasıtalarla yardım etmekten de geri durmamıştır⁴⁷⁴.

Esir edilen Osman Batur, 21 Şubat 1951 tarihinde Duvkuang şehrine⁴⁷⁵, oradan da 16 Mart 1951 tarihinde Urumçi'ye götürüldü⁴⁷⁶. Urumçi'de ağır işkencelere tabi tutulan Osman Batur'a bu işkenceler sırasında karşı devrimci hareketlerden adam öldürme ve hırsızlığa kadar birçok suç isnat edildi. Osman Batur'un idama mahkûm edilmesine sebep olarak; 230 adamı bizzat öldürdüğü, 1.175 kişinin de ölümünden sorumlu olduğu, 340.000 hayvan çaldığı veya çaldırdığı ile binlerce kişinin çadırını tahrip ettiği iddiaları bulunmaktadır. Bunun sonucunda idama mahkûm edildi. İdam kararı infaz edilmeden önce, göğsünde isnat edilen suçların yazılı olduğu bir levha asılı olduğu halde Urumçi sokaklarında dolaştırıldı. İnsanların ona bir "*halk düşmanı*" nazarıyla bakması ve hakaret etmesi sağlandı. Osman Batur'un tutuklu bulunduğu sırada saç ve bıyıkları uzamış, elbisesi parça parça edilmiş bir vaziyette idi. Ancak Osman Batur vakarını kaybetmedi. İdam edileceği yere getirildiğinde yüzünde korkudan eser yoktu. Sanki ölüme giden bir mahkûm değil, düğüne giden bir delikanlı gibiydi⁴⁷⁷. Osman Batur en son olarak kız esirlerin çalıştırıldığı bir elbise imalâthanesine götürüldü. Kızı Azapay da bu esirler

⁴⁷⁴ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 331.

⁴⁷⁵ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 205; Gayretullah (**Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 157, 160; a. mlf., **Osman Batur ve Millî Mücadelesi**), s. 19, 33, 38), Duvkuang'a götürülen Osman Batur'a burada birçok işkence yapıldıktan sonra bağlı olarak at sırtında sokaklarda dolaştırıldığını, "*Türkistan'ı Çinlilerden kurtaracağım diyen adamın haline bakın*" dediklerini, ama ağzını kapamayı unuttuklarından: "*Ben ölebilirim, ama dünya durdukça benim milletim mücadeleye devam edecektir*" şeklinde bağırıldığını, daha sonra da Urumçi'ye götürüldüğünü ifâde etmektedir. Oraltay (**Kazak Türkleri**, s. 236), Osman Batur'un yakalandığı andan itibaren büyük işkencelere maruz bırakıldığını, arkasına büyük ve ağır demir bağlandığını ve Makay'dan Duvkuang'a kadar yürüyerek getirildiğini, Urumçi'de yüzünü gözünü boyadıkları, ellerini arkaya bağladıklarını ve sokaklarda dolaştırdıklarını yazmaktadır. Oraltay ayrıca halkı zorlamak suretiyle büyük kahraman Osman Batur'un yüzüne tükürttüklerini de ifâde etmektedir.

⁴⁷⁶ **Türkistan Şehitleri**, s. 44. Altay (**a.g.e.**, s. 410) ise Osman Batur'un 15 Mart'ta Urumçi'ye götürüldüğünü yazmaktadır. Çandarlıoğlu (**Özgürlük Yolu**, s. 205) tarih vermemekle birlikte Urumçi'ye uçakla götürüldüğünü ifâde etmektedir. Osman Batur'un yakalandığı günlerde Barköl'de bulunan Kazaklardan alınan bilgilere göre Osman Batur Duvkuang'dan uçakla önce Barköl'e daha sonra da Urumçi'ye götürülmüştür. Zira Osman Batur, Barköl halkına da teşhir edilmiştir. 1985 yılında Türkiye'ye gelen ve Osman Batur'un tutuklandığı sırada tercüman olduğunu söyleyen Uvak Şakan Çakmak, Osman Batur'a Barköl'de tercümanlık yaptığını ve askerî bir uçakla Urumçi'ye nakledildiğini Hızırбек Gayretullah'a anlatmıştır.

⁴⁷⁷ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 205; Gayretullah, **Altay Kartalı**, s. 89, 92; Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 45; Kara, "Osman Batur ve Şehadeti", s. 27. Moseley (**a.g.e.**, s. 120), Osman Batur'a isnat edilen suçlar arasında Amerikan emperyalizminin Doğu Türkistan'daki ajanı olması da vardı.

arasındaydı. Azapay'ın naklettiğine göre Osman Batur'un son sözü: “*Ben ölebilirim ama benim kavmim mutlaka yurdunu geri alır*” olmuştur⁴⁷⁸.

Osman Batur, Urumçi'de Çin Komünist devrimcileri tarafından “karşı devrimcilikle” suçlanarak 29 Nisan 1951 tarihinde bir Pazar günü kurşuna dizilmek suretiyle infaz edildi⁴⁷⁹. Petrov'a göre Metal bir kafesin içine konulan Osman Batur herkese ibret olsun diye Urumçi sokaklarında dolaştırıldı⁴⁸⁰. Osman Batur'un şehit edildiği gün 25 arkadaşı kendisiyle birlikte idam edildi⁴⁸¹.

Ayrıca Osman Batur'un idam edildiği güne kadar; Oraz Beg, Mesut Sabri Baykozi ve Davut Kadı gibi liderlerin de yakalandığı, bunların idama mahkûm

⁴⁷⁸ Başaran, a.g.t., s. 24.

⁴⁷⁹ Baymirza Hayit, **Komünizm ve Türk Dünyası**, s. 52; Alptekin, **Doğu Türkistan Dâvâsı**, s. 290; **Doğu Türkistan**, DTGD Yay., İstanbul t.y.; Gayretullah, **Altay Kartalı**, s. 91-92; a.mlf., **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 160; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 19, 33, 38; Kurban, a.g.m. s. 81; Forbes, **a.g.e.**, s. 471; Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 14; Lias, **Kazakh Exodus**, s. 180, 84; Boorman-Howard, **a.g.e.**, C. III, s. 47; Dreyer, a.g.m., s. 156; Yang I-fan, **a.g.e.**, s. 75-79; Bush, **a.g.e.**, s. 269-270; Şaşıhüseyinoğlu, a.g.m., s. 9; Yesevî, a.g.m., s. 25; Roberts, a.g.m., s. 1., Arpacık, **a.g.e.**, s. 165. Linda Benson (“Osman Batur: The Kazak's Golden Legend”, **The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority**, ed. Linda Benson-Ingvar Svanberg, Uppsala 1988, s. 141)'a göre Nisan 1951'in son günlerinde; Jack Chen'e göre (**a.g.e.**, s. 270) Osman Batur, Komünist birlikleriyle yapılan çatışmada öldürülmüştür. Zakenuli (“Çin Kaynaklarında Osman Batur”, s. 45)'ye göre Osman Batur, 1 Mayıs 1951 tarihinde şehit edildi. Alptekin (**Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 215-216)'e göre Osman Batur, 28 Nisan 1951 tarihinde Doğu Türkistan'ın merkezi Urumçi şehrinin Kızıl meydanında toplattırılan 90.000 kişinin huzurunda Doğu Türkistan'ın bir numaralı haini Burhan Şehidi'nin başkanlığı altında yapılan sözde alenî halk mahkemesinde, Doğu Türkistan'daki Kazakları temsilen Enver Cakulin, Osman Batur ve arkadaşlarını ithamla ölüm cezası talep etmiş ve bu babdaki hükmü müteakip infaz etmiştir. Osman Batur'un 28 Şubat 1951 tarihinde idam edildiğini ifâde eden ve fotokopisi elimizde mevcut olan diğer bir çalışma da T. Koçyiğit, A. Kesici, A. Canaltay ve M. Engin tarafından 11 Aralık 1982 tarihinde Münih'te kaleme alınan “Kuruluşunun 65. yıldönümü nedeniyle Bağımsız Alaş Orda Hükümeti ve Kazak Türklerinin Milli Liderlerinden Bazıları” isimli çalışmadır. Altay (**a.g.e.**, s. 410)'a göre Osman Batur 28 Nisan 1951'de idam edilmiştir. **Türkistan Şehitleri** (s. 3, 44) adlı eserde Osman Batur, 28 Nisan 1951 tarihinde 90.000 kişinin gözü önünde büyük hakaretlere maruz bırakılarak şehit edilmiştir. Aynı eserin aynı sayfasında ise Osman Batur'un 4 Nisan'da çeşitli işkencelerle şehit edildiği yazılmaktadır. Osman Batur'un 28 Nisan 1951 tarihinde şehit edildiğini ifâde eden bir başka makale ise Hamit Göktürk'ün kaleme aldığı “Osman Batur İslâmoğlu” (s. 21) adlı çalışmadır. Kadirî (**a.g.e.**, s. 192), Çinlilere esir düşen Osman Batur, Canımhan Hacı ve diğer esirler Urumçi'ye götürülerek 1951 yılı Nisan ayında halk önünde kurşuna dizilerek şehit edildiğini kaydetmektedir. Zakenuli ise (“Osman Batur Kimdir” s. 3) Osman Batur'un 19 Nisan 1951 tarihinde “devrim düşmanlığı” ile suçlanarak ölüm cezasına çarptırıldığını belirtmekte ama infazın gerçekleştirildiği tarihi vermemektedir. M. Hâkim Kırımlı (“Osman Batur ve Dünya Kazaklarının Doğu Türkistan Sorunu”, **Altay Kartalı Osman Batur**, haz. Hızırbek Gayretullah-Ahmet Türköz, DTGD Yay., İstanbul 2004, s. 69), Osman Batur'un 1 Mayıs 1951 tarihinde katledildiğini yazmaktadır. http://www.orkun.com.tr/asp/yazi.asp?Makale_Nu=904/04.09.2005 ve http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_310.htm/04.09.2005; http://www.nihalatsiz.org/osman_batur.htm/04.09.2005 adlı internet sitelerinde ise Osman Batur önce kulakları daha sonra da kolları kesilmek suretiyle şehit edilmiştir.

⁴⁸⁰ Petrov, **a.g.e.**, s. 504.

⁴⁸¹ Gayretullah, **Altay Kartalı**, s. 92.

edildiği ve bunlarla yakalanan mürteci grupların çeşitli cezalara çarptırıldığı 1951 Mart ve Nisan aylarında radyo haberlerinde anlatılmış ve Osman Batur'un sözüm ona muhakemesi radyodan naklen verilmiştir. Osman Batur'un idam edilişi radyodan şöyle verilmiştir: 28 Nisan 1951 günü saat 9:30'da "*Halk Sorgu Meclisi*"nin açıldığı ve bu meclise 90.000 kişinin katıldığı haber verilmiştir. Halka, atılacak toplardan korkmamaları tembih edilmiş ve daha sonra Türkistan'daki komünist kuvvetlerin başkomutanı Vang-chin söz alarak Osman Batur'a atfedilen suçları saymıştır. Bundan sonra da açık mahkemenin reisi sıfatıyla Burhan Şehidî söz alarak şunları söylemiştir: "*Xin-jiang'a kurtuluş ordusunun gelmesi ve Halk Hükümeti'nin kurulmasından dolayı halk, düşmanlarına kendi eliyle ceza vermek imkânlarına kavuştu. Şu anda halk düşmanlarının en şiddetlisi olan Osman gibi caniler muhakeme edilecek ve cezası verilecektir. Bundan sonra da bu mahkemeler devam edecek ve halk demokrasisinin düşmanları böylece muhakeme edilecektir*". Bu konuşmadan sora Osman Batur'un huzura getirilmesini söyleyen Burhan Şehidî, halka şikâyetleri olup olmadığını sormuştur. (bu sırada mikrofondan, Osman Batur ve arkadaşlarının ayaklarına bağlanmış zincirlerin sesleri duyuluyordu). Burhan Şehidî'nin sorusu üzerine Uygurlar, Kazaklar ve Çinliler adına birer kişi Osman Batur'dan uzun uzadıya şikâyetlerde bulunmuştur. Bir müddet sonra da Burhan Şehidî, Osman Batur ve arkadaşlarının ölüm cezasına çarptırıldığını bildirmiştir. Osman Batur'u idama götüren süreç radyodan kasten böyle verilmiş ve halk üzerinde terör estirmek istenmiştir. Bir gün sonra da radyodan şu haber dinlenilmiştir: "*Osman Batur ve 25 cinayet ortağının, Enver Cakulin adında bir Kazak tarafından cezaları infaz edilmiştir. Bunların cesetleri ibret için, üç gün açıkta bırakılacaktır*"⁴⁸².

Urumçi radyosu, bir taraftan şehit edilen Türkistanlıların haberlerini böyle verirken, bir taraftan da hükümetin icraatından bahsediyordu. Mesela: "*Halk Kurtuluş ordusu, Xin-jiang'a girdikten sonra, bir sene zarfında haydutlarla aralarında 66 defa muhabere olmuştur. Halk arasında faaliyet gösteren 30 muhtelif teşkilat meydan çıkartılmıştır. Mürteciler tarafından, hükümet kadrolarına karşı 222 suikast hareketi vuku bulmuş, bunlardan 29'u hükümet tarafından önlenmiştir*."

⁴⁸² Alptekin, *Doğu Türkistan Dâvâsı*, s. 262-263.

Ayrıca parti azalarının ve hükümet çiftçilerinin dövüldüğü çeşitli vakalar görülmüştür. 275 defa telefon ve telgraf hatları kesilmiş ve Urumçi’de birçok yangın meydana gelmiştir. Fakat bütün bu hareketlerin müsebbipleri olan Osman ve Oraz gibi haydutlar de ele geçirilmiştir. Bu münasebetle 899 kişi tevkif edilmiştir. Yine Nisan başlarında Mesut Sabri ve binlerce Amerikan casusu yakalanmıştır”⁴⁸³.

Komünistlerin iktidara gelmesi ile rejim aleyhtarlarını temizlemek ve yok etmek ilk hedef hâlini aldı. Bu hareket ile milyonlarca, on milyonlarca kişiyi, rejim muhalifi ismiyle hapse attılar, öldürdüler, kamplara götürdüler. Doğu Türkistan’da bu muhaliflerin sayısı yüz binlerce ifade edilebilir. Mesut Sabri Bakozi, Osman Batur ve Canımhan Hacı dışında öldürülenler içinde Abdülaziz Cengizhan, Kurban Abdurrehim Kılıç, Fethiddin Masum, Abdulhemit Damollam, Abdullah Samedi, Sıdık Zalı, Zekeriya Veli, Oraz Bey, Seyyid Ahmed Hoca, Zafer Hoca, Abdulkadir Tahiri, Hamit Hacı, Tursun Ali, Davud, Porbıcap gibi birçok kişi vardı⁴⁸⁴.

Çin Komünist Partisi Doğu Türkistan Komitesi’nin ikinci sekreteri Shav Li-ching’in 29 Nisan 1951 tarihli beyanâtında 13.564 kişinin inkılâp aleyhtarlığı suçuyla hapsedildiği ilân edildi⁴⁸⁵. Osman Batur’un vahşice öldürülmesinden sonra da Komünist idaresine karşı koymaya devam edilmiştir. Yine bu kişiler Osman Batur gibi katledilmiştir. Osman Batur’un yakalanıp idam edilmesi ve Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, Delilhan Canaltay, Yolbars Beg, Alibek Hâkim ve Hüseyin Teyci’nin göç etmesiyle⁴⁸⁶ Doğu Türkistan’da Çin komünistlerine karşı sağ muhalefet kontrol altına alınmış olsa da, ülkede Çinlilere karşı isyanlar devam

⁴⁸³ Urumçi radyosunun 4 Ocak 1951 tarihli başka bir haberine göre Doğu Türkistan Kızıl Çin Yönetimi İçişleri Bakan yardımcısı Chu Yu-sieng, 1950 yılının icraatından şöyle bahsediyordu: “1950 senesinde hükümet haydutlardan, hırsızlardan ve hafiyelerden ibaret olmak üzere 7.759 kişiyi imha etmiştir. Bu bir sene içinde hükümet haydut, hırsız ve hafiyeleri temizlemek için 17.300 ayrı grup teşkil etmiştir. Bunlar köy köy, sokak sokak dolaşarak ve hatta çöllere kaçanları takip ederek bertaraf etmeyle meşgul olmuşlardır. Fakat bunlar yine de tamamen temizlenmiş değillerdir”, bkz. Alptekin, **Doğu Türkistan Dâvâsı**, s. 261, 264.

⁴⁸⁴ Hacı Yakup Anat, **Hayatım ve Mücadelem**, Yay. Haz. Soner Yalçın, Ankara 2003, s. 173.

⁴⁸⁵ Karahoca, **Doğu Türkistan**, s. 24, 62.

⁴⁸⁶ Göç konusu ayrı bir çalışma olabilecek niteliktedir. Ayrıca konumuzla doğrudan alakalı olmadığından burada uzun uzadıya çekilen sıkıntıları, kabilelerin durumları, yapılan yardımları, Hindistan ve Pakistan’daki göç kabilelerinin durumları, kabilelerden Buğra ve Alptekin’e yazılan mektuplar, bu iki liderin kendileri ve bilhassa Kazak göç kabileleri için yaptıkları faaliyetlere çalışmamızda değinmedik. Bununla birlikte kısaca şunu söylemek gerekirse göç kabilelerinin ilki uzun ve meşakkatli yolculuklar neticesinde Türkiye’ye gelmek üzere 20 Ekim 1952 tarihinde hareket etmiştir, bkz. Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 203.

etmiştir. Fakat bu isyanların karakteristik özelliği öncekiler gibi komünist aleyhtarlığından ziyade, Çin idaresine karşı olmalarıdır⁴⁸⁷.

1949 senesinde Komünist Çinliler, Doğu Türkistan'ı işgâl ettiğinde bu işgâli hazmedemeyen millet, dağlarda bir mukâvemet cephesi kurmuş ve komünistlerle mücadeleye girişmişti. Bu mukavemet cephesi Xin-jiang Muhtâr Hükümeti'nin Maliye Nazırı Canımhan Hacı ile Osman Batur'un liderliği altında dağlarda bir müddet devam etmişti. Fakat bu millî mücadele ve mukâvemet cephesi komünistlerin kuvvetleri karşısında söndürülerek adı geçen liderler esir edilip, umumi meydanlarda vahşiyâne ve barbarca şehit edilmişti. Bu liderlerin çocukları 350 kadar millî mücahitte birlikte 1951 senesinde Hindistan'a iltica etmeye muvaffak olmuşlardı⁴⁸⁸. Komünistler, 1951'in sonuna kadar hemen bütün millî ayaklanmaları bastırdı. Komünist hâkimiyetini emniyet altına almak için, her mahalde Askerî Kontrol Komiteleri kurdular. Urumçi'deki komünist müstebitler, 1951 Nisan sonuna kadar Doğu Türkistan'da komünistlere karşı savaşmış olan 72.705 kişiyi ölüme mahkûm ettiklerini açıkladılar. Bunların arasında Doğu Türkistan'ın Türkistanlı ilk Genel vâlisi Mesut Sabri Baykozi gibilerinin de bulunduğu 93 salâhiyetli milliyetçi, anti-komünist Doğu Türkistan lideri de bulunuyordu. Sadece Kâşgar'da 1 Eylül 1950'ye kadar 15.000'e yakın Doğu Türkistanlı tutuklandı ve 5.000'den fazlası kurşuna dizildi. Terör, Türkistan'dan kitleler hâlinde kaçmaya yol açtı. Komünistlerin iktidara gelişinden itibaren 150.000'den fazla Doğu Türkistanlı vatanından kaçtı. Bunların çoğu komünist askerleri tarafından vuruldu, birçoğu Hindistan'a doğru yol alırken, bozkırda veya dağlık bölgede, açlık, susuzluk neticesinde bitkinlikten hayata veda etmiştir⁴⁸⁹.

Büyük kahraman Osman Batur, Mart 1952 tarihinde İstanbul'da düzenlenen bir toplantı ile henüz Doğu Türkistanlılar Türkiye'ye iskanlı göçmen olarak gelmeye başlamadan, Doğu Türkistan davasının iki büyük lideri Mehmed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin tarafından Serdengeçti dergisinin önderliğinde anılmıştır. İki lider Osman Batur'un zorlu istiklal mücadelesini dile getirmişler ve dinleyicilere duygulu

⁴⁸⁷ Moseley, a.g.e., s. 15; **Muslem Unrest in China**, s. 51-52; Fedyshyn, a.g.m., s. 129.

⁴⁸⁸ Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin-2**, s. 244-245.

⁴⁸⁹ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 331-332.

anlar yaşatmışlardı⁴⁹⁰. Aynen 1948 yılındaki karşılaşmada olduğu gibi Osman Batur'u vitrine çıkaran ve Türk kamuoyuna tanıştıran iki Uygur asıllı Doğu Türkistan Türkü olmuştur.

Komünist Çinliler, Doğu Türkistan'da kendilerine has bir milliyet politikası uyguladılar. Onlar burada “13 millet” keşfettiler. Bunları “*Xin-jiang Uygur Muhtar Bölgesi*” adı altında birleştirdiler ve tekrar 10 muhtar otonom bölgeye taksim ettiler. Bu suretle memleket parça parça edildi. Bununla komünistler Doğu Türkistan halk boylarını Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Moğollar vb. birbirinden ayırmak suretiyle Çin hâkimiyetini emniyet altına almak için Genel Vâli Sheng Shi-cai'in 1935'te gerçekleştiremediği planı hayata geçirdiler.⁴⁹¹

Doğu Türkistan tarihinin en önde gelen ve en çok tartışmalı liderlerinden Osman Batur, şehit edilmesinden sonra 1950 ve 60'lı yıllarda Çin Komünist Partisi'nin propaganda kampanyalarında yaşamaya devam etti ve Kazakistan'ın 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasından sonra varlığı yeniden canlandırıldı⁴⁹².

1949-1959 yılları arasında asgari 7 büyük Kazak ve Uygur ayaklanması oldu. Çinli komünistler bu ayaklanmaları, Doğu Türkistan'daki Çin işgâlini haklı göstermek gâyesiyle Osman Batur'un şöhretini menfaatleri doğrultusunda kullanmaktan geri durmadılar. Çinli işgâlciler Osman Batur'u 1949'dan bu yana “*haydut, eşkıya, emperyalist casus ve Doğu Türkistan'daki masum halkı kendi keyfi için terörize eden bir kişi*” olarak tanıttılar. Doğu Türkistan'daki Çin işgâlini haklı çıkarmak için Osman Batur'a bu gerçek dışı imajlar yakıştırıldı. Çinli komünistler Uygur ve Kazakları “*çağdaşlaştırmaya(!)*” ve onları Osman gibi haydutlardan kurtarmaya çalıştıklarını söylediler. Çinli komünistler Osman Batur'u 1951'de kurşuna dizdiklerinde onu barış ve medeniyeti tehdit eden kirli ve tehlikeli bir haydut gibi gösteren resimlerini yayınladılar. Osman Batur'un kurşuna dizilmesi en yüksek propaganda etkisi meydana getirmesi gâyesiyle her safhası planlı olarak gerçekleştirildi. Çinliler tek başına infaz edilen bir diğer Kazak lideri Canımhan Hacı gibi Osman Batur'u tek başına infaz etmediler. Aksine onu 25 kadar karşı devrimciyle birlikte infaz ettiler. Bunun iki sebebinden ilki, Osman Batur'un

⁴⁹⁰ Gayretullah, **Altay Kartalı**, s. 62.

⁴⁹¹ Hayit, **Türkistan Devletleri**, s. 335.

⁴⁹² Roberts, a.g.m., s. 1.

medyada tek başına dikkat çekmemesini sağlamak, ikincisi ve daha da önemlisi etnik bir çatışmanın çıkmasını önlemektir. Bu şekilde gazetelerde Osman Batur'un komünist askerlerce tek başına değil, devrim aleyhtarı diğer suçlularla birlikte infaz edildiği yazıldı ki, Çinli komünistlerin âdil ve eşit olduğu, etnik unsurlar arasında hiçbir ayırım yapmadığı kanaatini yaymak istediler. Yine komünistler aynı gâye doğrultusunda Osman Batur'un mahkemesine Çinli bir yargıç yerine Tatar asıllı Burhan Şehidî'yi atadılar. Mahkemeye Şehidî'nin seçilmesi Osman Batur'un infazını Doğu Türkistan'daki Türk asıllı halkların kendi aralarındaki bir meseleymiş ve Osman Batur'un ölmesini sadece Çinliler değil, Kazaklar ve Uygurlar da istiyorlarmış gibi göstermek içindi. Son olarak gazeteler suçlamaları ve sivil halkın mâruz kaldığı acıları iddiasını yayınladı. Gazeteler etnik bir isyan çıkmaması için, sadece Kazak mağdurların Osman Batur'u suçlamasına ve sadece Çinli mağdurların Çinli mahkûmları suçlamasına izin verdiler. Başından sonuna mahkeme ve infaz, basının ilgi odağıydı. Dava, **The People's Daily** ve **Xin-jiang Daily** gazetelerinde ayrıntılı olarak yayınlandı⁴⁹³.

"*Haydut Osman*" imajı Çin komünistlerince Doğu Türkistan'a yerleştirilen Çinli göçmenleri yerleşik Kazak ve Uygur düşmanlığından korumak için ve ellerinden gelen her şeyi Halk Kurtuluş Ordusu eliyle yaptıklarını göstermek için de kullanıldı. 1950'lerde Çin devlet ve göçmenlerine karşı birçok ayaklanma olduğu için yeni gelecek göçmenlerin can ve mal güvenliğini sağlamak düşüncesiyle yeni bir propagandaya ihtiyaç duyuldu. Bu gâye ile 1958 yılında, Osman Batur'u ele geçiren adam olarak ünlenen Kong Quing-yun tarafından yazılmış olan 8 sayfalık bir yazıyı yayınladılar. Osman Batur'un kendisini ele geçiren komünist askerlerle karşılaştıramayacak kadar zayıf bir düşman olarak gösteren Kong Quing-yun'un bu yazısı PLA'nın başarılarını anlatan "**Zafer Yolu**" kitabında yayınlandı⁴⁹⁴.

Kong'un hikâyesi Lias'ın **Büyük Kazak Göçü** adlı kitabında Anlatılan Osman Batur'un ele geçirilmesi hikâyesinden çok farklıdır. Kong'un anlatımında Çinli askerler çok cesur ve çetin, Osman Batur ise düşmandan kaçan bir korkak gibi gösterildi. Hikâye şöyledir: "*Osman Batur tam kaçmak üzere iken, Kong donmuş göl üstünde koşarak ona yetişir. Osman Batur ona ateş etmeye başlar, fakat inanılmaz*

⁴⁹³ Roberts, a.g.m., s. 1, Arpacık, a.g.e., 161 vd.

⁴⁹⁴ Roberts, a.g.m., s. 1-2.

bir şekilde çok yakın mesafeden 5 defa hedefi tutturamaz. Nihayet Kong, Osman Batur'u atıyla beraber yere devirir ve ikisi yerde mücadeleye girerler. Tam Osman Batur, Kong'u yenmek üzere iken bir başka Çin askerî Liu Hua-lin yetişir ve Osman Batur'un yere düşmüş tüfeğini alır. Tüfeği Osman Batur'un göğsüne dayayınca, Osman Batur teslim olur ve bağlanarak Urumçi'ye götürülür". Kong'un hikâyesinin amacı: Çin, düşmanlarını zayıf ve normal Çinli askerlerin bile kolayca dövülüp ele geçirilebileceğini göstermektir. Gerçekte ise Kong ve Liu asker bile değildi. Kong, Kültür Eğitim Müdürü, Liu ise kamp müdürü idi. Bu hikâyenin amacı Doğu Türkistan'a yerleştirilen Çinli göçmenlerce okunarak Osman Batur gibi haydutların onlara asla zarar veremeyeceği ve Uygur-Kazak ayaklanmalarının Çin devleti tarafından kolayca bastırılacağı fikrini beyinlerine yerleştirmektir.

Doğu Türkistan'da empoze edilen Osman imajı yukarıdaki gibi iken Doğu Türkistan haricinde Çin'in bütün diğer bölgelerindeki imaj ise çok daha değişik bir şekilde aktarılmıştır. Doğu Türkistan'ı hiç görmemiş Çin'in diğer bölgelerindeki Çinlilere, Doğu Türkistan'da Çinli olmayan azınlıklara iyi davranıldığı ve Doğu Türkistan'da değişik kökenli milletlerin bir arada uyum ve barış içinde birlikte yaşadıkları propagandası yapıldı. Bu gâye ile Osman Batur'un mirası yine değiştirilerek kendi çıkarlarına kullanıldı. Çinli şair Wen Jie, 1959-1963 arasında Osman Batur hakkında "*İntikam Alevleri*" isimli bir şiir yazmıştır. Şiirde 1949-1951 arasında PLA'nın Kazakları kazanmak için gösterdiği iyi niyet anlatılmıştır. Wen şiirinde Doğu Türkistan dışında yaşayan Çinlilere pozitif bir açıdan gösterilmiş, Doğu Türkistan'da etnik çatışmanın olmadığı, Çin yönetiminin ülkede çok hoşgörülü olduğuna inandırılmaya gayret edilmiştir. Şiir Kazak ve Uygur ayaklanmalarının kendiliğinden değil, dış güçlerin fesat oyunları ile çıktığı görüşünü savunmaktadır. Kazak göçebelerin Çinli askerleri Peygamber Hz. Muhammed gibi asil görerek hayranlık duydukları iddia edildi. Bu şiirde Osman, Kong gibi bir Çinli asker tarafından değil, kendi isteğiyle komünist Çin tarafına geçmiş ve bir Kazak tarafından yakalanmış olarak gösterilmektedir⁴⁹⁵. Aynen Osman Batur'un idam edilmesinde olduğu gibi, bu da etnik çatışma görüntüsünden kaçınmak için uydurulmuş yalanlardan bir tanesi olarak tarihî kayıtlara geçmiştir.

⁴⁹⁵ Roberts, a.g.m., s. 2.

Çinli komünistler uluslararası medyada da Osman Batur'un mirasına cevap yetiştirmekten geri kalmamışlardı. Lias, 1950'lerin başında Türkiye'ye göç eden Kazakları ziyaret ettikten sonra yazdığı **“Büyük Kazak Göçü”** isimli kitabında Osman Batur'un Çin baskısına diren bir kahraman olduğunu ve Doğu Türkistan'daki Çin yönetimini şiddetle kınadığını yazmıştır. Buna karşılık Çinliler, Çin Komünist sempatzanı İngiliz tarihçi Basil Davidson'u Doğu Türkistan'a davet etmiştir. 1957'de Lias'ın kitabından bir yıl sonra Davidson, **Turkestan Alive: New Travels in Chinese Central Asia** (London: Jonathan Cape, 1957) isimli kitabını yayınlamıştır. Bu kitap Lias'ın kitabına doğrudan bir cevap olarak yazılmıştır. Davidson çalışmasında Doğu Türkistan'da Çin yönetimini pozitif, Osman Batur'u da hiçbir politik hedefi olmayan keyfi olarak adam öldüren bir haydut gibi göstermiştir.

Mao döneminde (1949-1976) Çinli komünistler Osman Batur'u hep kötü propaganda gâyesiyle, bilhassa Doğu Türkistan'da, kendi kontrol ve yönetimlerini sağlamlaştırmak için kullanmışlardır. Çin filmlerinde, hikâye ve romanlarında, kitap metinlerinde ve şiirlerinde Osman *“haydut (Bandit)”* olarak gösterilmiş, barışçı, çok etnikli bir ülke kurmak isteyen bütün etnik halklardan müteşekkil bir ittifak tarafından yenilgiye uğratılan kötü bir insan olduğuna komünist Çinlileri, Kazak ve Uygurları inandırmaya çalışmışlardır.

Osman Batur'un Türkiye'ye göç etmeyen, Doğu Türkistan'da yaşamaya zorla razı edilen çocuk ve torunlarının birçoğu Köktogay'da ikâmet etmektedir. Onlarla görüşen Jeferson Roberts bölgede yaptığı çalışmalarda Osman Batur'un çocuklarından Şerdiman (1920-70), Niğmetullah (1924-1978) ve Nabi (1928-2000)'in hayat hikayelerini öğrenmiştir. Osman'ın en yaşlı bu üç oğlu da babaların ölümünden sonra, Çin komünistleriyle mücadeleye devam etmişlerdir. 29 Nisan 1951'de Osman Batur'un kurşuna dizilmek suretiyle şehit edilmesinden sonra Şerdiman Osmanoglu kardeşleriyle beraber Köktogay'a gidip, orada Çinli komünistlerle mücadeleye devam etmiştir⁴⁹⁶. Şerdiman, Duvkuang'da hapsede olan Osman Batur'un diğer akrabalarının serbest bırakılmasını ve Köktogay'a da tekrar dönmek için Osman Batur'un naşını Çin Hükümeti'nden talep etmiştir. Bu talebi

⁴⁹⁶ İsa Yusuf Alptekin, **Unutulan Vatan Doğu Türkistan**, Seha yay., İstanbul 1992, s. 162.

reddedilen Şerdiman, 18 ay daha Çinliler tarafından yakalanmaya çalışılmıştır. Şerdiman'ın Çin ordusuna karşı zafer üstüne zafer kazanması üzerine Çinliler, 1952 Eylülü'nde Şerdiman'a özgürlüğünü vermeyi kararlaştırdı. Çinliler, Osman Batur'un hapisteki akrabalarını salıverdiler ve Şerdiman ile kardeşlerine Osman Batur'un naşını Köktogay'da gömmek üzerine teslim ettiler. Şerdiman ve kardeşlerine hükümette iş verdiler ve diğer akrabalarına yaşamları için gerekli eşya ve yer temin ettiler. Fakat Çin gazeteleri Şerdiman'ın Çin ordusunu yendiğini kabul etmedi. Onun yerine Şerdiman'ın aciz bir şekilde, âlicenap ve cömert (!) Komünist Parti politikalarını benimseyip hükümetin ateşkes şartlarını kabul ettiğini yazdılar. Meşhur Çinli gazeteci Chu An-ping, 1955'te Köktogay'ı ziyaret ettiğinde şunları yazmıştır: “*Şerdiman, geçmişte yaptıklarının hatalı olduğunu, yüce Komünist Partisi politikalarına döndüğünü, komünist hükümet için çalışacağını söylemiş ve bu amaçla yerel komünist partisi başkanına saygısını göstermek için bizzat ziyaret etmiştir*”. Bugün bile Çinliler hâlâ 1952'de Şerdiman'ın Çin ordusunu mağlup ettiğini kabul etmezler. Aksine onun Çinlilere teslim olduğunu iddia ederler⁴⁹⁷.

1960'da Şerdiman Osmanoğlu ailesiyle Gulca'ya taşındı ve orada hükümet işinde çalışmaya devam etti. Ama Osman Batur'un neslinden gelenler için hayat çok zordu. Komünist Çin'de onlar “*eski iğrenç haydut Osman'ın kızları, oğulları*” diye adlandırıldı. Mao döneminde böyle bir damga, sahipleri için en büyük lânetti. 1951-1993 yılları arasında geçen 42 yıllık zaman diliminde Osman Batur'un soyundan gelen hiçbir kişi kendisiyle evlenmeye razı olacak bir eş bile bulamamıştır. İnsanlar çok kötü bir üne sahip bu aileye mensup birisiyle evlenmekten çok korkuyorlardı. Kültür Devrimi (1966-1976) yıllarında Osman Batur'un kabilesi tümüyle zulme mâruz kaldı. Şerdiman, 1970 yılında hapiste ölünceye kadar (1967'de hapse atılmıştır) Niğmetullah ve Nabi Osmanoğlu halka açık bir şekilde dövülüp suçlandı, aynı kabilenin diğer üyeleri de suçlanıp çalışma kamplarına sürüldü. Osman Batur'un türbe mezarı da yerel kızıl muhafızlarca yıkılıp harap edildi⁴⁹⁸.

Osman Batur'un torunlarının hayatı Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1990'lardan itibaren dikkate değer bir şekilde değişti. Onlar sık sık Doğu Türkistan'ı

⁴⁹⁷ Roberts, a.g.m., s. 2-3. Tyler (a.g.e., s. 226), Şerdiman'ın 1953 yılına kadar mücadelesine devam ettiğini ifâde etmektedir. Millward (a.g.e., s. 238) ise Kazak direniş hareketlerinin 1954 yılına kadar devam ettiği belirtmektedir.

⁴⁹⁸ Roberts, a.g.m., s. 3.

ziyaret edip Osman Batur hakkında hikâyeler neşrettiler. 2006 yılında bütün torunlar bir araya gelerek Osman Batur'un mezarını yenileme işini finans ettiler. 30 yıldan fazla bir süre harabe halinde bırakılan Osman Batur'un mezarı torunları tarafından yeniden yapıldı. Yerel Çinli yetkililer torunların mezarı yeniden inşâ etmesini istemiyordu ve onlara bu eski iğrenç haydudun mezarını niçin yeniden inşâ etmek istiyorsunuz diye soruyorlardı. Fakat torunlar mezarın yeniden inşâ edilmesini kendileri karşılamışlar ve bir gün içinde mezarı kendi elleriyle tekrar yapmışlardı. Çinliler de buna engel olamamış ve artık mezarın inşasını umursamaktan vazgeçmişlerdi. Osman Batur'un torunları Kazakistan'da Osman Batur'un mirasını anmak ve yaşatmak için Çin'den çok daha azla özgürlüğe sahiptiler. Son 20 yılda Osman Batur tekrar yeni bir millet ruhunun oluşmasına yardım etmiştir. Fakat bu sefer onun mirası 1950 ve 60'larda Çin'de kullanılan imajın tam aksi yönde kullanılmıştır. Son 20 yılda Türkiye, Almanya ve Çin'deki milliyetçiler, "*Osman Batur'un rolü*" üzerine çeşitli etkinlikler düzenleyip, yayınlar yaparak onun hatırasını kutlamışlardır. Önümüzdeki yıllarda Osman Batur insanların düşüncelerinde şu veya bu şekilde yaşamaya devam edecektir.

C. OSMAN BATUR'UN KİŞİLİĞİ

Her milletin tarihinde mümtaz şahsiyetler vardır. Mümtaz şahsiyetleri bu mevkîye yükselten değerlerin başında mensup olduğu milletin geleceğine yön veren mühim işleri sabır, metanet ve fedakârlıkla ifâ etmeleri gelir. XX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihine damga vuran bu mümtaz şahsiyetler arasında Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin, Osman Batur, Canımhan Hacı, Mahmut Muhiti ve kardeşleri ile Hoca Niyaz Hacı'yı saymak mümkündür.

Osman Batur, Doğu Türkistan tarihinin dikkate değer önemde ve nüfuzdaki tarihî şahsiyetlerinden biridir. Bilhassa onun Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki nüfuzu çok önemlidir. Doğu Türkistan Kazaklarının istiklal mücadelesini kaldığı yerden devam ettirmesi, istiklal ateşini yeniden yakması ve ömrünün son anına kadar bunu devam ettirmesi Osman Batur'un liderlik rolünü inkâr edilemez bir gerçek yapmaktadır⁴⁹⁹. Bu yüzden Doğu Türkistan tarihindeki önemine binaen onun hayatının belli dönemlerine değinmek gereklidir.

⁴⁹⁹ Zakenuli, "Çin Kaynaklarında Osman Batur", s. 44-45.

II. Dünya Harbi'nin en sıcak günlerinde Doğu Türkistan Türkleri bazen zulüm altında ezildi, bazen de aldatıcı politik manevralara maruz kaldı. Ülkenin ileri gelen liderleri bazen Rus, bazen de Çin idarecilerinden siyasî tavizler elde etme mücadelesi verdiler. Osman Batur ise savaştan başka çıkar yol olmadığına inanan bir insandı. Osman Batur, fiziksel olarak 1,85 boyunda, iri kıyım, kısa ve kalın bir boyna sahip, esmer ve gözleri daima kapalı denecek derecede kısık bir görünüşe sahipti. Kaşlarının arası kırışık olan Osman Batur'un en önemli özelliklerinden birisi de az konuşması idi. Mücadelesindeki tek ihtirasının halkının özgürlüğü olduğu, kendisini tanıyan herkes tarafından ifade edilmiş, şahsî hiçbir ihtirasını bu gâye ve mücadelesine katmamıştır⁵⁰⁰.

Doğu Türkistan Türklerinin XX. asırdaki istiklal mücadelelerine baktığımızda göze çarpan mümtaz şahsiyetlerden birisi de hiç kuşkusuz Osman Batur olmuştur⁵⁰¹. İslâm öncesi Türk devletlerinden beri kullanılagelen atlı savaş taktiklerini maharetle Çin, Rus ve Moğol birliklerine karşı uygulayan Osman Batur'un savaş dehası hayranlık uyandıracak derecededir. Hatta Osman Batur'un bu hususiyeti, Kazakların XX. asrın sonları ile XXI. asrın başlarında yaşayan büyük liderlerinden Böke Batur'un yanında yetişerek savaş taktiklerini ondan öğrendiği şeklindeki bir iddiaya sebep olmuştur⁵⁰². Hâlbuki Osman Batur ile Böke Batur'un birbirlerini hiç görmedikleri çalışmamızda ortaya konulmuştur.

Osman Batur'dan bahseden bazı yayınlarda kendisinden, Doğu Türkistan Türklerinin millî istiklali için savaşan “*Şanlı Batur*” veya “*ünlü askerî kumandan*” olarak söz edilirken, bilhassa Çin Komünist Partisi taraftarları ve yabancı kaynaklı çalışmalarda ise “*bir grup eşkiya ve anarşistin lideri*” olarak bahsedilmektedir⁵⁰³. Kanaatimizce bu ikisi de ortaya koyduğumuz Osman Batur tarifi değildir. Kesin olan şudur ki; Osman Batur, Altay Kazaklarının millî istiklali için mücadele vermiştir. Onun, vatanperver birisi olmasına rağmen, Çin emperyalistlerine karşı yürüttüğü siyasî mücadelesini, politikanın inceliklerine vakıf olamadığı için başarıya

⁵⁰⁰ Barnett, a.g.e., s. 274; Lias, **Kazak Exodus**, s. 58; Benson, a.g.m., s. 158; Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 159; a. mlf., “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, s. 18, 37.

⁵⁰¹ Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 11; Angalbayoğlu, “50. Şehadet Yılında”, s. 1; a. mlf. “53. Şehadet Yılında Osman Batur'u Anarken”, **Altay Kartalı Osman Batur**, haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, İstanbul 2004⁵, s. 5.

⁵⁰² Çandarlıoğlu, **Özgürlük Yolu**, s. 11.

⁵⁰³ Benson, a.g.m., s. 141; Baymolda, a.g.m., s. 12.

ulaştıramadığını söylemek mümkündür. Kesin olan bir mevzu da Osman Batur'un, Altay'da alternatif bir idare kurmak için teşebbüste bulunmadığıdır. Zaten Osman Batur'un tutarlı ve ileriye dönük bir siyasî görüşü de mevcut değildir. Kanaatimizce Osman Batur'un liderliğini yaptığı hareketi, başlangıçta Çinlilerin Kazaklara ait tarım alanlarına tecavüzleri ve Kazak halkını Merkezî Hükümetin hâkimiyet zincirine bağlama girişimine karşı gösterilen bir tepki olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Osman Batur'un 1940 yılını müteakip başlattığı ve liderliğini yaptığı direniş hareketi, kahramanca devam ettirilmiş olan istiklal mücadelelerinin eşsiz örneklerinden birini teşkil eder⁵⁰⁴. Ancak liderlik kudreti yanında bahtsızlık da Osman Batur'da birleşen özelliklerden olmuştur. Silah noksanlığı, coğrafi zorluklar, sayıca yetersizlik ve kötü talihinden meydana gelen zorlukların teker teker üstesinden gelmeyi başarmıştır. Bununla birlikte Osman Batur'un en büyük talihsizliğini geç doğmuş olması olarak belirtmek mümkündür. Nitekim Osman Batur, teknolojinin hızla gelişmeye başlamasıyla birlikte savaşlarda uçak ve motorize birlikler değil de, sadece top ve tüfeğin kullanıldığı dönemlerde yaşamış olsaydı, savaş kabiliyetiyle Orta Asya Türklerini tek çatı altında toplayabilmesi mümkün olabilirdi. Osman Batur'un bu yönüyle Kafkas Kartalı Şeyh Şamil'e benzediğini söylemek abartı olmaz⁵⁰⁵.

Osman Batur, göç için hareket ettiği sırada çok sayıdaki Moğol atlı askerinin üzerlerine geldiği görülünce, kfiledeki herkes paniğe kapıldığı halde kendisi soğukkanlı ve metin görünmüştü. Atına binip bir tepenin arkasında siper alan Osman Batur, aralıklı olarak ateş açmaya başlamış, neticede düşman durdurulup geri çekilmesi sağlanmıştı. Düşman askerinin çekilmesinden sonra 20 kadar askerîn alnından vurulduğu görülmüştür. Bu olayın Osman Batur'un harikulade nişancılığının ispatı olduğuna delil olarak halk arasında anlatılmaktadır⁵⁰⁶. Osman Batur, teşkil ettiği küçük akıncı birliklerinin başında Çin ve Rus kuvvetlerini pusuya düşürdükten ve istediği neticeyi aldıktan sonra geri çekilirdi. Nişancılığı efsanevî derecedeydi. At sırtında hareket hâlinde nişan almak ve hedefini vurmak Osman

⁵⁰⁴ Alptekin, *Doğu Türkistan Dâvâsı*, s. 272.

⁵⁰⁵ Gayretullah, *Altaylar'da Kanlı Günler*, s. 158; a. mlf, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 17-18, 35-36; Kara, "Osman Batur ve Şehadetî", s. 25.

⁵⁰⁶ Altay, *a.g.e.*, s. 414.

Batur için sıradan bir olaydı. Cesur, şüpheli ve mağrur olan Osman Batur, yiğitlerine yüklediği bütün sıkıntıları kendisi de paylaşan bir kişi idi. Gâyesinden bir an bile döndüğü, düşmanına acıdığı veya dostuna ihânet ettiği hiç vâki olmamıştır⁵⁰⁷.

Bütün bunlardan sonra Osman Batur'un kişiliği için; çok konuşmayan, dinine bağlı, milletini seven, şüpheli, her söylenene hemen inanmayan, inatçı, kendi bildiğinden şaşmayan ve tek yönlü bir kişi tarifini yapmak mümkündür. Her şeyden önce o, kendisine güvenen birisidir. Bunun yanında onun, tüm imkânsızlıklara rağmen Çin ve Rus emperyalizmine karşı vatanını ve milletini korumak adına yıllarca mücadelesini sürdüren, bu gâye doğrultusunda her türlü girişimde bulunmaktan çekinmeyen ve hedefine ulaşmak için bazı şeyleri mubah sayan bir kişiliğe sahip olduğu da başka bir gerçektir. Ancak Osman Batur, hedefine ulaşmak için kime inanacağını, kimi dost edineceğini, kimlerden yardım alabileceğini düşünürken, ilk olarak kendi gücüne güvenmeyi, başkalarının istek ve planlarına alet olmamaya da dikkat eden birisidir⁵⁰⁸. Şehitlik mertebesine ulaşmış olan büyük Türk kahramanı Osman Batur, vatanı, dini ve milleti için yaptığı bu mücadelesi karşılığında Türk milletin kalbinde ilelebet yaşayacaktır.

⁵⁰⁷ Gayretullah, **Altaylar'da Kanlı Günler**, s. 159; a. mlf, "Osman Batur ve Millî Mücadelesi", s. 18, 36.

⁵⁰⁸ Baymolda, a.g.m., s. 11-12.

SONUÇ

Doğu Türkistan'ın Guo-Min-Dang (Milliyetçi Çin) idaresi (1911-1949) devrindeki tarihini genel hatlarıyla üç devre (1911-1928, 1929-1942 ve 1943-1949) ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi 1911-1928 yılları arasındaki Yang Zeng-xin idaresindeki dönemdir. Bu dönem sükûnet içerisinde geçmişse de, ülkede refahtan bahsetmek mümkün olmamıştır. Yang Zeng-xin'in 1928 yılında bir suikast neticesinde öldürülmesinden sonra, varisleri devrinde Doğu Türkistan'daki vaziyet tamamıyla farklı bir mecrada gelişmiştir. Çin idaresinin baskı ve zulüm siyaseti Doğu Türkistan'ı XX. asrın ilk 30 senesinde barut fıçısına çevirmiştir. Doğu Türkistan'da 1930 ve 40'lı yıllardaki bağımsızlık mücadeleleri ve diğer kargaşalıkları da aynı şekilde ifade etmek mümkündür. Yang Zeng-xin'den sonra işbaşına gelen Çinli Jin Shu-ren'in beceriksizliği, halkın ayaklanmasında ve ihtilallerde katalizör görevi gördüğü şüphe götürmez bir gerçektir. Jin Shu-ren'in 1931 yılına kadarki hatalı politikaları, hem yerleşik hem de göçebe hayatı yaşamakta olan Doğu Türkistan halkının düşmanlığını kazanmasına yetip de artmıştır. Doğu Türkistan'da 1931-1937 yılları arasında Kumul Beyliği'nin lağvedilmesi yüzünden patlak veren ve birbirini takip eden isyan ve ihtilaller ancak Sovyetler Birliği'nin 1934 ve 1937 yıllarındaki doğrudan askerî müdahaleleriyle bastırılabilmiştir.

Zikrettiğimiz dönemde Doğu Türkistan hakkında daha ziyade süper güçlerin bölgedeki rekabetine ağırlık verilen araştırmalarda, halkın 1930'lu yıllardaki isyan ve ihtilal hareketlerinin sebeplerini Çinli yöneticilerin beceriksizliğine mâl eden, ihtilallerin başarısızlığını ülke halkı arasında ittifaksızlığa ve lider eksikliğine bağlayan bir temayül vardır. Lakin bu temayüle göre mesele çok basitleştirilmekle kalmamış, dahası çok da genelleştirilmiştir. Her ne hikmetse bu çalışmalarda, çeşitli mahallî faktörlerin isyan ve ihtilallerdeki rolü üzerinde durulmamıştır. Bununla birlikte Doğu Türkistan'daki Çin idaresinin sadık müdafilerinden olan Tunganların rolü ise kısmen ifade edilmiştir. Bu vaziyetin ortaya çıkardığı temel etken ise; Doğu Türkistan hizipçilik, ihtilafçılık ve Müslümanlar arasındaki ittifaksızlıklar sebebiyle bağımsızlığını kazanamayacak bir ülke olduğu kanaatinin oluşması olmuştur. Bu görüşü savunmak kanaatimizce mümkün değildir.

1911-1949 arası dönemde Doğu Türkistan'daki olayları teferruatlı bir şekilde analiz etmenin şartı bu ülkeyi bir bütün olarak, yani şimdiki coğrafi sınırları içinde düşünmeyerek, onu daha önceki zamanlarda siyasî bölünüşüne göre değerlendirmekle mümkün olabilir. 1931-1933 yıllarında Doğu Türkistan'da ihtilal ortaya çıktığında, Kâşgar ve Hoten'deki liderler bu fırsatı değerlendirmek için harekete geçmişlerdi. Daha önce de zikretmiş olduğumuz üzere Kâşgar ihtilali millî bağımsızlık mücadelesi idi. Bu hareket 1933'te Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle neticelenmişti. Lakin bağımsız devletin ömrü kısa olmuştur. Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin liderleri Çin aleyhtarı oldukları kadar Tunganlara da karşı idiler. 1933 hareketi aynı zamanda Sovyet aleyhtarı da idi. Bilindiği üzere 1933'te Sovyet baskı ve müdahalesine mâruz kalan Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti, 1934 yılı başlarında Kumullular, Tunganlar ve Çinli birliklerin saldırılarıyla tarih sahnesinden çekilmiştir. Bu mağlubiyete rağmen Doğu Türkistan'ın güneyindeki bağımsızlık meşalesi güçlü bir şekilde yanmaya devam etmiştir. 1937 yılındaki kısa süreli ihtilali, 1945-1946 yılındaki Sarı-köl ayaklanmasını ve 1954 yılında Hoten bölgesindeki Abdülmecid Damolla ayaklanmalarını buna misal olarak göstermek mümkündür.

Doğu Türkistan, 1937-1942 yılları arasında Sovyetler Birliği İçişleri Halk Komiserliği elemanlarının yardımıyla, Sovyet çizgisinde, “polis devleti” olarak idare edilmiştir. Bu dönemde Sheng Shi-cai idaresine karşı alenen karşılık gösterenler, Osman Batur liderliğinde, Altay bölgesindeki Kerey Kazakları olmuştur. Kerey Kazakları, Moğolistan'ın hudut bölgelerinden hareketle, Sheng Shi-cai birliklerine karşı gerilla saldırıları düzenlemişlerdi. 1943'te Sheng Shi-cai'in Sovyetlerle arasının açılmasından ve Guo-Min-Dang ile ittifak kurmasından sonra, İli vadisinde 1871'den bu yana ilk defa ihtilal yapılmıştır. İli bölgesindeki ihtilal hareketlerinin Sovyetler tarafından desteklendiği bilinen bir gerçektir. Nitekim Moskova, DTTMKK'yı kurmak ve desteklemekle önce Sheng Shi-cai, sonra da Guo-Min-Dang idaresine karşı baskı aracı olarak kullanmıştır. Sovyetlerin bu şekildeki baskısı Üç Vilayet'te kendi ekonomik ve siyasî imtiyazlarını tekrar ele geçirmek gayesine matuftu. Daha önce de bahsettiğimiz üzere, 1944 yılındaki Sovyet müdahalesi, Gulca'da “Doğu Türkistan Cumhuriyeti”nin kurulmasıyla neticelenmişti.

Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyeti idaresinde yerli Gulca liderleri sayıca fazla idi. Bu grup, Guo-Min-Dang yönetimine muhalif olmalarından dolayı da Çin Komünist Partisi ve diğer kaynaklar, 1944-1949 yıllarındaki İli ihtilalini gerçek manada “kurtuluş savaşı” olarak nitelendirmişlerdir. Bu iddialar ya tamamen hatalıdır veya yanlış bir fikri enjekte etmek için, bilerek ileri sürülmüştür. Guo-Min-Dang idaresi ise İli ihtilalinin daha ziyade Sovyetler Birliği tarafından hazırlanıp teşvik edildiğinin farkında idi. Bu farkındalığın bir sonucu olarak, Doğu Türkistan’ın güneyindeki halkın desteğini kazanmak için, M. Sabri Baykozi, M. Emin Buğra ve İ. Yusuf Alptekin gibi üç Türk milliyetçisini Urumçi’de yüksek mevkilere getirmiş ve Guo-Min-Dang’ın bu siyaseti kısmen başarılı olmuştur.

1949 yılı sonbaharında Komünist Halk Kurtuluş Ordusu, Doğu Türkistan’a girmeye başladığında; Sovyetler ve onun hâmilliğindeki İli yönetimi, Çin Komünist Partisi’nin hâkimiyetini kabullenmiştir. İli yönetimi, ülkenin kuzeybatısında ve Sovyet nüfuzu altında, sınırlı da olsa özerkliklerini muhafaza etmeyi tasarlamıştı. Lakin Çin Komünist Partisi böyle bir özerkliğe müsaade etmemiştir. Nitekim Çin Komünist Partisi, ülkenin güney ve doğusunda sağcı ve milliyetçi muhalefeti bastırmaya, Sovyet nüfuzu altındaki sol muhalefeti ezmeye ve Doğu Türkistan’da Sovyet nüfuzunu tam anlamıyla ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştur.

Kızıl Çin bürokratları, Doğu Türkistan’da, 1949’dan “*Uygur Özerk Bölgesi*”nin ilan edildiği 1 Ekim 1955 tarihine kadar, bu hedeflerinde başarılı olmuştur. Bu arada Doğu Türkistan’a Çinli göçmen yerleştirme politikası hızını kesmeden devam etmiştir. Son 50 yıllık dönemde ülkenin demografik yapısı, Orta Asya modern tarihinde benzeri bulunmayan bir şekilde değiştirilmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen hâlen daha Doğu Türkistan Türkleri arasında 1930 ve 40’lı yıllardaki bağımsız hareketlerine özlem duyan kişiler vardır. Fakat Doğu Türkistan’da tekrar bağımsız Türkçü ve İslâmcı bir devlet kurulması ihtimali zayıf görünmekle birlikte, yarınların ne getireceğini, bugünden kestirmek zordur.

Çalışmamızın asıl gâyesi olan ve tezimizin IV. Bölümünde teferruatlı bir şekilde değerlendirdiğimiz Osman Batur ile alakalı olarak birçok yanlış bilgiyi ortaya çıkardık. Ayrıca Osman Batur’un mücadelesini de etraflıca değerlendirme imkânını bulduk. Bir efsane lider olarak kamuoyunda insanların ilgisini çeken Osman Batur’un hakkında yazılanların birçoğunun yanlış olduğu ve bu bilgilerin

hatırat türü eserlerden elde edilmesi, O'nun her yönüyle ortaya konulmasının önündeki en büyük engeldir. Osman Batur hakkında yapılan çalışmalarda Çin arşiv belgelerine ulaşamaması bu konudaki çalışmaların tam manasıyla ortaya çıkarılamamasına sebep olmuştur. Osman Batur hakkındaki bilgilerde bir tutarlılık olmadığını da geniş çaplı araştırmalarımız neticesinde gördük. Mesela Osman Batur'un doğum tarihi, Böke Batur ile bir münasebetinin olmadığı, Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyet liderleriyle arasının açılmasının tahlili, ne zaman ve nerede yakalandığı ile kendisinin kimler tarafından yakalatıldığına dair mevcut eserlerdeki bilgi yanlışlarını da belirleme imkânı bulduk.

Çalışmalarımızda Osman Batur'un 1899 yılında doğduğunu, Böke Batur ile bir münasebetinin olmadığını, 1945 tarihinden itibaren Gulca Doğu Türkistan liderleriyle yol ayrımına geldiğini net bir şekilde ortaya koyduk. Bilhassa Gulca liderlerinden ayrılan Osman Batur'un bu hareketinin, bundan önce de olduğu gibi, bundan sonra da polemik konusu yapılacağı kesindir. Lâkin Osman Batur'un hayatı objektif olarak değerlendirildiğinde, bu yol ayrımının kaçılmaz olduğunu görmek mümkündür. Şunu da bu vesile ile ifade etmek gerekir ki, Osman Batur'un 1940 yılında Altay'da başlayan ihtilal hareketi şayet başarılı bir şekilde geçmemiş ve Sheng Shi-cai yönetimi sallanmaya başlamamış olsaydı, 1944 yılında Nılkı ayaklanmasının ortaya çıkmayacağını söylemek abartı olmasa gerekir. Osman Batur'un çok arzu ettiği Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilânından hemen sonra Sovyet güdümüne girmesi, kendisini hayal kırıklığına uğratmış, akabinde gelişen olaylar neticesinde Osman Batur'un Guo-Min-Dang Hükümeti'ne yanaşmasına etki etmiştir. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Osman Batur'un fikir ortaklığı yapmış olduğu Üç Efendi'nin Urumçi'de işbaşına gelmesi Osman Batur'un Guo-Min-Dang tarafına meyletmesinin altındaki bir başka gerçektir. Bununla beraber, 1940-1944 tarihleri arasındaki uzun, çileli, yorucu ve psikolojik savaş yıllarında halkın bîtap bir duruma düşmesi de Osman Batur'un sulh taraftarı olmasındaki en büyük sebepler arasında sayılabilir. Osman Batur'un barış görüşmeleri için Urumçi'ye gönderdiği elçisi Nurgocay Batur'un Ahmedcan Kasimî tarafında azarlanması ile Osman Batur'un yanına yerleştirilen Moğol asker ve liderlerinin, kendisinin her hareketini kontrol etmek istemesi de münasebetleri sekteye uğratan problemler arasında sayılabilir.

Netice itibariyle Osman Batur'un Gulca liderlerinden ayrılıp, Merkezî Hükümet'e yanaşması, mücadeleye başladığı andan itibaren, alternatif bir idare kurmak düşüncesinde olmadığının göstergesi olmuştur. Onun bütün gayesi, adil bir yönetim ve halkının yönetime ortak edilmesiydi. Zaten Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile yapmış olduğu anlaşmada yer alan iki isteği Osman Batur'un hayatı boyunca verdiği mücadelesinin de özeti olmuştur. Bunlar; Moğolistan'ın Altay'da komünizm faaliyetinde bulunmayacağı ve Altay halkının dinine karışmayacağı maddeleridir. Osman Batur için komünizm, halkı ve dininin en büyük düşmanı idi ve O, bu iki düşmanla hayatı pahasına mücadele etme azmindeydi. Osman Batur'u Gulca liderlerinden ayıran ve Üç Efendi çizgisine çeken düşüncesi amaca giderken yönetimleri araç olarak kullanmaktan geçmekteydi. Ona göre asıl gayesi olan haksızlıkların önüne geçmek için Sovyetler Birliği'nden yardım almak ne kadar mubah ise, çok sevdiği Gulca Hükümeti'nin Sovyet güdümüne girmesinden sonra ona karşı yapacağı mücadelede Guo-Min-Dang Hükümeti'nden alacağı destek de o kadar mubahtı.

Osman Batur'un hayatı incelendiğinde bilgi yanlışlarının yakalanması ile alakalı dönemini de kapsadığını görürüz. Osman Batur'un nerede ve ne zaman yakalandığını da çalışmamız ile açık bir şekilde ortaya koyduk. Çalışmalarımız sırasında Osman Batur hakkında kaleme alınan hatırat türü eserler ile mülakatlar neticesinde ortaya çıkmış çalışmalara hep ihtiyatlı yaklaştık. Bu ise bizim doğru bilgiyi bulmamıza, kaleme alınan eserleri etraflıca tetkik etmemize vesile oldu. Neticede ise birçok hatalı bilgiyi ortaya çıkarmakla kalmadık, doğru bilgileri de olayın geçtiği yer ve zaman da değerlendirerek çalışma içerisine derc ettik. Yapmış olduğumuz çalışmalar sırasında hem eserlerin tetkik edilmesi hem de konuyu bilen kişilerle mülakatlar neticesinde Osman Batur'un yakalanmasında ne Hüseyin Teyci'nin ne de pazara alışverişe gönderilen 40 yiğidin ihmallerinin olduğuna dair kuvvetli bir delile rastlamadık. Zikredilen olayların tarafsız kişilerce ve iyi tetkik edilerek yeniden kaleme alınması ve bu vesile ile kardeş Kazak boyları arasına sokulan bu nifak tohumlarının da kurutulması gerekir. Osman Batur'u kimin ispiyonladığına dair hem yazılı materyalleri tetkik etmiş, hem bu konuya eserlerinde yer vermiş şahıslarla yaptığımız görüşmeler, hem de konunun muhatabı Hüseyin Teyci'nin oğlu Mansur Teyci ile yaptığımız mülakatlarda vardığımız netice bu

olayın tamamen şahsı ihtirastan kaynaklandığı görülmüştür. Dönemin olaylarını sağlıklı değerlendirebilmek için bilhassa Hüseyin Teyci, Alibek Rahimbek, Delilhan Canaltay, Sultan Şerif Teyci, Nurgocay Bahadır vb kişilerin hayatlarını her yönüyle (maddî imkânları, mensup olduğu boylar, birbirlerine karşı davranışları, etrafındakilerle münasebetleri, Türkiye'ye geldikten sonraki hayatları, müşterek hareket ettikleri kişiler ve bu kişilerin her birinin birbirleriyle ve Doğu Türkistan liderleriyle olan ilişkileri vb) ele alınarak yeniden değerlendirilmelidir. Olayın bir başka garip tarafı da Hüseyin Teyci aleyhinde bunca yazılı materyal haline getirilmiş iddia varken, muhatap tarafın bu konuda cevap vermemiş olmasıdır. Bu durum da ayrıca değerlendirilmelidir. Doğanın kanunu gereği hiçbir insan yaptığıнын yanlış olduğunu ne söyler ne de kabul eder. Maalesef Doğu Türkistan konusunda birçok nahoş durumdan birisi de budur. Zuvka Batur'a kahraman diyenlerin yanında talancı olduğunu iddia edenler ile Osman Batur'u yakalatan kişinin de bir Kazak Türkü olduğunu söyleyen de yine bir Kazak Türkü'dür. Bir zamanlar Doğu Türkistan'da kardeşin kardeşi ispiyonladığı bir ortamdan hicret eden bu kardeş Kazak boylarına mensup değerli kişilerin hür dünyada da bu alışkanlıklarından vazgeçmemiş olması üzüntü duyulması, düzeltilmesi ve yapılan yanlışlardan geri dönülmesi adına atılması gereken el elzem adım olmalıdır.

Bununla birlikte iki vesikayı Doğu Türkistan Türkleri arasında olması gereken birlikteliği ortaya koymak açısından çok değerli bulduk. Bunlardan ilki Doğu Türkistan'da hayali kurulan birlikteliği göstermek bakımında bir Kazak lideri olan Osman Batur'un 19 Mayıs 1947 tarihinde Doğu Türkistan'da idarenin başına getirilen iki Uygur tarafından Urumçi'ye davet edilmesinde gördük. Mesut Sabri Baykozi başkanlığındaki Hükümet'in, İsa Yusuf Alptekin liderliğindeki bu davet programı başından sonuna kadar Doğu Türkistan'da özlenen ve olması gereken birlikteliğin ilk nüvesi idi. Gerçi aynı birliktelik 1944 Doğu Türkistan Cumhuriyet idaresinin bölüşülmesinde de görülmüştü. Lakin bu birliktelik çok uzun sürmemiş, Sovyet yandaşlarının hükümetin her kademesinde işleri ele almak istemesiyle ve nihayetinde bu oyunlarını bozacağı düşüncesiyle Cumhurbaşkanı Alihan Töre'nin kaçırılmasına sebep olmuştur. Kanaatimiz, Alihan Töre'nin kaçırılmasının altında başta Ahmedcan Kasimî olmak üzere diğer Gulca liderlerinin de etkisinin fazlaca olduğu noktasındadır. Doğu Türkistan'daki Uygur-Kazak birlikteliğinin ikinci

olayını kanaatimizce yine iki Uygur liderin (Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin), henüz hiçbir Doğu Türkistanlı Türk'ün Türkiye'ye gelmediği bir dönemde, Mart 1952'de, Türk kamuoyuna Komünist Çin işgal ve zulmünden kaçan halkın durumunun anlatıldığı bir konferans sırasında, Osman Batur'un Türk kamuoyuna sunulması olmuştur. İsa Yusuf Alptekin bundan önce de Osman Batur, Canımhan Hacı ve Yolbars Begleri de yardım ve iskânlı göçmen olarak Doğu Türkistanlı hemşerilerini, Kazak ve Uygur ayrımı yapmaksızın, Mısır ve Suudi Arabistan'da kamuoyu ile paylaşması olmuştur.

Hülasa olarak Osman Batur, Doğu Türkistan tarihinin dikkate değer önemde ve nüfuzdaki tarihî şahsiyetlerinden biridir. Doğu Türkistan Türkleri bazen zulüm altında ezildi, bazen de aldatıcı politik manevralara maruz kaldı. Ülkenin ileri gelen liderleri bazen Sovyet, bazen de Çin idarecilerinden siyasî tavizler elde etme mücadelesi verdiler. Osman Batur ise savaştan başka çıkar yol olmadığına inanan bir insandı. Osman Batur'dan bahseden bazı yayınlarda kendisinden, Doğu Türkistan Türklerinin millî istiklali için savaşan “*Şanlı Batur*” veya “*ünlü askerî kumandan*” olarak söz edilirken, bilhassa Çin Komünist Partisi taraftarları ve yabancı kaynaklı çalışmalarda ise “*bir grup eşkıya ve anarşistin lideri*” olarak kendisinden bahsedilmektedir. Kanaatimizce bu ikisi de ortaya koyduğumuz Osman Batur tarifi değildir. Kesin olan şudur ki; Osman Batur, Altay Kazaklarının millî istiklali için mücadele vermiştir. Onun, vatanperver birisi olmasına rağmen, Çin emperyalistlerine karşı yürüttüğü siyasî mücadelesini, politikanın inceliklerine vâkıf olamadığı için başarıya ulaştıramadığını söylemek mümkündür.

Doğu Türkistan tarihinin en önde gelen ve en çok tartışmalı liderlerinden olan Osman Batur, şehit edilmesinden sonra 1950 ve 60'lı yıllarda Çin Komünist Partisi'nin propaganda kampanyalarında yaşamaya devam etmiş ve Kazakistan'ın 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasından sonra varlığı yeniden canlandırılmıştır. 1949 sonrasında Doğu Türkistan'daki Kızıl Çinliler, işgâli haklı göstermek gâyesiyle Osman Batur'un şöhretini menfaatleri doğrultusunda kullanmaktan geri durmadılar. Çinli işgâlciler Osman Batur'u 1949'dan bu yana “*haydut, eşkıya, emperyalist casus ve Doğu Türkistan'daki masum halkı kendi keyfi için terörize eden bir kişi*” olarak tanıttılar. Çinli komünistler Osman Batur'u 1951'de kurşuna dizdiklerinde onu barış ve medeniyeti tehdit eden kirli ve tehlikeli bir haydut gibi

gösteren resimlerini yayınladılar. “*Haydut Osman*” imajı Çin komünistlerince Doğu Türkistan’a yerleştirilen Çinli göçmenleri yerleşik Kazak ve Uygur düşmanlığından korumak için ve ellerinden gelen her şeyi Halk Kurtuluş Ordusu eliyle yaptıklarını göstermek için de kullanıldı.

Mao döneminde (1949-1976) Çinli komünistler Osman Batur’u hep kötü propaganda gâyesiyle, bilhassa Doğu Türkistan’da, kendi kontrol ve yönetimlerini sağlamlaştırmak için kullanmışlardır. Çin filmlerinde, hikâye ve romanlarında, kitap metinlerinde ve şiirlerinde Osman “*haydut (Bandit)*” olarak gösterilmiş, barışçı, çok etnikli bir ülke kurmak isteyen bütün etnik halklardan müteşekkil bir ittifak tarafından yenilgiye uğratılan kötü bir insan olduğuna komünist Çinlileri, Kazak ve Uygurları inandırmaya çalışmışlardır.

Osman Batur’un Türkiye’ye göç etmeyen, Doğu Türkistan’da yaşamaya zorla razı edilen çocuk ve torunlarının birçoğu Köktogay’da ikâmet etmektedir. Osman Batur’un çocuklarından Şerdiman (1920-1970), Niğmetullah (1924-1978) ve Nabi (1928-2000) babaların ölümünden sonra, Çin komünistleriyle mücadeleye devam etmişlerdir. 29 Nisan 1951’de Osman Batur’un kurşuna dizilmek suretiyle şehit edilmesinden sonra Şerdiman Osmanoğlu kardeşleriyle beraber Köktogay’a gidip, orada Çinli komünistlerle mücadeleye devam etmiştir. Şerdiman, 18 ay daha Çinliler tarafından yakalanmaya çalışılmıştır. Şerdiman’ın Çin ordusuna karşı zafer üstüne zafer kazanması üzerine Çinliler, 1952 Eylülü’nde Şerdiman’a özgürlüğünü vermeyi kararlaştırdı. Bugün bile Çinliler hâlâ 1952’de Şerdiman’ın Çin ordusunu mağlup ettiğini kabul etmezler. Aksine onun Çinlilere teslim olduğunu iddia ederler. Osman Batur’un neslinden gelenler için hayat çok zordu. Komünist Çin’de onlar “*eski iğrenç haydut Osman’ın kızları, oğulları*” diye adlandırıldı. Mao döneminde böyle bir damga, sahipleri için en büyük lânetti. 1951-1993 yılları arasında geçen 42 yıllık zaman diliminde Osman Batur’un soyundan gelen hiçbir kişi kendisiyle evlenmeye razı olacak bir eş bile bulamamıştır. İnsanlar çok kötü bir üne sahip bu aileye mensup birisiyle evlenmekten çok korkuyorlardı. Kültür Devrimi (1966-1976) yıllarında Osman Batur’un kabilesi tümüyle zulme mâruz kaldı.

Osman Batur’un torunlarının hayatı Kazakistan’ın bağımsızlığını kazandığı 1990’lardan itibaren dikkate değer bir şekilde değişti. Onlar sık sık Doğu Türkistan’ı ziyaret edip Osman Batur hakkında hikâyeler neşrettiler. 2006 yılında bütün torunlar

bir araya gelerek Osman Batur'un mezarını yenileme işini finans ettiler. 30 yıldan fazla bir süre harabe halinde bırakılan Osman Batur'un mezarı torunları tarafından yeniden yapıldı. Çinliler de buna engel olamamış ve artık mezarın inşasını umursamaktan vazgeçmişlerdi. Osman Batur'un torunları Kazakistan'da Osman Batur'un mirasını anmak ve yaşatmak için Çin'den çok daha azla özgürlüğe sahiptir. Son 20 yılda Osman Batur tekrar yeni bir millet ruhunun oluşmasına yardım etmiştir. Fakat bu sefer onun mirası 1950 ve 60'larda Çin'de kullanılan imajın tam aksi yönde kullanılmıştır. Son 20 yılda Türkiye, Almanya ve Çin'deki milliyetçiler, "*Osman Batur'un rolü*" üzerine çeşitli etkinlikler düzenleyip, yayınlar yaparak onun hatırasını kutlamışlardır. Önümüzdeki yıllarda Osman Batur insanların düşüncelerinde şu veya bu şekilde yaşamaya devam edecektir. Lakin burada dikkat edilmesi gereken nokta Osman Batur'un mirası üzerinden sadece Doğu Türkistan davası güdülmesi olmalıdır. Geçmişte yapılan hataların birer benzeri, bu sefer de Osman Batur üzerinde yapılp, o yüce insanın mirası, Çinlilerin yaptığı gibi, aleyhte olmamalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrezzak, Gökçe Yükselen: “Kanlarını Mürekkep Yapanlar”, **Gökbayrak**, No: 80, Kasım-Aralık 2007.
- Abulkasımulu, Seyithan: “Ospan Batır”, **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.7-17.
- Afghanistan**, (ed. D. N. Wilber), HRAF, New Haven 1956.
- A History of Migration of Xin-jiang Kazak People**, Xin-jiang Üniv. Yay, Urumçi 1993
- Ahmet Zeki Velidi, “Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında”, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)**, ATTIUV Yay., İstanbul 2005.
- A-ho-mai-ti-ch’ang, “Wo-men tsai min-tsu wen-t’i chung ti ihsieh ts’o-wu”, **Hsin-Hua Yüeh-Pao**, c. I, No: 4, (Feb. 1950), s. 883-885.
- Aka, İsmail: **Timur ve Devleti**, Ankara, TTKB, 1991.
- Alptekin, Arslan: “Eastern Turkistan Reality, Chinese Migrant Flow and Self-Determination”, **Human Rights Violations Eastern Turkistan**, haz. Timur Kocaoğlu ve diğ., Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 2000.
- Alptekin, Erkin: “Doğu Türkistan’a Şingcang ismi verilisinin 95. yıldönümü”, **Bayrak Gazetesi**, 14 Kasım 1979.
- : “Eastern Turkestan: An Overview”, **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, c. VI, No: 1, London 1985
- : **Doğu Türkistan’dan Hicretimizin 40. Yılı**, Erciyes Dergisi Doğu Türkistan Yayınları, Kayseri 1992.
- Alptekin, İsa Yusuf: “Temir parda arkasındaki Şarqî Türkistan”, **Millî Türkistan**, LXXIV, (1951) s. 23-27.
- : **Doğu Türkistan Davası**, Marifet yay., İstanbul, 1981.
- : **Esir Doğu Türkistan İçin, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları**, (der., M. Ali Taşçı), İstanbul 1985.
- : **Esir Doğu Türkistan için-2, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları (1901-1949)**, (yay. haz. Ömer Kul), Berikan yay., Akara 2009.
- : **Unutulan Vatan Doğu Türkistan**, Seha yay., İstanbul 1992
- Altay, Halife: **Anayurt’tan Anadolu’ya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, t.y.
- Amartayvan, Sumyagin: “Ospanın akboz atı”, **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.118-120.
- Ambolt, N., **Karavan: Travels in Eastern Turkestan**, Blackie&Son, London and Glasgow, 1939.

- An Ning, **Hsin-chiang neimu**, Singapur 1952.
- Anat, Hacı Yakup: “Safsatalara Cevap”, **Doğu Türkistan**, DTGD yay., No: 183-184, İstanbul 1999.
- : **Hayatım ve Mücadelem**, (yay. haz. Soner Yalçın), Özkan matbaacılık, Ankara 2003.
- Andican, A. Ahat: **Cedidizm’den Bağımsızlığa, Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Angalbayoğlu, Abdülveli Can: “50. Şehadet Yılında Osman Batur’u Anarken”, **Millî Kahraman Osman Batur’un Şehadetinin 50. Yılı Hatırasına**, DTGD Yay., Nisan 2001
- : “53. Şehadet Yılında Osman Batur’u Anarken”, **Altay Kartalı Osman Batur**, (haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz), İlaveli 5. Basım, İstanbul 2004.
- “An Other Rebel Leader in Turkestan: Glut of Armies at Kashgar”, **The Times**, 24 July 1933.
- Arat, R. Rahmeti: Kutadgu Bilig, **İA**, c. VI, s. 1038-1047, Eskişehir 1997.
- Arell G. A. ve diğerleri: **Din broders blod ropar: bilder frân inbördeskriget, Jarkend, 1933-34, (Your Brother’s Blood is Calling)**, Svenska missionförbundets förlägg, Stockholm 1935.
- Arpacık, Yusuf Ziya: **Osman Batur ve Asrın İbretli Olayları**, 1. Baskı, İstanbul, İleriş Yayınları, 2009.
- Astana Köşederi**, Kazak İş Dünyası Yayını, Astana 2006
- “A Strained Type of Unity”, **FEER**, (14 Sept. 1979), s. 8-9.
- Atalay, Besim; **Divanü Lûgat-it Türk Tercemesi**, Alâeddin Kral Basımevi, Ankara 1939.
- “A Turkestan Massacre” **The Times**, 3 Mayıs 1933.
- Aubin, Françoise, “İslam et sinocentrisme: la Chine, terre d’Islam”, **L’Islam de la seconde expansion**, Association pour l’Avancement des Etudes Islamiques, Paris 1981.
- Aynural, Salih: “Çin’in Doğu Türkistan Politikası”, **Gökbayrak**, No: 79, Kayseri, Eylül-Ekim 2007.
- Azimet, **İstiklal Mücadelesi**, İstanbul 1999.
- Adıbelli, Barış: **Doğu Türkistan**, IQ yay., İstanbul 2008.
- Bacon, E., “Soviet Policy in Turkestan”, **MEJ**, c. I, No: 4, (Oct. 1947), s. 386-400.
- : **Central Asians under Russian Rule: A Study in Cultural Change**, Ithaca, Cornell UP, NY 1966.
- Bakır, Abdullah: **Doğu Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, İstanbul, DTV Yay., 2005.

- Barber, A.- Hanwell, N.D.: “The Emergence of China’s Far West” **FES**, C. VIII, (26 Nisan 1939).
- Barmine, A.: **One Who Survived**, New York, Putnam’s Sons, 1945.
- Barnett, A. Doak: **China on the Eve of the Communist Takeover**, Thames&Hudson, London 1963.
- Barthold, V. V.: **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Basımevi, Ankara 1990.
- Başaran, Mustafa: “Doğu Türkistan İstiklâl Kahramanı Osman Batur İslâmoğlu (1899-1951)”, Basılmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972.
- Batur, Mehmet Emin: “Doğu Türkistan’ın Çin İşgaline Uğramasının 53. Yılı”, **Özgür Doğu Türkistan İçin**, Kayseri 2003.
- Bawden, C. E.: **The Modern History of Mongolia**, Weidenfeld&Nicolson, London 1968.
- Baymolda, Dr. Dosan: “Moğol Kaynaklarında: Osman Batur”, (çev. Hızırбек Gayretullah-M.Ali Engin), **Şehadeti’nin 52. yılında Altay Kartalı Osman Batur**, (haz. Hızır Bek Gayretullah), DTGD Yay, İlâveli 4. Basım, İstanbul 2003, s.7-14.
- “Baytik Okıgası”, Kazak Sovyet Ansiklopedisi, c. II, Almatı 1973, s. 223.
- Bekin, A. Rıza: “Doğu Türkistan ve Dünya Barışı Konferans Metni”, **Türkiye-Azerbaycan Dostluk Derneği Konferansı**, Ankara, TDK Yay., 2000, s...
- : “Present Stuation in Eastern Turkistan and Her Problems”, **Human Rights Violations in Eastern Turkistan**, (haz. Timur Kcaoğlu, Özlem Yücel, M. Rıza Bekin, Burhan Kuzu, Arslan Alptekin, Ahmet Türköz), Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 2000
- : **Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları**, Kastas Yay., İstanbul 2005.
- Beloff, M.: **Soviet Policy in the Far East, 1944-51**, Oxford, OUP, London 1953.
- : **The Foreing Policy of Soviet Russia, 1929-1941**, c. I-II, Oxford, OUP, London 1966.
- Bemişulı, Bakıtбек: “Ospan Batır”, **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.161-167.
- Bıyıktay, Halis: **Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu**, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Bogolovski, V.A.-Moskalev, A. A.: **(Natsioyonalniy vapros v Kitaye (1911-49))**, Moskow 1984.
- Bonavia, D.: “Axe Falls on a Survivalist” **FEER**, (10 Feb. 1978).

- Boorman H. L.- Howard, R.C.: **Biographical Dictionary of Republican China**, Columbia UP, New York 1967.
- Bosshard, W. A.: "Politics and Trade in Central Asia", **JRCAS**, c. XVI, No: 4, (1929), s. 433-454.
- Bosworth, Goldman: **Red Road Trough Asia**, London 1934.
- Boulger, D. C.: **The Life of Yakoob Beg: Athalik Ghazi and Bedaulet, Amer of Kashgar**, , W.H.Allen, London 1878.
- Bödeşulı, Jerken: "Ospandı Kazir atadı", **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.173.
- Bridges, F.: "Dynamite in Xin-jiang", **Current History**, c. IX, (July 1945), s. 40-45.
- Bruk, S. I.: **Naseleniye Kitaya MNR i Korei**, , Academy of Sciences, Moscow 1959
- Buğra, Mehmet Emin: "Doğu Türkistan'a Dair", **Türk Kültürü**, No: 21, Temmuz 1964.
- : **Doğu Türkistan Tarihi Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, Güven Matbaası, İstanbul 1952.
- : **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti**, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1954.
- : **Şarkî Türkistan Tarihi**, Ofset Matbaacılık, Ankara 1987.
- Burhan Şehidî, **Şincang'ın 50 Yılı**, Bei-jing 1986.
- Burton, W.: "Tug-of-War in Central Asi, I: Xin-jiang, Center of Intrigue", **Asia**, c. XXXV, (1935), s. 516-520.
- Bush, R. C.: **Religion in Communist China**, Abingdon Press, NY 1970
- Cable M.-French, F.: **The Gobi Desert, A Desert Journal**, , Hodder&Stoughton, London 1943².
- : **Through Jade Gate and Central Asia**, , Hodder&Stoughton, London 1950².
- Cable, M.: "The New 'New Dominion'", **JRCAS**, c. XXXV, No: 1, (1938), s. 9-21.
- Calvocoressi P. ve diğ.: **Survey of International Affairs, 1840-50**, Royal Institute of International Affairs/OUP, London 1953.
- Canaltay, Delilhan: **Kıyılı Zaman Kıyın Kunder**, Almatı 2000.
- Careo, O.: **Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stanilism**, MacMillan, NY 1967.
- Cengiz İsmail-Gayretullah, Hızırбек: **Çin'de İslamiyet ve Türkler**, , Kent Basımevi, İstanbul 1983.
- Cengiz, Günnur: "Doğu Türkistan", **Gök Bayrak Dergisi**, c. I, No: 1, Kayseri 1994.
- Cengiz, İsmail: **1982 Çin Anayasası'na Göre Doğu Türkistan'ın Hukukî Durumu (I)**, DTDD Yay., İstanbul 1998.

- : **Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan**, İstanbul 1981.
- : **Sürgündeki Doğu Türkistan Hükümeti**, DTGD Yay., İstanbul 2005.
- Chang Chao-li: “Islam and Communism in China” **Islamic Literature**, c. XIII, No: 12, (Lahore 1967), s. 5-14.
- Chen, J.: **The Xin-jiang Story**, Macmillan, NY 1977.
- Cheng Hui-sheng: **Xin-jiang jian shi**, Xin-jiang ren min 1986.
- Cheng Tien-fong: **A History of Sino-Russian Relations**, Greenwood Press, Westprt.-Conn. 1975.
- Chia-Luen Lo, **The Pictorial Biography of Dr. Sun Zhong-shan**, Tai-pei 1955.
- Chiang Chung-cheng, **Sovyet Rusya Çin’de**, (çev. Dr. Muhaddere N. Özerdin), Nebioğlu yayınevi, İstanbul t.y.
- China News Agency**, (5 June 1947).
- China News Alalysis**, (Hong Kong), “National Minorities: Xin-jiang”, c. VIII, (7 Oct. 1955), s. 2-7.
- “Chinese Turkestan Revolt: New Rebel Leader’s Intervention”, **The Times**, 8 July 1933.
- Clark, M. J.: “How the Kazakhs Fled to Freed”, **National Geographical Magazine**, c. CVI, No: 5, (Nov. 1954), s. 621-644.
- Clubb, O. E.: **China and Russia: The “Great Game”**, Columbia UP, NY 1971.
- : **Twentieth Century China**, Columbia UP, London and NY 1965.
- Çağatay, Saadet: **Kazakça Metinler**, TTKB, Ankara 1961.
- Çağatay, Tahir: “Mehmet Emin Buğra”, **Gökbayrak**, DTKVDD Yay. No: 77, Haziran 2007
- Çakar, H. Ali: **Türkistan Dramı**, Dede Korkut Yay., İstanbul 1972.
- Çandarlıoğlu, Gülçin: “Uygurlar Hakkında”, **Tarihte Türk Devletleri**, c. I, AÜ Rektörlüğü Yay., Ankara 1987.
- : **Özgürlük Yolu, Nurgocay Bahadır’ın Anılarıyla Osman Batur**, DTV Yay., İstanbul 2006.
- : **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2004.
- Çetinoğlu, Oğuz: “Altay-Kazak Türklerinin Büyük Mücahiti: Osman Batur”
- Dabbs, Jack A.: **History of the Discovery and Exploration Chinese Turkestan**, Mouton&Co, London 1964.
- Dallin, D. J.: **Soviet Russia and Far East**, Yale UP, New Haven 1948.
- Darj, Batın: Ospana Katutu Okıgalar, **Ospan Batur**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı-Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 54-75.

- Davidson, B.: **Turkestan Alive: New Travels in Chinese Central Asia**, Jonathan Cape, London 1957.
- Degras, J.: **Soviet Documents on Foreign Policy, 1917-41**, c. III, London 1953.
- Demir, İdil Nilay: "Xin-jiang'da Çin Politikası", Ankara Üniversitesi Sinoloji Anabilim Dalı Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1988.
- Devlet, Nadir: "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", **Türk Dünyası El Kitabı**, c. I, TKAE Yay., Ankara 1992.
- Dillon, Michael: **Doğu Türkistan, Çin Orta Asya'sında Etnik Ayrımcılık ve Kontrol**, trc. Dr. Hayati Aktaş, TDPY, İstanbul 2001
- Doğu Türkistan**, DTGD Yay., İstanbul t.y.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Ek cilt, İstanbul 1993.
- Donuk, Abdülkadir, Altan Deliorman, İsa Kocakaplan, **Türklük Mücahiti İsa Yusuf**, TEV. yay., İstanbul 1997.
- Donuk, Abdülkadir, **Türk Hükümdarları**, TDAV. yay., İstanbul 1990.
- Douglas, W. A. Jackson: **The Russo-Chinese Borderlands**, UP, Princeton 1962.
- Dönmez, Ramazan: "Türkistanlılar Türkiye'ye Nasıl Geldi?", **Osman Batur**, (Yazan: Hızırбек Gayretullah, Neşreden: Ramazan Dönmez), Orda yayınları, İstanbul, ty.
- Dreyer, J. T.: "The Kazakhs in China" **Etnic Conflict in International Relations**, (ed. Astri ve diğ.), s. 146-177, Praeger, NY 1977.
- Egin, Muhabay: "Ağabeyim Bağdat Egin'in Ardından", **Doğu Türkistan**, DTGD Yay., No: 183-184, İstanbul 1999.
- Emiloğlu, A.: "Changes in the Uighur Script During the Past Fifty Years", **CAJ**, c. XVII, No: 1, s. 128-129, (1973).
- Er, Rahim: "Çin Komünizmini de Doğu Türkistan Yıkacaktır", **İmparatorluk Coğrafyasında Diplomasi Koşturmak**, BKY, İstanbul 2000.
- : "Doğu Türkistan Çin'in İç İşİ Değildir", **İmparatorluk Coğrafyasında Diplomasi Koşturmak**, BKY, İstanbul 2000.
- Esin, Emel, "Doğu Türkistan'ın İslâm'a İhtidâsından Safhalar: Satuk Bugra Han", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, c. I, No: 1, Ocak 1984.
- Esposito, B. J.: "China's West in the 20th Century", **Military Review**, c. LIV, No: 1, (1974), s. 72.
- Etherton, P. T.: "Chinese Turkestan", **AQR**, c. XX, (1924), s. 245-251.
- : **In the Heart of Asia**, Constable&Co., London 1925.
- Ewing, T. E.: "Revolution on the Chinese Frontier: Outer Mongolia in 1911", **JAH**, c. XII, No: 2, (1978), s. 101-119.
- Fedyshyn, O. S.: "Soviet Retreat in Xin-jiang" **American Slavonic and East European Review**, c. XVI, No: 2, (April 1957), s. 127-145.

- Fıtrat, Abdurrauf: **Buhara’da Cedidcilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası**, (haz. Seyfettin Erşahin), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Filchner, W.: **A Scientist in Tartary**, Faber and Faber, London 1939.
- : **Om Mani Padme Hum**, Leipzig 1939
- Fleming, P.: **News from Tartary**, Jonathan Cape, London 1936.
- Forbes, A. D. W.: “Ma Çung-ying”, **EI²**, c. V, s. 844-447, Leiden 1984.
- : “Muslim Separatism in Northwest China During the Republican Period, 1911-1949”, Basılmamış Doktora tezi, Leeds Üniversitesi, 1983.
- : **Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan’ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)**, (çev. Enver Can), DTV Yay., Münih 1990.
- Fu Tung-hsien: **Chung-kuo Huichiao shih**, The Commercial Press, Chansha 1940.
- Gayretullah, Hızırбек: **Altaylarda Kanlı Günler**, Hamle Yayınları, İstanbul 1977.
- : “Bir Asır Geciken İstila”, **İstiklâl Gazetesi**, Eylül 2008.
- : “Belgelerle Osman Batur”, **Şehadetinin 53. Yılında Altay Kartalı Osman Batur**, (haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türkoz), ilâveli 5. Basım, DTGD Yay., İstanbul 2004.
- : “Bugünkü Kazakistan”, **Doğu Türkistan**, DTGD Yay., No: 185, İstanbul Mart 2001.
- : “Osman Batur ve Millî Mücadelesi”, **Millî Kahraman Osman Batur’un Şehadeti’nin 50. Yılı Hatırasına**, DTGD Yay., Nisan 2001, s. 6-21.
- : “Türkistan Davasında Alaş’ın Yeri”, **Ortadoğu Gazetesi**, 23-27 Şubat 1975.
- : **Osman Batur**, İstanbul 1966.
- : **Uzaklara Balam**, (ed. Ömer Kul), Toker Yay., İstanbul 2009.
- : “Kazaktın Ospan Batırı”, **Ospan Batur**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.145-160.
- Gilbert Fook Lam Chan, “Xin-jiang Under Sheng Shi-cai, 1933-44”, (Hong Kong Üniversitesi basılmamış master tezi), Hong Kong 1965.
- , “The Road to Power: Sheng Shi-cai’s Early Years in Xin-jiang (1930-34)”, **Journal of Oriental Studies/Tung-fang wen-hua**, c. VII, Univesity of Hong Kong, (1969), s. 224-260.
- Golden, P. B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Ankara 2002.
- Göktürk, Hamit: “Osman Batur İslamoğlu”, **Doğu Türkistan**, c. I, No: 8, İstanbul 1981.

- : Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçler", **Uluslararası Göç Sempozyumu**, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006.
- Gömeç, Saadettin: **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Akçağ Yay., Ankara 1995.
- Gözlek, Duygu: "Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan (1)", **Gökbayrak**, No: 71, Kayseri Mayıs-Haziran 2006.
- Griffiths, J. C.: **Afghanistan**, Pall Mall, London 1967.
- Güngör, Erol: **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul 1997.
- Habibzâde Ahmed Kemal, **Çin-Türkistan Hâtıraları**, (haz. N. Ahmet Özalp), Kitabevi, İstanbul 1996.
- Hambley, G. ve diğ.: **Central Asia**, Weidenfeld&Nicolson, London 1969.
- Han Suyin, **Sabah Tufanı, Mao Zedung ve Çin Devrimi 1893-1954**, (çev. Coşkun Irmak), c. I, Berfin Yay., İstanbul 1997.
- , **Sabah Tufanı, Mao Zedung ve Çin Devrimi 1949-1975**, (çev. Dr. M. Kürşat Bozkurt), c. II, Berfin Yay., İstanbul 1999.
- Han-hai Chao**, s. 9-11, Urumchi, 1947.
- Haslund, H.: **Men and Gods in Mongolia**, Kegan Paul, London 1935.
- Hayit, Baymirza: **Komünizm ve Türk Dünyası**, Altınok Matbaası, Ankara 1971.
- : "20. Yüzyılda Türkistan'ın Millî ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri", **X. Türk Tarih Kongresinden ayrı basım**, TTKB, Ankara 1991.
- : "Doğu Türkistan'ın Türk Dünyasındaki Önemi", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, No: 58, İstanbul...
- : "Şarqî Türkistan ve Rusya", **Millî Türkistan**, c. LXVIII, (1950), s. 23-27.
- : **Eski Sovyetler Birliği'nde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, İstanbul, TDAV Yay., 2000.
- : **Komünizm ve Türk Dünyası**, Altınok Matbaası, Ankara 1971.
- : **Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi, Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi**, (ed. Ömer Kul), İstanbul, BKY, Ekim 2006.
- : **Turkestan im XX Jahrhundert**, Darmstadt 1956.
- : **Turkestan zwischen Russland und China**, Philo, Amsterdam 1971.
- : **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, TTKY, Ankara 1995
- : **Türkistan: Rusya İle Çin Arasında**, İstanbul 1975.
- Hedin, Sven: **Big Horse's Flight: The Trail of War in Central Asia**, Macmillan, London 1936.

- : **Riddles of the Gobi Desert**, Routledge&Sons, London 1933.
- : **The Silk Road**, Routledge&Sons, London 1938.
- Hedin, Sven ve diğerleri: **History of the Expedition in Asia, 1927-1935**, c. I, Elanders Boktryckeri Aktiebolag, Stockholm 1934-35.
- Heissing, W.: **Das gelbe Vorfeld: Die Mobilisierung der chinesischen Aussenländer**, Berlin and Macmillan, Kurt Vowinckel Verlag, Heidelberg 1941.
- “His Excellency Yang Zeng-xin, the Late Governor-General of Xin-jiang”, **JRCAS**, c. XVI, No: 1, (1929).
- Hogg G.: **I See a New China**, Gollancz, London 1945.
- Holdsworth, M.: “Soviet Central Asia, 1917-1940”, **Soviet Studies**, c. III, No: 3, (Jan. 1952), s. 258-277.
- Holubnyechy, Lydia: “Chinese Treatment of the Nationality Problem in Xin-jiang”, **The East Turkic Review**, No:: 4, y.y. (1960).
- Hostler, C. W.: **Turkism and the Soviets**, London, George Allen&Unwin, 1957.
- Hsin-chiang Jih-pao**, (4 March 1954)
- , (11 April 1947).
- “Hsin-chiang Jih-pao”, **Xin-jiang Daily**, c. II, (Urumçi, 14 July 1947).
- Hsü Po-ta: “Su-o tui Hsin-chiang chih ch’in-lüeh”, Hsin-chiang yen-chiu, ed. Kuang Lu, Tai-pei 1964, s. 295-310.
- Hsü Shih-lien L.: **The Ili Crisis: A Study of Sino-Russian Diplomacy**, Oxford, The Clarendon Press, 1965.
- [http://english.peopledaily.com.cn/200305/28\(eng200305_117324.html](http://english.peopledaily.com.cn/200305/28(eng200305_117324.html)
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Osman_Batur/28.11.2008;
- <http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=2957/28.11.2008;>
- <http://www.china.org.cn/e-groups/shaoshu/sho-2kazak.htm/02.05.2008>
- <http://www.facebook.com/topic.php?uid=7784090277&topic=4026/28.11.2008;>
- http://www.forum.uz/printthread.php?t_8878/04.09.2005
- <http://www.forum.uz/showpost.php?p=62246&postcount=2/04.09.2005>
- http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_310.htm/04.09.2005
- http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_310.htm/28.11.2008
- http://www.istiklalgazetesi.com.tr/new_pae_3.htm/04.09.2005
- <http://www.kalgaydergisi.org/index.php?sayfa=dergiicerik&sayi=46&kod=6/28/11/2008;>
- <http://www.nevruzotagi.com/turk-buyukleri/osman-batur/view.html/28.11.2008;>
- http://www.nihalatsiz.org/osman_batur.htm/28.11.2008;

- http://www.orkun.com.tr/asp/yaziasp?makale_Nu=904/04.09.2005
- <http://www.rfanews.org/engbbs/viewtopic.php?p=400/28.11.2008>
- http://www.ulkum.com/berka/seh/m/osman_batur/04.09.2005
- Hudson, E.: **Kazakh Social Structure**, Yale UP, New Haven 1938.
- Hultvall, J.: **Mission och revolution i Centralasien**, Gummessons, Stockholm 1981.
- Hunter, G. W.: "The Chinese Moslems of Turkestan", **MW**, c. X, (1920), s. 168-171.
- "Islam in Kashgar", **JRCAS**, c. XXIV, No: 4, (1937).
- İlhan Musabay, "Doğu Türkistan'ın Nüfusu", **Türk Kültürü**, No: 79, Mayıs 1969
- İlcul, Ahmet Kemal **Çin-Türkistan Hâaturaları, Şanghay Hâaturaları**, (haz. Yusuf Gedikli), Ötüken yay., 1. basım, İstanbul 1997.
- İnayet, Alimcan: "Doğu Türkistan Sorunu", **Gökbayrak**, No: 82, Kayseri, Mart-Nisan 2008.
- "İnsanlık ve Kardeşlik Adına", **Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay., İstanbul 2006, s. 313-315.
- İsa, Doklun: "Türk Dünyasında Doğu Türkistan'ın Rolü", **21. Asra Girerken Doğu Türkistan**, (haz. Yücel Hacaloğlu), Ankara 1995
- İsmâ'il, M. S.- İsmâ'il, M. A.: "Moslems in the Soviet Union and China", **JPRS**, No: 3936 (19 Sep. 1960).
- : **Moslems in the Soviet Union and China**, Tahran 1960.
- İstiklâl**, No: 1-2, (1933), **Yaş Türkistan**, No: 13, (1934), s. 31-36; No: 14, (1934), s. 32-35; No: 15, (1934)
- İzgi, Özkan: **Uygurların Siyâsî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, TKAE Yay., Ankara 1987
- : "Kao-Chang (Turfan) Uygurları", **Tarihte Türk Devletleri**, c. I, Ankara, AÜ Rektörlüğü Yay., 1987.
- Jiang Jie-shi: **Soviet Russia in China: A Summing-up at Seventy**, NY 1957
- Jilili, Abulizi: "Doğu Türkistanlı Din Bilgini Dâmollla Sabit b. Abdülbâki (Hayatı, Eserleri ve İktisâdi Görüşleri)", Marmara Ünivesitesi, Sos. Bil. Enst., **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2004
- Jumabay, Bayahmet: **Abak Kerey Molki Rundın Seciresi**, Urumçi 2005.
- Kabaklı, Ahmet: **Türk Edebiyatı, II**, İstanbul, TEV Yay., 1990.
- Kafesoğlu, İbrahim: "İslâmî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat", **Türk Dünyası El Kitabı**, c. I, TKAE Yay, Ankara 1992.
- : "Asya Türk Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, c. I, TKAE Yay., Ankara 1992.

- : **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul 2003
- : **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1983.
- Kajıbayulı, Soyan: “İstemulı Ospan Batır”, **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 168-170.
- Kamal, Ahmad: **Land Without Laughter**, Charles Scribner’s Sons, NY 1940.
- Kao Han-jen, **The Imam’s Story**, Green Padoga Press, Hong Kong 1960.
- Kara, Abdülvahap: “Osman Batur ve Şehadeti”, **Tarih ve Medeniyet**, No: 37, Nisan 1997.
- ; **Azattıktın Öşpes Ruvhı, Nurğocay Batırdın Estelikleri Cane Ospan Battır**, Almatı, 2008.
- Karadağ, G.: “Avrupalı Gezginlerin Seyehatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları (Alexander Burnes, Arminius Vanbery, Eugene Schuyler)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haziran 2006.
- Karahoca, Amaç: **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, Doğu Türkistan Dayanışma Derneği Yay, İstanbul 2008.
- : **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, İstanbul 1981, s. 14.
- : **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1980.
- Kaşgarlı Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi’nin Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul, t.y.
- : **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, İstanbul 2004
- Kazak, N.: **Osttürkistan zwischen den Grossmächten**, Osteuropäische Forschungen NF Bd., 23, Königsbrg 1937.
- Kazakbalası, G. C.: **Göçten Sonra**, Büyük Türkeli Yay., İstanbul 1980.
- “Kazakh Rebellion in Xin-jiang”, **Amerasia**, (29 Dec. 1944), s. 371
- Khalatov, Artemi: **O Turkestan-Sibirskoi Zheleznoi Doroge**, Moskow 1927.
- Kırımlı, M. Hakim: “Osman Batur ve Dünya Kazaklarının Doğu Türkistan Sorunu”, **Altay Kartalı Osman Batur**, İstanbul 2004,
- Kocaoğlu, Timur: “Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetinin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, DTV Yay, İstanbul (Mayıs 2006), s. 31-40.
- : “Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyetinin 1933 Anayasası ve Türk Dünyasında Anayasa Hareketleri”, **Gökbayrak Dergisi...**
- : “Chinese Foreign Policy in the 21st Century: Expansionism in Asia and The Turkic World”, **Human Rights Violations in Eastern Turkistan**, (haz. Timur Kocaoğlu ve diğ.), Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 2000

- : “Dünya Güvenliği ve Dengeleri Açısından Çin”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, No: 67-68, DTV Yay., İstanbul (Ekim 2006).
- : “Orta Asya’dan Türkiye’ye Göçler (1981-2006), **Uluslararası Göç Sempozyumu, 8-11 Aralık 2005**, Zeytinburnu Belediyesi Yay., İstanbul 2006, s. 153-158.
- : “Yaş Türkistan’ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri”, **Yaş Türkistan, Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1939)** c. I, 1929-1930, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yay., İstanbul 1997.
- Koçyiğit, T. ve diğ.: **Kuruluşunun 65. yıldönümü nedeniyle Bağımsız Alaş Orda Hükümeti ve Kazak Türklerinin Milli Liderlerinden Bazıları**, Münih 11 Aralık 1982.
- Kotov, K. F.: **Mestnaya Natsional’nya Avtonomiya v Kitayskov Narodnoy Respublike (Na Preimere Sin’tszyan-Uygurskoy Avtonomy Oblasti)**, Moskow 1959.
- : “Xin-jiang, 1928-59”, **CAR**, c. VIII, No: 4, (1960), s. 441-457.
- Krader, L.: **Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads**, The Indiana UP, Hague 1963.
- Krist, G.: **Alone Through the Forbidden Land**, Readers Union, London 1939.
- Kuang Lu, “Hsin-chiang Li-shih”, **Pien-chiang wen-hua lun-chi**, c. III, Tai-bei 1954
- Kul, Ömer: “Doğu Türkistan Kazakları Arasında İlk ve Tek Kadın Vali: Hadıvan Hatice Hanım (1897-1963)”, **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan**, (ed. Doç Dr. Hayrünisa Alan ve diğ.), İstanbul 2008, s. 533-548.
- Kurban İklil: “Şarkî Türkistan Cumhuriyeti’ne Özgü Bazı Gizemler”, **Gökbayrak**, No: 47, Kayseri Mayıs-Haziran 2002.
- : “İlk Gençlik Anılarımda Ahmetcan Kasimi (1914-1949)”, **Türk Yurdu Dergisi**, No: 92, Nisan 1995.
- : **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTKB, Ankara 1995.
- : **Şarki Türkistan Cumhuriyeti: 1944-1949**, TTKB, Ankara 1992.
- Kuropatkin, A. N.: **Kaşgaria**, (Rusça’dan çev. Waler E. Gowan), Thacker&Spink, Calcutta 1882.
- Kurt, Hasan: **Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci**, FECR Yay., Ankara 1998
- Lahiri, Amar: “Communist New Deal in Xin-jiang”, **United Asia**, c. III, (3 Dec. 1950), s. 141-148.
- Lamb, A.: **Asian Frontiers: Studies in a Continuing Problem**, Pall Mall, London 1968
- Lattimore, Eleanor: “Behind the Xin-jiang Incident”, **FES**, (3 May 1944), s. 78-81.

- : "Report of Xin-jiang", **FES**, c. XIV, No: 7, (11 April 1945), s. 77-79.
- Lattimore, O.: "China's Turkestan-Siberia Supply Road", **Pacific Affairs**, c. XIII, (Dec. 1940), s. 393-412.
- : "Chinese Turkestan or Xin-jiang", **The China Year Book**, (Shanghai 1935), s. 36-44.
- : "Chinese Turkistan", **The Open Court**, c. XLVII, No: 921, Chicago, t.y. s.97-199.
- : "The Chinese as a Dominant Race", **JRCAS**, c. XV, No: 3, (1928), s. 278-300.
- : "The Kimono and the Turban", **Asia**, XXXVIII, (May 1938), s. 273-275.
- : **High Tartary**, Little, Brown&Co., Boston 1930.
- : **Inner Asian Frontiers of China**, Beacon Press, Boston 1962.
- : **Pivot of Asia: Xin-jiang and the Inner Asian Frontiers of China**, Little, Brown&Co., Boston 1950
- Le Fèvre, G.: **An Eastern Odysses**, OUP, London 1962.
- Lee Fu-hsiang: "The Turkic-Moslem Problem in Xin-jiang: A Case Study of the Chinese Communists, Nationality Policy", Rutgers Universty (Basılmamış Doktora tezi), 1973
- Lensen, G. A.: "Yalta and the Far East", **The Meaning of Yalta**, (ed. J. L. Snell), Baton Rouge, 1956, s. 127-166.
- Li Sheng, **Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu**, (çev. Xu Xinyue), Xin-jiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006.
- Li Tung-fang: "Are the People of Xin-jiang Turkic?" **Altai**, c. I, No: 2, Chung-king (25 April 1945).
- Lias, Godfrey: **Büyük Kazak Göçü**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1958.
- : **Göç**, (çev. Mehmet Çağrı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973.
- : **Kazak Exodus**, Evans Brothers, London 1956.
- Lieberman, H. R.: "Nan-jing is Seeking a Deal With the Soviets", **NYT**, (1 Feb. 1949)
- Ligeti, L.: **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 1986.
- Lindbeck, J. M. H.: "Communism, Islam and Nationalism in China", **The Review of Politics**, c. XII, No: 4, (University of Notre Dame, Oct. 1950), s. 473-488.
- Liu, F. F.: **A Military History of Modern China, 1924-49**, Princeton, UP, 1956.
- Lorimer, F.: **The Population of the Soviet Union**, League of Nations, Geneva 1946.

- M. Rafiq Khan, **Islam in China**, National Academy, Delhi 1963.
- Mac Cartney, G.: "Eastern Turkistan: The Chinese as Rulers Over an Alien Race", **Proceeding of the Central Asian Society**, (London 10 March 1909), s. 23.
- Mac Murray, J. V. A.: **Treaties and Agreements With and Concerning China**, OUP, Oxford 1921.
- Maillart, E. K.: **Forbidden Journey**, Heinemann, London 1937.
- : **Turkestan Solo**, Heinemann, London 1938.
- Mamur Niyazi, "Fergana'da Basmacılık Hareketi", **Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay. İstanbul 2005, s. 69-71.
- Mc Lean, N. L. D.: "The Much-Courted Kazakhs" **The Geographical Magazine**, c. XXI, (1948), s. 256-263.
- Mc Lean, N. L. D.: "Xin-jiang: Today", **International Affairs**, c. XXIV, No: 3, (July 1948), s. 366-386.
- Mc Millen, D. H.: **Chinese Communist Power and Policy in Xin-jiang, 1949-1977**, Colorado&Folkestone, Westview/Dawson, Doullder 1979.
- Merçil, Erdoğan: "Karahanlılar", **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAGE Yay., Ankara 1976.
- , **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK Yay., Ankara 2000⁴.
- Miao Pu-sheng-Ma Ping-yen-Li-sheng, **Lishishangde Xin-jiang**, Xin-jiang Renmin chubanshi, Urumçi, 2006.
- Millward, James A.: **Eurasian Crossroad, A History of Xin-jiang**, Columbia University Press, New York 2007
- Min-chu Pao**, 24 June ve 3 July 1947, (Gulca).
- Min-chu Pao**, 24, 29 June 1947, (Gulca).
- Min-chu Pao**, 9 July 1947, (Gulca).
- Mingulov, N. N.: "The Uprising in North-West Xin-jiang, 1944-49" **CAR**, c. II, No: 2, (1963), s. 181-195.
- Miscellaneous Documents Relating to the Political and General Situation in Sinkian (in Japanese)**, IV, "Interview with Tewfik Sherif Pahsa reported by Kitada to Hiroata, (1935).
- Moore, H. L.: **Soviet Far Eastern Policy, 1931-45**, UP, Princeton 1945.
- Moseley, George: **A Sino-Soviet Cultural Frontier: The Ili-Kazakh Autonomous Chou**, Harvard UP, Cambridge, Mass.1966.
- "Moslem Revolt in Turkestan", **The Times**, 27 April 1933.
- Muslem Unrest in China**, The Union Press, Hong Kong 1958
- Myrdal J. - Kessle, G.: **The Silk Road**, Golancz, London 1980.

- Nazaroff, P. S.: **Moved On! From Kashgar to Kashmir**, George Allen&Unwin, London 1935.
- Necef, E. N.: **Karahanlılar**, İstanbul 2005.
- New Times**, (26 April 1950).
- New York Herald Tribune**, (23 Semp. 1947).
- New York Times**, (3 June 1946).
- Nohara Shiro, "Chugoku ni okeru kaikyo seisaku", **Kindai Chugoku Kenkyu**, Tokyo (May 1948), s. 299-323.
- Norins, M. R.: **Moscow and Chinese Communists**, UP, Stanford 1953.
- : "The New Xin-jiang: Chine's Link with the Middle East" **Pacific Affairs**, c. XV, No: 4, (Dec. 1942) s. 457-470.
- : **Gateway to Asia: Xin-jiang**, NY, John Day, 1944.
- North, R. C.: **Chinese Communism**, Weindenfeld&Nicolson, London 1966.
- Nyman, L. E.: **Great Britian and Chinese, Russian and Japanese Interest in Xin-jiang, 1918-1934**, Esselte Studium, Malmö 1977.
- Oraltay, Hasan: **Hürriyet uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri**, Tük Kültür Yayını, 2. baskı, İstanbul 1976.
- : "Osman Batur, Üç Aymak Ukimetine Karşı Şıgu, **Ospan Batur**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.24-37.
- : **Elimay-lap Ötken ömir**, İstanbul 1999.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya**, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını, İstanbul 2008
- Ospanuli, Hebi: "Ospan Baturga Verilgen eki Baga jane Bata", **Ospan Batur**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.171-172.
- "Our First enemy is the Ili Party", **NYT**, (1 Feb. 1948).
- Özdağ, Muzaffer: **Türk Dünyası ve Doğu Türkistan Jeopolitiği Üzerine**, DTV Yay., İstanbul 2000.
- Özey, Ramazan "Doğu Türkistan Yok Sayılamaz", **Tarih ve Medeniyet**, No: 37, Nisan 1997.
- Penikkar, Serdar K. M.: "Geçmiş Devirlerde Çin'in Yayılma Siyaseti", **Kızıl Çin Tehlikesi**, Zühal Koll. Şti, Hindistan Haberler Servisi, İstanbul, ty.
- Petro, W.: "Mongolia, Kansu and Xin-jiang as Seen by a Member of the Haardt-Citroen Expedition", **JRCAS**, c. XX, No:2, (1933), s. 205-219.
- : **Triple Commission**, London 1968.
- Petrov, V. I.: **Myatejnoe serdtse Azii, sintszyan kratkaya istoriya narodnıh dvijeniı i vospominaniya**, Moskova 2003.

- Piyadeoğlu, Cihan: “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- Polat Kadirî, (**Ülke Tarihi**) **Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)**, (yay. haz. Ömer Kul), Berikan yayınevi, Ankara 2009.
- Polat, Yılmaz: “Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti (1944-1949) Cumhurbaşkanı Ali Han Töre Saguni’nin Mayıs 1945 Gulca Nutku”, **Gökbayrak**, No: 76, (Mart-Nisan 2007), s. 21-24, Kayseri 2007.
- Pritsak, O.: “Karahanlılar”, **İA**, c.VI, İstanbul 1977.
- Qian Bo-guan-Wang Bing-hua, **Tungsu Xin-jiang Shi**, Urumçi 1987.
- Rahmetuli, Suragan: “Ospan Batır Kures Jolında”, **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 102-117.
- Rahmetuli, Tınay: **Ospan Batır**, Ölgı 1994.
- Rasonyi, Laszlo: **Tarihte Türklük**, TKAE Yay., Ankara 1988.
- “Rebellion in Xin-jiang: The Tungans lose Kashgar”, **The Times**, London, 5 January 1938.
- “Recent Events in Xin-jiang” **JRCAS**, c. XXI, No: 1, (1934), 81-88.
- “Reign of Terror and Destruction in Chinese Turkestan” **The Daily Herald** (Lahore), 26 Temmuz 1933.
- Reşit Şaşıhüseyinoğlu, “Ölümünün 30. Yılında Osman Batur”, **Doğu Türkistan**, c. I, No: 9 İstanbul 1981.
- “Rising in Chinese Turkestan” **The Times**, 20 Mayıs 1933.
- “Rising in Chinese Turkestan” **The Times**, 20 Nisan 1933.
- Roberts, Jefferson: “1949-2007 Kazakistan ve Çin’de Osman Batur Mirası”, **Uluslararası Osman Batur’u Anma Günü**, (basılmamış bildiri), DTGD, 3 Mayıs 2008.
- Roerich, G. N.: **Altai-Himalaya**, Jarrolds, London t.y.,
-----: **Trails to Inmost Asia**, New Haven 1931.
- Rossabi, Morris: **China and Inner Asia**, Thames&Hudson, London 1975.
- : “Xin-jiang”, **Encyclopedia of Asian History**, c. IV, New York 1988.
- “Russian Penetration into Xin-jiang”, **MV**, c. XXVI, No: 4, (1936), s. 414-415.
- Sa Kung-liao, “Talks about Xin-jiang”, **Wen Tsai**, c. XXII, No: 21, (March 1946).
- Sadri, Roostam: “The Islamic Republic of Eastern Turkestan: A Commemorative Review”, **Journal Institute of Muslim Minority Affairs**, c. V, No: 2, London 1984.

- Sai-fu-ting: “Sai-fu-ting ti fa-yen”, **Chungkuo kung-chang-tang ti pa-tsi chuan-kuo tai-piao ta-hui weh-chiai**, c. II, Bei-jing, (1957), s. 521.
- : “The History of the Xin-jiang League and its Tasks in the Future”, **Jen-min jih-pao**, Bei-jing, (19 June 1950), s. 1.
- Saray Mehmet: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, (1775-1875)**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984
- : **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi, (Başlangıçtan 1878’e Kadar)**, I, DTV Yay., 2. baskı, İstanbul 1998.
- : **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTKB, Ankara 1996.
- Schomberg, R. C. F.: “The Ili District”, **JRCAS**, c XVI, No: 4, (1929).
- : “Hami or Komul”, **JRCAS**, c. XVI, No: 1, (1929), s. 90-93.
- Schram, Stuart: **Mao Ze-dong**, , Penguin, Harmondsworth 1966.
- Semitulı, Jaksılık: “Ospan Batır”, **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.18-23.
- : **Kıtaydağı Kazaklar**, Almatı 2000.
- Serdengeçti** dergisi
- Seyidcan Dad Huvah, “Türkistan Milli Mücadele Tarihine Giriş: Doğu Buhara’da Basmacılık”, **Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler**, ATTİUV Yay. İstanbul 2005, s. 56-65.
- Sgırbayev, P.: **Altay Arpalıstarı**, Urumçi 1995.
- : “**Ospan zadı kanday adam**”, Xin-jiang’ın Tarihi Materyaldarı, 29, Urumçi 1990.
- Sheng Shi-cai, **Liu ta-cheng ti chiaoch’eng**, c. I, Urumchi 1942.
- “Sidelight on Kuomintang Politics”, **Amerasia**, (29 Dec. 1944), s.371-372.
- Silâhtaroglu, Fikri: **Günümüz Türkçesi İle Kutadgu Bilig Uyarlaması**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996.
- Sinor, D.: **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul 2002.
- Skrede, W.: **Across the Roof of the World**, (Over Verdans Tak), Staples Press, London 1954.
- Skrine, C. P.- Nightingale, P.: **Macartney at Kashgar: New Light on British, Chinese and Russian Activities in Xin-jiang, 1870-1918**, Methuen, London 1973.
- : **Chinese Central Asia**, Barnes&Noble, NY 1971².
- Soviet News**, (29 March 1950).
- Stamp, L. D.: **Asia: A Regional an Economic Geography**, London 1967.

- Stettinius, E. R.: **Roosevelt and the Russian: The Yalta Conference**, Jonathan Cape, London 1950.
- Strange, Guy Le: **The Lands of Eastern Caliphate**, London 1966.
- Strong, A. L.: "Airplane from the USSR", **Asia**, c. LXII, No: 1, (Jan. 1942), s. 28-31.
- Su Beyhay, **Haseke zu tongşi**
- Sugirbayev, P.: "**Ospan zadı kanday adam**", Xin-jiang'ın Tarihi Materyaldarı, 29, Urumçi 1990.
- Sugirbayev, P.: **Altay Arpalıstarı**, Urumçi 1995.
- Su-lien tui Hsin-chiang ti ching-chi eh'in ideh**, Tai-pei 1950.
- Sullivan, W.: "China's Northwest Veering to Russia" **NYT**, (30 March 1949).
- Survey of China Mainland Press**, No. 973, (25 April 1954).
- Sügürbayev, D.: **Altay Apalıstarı**, Urumçi 1995.
- Sümer, Faruk: **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara 1994.
- : **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanlar**, TDAV yay, İstanbul 1992.
- Swinson, A.: **Nort-West Frontier**, Corgi, London 1967.
- "Şarqı Türkistan millî faği'asiga dâir: Qarar raqam 30", **Yaş Türkistan**, No: LXXI, (1935), s. 19-25.
- Şekenulu, Hadi-Kepulı, Devletkerey-Nebiulu, Örkenbek: **Ospan Batır**, Almatı 2007.
- Şekenulu, Hadi: "Altaydın akiik batırı, **Ospan Batır**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.121-145.
- Şemsettin, İlyar: "Doğu Türkistan Ekonomisinin Yapısal Analizi", **21. Asra Girerken Doğu Türkistan**, (haz., Yücel Hacaloğlu), Türk Yurdu Yay., Ankara 1995.
- Şen Ozan, **Dinmeyen Kan Doğu Türkistan**, Hamle Yay., 3. baskı, İstanbul t.y.
- Tanrıdağlı, Erkal: "Çin Komünist Partisi'nce Yazdırılıp, Neşrettirilen "Uygurların Kısaca Tarihi"nin Hiçbir İlmî Kıymeti Yoktur", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, No: 38, Temmuz 1993.
- Taşagıl, Ahmet: "Esaretteki Son Türk Yurdu", **Tarih ve Medeniyet**, No: 37, Nisan 1997.
- : "Esir Doğu Türkistan'da Mazlum Bir Türk Şehri", **Tarih ve Medeniyet**, No: 31, Ekim 1996.
- : "Gök-Türkler Dürüsttür Kolayca Parçalanırlar", **Tarih ve Medeniyet**, No: 2, Nisan 1994
- : **Gök-Türkler**, c. I, TTKB, Ankara 1995.

- Teichman, Sir E.: "Chinese Turkistan", **JRCAS**, c. XXIII, No: 4, (Oct. 1936), s. 561-573.
- : **Journey to Turkestan**, Hodder&Stoughton, London 1937.
- Temir, Ahmet "Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, c. I, TKAE Yay., Ankara 1992.
- Tengri Berdi, "Doğu Türkistan", **Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler**, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 407-416.
- Tevekkül, Abdullahzade: "Türkistan Milli Mücadelesi Tarihine Giriş: Basmacılık-Fergana Mücahitleri", **Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler**, s. 41-49, ATTİUV Yay. İstanbul 2005.
- "The Evolution of Minority Nationality Regional Autonomy in Xin-jiang", **CAR**, c. XV, No: 3, (1967), s. 232-237.
- "The Rebellion in Chinese Turkestan", **JRCAS**, c. XXII, No: 1, (1935), s. 100-105.
- "The Rising in Chinese Turkestan", **The Times**, 25 Mayıs 1933.
- "The Story of Xin-jiang", **Amerasia**, (15 Dec. 1944), s. 357-360.
- The Times**, (London, (31 March 1950)
- The Times**, (London, 1 June 1939).
- Thomsen J. Glover: "Present-Day Kashgaria", **JRCAS**, c. XXIV, No: 3, (1937), s. 437-453.
- Togan, A. Z. V.: **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981².
- : **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981³.
- Townsend, James R.: **Political Participation in Communist China**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1969.
- Ts'ao Chü-jen, **Chiang Ching-kno lun**, Singapore-Hong Kong 1954.
- Tu Chung-yüan, **Sheng Shi-cai yü hsin Hsin-chiang**, Sheng-huo shutian, Shanghai 1938.
- Turan, Osman: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1981.
- "Turkestan Muslims Capture Strategic Cities", **Star of India**, Calcutta, (3 Jun 1933).
- "Turki Chief Beheaded", **The Times**, 25 August 1933.
- Türkistan Şehitleri**, DTGC Yay., İstanbul 1969.
- Türkistanlı A. Recep Baysun: **Türkistan Millî Hareketleri**, İstanbul 1943.
- Tyler, Christian: **Wild West China, The Taming of Jinjiang** John Murray, London 2003.
- Utku, Ahsen: **Doğu Türkistan, İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi**, İlke Yay., İstanbul 2006.

- Ülker, Melike-Yüce, Nazmiye: “Doğu Türkistan’ın Sessiz Çılgılığı”, **Gökbayrak**, DTKVYD Yay., No: 77, Kayseri, Haziran 2007.
- Vahidi, Haşir-Uyguri, Sabit: Dr. **Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler**, Türkiye Türkçesine aktaran Gültekin Pehlivan Baykozi, Almatı 1991.
- Valiyev, Q.: **Abak Kerey Halkının Tarihi**
- Vasel, G.: **My Russian Jailers in China**, Hurts&Blackett, London 1937.
- : “Durchdringungspolitik in Zentralasien” **Berichte des Asiens Arbeitskreises**, No: 1, (Vienna), (Feb. 1939), s. 5-30.
- Wales, Nym: **Inside Red China**, NY 1935.
- Wang Chih-lai, “Shih-lun chieh-fang ch’ien wokuo Ha-sa-k’o tsu ti she-hui hsing-chih”, **Min-tsu t’uan-chieh**, No: 1, (Bei-jing, 1963), s. 30-33.
- “War in Chinese Turkestan: Refugees Killed in Desert”, **The Times**, 22 June 1933.
- Wee-liang Hai, Badruddin: “Muslim Minority in China” Columbia Üniversitesi (basılmamış master tezi), New York 1956.
- Werth, A.: **Russia at War, 1941-45**, Barrie&Rockliff, London 1964.
- Wheeler, G.: “On the Frontiers: Xin-jiang and the Soviet Union”, **The China Quarterly**, c. XVI, (Oct.-Dec. 1963), s. 556-561.
- : **The Modern History of Soviet Central Asia**, The Bodley Head, London 1966.
- Whiting, A. A.: **Soviet Strategy in Xin-jiang**, (Part I of **Xin-jiang: Pawn or Pivot**, s. 3-148), East Lansing, Michigan UP, 1958.
- Whiting, A. S.-Sheng Shi-cai: **Xin-jiang: Pawn or Pivot?, Red Failure in Xin-jiang**, East Lansing, Michigan UP, 1958. Zhang Zhi-zhong: “Dilemma in Xin-jiang” **Pacific Affairs**, c. XX, No: 4, (Dec. 1947), s. 422-429.
- Wiens, H. J.: “The Historical and Geographical Role of Urumchi. Capital of Chinese Central Asia”, **Annals of the Association of American Geographers**, c. LIII, No: 4, (December 1963), s. 441-464.
- Wingate, R. O.: “Education in Chinese Turkestan”, **JRCAS**, c. XVI, No: 3, (1929), s. 319-327.
- Winner, T. G.: **The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Central Asia**, Duke University Press, Durham, NC 1958.
- Wo-men ti ti-kuo, II**, Chung-yang jihpao, Tai-pei 1952.
- Wu, Ai-chen: **Turkistan Tumult**, Methuen, London 1940.
- : “Will China Lose its Far West?”, **Asia**, c. XXXIX, (1939), s. 675-678.

- Wusiman, Paizula: “A.N. Kuropatkin ve Eseri Kaşgarya Tarihi”, İstanbul Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.
- Xin-jiang Tarih Materyalleri**, Tarihi Eslimler 29, Zhnag gou Halk Siyasi Meslehet Kengişi Xin-jiang Uygur Aptonum Rayonu Komititi Tarih Matereyalleri Heyiti, Urumçi 1990.
- Yakovlev, A.G. “K Voprosu Natsionalno-osvoboditelnogo Dvijeniya Narodov Sintszyan”, **Uçebiye Zapiski İnstitutu Vostoovedeniya**, c. II, ANSSR, Moskva 1955.
- Yalçinkaya, A.: **Türkistan 1856’dan Günümüze**, İstanbul 1997.
- Yang I-fan, **Islam in China**, Union Reearch Institute, Hong Kong 1969
- Yang, R.: “Xin-jiang Under the Adminastration of Governor YANG ZENG-XİN, 1911-1928”, **CAJ**, c. XI, No: 1, (1961), s. 270-316.
- Yao-lo-po-shih, **Yao-lo-po-shih hui-i lu**, Chuan-ch’i wen-hsueh chu-pan she, Tai-pei 1969.
- Yesevi, İsmetullah: “Altın Efsane Osman Batur”, **Yesevî**, No: 176, Ağustos 2008.
- Yılmaz Hüseyinoğlu Polat, “Alixan Törə Saquni ve Onun Şarqi Türküstanın Azaldığı Uğrunda Mübarizəsi”, Qafqaz Universitesi (basılmamış Doktora Tezi), Bakı 1999.
- Yu Han, “Xin-jiang Memoir”, **Tu-chih wen-chai**, c. I, No: 6, Shanghai, (16 July 1946).
- Zakenuli, Tursinkan: “Osman Batur Kimdir?”, (çev. Meryem Kırımlı), **Millî Kahraman Osman Batur’un Şehadeti’nin 50. Yılı Hatırasına**, (haz. Hızırбек Gayretullah), DTGD Yay, Nisan 2001, s. 3-4.
- : “Çin Kaynaklarında Osman Batur ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti”, (çev. Meryem Kırımlı), **Şehadeti’nin 52. yılında Altay Kartalı Osman Batur**, (haz. Hızırбек Gayretullah), DTGD Yay., İlaveli 4. Basım, İstanbul 2003, s. 44-63.
- : “Osman Batur ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti”, (çev. Meryem Kırımlı), **Doğu Türkistan Dergisi**, No: 182, İlkbahar 1999.
- : “Ospan Batur, **Ospan Batur**, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepuli, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s.38-53.
- Zenkovsky, S. A.: **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Harvard UP, Cambridge, Mass.1960.
- Zhan Da-jun: “Hsin-chiang I-ning shih-pien yü wei Tung Tu-erh-szu-tan Kung-ho-kuo ch’enb-li chi ch’i hui-mieh”, **East Turkestan Respublic**, (Ed. Hsin-chiang yen-chiu) s. 311-354, Tai-pei 1964.
- : **Hsin-chiang chin ssu-shih nien pien-lüan chih-lüeh**, Pien-chiang ts’un-shu, Tai-pei 1954.

-----: **Ssu-shih-nien tung-luan Hsin-chiang**, The Asia Publishig House, Hong Kong 1956.

-----, **Xin-jiang fen bao qi shi nian**, c. IX, Lanxi Yayınevi, Tai-pei 1980.

Zhang Zhi-zhong: “Dilemma in Xin-jiang” **Pacific Affairs**, C. XX, No: 4, (Dec. 1947), s. 422-429.

Ziyayev, H.: **Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Ankara 2007.

Zulpıqar, Ğ. O.: **Doğu Türkistan’ın Gözyaşı**, Bayrak Yay., İstanbul 2007.

EKLER

**Ek 1: ÇİNCE ŞAHIS VE YER İSİMLERİNİN YAZILIŞ VE
OKUNUŞLARI CETVELİ**

Çince Yazılışı	Şahıs İsimleri Türkçe okunuşu
Zhang Zhi-zhong	Cang Ci-cung
Zhang Pei-yuan	Cang Pei-yüan
Chang Sheng-xiang	Çang Şeng-şiang
Zhang Da-jun	Cang Da-cün
Zhang Zuo-lin	Cang Zuo-lin
Zhao Jiao-feng	Cao Ciao-feng
Chen Xiu-ying	Çen Şiu-ying
Chen Shao-yu	Çen Şao-yü
Chen Tan-qiu	Çen Tan-çiu
Jiang Jie-shi	Çan Kay-şek (Ciang Cie-şı)
Qiu Yu-fang	Çiu Yü-fang
Jin Shu-ren	Cin Şu-ren
Jin Shu-xin	Cin Şu-şin
Chu An-ping	Çu An-ping
Zhou En-lai	Cou En-lai
Zhu Shao-liang	Cu Şao-liang
Zhang Pei-yuan	Cang Pei-yüan
Dovager Long-yu	Dovager Lung-yü
Fan Yao-nan	Fan Yao-nan
Han Yu-wen	Han Yü-ven
Xiong Fa-yü	Şiung Fa-yü
Zhu Shao-liang	Cu Şao-liang
Kang-sheng	Kang-şeng
Gu Qian-ji	Gu Çien-ci
Li Ying-qi	Li Ying-çi
Liu Hua-liu	Liu Hua-lin
Liu Meng-chun	Liu Meng-çun
Liu Wen-long	Liu Ven-lung
Luo Wen-gan	Luo Ven-gan
Ma Zhan-cang	Ma Cen-sang
Ma Shi-ming	Ma şı-ming
Ma Jin-shan	Ma Cin-şan
Ma Fu-xing	Ma Fu-şing
Ma Fu-yuan	Ma Fu-yüan
Ma Hu-shan	Ma Hu-şan
Ma Bu-fang	Ma Bu-fang
Ma Shao-wu	Ma Şao-vu
Mao Ze-min	Mao Ze-min
Mao Ze-dong	Mao Ze-dung

Wu Zhong-xin	Vu Cung-şin
Shao Li-qing	Şao Li-çing
Sheng Shi-qi	Şeng Şi-çi
Sheng Shi-cai	Şeng Şi-sey
Shu Ting-zhang	Şu Ting-cang
Song Xi-lian	Song Şi-lien
Su Qin-shou	Su Çin-şou
Sun Zhong-shan	Sün Cung-şan
Song Mei-ling	Sung Mei-ling
Zhang Da-jun	Can Da-cün
Tai-zong	Tai-zung
Cui Zhao-zhi	Sui Cao-cı
Zuo Zong-tang	Zuo Zung-tang.
Wang-zhen	Sui Vang-cın
Wang Zeng-shan	Vang Zing-şen
Wu Ai-chen	Vu Ai-çen
Yang Suan-shu	Yang Süan-şu
Yang Zeng-xin	Yang Zeng-şin
Yan Ting-shan	Yen Ting-şan
Yan Yu-shan	Yen Yü-şan
Yuan Shi-kai	Yüan Şi-kai
Yuan Da-hua	Yüan Da-hua

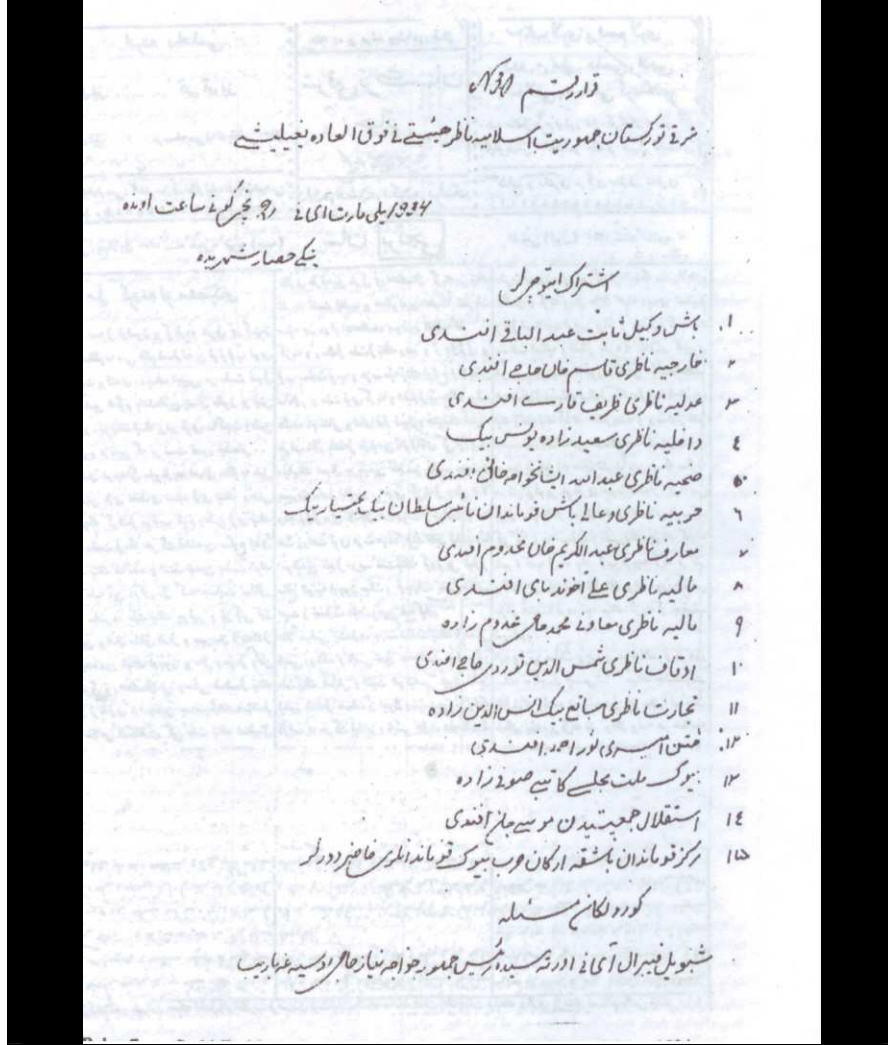
Yer İsimleri

Çince Yazılışı	Türkçe Okunuşu
An-xi	An-şi
Chao-xian	Çao-şian/Kuzey Kore
Qi Jiao-jing	Çi Ciao-cing
Qi Dao-wan	Çi Dao-ven
Chong-qing	Çung-çing
Da-Ban-cheng	Da Ben-çing
Shen-yang	Şen-yang
Hekou	Hı-kou
He-nan	Hı-nen
Huai-hai	Huei-hei
Xi-ning	Şi-ning
He-Zhou	Hı-cou
Hu-nan	Hu-nen
Kai-feng	Kei-feng
Liao-Ning	Liao-ning
Nan-jing	Nen-cing
Ning-xia	Ning-şia
Su-zhou	Su-cou
Shan-xi	Şan-şi
Tian-jin	Tien -cin
Qing-hai	Çing-hei
Yan-an	Yen-en
Xing-xing-xia	Şing-şing-şia
Xuan-tong	Şüan-tung

Ek 2: BELGELER

Ek 2, Belge I: Kâşgar Doğu Türkistan Hükümeti Bakanlar

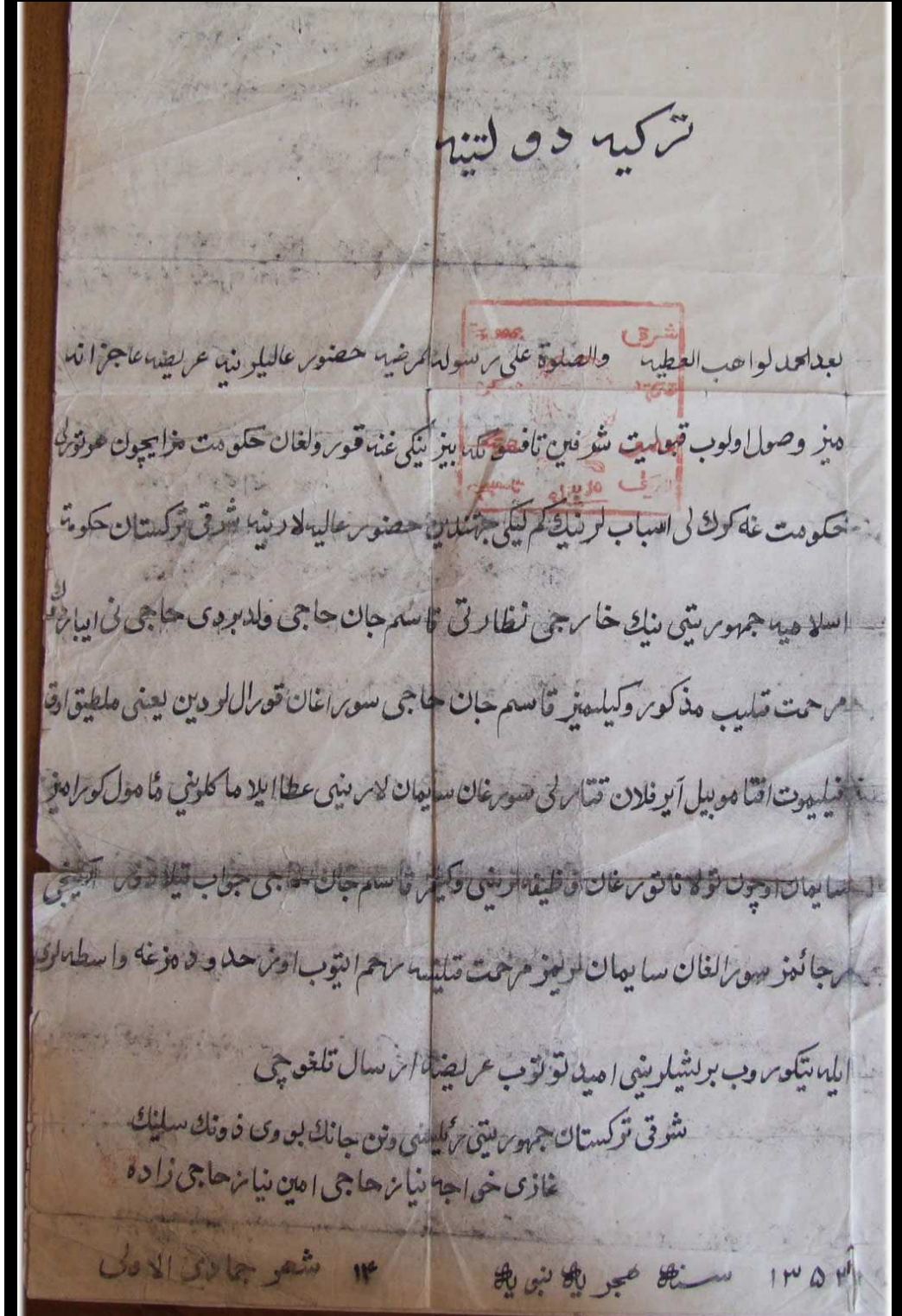
Kurulu'nun 2 Mart 1934 Tarihli Kararı

Kaynak: Abdullah Bakır, *Doğu Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, DTVY, İstanbul 2005, s. 237.

Ek 2, Belge II: Kâşgar Doğu Türkistan Cumhurreisi Hoca Niyaz

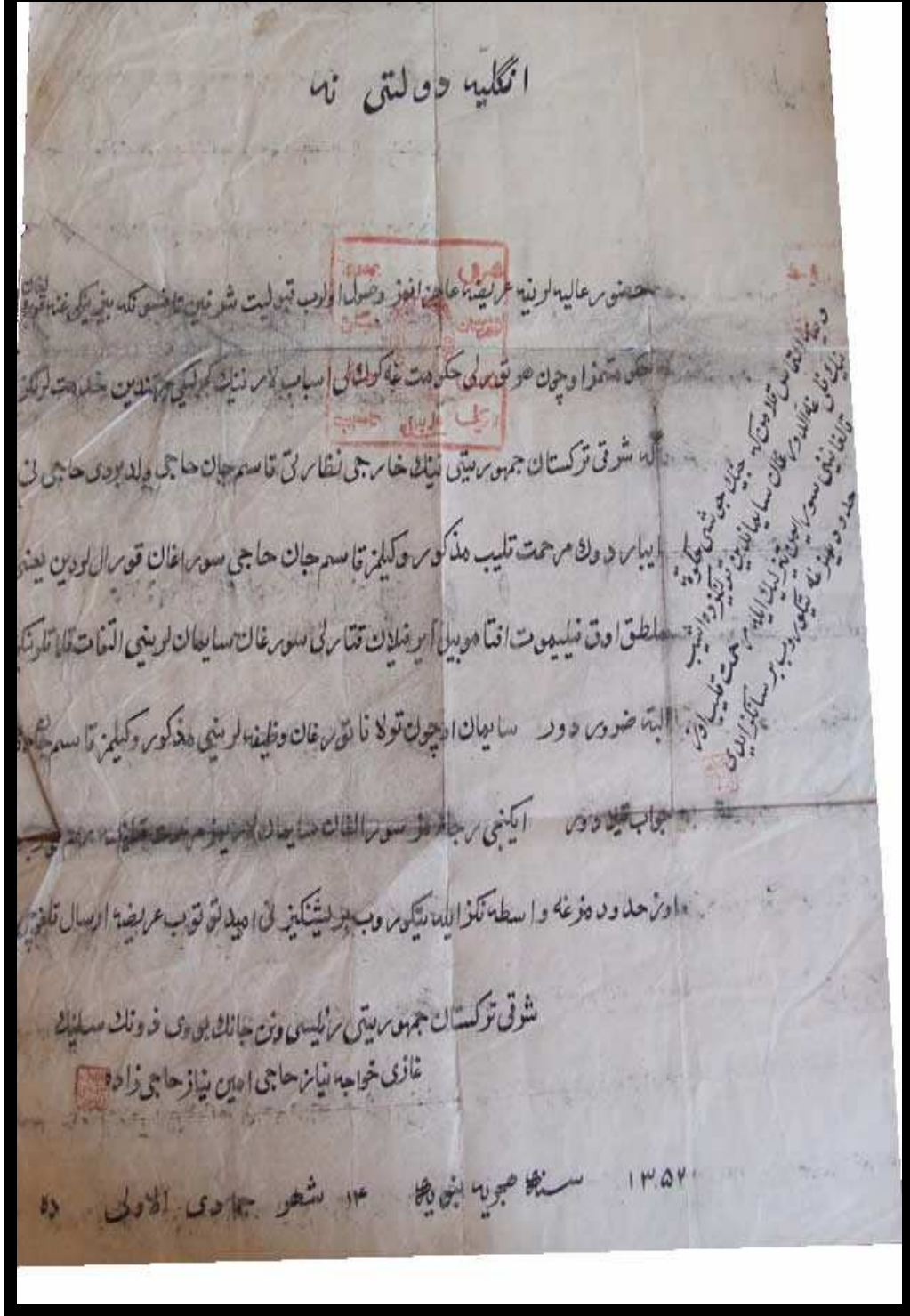
Hacı'nın Türkiye Devleti'ne gönderdiği yazı

Kaynak: Erkin Alptekin'in Hususî Kütüphanesi

Ek 2, Belge III: Kâşgar Doğu Türkistan Cumhurreisi Hoca Niyaz

Hacı'nın İngiltere Devleti'ne gönderdiği yazı

Kaynak: Erkin Alptekin'in Hususî Kütüphanesi

Serdengeçti

ALLAH—MİLLET—VATAN YOLUNDA

Büyük Kahraman Osman
Batur'u şehadetinin birinci
yıl dönümünde İstanbul'da
Mart 1952 yılında daha
Doğu Türkistanlılar

Türkiye'ye gelmek üzere
Pakistan ve Hindistan'da
iken, Serdengeçti Dergisi
tarafından anılmıştır.

Anma Toplantısına
Mehmet Emin Buğra, İsa
Yusuf Alptekn katılmıştır.
Derginin haberine göre her
iki hatip, Osman Batur'un
zorlu istiklal mücadelesini
dile getirmişler,

dinleyiciler duygulu anlar
yaşamışlardı.

Klişede Serdengeçti
Dergisinin 14. sayısı-Mart
1952 tarihli kapağı ve
haber anonsu
görülüyor.

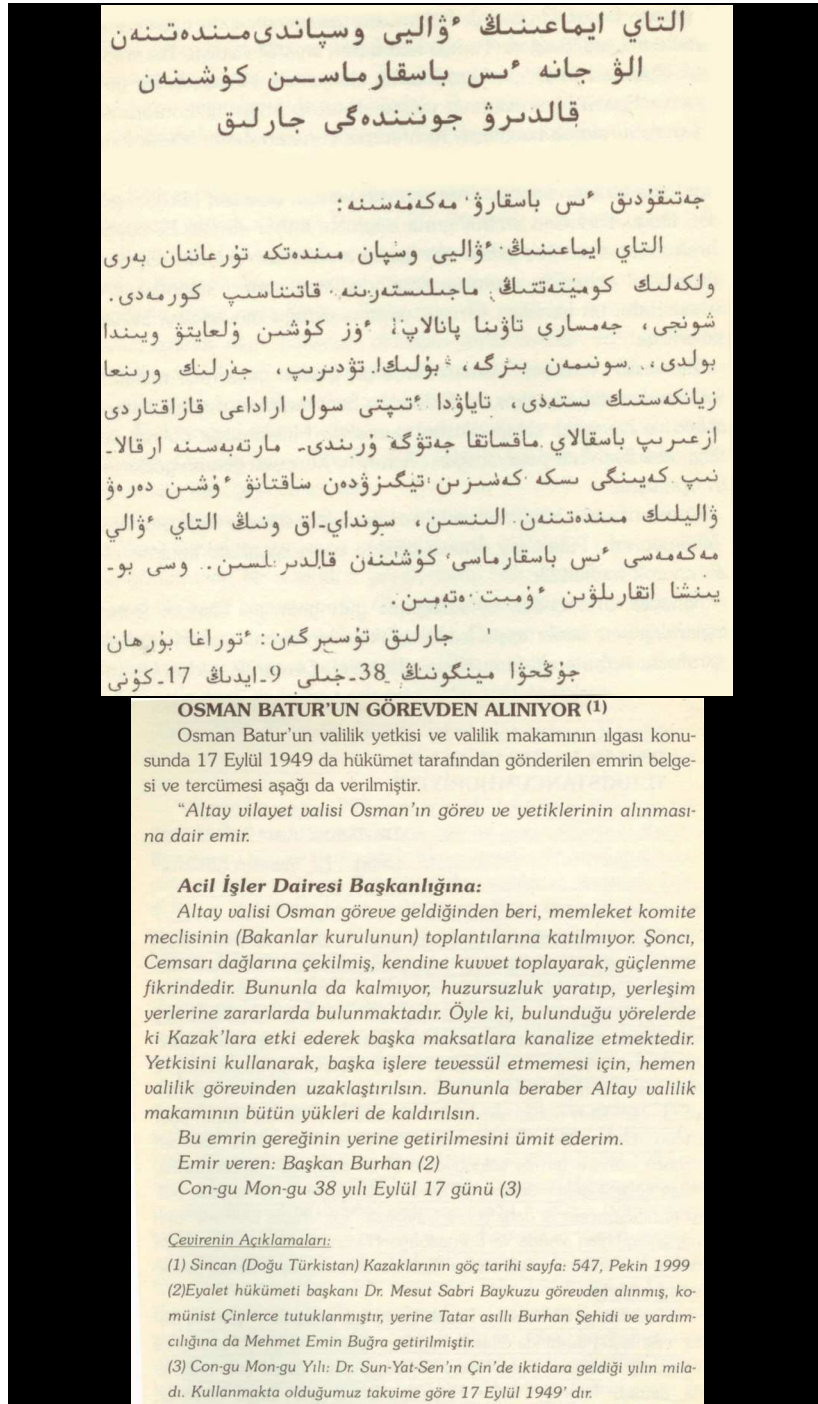
Türkistan Mücahidlerinden
İslâmoğlu Osman Batur

anıldı

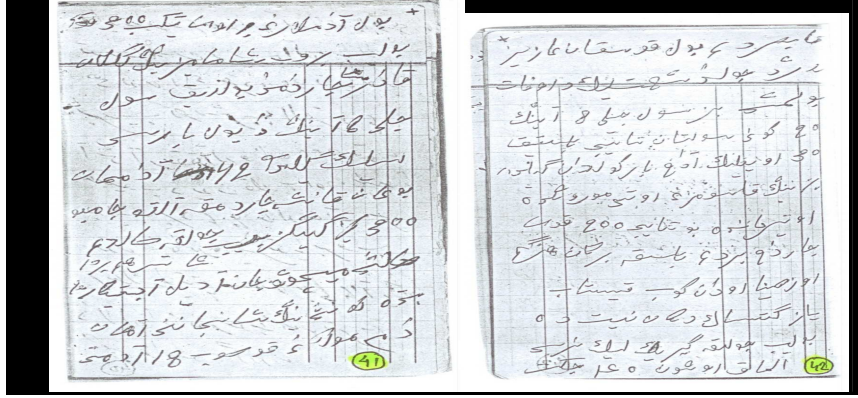
Şu dağ gibi, dev gibi adama bakınız!.. Tanrı ve
Altay dağlarının rakipsiz hakimi.. "Ferman padişahı,
dağlar bizimdir!.." diyenlerin soyundan.. Türk
boyundan; İslâmoğlu Osman Batur.. Sesi, göklerin
gürlemesine, bakışı şimşeklerin çakmasına benzer-
miş!.. Yıllarca kırmızı Rus'a ve sarı Çin'e göz açtırma-
mış!.. Dağlar onun otağı, kayalar yatağı olmuş!..
Altay'ların 5000 metreyi aşan karlı tepelerinde Rus
tayıyarelerine kement atarak düşürmüş!.. Kahraman-
lar kahramanı bir arslan; İslâmoğlu Osman Batur..

Ek 2, Belge V: Osman Batur'un Altay Vâililiği'nden Azledildiğine Dâir Burhan Şehidi'nin yazısı

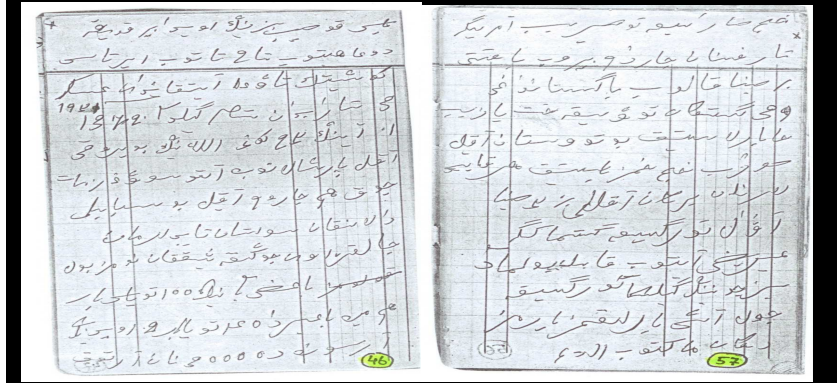
Kaynak: Altay Kartalı Osman Batur, Haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, DTGDY, İstanbul 2004, s. 42-43.

Ek 2, Belge VI: Hüseyin Teyci'nin hatıratından Örnek Sayfalar (41, 42, 46 ve 57. Sayfalar)

Sayfa 41: Delilhan Canaltay 1950 Temmuz ayında yanıma geldi. Kendilerine 300 koyun, bir Kazak ak otavını donatıp dayalı döşeli takdim ettim. Ayrıca kullanım gereksinimi ulaşım için at, deve tahsis ettim. Yanındaki kardeşleri ve Nurgocay Batır'a da yardım edildi. 1950 yılı Ağustosunda Yolbars yanında 42 Rus karışım arkadaşları ile gerekli yolda kullanacakları keşeden yapılan soğuktan korunacak malzemeler, altı adet cambı vs verilerek Hindistan'a uğrlandı. Yanlarına Salis Emreoğlu, Abdülkerim, Adil, Küneş öğretmeni, Ahmet Molla ile 18 nüfusu da yanlarına kattık.

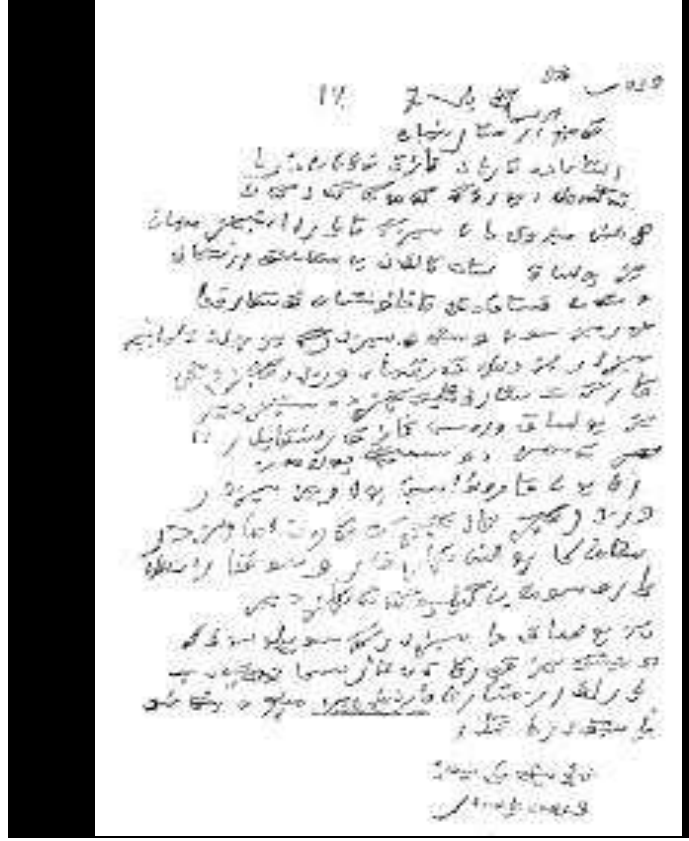
Sayfa 42: Yanlarına emanet ettim, bu yanlarına katmış oluşum azizleri (hürmet duyulan) yolda şehit etmişler. Aynı yıl 20 Ağustos'ta Sultan Şerif Teyci, 30 aile Barköl'den bizim yanımıza, Utumörinde otururken, geldi. Bu Teyci Beye 200 koyun takdim ettim. Diğе diğer vatandaşlar da bundan fazla yardımlarını yaptılar. Bu kış burada beraberce atlatıp 1951'de Hindistan'a yola çıkma görüşünde idik.

Sayfa 46: Hazırlıklar yaparken alına bir habere göre hemen bizim evde toplanıldı. Koyunlarla kurban kesilip, hatim duaları yapıp, kış olsa da yola çıkmak gereğinden üç taraftan askerlerin gelişi ile 25 Ocak 1951'de Allah'a yalvararak hicret göçüne başladık. Aklımız baştan çıktı, şaşkındık. Yiğitler gelmemişti ki, böylece Sultan Şerif ve Delilhan arkadaşlarla Tibet steplerine çıkmamız bir oldu. Yanımda Bağsiy Ağa'nın 100 devesi ayrıca 40 deve bizde ve 3.000'den fazla koyun var.

Sayfa 57: Safakadal Sarayı'nda iken Amerikalılar tarafından yardımlarda bulunuldu. Kaldığımız bir seneye yakın zamanda Pakistan'a 1939 senesinde giden akraba ve arkadaşlarla mektuplaştık. Hacı Hamza Zalin ve diğer arkadaşlarımızla fikir alış-verişinde bulunduk. Bu arkadaşlarımız biz daha önce Türkiye'ye müracaatta bulunduk, kabul edilmedik, siz imkân, fırsat olursa Türkiye'ye yol açınız, hepimiz varınız diye mektup aldım.

Ek 2, Belge VII: Osman Batur'un Kazak Halkına Yazdığı 14 Temmuz 1947 Tarihli Mektubu

Biz şu an, Çinli'lerin sömürgesi altında yaşamakta olan Altay'daki bütün Kazak'ların eşitliği ve bağımsızlığını kazanmaları için çalışmaktayız, biz sizin düzeninizi bozmayacağız, siz korkmayınız, herkes kendi mesleğini yapsın. Siz harekete geçmeyiniz. Eğer mümkün ise, bu mektubu aldıktan sonra, bize gelerek istişarede bulunmanız daha iyidir. Biz de sizinle istişarede bulunmak istiyoruz. 14 Temmuz 1947
Osman (imza).

(Tuo Xi-liang, Yan Chong-wen ve Sha De-ci'ler Kazakçadan tercüme etmiştir.)

Kaynak: Zhan Da-jun'un *Xin-jiang fen bao qi shi nian*, C. IX, Lanxi Yayınevi, Tai-bei 1980, s. 5169.

EK 3: RESİMLER

Osman Batur gençlik yıllarında

Kaynak: Ospan Batur, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 80.

Osman Batur çocuklarıyla

Kaynak: Ospan Batur, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 80.

Nurgocay Batur (en sağda), ortada Osman Batur ve solunda Delilhan Canaltay
Kaynak: Ospan Batur, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 80.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Şoybolsan ve Osman Batur bir arada (Bulgun, Şubat 1944)

Kaynak: Altay Kartalı, Haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, DTGDY, İstanbul 2004, s. 13.

Osman Batur İslâmoğlu (1899-29 Nisan 1951)

Kaynak: Ospan Batur, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 80.

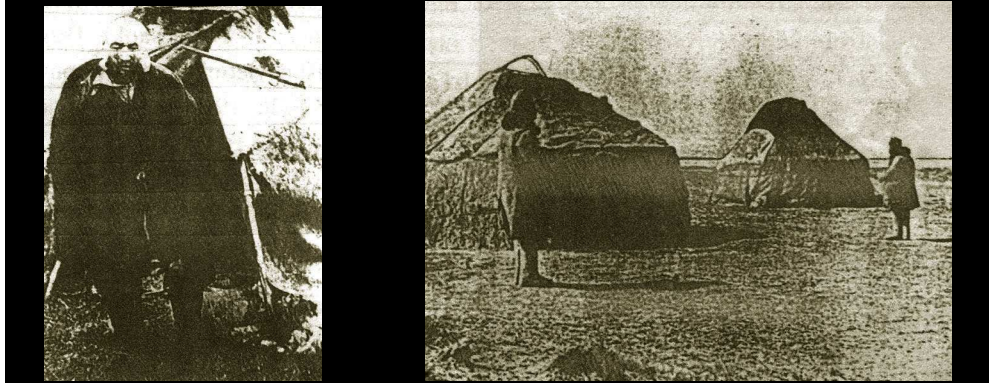

Osman Batur İslâmoğlu (1899-29 Nisan 1951)

Kaynak, Polat Kadirî, (Ülke Tarihi) Baturlar, Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949), Yay. Haz. Ömer Kul, Berikan yay., Ankara 2009, s. 114.

Osman Batur, 1948 Yılında Urumçi Ziyareti Sırasında; İsa Yusuf Alptekin ve Sekreteri Latif Bey İle

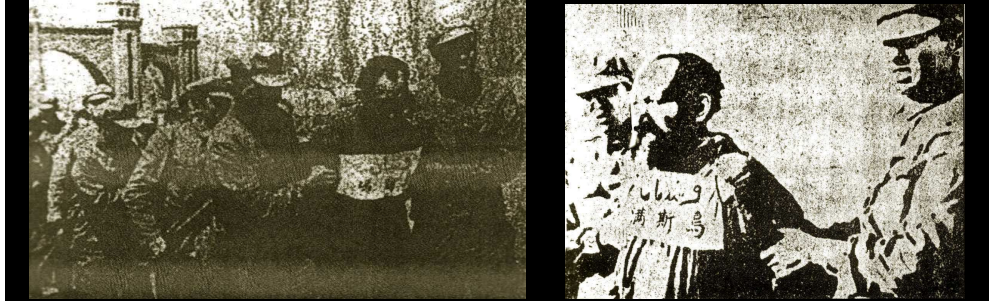

**Osman Batur, Kanambal’da 18 Şubat 1951’de yakalandığının ilk gün (solda)
Osman Batur’un yakalandıktan sonra göz hapsinde tutulduğu Keçe ev (sağda)**

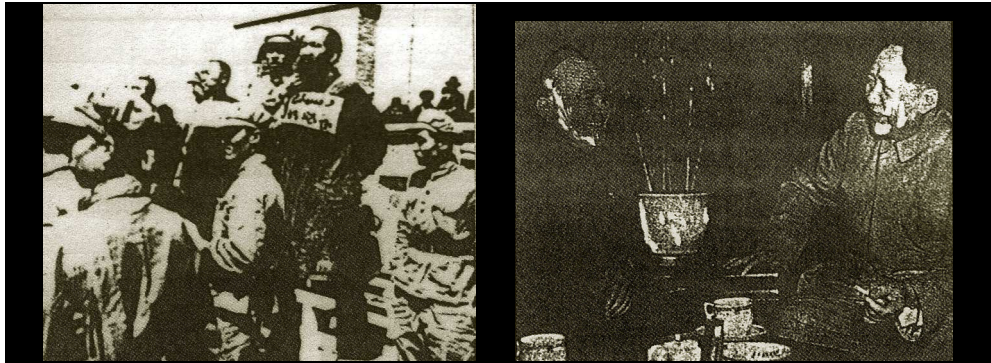
Kaynak: Altay Kartalı, Haz. Hızırbek Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, DTGDY, İstanbul 2004, s. 38, 89.

**Yakalanan Osman Batur'un komutanları (solda)
Yakalanan Osman Batur'un sekreteri Hüseyin Bey (sağdan ikinci) ve ele geçen
Kazak kadınları (sağda)**

**Osman Batur, 29 Nisan 1951 günü hapisîhânededen idama götürülürken (solda)
Osman Batur, idam edilmeden önce Urumçi sokaklarında dolaştırılırken
(sağda)**

**Osman Batur'un idam edilmeden önceki son anları (solda)
Osman Batur'un idamını onaylayan Eyalet Hükümeti Başkanı Burhan Şehidî
ve idama onay veren Kızıl diktatör Mao bir arada (sağda)**

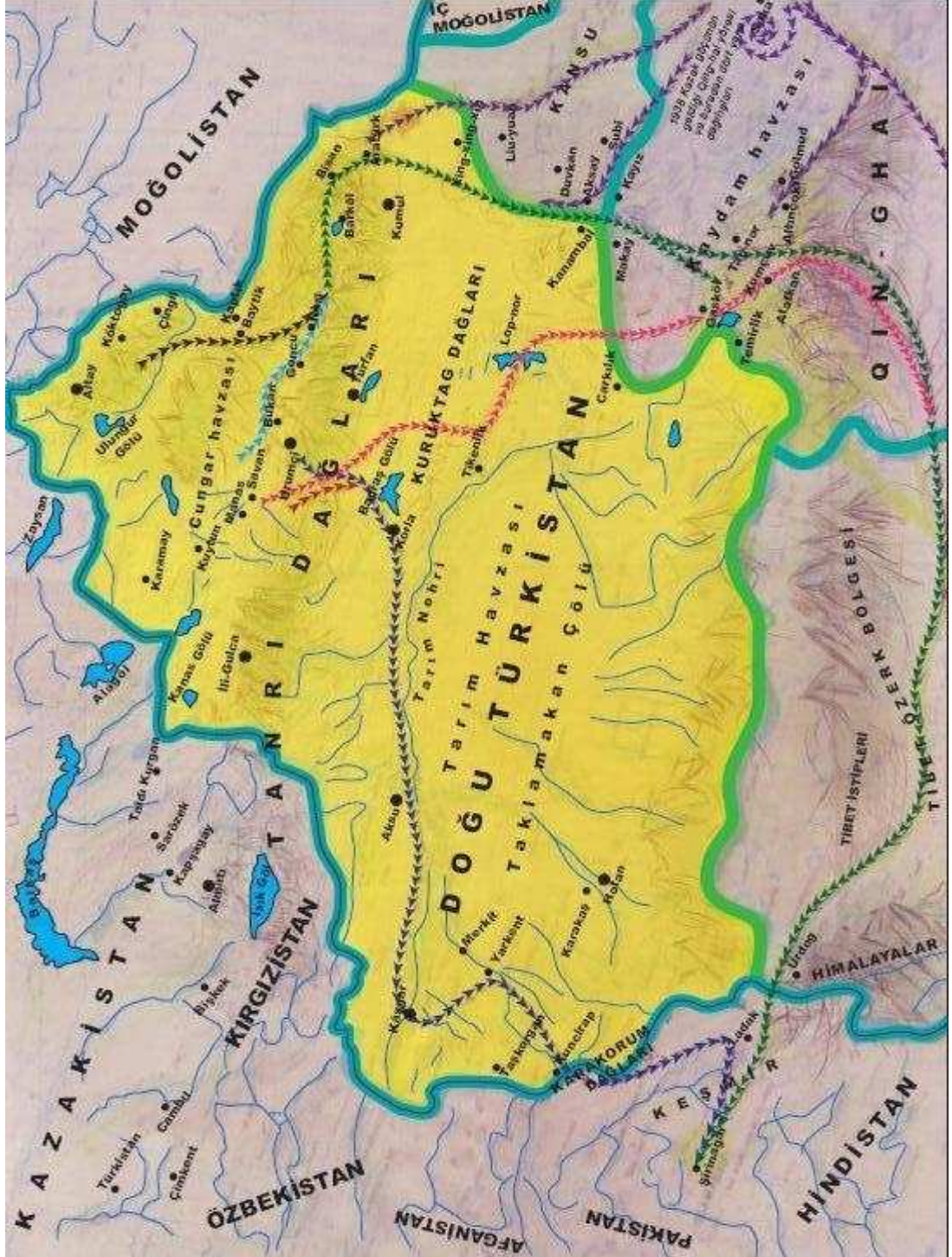
Kaynak: Altay Kartalı, Haz. Hızırбек Gayretullah-Dr. Ahmet Türköz, DTGDY, İstanbul 2004, s. 89.

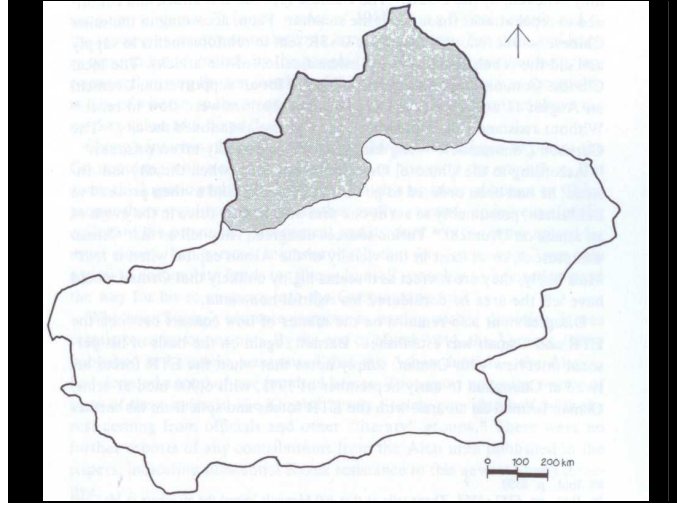
Osman Batur'un mezarı

Kaynak: Ospan Batır, (haz. Hadi Şekenulu, Devletkerey Kepulı, Örkenbek Nebiulu), Almatı 2007, s. 80.

EK 4: HARİTALAR

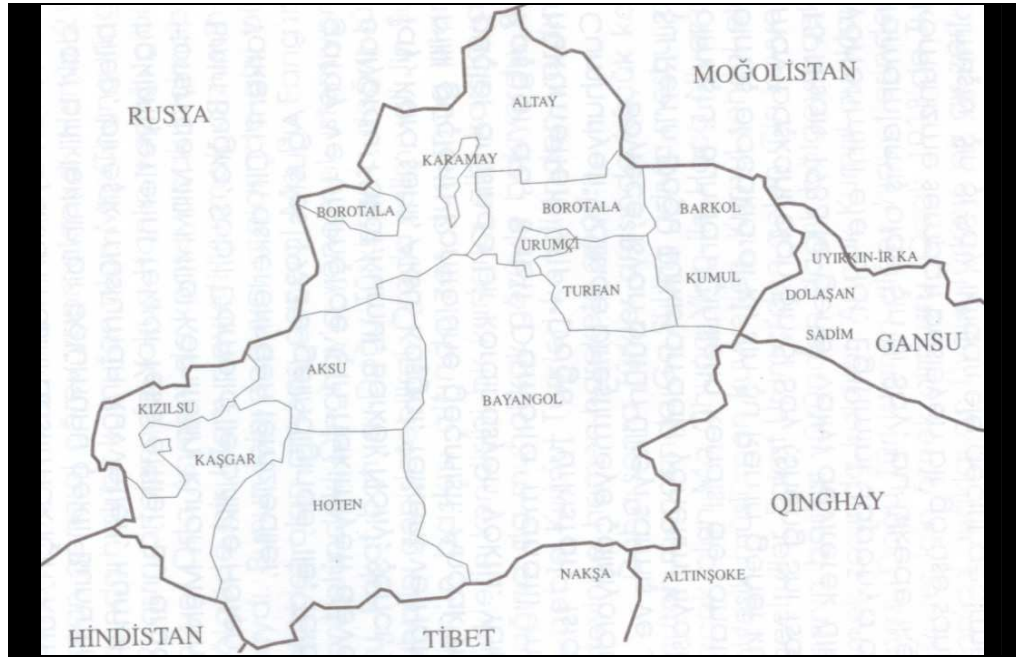

Harita 1: Doğu Türkistan'dan 1949 sonrası yapılan Hicret güzergâhları

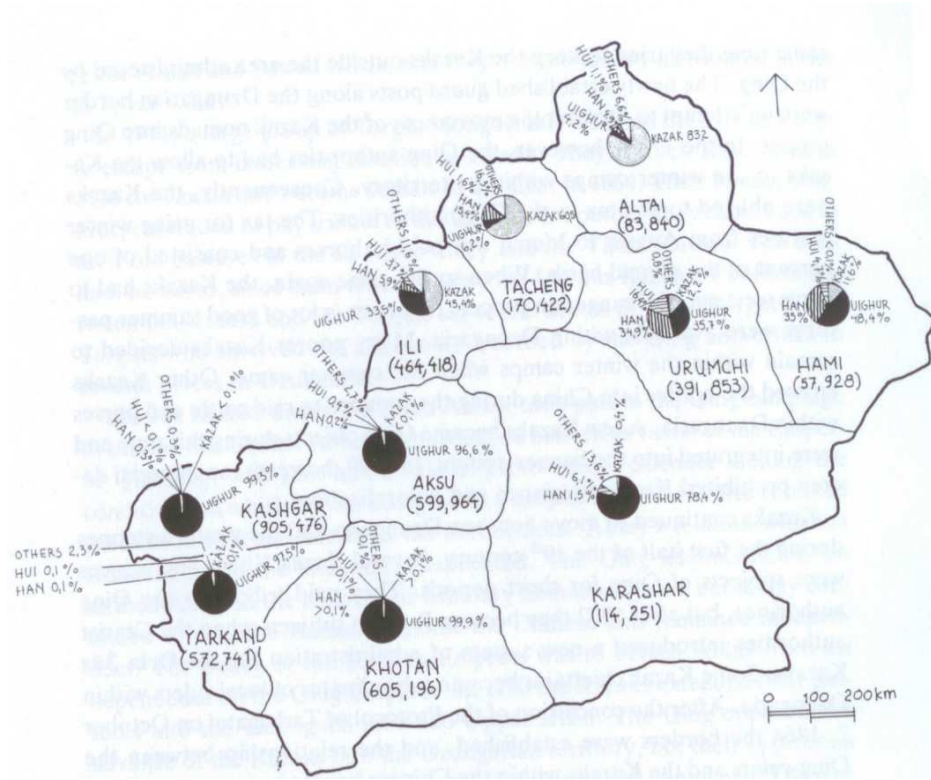
Harita 2: Doğu Türkistan’da 15 Kasım 1944 sonrasında Kurulan Gulca Doğu Türkistan Cumhuriyet İdaresinin Kontrolündeki Bölge

Kaynak: Linda Benson-Ingvar Svanber, *The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority*, Uppsala 1998, s. 166.

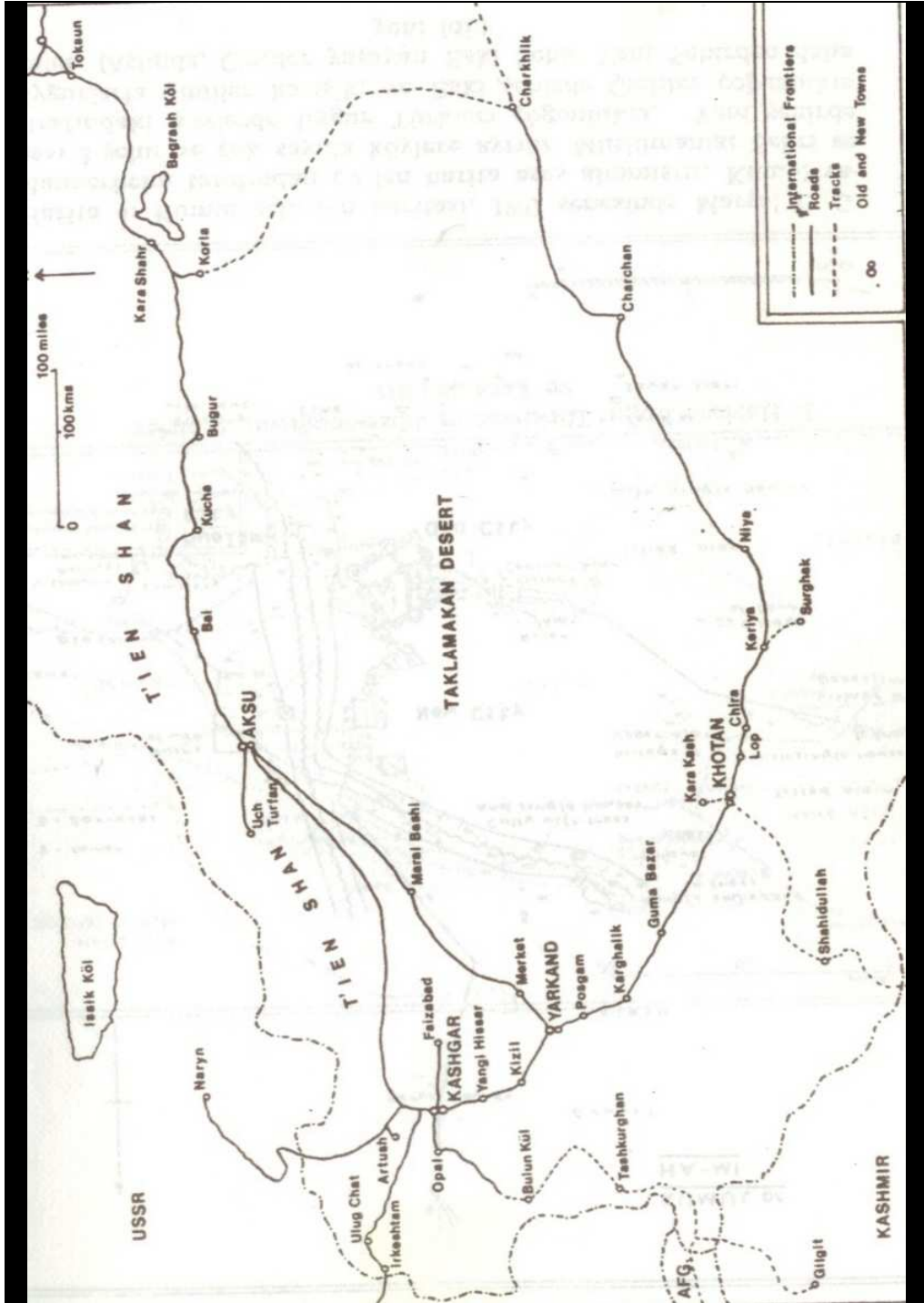
Harita 3: Doğu Türkistan’da Şehirler

Kaynak: Zafer Selvi-Mansur Teyci-Abdülvahap Kara, *Kazakların Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Göçü ve Osman Taştan*, Kazak Türkleri Vakfı Yay, İstanbul 1996, s. 18.

Harita 4: Doğu Türkistan şehirlerindeki nüfus oranları

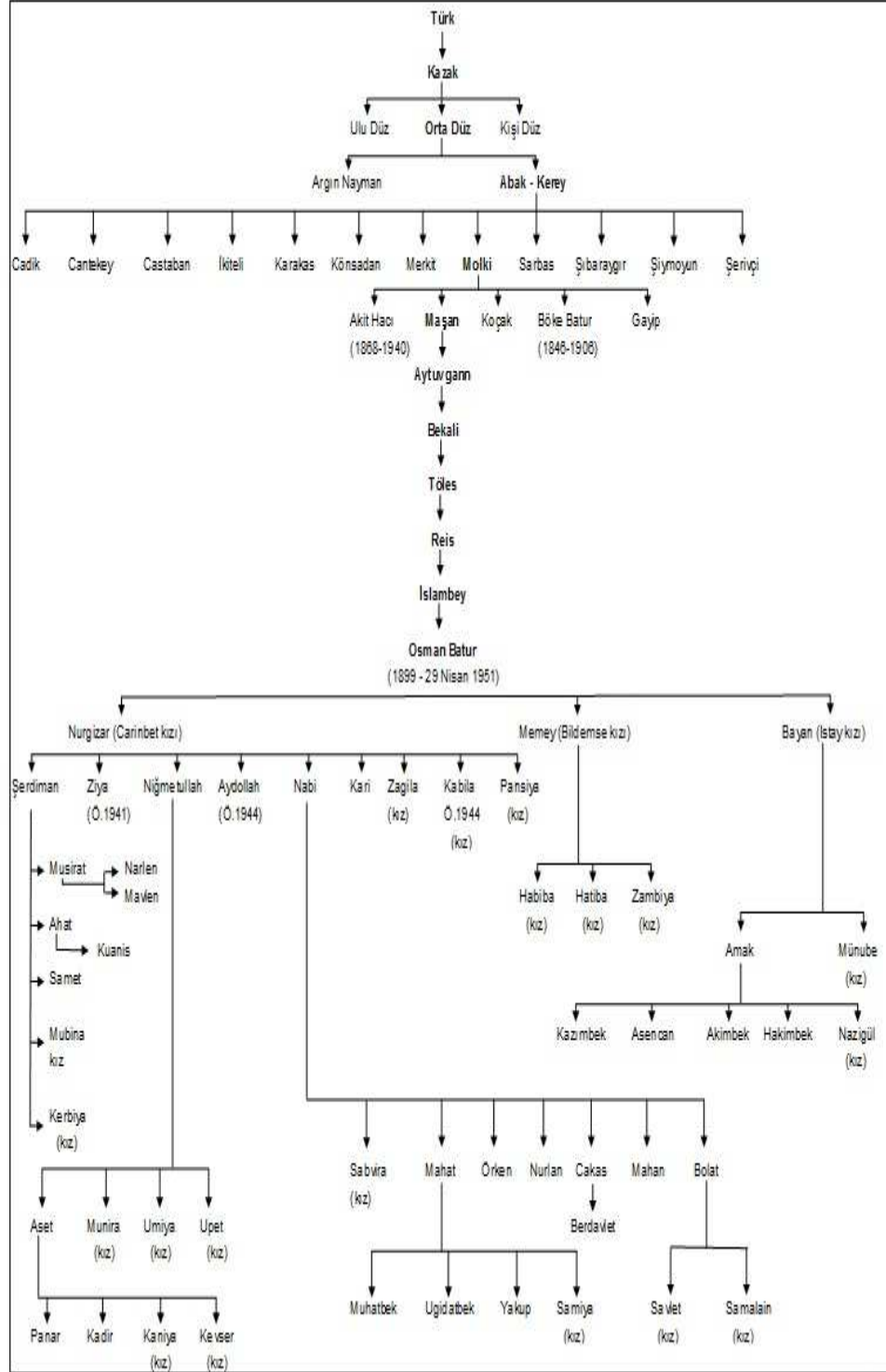
Kaynak: Linda Benson-Ingvar Svanber, *The Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority*, Uppsala 1998, s. 114.

Harita 5: Doğu Türkistan'ın Güneyi şehirler ve karayolları

Kaynak: Andrew D. W. Forbes, **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 arası Siyasi Tarihi)**, çev. Enver Can, DTV Yay., İstanbul 1998, s. 519.

EK 5: OSMAN BATUR İSLÂMOĞLU'NUN SOYAĞACI

www.dolunay.biz

ÖZGEÇMİŞ

1973 yılında Trabzon'un Arsin ilçesi Fındıklı Beldesi'nde doğdu. İlk ve orta tahsilini Trabzon'da, Lise tahsilini Bursa'da tamamladı. 1997 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans yapmaya hak kazandı. 2000 yılında **“15-16. Asırda Köprülü /Titov-Weles Kazası, 1453-1544”** adlı çalışmasıyla yüksek lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak ataması yapıldı. 2003 yılında YÖK vasıtasıyla doktora yapmak üzere İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne görevlendirilmesi yapıldı.